નામાવલિમા હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોમા પણ વડનગરા પ્રશ્નોરા આદિ નાગર નામો સૌથી વધારે છે. હાન્તના જ્ઞાતિભાઈઓ એમના સ્મારકમા પ્રેક્ષણીય સદ્ભાવથી અને સંખ્યાબંધ શામિલ થાય એ કુદરતી પણ છે. તથાપિ આપણા સાહિત્યને અંબાલાલભાઈના બૃહત્ બોલમાં, "પ્રજાની વાણી" એવું અર્થઘન વિશેષણ લગાડી શકિયે, અને રાચી શકિયે, એવી સ્થિતિ આવવાને માટે તો એમા આપણા પચરંગી દેશમાથી ઘણી ઘણી નાતજાત કોમ અને સ્થિતિના અનુભવ અને ભાવ, વિચાર અને ઊર્મિ, દર્દ અને સ્વપ્નાનો અસરકારક રીતે અને કલાલીલા વડે સંગમ થવો જોઇયે, એ નિર્વિવાદ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણું આ "બ્રાહ્મણિયું" સાહિત્ય હજી તો ઘણુંઘણું પછાત છે. એ વિનમ્રપણે સ્વીકારી લેવું જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી રીતે જોઇયે, તો આ સંગ્રહમા શૃંગાર અને કરુણના, તેમ સુરેખ ચિત્ર આખ્યાન વા મનનનાં કેટલાંક રૂપ છે, જે કલાયુક્ત અને મોહક છે. પણ આમાં વીરરસ કેટલો છે? ખુલ્લું હાસ્ય, તિરછું હાસ્ય, મર્માળ હાસ્ય કેટલું ઓછું છે? પશુપંખીવનસ્પતિનો પરિચય અને એ "કુદરતની અમર સજીવનતા"નો સંપર્ક કેટલો આછો છે? બીજી કસોટી લઇયેઃ આમાની સ્વતંત્ર ટુકી વાર્તાઓમા હિંદની બીજી ભાષા-ભાષાઓમા થોડા સમયમા જ અનુવાદ થઇ જાય એવી કેટલી હશે વારુ? વળી નિબંધો જ જુવોઃ એક પણ મહાપુરુષ ઉપર કોઇએ લખ્યું નથી; વિદ્વત્તા, ફિલસુફી, તર્કલીલા આદિના નમૂના ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે. વગેરે, વગેરે. આ સંગ્રહ આદરવામા અને તેને માટે કર્તા અને કૃતિઓની મોટી સંખ્યા મેળવવાને સારુ આટઆટલો સમય અને શ્રમ અર્પણ કરવામા અમારો એક ઊંચામા ઊંચો આશય એવો હતો, કે આ સ્મારકગ્રંથ આટલા વિશાળ અને વિવિધ અને ઉમંગી સહકારયોગે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી માનસના આ દાયકાના બલાબલના એક ગુટકા કે સૂક્ષ્મદેહી પ્રતિબિંબ જેવો બની, ભવિષ્યના નિરીક્ષકોને એ પ્રકારે ઉપયોગી થઇ પડે. પરંતુ અમને લાગે છે કે સ્મારકની આવી ઉદાર કલ્પના પ્રજા સમક્ષ આ પ્રથમ પ્હેલી વાર જ મુકવામાં આવેલી હોવાથી લેખકલેખિકાઓની ઊર્મિ તેનાથી પૂરતી ઉત્તેજિત થઇ શકી નહીં, અને ઘણા-ખરાએ પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓમાથી જે કંઇ સાહિત્યવિષયક-સાહિત્ય શબ્દના સાકડા જ અર્થમા-ગણી શકાય, તેનીના જ નમૂના અમને મોકલવાનુ યોગ્ય ધાર્યુ છે.

શુદ્ધ-ખરા અને ખોટા બંને-મંતવ્યો અને સ્મરણોનાં જ અવિશ્વસનીય મિશ્રણ હોવાનો સંભવ પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમાં તો વળી એ સ્વીડનબોર્ગની અનેરી * સૃષ્ટિથી મુગ્ધ થયા, એ એક એવો બનાવ બની ગયો, કે તે સમયનાં અને તે પછીના એમનાં જીવન-મંથન સંપૂર્ણ સાચા સમભાવથી યથાવત્ ઉકેલવાને સારૂ પ્રથમ તો એને લગતા જે કંઇ વિશ્વસનીય સાધનો રહ્યાં હોય, તે બધાં જ એકઠા કરવા પડે. અને એ સર્વમાંથી યે પછી એ જીવન-મંથનને સાચેસાચું ઉકેલવાને માટે એવી તો ઉદાર તીક્ષ્ણ અને સાત્વિક દૃષ્ટિ જોઇયે, કે સામાન્ય માણસોનું એ ગજું જ નહીં. એ બનાવનું સ્વરૂપ પણ એવા પ્રકારનું, કે તે ઘડી સુધીના એમના જે સૌથી વધારે સ્નેહી અને સંબંધી તે લગભગ દરેક, એ બનાવને લીધે જ, એમની ઉપરના સ્નેહમમતાની ઉત્કટતાને લીધે જ, ઓછાવત્તા કાલ સુધી, એમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જાય. એઓ પોતે પણ તેમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જ જાય. અને આ પ્રમાણેનાં વૈમનસ્ય કાળે કરીને પાછાં ટંકાવા રૂઝાવા ખટકશૂન્ય બનવા પામે છે ખરા, તથાપિ આ સ્ત્રીપુરુષો, જે કાન્તના આદિ કાલથી માંડીને એમના વિશે સૌથી વધારે જાણનારા, તે એકે આવા પ્રકારના જીવનમંથનના સમગ્ર, શાંત, અને સમીચીન દૃષ્ટા વા નિરૂપક કદિયે બની શકે ખરા ? ભાવાર્થ કે એમનું એ જીવનમંથન તો ઉકલશે જયારે ઉકેલાવાનું હશે ત્યારે ! એવી અશક્યવત્ વસ્તુને બાઝવાને અમે ગયા જ નથી. પણ સદ્‌ભાગ્યે એ બનાવ પ્હેલાના અને પછીના કાન્તના સેંકડો કાગળો જળવાઇ રહ્યા છે, અને એ કાગળોમાથી સંખ્યાબંધ ઉતારાઓ કાલાનુક્રમમા ગોઠવીને આ સંગ્રહના ચોથા વિભાગમા આપવામાં આવે છે. આ પત્રોમા કાન્તનું વ્યક્તિત્વ એવું તો પ્રતિબિંબિત થયુ છે કે અધિકારી વાચનારાઓને એ પત્રસંગ્રહ જ આ આખી માલામાં સૌથી કીંમતી વસ્તુ અને કાન્તનું અદ્વિતીય સ્મારક લાગવા સંભવ છે. બે મિત્રોના કાન્ત વિશેના સ્મરણો, પોતે એમના જીવનના જે જે સમયમા એમની સાથે નિકટ સમાગમમા આવેલા, તે સમયને લગતી ઝીણીમોટી વિગતોના આછાઘેરા નિરૂપણ સાથે, એ જ વિભાગમાં દાખલ કરેલા છે. ઉપરાત એમના કેટલાક અપ્રકટ કાવ્યો, એમની જન્મકુંડળી, કવિ મુકુન્દ અને કાન્ત જેમા થઇ ગયા તે કુટુંબનો આંબો, એમનો કલાપી ઉપરનો એક સુંદર પત્ર, એમનાજીવનના બનાવોની સાલવારી, એ સર્વ પણ આપી શકિયે છિયે તે માટે વાંચનારાઓએ એમના કુટુંબીઓનો આભાર માનવો ઘટે છે. મરનારના જીવન અને માનસ, પ્રકૃતિ અને આશયો, પ્રવૃત્તિ અને આતર વ્યથા અને પરિસ્થિતિ સમજવા માટેની આવી અને આટલી સામગ્રી આટલી ઉતાવળે પ્રજા આગળ ખુલ્લી મુકાવાનો આવો દાખલો આપણા દેશમા ઘણું કરીને તો આ પ્હેલો જ હશે. સ્મારકગ્રંથની આ વિશિષ્ટતાને કેટલાક વખા-

---

* સ્વીડનબોર્ગે એનાં " સ્વર્ગો " આદિ ચર્મચક્ષુ વડે જોયા ન હતાં: શરીરની તત્કાલીન સ્થિતિમા એને " દર્શન " થતાં, અને એ જે જોયેલું તેનું વર્ણન બાઇબલ સાથે ઘટાવીને લખતાં લખતાં પણ એને " સમાધિ " થતો. આવું દર્શન સામાન્ય દર્શન નહીં આવું વર્ણન સામાન્ય વસ્તુનિરૂપણે નહીં· આને દિવ્યદૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નદૃષ્ટિ કહેવાય, દિવ્યસૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નસૃષ્ટિ કહેવાય. પ્રથમ શબ્દયુગલને સામાન્ય વાંચનાર સ્તુતિગણે, દ્વિતીયને નિંદા ગણે એ બનેથી દૂર રહેવું છે, સ્તુતિનિંદા, સંમતિ કે વિરોધ લેશ પણ આવી જાય એવા તમામ શબ્દ વર્જવા છે, અને એટલા માટે ઉપર અને **અનેરી** સૃષ્ટિ કહી છે, એ શબ્દ વસ્તુનિરૂપણને માટે નબળો છે તોપણ.

મુંબઇમાં મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ના ગ્રૂપમાંથી-૧૯૦૭.

મુખ પૃષ્ઠ આગે

ગુ. પ્રિં. પ્રેસ.

ગુજરાતી લેખકલેખિકાઓનો સહકાર મેળવીને પ્રકટ કરનાર

રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા
રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ
રા. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ ની
રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય
રા. રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦ ૧૬-જૂન ૧૯૨૪. પ્રત ૧૫૦૦.

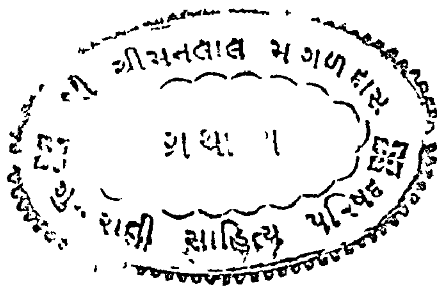
મુખ્ય એજન્ટ

"ગુજરાતી" વર્તમાનપત્રની ઑફિસ

સાસૂન બિલ્ડિંગ, સર્કલ, મુંબાઈ ૧.

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય રાયખડગેટ, અમદાવાદ.
મુદ્રક પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક. બી એ

પ્રકાશક

ગ ળ હરગોવિંદદાસ આદિ મુખપૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલા આઠ જણની કમિટિએ
આ ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી, તા. ૧૯ મી જૂન ૧૯૨૪ ને દિવસે, રાયખડ, આદિત્યમુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

નિવેદન

ગયા સપ્ટેમ્બર માસને અંતે જાહેર કરેલું તે પ્રમાણે આજ તા. ૧૬ મી જૂને આ સ્મારકગ્રંથ પ્રકટ કરિયે છિયે. આ રીતનું સ્મારક આપણામાં હજી રૂઢ થયું નથી; વળી લેખકોને, આપણે અહીં જે નવાબી કદમે બધું ચાલે છે તે હિસાબે, પૂરતો સમય અમે આપી શકેલા નહીં; તથાપિ અમને મનમાનતો સત્કાર મળી ગયો, તેથી આનન્દ થાય છે. આ સાહસ જેવું કાર્ય પૂરૂં કરી શક્યા છિયે તે એ સત્કારનેજ આભારી છે. લેખકોની નામાવલિ જોતાં જણાઇ રહેશે જે કોઇ કોઇ જાણીતા લેખકોની કૃતિઓ અમે મેળવી શક્યા નથી; પણ એ એક વિગતને જે વાચનાર અલગ રાખી શકશે અને સંગ્રહનો સામટો વિચાર લઇ શકશે, તેને આમાં હાલના સાહિત્યમાં પ્રચલિત ઘણી પદ્ધતિઓ દૃષ્ટિઓ અને શૈલીઓના નમૂના માલુમ પડશે. વળી સારા નમૂનાનું પ્રમાણ ઓછું નથી, તેમ કેટલાક તો, અમે ભૂલ ખાતા ન હોઇયે તો, પોતપોતાના વર્ગમાં ઉત્તમ ગણાય એવા છે, અને એટલે દરજ્જે અમારો પ્રયાસ સફલ ગણાશે એમ આશા રાખિયે છિયે.

કાન્ત નવાસવા લેખકબંધુને ઉદારતાથી આવકાર દેતા, અને વિશેષ લાયક જણાય તેવાને આગળ પાડવાનું એમનું વલણ એમના સાક્ષરજીવનના લગભગ આરંભથી તે એમનો દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધી એવું ને એવું જોવામાં આવેલું છે. “ જટિલપ્રાણપદબંધ ” ના કર્તા સ્વ. જીવનરામ લક્ષ્મીરામ દવે એમના આવા ઉપકારનો પ્હેલો દાખલો છે, અને ઇંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના “ ડિસર્ટેડ વિલેજ ” કાવ્યનો “ ત્યજાયેલ તિલકા ” ને નામે અનુવાદ કરનાર લેખક છેલ્લો દાખલો છે, તો તેનો સૌથી વધારે જાણીતો દાખલો, પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એમણે વાંચેલા વ્યાખ્યાનમાં છે. આ સ્મારકને માટે અમે વિજ્ઞાપનાઓ છાપી તેમાં આ વલણને માન આપીને અમે પ્રથમથી જણાવ્યું, જે “ મુકાબલે ન્હાની વયના કર્તાની× કૃતિને સંગ્રહમાં સ્થાન મળવું જોઇયે એવો અમારો સંકલ્પ છે.” યોજનાની આ વિશિષ્ટતા કેટલી સાધી શક્યા છિયે તે આ માલાની અનુક્રમણી બતાવી આપે છે. કોઇ કોઇ મધ્યમ કૃતિઓને પણ અહીં સ્થાન મળ્યું છે તે તેમના કર્તાઓ ઓછા જાણીતા તથાપિ આશાજનક હોવાને લીધે બન્યું છે. એ મુકાબલે ઉછરતા લેખકોમાંથી સારી સંખ્યાએ

× ન્હાની વયના (બાલના) એ સાદા બોલમાં ઉમર ગમે તે હોય પણ હજી પૂરતા જાણીતા થવા ન પામેલા, કલામાં અને કૃતિઓમાં જેટલું પ્રકટ કરી ચુક્યા હોય તે કરતા વિશેષની આશા જેમને વિશે ગુણજ્ઞ વાચનારાને પડે એવા, [illegible]તા, વગેરે સર્વનો સમાવેશ કરી લેવાની આપણી જૂની પ્રથા જાણીતી છે.

તો વળી પોતાની ત્રણ ચાર અને વધારે કૃતિઓ અમને મોકલી આપી, અને સાથે ઉમેર્યું કે એક પણ યોગ્ય જણાય તો જ લેવી, નહી તો નહીં. આવા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પણ અમારે માથે બધો ભાર મુકી દઈને અમને સંખ્યાબંધ મોતીમાંથી એક એક વીણી લેવાની રમણીય મુઝવણમા નાખ્યા. અહીં જે પદ્યકૃતિઓ છાપી છે, તે આશરે બસોપચાસ કવિતાઓ મળેલી તેમાથી પસંદ કરેલી છે. નાહક કે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમા અત્યારે, બહાર ઉભીને જોનારને પોતપોતાનો જ કક્કો સ્વીકારવાની કેટલાકની છકર વધારે દીસી આવતી હશે; પરંતુ એ પ્રદેશમા યોગ્ય પ્રયાસને માટે સત્કાર પણ છે, અને વધતો આવે છે, એ હકીકતનો આ ગ્રંથરૂપ વાસ્તવિક પુરાવો રજૂ કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે.

પાછી વાળેલી બધી કૃતિઓ ઉતરતી હતી એમ ગણવાનું નથી. આવેલી બધી લેવાનું તો અશક્ય જ હતું, એ તો ઉપર આવી ગયું. વળી પસંદગી કરવામા કૃતિના પોતાના ગુણ-દોષથી ભિન્ન એવા નીચેના કેટલાક ધોરણોમાથી એક યા વધારેને વળગીને અમે યથામતિ કામ લીધું છે. (૧) પદ્યકૃતિઓ, જુદી જુદી જાતની અને સારી મળી શકે તો આઠ સુધી પણ લેવી, અને (આખા સંગ્રહનું કદ માફકસર જ રાખવાનું તેથી) કોઇ કર્તાની (૨) ટુંકી સારી કૃતિને અભાવે જ લાંબી લેવી, અને (૩) એક કર્તાની એક જ કૃતિ લેવી, એ ત્રણ નિયમો પાળતા સંખ્યાબંધ સારી કૃતિઓને પાછી વાળવી પડી છે. (૪) કેટલીક ઘણી સારી કૃતિઓ અતિ મોડી આવી તે કારણથી જ લઈ શકાઇ નથી. (૫) એક વિષય ઉપર તેજ જાતની અને ગુણની એક બે કૃતિ જ લઇ શકાય, મુકાબલે ભિન્નતા પણ જણાય તથાપિ એકજ વર્ગમા પડે એવી કૃતિઓ વધારે ના થવા દેવાય, આવા સંગ્રહની લોક-પ્રિયતા કૃતિઓમા વિષય, શૈલી, આદિની વિવિધતા જેમ વધારે તેમ જ વધારે સંભવે, એવા કારણથી પણ કેટલીક પાછી વાળવી પડી છે (૬) આ સંગ્રહને અનેક રીતે સાહિત્યો-પકારક બનાવવાની વૃત્તિથી કેટલાક પ્રાચીનાર્વાચીન વિદેહ કર્તાઓની પણ ટુંકી લાક્ષણિક અપ્રકટ કૃતિઓ મેળવીને દાખલ કરી છે, અને વિદ્યમાન સાહિત્યસેવકોને માટે એટલી જગા ઓછી રહી છે એ કીમતી કૃતિઓને પ્રથમ પ્રકાશમા મુકવાનો જશ કાન્તમાલાને મળવા દેનાર (તે અમને મોકલનાર) દરેક સાહિત્યસેવકનો અમારા ઉપર ખાસ ઉપકાર થયો છે. આવી કૃતિઓની સંખ્યા ગ્રંથનું કદ જોતા કંઇક વધારે થઇ ગઈ છે ખરી, જે જે કર્તાની વાનગી મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા લગભગ તે બધી જ મળી ગઇ, એ સુભાગ્યને લીધે.* (૭) વળી અત્યારે ગદ્યમા ટુંકી વાર્તાઓ અને તેમાય અનુવાદો પુષ્કળ લખાય છે, સારા સુતાસર અને કલાયુક્ત શૈલીવાળા નિબંધો કે સંવાદો અવલોકનો, વિવરણો, વર્ણનો, અને ગપ્પા બહુ થોડા લખાય છે, અને અમે તો અનુવાદો ન છૂટકે લીધા છે,

---

* પોતાના પ્રિયમિત્રના આ ગ્રંથારંભપ્રસંગને માટે "નિવાપાંજલિ" કાવ્ય (કૃતિ ૭૯ મી) આપનાર, નાગાનન્દ નાટકના શુદ્ધ અને સુંદર અનુવાદના વિદ્વાન કર્તા તરીકે જાણીતા, ભાઇ રત્નરામ રામચન્દ્ર ભટ્ટ, ગ્રંથ પ્રકટ થઇ શકે તે પહેલાજ ગત થયા છે એ એક દુર્ભાગ્ય પણ ખેદ સાથે નોંધવું પડે છે.

ટુંકી વાર્તાઓની સંખ્યા બની તેટલી ઓછી રાખી છે, ગદ્યપદ્ય બંને લખતા હોય તેમની પાસેથી પદ્ય જ માગ્યું તેમ ટુંકી વાર્તા અને બીજું ગદ્ય બંને સારૂં લખતા હોય તેમની પાસેથી બનતાં સુધી "બીજું" ગદ્ય જ મેળવ્યુ છે, અને આ પ્રમાણે સારા અને મધ્યમ નિબંધો, સંવાદો, વર્ણનો, વિવેચનો, આદિને વિશેષ આવકાર આપીને પણ કેટલીક તરજુમિયા અને થોડી સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તાઓને જતી કરી છે. (૮) લેખિકાઓ અને પારસી–મુસલમાન લેખકોની કૃતિઓ મેળવવાને માટે બન્યા એટલા સર્વ પ્રયાસ કરેલા, તેમાથી બીજામા, વાચનાર જોઇ લેશે જે અમે નાસિપાસ થયા છિયે. જે થોડા પારસીમુસલમાનની કૃતિઓ આમા આપી શકિયે છિયે. તે દરેક લેખકલેખિકાને વાચનાર ખાસ ધન્યવાદ આપે એમ ઇચ્છિયે છિયે.

ગુજરાતી લેખકલેખિકાઓએ કેવળ ઉપરના સદ્ભાવથી અને સાહિત્યશોખથી પ્રેરાઇને અને આવા ઉચ્ચાશયી સેવાકૃત્યને પોતા તરફનો પણ ટેકો દેવાની શુભ વાસનાથી, આ પ્રમાણે સહકાર કરીને અમારો–અમે ઉપાડયો ત્યારે કોઇ કોઇ મિત્રને અતિસાહસક જેવો લાગેલો–પ્રયત્ન સિદ્ધ કરી આપ્યો છે, તો એમાંના કેટલાક ભાઇઓએ તો વળી અમને પોતાની ઉમંગી મદદ વડે ઉપકારવશ કરી લીધા છે. મુબઇ, સુરત, વડોદરા, અને કાઠિયાવાડમાં મળીને દશબાર ભાઇઓએ આ કાર્ય જાણે પોતીકું જ હોય એમ અમને અનેક કૃતિઓ મેળવી આપી છે, અને લેખકોને મળવુંહળવું, કાગળો લખવા, કૃતિઓ પાછી પ્હોચાડવી, ઘટતા ખુલાસા કરવા, વગેરે ઘણું અમારૂ કામ પોતે ઉપાડયું છે. આમા કોઇક વાર ગેરસમજ પણ થઇ હશે; કોઇ કર્તા ગમે તેટલી અગમચેતી અને ખુલાસા છતાં કૃતિ પાછી આવે એટલે જાણે તેના ઉપર નાપસંદગીની જ છાપ પડી અને વળી પોતાનુ અપમાન થયું, એવા એવા આડા અર્થ લેનારા હશે; કોઇ તો વળી આ સંગ્રહ પ્રકટ થતાં તેને અમુક દષ્ટિએથી જ વીખીને એમાની ઘણી કૃતિઓને પોતાની પાછી મળેલી કૃતિ કરતાં વિષય કે તેના નિરૂપણમા ઉતરતી જ ગણશે, અને માટે પોતાને અમારે હાથે અન્યાય થયો એમ પણ ગાઠ વાળશે. આવા સમારંભમા પૂરતી સાવચેતી રાખવા છતાં આવું આવું ન જ બનવા પામે એ પ્રકારે કામ લેવું લગભગ અશક્ય છે. ગેરસમજુતી ઉપરાત ચોકખી ભૂલો* થઇ જાય અને થઇ યે હશે; જેમાની કેટલીક વળી જાણ બ્હાર જ રહેવાની. મતલબ કે સૌએ અમારા કાર્ય તરફ બનતા સમભાવ અને ઔદાર્યથી જોવા કૃપા કરવી, એ જ અમારી પ્રાર્થના છે. વળી, કેટલીક કૃતિમા શબ્દફેર આદિ યત્કિંચિત્ કરવું પડયું છે, તે ઘણુંખરૂં તો તે તે કર્તાની સંમતિ મેળવીને કરેલું છે. પરંતુ જો કોઇ દાખલામા તેમ કરવાનુ કે કર્તાને જણાવવાનું પણ રહી ગયેલુ હોય, અથવા કોઇ ઠેકાણે સાફ નકલ કરનારથી કે છાપખાનામા કંઇ ફેરફાર થઇ ગયો હોય, તો એવું કઇ–કૃતિને બગાડવાના ઇરાદાથી તો થયું ન જ હોય, એટલુ કર્તા માની શકશે, અને અમને માફી આપી શકશે, એવી આશા રાખિયે છિયે.

---

* ૩ જા વિભાગમાં કૃતિ ૫૯ મી અને ૬૮ મી અમને મળેલી, તે મૂલ કાગળ ઉપર નોધેલાં નામઠામ પ્રમાણે પરવાનગી આદિ માટે અમે પત્રો લખ્યા, તે એ કર્તાઓને ન પ્હોચતાં, અમને જ D. L. O. માંથી પાછા મળ્યા છે એમના નામઠામની વધારે ચોક્કસ માહિતી અમને મળી શકી નથી આ પુસ્તક એ કર્તાઓ કે તેમના કોઇ મિત્ર જુવે ને તુરત તેમણે અમને એમનાં હાલના સરનામાં જણાવવા કૃપા કરવી. એવા કાગળ મળતાં સુધી અમે એ દરેક કર્તાને તેના હક્કની આ ગ્રથની એક નકલ પ્હોંચાડવા અસમર્થ છિયે

નાગાવલિમા હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોમા પણ વડનગરા પ્રશ્નોરા આદિ નાગર નામો નોંધી વધારે છે. કાન્તના જ્ઞાતિભાઇઓ એમના સ્મારકમા પ્રશંસનીય સદ્‌ભાવથી અને સંબંધાનુબંધ સાબિત થાય એ કુદરતી પણ છે. તથાપિ આપણા સાહિત્યને અંબાલાલભાઇના પ્રચલિત બોલમા, " **પ્રજાની વાણી** " એવું અર્થઘન વિશેષણ લગાડી શકિયે, અને રાખી શકિયે. એવી સ્થિતિ આવવાને માટે તો એમા આપણા પચરંગી દેશમાંથી ઘણી ઘણી નાતજાત કોમ અને સ્થિતિના અનુભવ અને ભાવ, વિચાર અને ઊર્મિ, દર્દ અને સ્વપ્નાનો અનસ્કાન્ત રીતે અને કલાલીલા વડે સંગમ થવો જોઇયે, એ નિર્વિવાદ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણું આ " આધુનિક " સાહિત્ય હજી તો ઘણુંઘણું પછાત છે, એ વિનમ્રપણે સ્વીકારી લેવું જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી રીતે જોઇયે, તો આ સંગ્રહમાં શૃંગાર અને કરુણના, તેમ સુરેખ ચિત્ર આખ્યાન વા મનનના કેટલાક રૂપ છે, જે કલાયુક્ત અને મોહક છે. પણ આમા વીરરસ કેટલો છે? ખુલ્લું હાસ્ય, તિરછું હાસ્ય, મર્માળ હાસ્ય કેટલું ઓછું છે? પશુપંખીવનસ્પતિનો પરિચય અને એ " કુદરતની અમર સજીવનતા " નો સંપર્ક કેટલો ઓછો છે? બીજી કસોટી લઇયેઃ આમાની સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તાઓમા હિંદની બીજી ભાષા–ભાષાઓમા થોડા સમયમા જ અનુવાદ થઇ જાય એવી કેટલી હશે વારુ? વળી નિબંધો જ જુવોઃ એક પણ મહાપુરુષ ઉપર કોઇએ લખ્યું નથી, વિદ્વત્તા, ફિલસુફી, તર્કલીલા આદિના નમૂના ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે. વગેરે, વગેરે. આ સંગ્રહ આદરવામા અને તેને માટે કર્તા અને કૃતિઓની મોટી સંખ્યા મેળવવાને સારુ આટઆટલો સમય અને શ્રમ અર્પણ કરવામા અમારો એક ઊંચામા ઊંચો આશય એવો હતો, કે આ સ્મારકગ્રંથ આટલા વિશાળ અને વિવિધ અને ઉમંગી સહકારયોગે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી માનસના આ દાયકાના બલાબલના એક ગુટકા કે સૂક્ષ્મદેહી પ્રતિબિંબ જેવો બની, ભવિષ્યના નિરીક્ષકોને એ પ્રકારે ઉપયોગી થઇ પડે. પરંતુ અમને લાગે છે કે સ્મારકની આવી ઉદાર કલ્પના પ્રજા સમક્ષ આ પ્રથમ પહેલી વાર જ મુકવામા આવેલી હોવાથી લેખકલેખિકાઓની ઊર્મિ તેનાથી પૂરતી ઉત્તેજિત થઇ શકી નહી, અને ઘણાખરાએ પોતાની ચિત્તપ્રવૃત્તિઓમાથી જે કંઇ સાહિત્યવિષયક–સાહિત્ય શબ્દના સાંકડા જ અર્થમા–ગણી શકાય, તેવીના જ નમૂના અમને મોકલવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

સાહિત્યનો એ સંકુચિત અર્થ લેતા, આ સંગ્રહમા ઉછરતા અને અદ્યાપિ ઓછા જાણીતાં લેખકલેખિકાઓની કેટલીક કૃતિઓ (ઉપર આવી ગયુ છે તેમ) રસિક, કલાન્વિત, પાણીદાર, અને સજીવન લાગે છે, અને આશા મ્હલાવવાને કારણ આપે છે ખરી કે છેલ્લા પંદર વર્ષને મુકાબલે આજથી આરંભાતા પંદર વર્ષ મોળા નહી પડે, ઘણું ખરું તો સવાયા નીવડશે; અગર જો કે, બેશક, સાહિત્યક્ષેત્રમા એક જ બલ મોટું અને નિર્ણાયક છે, તે પ્રતિભા (genius) નું, અને પ્રતિભાલીલાનો લાભ સમયને કેટલો મળશે તે કળી શકાતું નથી,–આવી સરખામણીઓ ગણતરીઓ વગેરેથી તો નહીં જ.

કાન્તનુ જીવનચરિત કે એમના વિશે સમગ્ર અવલોકન જેવું કંઇ આ કાન્તમાલા નિમિત્તે જાણીને લીધુ, લખ્યુ, કે લખાવ્યુ નથી. આવી બાબતમા તત્કાલ જે કંઇ જેવું બની આવે તેવું રજૂ કરીને ફરજ અદા થઈ ગઇ એમ ગણી લેવાનું વલણ વર્ત્તમાનપત્રો માસિકો આદિને અનિવાર્ય હશે; પણ એવા તત્કાલ ઉભરા, લેખકના જડીભૂત અને અસં-

શબ્દ-અર્થ અને તેમાં ગર્ભિત-ભાવો અને સ્મરણોના જ અભિજ્ઞનતાનું મિશ્રણ હોવાનો
સંભવ પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમાં તો વળી એ સ્વીડનબોર્ગના અનેરી * સૃષ્ટિથી
મુગ્ધ થયા, તે એમ એવા બનાવ બની ગયા, કે તે સમયના અને તે પછીનાં એમના
જીવન-મંથન સંપૂર્ણ તાત્વિક સમભાવથી યથાવત્ ઉકેલવાને માટે પ્રથમ તો એને લગતા
જે કંઈ વિશ્વસનીય સાધનો રહ્યા હોય, તે બધાં જ એકઠાં કરવાં પડે. અને એ સર્વમાંથી
તે પછી એ જીવન-મંથનને આવિર્ભાવનું જોવાને માટે એવી તો ઉદાર તીક્ષ્ણ અને તા-
ત્ત્વિક દૃષ્ટિ જોઈએ, કે સામાન્ય મનુષ્યનું એ ગજું જ નથી. એ બનાવનું સ્વરૂપ પણ
એવા પ્રકારનું, કે તે વખતે ગંભીર એમના જે સૌથી વધારે સ્નેહી અને સંબંધી તે લગ-
ભગ સર્વે. એ બનાવને લીધે જ, એમની ઉપરના સ્નેહભગ્નતાની ઉત્કટતાને લીધે જ, એમના-
વના કાચ રહ્યો. એમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જાય એઓ પોતે પણ તેમનાથી
સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જ જાય. અને આ પ્રમાણેનાં વૈમનસ્ય કાળે કરીને પાછાં ટકાવા
રહ્યાના અવકાશ ન મળવા પામે છે ખરા, તથાપિ આ સ્ત્રીપુરુષો, જે કાન્તના આદિ કાલથી
અંતિમ એમના વિશે સૌથી વધારે જાણનારા, તે એકે આવા પ્રકારના જીવનમંથનનાં સમગ્ર,
શાન્ત, અને સમભાવ દશા વા નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ બની શકે ખરા? તાત્પર્ય કે એમનું એ જીવ-
નમંથન તે ઉકેલવા માટે ઉકેલવાનું બને ત્યારે! એવી અશક્યવત્ વસ્તુને પાર પાડવાને અંગે
ગયા જ નથી. પણ સદ્ભાગ્યે એ બનાવ પહેલાના અને પછીના કાન્તના સેંકડો કાગળો
ઉપલબ્ધ રહ્યા છે, અને એ કાગળોમાંથી સંખ્યાબંધ ભાગો કાલાનુક્રમમાં ગોઠવીને આ
ગ્રંથના ચોથા વિભાગમાં આપવામાં આવે છે. આ પત્રોમાં કાન્તનું વ્યક્તિત્વ એવું તો
પ્રતિબિંબિત થયું છે કે અધિકારી વાચનારાઓને એ પત્રસંગ્રહ જ આ આખી માલામાં
સૌથી કીમતી વસ્તુ અને કાન્તનું અદ્વિતીય સ્મારક લાગવા સંભવ છે. એ મિત્રોનાં કાન્ત
વિશેના સ્મરણો, પોતે એમના જીવનના જે જે સમયમાં એમની સાથે નિકટ સમાગમમાં
આવેલા, તે સમયને લગતી ઝીણીમોટી વિગતોના આબેહૂબ નિરૂપણ સાથે, એ જ વિભા-
ગમાં દાખલ કરેલા છે. ઉપરાન્ત એમના કેટલાક અપ્રકટ કાવ્યો, એમની જન્મકુંડળી, કવિ
મુકુન્દ અને કાન્ત જેમાં થઈ ગયા તે કુટુંબનો આંબો, એમનો ઉત્તાપી ઉપરનો એક સુંદર
પત્ર, એમનાજીવનના બનાવોની સાલવારી, એ સર્વ પણ આપી શકિયે છિયે તે માટે વાચ-
નારાઓએ એમના કુટુંબીઓનો આભાર માનવો ઘટે છે. મરનારના જીવન અને માનસ,
પ્રકૃતિ અને આદર્શો, પ્રવૃત્તિ અને આંતર વ્યથા અને પરિસ્થિતિ સમજવા માટેની આવી
અને આટલી સામગ્રી આટલી ઉતાવળે પ્રજા આગળ મુકી મુકાવાનો આવો દાખલો આપણા
દેશમાં ઘણું કરીને તો આ પહેલો જ હશે. સ્મારકગ્રંથની આ વિશિષ્ટતાને કેટલાક વખા-

* સ્વીડનબોર્ગ એનાં "સ્વર્ગો" આદિ ચર્મચક્ષુ વડે જોયા ન હતા, શરીરની સંજ્ઞાહીન
સ્થિતિમાં એને "દર્શન" થતાં. અને એ જે જોતો તેનું વર્ણન બાઈબલ સાથે ઘટાવીને લખતો
લખતાં પણ એને "સમાધિ" થતી. આવું દર્શન સામાન્ય દર્શન નહીં. આવું વર્ણન સામાન્ય
વસ્તુનિરૂપણ નહીં. આને દિવ્યદૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નદૃષ્ટિ કહેવાય, દિવ્યસૃષ્ટિ કહેવાય અથવા
સ્વપ્નસૃષ્ટિ કહેવાય. પ્રથમ શબ્દયુગલને સામાન્ય વાચનાર સ્તુતિ ગણે, દ્વિતીયને નિંદા ગણે. એ
બન્નેથી દૂર રહેવું છે, સ્તુતિનિંદા, સંમતિ કે વિરોધ લેશ પણ આવી ન જાય એવા તમામ શબ્દ
વર્જ્યા છે, અને એટલા માટે ઉપર **અનેરી** સૃષ્ટિ કહી છે. એ શબ્દ વસ્તુનિરૂપણને માટે
નબળો છે તોપણ

ખુરી, તથાપિ બીજાં કેટલાંક તો તેને, ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓથી, ટીકાપાત્ર બન્યા વગર નહીં રહે એમ ધારિયે છિયે. નવું દગલું, ચાહ્યું અનિવાર્ય બને ને હોય, તો પણ નવું હોવાના કારણથી જ ઘણાંય નાજુક હૃદયોમાં ખૂંચ્યા વગર રહેતું નથી.

છેવટ, આ સંગ્રહને માટે પોતાની અને બીજાઓની કૃતિ મોકલી આપનાર ન્હાના મોટા પ્રતિષ્ઠિત અને ઉછરતા સર્વ સાહિત્યસેવકોનો અમે પુનરપિ ઉપકાર માનિયે છિયે. આ સંગ્રહ આજે પ્રસિદ્ધ થતાં કાન્તના સ્મારકની યોજના સિદ્ધ થાય છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની કંઇ એ સેવા બની આવે છે, તે સર્વ લેખકલેખિકાઓના સહકારયોગને જ આભારી છે.

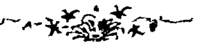
*** ચિત્રો, આલેખ્યા વગેરે ધાર્યા ઉમેદ પ્રમાણે આપી શકતા નથી, અને પુસ્તકની કીમત ધાર્યું હતુ તેથી વિશેષ રાખવી પડી છે, તે સર્વ માટેના કોઈ કલાકાર ચિત્રોના ઘણુ ઘણા પ્રયાસ છતા અમે પરતો મેળવી નથી શક્યા, તેને લીધે ન છૂટકે બન્યુ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રયત્નોને માટે પૂરતુ નાણું મળતુ હોય એવું હજી આપણુ સાનંદ બન્યુ નથી, એ નિર્વિવાદ છે. કાગળ, છપામણ, આદિની કિમ્મત જાણી કાર્યને ફાળામાં રકમો ભરનાર દરેકને પહોંચાડવા ચાહિયે છિયે, એટલે અનામત ખર્ચની આ બાબતુ વિશે વધારે જણાવવાનુ પ્રયોજન નથી

આ સંગ્રહમાંની દરેક કૃતિનું કાયદેસર સ્વામિત્વ તે તે કૃતિના કર્તાનું છે. ન્હોં કૃતિને ફરી છાપવાની પરવાનગી પણ કર્તા (કે તેના વારસ) પાસેથી જ મેળવવી

લેખકલેખિકાઓ, ફાળામા રકમો ભરનાર, આદિ મળીને આ ગ્રંથની આશરે છસો નકલો વ્હેંચાઇ જવાના છે. આશરે નવસો નકલો વધશે, તે દરેક માટેનું મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦ ઠરાવિયે છિયે. ટપાલ આદિ ખર્ચ જુદું. નકલોના વેચાણને માટે ગુજરાતી પ્રેસને સોલ એજંટ નીમિયે છિયે. જુલાઇ માસની તા ૧૫ મી સુધીમાં જે લેખક લેખિકા વા ફાળામા ભરનારને પોતાની નકલ મળી ન જાય તેમણે ઉઘરાણી કરવા કૃપા કરવી, નીચેને ઠેકાણે—

આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

રાસમાળા

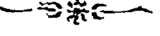
૨: કક્કાવારી લેખકલેખિકાઓની

વિભાગ ૪ થો: કાન્તવિભાગ ૨૭૭-૩૮૬

વિભાગ ૫ મો: મોડી મળેલી કૃતિઓ ૩૮૭-૪૩૪

* સંવાદ

∘ વિદેહ કર્તાની કૃતિ

વિભાગ ૩ જો: પદ્ય ૧૯૩–૨૭૬

+ સ્ત્રીલિંગ   ˘ વિદેહ કર્તાની કૃતિ

૧ વિષયાનુક્રમ

વિભાગ ૧ લો ટુંકી વાર્તાઓ ૧-૭૯

વિભાગ ૨ જો: બીજું ગદ્ય ૮૧-૧૯૧

+ સ્ત્રીલેખ *સંવાદ ˘વિદેશ કર્તાની કૃતિ

ઉનતમાળા

વિષયાનુક્રમણી

૧. વિષયાનુક્રમ   ૨. કર્તાઓની કક્કાવારી

કાન્તમાલા

ગદ્ય

ટૂંકી વાર્તાઓ

ચિ. "અભય".

માધવી

ઉલ્લાસનગરના વૃદ્ધ રાજાને કોઈ સન્તાન નહોતું. રાજારાણીએ ઘણા દેવોની આરાધના કરી, પણ માત્ર વસન્તદેવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા. તેમના વરદાનથી એક રાજકુમારીનો જન્મ થયો. વસન્તદેવના નામ-મધુ-ઉપરથી રાજકુમારીનું નામ માધવી પાડ્યું. રાજકુમારીને બાલપણથી જ માધવીલતાનાં ફુલ ખુબ ગમતાં હતા. રાજમહેલની પાસેજ તેણે એક વાડી કરાવી હતી. અને તેમાં માત્ર માધવીના વેલા વાવ્યા હતા. તે વાડીના ફુલ વસન્ત ઋતુમા તો પુષ્કળ ઉગતા હતા. પણ નવાઇની વાત એ હતી કે શરદપુનેમની રાત્રે પણ દર વરસે ત્યા ફુલ ઉગતાં હતા. અને તે ફુલ સાધારણ માધવીનાં ફુલની માફક એક જ દિવસમા કરમાઇ જતાં નહોતાં. પણ દસ દિવસ સુધી તાજાં રહેતા હતા.

શરદપુનેમની રાત હતી. રાજકુમારી વાડીમા ફરતી હતી, એટલામા તેને ફુલના વસ્ત્રો પહેરવાનું મન થઇ ગયું. તેની સખીઓએ તેને માટે માધવીનાં ફુલનાં બધાંજ વસ્ત્રો ગુંથી આપ્યા, ને ગળામા માળા પહેરાવી ને પગે ફુલના ઝાંઝર પહેરાવ્યાં. જમણે હાથે કંકણ પણ પહેરાવ્યું, પણ બીજું કંકણ કરવાનું બાકી હતું ને સખીઓ જોય તો વાડીમાં બીજું એક પણ ફુલ નહિં! હવે શું કરે! રાજકુમારી તો ખુબ દિલગીર થઈ ગઇ. રાજમહેલમાં જઇને એતો સુઇ ગઈ. જમવાની વખતે રાજકુમારી ના આવી એટલે રાજાએ કારણ પૂછ્યું. સખીઓએ બધી વાત કહી. પછી રાજા રાજકુમારી પાસે ગયો. તે તો ખુબ રડતી હતી. એટલે રાજા પણ ખુબ દુ:ખી થયો. તેણે દૂતોને મોકલીને માધવીનાં ફુલ મંગાવ્યાં, પણ આ દિવસમાં એ ફુલ કેવી રીતે મળે! ખુબ શોધ કરી પણ ફુલ મળ્યાં નહિ. એટલે રાજાએ દાંડી પીટાવી કે 'દસ દિવસની અંદર જે માધવીના ફુલનું એક કંકણ બનાવી લાવશે તેનું રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવામા આવશે! આ દિવસમાં કુદરતી ફુલ તો ના મળે એટલે જેમને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું મન હતુ તેમણે કારીગરો પાસે કૃત્રિમ ફુલો બનાવવા આપ્યા. રાજ્યના એક સરદારનો એક પુત્ર હતો તે હીરાનાં ફુલનું કંકણ લાવ્યો. કંકણ તો સારૂં હતું પણ હીરાનાં ફુલ કુદરતી ફુલ જેવાં કેમ દેખાય! સેનાપતિનો પુત્ર કાગળના ફુલનું કંકણ લાવ્યો. હીરાના ફુલ કરતા તો આ સારા હતા. રાજાએ કહ્યું કે 'કોઇ વધારે સારૂં કંકણ નહિં લાવે તો સેનાપતિના પુત્ર સાથે રાજકુમારીનું લગ્ન કરીશું.' ચોથે દિવસે પ્રધાનનો

પુત્ર કપડાંનાં ફુલનું કંકણ લાવ્યો. તે તો કાગળના ફુલ કરતાં પણ સારૂ હતું. પાંચમે દિવસે નગરશેઠનો પુત્ર ઉનનું કંકણુ લાવ્યો. તે પ્રધાનના પુત્રના કંકણુ કરતાં પણ ચડી આતું હતું.

* * *

છઠ્ઠે દિવસે પાસેના એક ખંડીઆ રાજાનો રાજપુત્ર ઇન્દુશેખર મોતીનુ કંકણુ લાવ્યો. આ કંકણુના ફુલ તો ખરેખર કુદરતી ફુલ જેવા જ હતાં. ને રાજા તો ખુબ જ ખુશ થઇ ગયો ને રાજકુમારીનું લગ્ન નક્કી થયુ.

દસમે દિવસે રાત્રે તો આખા ગામમાં ધામધુમ હતી, કેમકે બીજે દિવસે સવારના પહોરમા રાજકુમારીનું લગ્ન ઇન્દુશેખર સાથે થવાનું હતું. રાત્રે રાજકુમારી પોતાની વાડીમા તારાઓના અજવાળામા ફરતી હતી. એટલામા એક સુવાન ત્યા આવ્યો તે બહુજ ખુબસુરત હતો. તેના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું કે તે ખાનદાન પણ ગરીબ હતો. તેણે પાસે આવીને કહ્યું કે, 'રાજકુમારી, મારૂ નામ સુપ્રકાશ છે. ને હું એક ગરીબ સૈનિકનો પુત્ર છુ. અને તમે નાના હતા ત્યારે હુ તમારી સાથે રમતો હતો.' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા, મને યાદ છે. પછી તો તું કાંઇ જતો રહ્યો.' સુપ્રકાશે કહ્યું કે, 'હા, પછી હુ મારે દેશ ગયો, ને હવે લશ્કરમાં સૈનિક છું. બાલપણથી જ મને તમારી ઉપર પ્રેમ છે. કાલે તમારૂં લગ્ન છે. એટલે મારી જીંદગીમાં તો દુઃખીમા દુઃખી દિવસ છે. હું હવે ફરીવાર તમને મળીશ નહિં. બાલપણના મિત્રની એક છેલ્લી માગણી પુરી પાડશો ?' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા.' સુપ્રકાશે કહ્યું કે, ઇન્દુશેખરના મોતીના કંકણુ જેવું કંકણુ તો હું આપી શકું એમ નથી. હું ગરીબ છું, પણુ છેલ્લીવાર મને તમારા હાથ ઉપર ચુંબન કરવા દો." રાજકુમારીએ ડાબો હાથ ધર્યો. તેના ઉપર એક પણુ કંકણુ નહોતું. સુપ્રકાશે નીચા વળીને કંકણુની જગ્યાએ ચુંબનો કર્યા, ને જતો રહ્યો. રાજકુમારીની આંખમા આંસુ હતા. તેણે ચોટીવારે આંસુ લુછ્યા ને ઘણાજ પ્રેમથી હાથ તરફ જોયુ. સુપ્રકાશે ચુંબનો કરેલા તે જગાએ ખરેખર માધવીનાં ફુલોનું એક કંકણુ બની ગયું હતું! તેમાથી એવી સરસ સુવાસ આવતી હતી કે રાજકુમારીની વાડીના ફુલની પણ એવી તો નહોતી આવતી સખીઓ પણ અજબ થઈ. રાજકુમારીએ અધીરાઇથી કહ્યું કે, 'એને પાછો બોલાવો.' સખીઓ આખી વાડીમાં શોધી વળી પણ પેલો સુવાન ના જડયો પછી રાજાને રાજકુમારીએ બધી વાત કહી. તેણે બધે દુતો મોકલ્યા પણ સુપ્રકાશ ફરીથી દેખાયો નહિં.

૨

રા. રા. અંબાલાલ ઠાકર:

આદર્શ પ્રણયી

મોહન બાર વર્ષની ઉંમરમાં જ માતા-પિતાનું સુખ ગુમાવી બેઠો. તે બીચારો સ્વભાવે જ રાંક હતો અને આ આપત્તિથી વધુ ગરીબ અને નમ્ર થઇ ગયો. બાપે અંતકાળે પોતાની સંપત્તિ તેમ આ એકના એક વારસની સુપરત એક દૂરના સગાને કરી.

મોહનનો આ પાલક સમરસિંહ એક ભલો અમીરી સ્વભાવનો સરદાર હતો. તે વનમાં દાખલ થવાની તૈયારીમાં હતો પણ તેને વારસ સંતાનમાં દામિની નામે એક પુત્રી માત્ર હતી, તે મોહનથી ચાર વર્ષ ન્હાની હતી.

મોહન અને દામિની સાથે જ ખેલતા હતા. કોઈ કોઈ વખત બે વચ્ચે લડાઇ થઇ જતી અને મોહન કંઇ વાગી બેસવાથી રોવા જેવો થતો, ત્યારે તેની હિતેચ્છુ દામિની તેને રોવા દેતી નહીં. પોતે જ જોરથી ભેંકડો તાણતી. તે સાંભળતા તેની મા ઉતાવળી બ્હાર આવતી, મોહન ઉપર કોપ કરતી, અને દામિનીને છાતી સાથે લગાવી થાબડતી ઘરમા લઇ જતી.

આવે પ્રસંગે મોહનને પોતાનાં માબાપ સાંભરી આવતાં પણ તે ઘુંટડા ગળી જઇ એકાંતમા છાનોમાનો લપાઇ રહેતો. ત્યા ચુપચુપ દામિની આવી ચ્હડતી અને તેની આંખો પાછળથી એકદમ દાબી લેતી. મોહન બંગડીવાળો હાથ પકડી બોલતો, 'કોણ દમ્મુ કે?' એટલે તે હસી પડતી ને બોલતી, 'મેં શા માટે ઢેલ કર્યું જાણ્યુ કે? હું તેમ ન કરત તો બા મ્હને મારત!' મોહન કંઇ જ જવાબ દેતો નહીં એટલે તે ફરી બોલવા લાગતી: 'વારુ, જોઉ બહુ વાગ્યું તો નથી ને? હુ બહુ જ ખરાબ છું, વાતવાતમા ત્હમને મારી બેસુ છુ.' આ પ્રમાણે વખતોવખત સલાહસંધિ થતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાતી. પરંતુ તે રાજનીતિજ્ઞોનાં તહનામા ને વચનો કરતા વધારે ટકાઉ ન હતા.

૨

એવામા સમરસિંહના એક મિત્રનો પુત્ર સુંદરસિંહ તેને ત્યા આવ્યો. તે મોહન જેટલો જ હતો અને થોડા જ વખતમા બંને એકબીજાના મિત્ર બની ગયા. સુંદર સ્વભાવે મોહનથી જુદી જ જાતનો હતો. મોહન ગંભીર હતો તો સુંદર ભમરો હતો. તેની ધડમૂંછડા વગરની વાતો સાંભળી સાંભળીને દામિની હસી હસી લોથપોથ થઇ જતી. મોહન પોતાને સૌથી વધારે પસંદ મીઠાઇ પણ એકલો ખાઇ શકતો નહીં; પોતાના ભાગમાથી થોડી દામિનીને આપે ત્યારે જ તેને ઠીક લાગતું, બલ્કે દામિનીની મઝાહ તેને પોતાની મઝાહના કરતા પણ ઘણું વધારે સુખ આપતી. સુંદર આવી બાબતોમા પેટભરો અને ઢોંગી જ હતો. તે મોહનનું તો શુ પણ દામિનીનુ ખાવું પણ ઝુંટવી ચોરી પડાવી ખાઇ જાય એવો હતો. તે કહેતો, અરરર, અધધધ, આ પેટનો ખાડો તે આડો ઑહો ઉંડો કેટલોક હશે! દમ્મુ, ત્હારા જેવી નાજુક નાજની, મોહન, ત્હારા જેવા પરગજુ ફિલસુફ, એવી એવી કેટલીય મીઠાઇઓ એમા પડતાની સાથે સાફ, હજમ, ભસમ થઇ જાય જો!'

એક દિવસ સુંદર અને દામિનીએ સંતલસ કરીને મોહનને ખૂબ ચ્હીડવ્યો. સુંદર એક ઉપર એક વધારે વધારે અસંભવિત ગપ્પા

મારતો ગયો અને દામિની ખડખડ ખડખડ હસતી જ ગઈ. મોહનનો મિજાજ ગયો. તે સુંદરસિંહને કહે, 'આ શું માંડ્યું છે—મ્હેં એટલો જ હાથ આપ્યો હતો? જરા તો અદબ રાખ!' સુંદર નખરાંથી બોલ્યો, 'હા ભાઈ હા' જરા વધારે હસે તે જાનવર, અને સો હસે ત્યાંય ન હસે તે કોણ—જનાવર?' દામિનીને સુંદર આ બોલ્યો તે સાથેના એના ચ્હેરા-મ્હોરાથી એટલું તો હસવું આવ્યું કે તે ગોટો થઈને પડી અને મોહન વધારે ખીજાઈને બોલ્યો, 'ચૂપ, ચૂપ કર' ગમે તેમ શું ચાળા-ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે!' સુંદર કહે, 'ચૂપ રહેવામાં તો, મોટાભાઈ, જીભ પૂરેપૂરી બાંધી દેતાં આવડવું જોઈએ, તે મ્હારા જેવાનું ગજું નહીં. પણ મોટાભાઇ, હું જરા પૂછું કે તમે આવા ને આવા હાસ્યશત્રુ ક્યાં સુધી રહેશો ભલા?' દામિનીએ પ્હેલું હસવું પૂરું થતાં પ્હેલાં જ બીજું શરુ કર્યું અને ઉંધી એવડ વળેલી હતી તે ઉછળીને ચત્તીપાટ પડી ગઈ, અને મોહનસિંહ બીચારો એ બેયને તજી ચાલ્યો જ ગયો. પોતાની ઓરડીમાં જઈ પુસ્તક લઇને બેઠો. પરંતુ તેણે એક પાનું ભાગ્યે વાંચ્યું હશે ત્યાં તો દામિની પણ ત્યાં જ આવી. મોહન ચાલ્યો જતાં જ સુંદરની બધી કળા તેને ફીકીફચ્ચ લાગી અને તેથી કંટાળીને એ મોહન પાસે આવી અને તેની ચોપડી ઉપર હાથ મુક્યા. મોહન કહે, 'દમ્મુ મ્હને ન પજવ, વાંચવા દે.' દમ્મુ કહે, 'જોયા જોયા હવે, તમે મોટા પંડિત. આખો દિવસ વાંચ વાંચ તે શું કરવું?' પકડીને તેણે ચોપડી ઝુંટવી પણ લીધી. મોહન કહે, 'મ્હારી ચોપડી આપ પાછી' દમ્મુ કહે, 'આ ચોપડી કંઇ ત્હારી નથી,' મોહન કહે 'ત્યારે કોની છે જે?' દમ્મુ કહે 'કાગળની અને શાહીની, અને વળી જેના હાથમાં હોય તેની. ઘડી પછી પાછી આપીશ ત્યારે તમારી, હાલ તો એ મ્હારા હાથમાં છે તે મ્હારી.' મોહન કહે, 'મારી ચોપડી આપી દે નહિતો ઝૂંટવી લેવી પડશે' દામિની કહે, 'અરે વાહ, કોઈ તો અમે શી રીતે ઝૂંટવી શકો છો?' આ પ્રમાણે ચોપડીની ખેંચાખેંચી થઈ. દમ્મુ ચોપડીને એક હાથથી બીજા હાથમાં ફેરવી દે, અને મોહન તે કોઈ રીતે નહીં એમ તેને લઈ લેવા મથે. એમ કરતાં દામિનીએ ચોપડી પાલવ નીચે છાની સંતાડી લીધી અને તે પકડવા જતાં મોહનના હાથ ચોપડીને બદલે દામિનીના ઉપડતા વક્ષઃસ્થલને અડકી ગયા.

તુરત દામિની લજ્જિત, સંકુચિત, કુંચિત, ક્ષોભિત થઇ ગઈ. ચોપડી પડી જ ગઈ અને તે બ્હાર જતી રહી. ચોપડી પડી ત્યાં ને ત્યાં રહી અને મોહન પણ શૂન્યવત્ બારીએ જઇને ઉભો.

આ શું થઇ ગયું! બાલિકા કિશોરી થતી હતી, કિશોર યુવા બનતો હતો, ત્યાં આ અચાનક નહીં જેવા બનાવે ઉંડી ઉંડી શી શી તાણીઓને છેડી સચેત બનાવી દીધી! જાદુભર્યા બગીચાની નજીક અને તે બગીચાની મોહકતાના કેવલ અનભિજ્ઞ ખેલનારના આગળા આજે એકાએક તે બગીચાના ઝાંપાની કળ ઉપર પડયા અને ઝાંપો સહસા ખુલી ગયો.

સાથે સાથે મોહનને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ પણ થવા લાગ્યો. ચોપડી પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન જ તેણે શા માટે કર્યો? આ તો બહુ જ માઠું થયું. પાલક પિતામાતા શું ધારશે? દમ્મુ જાતે પોતાને કેવોય ગણશે! આવા અચિંતા બનાવમાં આબરૂદાર માણસે હવે કરવું પણ શું?

ઘણી ઘણી ઘડભાંગને અંતે એક જ નિશ્ચય તેને સ્પષ્ટ દેખાયો. આ ઘરમાં, આ સ્નેહ વચ્ચે, આ છત્ર તળે હવે તેણે ન રહેવું, અહીંથી ક્યાંક દૂર ચાલ્યા જવું.

બીજે દિવસે તે પોતાના પાલક માતાપિતાની આજ્ઞા ક્યારે અને શી રીતે માગવી તે

વિચારતો હતો, ત્યાં સમરસિંહ જાતે એની પાસે આવ્યો. તે કહે, 'મોહનસિંહ, શું કરો છો?' મોહન પરાણે સ્વસ્થ થઈને બોલ્યો, 'આપ મ્હારા પિતા છો, આપથી વધારે મ્હને જગતમાં કોઈ જ નથી. તો આપને આ પહેલી વખતે જ જણાવું છું કે ગઈ કાલે અજાણતા જ મ્હારાથી એક મોટો અપરાધ થઈ ગયો છે.' સમરસિંહ કહે, 'દમ્મુની માતાએ મ્હને બધું કહ્યું છે. પણ અમને એમને લાગે છે કે ત્હારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ નથી.'

મોહનઃ 'જી. હું આપ રજા આપો તે જ ઘડીએ અહીંથી ચાલ્યો જવા તૈયાર છું.'

સમરસિંહઃ 'ના, ના, એમ કરવાની જરૂર નથી. વળી અહીંથી ચાલ્યા જવું એ કંઈ યથાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી.'

મોહનઃ 'તો આપ ફરમાવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું રાજી છું.'

સમરસિંહઃ દામિની સાથે લગ્ન કરવાં એ જ ત્હારું પ્રાયશ્ચિત્ત.'

પેલા બગીચાના હકદાર અને એક પૂરા માલેક બનવું! આ સાંભળ્યું તે જાગૃત કે સ્વપ્ન? વળી મોહનને લજ્જા પણ બેસુમાર ઉછળી. નાજુક વેલીના જેવો તે આખો કંપી ઉઠ્યો અને એક શબ્દ પણ બોલી ન શક્યો.

સમરસિંહઃ 'બોલો, ભાઈ, શું કહો છો? દામિની જેવી છીછરી છોકરીને છેક અપાત્ર તો ગણતા નથી?'

મોહનઃ 'અપાત્ર? આનું નામ જો સજા તો આપની કૃપા આથી તે કેવી હોય તે જ હું કલ્પી શકતો નથી. વારુ, પ્રાયશ્ચિત્ત ફરમાવતા હો કે કૃપા કરતા હો, આપની જે આજ્ઞા તેને હું સર્વથા તાબે છું.'

સુંદરસિંહે આ જાણ્યું ત્યારે તેણે દામિનીને કહ્યું, 'બહુ જ ખોટું થયું.' દામિની છેડાઈ પડીઃ 'તો શું કોઈ પરણે તે જ તમને પસંદ નથી કે શું?' સુંદર કહે, 'ના, ના, પણ તું બીજે પરણે ને મોહન બીજે પરણે તો મ્હને મનમાનતાં મેવા મીઠાઈ એવડા મળે. આ તો એક જ વાર મળશે!' દામિની, 'અગર પિતાજી મ્હને તમને પરણાવે તો!' સુંદર, 'છિ. છિ. એ તો સૌથી ખરાબ?' દામિની, 'કેવી રીતે?' સુંદર, 'ત્યારે તો મ્હારે વરરાજા થઈને આખો દિવસ ગોંધાઈ રહેવું પડે ને વળી લાઘણ તાણવી પડે!' દામિની, 'અગર પિતાજી તમને ટોપલે-ટોપલા ભરીને મેવામીઠાઈ માલમલીદા આપે તો!' સુંદર, 'તો કની કન્યાની વળી જરૂર જ શી? એ ટોપલેટોપલા મીઠાઈ સાથે જ પરણી ન જાઉં!'

૩

દામિનીની માતા એકાએક મૃત્યુ પામતાં અને સમરસિંહનાં વર્ષ વટોળ તે પછી અત્યંત ગમગીનીમાં પસાર થતાં મોહન અને દામિનીનાં લગ્ન ખાજરે પડ્યાં. વળી એ અઢી ત્રણ વર્ષમાં બન્યું એમ કે સુંદરસિંહના પિતાએ સમરસિંહ સાથેની પોતાની જુની દોસ્તી અત્યંત વધારી દીધી અને જઈફ થયેલ સમરસિંહ દરેક વસ્તુ એ મિત્રની સલાહ પ્રમાણે જ કરવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનું ચલણ પૂરેપૂરું જમેલું જોઈને આગ્રહ કર્યો અને સમરસિંહે જુનો થયેલો વિવાહ પડતો મુકીને દામિનીનાં લગ્ન સુંદરસિંહ સાથે જ કર્યાં. મોહનસિંહ આ અરસામાં દરમિયાન દામિનીને પોતાની જ ગણી ચુક્યો હતો તેના હૃદય ઉપર આ વજ્રપ્રહાર એકાએક પડ્યો અને તે ચૂરેચૂરા થઈ ગયું. છીછરી દામિનીને પોતાનો હાથ સુંદરસિંહના હાથમાં મુકતાં પ્રથમ તો કંઈક ન સમઝાય એવી મુઝવણ થઈ, પરંતુ તે થોડા દિવસમાં જ હતી ન હતી થઈ ગઈ. સમરસિંહ પણ મોહનસિંહને પોતે કેવો કારી ઘા કર્યો તે સમઝવા પામે તે પ્હેલા સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. એમની છેલ્લી

માંદગીમાં દામિનીના કરતાં પણ મોહનસિંહની શુશ્રૂષાજ તેમને ખરેખરી શાંતિ આપી શકતી હતી. એમની ચિતાના ભડકા સમ્યા અને રાખ ચંબલમાં થઇને જમનાજીમાં વહી ગઇ એટલે મોહનસિંહને મન ઉપર આભ અને તળે ધરતી સિવાય સંસારમાં સર્વત્ર સ્મશાનનો ચિતાના તાપથી તપેલો શૂન્યકાર જ વ્યાપી રહ્યો.

૪

એક વખત અતિસાહસથી મોહન સુંદર પાસે ગયો અને બોલ્યો, 'ભાઇ, ખોટું ન લગાડો તો એક વિનંતિ કરૂં.' સુંદર કહે, 'હું શા માટે ખોટું લગાડું ? પણ તમે ખુદ વિચાર કરી જુવોને કે હવે તમે દામિનીને મળવા તલસો તે કેટલું બધું અનુચિત છે. તમારે હવે એક જ રસ્તો છે તે એકે તમે દામિનીને ભૂલી જ જાઓ.' મોહન કહે, 'તમે દુનિયાદારીના માણસ પેઠે બોલો છો તે ઠીક છે, પરંતુ દામિનીને હું કોઇની પણ સ્ત્રી તરીકે જોતો જ નથી. મ્હારા બાલ્યકાલની એ પુણ્ય સ્મૃતિને હું દેવી સમાન ઉપાસનીય જ ગણું છું. એને ભૂલવાની મ્હારી શક્તિ નથી, અને ન ભૂલવામાં જ મ્હારૂં નીતિસર્વસ્વ છે. હું એને એક વાર છેલ્લી જ વાર આઘેથી જ મળવા અને બે શબ્દ કહી સદાને માટે એની રજા લેવા માગુ છું. મ્હારી પવિત્ર માગણીની મના કરવાનો કોઇનો પણ અધિકાર હોય એમ મ્હને લાગતું નથી.' સુંદર કહે, 'તમે ભલા ફિલસુફ, પણ દુનિયામાં આવી વાત ગાંડપણનો પ્રલાપ જ ગણાય અને લોકો હસે તે વળી નફામાં' મોહન કહે, 'લોકો મ્હને ગાંડો ગણે, હસે, ગમે તે કરે, તેની મ્હને શી પરવા !' સુંદર કહે, 'ભાઇ, બધો જ વખત આમ ક્ષિતિજ અને પાણીમાંના તારાઓ સાથે બાથ ભીડીને ગયો છો તેમાં મ્હને તો કંઇ ઠીક લાગતું નથી. તમે મ્હારૂં નહીં જ સાંભળો તે જાણું છું, તોય તમારે માટે લાગણીને લીધે જરા કહું છું કે ધીરે ધીરે મનને વશ કરી સંસારને રસ્તે ચડો તો સારૂં. બાકી આ તમારી માગણીને વિષે તો મ્હારે ક્યાં ના છે ? ભલે એકને બદલે દશ વાર મળો, તમારી બેયની પવિત્રતાને વિષે મ્હને શંકા જ નથી.'

બીજી જ રાતે જમી પરવારીને એકલાં હતાં ત્યાં દામિનીએ પતિને હકીકત કહી. આજ સંધ્યાકાલે હું દર્શન કરીને પાછી આવતી હતી ત્યાં પેલા નેહેરના વાંક વચ્ચે એકલ ઉભેલા આંબા તળે તમારા ભાઇ ઉભા હતા. એમણે મ્હને રજા લેતા હોય એમ પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યા, 'દામિનીદેવી, આ છેલ્લા પ્રણામ હું હવે જાઇશ, મને રજા આપો.' મેં પૂછ્યું, 'કેમ ક્યાં જશો ?' એ કહે, 'વસુધૈવ કુટુમ્બકં. આખી વિશાળી દુનિયા પડી છે.' મે કહ્યું, 'આ સ્થલ પણ દુનિયામાં જ છે, તો અહીંથી જાઓ છો શાને ?' એ કહે, 'શાને જાઓ છો એમ પૂછો છો ? ઠીક, ઠીક, તો સાંભળો. તમારા પતિદેવની રજા લઇને તમારી સાથે આ છેલ્લી વાત કરવાને ઉભો છું એટલે તમને જરા રોકાવામાં દોષ પણ નથી અહીંથી ચાલ્યો જાઉં છું તમારી જ ખાતર' મેં પૂછ્યું, 'કેમ, ભાઇ, હું તમને શી નડું છું ?' એ કહે, 'દિવસે તો તમારા ઘર તરફ આવતો નથી તે જાણો છો જ. રાતે બે વાગે જગત આખું નિદ્રાવશ હોય ત્યારે રોજ આ પગ મ્હને તમારા ઝરૂખા તળે ખેંચી આણે છે. રોજ બે કલાક ત્યાં જ થંભું છું ત્યારે સારૂં લાગે છે. પણ રોજ ડર પણ લાગે છે કે કોઇ મ્હને કોઇ દહાડે પણ આ સ્થળે જોઇ જાય, અને પોતાના મલિન શ્વાસથી તમારૂં નામ દૂષિત કરે તો મ્હારે આત્મહત્યા જ કરવી પડે. સમરસિંહજીની વ્હાલી પુત્રીની આબરૂ મ્હને પ્રાણથી પણ અધિક.' હું રોઇ પડી અને બોલી, 'મોહન, મોહન, પૂજ્ય પિતાજીએ જે કર્યું તે સારાને જ માટે

છે એ મ્હારી શ્રદ્ધા પ્રભુ ત્હમને પણ આપો. ભાઇ, ત્હમે દુ:ખી થશો તો મ્હને પણ અસહ્ય દુઃખ થવાનું જ. મોટાભાઇ, મનને કાબુમા રાખવું એ અમે પામર અબળાઓ પણ કરી શકિયે છિયે, તો ત્હમે તો મર્દ છો વળી ફિલસુફ પણ છો. મોટાભાઇ, કોઇ ગુણવતી સુન્દરીને શોધો અને તેની સાથે લગ્ન કરો. પિતાજીએ વિવાહ કર્યો તે વખતે પણ મ્હને ત્હમારા લાયકની ગણી જ ન્હોતી. આજે જ મ્હારા સામૂજીને કહીને ત્હમારે માટે લાયકની જોડ શોધાવિયે. ત્હમને શેરો બાધીને વરરાજાને ઘોડે ચ્હડાવું ત્યારે જ હું પૂરેપૂરી સુખી.' એમણે એક ઉંડો નિસાસો મુકયો અને કહે, 'અરેરે. દામિની, ત્હારા જેવા બાલક મન ઉપર જ સુખ ખોદી પડે છે. ઇશ્વર ત્હને સદા સુખી રાખો. વારુ, લે આ કાગળ લેતી જા. મ્હારી મિલકત ત્હને આપી દઉં છું તેનું આ લેખપત્ર છે.' પછી એ ચાલ્યા ગયા.

સુંદરસિંહ કહે, 'કયાં છે એ લેખપત્ર ?'

દામિની કહે, 'એ તો મે' ત્યા જ ફાડી નાખ્યું અને એઓ જતા હતા ત્યાં જ કકડા ઉડાવી દઇ કહ્યું, 'કેમ મોટાભાઇ નહીં રહો, જશો જ ! ઇશ્વર ત્હમારી જ્યા હો ત્યા રક્ષા કરો !' અને હું ચાલી આવી.

સુંદરસિંહ કઇંક વિશેષ બોલવા જતો હતો પણ ત્યા દામિનીની આખમા આસુ જેવું કઇંક જણાતા મૂગો જ રહ્યો.

૫

આજ કાલ દિલ્લીના વડા ન્યાયાધીશની જ્યાં ને ત્યા બોલબાલા ગવાઇ રહી છે. એના અદલ ન્યાયને માટે અમીરથી ફકીર તમામની ખાતરી તો કયારનીયે થઇ ચુકેલી હતી પણ કાલે એણે જે મુકદમો ચુકવ્યો તેની કેટલીક વિગત ચમત્કારિક હતી.

ફરિયાદી એક જાતે ખેડ કરતો પઠાણ હતો અને આરોપી કોઇ મોટા અમીર જેવો દેખાતો હતો. પઠાણ ચાલ્યો જતો હતો ત્યા આરોપી દોડતે ઘોડે આવી ચ્હડયો અને તેણે વટેમાર્ગુને એકદમ હુકમ કર્યો, લે હું જરા જઇ આવું તેટલી વાર આ ઘોડાને સમાલ. પઠાણે નમી પડીને પણ દૃઢતાથી કહ્યું, માફ કરો સાહેબ મ્હને બહુ ઉતાવળ છે આપને બીજો કોઇ ને કોઇ પાજો જરા વારમા મળી જશે. એટલામાજ ફરિયાદીનો મિજાજ ગયો અને તેણે પઠાણને ચાબકે ચાબૂકે સખત માર માર્યો એટલામા પાચપંદર જણ ભેગા થઇ ગયા તેમણે બંનેને કચેરીમાં ઘસડયા અને પઠાણ પાસે ફરિયાદિ દાખલ કરાવી પોતે સાક્ષીઓ આપી ન્યાયાધીશે અમીરને એવું તે શુ કામ હતું અને આ પ્રમાણે આવા બીચારા નરમ માણસને આટઆટલો શા માટે માર્યો તેનો ખુલાસો પૂછ્યો, પણ તેણે કશો જ જવાબ દીધો નહીં. એટલે ન્યાયાધીશે એક હજાર મ્હોર આરોપીએ પઠાણને વળતર તરીકે આપવી બીજી એક હજાર સઝા તરીકે દંડ ભરવો અને કચેરી સાઝે બંધ થતાં સુધી કચેરીમા નઝરકેદ રહેવું એ પ્રમાણે પોતાનો ફેસલો આપ્યો, અને ઉમેર્યુ કે આપ કોઈ મોટા અમીર જણાઓ છો તેથી જ આટલી ઓછી સઝા કરવામા આવે છે, લેકિન માજી પાદશાહના સમય કરતા હાલમા જોતજોતામા અમીરો બહુ બ્હેકી ગયેલા જણાય છે, એટલે આવી બીજી ફરિયાદો આવશે તો રૈયતના રક્ષણને માટે વધારે સખત સઝા ફરમાવવાની મ્હને ફરજ પડશે

નઝરકેદની સઝા પૂરી ભોગવીને સાંઝે કચેરીમાથી જતા આ આરોપીએ પોતાના મૂછ દાઢી આદિ બનાવટી હતા તે દૂર કર્યા, તો સૌકોઇએ અજાબ થતા થતા જોઇ લીધું કે આ અમીર બીજું કોઇ નહીં પણ ખુદ સુલતાના રઝિયા બેગમ પોતે હતા, દિલ્હીની આખી પાદશાહતના માલીક !

મુનસફ એકદમ [illegible] સુલતાનના [illegible] પહોંચ્યા,
પરંતુ તે ત્યારે [illegible] અને [illegible] સુલતા-
નાએ તેને અંત [illegible] અને [illegible] [illegible]
બદલે તેના અદલ ઇનસાફની તારીફ કરીને [illegible]
ને તથા સહીસિક્કા સાથે તેને બાર ગામ [illegible]
રમાં આપ્યાં. ફરમાનમાં એક કલમ ખાસ હતી
કે આ મુનસફના વારસો હિંદુ જ રહે તો-
પણ આ જાગીર તેમના જ વંશમાં કાયમ રહે.

૬

આ બનાવને થોડા મહિના થયા હશે એટલામાં રઝિયા બેગમની સલતનત ડામાડોળ થવા લાગી. પરંતુ વૃદ્ધ મુનસફ પોતાનું કામકાજ અસલ પ્રમાણે જ એક નિષ્ઠાથી અને અદલ ઇનસાફ ચુકવીને જ કર્યા કરતો હતો. બહારના વાતાવરણના કોઇ પણ ફેરફાર તેની કચેરીની હવાને બગાડવાને અસમર્થ હતા. તેના ન્યાયાસનના પાયા સુલતાન સુલતાનાની તાકાતના કરતા આમવર્ગની શ્રદ્ધા ઉપર આધાર હતા. વૃદ્ધ મુનસફને બરતરફ કરી શકે એવી સત્તા સલતનતમા કોઇની હતી નહીં. મુનસફ પોતે પોતાની આવી પ્રતિષ્ઠા છે કે કેમ તે જાણતો જ ન હતો. તે કાયદા અને ઇનસાફની રાહને વળગી રહેવામા જ મક્કમ હતો. અને તોપણ આજનો મુકદ્દમો એના જેવાને માટે પણ કપરો હતો.

તેણે આરોપીને સવાલ કર્યો, 'રસ્તા વચ્ચે કસાઇઓને શું આપે રોક્યા હતા ?'

આરોપી· 'મે એમને પૂરા દામ આપી ગાયો ખરીદી લેવા જણાવ્યુ, બમણા આપવા માડ્યા, છેવટ, એઓ માગે તે મોમાગી કીમત આપવા તૈયાર થયો, પણ એમણે માન્યું જ નહીં. આવા ધર્મસંકટમા વૈશ્ય હોય તે બીચારો લાચાર થઇને ખસી જાય. પણ હુ તો રાજપૂત–ક્ષત્રિય, તેથી મ્હારે માટે ધર્મનો જે એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો તે મે ગ્રહણ કર્યો.'

આખી સલતનત જાણીતી હતી. પણ સલતનત તેને જે નામે ઓળખતી હતી તે તેનું અસલ નામ નહોતું. અને એ નામવાળો આ મનુષ્ય કોણ તે આરોપી જાણતો ન હતો. મુનસફને પણ આ ગોટો અત્યંત ભાવ્યો, અને તેને લાગ્યુ કે પોતે આરોપીને આટઆટલાં વર્ષ સુધી ઘોર અન્યાય જ કર્યા કર્યો હતો. તેણે પોતાના સવાલો આગળ ચલાવ્યા 'કમરબંધ છૂટી, કેસરિયા છૂટ્યા, અને ખૂન પણ છૂટ્યું. આપ ગાયો છોડાવવાને કસાઇઓ ઉપર ધસ્યા, તેઓ સામે થયા ઝપાઝપી ચાલી, અને આપની તલવારથી કેટલાક ઘવાયા એટલુ જ નહીં પણ એક કસાઈ બીચારો જાનથી ગયો એ સાચી વાત ?'

આરોપીઃ 'પ્હેલો ઘા ક્ષત્રિય કરે નહીં. એક કસાઇની તલવાર મ્હારી ગરદનને બદલે આ ઢાલ પર પડી તૂટી ગઇ તેનો ઢાલમા આ કાપો છે, તે જ પ્હેલો ઘા મે મ્હારી તલવાર તે પછી જ કહાડી.'

મુનસફ 'અને આ સ્થળ રાજપુતાના નથી, અજમેર પણ નથી આ તો દિલ્હી છે, મુસલમાની સલતનતનુ પાટનગર, તે જ આપ ભૂલી ગયા.'

આરોપી· 'ક્ષત્રિય જ્યાં જ્યા વિચરે ત્યાં ત્યા તેની વટ અને તેની તલવાર સાથે ને સાથે ગોવધનુ મહાપાતક તે રાજપુતાનામા તેમ દિલ્લીમા પણ પ્રાણાન્તે ય અટકાવવાનો.'

મુનસફ 'ખૂનરેજી ચલાવીને પણ? એટલે કે આ બાપડો કસાઇ આપના હાથી જ મુવો?'

આરોપ: 'બેશક. તલવાર ઉપર જાતે ધસી આવે તેને કેમ કરીને બચાવાય?'

મુનસફ: 'આપના ઉપરનો આરોપ આપ જાતે જ કબૂલ કરો છો.'

આરોપી· 'કયો આરોપ?'

મુનસફ: 'આ કસાઇના ખૂનનો.'

આરોપી: 'ખૂન? શું હું ચોર લૂટારો કે બ્હારવટિયો છુ કે ખૂન કરું? હુ ગોમાતાના રક્ષણને માટે ધસ્યો, પછી તલવાર ભાલા નીકળતા અને ઝપાઝપી થતાં જાતનું રક્ષણ પણ કરવું પડ્યું, અને તેમા એ આગળ ધપી સપાટામા આવી ગયો અને કપાયો તેમાં હું શું કરું? મેં મ્હારું પવિત્ર કર્તવ્ય જ કર્યું છે.'

મુનસફ: 'માણસ જેવા માણસને કાપી નાખવો તેને પુણ્ય કર્તવ્ય કહેવું એ પણ પાપ છે.'

આરોપી: 'હુ ધારું છું કે આપ પણ હિંદુ છો અને બ્રાહ્મણ હશો તોપણ ક્ષત્રિયના ધર્મથી વાકેફ હશો, અને ગૌ માત્ર હિંદુને મન શી ચીઝ છે તે જાણતા જ હશો.'

મુનસફ: 'અગર ગાય હિંદુઓને વ્હાલી હોય તો મનુષ્યની ઝિંદગી પણ ઇશ્વરને વ્હાલી છે; બલકે ઇશ્વરે મનુષ્યને પ્રાણી માત્રમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રાણી માત્ર ઉપર અમલ ચલાવવાને સરજેલ છે. તો પ્રભુની અજબ રચનાની પરાકાષ્ઠા જે મનુષ્ય તેને કાપી નાખવામા પાપ છે, અઘોર અત્યાચાર છે. કોઇ પણ સલતનત એવા અત્યાચારને બેતકસીર ગણી જ શકે નહીં.'

આરોપી· 'ત્યારે શું અમારે ગૌરક્ષા ન કરવી?'

મુનસફ 'જરૂર કરવી. હરએક મૂગા પ્રાણી ઉપર રહમ કરવાની હર એક ઇનસાનની ફરજ છે. તથાપિ એ ફરજ પોતાના ભાઇઓનું જ ખૂન કરીને અદા કરાય નહીં.'

આરોપી. 'આપ હિંદુ અને મુસલમાન બંને કાયદાકાનૂનથી પૂરા માહિતગાર છો, તો આપને જ પૂછીશ કે મુસલમાની સલતનતમાં અમારે ક્ષત્રિયોએ અમારો ગૌરક્ષાનો મહાધર્મ કેવી રીતે પાળવો?'

મુનસફ: 'આપણા ભૂલા પડેલા ભાઇઓ સમઝાવ્યા ન સમઝે, તો ગાયની કતલને માટે તેઓ પોતાનો હાથ ઉગામે તે જ ક્ષણે આપણે ગાયની ગરદન પાસે જ આપણી ગરદન પણ ધરી દેવી. ગાયની સાથે માણસનાં ડોકાં પણ ધડથી જુદા થતા કોઇ પણ માનુષી પ્રજા લાંબા વખત સુધી જોઇ શકશે નહીં. આપણી આવી આવી કુરબાની અને હમદર્દી જોવામા આવે તો પત્થર પણ પીગળે, તો મુલસમાન બિરાદરો તો માણસો છે, અને તેમના જ દિલમાથી પરવરદેગારનો જ અવાજ નીકળશે, અને જે પ્રદેશમાં ગૌરક્ષાને માટે માણસો જાતે આટલે સુધી મરી મથવાને તૈયાર છે, ત્યાં વસતા મુસલમાનોને માટે ઇસલામી કાનૂન પણ ઘટતો ફેરફાર અને સુધારો સ્વીકારશે.'

આરોપી (ડોકું ધુણાવતો). 'આપની ફિલસુફી મજેહદાર છે. ન્હાનપણમા મ્હારો એક મિત્ર હતો તે આવા આવા જ આસમાની તારા જોયા કરતો, અને હું તેને ખૂબ હસતો.'

મુનસફ (ગંભીર બનીને): 'આપ કદાચ નહીં જાણતા હો કે આવા આરોપને માટે મુસલમાની કાયદો સખત છે.'

આરોપી: 'નહીં સરકાર'

મુસલમાની સલ્તનતના વડા મુનસફ તરીકે આ સજા જ ફરમાવવાની મ્હારી ફરજ શાસ્ત્રમાં છે. પરંતુ ઇસ્લામી શરેહ મુજબ દરેક કાયદો અને દરેક હુકમ સુલતાન સલામત ખુદ પોતે પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે અને ઘટતી રીતે ફેરવી નાખવાની કુલ સત્તા ધરાવે જ છે માટે મ્હારા ઉપલા ફેસલાનો અમલ એક દિવસ સુધી મોકુફ રાખવાનું વિશેષ ફરમાવું છું, અને આરોપીના મિત્રો આજના દિવસ દરમિયાન મુકદ્દમાની બધી હકીકત આપણા અદલ અને ઉમદા ખવાસના સુલતાના બેગમ સાહેબાને જણાવીને ઘટતી માફી મેળવી શકશે.

૭

ખુદ સુલતાનાનો છેવટનો હુકમ સાંઝે આવે તે પ્હેલા મુનસફે પોતાની કચેરીમા અને આસ-[illegible]

[illegible]

[illegible]

મુનસફને એમ જ લાગ્યું કે આખું ઝંઝીરની ગુફામાંથી એક સ્તુતિનો અવાજ પોતાને જ પોકારી રહ્યો છે. તેમણે એ સ્ત્રી તરફ પહેલી વાર જ જોયું. જેના જ અધુરું પૂરું સ્મૃતિમાં ધ્યાનમા આવી ગયું, અને બાળકને ધીમેથી મુકી દઈને ચાલ્યા ગયા.

૮

મોડી રાતે સુંદરસિંહ કેદખાનાની જે કોટડીમા ઉંઘતો હતો તેના બારણા આગળ પ્હેરો ભરતા પ્હેરેગીર પાસે એક માણસ આવીને ઉભો, અને બારણું ખોલવા તેને કહ્યું. પ્હેરેગીરે જવાબ દીધો, 'અરે ભલા આદમી, સલ-

તાના સલામત જાતે ફરમાવે તોપણ આ બારણું મ્હારાથી ન ઉઘડે. મુનસફ સાહેબનો હુકમ લાવ્યો હો તો દેખાડ.' તે માણસે તુરત કાગળ ઉપર હુકમ લખી આપ્યો. પ્હેરેગીર હસ્યો' 'એમ તો કોઈ પણ લખે, તેથી તે શુ મુનસફ સાહેબનો હુકમ થઇ ગયો?' આવેલા માણસે મો ઉપરનો ટોપ ઉંચો કર્યો અને પ્હેરેગીર બીચારો અલ્લાહ! અલ્લાહ! પોકારતો તેના પગમા પડ્યો. મુનસફે તેને કહ્યું, 'ઉઘાડ. મ્હારી સાથે મ્હારા બે અંગરક્ષક પણ અંદર લેતો જાઉં છું પછી ત્હને શી ચિંતા છે? આ હુકમ ખોઇ નાખીશ તોપણ એ બંને સાક્ષી પૂરશે.'

ત્રણે બારણા વાસીને અંદર ગયા. સુંદરસિંહ ઉંઘતો જ હતો. મુનસફ એટલે આપણા નાયક મોહનસિંહે તેને દવા સુંઘાડી અને તેનાં વસ્ત્ર પોતે પ્હેરી લઇ પોતાની દાઢી મૂડી નાખી રાજપુત બની ગયો અને ટોપ વગેરે પોતાના તમામ વસ્ત્ર તથા એક બનાવટી દાઢી સુંદરને પ્હેરાવીને એક ખૂણે જઇને બેઠો. સાથેના અંગરક્ષકો બેભાન સુંદરને મુનસફના વેશમા ઉપાડીને બ્હાર લાવ્યા. પ્હેરેગીર પાછો અલ્લાહ! અલ્લાહ' પોકારતો શુ થયુ તે પૂછવા લાગ્યો. રક્ષકો કહે, 'કંઇ નહીં. વાત કરતા કરતા જ આ કોટડીની બંધ હવામા સાહેબને મૂર્છા આવી ગઈ છે તે બ્હારની ખુલ્લી હવામાં ટોપ વગેરે કહાડીને જરા પાણી છાંટીશું ત્યા શુદ્ધિમા આવી જશે.' મોટા દરવાજા બ્હાર પાલખી પાસે એક છડીદાર અને ચાર કહાર હાજર હતા. બેશુદ્ધ માણસને રક્ષકોએ પાલખીમા સુવાડ્યા ને તુરત કહાર અને રક્ષકો પાલખીને ઉપાડીને દોડ્યા અને છડીદાર સુલતાનાના મ્હેલ તરફ રવાના થઇ ગયો.

પોતાના મકાન પર પાલખી આવતા દામિની પ્રથમ તો ચોકી, પણ રક્ષકોએ પ્રથમ સુંદરસિંહને શુદ્ધિમાં આણ્યો અને પછી સૌને તેજ ક્ષણે દિલ્હીમાથી ન્હાસી છૂટવાની સલાહ આપી. દામિની પૂછે, 'અને મોહનસિંહજીનું શું થશે?' રક્ષકો કહે અમારી સાથે છડીદારનો વેશધારી હતો તે એમના હાથ નીચે જે એક જ હિંદુ મુનસફ છે તેઓ સુલતાના રઝિયા બેગમ પાસે પ્હોચી ગયા હશે અને એ ઉમદા ખવાસના સુલતાના મુનસફ સાહેબને જરા ઇજા આવવા નહીં દે. છડીદાર મુનસફ સાહેબનો રાજીનામાનો કાગળ પણ જોડે લેતા ગયા છે અને તે મંજૂર થશે ને તુરત એઓ રાજપુતાનાની પોતાની જાગીરોમા આવીને બાકીનુ આયુષ્ય સ્વદેશમા જ ગાળવાના છે. સુંદરસિંહને પૂરો ભરોસો તો ન પડ્યો, પરતુ પોતે ન્હાસી છૂટવામા જેમ વિલબ કરે તેમ વધારે જોખમ હોવાથી, ભાગ્યમા જે હોય તે ખરું એમ મન વાળીને ચાલી નીકળ્યો.

સલતનતની સરહદ ઓળગતાં પ્હેલા જ તેને ખબર પડી કે ચોતરફ બંડખોરોનુ જોર અને તેમના ધસારા વધતા હતા, અને સરહદ ઉપર થોભી જઇને મોહનસિંહ આવે એટલે તેની સાથે જ સ્વદેશ પ્હોચવાનો મૂલ વિચાર રાખ્યો હતો તે તેને ફેરવવો પડ્યો. સ્વદેશ પ્હોચના પ્હેલા તેણે સાભળ્યું કે દિલ્લીમા મોટી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ છે, રઝિયા જાતે ન્હાસી છુટી છે અને તખ્ત ઉપર કોણ બેસશે તે કઇં કળાય એમ નથી. મોહનસિંહ વિશેની તેની ચિંતા વધતી ગઇ, પણ કરે શુ?

મહિનાઓ વીત્યા. આખરે એક દિવસ પેલો છડીદાર અથવા તો નાયબ મુનસફ આવ્યો. તેણે સુંદરસિંહના હાથમા એક ટુંકો કાગળ મુક્યો:—

વ્હાલા ભાઇ સુંદરસિંહજી અને પૂજ્ય દામિનીદેવી,

મ્હારો શોક કરશો નહી. આ ઝનૂની લોકોની વચ્ચે આવીને વસ્યો ત્યારથી જ જાણતો

હતો કે વહેલું કે મોડું પણ આવું કોઈક મોત જ કપાળે લખેલું છે. વહેલું આવો કે ક્યારે આવો તેની પણ મ્હને પરવા હતી નહીં એ પણ જાણો છો. છતાં તે દરમિયાન તમારી આ સેવાનું ગહદ્‌ભાગ્ય આ નોકરીને લીધે જ મ્હને પ્રાપ્ત થયું, તેથી આખો જન્મારો સફળ થયો ગણું છુ અને ઇશ્વરના ઉપકાર માનતો માનતો જ તેની ઘટનાને અધીન થાઉં છુ. મ્હારો વારસ મ્હારા નામેરી ન્હાના મોહનને નીમુ છુ.

લિ. મોતમા પણ તમારો મોહનસિંહ

કામિની પરપુરૂષની હાજરી અવગણીને પણ બેઠકમા આવી અને આ કાગળ વાચતા વાચતા ધ્રુસ્કાફાટ રોવા લાગી. આખરે તે આખો લૂછીને કંઈક સ્વસ્થ થઇ એટલે બની હતી તે હકીકત છડીદારે ધીમે ધીમે અને ટુંકામા જણાવી. પોતે મહેલને દરવાજે પ્હોચે તે પ્હેલાનો બળખોરોએ મહેલને ઘેરી લીધો હતો. સ્હવારે ફાંસીની જગાએ ગયો, તો તો ત્યા ચોતરફ કસાઇઓ જ ઉભરાઇને શોરબકોર ગજાવી રહ્યા હતા કહે કે મુનેફખાનને ભગાડવાને માટે જ એ કાફરે એ રાતના ગાબડા નાખ્યા, માટે એને મઝાવાર એ જ લગની છે' ત્યા બડેમિયાંજીના મન્સાર આવીને કહે, 'બેચો ભ્બા, હતવા શુ કરો છો? હિંદુ-મુસલમાનના ન્યાય હિંદુ કરે એવો હિંદુ જીવતા જોઇએ જ નહીં. અને એવી ક્રૂર કુમને ગરીબમા છે જ નહીં, તે આજ સુધી ચાલવા દેનાર આપણા પાક કાનૂનને ધોઇ પીનાર સુલતાનોને પણ જીવની સુફ્યાના નથી, તો આ નાપાક કુત્તો શી વિસાતના છે કે વાર લગાડો છો' બોચા રહી અને પછી હું જ આ સમશેરે એનું ડોકું ઉડાવીને ઉપાડી જાઉં, અને નાખું મહેલમા બરાબર બેઠેલી પેલી રંડિયાની બારીમા, જેને એણે એના શયતાની કામણટ્રમણ કરીને ભરમાવી મુકી હતી!...' હું મહામુશ્કેલીએ એમની પાસે પ્હોચ્યો અને કેદખાનાનો 'હેરેગીર પાસે જ ઉભો હતો તેણે મ્હને આ ચિઠ્ઠી આપી દીધી, તે જોઇને મુનસફ સાહેબે મ્હને નમન કરીને કહ્યું, 'હા, બધુ, એ ચિઠ્ઠી બરાબર પ્હોચાડજે, અને મ્હારી લાશને અગ્નિસંસ્કાર કરજે. ૐ નમ શિવાય! પ્હેરેગીર ફરી તાકીદ જલ્લાદને. ૐ નમ.

૩

ચિ “રૂપા”:

મૃગજળ

એક ઘાડુ જંગલ હતું તેમા પુષ્કળ હરણો વસતા હતા લીલું ઘાસ ચરવુ અને પર્વતમાથી નીકળતા ઝરણાનુ નિર્મળ પાણી પીવું એમા જ એમનુ સઘળુ જીવન પુરૂ થતું. આવા અનંત સુખમા ઉછરેલા હરણો સ્વાર્થી બનતા ગયા. પોતાનું ઘાસ કે પાણી જંગલના બીજાં કોઇ જનાવરો વાપરે તે એમને બીલકુલ પસંદ નહોતું. કેટલીએ વાર પાણીની શોધમા રઝળતા પ્રાણીઓને “અહિંયા કોઇપણ ઠેકાણે પાણી નથી.” એમ કહીને તેઓએ તરસ્યા કાઢી મૂક્યા હતાં.

ધીમે ધીમે હરણો વધારે ક્રૂર અને સ્વાર્થી થયા. સૌથી વૃદ્ધ હરણ હતું તે બધાનો રાજા હતો. તેણે એવો હુકમ કાઢ્યો કે જંગલના જે ભાગમા હરણો રહેતા હતા ત્યા કોઇ બીજાં પ્રાણીઓએ પેસવું જ નહિં. એણે કહ્યું કે હરણો પ્રાણીઓમા શ્રેષ્ઠ હતાં તે કોઇનુ પીધેલું પાણી પીએ નહિ. આવા હુકમથી બીજાં પ્રાણીઓને ત્રાસ પડવા માંડ્યો. તેમણે રોજને રોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે અમને કોઇ રીતે આ દુખમાથી ઉગારો.

પ્રભુએ એક દેવીને હરણોની ચાલચલગત પામી તે માટે શિક્ષા કરવા પૃથ્વી ઉપર મોકલી. એ દેવીનું નામ માયા. એ એક ભિક્ષુણીના વેશમા હરણોના જંગલમા આવી. હરણોના રાજા પાસે ગઇ અને તેને પ્રણામ કરી કહ્યું, "હું અપવાસી છું, મને ચોકખું પાણી આપવાની કૃપા કરો."

અત્યંત ઉન્માદથી હરણે કહ્યું, 'તને અહિંના કાયદાની ખબર જણાતી નથી. જા, પાણી નહિં મળે. અહિયા પાણી છે જ ક્યા ?' પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું, "પાણી તો મેં આવતા જોયુ." પેલાએ કહ્યું "ભ્રમણા ! અહિયા પાસે પાણી છે જ નહિં." આ સાભળી પેલી સ્ત્રી અદૃશ્ય થઇ ગઇ અને તેને બદલે માયાદેવી હરણની સામે ઉભી. તેણે કહ્યુ "આ તમારૂ લીલું જંગલ રણ થઇ જાઓ અને તેથી પાણી વિહોણું થાવ મેં જે પાણી જોયુ તેને તમે 'ભ્રમણા' કહી, તો એ તમારૂ પાણી ભ્રમણા થઇ જાઓ ! તમે તરસે તરફડશો. સર્વત્ર તમને માયા નડશે !" આટલું બોલતા તે અલોપ થઇ ગઇ. એ પ્હેલાનું લીલુ જંગલ તે મારવાડનું રણ અને હરણોને જે ભ્રમણાથી પાણી દેખાય છે, તેને આપણે મૃગજળ કહીએ છીએ.

૪

અ સૌ "કુલલક્ષ્મી" :

પ્રભુ, મેહમાનોથી રક્ષણ કર !×

મ્હારૂં રક્ષણ કરવા સારૂ આટલી જ આજીજીથી મ્હેં આ પહેલા એકવાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી હતી. એ વખત તે મ્હારી સહચરીની જન્મની ગાંઠ જોડાઇ તે વખત. "શુભ લગ્ન સાવધાન" એવી સૂચના ગોર મહારાજે પહેલેથી આપી હોવાથી હું સાવધ રહ્યો નહી તો કેવુંયે "શુભ" થયું હોત. હશે. મુંબાઇની ચાલીની જગા, કુટુંબના આઠ દશ માણસ, અને તેમાથી પાચ છ માણસ બીમારીથી પથારીવશ, આ પરિસ્થિતિમા બહાર ગામના મગા-વ્હાલા સૌ એક સંપ કરી મ્હારે ત્યા પરોણાગત ચાખવા આવે તો, વાચક ! મ્હારી શી સ્થિતિ થાય ? અરે, પણ એવી કલ્પના શા સારૂ કરવી ? વેરી પર પણ એ પ્રસંગ ના આવે એવી દુખદ સ્થિતિમા હું કેવી રીતે આવી પડ્યો ને મ્હેં શી રીતે નિભાવ્યુ તે હુ તમને કહુ.

×परमेश्वरा ! पाहुण्यापासून रक्षण कर !
એ મરાઠી વાર્તા ઉપરથી (જુઓ માસિક મનોરંજન.)

ઇસ્ટરની રજા આવતી કાલથી શરૂ થતી હતી, ને ટપાલીએ આજે બપોરે મ્હારા નામના પાંચ છ કાગળ મ્હારા હાથમા આપ્યા. મ્હારે પ્રથમથી કહેવું જોઇએ કે ટપાલી સારૂ મ્હારા મનમા જરાયે સદ્‌ભાવ ન હતો. મહામહેનતે લેખ તયાર કરી મ્હારા હાથથી રૂજ કરૂં, પણ તેનો તે જ લેખ મ્હારા હાથમાં પાછો સોંપી જવાનું જેણે વ્રત લીધું હોય એવા ટપાલી તરફ મને ક્યાથી ભાવ ઉત્પન્ન થાય? આજે કોણ જાણે શુ, ટપાલમાં પાછો આવેલો લેખ તો ન હતો; પણ આજે મ્હારા પર પાચ છ પત્ર એકસામટા આવ્યા એ જોઇ મને નવાઇ ઉપજી. સગાસબધીઓનો પ્રેમપ્રવાહ મ્હારા તરફ આટલો બધો શાથી તેનો મ્હને ખ્યાલ ના આવ્યો. પહેલો કાગળ ફોડ્યો, ને વાચવાની શરૂઆત કરી. વાચતા વાચતા દરેક શબ્દે મ્હારી છાતી ધડકતી હતી. પત્ર મ્હારા સાળાનો હતો સાર નીચે મુજબ: "સૌભાગ્યવતીની મુલાકાત જોવાની ઘણી જ ઇચ્છા છે. વળી તમારા ઘણા દિવસનો આગ્રહ એટલે આ રજામા અમે સૌ જરૂર આવીશું." મ્હોઢાની મીઠાશ સારૂ કરેલા—ઉપલકીઆ આગ્રહને ખરા દીલનો આગ્રહ માની લેનારા ગાંડા માણસો આ જગતમા હશે એવુ હું જાણતો હોત તો આ ગૃહસ્થને મ્હે ભૂલેચૂકે પણ આગ્રહ કર્યો ના હોત. ભૂલ થઇ ગઇ તેનું પરિણામ—પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવાનો વખત આવ્યો. બીજો પત્ર તે પહેલા પત્રની સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ લેખક તે પિતરાઇ બ્હેનના પતિરાજ. આ કાગળમા પહેલા પ્રમાણે જ હતું, વિશેષ એટલું કે "અમારા પડોશી વિઠ્ઠલરાયના ઘરમા કોઈનું આંખનું ઑપરેશન કરવાનું છે. મુંબાઇમા તેમની કોઈ ઠેકાણે ઓળખ નથી. હું તમારે ત્યા આવવાનો છુ એ જાણવાથી એમણે પોતે સહકુટુંબ આવવા ઇચ્છા બતાવી. તમારા પ્રેમાળ સ્વભાવની મને ખાતરી હોવાથ મ્હેં પણ તેમને ખાસ આગ્રહ કર્યો અમે સૌ કાલે જરૂર આવીશું તેથી સ્ટેશનપર આવજો.' મ્હારા પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે આવા બળતા જ પ્રસંગ મ્હારાપર આવી પડશે તેની મ્હને કલ્પના હોત તો એ પ્રેમાળ સ્વભાવનું મ્હેં કદિ પ્રદર્શન કર્યું હોત? મ્હારો પ્રેમાળ સ્વભાવ તેના આગે વિઠ્ઠલરાય ને તેમનુ કુટુબ, તે કુટુંબમ આંખનું ઑપરેશન ને તે માટે વિઠ્ઠલરાય ને તેમ આખુ કુટુંબ મ્હારે આંગણે મ્હેમાન આવે એ તે કેવી નવાઇની વાત? પ્રેમાળ સ્વભાવ આવું ફળ મળતું હશે?

ત્રીજો પત્ર આશ્રેના મામાનો હતો. છોકર ઉંમર લાયક થઇ હતી. તેથી વર જોવા સા છોકરીની મા બાનુઓ સાથે આવશે એવું તેમ હતું. પરણવાની તો છોકરી હતી; છોકરીન મા નહીં. ત્યારે આ બાઇસાહેબ છોકરીન માને શા સારૂ લાવે છે? તે ઉપરાંત છોકરીન બાનુઓની સખ્યા પણ કેટલી?' મનમાં મનમા હું સ્હીડવાઇને બોલ્યો. ચોથો પત્ર સૌ ભાગ્યવતીના પિતરાઇ કાકાનો હતો. તેમણે લખ્યુ હતું કે ઘણા વર્ષ થયાં સૌભાગ્યવતીન મળાયુ નથી (મ્હારા સૌભાગ્યવતી, એમન નહીં, હો!) તેથી તમારે ત્યા આવવા વિચા છે. ને તે પછી ત્યાથી કાશી યાત્રા કરવા જવ છે એટલે કુટુંબ પણ સાથે છે. આ પહેલ મુલાકાત આવ્યો નથી, માટે બદરે જરૂર આવવ તસ્દી લેશો." હજી એક કાગળ બાકી હતો અત્યાર સુધી વાચેલા પત્રોથી મ્હારા તો ક પ્રાણ આવ્યા હતા. એ અવસ્થામાં આવા ને આવ બીજા સમાચાર—કારણ એ પત્ર પણ ઉપલા કાગ ળોનો નમુનો જ હશે એવી મ્હારી પૂરી ખાતર હતી તેથી—આંખો મીંચી વાચું તો જરૂર મ્હાર પ્રાણ નીકળી જાય એટલે તે પત્ર વાચવો જ નહીં એમ નક્કી કર્યું.

તે રાત્રે મને નીરાતે ઉંઘ ના આવી. ઉંઘમાં સ્વપ્ના અને સ્વપ્નામા મ્હેમાન. જરા આંખ મીચાય તો સામુ મ્હેમાનની પલટણ ખડી જ છે. તે રાત્રે એક રમુજી બનાવ બન્યો. પરોણાની દહેશત મ્હને એટલી બધી લાગી હતી કે ઉંઘમા "આવ્યા, આવ્યા," એવું મ્હોટેથી બોલી ઉઠયો. ઘરના માણસો જાગી ઉઠયા ને "કોણ, ચોર આવ્યો ?" એવું ગભરાઇને પુછ્યુ. ઉંઘમા મ્હે તો "હું" એમ કહ્યુ. તે સાભળતાં જ "ચોર, ચોર" ની સૌએ બૂમાબૂમ કરી દીધી. પડોશીએ તે બૂમ ઉપાડી લીધી ને આખી ચાલી ખળભળી ઉઠી. ખોલીના બારણા ભડોભડ ઉઘડયા. લોકો એકદમ બ્હાર ધસ્યા અને ચોતરફથી "ચોર, ચોર"નો એકસરખો અવાજ નીકળ્યો. આ સર્વ ગરબડનું મૂળ મ્હારી ખોલીમાથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી બધા મ્હારી ખોલીમા પેઠા, ને ખુણે ખુણે ચોરની તપાસ શરુ થઇ. ખરી બાબત તો આ એક જીવને માહિત હતી. અને તે આ વેળા જાહેર કરૂં તો મ્હને આ લોકો જીવતો રહેવા દે કે કેમ તેનો મને સંશય હતો. એટલે મ્હેં પણ ગંભીર મો રાખી ચોર શોધવામા મદદ કરી. છેવટે સૌ કંટાળીને પોતપોતાની ખોલીમા ગયા.

બીજે દિવસે અજવાળું થતા જ એક દૈનિક પત્ર વેચાતું લઇ તે માહેની તારની ખબર વાચવા માંડી. પણ કોઇ ઠેકાણે આગગાડીનો પૂલ તુટયાની કે બે ગાડીઓ-અથડાવાની ખબર ન હતી. મ્હારી અને પરોણાની અથડામણ નશીબમાં લખેલી હોવાથી ગાડીઓની અથડામણ થાય એવી બુદ્ધિ દેવને કયાંથી સૂઝે ? નિરાશાનો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ કાઢી ને વર્તમાનપત્ર ફેંકી દીધું. એટલામા એક ગાડી મ્હારી ઓરડી સામે આવી ઉભી. ગાડી જોતા જ મ્હારી છાતી ધડકી. આખરે પરોણા આવ્યા ખરા. પરોણાની પહેલી હારની બેઠકની તજવીજ કરી ન કરી એટલામાં તો બીજી ટોળી આવી પહોંચી. તે લોકો કપડાં કાઢી રહ્યા ન હતા ત્યા તો પરોણાનું ત્રીજું પાર્સલ દાખલ થયું. છેવટે, આવવાના હતા તેટલા સઘળા પરોણા આવી ચૂકયા. તે દિવસે તો મ્હારૂં આખું ઘર–એટલે મ્હારી ખોલી–પરોણાથી ભરચક. જયા જુઓ ત્યા પરોણા. બ્હારની ઓસરીમા કે ઘરના ખુણામા, ખુરશીપર, ટેબલપર કે બિછાનાપર, જયા નજર ફેરવો ત્યા મહેમાન. મહેમાન હશે.

જમવાની વખત થઇ. પણ આટલા બધાને પહોચે એટલી થાળીઓ મ્હારા ઘરમા ન હતી. એટલે મ્હેં તોડ કાઢયો કે એકેક જોડાએ એકેક થાળીમા સાથે જમવું. પણ મ્હારી સૂચના સર્વાનુમતે ઉડી ગઇ આખરે આ ભોજન સમારંભ જેમ તેમ આટોપી જરા બેસવાનું, અરે, બાજુએ ઉભા રહેવાનું કરતો હતો (કારણ મ્હારે સારૂ તો બેસવાની જગાયે ન હતી) એવામા મ્હારો એક સ્નેહી ઝડપથી આવ્યો ને રસ્તાપર ઉભો ઉભો જ નાટકમા સાથે આવવાં મ્હને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. મ્હેં કહ્યું, "ભાઇ, મ્હારે ત્યા મહેમાનો છે." "તો તેમને લઇને ચાલ" મ્હારો મિત્ર શું સાહસ ખેડતો હતો તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો. જીભ તો હલાવી, પણ એ અવિચારી પગલાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ભોગવવું પડયું. અને ઉતાવળ કરાવવા સારૂ તે ખોલીમા આવ્યો, ત્યા તો પરોણાની ફોજ જોઇ. બિચારો ત્યાનો ત્યા જ સડક થઇ ગયો. આ બધા મંડળને મ્હે આમંત્રણ આપ્યુ એવી કલ્પના તેના મગજમા આવતા તેનું ભાન જતું રહ્યું. એ સ્થિતિમા તે બે દિવસ રહ્યો, ને તે વેળા "મ્હેં પરોણાઓને બીલકુલ આમંત્રણ દીધુ નથી," -એવું બડબડતો હતો. મ્હારા બીજા એક સ્નેહીને પણ આવો અનુભવ થયો. એ ભાઇ જમવાનું નોતરૂં દેવા આવ્યો હતો. જમવાનું નોતરૂં મ્હોટે ભાગે પરોણા સાથે

દેવાનો રીવાજ છે. તે પ્રમાણે તે આમંત્રણ કરવા લાગ્યો. "કાલે જમવા મારૂ......" એટલા શબ્દો બોલી આજુબાજુ મહજ નજર નાખીને પરોણાઓનું અવલોકન થતાં જ તે ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. તેના મ્હોમાંથી બીજા શબ્દ નીકળ્યા નહીં ને મ્હો ઉઘાડેલું તે બંધ થાય નહીં છેવટે, "કેમ બંધ રહ્યા ? આ બધાને લઇને મ્હારે ઘેર જમવા આવું કે ?" એવું કહ્યું ત્યારે તેના મનનો ખટકો દૂર થયો ને શુદ્ધિ આવી.

રાત પડી ને ઉંઘવાની વખત થઇ આટલા માણસોની ઉંઘવાની વ્યવસ્થા કરવા સારૂ મ્હારે મ્હારી કલ્પના કેટલી દોડાવવી પડી હશે તે મ્હારૂં જ મન જાણે. ટેબલ, ખુરશી, ડામચીઓ, ખોખા, ટ્રંક એ બધા ગોઠવી આગલી ઓરડીમા કામચલાઉ મેડી જેવું કર્યું. બ્હારની ખોલીમા પુરુષ મંડળને ગોઠવ્યુ ને અંદરની ખોલીમા બૈરાઓ અને ન્હાના છચ્ચાપચ્ચા. જરા હાશ લઇ ઉભો એટલામા કોઈએ જોરથી બારણું ઠોક્યુ. "બીજાં પરોણા આવ્યા કે શું ? ના રે. અત્યારે આ વખતે તો કોણ આવે ?" મ્હારા મનને એ પ્રમાણે હું ધારણ આપવા લાગ્યો. આવનારે બારણું ફરીથી ઠોકયુ. મ્હારી છાતી ધડકવા લાગી. બ્હીતા બ્હીતા મ્હેં બારણું ઉઘાડયુ. બાપરે ! સહકુટુંબ, સહપરીવાર પરોણા ! ! પણ મ્હો ઓલખીતા નહીં જણાવાથી, આ લોકો સરતચૂકથી મ્હારે ઘેર આવ્યા કે શુ, એવી મ્હને શંકા થઇ તેથી ભારે ઉત્સુકતાથી પુછ્યું, "તમે ઘર ભૂલ્યા કે શુ ?" પણ તે ગ્રહસ્થે જવાબમા મ્હારી આશાને સ્થાન આપ્યુ જ નહી. તેમણે ધીમે રહી પુછ્યુ, 'આપનું નામ રામજી ને ?" એક ગુન્હેગારની જેમ મ્હેં હા કહી. આ મ્હેમાનોનો ખરૂં જોતા મ્હારી સાથે કંઇ સંબંધ ન હતો. એ મંડળ થાણામા રહેના મ્હારા એક મિત્રને ત્યાં પરોણા તરીકે ઉતરેલું. બીજે દિવસે સવારે તો ગોવા બોટમા જવું હતું. પણ થાણાથી નીકળે તો પરોઢીએ વ્હેલા નીકળવું પડે, માટે વચ્ચે મુકામ મ્હારે ત્યા કર્યો ! થાણા અને બંદરના ધક્કા વચ્ચે પરમેશ્વરે મુંબાઇ શા માટે રાખ્યું ? બોટનો ધક્કો મુંબઇથી થાણા સુધી લાંબો શા માટે નહીં બાંધ્યો હોય ? અને ગોવા બોટમા લાવ લઇ જવાની માથાકૂટ કરવાનું એ કંપનીને કોણે કહ્યુ હતું ? પણ હવે ગુસ્સો કરવો શા કામનો ? થવુ ના જોઇએ તે થઇ ગયુ, ને નહીં આવનારા મહેમાનો પણ આવી ગયા જેમ તેમ કરી આ મંડળીનોયે સમાવેશ કર્યો, અને આત્મારામ (પોતે) કયા સૂશે તેનો વિચાર કરતો હતો એટલામા આ નવી મંડળી સાથે આણેલા એક કરંડીઆમાથી કોઇ પ્રાણીનો અવાજ નીકળવા માડયો. આશ્ચર્યથી એ કરંડીઆ તરફ હું જોવા લાગ્યો. આ મહેમાન મંડળમા એક બુઢ્ઢા મા હતા તે ઝટ બોલી ઉઠ્યા, "અરે, રામજીભાઇ હું તો ભૂલી જ ગઇ." એમ કહી તમણે કરંડીઓ સટપટ ઉઘાડયા. ઉઘાડતા જ બિલાડીનું બચ્ચું બ્હાર કૂદી પડયુ. આ અજબ જાતનું મહેમાન જોઇ હું તો હબકી ગયો. મ્હારૂ ઘર આટલું સરખું, તે કેટલી જાતના મહેમાનાથી ભરાવાનું હશે તે મને સુઝે નહી.

આ તરફ તે બિલાડીના બચ્ચાએ તો જબરો ઘોટાળો કર્યો. એ પુરાએલા જીવે બહાર પડતા જ અહીં તહી દોડવા માડયુ સ્હામે બધા છોકરા ઉંઘતા હતા આ તોફાની બચ્ચું એક છોકરાપરથી બીજા છોકરાપર એ રીતે કૂદવા માડ્યું તેની સાથે જ સઘળા છોકરા ગભરાઇને જાગ્યા ને રડારોળ કરી મુકી આ બિલાડીની લીલા એટલેથી અટકી નહી. અંદર આટલી ધાંધલ કરીને આ ચારપગનું મહેમાન બ્હારની ખોલીમા આવ્યુ. આ ખોલીમા મ્હેં

મ્હારી બુદ્ધિથી ઉભી કરેલી મેડીપર વિઠ્ઠલરાય ઉંઘતા હતા. આ મેડી એટલે એક બાજુ ટેબલ ને બીજી બાજુ ખુરશી તથા ટ્રંક અને તેની ઉપર મૂકેલું એક પાટીઉં. બિલાડીના બચ્ચાએ તો વિઠ્ઠલરાયની પહોળી છાતી જોઇ, એટલે ઝટ કુદીને ત્યાં જ બેઠક કરી. તે સાથે જ વિઠ્ઠલરાય ચમકીને જાગ્યા ને જલદી ઉઠવા જતાં ધડાક દઇ ભોય ભેગા થયા. પડતાં ને વાર તેમણે તો મ્હોટેથી "દોડો, દોડો," "ભૂત, ભૂત." એવી બૂમો મારવા માંડી. ઘરમાંનું સઘળું મંડળ ગભરાઈ ઉઠ્યું. જુવે છે તો વિઠ્ઠલરાયની દશા ઘણી દયાજનક થઇ હતી, ભોયપર વિઠ્ઠલરાય; તેમની છાતીપર પાટીઉં, પાટીઆપર ખુરશી, ખુરશીપર ટ્રંક, ને ટ્રંકપર દબાયલી બિલાડી. આવા ને આવા ધાંધલમાં સારી રાત ગઇ. જે થયું તે થયું, પણ બીજે દિવસે પ્હો ફાટતાં જ સર્વ મહેમાન પોત-પોતાનો સામાન બાંધવા લાગ્યા, ને બાર વાગતાં તો સમ ખાવાને પણ એક પરોણો ના રહ્યો.

સૌના ગયા પછી હું સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો, અને અમસ્તા જ ટેબલનું ખાનું ખોલ્યું. અંદર જોઉં છું તો આગલે દિવસે મિજાજ કરી નહીં વાંચેલો પત્ર હતો. હવે તો મ્હારો ગુસ્સો મ્હેમાનોની માથે ગયો હતો, એટલે મ્હેં તે પત્ર ઉઘાડીને વાંચ્યો. અરે પ્રભુ 'આ કાગળ મ્હેં તે જ દિવસે વાંચ્યો હોત તો! એ તો મ્હારા બહારગામ રહેતા એક મિત્રનો હતો, જેમાં તેમણે રજામા પોતાને ત્યાં આવવા મ્હને ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. પણ **बुद्धिः कर्मानुसारिणी.** પરોણાઓના સકંજામા હું સપડાઉં એવો જ દૈવી સંકેત હતો એટલે એ કાગળ વાંચવાની મ્હને પ્રેરણા ક્યાંથી થાય? વારુ.

પણ ખરાબમાંથી યે કંઇ સારૂં થાય છે. મ્હારા કુટુંબને પરોણાની એટલી દહેશત લાગી છે કે તે કોઇ દિવસ ગુસ્સો કરે યા હઠ પકડે તો "મહેમાનોને બોલાવું છું." એટલા શબ્દો મ્હારા મ્હોમાંથી નીકળવાની જ વાર. ગુસ્સો ને હઠ ક્યાંયે જતા રહે છે ને તે ગરીબ ગાય જેવી બની જાય છે.

૫

ર. ર. "કુલીન":

મરીચિકા

પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવું,
મહીં આવે વિયોગની વાત રે,
સ્નેહધામ સૂના સૂના રે.

લલિતાના ઘરની પાસે એક સુંદર આંબાવાડિયું હતું, જેમા અનેક જાતનાં વૃક્ષો હતાં. ત્યાં અનેક જાતના પક્ષીઓ વાસ કરતા હતાં. અને અમે ઘણીએ વખત મેનાનો મધુર સ્વર, બુલબુલનું મીઠું ગાયન અને કવિત્વનું પર્ણ ચું પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુર્જર કવિઓના લાડિલા કોકિલનો ટહુકાર સાંભળેલાં. જુવાનીમા કેટલાક લોકો એકાએક કવિ થઇ પડે છે, અને મેં પણ સોળ વરસની ઉમરે 'કોકિલા' નામનું એક

કાવ્ય ચિતરી કાઢ્યું હતું—અપદ્યાગદ્યના અતિ સરલ કુછંદમાંના તેના અનિયમિત આરોહાવરોહ મ્હારા મિત્રો મ્હને ફરી ફરીને સંભળાવીને રહીહવતા.

લલિતાના પિતા દિલારામને અને મારા પિતા સુંદરરામને બાળપણથી જ ગાઢો સંબન્ધ હતો. નિશાળમા સાથે ભણતા, અને રમતા, અને કૉલેજમા પણ સાથે રહેતા એટલે બેઉને એક બીજાનો બહુ જ સારો પરિચય થયેલો. દિલારામ ઘણા જ જીદ્દી હતા અને દુનિઆમા મારા પિતા સિવાય બીજું કોઇ એમના પર પ્રભાવ પાડી શકતું નહિ. અને એક વખત જ્યારે મારા પિતા નહિ પરણવાની જીદ લઇને બેઠેલા ત્યારે દિલારામે જ આવીને એમને પરણવાને મનાવેલા. દસ વરસના લાગટ સહવાસ પછી એ બન્ને વચ્ચે એક જાતનો અવિનાભાવ પેદા થયેલો. મોટા થઇને જ્યારે મારા પિતાએ અમદાવાદમા વેપાર કરવો શરૂ કર્યો, ત્યારે દિલારામે પણ અમદાવાદમા સરકારી ખાતામા નોકરી લીધી.

દિલારામ સ્વભાવે ઉદાર અને દયાળુ હતા, છતા હમેશા પોતાનુ ધારેલુ કરતા. એક વિદ્યાર્થી તરીકે ધીરજ અને ખંતથી એમણે પરીક્ષાઓમા સારો વિજય મેળવ્યો હતો. શિષ્ટાચારની અત્યંત વિરુદ્ધ હતા, પણ દેશાચારની વિરુદ્ધ પગલુ લેવાની જીદ એમણે કરેલી જ નહીં પરંતુ બીજા કોઇ સત્યમા અડગ શ્રદ્ધા રાખીને શિષ્ટાચારને નામે ચાલતા દેશાચારને કોઇ તિલાન્જલિ આપતા, તો તેઓ અત્યંત રાજી થતા અને તેની ખુલ્લે દિલે પ્રશંસા પણ કરતા.

દિલારામ સાબરમતીને કિનારે કોચરબપાલડીના એક ન્હાના બંગલામા રહેતા હતા. એમને લલિતા ઉપરાત ત્રણ છોકરા હતા. ચન્દ્ર, શ્રીકાન્ત અને વીણા. મ્હારે એક ભાઈ અને એક બ્હેન જ હતાં—દિલખુશ અને મુગ્ધા. ન્હાનપણથી અમારે બધાને ખૂબ હેળતા બનેલી, તેમા મ્હારે અને લલિતાને તો ખાસ બનતું હતું. મ્હારૂં તો એમ માનવું હતું કે પ્રભુને ત્યાથી જ સંપ કરીને અમે પાસે પાસે જન્મ લીધો હતો ગુજરાતમા આટલી બધી જ્ઞાતિઓ હશે અને તેમની વચ્ચેનું અંતર આટલુ બધુ દુર્ભેદ્ય હશે એમ અમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં, નહિ તો વળી બેગાબેગું પ્રભુ પાસે એટલું પણ માગી લેતે કે ' વ્હાલા પિતા અમને એક જ જ્ઞાતિમા જન્મ આપો." તો શું પ્રભુ અમો નિર્દોષની એટલી અરજી નહિ સ્વીકારતે ?

બાળપણના અનેક સ્મરણવિશેષો મારા સ્મરણમુકુરમા સ્પષ્ટ ઝાંખા જોઈ શકું છું. અમે બધા લગભગ રોજ સાઝે મળતા અને સાતતાળી, સતાકુકડી, ખોલિબ્બુ ઇત્યાદિ અનેક રમતો રમતા. કોઇ કોઇ વખત તો બધા ભેગા મળીને બૅાલબૅટ પણ રમતાં. એક વખત બૅાલબૅટ રમતા મારો એક બૉલ લલિતાને સખત વાગી જવાથી એ સાત દહાડા સુધી મારી જોડે બોલી નહોતી. અમે સાથે રમતા, એક બીજાની ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતા પણ તે ઠઠ્ઠામશ્કરીમા ઝેર ન્હોતું. અંદર મીઠાશજ હતી—બાળપણના સરલતા અને આનંદ જ હતા. ન્હાના કુરકુરિયા કે બિલાડાની માફક અમે પણ આનન્દમા અને ઉલ્લાસમા દિવસો પસાર કરતા હતા. મ્હારા ભાગ્યમાં શું લખાયેલું છે એનો જરાપણ ખયાલ હોત, તો વીણાનો તાર તુટવાથી જેમ મીઠો સ્વર ઉડી જાય છે તેમ મારા બાલ્યજીવનની બધી મીઠાશ ઉડી જાત. ખરેખર, વર્તમાન અને ભાવિ વચ્ચેનો પડદો મનુષ્યોના તત્કાલ પુરતા સુખ સંતોષ માટે જ છે.

૨

હવે લલિતાનું બાળપણ ગયું, અને કિશોરાવસ્થા પણ ગઇ, અને યૌવનની કાંતિ દીપવા

લાગી. કળીમાંથી જેમ ફુલ ખીલે છે તેમ લલિ-
તાનું સૌન્દર્ય પણ ખીલી નિકળ્યું. તે સ્વભાવે
ભલી અને નિખાલસ હતી; અને સત્ય બોલતા
કોઇ દિવસ ગભરાતી નહિ, પણ સત્ય જો અ-
પ્રિય હોય તો એવી રીતે ફેરવીને બોલતી કે તે
કર્ણને ઘણું પ્રિય લાગતું. તેનું સ્વચ્છ, નિષ્ક-
પટી અંતર તેના શાન્ત અને ચળકતાં નયનોમાં
પ્રતિબિંબિત થતું હતું. પાશ્ચાત્ય કવિઓ કહે છે
કે પ્રેમ આંધળો છે, પણ પ્રેમાસક્ત માણસ તો
પોતાના પ્રિયજનના ગુણ બીજાં કરતાં વિશેષ
જોઇ શકે છે. અને એક માણસ કોઇના ગુણ
વિશેષ જોઈ શકે તેથી શું તે આંધળો? લલિ-
તાનું કપાળ નિર્મળ અર્ધચન્દ્રાકાર હતુ, ભમરો
કાળી હતી અને એના મુખનો વર્ણ સવારના
મન્દ સોનેરી સૂર્યકિરણો જેવો હતો. વખત
જતો ગયો તેમ તેનુ અંગેઅંગ લાવણ્યથી દીપ-
તું જ ગયું. બીજાને મન ગમે તેમ હો પણ મારે
મન તો લલિતાનું રૂપ અનુપમ નિરુપમ અવ-
ર્ણનીય હતું. પરી કે અપ્સરા પણ એનાથી
શું વધારે રૂપવતી હોઈ શકે એમ જ મ્હને
લાગ્યા કરતું.

ધીમે ધીમે અમે નિશાળમાં ઉપરને ઉપર
ચઢતા ગયાં અને મ્હારામાં ખાસ બુદ્ધિ તો કોઇ
હતાડો હતી જ નહિ, તો પણ લલિતાના ઉત્તે-
જનભર્યા શબ્દોથી હું દરેક વખત પરીક્ષામાં
પહેલી જ વખત પાસ થતો, અને જ્યારે મોટી
મેટ્રીકની પરીક્ષા પહેલે જ વરસે પાસ કરી ત્યારે
સાત દીવસ સુધી અમે બધા હર્ષથી ગાંડા થઇ
ગયેલાં અને ત્યારથી દિલારામને ત્યાં મારૂં માન
વધ્યું હતું. હું ગુજરાત કૉલેજમાં જોડાયો અને
બે વરસમાં તો દિલખુશ અને લલિતા પણ
આવી પ્હોચ્યા. અમે ત્રણ જણા દરરોજ કૉલે-
જમાં મળતા, બપોરે સાથે ખાતા. વચ્ચે એક
છ મહીના દિલારામને મુંબાઇ આવવાનું થયું
અને ત્યારે હું પણ તેમના કુટુંબની સાથે મું-
બાઇ આવ્યો અને અમે એ છ મહીના વિલ્સન
કૉલેજમાં કાઢી ચોપાટીના દરિયાની સ્હવાર
સાંઝ બપોર રાત મધરાતની અનેકાનેક છબીઓ
સ્મરણમુકુરમાં જન્મેજન્મે ભરી.

એક તો, હું સ્વભાવે શરમાળ અને હંમેશાં
પોતાની વાત છુપી રાખવાની મને ટેવ હતી,
તેથી અમારી વચ્ચે આગલી ગાઢ મિત્રાચારી
છતાં કોઈ દિવસ અમારી વચ્ચે પ્રેમની વાતો
થઇ નહોતી. અને જેમ જેમ અમે વધતા ગયા
તેમ તેમ ખુલ્લા દિલથી વાત કરવામાં કેટલોક
સંકોચ વધતો ગયો. તથાપિ એક વખત તો મેં
પુછવાની હિંમત કરી:

"લતા બ્હેન તમે પરણશો ત્યારે અમને
બોલાવશો કે નહિ?"

"પણ વિનુભાઈ હું તો પરણવાની જ
નથી ને."

"પણ ધારો કે પરણ્યા તો?"

"એવું કાંઇ હું ધારૂં બારૂં નહિ!"

"પણ ધારો કે—'

"ઉહુ, ઉહુ" કરતી, ખભો નચાવતી એ
ચાલી ગઇ.

૩

કાન્તિલાલ દિલારામના એક બીજા બાળ
સ્નેહીના પુત્ર હતા અને તેમની ન્યાતનાજ હતા.
કાન્તિલાલના પિતા મુંબાઇવાસી હોવાથી તેઓ
એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ભણતા હતા અને રજાના
દિવસમાં ઘણી વખત અમદાવાદ આવતા.
લલિતાને ત્યાં એ ઘણી વખત મને મળતા
અને મ્હારે એમની જોડે થોડો થોડો પરિચય
થયેલો. કાન્તિલાલ ભણવામાં હોશિઆર હતા,
અને ઘણું ખરૂં સહેલાઇથી પાસ થતા એટલે
સ્વાભાવિક રીતે મારા કરતા દિલારામને ત્યાં
એમનું માન વધારે હતું

ઘણી વખત અમે બધા સાથે સાંઝે ફરવા
જતા અને ત્યાં બધા ભેગા મળીને એક બીજાની

મશ્કરી કરતા નહિ તો કોઇ સામાજિક કે રાજ-કીય પ્રશ્નો ચર્ચતા. કાન્તિલાલ આવતા ત્યારે લલિતા મારા તરફ બહુ ધ્યાન આપતી નહિ અને લગભગ આખો વખત એમની જ જોડે વાતો કર્યા કરતી. કાન્તિલાલે બહુ ચોપડીઓ વાંચેલી હશે એટલે એક પછી એક ચોપડી-ઓના નામ દેતા અને લલિતા આદરભીની આંખોથી એમના સામે જોઈ રહેતી કોઇ વખત તો મને પૂછતી કે "વિનુભાઈ તમે એ ચોપડી નથી વાંચી?" બે ચાર વખત 'ના' કહી હોવાથી મારે અનેક વાર જૂઠું બોલવુ પડતું કે વાત ફેરવવી પડતી, ત્યારે મ્હને લાગતું કે મે થોડુ ઘણું વાચ્યુ હોત તો કેવું સારૂ થાત' જાણીતા કર્તાઓના નામ વાતચિતમા ફેંકવાનો જાદુ પ્રાપ્ત કર્યો હોત તોપણ છેક ખોટુ ન્હોતું એમ પણ કોઇ વાર લાગ્યા વગર ન રહેતું. કહેતા શરમ તો લાગે છે પણ મ્હારા દિલની વાત કહી જ દઉં. ધીમે ધીમે લલિતાના ભાવ કાન્તિલાલ તરફ વધારેને વધારે ઢળવા માંડ્યા, અને મ્હારા માનુષી હૃદયમા ઇર્ષ્યા ભભૂકવા લાગી. બિચારી ચન્દા! તે હમેશા મ્હારા તરફ સહાનુભૂતિ દેખાડતી અને બધા જ્યારે મ્હારી મશ્કરી કરતા ત્યારે મ્હારો પક્ષ છોડતી નહીં. પણ ચન્દાનુ અસ્તિત્વ તો કોઇ દહાડો મેં અનુભવેલુ જ નહિ અને હુ એને બહુ ગણતો પણ નહિ.

૪

સપાટીપરની વિવિધતાઓની તળે મૂળમા આન્તરિક સામ્યમાથી ઉદ્ભવેલો પ્રેમ શ્રેષ્ઠ છે, અને ખરો પ્રેમ તો એનેજ કહેવાય. માણસના ગુણ જોઇને ઉદ્ભવેલો પ્રેમ સાધારણ સ્નેહ છે. પણ કેવળ રૂપથી ઉદ્ભવેલો પ્રેમ—પ્રેમ નહી પણ મોહ છે એક દહાડો લલિતાની વર્તણુક પરત્વે વિચાર કરતો હતો. પહેલા તો પોતાના બાળસ્નેહીના પ્રેમના અસ્વીકાર કરવાને માટે તેના પર મ્હને ખૂબ ગુસ્સો ચઢ્યો. પણ પછી ધીમે ધીમે મ્હને લાગવા માંડ્યું કે મ્હારો પ્રેમ ખરો પ્રેમ ન્હોતો ઉચ્ચ તો નહીં જ. મેં લલિતાનો તો કોઇ દહાડો વિચાર જ ન્હોતો કર્યો 'મ્હારો પ્રેમ સ્વાર્થી હતો ત્યારે શું હું રૂપમા મુગ્ધ હતો'—હશે, સંભવિત છે. રૂપમા કોણ મુગ્ધ નથી હોતું? આવું સરલ, ઉદાર, કોમલ, સ્નેહ-મય જેનું મુખ છે તેના રૂપમા કોણ મુગ્ધ ન થાય? કબૂલ કરવું પડે છે કે ખૂબ વિચાર કરતા એક કારમુ સત્ય મ્હને પ્રાપ્ત થયુઃ—મ્હારી પ્રેમની ભાવનામા ન્હોતી ઉચ્ચતા કે ન્હોતી આંતરિકતા. લલિતાના પ્રેમની ખાતર મ્હારા સુખનો ભોગ આપવાનો મ્હને વિચાર જ સ્ફુરેલો નહીઃ જીવનમા પહેલી વખત મે અત્યંત મર્મભેદક અલ્પતા અનુભવી. મ્હારૂં હૃદય તો જાણે શરમાઈ લજવાઇને કોણ જાણે કઇ ગુફામા સંતાઇ જ ગયુ' મારા અહંને ઘાતક પ્રહાર થયો. જ્યારે મેં જાણ્યુ કે મ્હારો તરસ્યો આત્મા મરીચિકાની પાછળ દોડતા દગ્ધ થયો ત્યારે મેં અમદાવાદ છોડ્યુ. ત્યાર પછી હું લલિતાને મળ્યો નથી.

૫

કાન્તિલાલ બી. એ. થઇને જર્મનિ ગયા અને ત્યાંથી પી એચ. ડીની પદવી પ્રાપ્ત કરીને હિન્દુસ્તાન પાછા ફર્યા. ઘણી આનાકાની કરીને લલિતાએ આખરે એમને પરણવાને હા કહી. લલિતાએ મ્હને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક કાગળ લખ્યો અને મ્હારા વિનુભાઇ વગર તો મ્હને નહિ ચાલે એમ પણ લખ્યુ. કાન્તિલાલ લલિ-તાને સારૂ લાયક છે કે નહિ તે તો હું કહી શકતો નથી. મ્હારા જેવુ સ્વાર્થી મગતરૂં એમા નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી શું વિચારી શકે! હું તો લાયક નથી એટલે બસ.

લલિતાના લગ્નપ્રસંગે અમારે અમદાવાદ તો જવું પડ્યું પણ લગ્નદિવસે મેં તાવ આણ્યો અને ગયો નહિ અને બ્હાર જઇને

ગણી શકાય, અને વળી અર્ધશિક્ષિત શેઠાણીને માથેથી કામનો ભાર ઓછો કરી, તેમને વિદ્યાવિલાસી પણ બનાવી શકે.

મુંબાઇ વિદ્યાપીઠમા ગૃહવ્યવસ્થાનો વિષય નહોતો, અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમા તે હતો, તે વાત ઉપર ખાસ ભાર દઇને, આ બાઇ પ્રચારકાર્ય બહુ ઉત્તમ રીતે કરતા હતા, અને તેમણે ધીમે ધીમે પોતાની આસપાસના માણસોના મનમા ઠસાવી દીધુ હતું કે અમારી પાઠશાળાની પદવીધર કન્યાઓ તો જરૂર સુજ્ઞ ધનાઢ્ય કુટુંબોમા નોકરી મેળવી શકશે અને આબરૂદાર સુખી તથા ઉપયોગી જીવન ગાળી શકશે.

પદવી લેનાર કન્યાઓનુ પ્રથમ જૂથ નિકળ્યુ. પદવીદાનનો મેળાવડો બહુ જ ધામધુમથી થયો. આ જૂથમા સરલા સર્વનુ ધ્યાન ખેચતી હતી. ઉઘડતી ચામડી, ઘાટદાર મો, ભરાઉ શરીર, અને નિખાલસ આખો, દરેક રીતે ઘરરખુ ગૃહિણીનો ખયાલ આપે તેવી આમન્યાવાળી રીતભાત. છતાયે દબાયલો, હિમાયલો ચહેરો નહિ લોકો કહેતા હતા કે સરલાને કુવારા રહેવાના અભિલાશ હતા. તેમજ સ્વાવલબી થવાની પણ હોશ હતી

પદવીદાનને બીજે દિવસે મુખ્ય અધ્યાપિકાએ સરલાને બોલાવી અને પૂછ્યુ.

સરલા ! તારા અભિલાષ હુ જાણું છુ. તે ભવિષ્યનો કાઇ વિચાર કર્યો છે ?

"હા, વિચાર તો બહુએ કર્યો છે. પણ બધુ કાઇ માગ્યુ મળે ? મારે પરાવલબી નથી થવું. સ્વાશ્રયી થવું છે. પણ શુ કરી શકુ તે પ્રશ્ન થાય છે. કોઇ વેપારી ઑફીસમા સેક્રેટરી થવાનું તો મને ના ગમે. જાતજાતના માણસો ત્યા આવે. અને નિશાળની મહેતીજી પણ મારાથી ના થઇ શકાય. બધી કન્યાઓ સાથે શાતિથી કામ લેવું બહુ જ કઠણ પડે મને તો તે ના આવડે. વળી તેઓ જાતજાતના સવાલ પૂછે અને તેના જવાબ મારે ત્યાને ત્યાજ આપવા પડે "

સરલા ! એતો તું નકામી ગભરાય છે. તને શિક્ષકનુ કામ ગમતુ ના હોય, તે જુદી વાત છે. પણ તું તે કરી તો શકે જ, અને ઑફીસોમા નોકરી કરતા હિદુ સ્ત્રીઓને ગભરામણ થાય, તે તો સમજી શકાય તેવું છે. પણ તને મૂળ સવાલ પૂછવામા મારો એક મુદ્દો હતો. મારે એક નાની બેન છે. તેના લગ્ન થયેલાં છે. તેને ઉપરાઉપરી ત્રણ છોકરા છે. અને હમણા બેજીવાળી છે. તેની તબિયત બહુ સારી નથી એનો વર કમાય છે બહુ સારૂ. ઘેર ભટ, ચાકર, ઘાટણ છે. પણ ચાકર માણસોની દેખરેખ નીચે છોકરા ઉછરે તે તેને કે મને પસંદ નથી. ઘરમા કોઇ સારૂં, ઘરના જેવુ માણસ હોય, તો ઘરની વ્યવસ્થા જાળવે તથા છોકરા ઉપર દેખરેખ પણ રાખે. મારો વિચાર એમ છે કે આપણી વિદ્યાપીઠમાં "ગૃહવ્યવસ્થા"ની પદવી લીધેલી સ્ત્રીઓએ આવું કાર્ય શા માટે ના કરવુ ! મારી બેનની ઉમર તારાથી ચાર પાચ વર્ષે મોટી હશે. એટલે તમને બે જણાને જલદી બેનપણા થઇ જશે. વળી એનો સ્વભાવ એવો મીઠો છે કે કોઇ સાથે તેને તકરાર થાય જ નહિ. અને એના વરને તો બહાર ગામ બહુ ફરવું પડે છે. આઠ દસ દિવસે એક બે દિવસજ ઘેર હોય છે. એતો બિચારો ઘરમા પૈસા આપી જાણે છે. આપણા જુના રિવાજ પ્રમાણે તો આવે વખતે મારે જ ત્યા જઇને રહેવું જોઇયે પરંતુ આ પાઠશાળા છોડીને કાઇ જવાય ? વળી પહેલા તો જરા આછી સ્થિતિવાળા સગાં આવે વખતે આવીને રહેતા હતા પણ આ કાળમા કોઇને તે ગમે નહિ. તું જો આ કામ સ્વીકારીશ તો કદાચ ધીમે ધીમે એક આવા ધધાની પ્રથા પડશે. જો તને પોતાને આ સૂચના પસંદ પડતી હોય તો હું તારા બાને પણ વાત કરીશ.

× × × × × ×

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઇ છે સૌ. વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ મેળાપે જ તેને બેનપણા થઇ ગયાં. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ઘણા જ નરમ હતા. બોલતા બોલતા મો ઉપર શેરડા પડી જતા હતા. જન્મારામા કોઇને એમણે ધમકાવ્યુ નહિ હોય. અને છોકરા ! એ તો જાણે બાવલાંજ હતા. બધાં જ તનદુરસ્ત અને રૂપાળાં. સરલાને તરત જ બધાં જોડે બની ગયુ અને સરલામાશી બધાના લાડકા બની ગયા.

ઘરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ બહુ જ સારી રીતે હાથમા લઇ લીધી. ઘરમા નોકર–ચાકરો પૂરતા હતા, એટલે તે સબંધમાં કાંઈ અડચણ નહોતી. ત્રણ દિવસમા તો જાણે આખું ઘર જ ફેરવાઇ ગયું. પૈસાની ખોટ નહોતી તરત જ સુતારને બોલાવીને કોઠારમા ફેરફાર કરાવ્યા. દરેક અનાજના ડબા ઉપર અને મશાલાની બાટલીઓ ઉપર ચીઠીઓ લગાડી દીધી. બધું સાફસુફ કરી દીધુ. છોકરાઓ માટે એક ઓરડો તૈયાર થઇ ગયો. આખા ઘરમાં ખૂણે ખોચરે પડેલા બધાં રમકડા છોકરાના ઓરડામા આવી ગયા. થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઇ ગઇ, અને બધા બાળકો તો સરલામાશી પાછળ ગાડા ગાડા થઇ ગયા. નાનો તોફાની બચુ પણ સરલામાશીની મરજી વિરુદ્ધ કાઇ પણ કરતો નહોતો. આ બધું જોઇને વિમળાગૌરી તો બહુ જ આનંદ પામ્યા. દરેક વાતમા તેઓ સરલાને મદદ કરતા હતા.

જમવાના ઓરડામાં પણ બધુ સાફસુફ થઇ ગયું. દરેકનો પાટલો અને બાજઠ નક્કી થયા. દરેકના થાળી વાટકા પણ જુદા થયા. અને વધારામા દરેક થાળીના માપનુ, ઝીણી જાળીનું ઢાકણુ આવ્યું. રસોડામા તેમણે હાથે ચીતરેલા બે કાર્ડબોર્ડના પાટીયા માર્યા. "ખાવાની ચીજ ઉપર માખી બેસવા દેતા નહિ." નળ પાસે પાટીયું હતું કે "ભેજથી મચ્છર વધે છે. માટે પાણી ઢોળતા નહિ." બાગમાં ફુલ ઘણાયે થતા હતા, પણ કોઇ દિવસ રસોડામા ગોટો મુકાતો નહોતો. હવેથી બે ભીંતોએ બે ફુલદાનીઓ જડાઇ ગઇ. તેમા રોજ નવા ગોટા આવતા હતા. નાની નિમુએ કહ્યું કે હવે તો જાણે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યા રોજ ઉજાણી જ થાય છે.

વિમળાગૌરીએ કહ્યું,"મને કોઇએ એમ કહ્યું હોત કે પાઠશાળામાં તરતની ભણી ઉતરેલી એક કુંવારી બાળા આ રીતે ગૃહવ્યવસ્થા કરી શકે, તો હુ તેને હસી જ કાઢત. સરલાબેન, તમારા બનેવી જ્યારે ગામથી આવશે ત્યારે તેમને કેટલો આનંદ થશે ! આ વખતે એમને મારે માટે બહુ જ ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. હવે એમના જીવને કેટલી નિરાત થશે ! અને આ છોકરાની બાબતમા પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે. તમને તો પરમેશ્વરે જ મારે ઘેર મોકલ્યા છે."

સરલા ત્યા એક અઠવાડીયું રહી, તેવામા તો જાણે હંમેશની તે ત્યા જ રહેતી હોય એમ એને પોતાને પણ લાગવા માડ્યું. નોકર ચાકરો પણ તેને વરતી ગયા, અને તેનું કહ્યુ કરવા લાગ્યા. અને એ પણ એવી દયાળુ હતી કે કોઈ નોકરને અમુક કરતા વધારે કામ પડે નહિ તે ખાસ જોતી. દરેક નોકરના ઘરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમાશથી મીઠાશથી પુછી લીધી હતી નોકર તે લાગણીવાળું પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ. અને ઘરની ગોઠવણ કરવામા નોકરની અનુકૂલતા પણ તેણે વિચારી હતી અભણ નોકરો પણ આ જોઇ શક્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ફર્યા હોય તેમ લાગતું હતું.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવી ત્યારથી જાણે જીવનમા જ કાઇ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો. અત્યાર સુધી જીવન એટલે રગશીયું

ગાઢ, એમ એમને લાગતું હતું. એમની વાતોમાંથી પણ તે દેખાઇ આવતું હતું. પણ હવે જીવનમાં કાંઇ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. સરલાએ થોડા પુસ્તકો પણ આપ્યા હતા. આજે "રાઇનો પર્વત" તેમને આપ્યો. પોતે આખી વાતનો સાર કહ્યો. પુસ્તકની ખાસ ખુબીઓ કઈ છે તે કહી અને કહ્યું કે 'તમે હવે આ વાચજો થોડા કાવ્યો હું બપોરે નવરાશે તમારી સાથે વાચીશ.' વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમાં બહુ જ રસ પડ્યો. બપોર સુધીમા તો ચોપડી પુરી વાચી. સરલાએ તેમાના કાવ્યો મધુરા રાગથી ગાયા. આખા કુટુંબને રસ પડવા માડ્યો સરલાએ જણાવ્યું કે 'શાળામા અમે દિલરૂબા પણ શીખ્યા છીએ. મારી દીલરૂબા હું ઘેરથી મંગાવી લઇશ.'

સરલાએ એક વાત જોઇ. સાધારણ રીતે વિમળાગૌરી કોઈ પણ બાબતમાં બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતા નહિ, પણ એમના પતિ સંબંધી વાત આવે કે તેઓ બહુજ ઉત્સાહથી બોલતા હતા. તે સમયે તેમની આખમા અજબ પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ સુરખી આવતી હતી. બાળકોના તે વ્હાલસોયાં માતા હતા પણ પતિની વાતનો જાદુ તેમના ઉપર કાંઇ જુદો જ હતો. આ જોઇને સરલાને તેમના પ્રેમ માટે આદરભાવ થયો. એમના પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બંધાયો. અને મનના ઉંડાણમા—અતિ ઉંડાણમા—એક નાની બીતિ હતી તે દૂર થઈ. એક શંકા હતી તેનું સમાધાન થતું લાગ્યુ. પરપુરુષ કેવા હશે ? એમની તરફથી કાંઇ ભય ખરો કે નહિ ? એવા એવા સવાલો હવે મનમા ઉઠતા નહોતા—આવતી કાલે મુકુંદરાય* આવવાના છે તાર આવી ગયો. આજે વિમળાગૌરીનો ઉત્સાહ જ જુદો

* આ પાત્ર એક ઇંગ્રેજી નવલકથામાના એવા પાત્ર ઉપરથી સૂચિત છે—કે છો દે

હતો. આજે એમનો આનંદ છલકાઈ જતો હતો. હજી તો એક અઠવાડીયા ઉપર એ ગયા છે, અને એટલામાંયે આટલો ઉત્સાહ ! એવો વિચાર સહેજ સરલાના મનમા આવ્યો, અને આ દંપતીના પ્રેમ પ્રત્યે તેનો આદર વધ્યો.

× × ×

બીજે દિવસે સવારે મુકુંદરાય આવ્યા. તેઓ કદાવર બાધાના અને દેખાવડા હતા. છોકરા બધા તેમને વિંટાઇ વળ્યા. દરેકની જોડે તેમણે કાંઈ ને કાંઇ રમત કરી. તેમને પટાવ્યા, અને હસાવ્યા. પછી વિમળાગૌરી પાસે બેઠા. તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાની મુસાફરીની વાતો કરી. વિમળાગૌરીએ સરલાની બધી વાતો તેમને કહી. અને એણે ઘરમા કરેલા બધા ફેરફારો ફરી બતાવ્યા. મુકુંદરાયને આ વાતમા રસ પડ્યો. એટલામા ચ્હા પીવાનો સમય થયો અને સરલા પણ ત્યા આવી. વિમળાગૌરીએ તરત જ કહ્યુ કે આ અમારા સરલાબેન. મુકુંદરાયે ડોકું નમાવીને વંદન કર્યું, અને કહ્યુ: "સરલાબેન ! અમારા ઘરમા તમે બહુ ફેરફાર કર્યા દેખાય છે, અને તે બધા માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છુ. વિમળા તો તમારા વખાણ જ કર્યા કરે છે."

સરલાના મો ઉપર તો શરમના શેરડા પડી ગયા. આ સભ્યતા ભરેલા કથનનો ઉત્તર તે આપી શકી નહિ. અને જાણે કાંઇ બન્યુ જ નથી એમ નાના બચુને રમાડવા મંડી ગઇ. આ વખતે તે બહુ જ મોહક અને આકર્ષક દેખાતી હતી. બધાએ સાથે ચ્હા પીધી. તે વખતે તેણે મુકુંદરાય સાથે સહેજ વાત કરી. તે કયે ગામ ગયા હતા તે સબંધી પૂછ્યું. અને ચ્હા પૂરી થતા પોતાને કામે ચાલી ગઇ. મુકુંદરાયનો સ્વભાવ તેને બહુ જ ગમ્યો. તેઓ તેની સાથે બહુ જ સભ્યતાથી બોલ્યા હતા અને

સભ્યતાથી જ વર્ત્યા હતા હવે સરલાને મન આ ઘરમા કાંઇ હરકત નહિ આવે એમ નક્કી થયું. બહાર ગામથી આવ્યા પછી પણ મુકુંદરાય તો બહુ જ કામમા રહેતા હતા. ત્રણેક દિવસ આમ ચાલ્યું. ત્રીજે દિવસે રાત્રે વિમળાગૌરીએ વાત કરી કે કાલે સવારે તો એ પાછા બહાર ગામ જવાના છે, અને સાથે કહ્યું કે એટલા વહેલા એ જાય છે ત્યારે ઘેરથી ચ્હા પીધા વગર જ જાય છે. એટલે સવારે એમને માટે ખાસ કાંઈ જ કરાવવાની જરૂર નથી

સરલાએ બાળકોને પ્રાર્થના કરાવીને સુવાડી દીધા. મુકુંદરાય મોડે સુધી ઘેર આવ્યા નહોતા એટલે ભટ તથા ચાકરને યોગ્ય હુકમો આપી સરલા વિમળાગૌરી પાસે ગઇ. અને બે જણાએ ઘણી વાતો કરી. આ વાતોમા પણ સરલા વિમળાગૌરીનો મુકુંદરાય પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઇ શકતી હતી. આ પ્રેમ અન્યોન્ય હતો, અને સરલાને પણ તે જોઇ ઘણો આનંદ થતો હતો. અંતે મુકુંદરાય આવ્યા અને સરલા પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઇ.

સરલાનો ઓરડો બંગલાને એક છેડે હતો. તે તરફ ત્રણ ઓરડા હતા, એકમા વિમળાગૌરીનો સુવાનો ખંડ હતો. તેની સાથે છોકરાઓનો ઓરડો હતો. અને છેલ્લો સરલાનો હતો. સરલાના ઓરડાનું એક બારણું બાગમા પડતું હતું. તે બારણે લાકડાની ત્રણ પગથીઆની નાની નિસરણી જ મુકેલી હતી. સરલા ઘણી વાર તે રસ્તેથી બારોબાર બાગમા જઇને સવારની સહેલ ભોગવતી હતી. તે સવારે વહેલી ઉઠતી હતી અને બાગમા ફરતી ફરતી નોકરોની પણ તપાસ લેતી હતી.

બીજે દિવસે તે વહેલી ઉઠી. બાગનો સુગંધીદાર પવન મેળવવા માટે તેણે બાગનું બારણું ઉઘાડયુ. હજી પુરૂં અજવાળું થયું નહોતું. પોતે દાતણ કર્યું અને વાળ છોડયા. ચોટલો વાળવાના વિચારમા તે ચાટલા આગળ ઉભી હતી. પોતાના કપડાનુ પણ પુરૂ ઠેકાણું નહોતું. બાગના બારણા તરફ તેની પીઠ હતી. તરત જ કાંઇક અવાજ તેને કાને પડયો. પાછું વળીને જોયુ તો પહેલાં ભય લાગ્યો. પછી અચંબો લાગ્યો. વળી પાછો ભય લાગ્યો બારણામા તેણે મુકુંદરાય જોયા. તેમણે કપડા પહેરેલા હતા. હાથમા ગામ લઇ જવાની ચામડાની પેટી હતી. અંદર આવી તેમણે પેટી મૂકી, અને પાછાં વળી બારણે સાંકળ વાસી. સરલા તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગઇ. પ્રથમ એકદમ ચીસ પાડવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ તે સાથે જ વિમળાગૌરીનો વિચાર તેને આવ્યો. હું ચીસ પાડું અને તે પ્રેમાળ પત્ની સાંભળે—અને બધી વાત જાણે તો તેને કેવો આઘાત લાગે ! મુકુંદરાયની દાનત તો ચોખ્ખી જ દેખાતી હતી. તેના મનમા તો કાંઇ શરમ જેવું હતું જ નહિ. જાણે કોઇ ચોક્કસ ગોઠવણ મુજબ જ પોતે આવ્યા હોય તેમ તે વર્ત્યા.

"સરલા, હું જાઉં છું જતા પહેલાં તને મળું...એમ મારા મનમાં આવ્યુ. તને જોઇ તે સમયથી જ હું તારા ઉપર મુગ્ધ બન્યો છુ. હું તને સતોષીશ. તારે કોઇ વાતની ખામી નહિ રહે." આમ બોલી તે સરલાની નજદીક આવ્યો...હવે શું કરવું ! આ તો મોહાંધ થયા હતા વિમળાગૌરી આ વાત જાણે તો તો તેમની અત્યારની શારીરિક સ્થિતિમા કાંઇ નવું જુનુ જ થઇ જાય ! સરલાએ તરત જ નિશ્ચય કર્યો. જરા પાછી હઠી. અને ગુસ્સાથી બોલી "મુકુંદરાય, ખબરદાર જો આગળ વધ્યા છો તો ! હમણા આખુ ઘર ભેગું કરીશ."

"વિમળા માટેની તારી લાગણી હુ જાણું છું. એની ખાતર તું બૂમ ના પાડીશ." તે નફ્ટ બોલ્યો, અને તેણે સરલાનો હાથ પકડયો.

"ચોર, ચોર, કોઇ આવો." મોટી ખૂમ સરલાએ પાડી.

સરલાની આ નવી યુક્તિથી તે સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેણે એકદમ હાથ છોડી દીધો અને બાગના બારણાની સાંકળ ઉઘાડી દીધી. તરત બાગમા ઉતર્યો પણ બીજી તરફથી માળી તે તરફ આવતો દેખાયો એટલે એ પોતે પાછો બારણામા પેઠો. અને મોટેથી "શું છે? શુ છે? કોણ છે?" એમ પૂછવા લાગ્યો

બીજી તરફથી વિમળાગૌરી અને ઘરના નોકરો દોડતા આવ્યા. સરલાએ તે બારણું ઉઘાડી નાખ્યુ. સરલા આખે શરીરે ધ્રુજતી હતી. અને વિમળાગૌરી આવ્યા કે તરત જ તે તેમને વળગી પડી, અને તેને મૂર્છા આવી. વિમળાગૌરીએ તેનુ માથું પોતાના ખોળામાં લીધુ અને તેની સારવાર કરવા લાગી ગઇ.

મુકુંદરાયે કહ્યું કે 'સારૂં થયુ કે હું તે જ વખતે સ્ટેશન જવા નિકળ્યો સરલા બેનની ખૂમ મેં જ પહેલી સાંભળી ને હું સુભાગ્યે તેમના બારણા આગળથી જ જતો હતો. કોઇ હરામખોર આ બાગને બારણે જ અન્દર પેઠો હશે અને તે જ રસ્તે નાઠો. પરંતુ એ કોઈ મારાથી દેખાયો નહિ મે માળીને બહાર રસ્તા ઉપર દોડાવ્યો તો છે. હવે ટ્રેનને વખત નથી એટલે હું જાઉ છું. તમે જલ્દી દાકતરને બોલાવો.'

આમ કહી તે ચાલી ગયા સરલાને ત્યાર પછી સખ્ત તાવ આવ્યો તે છેક બીજે દિવસે સવારે ઉતર્યો. એના મનમા તો હવે એક જ વાત હતી. "આ ઘરમા રહેવાય શી રીતે? અને આવે વખતે વિમળાગૌરીને છોડાય પણ શી રીતે?"

તે બહારથી સાજી દેખાતી હતી પણ અંદરથી બહુ જ મુંઝાયેલી હતી. આ બનાવ તેના મનમા બહુ જ સાલતો હતો. 'વિમળાગૌરીની લાગણી ખાતર એક વાર તો યુક્તિથી ભય ટાળ્યો. પણ હવે તો આ દુષ્ટ કદાચ તે વાતનો લાભ લેશે. ત્યારે શુ હું જાઉ? આ કામ મૂકી દઉ? મેં આ કામ કાંઇ નોકરી તરીકે લીધુ નથી મારા મનમા તો આ અનુભવ મેળવ્યા પછી કાંઇ કાંઇ કરવાનુ છે. વિધવાઓ માટે એક ધંધો ઉભો કરવાનો મને અભિલાષ છે. ગૃહવ્યવસ્થાનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવાનુ મન છે. રસોઇયા, નોકરો, અને ઘાટણોને કેળવવાની—તેમના કાર્યમા કુશળ બનાવવાની—યોજના મારે તૈયાર કરવી છે, પણ જો શરૂઆત જ આવી થશે તો શુ કરી શકાશે! શું પુરૂષો બધા આવા જ હશે?'

તે આમ ને આમ નિસાસા મુકતી હતી. અને વિમળાગૌરી તો એમ જ જાણતા હતા કે હજી ચોરનો ભય તેના મનમાથી ગયો નથી. એ તેને બહુ આશ્વાસન દેતા હતા અને જાણે પોતાની નાની બહેન હોય તેમ તેની આળપંપાળ કરતા હતા.

* * * *

પછી ત્રણ ચાર દિવસમા જ બપોરે વિમળાગૌરીના નામનો તાર આવ્યો. તેમા ઘણા જ ગંભીર સમાચાર હતા. મુકુંદરાય તે દિવસે એક ટ્રેનમા જતા હતા તે ટ્રેનને ગંભીર અકસ્માત નડ્યો હતો, અને ઘણા જીવની ખુવારી થઇ હતી. મરણ પામેલાઓમા મુકુંદરાય હતા, અને તેમના સામાનમાથી નિકળેલા શિરનામા મુજબ તાર કરવામા આવ્યો હતો આ ખબર સાંભળી સરલા સફાળી ઉભી જ થઈ. તેના ભયચિંતા મુઝવણ જતા જ રહ્યા. તેના વિચારો બંધ પડ્યા. તેણે વધુ તપાસ માટે સામા તાર કર્યા. વિમળાગૌરીની બેનને પણ ખબર આપી અને ભલા ભાયડાને ભૂલાવે તેવી ચપળતાથી કામ લીધુ.

બધી વિગતો જાણીને પણ કોઇને લાભ થયો નહિ. બિચારા વિમળાગૌરી વિધવા થયા.

આશ્વાસન માત્ર એટલુંજ રહ્યું કે મુકંદરાયનો વીમો પ્રમાણમા બહુ જ મોટી રકમનો હતો, એટલે કમાનાર ધણી જવા છતાયે રહેણી કરણી ફેરવવાનો વખત આવ્યો નહિ અને બાળકોનાં શિક્ષણ વગેરે માટે ચિંતા કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

યોગ્ય સમયે વિમળાગૌરીને પુત્ર આવ્યો. પરંતુ પિતાના મૃત્ય પછી જન્મેલા બાળક માટે બધે આનંદ તો ક્યાથી જ હોય ! પરંતુ માતા પુત્રના શરીર સારા હતા બધો ઘરનો ભાર સરલાને માથે હતો. આમને આમ વરસ દિવસ જોતજોતામા વહી ગયો.

એક દિવસ સરલાએ વિમળાગૌરી પાસેથી જવાની રજા માગી. તેણે કહ્યું હવે મારી જરૂર અત્રે નથી. વિમળાગૌરીને તો આ સાભળીને આઘાત લાગ્યો. તે સરલાને વળગી પડયા, અને કહ્યું, "બેન, તમે કાંઈ મારા ગુલામ નથી. સદાયે અહિં રહેવા બધાયલા નથી પણ હું તમને એમ જલદી છોડનાર નથી. તમારા વગર મને જરાયે સહવાશે નહિ તમે અહિથી શા મુદ્દાથી જવા માગો છો, તે તો મને જણાવશો ને ?"

"વિમળાબેન, મને પણ આ ઘરમા બહુ જ ફાવી ગયું છે. વળી મારા જ્ઞાનની અજમાયશ હુ આ પ્રમાણે બીજે કોઇ ઠેકાણે કરી શકી ના હોત, એ પણ મને લાગે છે. અને આ છોકરાંને તો મુકી જવા મારૂં જરાયે દિલ ચાલતું નથી. પણ હવે અત્રે મારી જરૂર નથી. તમે હવે સાજા થઇ ગયા છો. અને બધુ ઘર સંભાળી શકો તેમ છો. હવે મારો વિચાર ગૃહવ્યવસ્થાના આદર્શો આપણા લોકમા વિશેષ પ્રસરે તેવા ઉપાય કરવાનો છે. વળી મારા મનમા એમ પણ છે કે આપણા ઘરોમા જે નોકરો, રસોઇયાઓ, તથા ઘાટણો રાખવામા આવે છે, તેમને જો જરા શિક્ષણ આપ્યુ હોય, આરોગ્યતાના નિયમો કેમ સાચવી શકાય તે બતાવ્યું હોય, તો આપણા ઘરો વધારે નિરોગી બને. આ બધાં માટે હું હવે વિચારો કરીશ અને પ્રયત્નો આદરીશ."

"સરલાબેન, હું તો એમ સમજી હતી કે તમે હવે તમારા પોતાના ભવિષ્ય માટે, સાસારિક કારણોસર, અહિથી જતા હશો. પણ જો તમે આ સમાજસેવા માટે જ અત્રેથી જવા માગતા હો, તો તો હું તમને નહિ જવા દઉં તમારા ભાઇના મૃત્યુ પછી મારૂં જીવન શુષ્ક થઈ ગયું છે. તેમની કૃપાથી પૈસા ટકાનું મને દુ:ખ નથી ત્યારે હું પણ તમારી સાથે આ કાર્યમા કેમ ના ભળું ? તમારૂં જ્ઞાન, અને મારૂં ધન. આ બધી બાબતમા તમારા આદર્શો મને ઘણા જ પસંદ છે. અને પૈસેટકે સુખી વિધવાઓએ જ આ કાર્ય ઉપાડવા જોઇએ. તમારાં જેવા હજી ઉગતા જ, સંસારસુખનો વિચાર કર્યા વગર આ માર્ગે વળે, તે જોઇને તો અમારે શરમાવું જોઇયે."

પરિણામે વિમળાગૌરી અને સરલા આ નવી દિશાએ કાર્ય કરવા લાગ્યા છે. તેમની મદદમા વિમળાગૌરીના બહેન તો છે જ. આ બધાના ભેગા પરિશ્રમનુ શુ પરિણામ આવે છે તે આપણે હવે પછી જોઇશું.

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયા હતા, અને તે મૈત્રી આજે એક બીજાના જીવનસાથી બનવાના કોલમા પૂરી થઇ તે કોલ પાળવા પ્રતિજ્ઞા લીધી અને હવે ઉષા–નંદનપ્રસાદની માવજત રાખે છે વારંવાર તેને મળે છે ને ફિલસૂફને કયારેક દુનિયાના સ્પર્શમા રહેલુ સૌન્દર્ય દર્શાવે છે.

ત્યારપછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ઇંગ્લંડ ગયો. હવે ઉષા એકલી–જે નદીના કિનારા પરથી પહેલા પ્રભાતનો રંગ પૂરતી તેમ પૂરે છે પણ તેને ટર્નરની ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ ગેરહાજર છે. એને હવે આજે જ પોતે કરેલા કાર્યનુ મહત્ત્વ સમજાય છે પોતાને આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી કપાઇ ગયેલી એકલતા કેવી સાલે છે? આવી જ સ્થિતિ નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના સમાન યોગ્ય સાથી નથી, તોપણ વિશ્વાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા કાર્યની મહત્તા સમજી આનંદ લે છે. ઉષાએ પોતાના બંગલામા. પ્રોફેસર ગયા પછી, પેટા ભાડૂત તરીકે એક માણસને રાખ્યો હતો ને બિચારો સાધારણ કારકુન હતો સાદો ને સીધો હતો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાથી નીકળી આવે છે તેમ, વ્યવહારકુશળ છતા, માયો હતો. તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદુ હતુ, –શાંતિલાલ સવારમા શાંતિલાલ મૂગટો ઓઢી પોતાના રૂમમા ચટાક ચટાક ચાખડી પર ફરતા ફરતા 'હરિઃ ૐ' કરતા હોય ને જૂની ઢબના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશતો હોય. હાથમા કયારેક માળા પણ રાખતા. ને ઉષાની કામ કરવાવાળી સાથે નળ પાસે ઉભા રહી, 'કાલે તો સારુ, કુતરા ભસતા હતા, મીઠીબાઇ!'–એટલુ બોલી 'હરિઃ ૐ' એ લાંબા સ્વરે ગાવે પાછી ચાખડી ઉપાડે.

શાંતિલાલ જેવો સાદો હતો તેવો જ દુઃખી પણ હતો. બિચારાની સ્ત્રી ત્રણ વર્ષનો એક છોકરો મૂકી મરણ પામી હતી. આજે ચાર વર્ષથી શાંતિલાલ તેને જીવની પેઠે જાળવી રહ્યો હતો. છોકરો બહુ મધુર હતો. શાંતિલાલે પોતાની સીધી વાટ જાળવી એનુ નામ માધવ લાલ પાડ્યું હતું. પણ બધા એને માધુ કહેતા. માધુ પણ બડો ગમતી હતો. નળમા આડો હાથ રાખી પાણીના ફુવારા છોડી મૂકતો ને ઉષાની કામ કરવાવાળી તો થાકી જતી. એક વખત માધુએ શું કર્યુ કે બસ કોઇને પુછ્યા વિના ઉષાનો મોટો અરીસો ઉપાડી લાવ્યો. મીઠીબાઇ અજીઠા વાસણનો ખડકલો લઇ નીકળ્યાઃ એટલામા તો માધુએ બરાબર સૂર્યનાં કિરણ, અરીસામા ઝીલીને એના મો પર ફેંક્યા. ઠામ પડ્યા નીચે, ને ઉપર મીઠીબાઇ 'ઓય વૉય મારો પીટ્યો રે!' એમ કરતા પડ્યા; એક મોટા ઠામને જગ દડવાનું મન થયુ ને સાથે સાથે મીઠીબાઇને પણ નોતરું દેતું ગયુ! કાળથી ખરડાયલા હાથ ને ભાતથી ખરડાયલા મો સાથે મીઠીબાઇ, કડછી હાથમા લઇને તો દોડ્યા. પણ માધુ તો દૂર દૂર દોડી ગયો હતો એટલે ફાયદો એટલો જ થયો કે પોતે એક દોરડામા–એ પણ માધુએ ગઇ સાંજની રમતનુ બાંધી રાખેલુ–આવી જતા, જરા શરીર લથડી ને દડી ગયુ! ને તે જ વખતે માધુએ પણ બૂમ પાડી 'એ મીઠીમા સૂતા! આહાહા! તાલ ભાઇ તાલ!' "...એટલામા દૂરથી શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ યુદ્ધમા કોલકરાર તો થઇ ગયા પણ તેનો ભંગ તો સાંજ પહેલા જ, માધુએ મીઠીમાના નવેણ માટે સૂકવેલા કપડામાથી એક કપડું ઉપાડી લઇને કર્યો હતો, પોતાનું એક ધોતીયુ ગારાવાળું થતા તે ધોઇને સૂકાવી નાખી, શાંતિલાલ આવે તે પહેલા ઉજળા બની જવા માટે,

બાઇને આ ભંગ અસાધારણ પ્રસંગે કરવો પડ્યો હતો. ગજ ધુરંધરોની શી વાત કરવી, છોકરાઓ પણ ક્યારે કોલકરાર પાળે છે?

આ માધુ જેવો રમતીયાળ તેવો ખુલ્લા દિલનોઃ જેવો ખુલ્લા દિલનો તેવો નિર્મલ ચ્હેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનંદી હતો. માધુ ઉષા પાસે વારંવાર જતો ત્યા ને ડાહ્યો ડમરો થઇ બેસી રહેતો જો કે પછી છેવટે ફુ-કનાં ઉડના, બંધમા રાખેલી તોફાની વૃત્તિ 'કા મીઠીમા કેમ છો?' એટલું કહીને પણ સંતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉષાને મા જેવો પ્યાર હતોઃ ને માધુને પણ જાણે ઉષા તો બીજા સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ ઑફીસમા જાય, ત્યારે માધુ ઉષાબ્હેન પાસે રમતો હોય, ભણતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાંભળતો હોય! એ વળી માધુથી માણસવાળું લાગતું.

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી. અને કુતરાના બચ્ચાં શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભા હતા એ ઓરડીમાથી હમ્મેશા એક તોફાની છોકરો આવી, વિદ્વાનોનું પેલુ મશહુર વર્ગીકરણ—"નખવાળા પ્રાણી"—એ ભૂલી જઇ તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ કુતરા પણ—ક્યારેક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવર્નર કે એજંટ બોલાવે ને દોડે તેમ-દોડતા. પણ આજે એ ઓરડીમાથી દુઃખી શાંતિલાલનું મો પહેલાં દેખાયું.

'મીઠીબાઇ! ....હરિઃ ૐ.'

અત્યારે પણ સહજ બનેલુ હરિ ૐ શાંતિલાલના મોમા આવ્યું.

'અરે! મીઠીબાઇ! ઉષાબ્હેન છે કે?

'હા કેમ?

'આ જૂઓને આજ અભાગ માધુને તાવ આવ્યો છેઃ કાલે રાત્રિનો'

'ઑય વૉય—એ વળી ક્યાથી. છોકરું રખડે બહુ તો—પાણીમા લાગટ રખડે છે. મારૂ' કાઇ કોઇનું માને છે?....'એટલામા ઉષા પણ અગાશીમા આંટા મારતી દેખાણી શાંતિલાલની વાત સાંભળતા તે નીચે આવી. ડૉક્ટરને બોલાવ્યો ને શાંતિલાલ ઑફિસમાથી પાછો આવ્યો ત્યા સુધી પોતે તેની પાસે બેઠી રહી. આજે એને પ્રથમ ખબર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે જળીમા ગ્લાનિમય શાતિ જ હોય છે!

૫

કેટલાક છોકરા એવા આનંદી ને રમતીઆળ હોય છે, કે બપોરે મરવાનું હોય તોપણ સવારે રમી લેવાના! માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાવની સખ્ત બિમારી છતા તે ઉષા બ્હેન પાસે કાઇ ને કાઇ આનંદની વાતો કરી લેતો! છેવટ પેલા મીઠીમા દડી ગયા હતા એ પ્રસંગ સંભારીને સૌને હસાવતો! શાંતિલાલ બિચારો માધુને હસતો જોઇ ઓછો ઓછો થઈ જતો, ને ઉષા તો મૂર્તિમાન માતૃહૃદય : છોકરાના દરેક શબ્દમાં વ્યાકરણની ભૂલ ન જોતા હૃદયની અગાધતા જ દેખતં'.... પણ એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે. ત્રીજે દિવસે માતા દેખાયા. એટલા ઘાટા કે તિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ કટાકટીનો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રાડો પાડે, ને શીતળા પણ કચકચી ગયા. માધુનું જીવન હવે થોડો વખત છે એ ગંભીર વિચારથી સૌના હૃદય ધબકી ગયા.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસ્માની આકાશમા એકલા તારા હતા ઉષાના ફળીમા ભયંકર શાતિ હતી. જે વખતે જીવ જવા રહેવાનો સવાલ હોય, ત્યારે દરેક ઘડીમા હજાર વર્ષનું ગાભીર્ય આવે છે. રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે, તે વખતે માધુની પથારી પાસે માત્ર બે જણ જાગતા બેઠા હતા. ઉષા અને

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાતા હતા, અને ને
ગેથી આજે એક બીજાના જીવનમાંથી અન-
ચાના મેળમાં પૂરી થાય તે કોલ પાળવા પ્રતિજ્ઞા
લીધી અને હવે ઉષા-નંદનપ્રસાદની આવજા
રાખે છે વારંવાર તેને મળે છે ને ફિલસૂફને
ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શથી રહેલું સૌન્દર્ય
દર્શાવે છે.

ત્યારપછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ
આગળ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ઇંગ્લંડ ગયો.
હવે ઉષા એકલી—જે નદીના કિનારા પરથી
પહેલા પ્રભાતના રંગ પૂરતી નેમ ખૂટે છે પણ
તેને દર્શકતી ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર
નંદનપ્રસાદ ગેરહાજર છે. એને હવે આજે જ
પોતે કરેલા કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાય છે. પોતાને
આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી ક્યાંક
ગયેલી એકલતા કેવી સાલે છે? આવી જ સ્થિતિ
નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના
સમાન યોગ્ય સાથી નથી, તોપણ વિશ્વાસુ
મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા
કાર્યની મહત્તા સમજી આનંદ લે છે. ઉષાએ
પોતાના બંગલામાં, પ્રોફેસર ગયા પછી, પેટા
ભાડુત તરીકે એક માણસને રાખ્યો હતો ને
બિચારો સાધારણ કારકુન હતો સાદો ને સીધો
હતો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી
આવે છે તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, સાચો
હતો. તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદું હતું,
—શાંતિલાલ. સવારમાં શાંતિલાલ ભૂખરો ઓઢી
પોતાના પણીમાં ચટાક ચટાક ચાખડી પર ફરતા
ફરતા 'હરિ ૐ' કરતા હોય ને જૂની ઢબના
માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશતો
હોય. હાથમાં ક્યારેક માળા પણ રાખતા ને
ઉષાની કામ કરવાવાળી સાથે નળ પાસે ઉભા
રહી, 'કાલે તો સાળું, કુતરા ભસતા હતા,
મીઠીબાઇ!'—એટલું બોલી 'હરિ ૐ' એ લાંબા
સ્વર સાથે પાછી ચાખડી ઉપાડે!

શાંતિલાલ જેવા સાદા હતા એવા જ
રૂપાળા પણ હતા. ઉષાના બંગલાની આ બાજુ વર્ષોના
એક ઓરડામાં સુખી આનંદ ભરી હતી. આજે
આઠ વર્ષથી શાંતિલાલ તેને ઉછરતી જોઇ રહ્યા
કરતા હતા. છોકરો બહુ અઘરો હતો. શાંતિલાલે
પોતાની ભોળી વાટ લઇને એનું નામ માધવ-
લાલ પાડ્યું હતું. પણ બધા એને માધુ કહેતા.
માધુ પણ બહુ સમજી હતો નળમાં ચાલે
હાથ નાખી પાણીના ફુવારા છોડી મૂકતો ને
ઉષાની કામ કરવાવાળી તો ચાલી જતી. એક
વખત માધુએ શું કર્યું કે બન ઠનને પૂછ્યા
વિના ઉષાનો મોટો અરીસો ઉપાડી લાવ્યો!
મીઠીબાઇ અજીઠા વાસણોનો ખડકલો લઇ
નીકળ્યાઃ એટલામાં તો માધુએ બરાબર સૂર્યનાં
કિરણો અરીસામાં ઝીલીને એના મો પર ફેંક્યાં.
ઠામ પડ્યાં નીચે, ને ઉપર મીઠીબાઇ 'ઓય
બાપ મારી ચીટ્યો રે!' એમ કહેતા પડ્યાં;
એક મોટા ઠામને જરા દબાવાનું મન થયું ને
સાથે સાથે મીઠીબાઇને પણ નોતરું દેતું ગયું!
દાળથી ખરડાયલા હાથ ને બાનથી ખરડાયલા
મો સાથે મીઠીબાઇ, કડછી હાથમાં લઇને
તો દોડ્યા. પણ માધુ તો ક્યાં ક્યાં દોડી ગયો
હતો એટલે કાયદો એટલો જ થયો કે પોતે
એક દોરડામાં—એ પણ માધુએ ગઇ સાંજની
રમતનું બાંધી રાખેલું—આવી જતાં, જરા શરીર
લથડી ને દડી ગયું! ને તે જ વખતે માધુએ
પણ બૂમ પાડી 'એ મીઠીમા સૂતા! આ-
હાહા! તાલ બાઇ તાલ!'".. એટલામાં દૂરથી
શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ યુદ્ધમાં કોલક-
રાર તો થઇ ગયા પણ તેનો ભંગ તો સાંજ
પહેલા જ, માધુએ મીઠીમાના નવેણ માટે
સૂકવેલા કપડામાંથી એક કપડું ઉપાડી લઇને
કર્યો હતો; પોતાનું એક ધોતીયું ગારાવાળું
થતાં તે ધોઇને સૂકાવી નાખી, શાંતિલાલ
આવે તે પહેલા ઉજળા બની જવા માટે,

ભાઇને આ ભંગ અસાધારણ પ્રસંગે કરવો પડયો હતો. રાજ ધુરંધરોની શી વાત કરવી, છોકરાઓ પણ ક્યારે કોલકગર પાળે છે ?

આ માધુ જેવો રમતીયાળ તેવો ખુલ્લા દિલનોઃ જેવો ખુલ્લા દિલનો તેવો નિર્મલ ચ્હેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનદી હતો. માધુ ઉષા પાસે વારંવાર જતો ત્યા તે ડાહ્યો ડમરો થઇ બેસી રહેતો જો કે પછી છેવટે ઉઠતા ઉઠતાં, બધમા રાખેલી તોફાની વૃત્તિ 'કા મીઠીમા કેમ છો ?' એટલુ કહીને પણ સંતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉષાને મા જેવો પ્યાર હતોઃ ને માધુને પણ જાણે ઉષા તો બીજા સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ ઑફીસમા જાય, ત્યારે માધુ ઉષાબેન પાસે રમતો હોય, ભણતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાભતો હોય ! એ વળી માધુથી માણસવાળું લાગતું

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી. અને કુતરાના બચ્ચા શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભાં હતા એ ઓરડીમાથી હમ્મેશા એક તોફાની છોકરો આવી, વિદ્વાનોનું પેલુ મશહુર વર્ગીકરણ–"નખવાળા પ્રાણી"–એ ભૂલી જઇ તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ કુતરા પણ–ક્યારેક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવર્નર કે એજંટ બોલાવે ને દોડે તેમ–દોડતા. પણ આજે એ ઓરડીમાથી દુખી શાંતિલાલનું મો પહેલા દેખાયું

'મીઠીબા ! ....હરિ. ૐ.'

અત્યારે પણ સહજ બનેલુ હરિ ૐ શાંતિલાલના મોમાં આવ્યું.

'અરે ! મીઠીબા ! ઉષાબ્હેન છે કે ?

'હા કેમ ?

'આ જૂઓને આજ અમારા માધુને તાવ આવ્યો છે. કાલે રાત્રિનો '

'ઍાય વૅાય–એ વળી ક્યાંથી. છોકરૂં રખડે બહુ તો–પાણીમા લાગટ રખડે છે. મારી કાઇ કોઇનું માને છે ?.... ' એટલામા ઉષા પગુ અગાશીમા આટા મારતી દેખાણી શાંતિલાલની વાત સાભળતા તે નીચે આવી ડૅાક્ટરને બોલાવ્યો ને શાંતિલાલ ઑફિસમાથી પાછો આવ્યો ત્યા સુધી પોતે તેની પાસે બેઠી રહી. આજે એને પ્રથમ ખબર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે વળીમા ગ્લાનિમય શાતિ જ હોય છે '

૫

કેટલાક છોકરા એવા આનદી ને રમતીઆળ હોય છે, કે બપોરે મરવાનુ હોય તોપણ સવારે રમી લેવાના ' માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાવની સખ્ત બિમારી છતા તે ઉષા બ્હેન પાસે કાઇ ને કાઇ આનદની વાતો કરી લેતો ' છેવટ પેલા મીઠીમા દડી ગયા હતા એ પ્રસંગ સંભારીને સૌને હસાવતો ! શાંતિલાલ બિચારો માધુને હસતો જોઇ ઓછો ઓછો થઈ જતો, ને ઉષા તો મૂર્તિમાન માતૃહૃદય : છોકરાના દરેક શબ્દમા વ્યાકરણની ભૂલ ન જોતા હૃદયની અગાધતા જ દેખતી.... પણ એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે. ત્રીજે દિવસે માતા દેખાયા. એટલા ઘાટા કે તિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ કટાકટીનો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રાડો પાડે, ને શીતળા પણ કચકચી ગયા. માધુનું જીવન હવે થોડો વખત છે એ ગંભીર વિચારથી સૌના હૃદય ધબકી ગયા.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસ્માની આકાશમા એકલા તારા હતા ઉષાના ફળીમા ભયકર શાતિ હતી. જે વખતે જીવ જવા રહેવાનો સવાલ હોય, ત્યારે દરેક ઘડીમા હજાર વર્ષનું ગાભીર્ય આવે છે. રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે, તે વખતે માધુની પથારી પાસે માત્ર બે જણ જાગતા બેઠા હતા. ઉષા અને

શાંતિલાલ. દર્દીને ગરમી એવી થતી હતી કે ન પૂછો વાત.

એ વખતે એવો પ્રસંગ બન્યો કે ઉષાનું જીવન ફરી ગયું.

અચાનક માધુએ અસહ્ય દુઃખથી રાડો પાડી. 'મા ! મા !' અને 'હું બેટા ! હું બેટા !' એ બે જ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. શાંતિલાલ દિઙ્મૂઢ બની ગયો. માધુને કેમ સાંત્વન દેવું તે સૂઝે તેવું હતું નહિ. પણ હવે માધુને સાંત્વનની જરૂર ન હતી; તે રહ્યા સહ્યા છેલ્લા બળથી પથારીમાંથી બેઠો થયો, અને ઉષા તરફ દોડ્યો: એના આત્મામાંથી હજાર શબ્દનો એક શબ્દ આવ્યો: 'મા '...'

આ ગંભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિલાલે તેને અટકાવ્યો: 'બેટા ! બેટા ! માને અડકાય નહિ હો !' લથડતે પગે માધુ પાછો ફર્યો 'અરે ! બાપુ ! મ્હારે એક વખત ઉષાબેનને-માને...માને ભેટવું છે !...મને તો ટાઢ થાશે !

'જો બાપુ !...' શાંતિલાલ કાંઇ બોલી શક્યો નહિ.

પણ માધુની બંધ આંખોના ખર્યાં વાક્યો ચ્હેરા પર પથરાતાં હતા. 'મા '...'

અને તે અચાનક દોડીને ઉષાને ભેટી પડ્યો શાંતિલાલ ભયથી શોકથી શૂન્ય બની જોઇ રહ્યો. પણ ઉષાના કુમળા હાથોએ માધુને ઉપાડી લીધો હતો. ને જ્યાં રોગી મા દૂરથી બેટા કહીને દોડી જાય, ત્યાં ઉષાએ તેના માથા પર, અને વાંસાપર વારંવાર હાથ ફેરવ્યો. આત્માને સ્પર્શ થયો હોય તેમ માધુને કાળક ઠંડી થઇ 'મા ' તે એક વખત આનંદથી બોલ્યો.

'બેટા ! માધુ ! હું ઉષા-ત્હારી છું હો ! બાપુ...'

ઉષાના આંસુમાં બીજા શબ્દો ડૂબી ગયા. પણ શાંતિલાલ ઉષાના વિચારથી ધ્રુજી ઉઠ્યો

ઉષાએ ફરી ફરી માધુને બોલાવ્યો: તેને હાથમાં રાખી રમાડ્યો: ને પછી ધીમેથી પથારીમાં સુવારી દીધો.

એ ઉંઘમાંથી માધુ ઉઠ્યો નહિ ને બીજા દિવસના પ્રભાતમાં પેલાં ફૂલકણીયાં યાદ જેનાં ઉભા જ રહ્યાં. પોતાના એકના એક આશાના થંભને ગયેલો જોઈને શાંતિલાલ દિવાના બની ગયા, ને એની મગજની નબળાઇના ઉપાય માટે ગાંડાની હૉસ્પીટલમાં ગયા.

માધુના સ્પર્શના પરિણામે બીજે કે ત્રીજે દિવસે ઉષાપર શીતળામાતાનો હલ્લો થયો હતો. મીરીબાઇની બહુ મહેનતથી તે બચી ખરી, પણ એક આંખ ગુમાવી. ને મોં પર પરોપકારના ન ભૂંસાય તેવા કલ્યાણમય ચાઠલા પડ્યા. શરીર બેડોળ બની ગયું. ને આત્મા વધારે સુંદર-મધુરતાની મૂર્ત્તિ જ બન્યો.

૬

દરમ્યાન પ્રોફેસર ઇંગ્લાંડથી પાછા આવ્યા હતા.

રાતની મેઘલી મળી હતી, ને વરસાદના ટમટમ છાંટા શરુ થયા હતા. એક જુવાનબાઇ તે વખતે નંદનપ્રસાદના ઘર પાસે આવીને થંભી થોડીવાર શાંત ઉભી: પછી વિચાર કર્યો ને છેવટે ઘરની સાંકળ ખખડાવી.

'કોણ ?' અંદરથી અવાજ આવ્યો.

વરસાદ એકદમ તૂટી પડ્યો, ને નિદ્રામાંથી મધુરી ટહુકાના હર્ષથી જાગી ઉઠી

'હું ઉષા !'

'હા ખોલું છું હો !' અવાજ મોટો પણ ઠંડો હતો. અને પ્રોફેસરે તરત જ દ્વાર ખોલ્યું: દ્વાર ખોલતાં જ તે આભો બની ગયો. શ્વેત સંગેમરમરની મૂર્તિમાન્ કલાને બદલે શીળીના ડાઘવાળી એક આંખનો ડોળો બહાર નીકળેલ કદંગી સ્ત્રી જોઇ.

'આ કોણ ઉષા-તું ?'

'હા. ત્હમને ખબર નથી? હું હજી આંહીં છું. એમ. એ. માટે વાચવા રહી ગઇ.'

'એમ કે? બહુ ઠીક કર્યું' શું ફિલસુફી લીધી છે કે?' પ્રોફેસરના મ્હાયાળુ ઠંડા શબ્દો આવ્યા: કોઇના ચ્હેરા પરથી જ અનુમાન કરવા જેટલું 'ડાકટરું' એ પણ શીખ્યા હતા. ને વળી કોઇની ખોડ વિષે ઉલ્લેખ કરવો એ ડહાપણ પણ નથી.

પણ ઉષા દિઙ્મૂઢ બની ગઇ. જેની રાહ જોઈ પોતે અભ્યાસ કરવા રોકાઈ ગઇ હતી, ને જે પ્રતિભાશાળી પુરુષે તેને મિત્ર તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામાં અસાધારણ ઠંડી કેમ હતી: આંખમા, આવકારમા કે શબ્દમા ક્યાય ઉષ્મા કેમ ન મળે? .. નિર્દોષ મૂર્તિ!...તે મોડું મોડું સમજી ને મનમા બબડી; 'હા ઠીક, મ્હારું સ્વરૂપ ખરી ગયું છે!'

'કેમ ત્હમે બોલતા નથી?'

'શું બોલું, ઉષા? ત્હારી બધી મુશ્કેલીઓ તો કૉલેજમાં solve-સમજાવાશે જ.'

'બરાબર' પણ...ઉષા ધ્રુજી.

'આજે વરસાદ પડશે તેમ લાગે છે ઉષા! ત્હને બહુ મોડું તો નથી થતું કે?'

ઉષા અંતે નિશ્ચિત સ્વરમા જ બોલી: ક્યારેક શંકા અસહ્ય જ હોય છે.

'આપણી કલ્પના-જીવનમૈત્રી ત્હમે ભૂલી ગયા કે શું? મ્હેં મ્હારું જીવન આજ સુધી ત્હમારે માટે સાચવ્યું છે.'

પ્રોફેસરનું ઉંચું શરીર વધારે ટટ્ટાર થયું. હાથની આંગળી નાક પર આવી, તે પણ એટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વરથી બોલ્યો·

'આપણી મૈત્રીને તેં એટલી ગંભીર માની છે?'

'સ્ત્રીનું જીવન મૈત્રી છે. એટલે એને મન એ પહેલેથી ગંભીર જ નહિ પણ પવિત્ર બાબત છે'

'હું...'પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ હસ્યા 'હા! હા! હા...ઉષા! છોકરવાદ"

'એમ નહિ...! નંદનપ્રસાદ? હું મૂર્ખ બનવા નથી માગતી. કહો કે આપણે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે ત્હમે વચન આપ્યું નથી? સ્નેહલગ્નનું!... 'અને હવે'

'હવે?...ઉષા!'—નંદનપ્રસાદની મદદે એની ફિલસુફી આવી:

'જીવન એ વિકાસ છે. એ વખતથી આજે જૂદી દૃષ્ટિ છે.'

'બરાબર—' એકલી શ્રદ્ધાનું તેજ આવ્યું 'પણ ત્હમે એમ ચોખ્ખું કહેશો કે હવે મ્હારા સ્વરૂપમા ત્હમને કંટાળો છૂટે છે?'

'ના,'

'આ કેમ થયુ તે તમે સાંભળ્યું છે?

'હા.'

'તમને લાગે છે કે આ વાત મ્હારા સ્વરૂપની આપણી આડે આવે છે;

'હા અને ના.'

'ફિલસુફી ચોખ્ખું બોલી શકે જ નહિ: વ્યાકરણમા વિકલ્પ જ હોય: ચોખ્ખું બોલે સ્નેહ ને શ્રદ્ધા: જાઓ! નંદનપ્રસાદ! સ્પાઇનોઝા વાચો: બસ વાચો: વાચવાનો પણ રોગ છે' અને બીજા રોગમા જ્યારે આંખ કાન નાક હાથ પગ પેટ ખોવાય છે, ત્યારે વાચવાના રોગી આત્મા ખૂએ છે! અભણ શબ્દ વિના લાગણી બોલે છે: ભણેલા લાગણી વિના શબ્દ બોલે છે એકલો ભ્રમ!'

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો· વેદાન્તી હતો· વૈયાકરણી હતો: આવા ઉછળતા શબ્દોથી તે ડગે તેવો નહિ હતો: **निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः**...નંદનપ્રસાદે ધીમેથી બારણું અટકાવ્યું; 'ઉષા!' તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ: 'It was lovely to be myself: but not to be myself–was death in life: Do not be tempted to accomodate

yourself to the world by moral suicide:' ૧

ઉષાએ જવાબ ન દીધો; એક વાર મકાન તરફ જોયું; નંદનપ્રસાદના ઓળા તરફ એક દષ્ટિ ફેરવી; ને પછી ઘોર અંધારી રાત્રિના ગાઢા અંધકાર વચ્ચે થઇ ચાલી ગઇ. એ નંદનકુમારને મળી ગઇ એ વાત પણ ઘોર અંધારા જેટલી જ છાની રહી.

૧. સ્વ-સ્થ જીવનમા એકલવાયાપણાનો દોષ નથી એમ નહી, પરંતુ સ્વ-સ્થ ન રહેવું અર્થાત્ સ્વસ્થતારહિત જીવન તો મોતનો જ પર્યાય છે. દુનિયાની નીતિરીતિને નગુંઆવાની લાલસા સ્વસ્થતાની પરમ નીતિની વિઘાતક પણ નીવડી શકે !

ગામમાંથી નમાયા છોકરાંઓ ઉષાના ઘર તરફ હંમેશા દોડી જાય છે. એ ઘરમા હવે એ જ કલ્લોલ મચ્યો છે ફિલસુફીનાં પુસ્તકો ઉંચે મૂકી, છોકરાઓ સાથે ઉષા સાદી બહુટીઆની વાત કરે છે: ને તેને લાગે છે કે કેટલીક ફિલસુફીની ગંઠા હવે આપોઆપ ખરી જાય છે.

બહુટીઆની વાતમા તલ્લીન નમાયા છોકરા ઉદ્દામ થઇ જાય છે. ઉષા, વળી બીજી સારી વાત કરે છે. તે પ્રતિભાશાળી પુરુષની મિત્ર થવાને બદલે, આ સાદા છોકરાંની મૈત્રીમાં ઉષા વધારે અગમ્યવાદ જૂએ છે '

૯

રા. રા. ચંદુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ:

ઈ. સ. ૨૯૨૪*

આ વૈજ્ઞાનિક ઝમાનો જગતને કયા ઘસડી જશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મેં અનેક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો, ઘણા વિદ્વાનોને પૂછી જોયું ઘણા જ્યોતિષીઓ પાસે જગતની કુંડલી તપાસાવી પરંતુ સંતોષ ન થયો. કોઇની પણ કલ્પના બીજાને મળતી ન જ આવતી. આખરે એક સાધુએ મને માર્ગ બતાવ્યો. તેની પાસે એક જડીબુટ્ટી, હતી તે મને આપી અને કહ્યુ કે તે ખાવાથી એક હજાર વર્ષની નિદ્રા પ્રાપ્ત થશે અને જ્યારે જાગૃત થશો ત્યારે પોતે જ જે જાણવા માગો છો તે નજરોનજર જોઇ શકશો.

ન કોઇને જણાવ્યું, ન કોઇની સલાહ લીધી, ન વધારે વખત ધૈર્ય રાખી શક્યો. ઘેર આવીને તરત જ જડીબુટ્ટી પાણી સાથે પેટમાં ઉતારી દીધી. અને જલદી નિદ્રાવશ થાઉં માટે બધા માસિકો અને ત્રિમાસિકોની ફાઇલોનાં પાના ફેરવી નાખ્યા. પછી સચિત્ર માસિકો લઇ તેનાં ચિત્રો જોવા મંડ્યો તાજા ત્રિમાસિકના ' આકર્ષક " ચિત્રો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં બગાસાંની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે આજુબાજુનો ઘોંઘાટ શાન્ત પડતો જતો હોય એમ લાગ્યું. રસ્તે ચાલતા મનુષ્યોનો પગરવ,

* કૌમુદી ઉપરથી

આકાશમાં ઉડતા પક્ષીઓનો કલરવ, ટ્રામની કર્કશ ઘંટડીનો અવાજ કે પાડાના રણકારનું સ્મરણ કરાવનાર મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ દૂર દૂર જતો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ક્યારે ત્રિમાસિક હાથમાથી સરી પડ્યું અને ક્યારે હું નિદ્રાદેવીને વશ થયો એ સ્મરણમા નથી.

સને ૨૯૨૪ મા હુ જાગ્યો. હું એક સંગ્રહાલયમા કાચના કબાટમા સુતેલો હતો અને મારી સામે માથા ઉપર ટાલવાળો અને સફેત બ્લોટીંગ પેપર જેવી વસ્તુનો બનાવેલો ઝભ્ભો પહેરેલો એક માણસ મેં જોયો. મારી સામે તે તાકી તાકીને જોતો હતો જાણે હું જ તુતાખઅમીન્ ન હોઉં ? હુ ગભરાઈને એકદમ બેઠો થયો. પણ તેને ગભરાટ કે આશ્ચર્ય કે એવી કોઇ પણ લાગણી ન થઇ. ધીમેથી તેણે કબાટનું બારણું ઉઘાડ્યું અને એકદમ બહાર આવી મેં તેની ગરદન પકડી ગુસ્સાથી ધ્રુજતે અવાજે પૂછવા માડ્યું. "તું કોણ છે ? મને આંહિ શા માટે પૂરી રાખવામા આવ્યો છે ? મારૂં ઘર ક્યા ! મ્હારા..."

તેણે શાન્તિથી હાથ ઉંચો કરી કહ્યું "ભાઇ, જરા પણ ગભરાયા વિના, જરા પણ ઉશ્કેરાયા વિના, જરા પણ આશ્ચર્ય વિના બહાર આવો અને તમારે જે પૂછવું હોય તે બધુ શાન્તિથી પૂછો."

હુ તેની સાથે બહાર રસ્તા ઉપર ગયો. બધું જ ઉજ્જડ વેરાન, ખંડિયેર જેવા મકાનો ઉપર શેવાળ ઉગી ગયેલું. સીમેન્ટ અને ડામરથી બનાવેલા ગામડાની ઓશરીથી પણ વધારે સ્વચ્છ રસ્તાને બદલે ઘાસ ઉગી ગયેલ રસ્તાઓ ઉપર તેના જેવા થોડા ટાલીઆ આમથી તેમ ફરતા હતા ટ્રામના પાટા કે ટેલીફોનના તાર–કશું જણાતું ન હતું. અમે બંને એક શિલા ઉપર બેઠા પછી પેલા માણસે કહ્યું, "અમને લાબા ભાપણોનો કંટાળો છે. તેથી હું લાબુ વર્ણન નહિ કરી શકું, તેમ જ તમારા એક સામટા પ્રશ્નોનો જવાબ પણ નહિ આપી શકું. માટે તમે એક એક સવાલ પૂછતા જશો તેનો જવાબ મળ્યા કરશે. પણ એટલી શરતે કે તમારે કોઇ પણ જાતની લાગણીને વશ ન થવું કારણ અમે લાગણીઓનો નાશ કર્યો છે."

રસ્તા ઉપર ટ્રામ કે મોટર કે ગાડી કશું ન જોવાથી મેં તેને તે વિષે જ પહેલો સવાલ પૂછ્યો. "તમારા વાહનો કેમ જણાતા નથી ?"

ટાલીઓ–અમે ટ્રામને, ટ્રેઇનને, મોટરને નિરુપયોગી ગણી બંધ કર્યાં. તમારા ઝમાનામાં તેનો અત્યન્ત ઉપયોગ થતો. હજારો માણસો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતા અને આવતા. શા માટે ? કોણુ તેઓને બોલાવતું ? તેઓનુ શું કામ પડતું ? એવી ઉપાધિથી અમે ઘણા વર્ષોથી મુક્ત થયા છીએ.

હું–ત્યારે તમે ખેતી કેવી રીતે કરો છો, વેપાર કેમ કરો છો, માણસ જાતની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પૂરી પાડો છો ?

ટાલીઓ–માણસ જાતને જરૂરીઆતો છે જ નહિ. તમે નકામી હજારો જરૂરીઆતો વધારી નાખેલી. આજે અમે તે બધી વિના ચલાવીએ છીએ. અમે ખેતીને નામે ગરીબો પાસે દિવસ રાત મજુરી કરાવી પૈસાદારોના પેટ ભરતા નથી, વેપારને નામે લુટફાટનો ધધો કરતા નથી અને ઉદ્યોગને નામે લોકોના ખોટા શોખને પોષણ આપતા નથી.

હુ– ત્યારે તમે શરીરનું પોષણ શી રીતે કરો છો, કપડા ક્યાથી લાવો છો, રહેવાના ઘર કેવી રીતે બાધો છો ?

ટાલીઓ–અમારે તમારી માફક દિવસના બે ત્રણ કલાક ખાવા માટે રોકવા પડતા નથી; તે અમૂલ્ય વખતનો અમે બીજી રીતે સદુપયોગ કરીએ છીએ. અમે એવી

ગોળી બનાવી છે કે જે ખાવાથી સાત વર્ષ સાત માસ અને સાત સાડાસાત પક્ષ સુધી કંઇ ખાવું ન પડે. મારા ઝભ્ભા સામે જુઓ. તે આગ ન લાગે, પાણીથી ન ભીંજાય, હવાની અસર પણ ન થાય એવી વસ્તુનો બનાવેલો છે. ઘણા વર્ષ ટકે છે અને બીજાની જરૂર પડે તો સામાજિક સંગ્રહમાંથી લઇ આવીએ. ત્યાં આવા અસંખ્ય ઝભ્ભાઓ તથા બીજી વસ્તુઓ છે. જેને જોઇએ તે લઇ આવે આદિ બધી વસ્તુઓની માલીક સમાજ છે. વ્યક્તિની માલીકીનુ કંઈ છે જ નહિ. ભૂખ લાગે તો ગોળી પણ ત્યાંથી જ મળે.

હું–તમારી કેલવણીની સંસ્થાઓ કયા પ્રકારની છે ?

ટાલીઓ–એવી સંસ્થાઓ છે જ નહિ. અમારે કોઇ નિશાળમા જઇને કલાકો સુધી બેસી રહેવું પડતું નથી. હવે વિદ્યાર્થીઓ કોથળા હોય તેમ શિક્ષકો તેમા ભણતર ભરતા નથી. અમારે જે વિષયનું જ્ઞાન જોઇએ તે વિષયની પીચકારી (Injection) અમારા માથામા લઇ લઇએ જુઓ મારા માથા ઉપર ડાબી બાજુએ ફોલ્લા જેવું દેખાય છે ત્યા મે થોડા જ વખત પહેલા "ઇતિહાસ"ની પીચકારી લીધેલી. અને હમણા તમારી પાસે ઉભો હતો તે પણ જુનો સમય કેવો હતો તેના અભ્યાસ માટે જ. તમારી કેટલીક બાબતો મને સમજાતી નથી તે સમજાવશો ? દાખલા તરીકે 'પોલીસ" રૂપી સંસ્થા કેવી હતી તેનો ખુલાસો કરશો ?

હું–ઘણી જ ખુશીથી. તેઓ રસ્તામાં ઊભા રહી વાહનના વ્યવહારને સંભાળે, તોફાન કરનારને અટકાવે અને ચોરી લુંટફાટ કરનારને યોગ્ય શિક્ષા અપાવે.

ટાલીઓ–બરાબર. હવે સમજાયું. રસ્તે ચાલતા લોકોને પકડીને માર મારનારી તે સંસ્થા હતી એટલું તો હું સમજી શક્યો હતો.

હું–મને આશ્ચર્ય તો એ જ થાય છે કે આપણી પાસેથી આટલાં માણસો પસાર થયા તેમા એક પણ સ્ત્રીનું દર્શન કેમ ન થયું ? શું એ સૌન્દર્યની દેવીઓને તમે ઘરમાં પૂરી રાખો છો ?

ટાલીઓ–નહિ. જરા પણ નહિ. તમારા જમાનામા કોઇ કોઇ જાતોમા એવો રિવાજ હતો એમ મને જણાયું છે. અત્યારે તમે જે લોકો જતા જુઓ છો તેમા સ્ત્રીઓ પણ છે. પરંતુ તેઓનો દેખાવ પુરુષોના જેવો જ છે. તેઓએ તમારા જમાનાથીજ પુરુષોની સાથે સમાનતા લાવવાની શરૂઆત કરેલી. ધીમે ધીમે તેઓએ પોતાના પ્રયાસમાં સફળતા મેળવી અને હવે તો સર્વાશે પુરુષોના જેવી જ થઇ ગઇ છે; દેખાવમા પણ પુરુષોના જેવી થઈ ગઇ છે. જો કે તેમ કરવામા ઘણી લાંબી લડત ચાલેલી, પણ આખરે કંટાળીને પુરુષોએ થોડું સ્ત્રીત્વ ગ્રહણ કર્યું અને સ્ત્રીઓએ પુરુષત્વ ગ્રહણ કર્યું એટલે સૌ સમાનતા ઉપર આવી ગયા.

હું—પણ બાળકો તો બનાવશો ના ? ક્યા છે એ પ્રભુના પેગમ્બરો ?

ટાલીઓ–અરે એ ગંદી ચીજનો ઉછેર જ અમે બંધ કર્યો. જ્યાં ત્યા કુદરતી હાજતો કરી નાખે અને બીલાડીના ટોપની જેમ વધ્યા કરે તેના ખપ શો ? તમારા વખતમાં શરીરનો સંચો અમુક વખત પછી બંધ પડી જતો. અમે એ બંધ પડી જવાના કારણો શોધી સદાને માટે ચાલતો રહે એવો બંદોબસ્ત કર્યો છે. તમે જેને મૃત્યુ

કહેતા તે આવતું જ નથી પછી વધારે વસ્તીની જરૂર શી?

(હવે મારા ધૈર્યનો અંત આવ્યો. મારું અંગેઅંગ ક્રોધથી કંપવા લાગ્યું. હુ આ ઝમાનાના બધા મનુષ્યોનુ સત્યાનાશ વાળી નાખું એમ મને થયું. એ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો નહિ–પત્થરો હોય એમ મને લાગ્યુ. અન્તે નિરાશાથી હુ બોલ્યો.)

હુ—હે પ્રભો, જ્યાં સ્ત્રીઓમા સૌન્દર્ય નથી. જ્યાં નિર્દોષ ફુલ જેવું મધુર હાસ્ય કરતા બાળકો નથી, જ્યા જીવનનો કાર્યક્રમ વિવિધતા વિના એક જ નીરસ રીતે ચાલ્યા કરે છે ત્યા મને શ્મશાન લાગે છે. ભલે હમેશા મિલના ભૂંગળાથી સત્તર શેર ધુમાડો નાકમા ભરાય, ભલે ટ્રામના કર્કશ અવાજથી કાન ફુટી જાય, ભલે મોટરના શોરબકોરથી ભડકી જવાય, પણ મારો ઝમાનો મને પાછો આપ. ધાંધલ હતી પણ સાથે સૌન્દર્ય, સ્નેહ, મજાહ અને પ્રગતિને માટે વિગ્રહ પણ હતા.

૯

ગ. રા. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્માઃ

ઉષા અને કમલિની

૧

"ઉષા! સાંજે "મંડળ"ની સભામા આવશે કે?" સવારમા ચ્હા પીતી વખત અરવિંદે સવાલ કર્યો. એની એક આંખ હજી "સુંદરી"ના તુરતમા જ આવેલા અંક પર ફરી રહી હતી. "કમલિની આજે 'સ્ત્રી પ્રતિ પુરુષની વર્તણુંક' વિષે ભાષણ આપવાની છે. ખરેખર, બહુ આનંદ આવશે. એ વિષે એના વિચારો બહુ કડક છે બોલવા બેસે છે ત્યારે લીલુ સુકું કાંઇ જોતી નથી."

"હું નથી ધારતી મારાથી આવી શકાય, વ્હાલા!" ઉષાની અણીઆળી અને મોહક છતા મૃદુ આંખોમા ક્ષમા યાચનાનો આછો ભાવ હતો. ઘાટે નાની છતા ફુટડા અવયવવાળી એ લલના સુંદરતાના નમુના રૂપ હતી. એની ચંપકવર્ણી દેહલતાએ ભલભલી સુંદરીઓનાં માન મોડયા હતાં. જેવું એનું શરીર સુંદર હતું તેવો જ એનો સ્વભાવ મીઠો હતો. સ્નેહીવર્ગમાં એને સૌ 'મધુરી ઉષા' ને નામે ઓળખતાં.

અરવિંદ એક વિખ્યાત નવલકથાકાર હતો. એના પુસ્તકોએ સાહિત્યમા ઉંચું સ્થાન મેળવ્યું હતું. લોકોને અજાયબી લાગતી કે આવા વિદ્વાન માણસનો ગૃહસંસાર ઉષા જેવી સાધારણ ભણેલી પત્નીની સાથે કેમ સુખે નભતો હશે! ઉષા માંડ ચાર ચોપડી અંગ્રેજી ભણી હશે. સાહિત્યનો એનો અભ્યાસ નહિ જેવો હતો. પણ ગૃહકાર્યમા તે અત્યંત કુશલ હતી. એની બનાવેલી રસોઇમા અમૃત જેવો સ્વાદ આવતો. શીવણ, ગુંથણ અને ભરતકામમાં એની બરોબરી કોઇ કરી શકે એમ ન હતું. ઘરને પ્રત્યેક બારીબારણે શોભી રહેલા તોરણો અને પડદાઓ, દિવાનખાનાના ટેબલ અને ટીપાઇ પર પાથરેલા સુંદર રૂમાલો એની કલાની સાક્ષી પૂરતાં. સંગીતમાં પણ તે પ્રવીણ હતી. તે દિલરૂબા કે હારમોનીઅમ વગાડતી ત્યારે સાંભળનારા મુગ્ધ થઇ જતા. પતિને તો દેવ ગણી તે પૂજતી. તેની સેવા–શુશ્રૂષા કરવી, તેને આરામ આપવા અને રીઝવવાના સકળ પ્રયાસો કરવા, એ એના

જીવનનો મહામંત્ર હતો. અરવિંદ પત્નીના આ ગુણોની કદર કરતો; એને અનન્ય પ્રેમથી ચાહતો. પત્નીની વિદ્વત્તાની ખામી તેને કોઇક વાર સાલતી, પણ એકંદરે તેને સંતોષ હતો. લોકો કહેતા કે એ તો માત્ર ઉષાના સૌંદર્યથી દિવાનો થયો છે!

ઉષાના પ્રત્યુત્તરથી તે કંઇક નિરાશ થયો હોય એમ લાગ્યું. તેણે કહ્યું "જેવી તારી મરજી!"

"મંડળમા આવનારા લોકો એટલા બધા વિદ્વાન અને હુંશિયાર હોય છે કે મને બીક લાગે છે. તેમની સાથે બેળાતા મને ગભરામણ થાય છે. તમને ખોટું તો નહિ લાગેને?"

"તું આવે તો વધારે સારૂં. ગાંડી! તને કોઇ ખાઇ નહિ જાય!"

"મને તો ત્યા બહુ અતડું લાગે છે. એ લોકો એવી બાબતોની ચર્ચા કરે છે કે જેની મને ખબરે ન હોય. ગઇ વખત હું 'મંડળ'માં આવી ત્યારે મને એક જણે પૂછ્યું: 'તમે શેક્સ્પીઅર વાચ્યો છે?' મારી બલા જાણે શેક્સ્પીઅર કોણ હશે ગુજરાતી વાચવાની જ પૂરી ફુરસદ નથી ત્યા અંગ્રેજીનું લફરૂ ક્યા વળગાડું. તેમા આ નોકર રજા પર ગયો છે ત્યારથી તો એક ઘડી યે નવરાશ નથી મળતી. વળી વાચ્યું તો ય હું તો ભૂલી જાઉં છુ ભરત ગૂંથણની ગોઠવણી જેટલી યાદ રહે છે તેટલું એ બધું નથી રહેતું. થોડુંક વધારે ભણી હોત તો કેવું સારૂં થાત! લ્યો આ પાન સોપારી બીજી આપુ?"

વધારે સોપારી માટે અરવિંદે ડોકુ નમાવ્યું. "તું વિદ્વાન નહિ થાય તો ચાલશે," રંગબેરંગી મોરથી ભરેલા કલા કરતા મનોહર મોરવાળા સુંદર પડદા પર નજર ફેરવતા અરવિંદે કહ્યું. "પણ મારા કામમા અને મારા સ્નેહીવર્ગમા તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી થાય એટલું જ મને તો જોઇએ છે. 'મંડળમા' જતાં બીક શાની લાગે? તારૂં મીઠું હાસ્ય બધાને મ્હાત કરવા પૂરતું છે" એણે ખોટી ખુશામદ નહોતી કરી. ઉષાના હાસ્યમાં ખરેખર એવી જાદુઇ નજાકત ભરી હતી.

દુખિત હૃદયને આનંદ આપે, કંટાળેલા મગજનો બધો ય થાક પળવારમાં ઉતારી દે, હૈયાંની ઉર્મીઓ ઉછળાવે, એવું મીઠું ઉષાનું હાસ્ય હતું. અરવિંદને એ હાસ્યની, સાથે સાથે ઉષાના મૃદુ સ્પર્શની, તેના કોમલ કંઠમાથી વ્હેતા મીઠા, સુરીલા સંગીતની વારંવાર જરૂર પડતી. આખો દિવસ નવલકથાના પાત્રોની કલ્પના કરતા પોતાની પ્રાણસંચારક કલમથી એ કલ્પનાની મૂર્તિઓને સજીવન કરતાં એનું શરીર અને મગજ બન્ને થાકી જતા. એક સાથે અર્ધો ડઝન દૈનિક, અઠવાડિક કે માસિક વર્તમાનપત્રોમાં ચાલુ વાર્તાઓ લખવી એ કંઇ રમત વાત છે? એવે સમયે ઉષાનું હાસ્ય, એનો સ્પર્શ, એનું સંગીત અમૃતસંજીવનીની ગરજ સારતા. અરવિંદના તેજસ્વી લલાટપર એ થાકની રેખાઓ પડી રહેતી; એની પાણીદાર આંખો એવે સમયે નિસ્તેજ સરખી લાગતી. ઉષાને એ ચિન્હો પ્રિય થઇ પડયાં હતા; તે એની જરૂરીઆત સૂચવતાં. અરવિંદ ભલે આખો દિવસ વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિના પ્રદેશમા ઘોડા દોડાવ્યા કરે, પણ થાકે એટલે ઉષાની જરૂર એને જણાતી. એવે સમયે, બ્હારથી રમી કુદીને માતાના ખોળામા મીઠી નીંદ લેવા આવેલા બાળક જેવો એ લાગતો, ઉષાના ખોળામા માથુ મુકી એ ઘડીભર પડી રહેતો એ વ્હાલસોયા, ચન્દ્ર જેવા શાન્ત તેજથી ભર્યા મુખારમાથી ઝરતા અમૃતરસનું પાન કરતો અને કોકિલ કંઠમાંથી નીકળતા મધુર સંગીતથી શરીર અને મગજનો થાક ઉતારતો આ સ્થિતિમા હોય ત્યારે ઉષાની વિદ્વત્તાની ખામી એ ભૂલી જતો. પત્ની ભલે વાર્તાનું વસ્તુ વિચારવામાં મદદ ન

કરી શકે કે પાત્રોની કલ્પના કરવામાં બુદ્ધિને જોગ ન આપી શકે, પણ એ બધુ કરતાં લાગેલો થાક ઉતારી દે તો યે કંઇ ઓછી સાહાય્ય નથી. બુદ્ધિપ્રદેશમા વિદ્વાન મિત્રોની સહાય લઈ શકાય, પણ વ્હાલસોઇ પત્ની વિના થાક કોણ ઉતારી શકે ? એ અનુપમ અધિકાર તો પત્નીનો !

અરવિંદના શબ્દો સાભળી ઉષાએ વાધો લીધો: "તમારી કમળાવાળી આખે તો બધું પીળું જ દેખાય ! મને મારા હાસ્ય પર એટલો બધો વિશ્વાસ નથી, અને હોય તો યે એ કંઇ બીજાઓ માટે નથી. એ તો.... " આગલ બોલતા એ અટકી. એની આખો નાચી રહી; એના અવાજમા પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યનો ટંકાર હતો. ભલભલા તપસ્વીનું હૃદય એને જોઇને ડામાડોળ થાય તો રસિક અરવિંદનું શું ગજું ?

અધુરા રહેલા વાક્યનો મર્મ એ સમજ્યો. "એમ કે ?" કહેતો, તીરછી નજર નાખતો એ ઉઠ્યો. ઉષાને બાથમા ઉચકી લીધી, એના આકર્ષક અધર ચુમવાની લાલચ એ ખાળી ન શક્યો.

" લે, ચાલ ! હવે મને જવા દે. આજે ઘણું કામ છે." કેમ જાણે ઉષાએ તેને રોકી રાખ્યો હોય !

૨

કમલિની એક અજબ મૂર્તિ હતી. શ્રીમંત સુધારક પિતાની લાડમા ઉછરેલી, કઇક અંશે મોઢે ચઢાવેલી એ પુત્રી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના અસાધારણ વિચારો ધરાવતી હતી. પિતાએ કેળવણી આપવામા કચાશ નહોતી રાખી. એ કહેવાતી ઉંચી કેળવણીએ તેના સ્ત્રીસુલભ લજ્જા અને સંકોચ દૂર કર્યા હતા. પુરુષો સાથે તે છૂટથી ભળતી; તેમની સભાઓમા આગળ પડતો ભાગ લેતી. વિદ્વાનો સાથે બુદ્ધિવાદમા ઉતરી વિદ્વાનમા ખપવા મથતી. યૂરોપીઅન અને અમેરિકન સ્ત્રીઓના સહવાસે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય સબંધી બધા પાશ્ચાત્ય વિચારો એના મગજમા ઘુસ્યા હતા. પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ જે અધિકારો ભોગવી રહી છે યા મેળવવા મથે છે, તે બધા હિન્દની સ્ત્રીઓને અપાવવા તેણે કમર કસી હતી.

સુધારક પિતાના પુણ્યપ્રભાવે તેને વીશ વર્ષ સુધી કૌમારવ્રત પાળવું પડ્યું હતું. બાળલગ્નના એ કટ્ટા વિરોધી અને સ્ત્રીશિક્ષણના હિમાયતી પિતાએ કમુને મોટી થવા દીધી હતી અને કૉલેજનું શિક્ષણ આપ્યુ હતુ. જ્યારે તેને પારકી કરવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે નાનકડી જ્ઞાતિમા તેને યોગ્ય કોઇ વર ન હતો. સુભાગ્યે ગોકુલદાસ શેઠ પીસ્તાલીસ વર્ષની ઉમ્મરે ખાલી પડ્યા, એમની પ્હેલી વારની પત્ની મરી ગઇ. કમલિનીના પિતાએ તેની આનાકાની છતા ચોકઠું ગોઠવી દીધુ અને ત્વરાથી લગ્ન કરી નાખ્યા. આવી ભણેલી ગણેલી અને રૂપસુદર મોટી ઉમ્મરની પત્ની મળતા ગોકુલદાસ શેઠને તો સ્વર્ગ એ વેંત જ દૂર રહ્યું હોય એમ લાગ્યું, પરંતુ કમલિનીને અસંતોષ રહી ગયો. યૌવનના પૂર બ્હારમા મ્હાલતી એ નાજુક, વિલાસી યુવતીના મનના કોડ મનમા જ રહી ગયા. ગોકુલદાસ બિચારા નામનું જ અંગ્રેજી ભણ્યા હતા. બાપે મૂકેલી અઢળક સંપત્તિ હતી; ધીકતો ધધો હતો પણ એમનામા વિદ્વાનો જેવું બુદ્ધિચાપલ્ય ન્હોતું, રસિકતા નહોતી પત્નીના ગાડીવાડીના શોખ એ પૂરી શકે એમ હતું, પણ એના હૃદયના તાર ઝણઝણાવી એનો આદર મેળવી શકે એવી શક્તિ તેમનામા નહોતી. એક ગ્રામ્ય કહેવતના શબ્દોમા કહીએ તો "કાગડો દહીંથરૂં લઇ ગયો હતો !"

શ્રીમંત પતિની પત્નીને સમય ગાળવાનાં સાધનો ખોળવાની ખાસ જરૂર પડે છે. કમલિની સ્ત્રીવર્ગોમાં શીખવવા જતી, સભાઓમાં

ભાષણો આપતી, વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખતી. હમણાં થોડાક સમયથી એ કલાભક્ત મંડળમાં જોડાઈ હતી. સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, આદિ ક્ષેત્રોના અનેક નાના મોટા યોદ્ધાઓ–લેખકો અને લેખિકાઓ ચિત્રો અને શિલ્પકૃતિઓ બનાવનારા સ્ત્રીપુરુષો એ મંડળના સભાસદ હતા. મંડળ સભાસદોને એક કલબની ગરજ સારતું. વિધવિધ વિષયોપર વિદ્વત્તાભરી ચર્ચા ઉપરાંત રમતગમતો, ખાનપાન અને ગાનતાનનો લાભ પણ મંડળના સભાસદોને મળતો.

અરવિંદ આ મંડળનો એક ઉત્પાદક અને આગેવાન સભાસદ હતો. ઉત્તમ નવલકથાકાર તરીકેની એની ખ્યાતિથી અંજાઈ બીજા સભાસદો એના તરફ માનની લાગણીથી જોતા. મંડળના આકાશમાં એ ચન્દ્ર સમો વિરાજતો; બીજા સભ્ય–સભ્યાઓ તેજ તારલીઆની જેમ એની કીર્તિજ્યોતિ આગળ ઝાંખા પડી જતાં.

કમલિનીએ એની ખ્યાતિ સાંભળી હતી; એનાં પુસ્તકો વાંચી મુગ્ધ થઈ હતી. કોઈ પણ રીતે એ બુદ્ધિમાન નર પોતાનો ન થાય? એને મળવાને એ અધીરી થઈ હતી. એના ભાષણની ચર્ચામાં અરવિંદે ભાગ લીધો નહોતો એટલે એ ઉત્સુકતા વધી હતી.

ચર્ચાને અંતે સભાસદો પોતપોતાને ગમતો આનંદ મેળવવામાં ગુંથાયા. ચ્હા–કોફી કે સોડા લેમોનેડને ઈન્સાફ આપતા તેઓ નાની નાની ટોળીઓમાં વ્હેંચાઈ ગયા. અરવિંદ એક ખુણામાં ઉભો ઉભો બે મિત્રો સાથે ગપ્પાં મારતો હતો. કમલિનીના ત્યાં આવતાં એ વાતોમાં ભંગાણ પડ્યું.

"અરવિંદરાય! તમારું છેલ્લું પુસ્તક 'સોનેરી જાળ' વાંચ્યું ત્યારથી તમને મળવાની ઈચ્છા થઈ છે." પોતાની સાહિત્યરસિકતા બતાવતાં એ બોલી.

અરવિંદ આછું સ્મિત કરી સહેજ નમ્યો. સ્ત્રીઓ સાથે છુટથી વાત કરતાં તે શરમાતો. "મહદ્ભાગ્ય એ પુસ્તકનાં કે તમારો આદર પામી શક્યું!"

"એમાં દર્શાવેલા વિચારો હિમ્મતભર્યા અને કડક છે. મને એ વધારે ગમે!" માથાપરથી વારંવાર ખસી જતી સાડી છટાથી ઠીક કરતા કમલિની પાસે પડેલી એક ખુરશીમાં બેઠી. "બેસોને! આપણે વાતો કરીએ. કોફી અહિંજ મંગાવી લઈશું."

મનુ મહારાજના નારીપૂજનના દિવસો ક્યારે વહી જાય, તે પહેલાં તો પાશ્ચાત્ય ખંડની રીતભાતોનું ઉપરછલ્લું અનુકરણ આવાં મંડળોમાં અવતાર ધરી ચુક્યું હતું. કલબના 'બોય'ને રોકાયલો જોઈ, કોફી આવતાં વાર લાગશે એમ ધારી, "હું જ લઈ આવું" કહી અરવિંદ બે પ્યાલા લઈ આવ્યો. પીતાં પીતા તે કમલિની તરફ ઘડીભર જોઈ રહ્યો. એ ઉષા જેટલી બહુ સુંદર નહોતી, પણ બુદ્ધિમતી હતી એ ચોક્કસ. એના શણગારની ટાપટીપ પ્રભુએ આપેલી થોડીઘણી સુંદરતામાં વધારો કરી એને આકર્ષક બનાવતી. વાંકો સેંથો પાડી હોળેલા વાળ એની સુંદરતામાં વધારો કરતા. હાથ સુંવાળા હતા આંખો બહુ કાળી અને વિશાળ નહિ છતાં પાણીદાર હતી. એની વાત કરવાની છટા સામાને પળવારમાં આંજી દેતી. પોતાના ભાષણમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયો વિષે અરવિંદ શું ધારે છે તે જાણી લેવાનો એણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાં તો અરવિંદે સહેજ બેદરકારી બતાવી, પણ ધીમે ધીમે ઉત્સાહમાં આવતો ગયો.

"પુરુષો માત્ર સૌંદર્યથી જ આકર્ષાય છે." કમલિનીએ કહ્યું. "પત્ની બુદ્ધિમતી હોય એમ તેઓ નથી ઈચ્છતા. બુદ્ધિમતી પત્ની તેમના કામકાજમાં કેટલી બધી સહાયક બની શકે તેનું

જી તેમને ભાન નથી થયું ! સાધારણ પુરુષને ા વર્ષો સુધી બુદ્ધિપૂર્વક સાહાય્ય કરતી પત્ની રતાં માત્ર દશ મીનીટ પગ દાબતી પત્ની વધારે સંદ આવે છે ! પુરુષોને બુદ્ધિની કદર જ ક્યા છે ? કેટલા વિદ્વાનોએ વિદુષી પત્ની મેળવવાની ઈંતેજારી બતાવી છે ? ભાગ્યે જ કોઇએ ! કારણ એ જ કે પત્નીની બુદ્ધિ આગળ પોતાની બુદ્ધિનુ તેજ કદાચ ઝાખું પડી જાય એવો તેમને ભય લાગે છે ! તેમને દેવ મટી મનુષ્ય નથી થવું ! તેમને પત્નીની પૂજા જોઇએ છે. સહચાર નથી જોઇતો !"

"તમારો અભિપ્રાય તદ્દન ખોટો છે. ' સ્ત્રી તરફની સ્વાભાવિક માનની લાગણી બતાવ્યા વિના અરવિંદે રોકડું પરખાવી દીધું. "એમાં નથી પત્નીની બુદ્ધિ માટે ઇર્ષ્યા, કે નથી એમા પૂજાવાની લાલસા. એમા માત્ર આત્મરક્ષણની ભાવના રહેલી છે. પોતાની બુદ્ધિના બળે જીવન-નિર્વાહ કરતા પુરુષને, એ બુદ્ધિપર, એ મગજપર વધારે ભાર ન ભરે, એમાંથી કાઇક કાઢી લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવી પત્નીની જરૂર હોય છે. આખો દિવસ મગજફોડી કર્યા પછી તેને બુદ્ધિવાદની જરૂર નથી હોતી, જરૂર હોય છે માત્ર...."

"મીઠા હાસ્યની, કોકિલ કંઠના સંગીતની?" કમલિનીએ તેને વચમા જ અટકાવી કટાક્ષ કર્યો.

"ખરેખર છે ! એને ઉત્તેજવાને—ઉશ્કેરવાને બદલે એનો થાક ઉતારવાની જરૂર છે." અ-ત્યારે તે ઉષાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. જાણે-અજાણે પોતાનો મીઠો અનુભવ કહી રહ્યો હતો.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની પુજારણના મોઢ તિરસ્કા-રમા મરડાયા "હું નથી ધારતી તમે એમ ખરેખર માનતા હો ! તમે કબુલ કરો કે નહિ, પણ તમે જાણો તો છો જ કે બુદ્ધિમતી પત્ની હોય તો પતિને માટે કેટલું બધુ કરી શકે. હુ પતિ હોઉ તો મારી પત્નીને બુદ્ધિમતી બનાવવાનો જરૂર પ્રયાસ કરૂં." છેલ્લું વાક્ય બોલતાં એણે એક અર્થસૂચક કટાક્ષ ફેંક્યો. આ સ્ત્રી પતિને બુદ્ધિમાન બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે કે કેમ ? એ સવાલ વિચારવા જેવો હતો

પોતાની જ પરિસ્થિતિ વિષે વાતો કરવી, તેના પર થતી કડક ટીકા સાંભળવી કયા પુરુષને રુચે ? અરવિંદે ચાલાકીથી ચર્ચાનો વિષય બદલ્યો. સાહિત્યના જુદા જુદા અંગોની ચર્ચા કરતાં કરતા હાલની રંગભૂમિનાં ચીંથરા ફાડવા માંડયા. સમાજના રીતરિવાજોની સખત ઝાટ-કણી કાઢતો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની મજબુત હિમાયત કરતો "શક્તિ"નામે નવો નાટક કમલિનીએ જોયો હતો કે નહિ તે તેણે જાણવા ઇચ્છયું.

"હજી નથી જોયો. જોવાનો વિચાર છે. શરીરના રૂવાડા ઉભા કરી દે એવું કંઇક હોય તો મને બહુ ગમે !" જવાબ મળ્યો.

એણે ધાર્યું હતું કે આ જવાબ સાભળી અરવિંદ તેને પોતાની સાથે નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ કરશે. પણ એ તો નીચી નજર કરીને બેસીજ રહ્યો. આવતા શનીવાર માટે એણે બે ટીકીટો મગાવી રાખી હતી. ઉષાને સાથે લઇ જવાનું વચન ન આપ્યુ હોત તો....

તે ઉંઘમાથી જાગ્યો હોય એમ ઝબક્યો. ઘડીઆળ તરફ નજર કરી. વાતોમા વખત બહુ વીતી ગયો. ઉષા ઘેર વાટ જોતી હશે; જમ-વાનું ટાઢું થઇ જતું હશે. તેણે જવાની રજા માગી. કમલિનીની આખોમા તિરસ્કારની છાયા હોય એવો એને ભાસ થયો !

૩

"આવા બુદ્ધિમાન પતિને વશ રાખતાં તમને બહુ મહેનત પડતી હશે, નહિ વારુ, ઉષા બ્હેન ? '

મહેમાનના આ સવાલથી પ્યાલામા ચ્હા રેડતી ઉષાના મુખપર આછું સ્મિત ફરક્યુ, અરવિંદ સાથે મંડળમા વાતચીત થઇ ત્યારથી એ નિષ્પ્રાણ

લેખકને પોતાનો કરવા કમલિની અધીરી બની હતી; અને પોતાને કેવા હરીફ સામે ટક્કર ઝીલવાની છે, તે જાણવા તે પ્રયત્નો કરી રહી હતી. અરવિંદ સાથેના પ્રસંગ પછી થોડેક દિવસે "મહિલા સમાજ"ની એક સભામા ઉષા સાથે ઓળખાણ કરી થોડાક સમયમા પરિચય ખુબ વધારી દીધો હતો. આજે કંઈક બ્હાનુ કાઢી ઉષાને તેને ઘેર મળવા આવી હતી. અરવિંદ પણ ઘેર જ હતો. ઉષા આ–નાસ્તાથી આ નવી સખીની સરભરા કરવામા ગુંથાઇ હતી તેને બિચારીને શુ ખબર કે આ સખી તેની શોક્ય થવા ઇંતેજાર થઇ છે.

તેણે ફરી સવાલ પૂછ્યો. "હું જાણવા માગું છુ તે એ જ કે તમે એમની બુદ્ધિની સપાટી પર કેવી રીતે પ્હોચી શકો છો? મારાથી તો એ ન બને!" નખરબાજ કમલિનીના શબ્દે શબ્દે કટાક્ષ ભર્યો હતો. ઉષાની બુદ્ધિની ખામી અરવિંદ જોઈ શકે એટલા માટે જ એ સવાલ પુછાયો હતો!

"એ માટે હુ પ્રયત્ન જ નથી કરતી,' ઉષા સવાલનો મર્મ હજી નહોતી સમજી. "એમને માત્ર આરામ આપવાની ત્રેવડમા જ હુ રહું છુ."

"ગૃહજીવનની એ અનેરી મોજ છે! પણ સાચે, તમે તો ગૃહમા જ સ્ત્રીઓનું સામ્રાજ્ય છે એમ માનો છો!" શબ્દો સાદા હતા પણ એના વિચારો જાણનાર અરવિંદથી એમા રહેલો કટાક્ષ છુપો ન રહ્યો. "તમે રસોઇ બહુ સુંદર બનાવો છો, ઉષા બ્હેન! આ મીઠી કચોરીનો સ્વાદ તો મોઢામા રહી જાય એવો છે. એ કેવી રીતે બનાવો છો? મને તો એવું કાઇ ન આવડે!" માત્ર રસોઇમા જ રચીપચી રહેતી ગૃહદેવી તરફનો એનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ હતો.

ઉષા હજી ન સમજી શકી. મીઠી કચોરી બનાવવાની રીત એણે વિગતવાર કહી બતાવી. અરવિંદ મુગે મોઢે સાંભળી રહ્યો. ઉષાને ઠેકાણે કોઇ બુદ્ધિમતી આ હોત તો રોકડો જવાબ આપી શકત. અત્યારે સુન્દર ઉષા કરતા બુદ્ધિમતી કમલિની એને વધારે આકર્ષક લાગી.

પાકશાસ્ત્રમા કમલિનીને રસ ન પડ્યો. ચાલાકીથી વાત ફેરવી એણે સાહિત્યચર્ચા ઉપાડી. ઉષાના સાહિત્યના અભ્યાસનું માપ એણે પળવારમા કાઢી લીધુ. "તમે 'રણજીતરામના નિબંધો' વાચ્યા, ઉષા બ્હેન?' એણે સવાલ પૂછ્યો.

"એને વાર્તાઓ વધારે પસંદ પડે છે!" ઉષા જવાબ આપે તે પ્હેલાં અરવિંદ બોલી ઉઠ્યો. તેના અવાજમાં આછો તિરસ્કાર હતો. પ્રિયજનનો આ કટાક્ષ ઉષા સમજી. એનું હૃદય દુ:ખી થયુ. પણ અતિથિધર્મ ચુકી નહિ:

'હું વિદ્વાન નથી. સાચી વાત છે, મને વાર્તાઓ વધારે ગમે છે." ઉષાએ કંઇક ગારવ-થી ઉત્તર આપ્યો.

"ખરેખર?" કમલિનીના આ ઉદ્ગારમા છુપી છરી હતી. "તમે મંડળમા આવતાં હો તો કેટલું બધું નવું જાણવાનું મળે, કેટલા બધા વિદ્વાનોના સમાગમમા અવાય? આવતે અઠવાડીએ સભા છે તેમાં જરૂર આવજો "સાહિત્ય સમ્રાટ" માસિકના વિદ્વાન અને વયોવૃદ્ધ તંત્રી મી. પુષ્કરરાય "આધુનિક નવલકથાઓ" વિષે વિવેચન કરવાના છે. તમારું નવું પુસ્તક "સ્નેહની સાંકળો" એ જ પ્રકટ કરવાના છે નહિ વારુ?" છેલ્લું વાક્ય તેણે અરવિંદને સંબોધીને કહ્યું.

"હું જરૂર આવીશ,' ઉષાએ શાન્ત ગૌરવથી કહ્યું. અરવિંદની નજરમા તેને હલકી પાડવાની કમલિનીની મકસદ ને ફળી ગઇ હતી કે કેમ તે એના વર્તન પરથી સમજી શકાય એમ ન હતું. મ્હેમાનને વિદાયગીરી આપતા તેના ચ્હેરાપરની હંમેશની આનંદની છાયા જરા ય બદલાઇ ન હતી. અંતરની લાગણી જણાઈ

આવે એવી એક પણ રેખા તેમાં ન હતી.

૪

આજે મંડળીનું દિવાનખાનું ગાજી રહ્યું હતું. "સાહિત્ય સમ્રાટ્"ના તંત્રીની ચર્ચાએ લગભગ બધા સભાસદોને આકર્ષ્યા હતા. એ ચર્ચા માટેની સભા પૂરી થઇ હતી, છતા સભાસદોની જુદી જુદી ટોળીઓ એ જ બાબતની ચર્ચા કરી રહી હતી. બિચારી ઉષાને એ ચર્ચામાં સ્થાન ન હતું. તે એકલી પડી એક ખૂણામાં બેઠી હતી અને થોડેક દૂર એના પતિ અને કમલિનીની આસપાસ વીંટાયલા સભાસદોની ટોળી તરફ શાન્ત, આતુર નઝરે જોઇ રહી હતી

"તમારો આદર્શ નવલકથા સંબંધી ગમે તે હોય, છતા લેખકે જો ભૂખે ન મરવું હોય તો વાચકવર્ગની રુચિને પોષે એવી સામગ્રી તેણે આપ્યે જ છુટકો." અરવિંદે પોતાની જોરદાર શૈલીમા સો વાતની એક વાત કહી નાખી. એ કહેતા કહેતાં તેની નઝર લીલા રંગની સાડી અને બહુમૂલ્ય અલંકારોમા સજ્જ થયલી વસન્તની દેવી સમ લાગતી કમલિની ઉપર ઠરી રહી. "નવલકથાના આદર્શ"ની હિમાયત કરી કમલિની પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. અરવિંદના શબ્દો તેને યોગ્ય જવાબ આપવા માટે બોલાયા હતા.

"પણ લેખકવર્ગે વાચકવર્ગની રુચી કેળવવી જોઇએ" તેણીએ પોતાના મતનું સમર્થન કર્યું.

"બરોબર છે. પણ એ રુચી કેળવાય ત્યા સુધી ગરીબ બિચારા લેખકોનું શું? તેમના છોકરાને કયે મોસાળ મોકલવા?" અરવિંદના અવાજમાં કઠોરતા હતી; પણ કમલિની ને તેથી માઠું ન લાગ્યું. એ પુરુષોચિત કઠોરતા જ તેના સ્ત્રીહૃદયને આકર્ષી રહી હતી.

જવાબ આપીને અરવિંદ એ ટોળામાથી ખસ્યો ઉષા એકલી બેઠી હતી એવું એને ભાન આવ્યું. કમલિની એની પાછળ વર્ણનાતર્યે આવી અને ઉષાની બાજુની ખુરશીમા બેઠી. અરવિંદ બન્નેને માટે કોફી લઇ આવ્યો. હજી તો કપ ખાલી કરી રહ્યો ન હતો ત્યા એક મિત્રે તેને બોલાવ્યો થોડીવારે કમલિની પણ તેની પાછળ ગઇ.

ઉષા આ બેદરકારીથી જોઈ રહી. થોડીવારે એક ઉગતા કવિ સાથે ઓળખાણ પાડી વાતો કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તે બિચારો પોતાની કથની કહેતો હતો. બેદરદ પ્રકાશક અને વાચકવર્ગ વિષે તેણે એક નાનું સરખું ભાષણ આપ્યું. ઉષા વચ્ચે વચ્ચે એને આશ્વાસન આપતી પણ એની નઝર એના પતિની દિશામા હતી.

કમલિની એની શાન્ત નજરથી ગુંચવાડામાં પડી. એ નઝરમા ખીજવાટ હોત તો તે સમજી શકત; એમા ઇર્ષ્યા ભરી હોત તો તે આનંદકારદાયક ગણત, પણ તેમા જણાતી બેદરકારીથી તે ઉત્તેજીત થઈ, અધીરી બની. એ અધીરાઇને લીધે, પોતાની વિદ્વત્તાના ફાંકાને લીધે એ આંખોમાં રહેલું શાન્ત ડહાપણ તે જોઇ ન શકી.

અરવિંદ આજે રંગમાં હતો. એની બુદ્ધિ ઉત્તેજીત થઇ હતી. કમલિની અનેક યુક્તિ કરી, વારંવાર સવાલો પૂછી, ટીકાઓ કરી એની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવતી હતી.

ઉષા આ બધુ શાન્તિથી જોઈ રહી. અરવિંદના લલાટપર થાકની રેખાઓ જણાવા લાગી હતી; તેની આંખોમાથી તેજ કમી થતું જતું હતું. આ ચિહ્નોથી ઉષાને આશા આવી. કમલિની એને કંટાળો આપતી હતી, થકવતી હતી. એકાએક તે એ ટોળામાથી છુટો પડયો, ઉષા પાસે આવ્યો, અને અત્યંત થાકયો હોય તેમ પાસેની ખુરશીમા બેશી ગયો.

"એકલી પડી ગઇ કે, ઉષા? કંટાળો તો નથી આવ્યો ને?"

"ના, રે ના!" ઉષાના મૃદુ અવાજે થાકેલા મગજપર અમૃત સીંચ્યું. તેના અવાજમાં વિજયનો ધ્વનિ હતો, પણ સાથે બેચેની ય હતી. પતિ આજે થાક ઉતારવા એની પાસે પાછો આવ્યો હતો, પણ હમેશાં એમ આવશે ખરો?

"આ જગ્યાએ જરાય શાન્તિ નથી. બધા કુસ્તીબાજોની જેમ એકબીજાને વળગે છે અને દાવપેચ ખેલે છે. ચાલ, આપણે આસ્તે રહીને ચાલ્યા જઇએ. પણ જરા થોભ મારે પુષ્કરરાય સાથે થોડીક વાત કરી લેવી છે."

પુષ્કરરાયને શોધવા તેની આંખ ઓરડામાં ફરી રહી. પાસે જ એક ટોળું એમની આસપાસ વીંટાઇ ખુશામત કરી રહ્યું હતું. "સાહિત્ય સમ્રાટ્ પ્રેસે પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કામ મોટા પાયા પર ઉપાડ્યું ત્યારથી એમની કીમત વધી ગઈ હતી!

અરવિંદે એમને બોલાવ્યા. ઉપકાર કરતા હોય એવી ઢબે તે આવ્યા. "સ્નેહની સાંકળો" પ્રકટ કરવા સંબંધી વાતચીત થઇ પુષ્કરરાયે મોટી રકમ આપવાનું નક્કી કરી પ્હેલી આવૃતિનો હક્ક ખરીદી લીધો. અત્યારે અરવિંદને બીજો કોઇ પ્રકાશક એટલી રકમ આપે એમ ન હતું. આખરે તેમણે કમલિનીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. અરવિંદ તેને શોધી લાવવા ઉઠ્યો. દૂર એક ખુણામાં નાનું સરખું ટોળું જમાવી ઉષા સાથે હમણાં જ વાતચીત કરી ગયેલા પેલા ઉગતા કવિની એ રેવડી કરતી હતી!

દરમિઆન પુષ્કરરાય ઉષા સાથે વાતે વળગ્યા "તમને તો અહિં બધું નવું નવું લાગતુ હશે! એના કરતા ઘેર બેસીને કંઇ વાંચવું કે નાટક જોવા જવું વધારે સારૂં નહિ વારૂ?"

"મને તો ઘેર બેસી વાચવું કે ગુંથવું વધારે ગમે!" ઉષાએ કહ્યુ. "તમારા માસિકમા પ્રકટ થયલી "બાળલગ્નની વેદી પર બલિદાન" નામની વાર્તા મને બહુ ગમી હતી." પુષ્કરરાયને સારૂં લગાડવા ઉષા મથતી હતી. એમનાથી અરવિંદને કેટલા બધા લાભ થવાનો હતો? પણ એમના માસિકનું નામ એ ભૂલી ગઇ હતી. અધીરાઇમા એણે "ગુર્જર રત્ન" મા વાચેલી વર્તાનું નામ દઇ દીધું!

આ વાત ચાલતી હતી ત્યા અરવિંદ ને કમલિની આવી પ્હોચ્યાં. ઉષાનું છેલ્લું વાક્ય તેમણે સાંભળ્યું હતું. અરવિંદના લલાટપર એ સાભળી ગુસ્સાની રેખા પડી, કમલિનીનું મુખ તિરસ્કારમા મરડાયું. વાત કરનારમાથી એકેની નજર તેમના તરફ નહતી.

ગુજરાતના આગેવાન લેખક-લેખિકાઓના વિચારશીલ અને ગુઢતાભર્યા લેખો પ્રકટ કરવાનુ અભિમાન ધરાવતું "સાહિત્ય સમ્રાટ્" "ગુર્જર રત્ન"ની હરોળમાં મુકાય, એ એના વિદ્વાન તંત્રીને અસહ્ય લાગ્યું. ક્યાં રાજા ભોજ ને ક્યા ગાંગો તેલી? ક્યા "ગુર્જર રત્ન" ની કચરા જેવી વાર્તા અને ક્યાં "સાહિત્ય સમ્રાટ્"ના પ્રતિભાશાલી લેખો? પુષ્કરરાયનું અભિમાન ઘવાયું: "મારૂં માસિક એવી વાર્તા તરફ નજરે ન નાખે. બાળલગ્ન જેવા જરી પૂરાણા વિષય પર વળી વાર્તા શી લખવી?" તેમણે પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો.

પોતે ભૂલ કરી હતી એમ ઉષાને સમજાયું. પણ એ ભૂલ કેટલી ગંભીર હતી તેનું એને ભાન ન હતું બને તો એ ભૂલ સુધારી લેવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. 'સાચી વાત છે! બાળલગ્ન વિષે બહુ લખાયુ છે. છતા બાળલગ્ન ઓછાં નથી થયા. પરન્તુ હુ તો માનું છુ કે વૃદ્ધલગ્ન કરતા બાળલગ્ન વધારે સારા. પૈસા લઇને માબાપ દીકરીને કોઇ મુઆ વાંકે ડગતા બુઢ્ઢાને વેચે અને તેનું જીવતર ધુળધાણી કરે તે કરતા બચપણથી જ લાકડે માકડા વળગાડ્યા હોય તે હજાર દરજ્જે બહેતર છે. પોતે બુદ્ધિપૂર્વક વાત કરી શકે છે એમ બતાવવા ઉષા ઉત્સુક

બની હતી. તેને ખબર ન હતી કે ભૂલ સુધારવા જતા બુદ્ધિમાન તરીકે ખપવાનો પ્રયત્ન કરતાં, તેણે બીજી એથી ય વધારે ગંભીર ભૂલ કરી હતી.

મંડળના સર્વ સભાસદો જાણતા કે પુષ્કરરાય પંચાવન વર્ષની વયે હમણા જ ત્રીજીવારનું લગ્ન કર્યું હતું. કન્યાની ઉમ્મર માત્ર તેર વર્ષની હતી. લોકો કહેતા કે એ કન્યા માટે તેમને રૂપીઆ પાચ હજાર આપવા પડ્યા હતા !

ઉષાએ જોયુ કે એના શબ્દોએ પુષ્કરરાય પર ભયંકર અસર કરી હતી. તેમના વૃદ્ધ સુખની કરચલીઓમા ગુસ્સાની રેખાઓ ઉમેરાઈ. ઉષા આમ થવાનું કારણ ન સમજી શકી. અરવિંદ શું કરવું, શુ બોલવું તેની મુઝવણમા પડ્યો. રખેને પુષ્કરરાય પોતાનું વચન પાછુ ખેંચી લે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. તુરત જ કમલિની મદદે આવી.

"અલબત્ત, ઉષા બ્હેનનો અભિપ્રાય બધાને લાગુ નથી પડતો. કેટલાક સંજોગોમા એવા લગ્ન કરવાની અને નાણા આપવાની ફરજ પડે છે. પિતૃઋણ ચુકવવાનું બાકી હોય અને જ્ઞાતિમા કન્યાની અછત હોય તો એમ કર્યા વિના છુટકો જ નહિ. વળી ઉમ્મર મોટી છતા શરીરનો બાંધો જુવાન જેવો સુદઢ હોય તો એવા લગ્ન અલબત્ત સુખી નીવડે છે !" કમલિનીએ પુષ્કરરાયના ઘાપર મલમપટ્ટો લગાવ્યો. વૃદ્ધ પ્રકાશકનો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો. અરવિંદ અત્યારે કમલિનીનો ઋણી હતો

"તમે મને મળવા માગતા હતા ? તમારી એ ઇચ્છા મારે માટે મગરૂરી લેવા લાયક ગણાય "સાહિત્ય સમ્રાટ્" જેવા સાહિત્ય પ્રદેશના ખરેખરા સમ્રાટ્ રૂપ માસિકના વિદ્વાન તંત્રીને મળતા કોને આનંદ ન થાય ?" કમલિનીની આ ખુશામતે એમનો બધો ગુસ્સો ઉતારી નાંખ્યો. અરવિંદપર ઋણ વધતું જતું હતું.

ઉષા–ગભરાયલી ઉષાએ ખાલી કરેલી ખુરશીમા પુષ્કરરાયની બાજુમા એ બેઠી. એણે એક સુચક દૃષ્ટિ અરવિંદ તરફ નાખી. જાણે એમ સુચવતી હોય: "હું એમને સાચવી લઇશ !"

"ચાલ, આપણે હવે જઇએ.' અરવિંદે ઉષા તરફ ફરીને કહ્યું. તેને બિચારીને એટલું જ જોઇતું હતું. આ કંટાળા ભરેલા વાતાવરણમાથી છટકવા તે અધીરી થઇ હતી.

ઘેર જતાં રસ્તામા અરવિંદે એની ભૂલ સમજાવી. પતિના અવાજમા રહેલો ગુસ્સો એને ખુંચતો હતો !

"રસોડામા જ આખો દિવસ ગડમથલ કરવાને બદલે યા ભરવા ગુથવાને બદલે સાહિત્યની બાબતોમા તું બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી હોત તો આવી ભૂલ કદી ન કરત. "સાહિત્ય સમ્રાટ્" તરફ તેં કોઇ દિવસ જોવાની ય દરકાર કરી છે ? એ તો ઠીક થયુ, સારા નસીબે કમલિની ત્યા હતી. નહિ તો વાટનું વટેસર થઇ જાત ! એણે એમનો ગુસ્સો શમાવી ન દીધો હોત તો મને કેટલું બધુ ખમવું પડત ?'

ઉષાને લાગ્યું કે જો પુષ્કરરાય બીજા કોઇ કારણે "સ્નેહની સાંકળો" પ્રકટ કરવાનુ પોતાનુ વચન પાછું ખેચી લે, તો વાક તેનો પોતાનો જ ગણાશે. પળ વાર માટે તેને કમલિનીની ઈર્ષ્યા થઈ. તેના જેવી ચાલાક અને વિદ્વાન હોત તો આવી ભૂલ કદી ય ન કરત ! એ ચાલાકી અને વિદ્વત્તાથી તે અરવિંદનુ હૃદય આકર્ષી લેશે તો ? એ ખામીને લીધે પોતે એ હૃદય ખોઇ બેસશે તો ? આ બીકે તેની કુદરતી શક્તિઓને ઉત્તેજી, ઉશ્કેરી મુકી. 'એ હૃદય પર માલિકી મારી છે; બીજાને નહિ લેવા દઉ " માલકીપણાનો ભોગવટો ટકાવી રાખવાના ઉપાયો શોધી કાઢવાના વિચાર તે કરવા લાગી.

૫

"લલિતા બ્હેન અને તેમના પતિ આજ સાંજની ગાડીમાં આવે છે." ટપાલવાળો તુરતમાં જ આવી ગયેલો પત્ર વાંચતાં ઉષાએ ખબર આપી. "સાંજે તમે વેળાસર પાછા આવી જશોને ?"

"વળી એ લપ આવી ! આઠ પંદર દિવસ નકામા ખરાબ કરશે" બાઇએ બ્હેન બનેવી તરફની મમતા પ્રકટ કરી. "સાંજે કદાચ મને મોડું થશે. મારે બે ત્રણ જણને મળવા જવું છે."

"આ વખત તો એ લોક બે દિવસ રોકાવાના છે. તમે ન આવ્યા હો તો કંચનલાલ એટલા કોની સાથે જમવા બેસશે ?"

"બેસશે બેસવું હશે તો, નહિ તો રાહ જોશે ?"

"એમ કેમ બોલો છો નાથ ? તમે જમવામાં સાથે ન હો તો કેટલું ખરાબ લાગે ?"

"ઠીક, બહુ સારૂં. બનતા સુધી તો હું આવી જઇશ. પછી રોકાણ થાય તો કહેવાય નહિ,"

અરવિંદના સ્વભાવમાં થોડોક સમય થયાં કંઇક ફેર પડતો હોય એમ ઉષાને લાગ્યું હતું. પ્હેલાં વાળુના વખત આગમચ એ ઘેર પાછો આવી જતો, પણ લગભગ એકાદ માસથી એ ઘણું ખરૂં મોડોજ આવી શકતો. આ અનિયમિતતા માટે તે અનેક બ્હાનાં બતાવતો, પણ તેમાં રહેલું જુઠાણું જણાઇ આવતું તે કંઇક છુપાવવા મથતો હતો, પણ ઉષાનું હૃદય ખરી બીના જાણી ગયું હતું. મંડળમાં પુષ્કરરાય સાથે ઉપર જણાવેલો પ્રસંગ બન્યો ત્યારથી અરવિંદના વર્તનમાં ફેર પડ્યો હતો. કમલિનીએ વેળાસર કરેલી મદદનું એ પરિણામ હતું, પુષ્કરરાયે ઠરાવેલાં નાણાંનો ચેક મોકલી આપ્યો હતો. અરવિંદનું હૃદય કમલિની તરફ આભારથી નમે એ કુદરતી હતું. એ ઋણથી વશ થયેલો અરવિંદ કમલિનીનો ત્યાગ કદાપી કરતો નહિ. આજે પણ કમલિની જ કારણ રૂપ હતી.

કંચનલાલે નવ વાગ્યા સુધી રાહ જોઇ પણ અરવિંદ આવ્યો નહિ. તેણે અને લલિતાએ કંટાળીને જમી લીધું. ઉષા પતિની રાહ જોઇ બેઠી હતી. આખરે અગીઆર વાગે એનાં દર્શન થયાં. એ થાક્યા હોય એમ લાગતું હતું. જમવાનું પૂછતાં 'ભૂખ નથી' એવો જવાબ મળ્યો અને વધારામાં વાળુ કર્યા વિના બેસી રહી તે માટે ઠપકો પણ મળ્યો.

લાંબો વખત જવાથી ઉષાની ભૂખ મરી ગઇ હતી. છતાં પતિની આજ્ઞાને અનુસરી ન છૂટકે બે ચાર કોળીઆ ખાઇ લીધું અને પતિ પાસે આવી.

અરવિંદ પલંગમાં પડ્યો પડ્યો પાસાં બદલતો હતો. ઉષાએ આવી તેનું માથું વ્હાલથી ખોળામાં લઇ દબાવવા માંડ્યું: "બહુ થાકી ગયા લાગો છો, નાથ! આજ કેમ આટલી બધી વાર લાગી ?"

સાચા સ્નેહ તરફ બેદિલી કેટલો સમય ટકી શકે? તેણે સાચી વાત કહી નાંખી: "આજે કમલિનીનો જન્મદિવસ હતો. તેણે બે ચાર જણને જમવા નોતર્યાં હતાં. મને પણ કહ્યું એટલે મારાથી ના કહી શકાયું નહિ."

"એમ ? કોણ કોણ આવ્યું હતું ?"

"તું નહિ ઓળખે ? બે ત્રણ મોટા લેખકો હતા. કમલિનીની બે સખીઓ આવી હતી. પુષ્કરરાય પણ આવ્યા હતા."

"ત્યારે તો ખુબ ચર્ચા થઇ હશે?"

"જહન્નમમાં જાય એ ચર્ચા! મારૂં તો માથું પાકી આવ્યું ચાર વિદ્વાન ભેળા મળે એટલે ચર્ચા વિના ચાલેજ નહિ. તેમાંય કમલિનીથી તો તોબા છે. સવાલો પૂછી પૂછીને થકવીજ નાખે ? "

"એટલો બધો શ્રમ ન લેતા હો તો કેવું સારૂં ? જુઓને, હમણાં હમણાં તમારી તબિયત

કેવી રહે છે! થોડા વખત હવાફેર કરો તો?"

"મારો ય એવો જ વિચાર છે. કયા જઇશું? માથેરાન ઠીક પડશે, નહિ? તું પણ આવશે ને?"

"શા માટે નહિ? હું તો ના કહેશો તો આવીશ." ઉષાના આ શબ્દોમા રહેલી લાગણીએ અરવિંદનો થાક ભૂલાવી દીધો. બન્ને હાથ ઉંચા કરી તેણે ઉષાનું માથું નીચું કર્યું....

થોડી વારે અરવિંદ ઉંઘી ગયો, પણ ઉષાને નિદ્રા નહોતી આવતી. તે વિચારે ચઢી હતી કમલિની તરફ પતિ આકર્ષાય એ તેને રુચતું ન હતું. પોતાની મિલ્કત પર બીજા તરાપ મારે એ કોને રુચે? આખરે તેણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

બીજે દિવસે સવારે અરવિંદની અન્તયખી વચ્ચે કમલિનીને પણ માથેરાન સાથે લઈ જવાનો તેણે આગ્રહ કર્યો. બપોરે જઇને તે કમલિનીને પણ મળી આવી. ગોકુલદાસ શેઠનો એક બંગલો માથેરાનમા હતો ત્યાં જઇને રહેવાનું નક્કી થયું.

૬

"કેમ આજ કંઈ તદ્દન શાન્ત લાગો છો?" માથેરાનના બંગલાના વરડામા સવારે આઠ વાગ્યે ચ્હા પીતા પીતા કમલિનીએ પૂછ્યું. અરવિંદ અને ઉષા અઠવાડીઉં થયા માથેરાન આવી ગયાં હતા. કમલિની પાછળથી આવી હતી. એને આવ્યાને પણ ત્રણ દિવસ થઇ ગયા હતા.

ઉષા મ્હેમાનગીરીમા રોકાઈ હતી. અરવિંદ પાસેની એક આરામખુરશીમાં પડયો હતો. ત્રણે જણા સવારમા વ્હેલા ફરવા નીકળેલા તે હમણા જ પાછા આવ્યા હતા. થાકેલા અરવિંદે કમલિનીના સવાલનો જવાબ આપતાં કહ્યું: "રંગનાં તો ચટકાં હોય, કંઇ કુંડાં ભરાય? આખો વખત બુદ્ધિવાદ કર્યે કંટાળો આવે છે. હું તો અહિં આરામ લેવા આવ્યો છુ."

છેલ્લા ત્રણ દિવસમા કમલિનીએ એને ઘડીભર જ પવા દીધો ન હતો. એ આવી તે પ્હેલાના દિવસો કેટલી બધી શાન્તિ અને આનંદથી ગાળ્યા હતા!

અરવિંદનો જવાબ સાંભળી ઉષાની આંખોમા નવું તેજ આવ્યું. કમલિનીનો બુદ્ધિવાદ તેના પર કેવી અસર કરે છે તે તે સ્પષ્ટ જોઇ શકી હતી. પોતાની યોજના સફળ થતી લાગી. એના નયનોનું તેજ એ વિજય સૂચવી રહ્યું હતું.

કમલિની એમ જ માનતી કે બુદ્ધિમાન પુરુષોને રીઝવવા, જીતવા માટે બુદ્ધિવાદ જ જોઇએ. બુદ્ધિમાન પુરુષો મનુષ્ય છે, યંત્ર નથી એ તે ભૂલી ગઇ. તેમને ય શાન્તિની, આરામની જરૂર હોય છે, એ ખ્યાલ તેને ન આવ્યો.

થોડી વારે અરવિંદ અંદર જવા ઉઠયો. કમલિનીએ સવાલ કર્યો: "કેમ? અંદર જાઓ છો શું?"

"હા, "સાહિત્ય સમ્રાટ્"ના આવતા અંક માટે ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખી નાખવા છે. પુષ્કરરાય ઉતાવળ કરે છે." "સાહિત્ય સમ્રાટ્"મા એણે નવી ચાલુ વાર્તા લખવા માંડી હતી. પુષ્કરરાયનો પત્ર ગઈ કાલે જ આવ્યો હતો. થોડાંક પ્રકરણો લખી મોકલ્યા વિના છુટકો ન હતો.

એના ગયા પછી થોડી વાર તો કમલિની બેસી રહી, પણ એને ચેન ન પડ્યું. ઉષા શાક સમારતી એની બેચેની જોઇ રહી હતી. એના વદન પર આછું સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું.

આખરે કમલિની ઉઠી· "વાર્તામાં એમને ઉપયોગી થાય એવો એક વિચાર મને સુઝયો છે. એમને જઇને કહું." એમ કહી તે અંદર

ગઇ. ઉષા શાન્ત ચિત્તે રસોઇની વ્યવસ્થા કરવા રસોડા તરફ વળી. અરવિંદ લખવા બેઠો હોય ત્યારે એ કદિ પણ તેની પાસે જતી નહિ. તેને એકલો જ રહેવા દેતી.

અરવિંદના આવકારની આશા રાખતી કમલિની તેના ઓરડામાં પેઠી. બારણાના ખખડાટે એનું ધ્યાન ખેંચાયું. તુરત જ એણે કહ્યું "હમણાં હું ખાસ કામમાં છું."

આ શબ્દો સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ એ ચાલી આવી, અને એક ખુરશી પર પગ ટેકવી ટેબલ પાસે અડોઅડ ઉભી રહી. "તમારી વાર્તાના નાયક નાયિકાના પ્રથમ મીલન માટે મને એક વધારે સુંદર પ્રસંગ સુઝયો છે," એમ કહી એણે લંબાણથી એ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું.

એ પીંજણ પૂરૂં થતાં સુધી વિવેકને ખાતર અરવિંદ સાંભળી રહ્યો. પછી એણે કહ્યું: "છતાં મને લાગે છે કે મેં યોજેલો પ્રસંગ વધારે સારો છે." વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રો વિષે એણે કમલિની સાથે પ્હેલા ચર્ચા કરી હતી એ ચર્ચા ન કરી હોત તો ઠીક થાત, એમ એને અત્યારે લાગ્યું ! એ બલા ક્યારે ખસશે એ જ તે વિચારી રહ્યો હતો.

પણ એની મુઝવણ જોવાની કમલિનીને આંખ જ ન હતી. વાર્તાનાં પાત્રોનો વિષય બંધ થયો એટલે "સાંજે ક્યાં ફરવા જઇશું? રીક્ષા લઇશું કે પગે ચાલીને જઇશું?" વગેરે સવાલો તેણે પૂછવા માંડયા.

"એ વિષે જમતી વખત વિચાર કરીશું. હમણાં મને ફુરસદ નથી." અરવિંદના અવાજમાં કઠોરતા હતી આખરે કમલિની સમજી પોતાની હાજરી સ્વીકાર્ય નથી, એ તે જોઇ શકી.

"ઠીક ત્યારે, તમે લખી લ્યો, પછી વાત!" ટાપલામાં એનું ખાનો, એક દવાક ભગાડેલો હતો.

૭

"આજે તો આપણે 'પેનોરામા પોઇન્ટ' સુધી જઇશું. ત્યાંથી સૂર્યાસ્ત જોવામાં આનંદ આવશે."

આજે અરવિંદ અને કમલિની બે જ જણા ફરવા નીકળ્યા હતા. ઉષાનું માથું દુખતું હોવાથી તેણે છેલી ઘડીએ ના પાડી. બંગલેથી થોડે દૂર આવતા કમલિનીએ ઉપલા શબ્દો કહ્યા.

અરવિંદ એ શબ્દો સાંભળી ચમક્યો. કમલિનીના નયનોમાં રહેલો ભાવ જોઇ એની શંકા દૃઢ થઇ સાડા પાંચ વાગી ગયા હતા. અત્યારે 'પેનોરામા પોઇન્ટ' પગે ચાલીને જવું અશક્ય હતું. આવતાં રાત પડી જાય અને અંધારે ઠોકરો ખાવી પડે આ સ્ત્રી સાથે અંધારું થતાં સુધી નિર્જન માર્ગમાં તે એકલો રહેવા ઇચ્છતો ન હતો. પોતાના હૃદયનો એને કદાચ વિશ્વાસ નહિ હોય!

જવાબમાં એણે ચોખ્ખી ના પાડી. પણ કમલિનીએ આજે સૂર્યાસ્ત જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. આખરે બીજા પોઇન્ટ પર જઇ સૂર્યાસ્ત જોઇ પાછા ફરવું એમ નક્કી થયું

રસ્તામાં કમલિનીએ ચર્ચા કરવા માટે અનેક સવાલો પૂછ્યા, પણ "હા" કે "ના" સિવાય બીજા ઉત્તરો અરવિંદ પાસે ન મેળવી શકી.

પોઇન્ટ પર પ્હોંચ્યા ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. કમલિની પોઇન્ટના એક છેડા પર બેસી ગઇ. થોડેક દૂર પડેલી એક શીલા પર અરવિંદ પણ બેઠો.

આજુબાજુ કુદરત પોતાનો વિલાસ પૂર બ્હારમાં બતાવી રહી હતી. ઋતુરાજ વસન્તે પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું હતું. ફળફુલના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષોની ઘટામાંથી મંદ મંદ

વાતા દક્ષિણ પવનની લહરીઓ આલ્હાદક સુગંધ અને શીતળતા આણતી. પશ્ચિમ આકાશ અવનવા રંગોથી રંગાઈ રહ્યું હતું. કોઇ કવિજનના હૃદયને ડોલાવે એવું એ દશ્ય-આખું વાતાવરણ હતું. કમલિનીની જીભ એ સર્વની પ્રશંસા કરતી કાતર જેવી ચાલી રહી હતી. પણ અરવિંદે નિરુત્તર રહી સાંભળ્યા કર્યું.

આખરે કમલિનીથી ન ખમાયું; "કેમ આજે આમ ચુપ થઇ ગયા છો? આ બધું જોવા છતા તમારૂં કવિહૃદય કેમ શાન્ત છે?"

"હું ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કરૂં છું. ઉષાની તબિઅત સારી નથી. બિચારી એકલી મુઝાતી હશે!" ઉષાની તબિઅત તો ઠીક, પણ કદાચ થોડા વખતમા પોતાની તબિઅત બગડી આવશે એવો એને ભય લાગતો હતો! ઉષા એકલતાથી મુઝાય તે કરતા વધારે એ અત્યારે કમલિનીની સોબતથી મુઝાતો હતો!

સૂર્યાસ્ત જોઇ આખરે બન્ને ઉઠયા. અરવિંદે ઉતાવળે ચાલવા માંડયું. કમલિની પાછળ પડી જતી હતી. બે ત્રણ વાર તો તેણે ઠોકરો ખાધી અને પડતા પડતા બચી. ઠોકરો કુદરતી હતી કે બનાવટી તે તો પ્રભુ જાણે, પણ અરવિંદે એને હાથ આપી ઉઠાડવાનો વિવેક એકે વાર ન બતાવ્યો. એને ઉતાવળ કરવાનું કહેતો એ ફરતો દૂર જ રહ્યો.

રાતે અરવિંદે ઉષાને બહુ ઠપકો આપ્યો. કારણ કે કમલિનીને નોતરનાર તે જ હતી. 'હવે મ્હેરબાની કરીને કોઇ દહાડો તારૂં માથું એકાએક દુઃખી ન આવે અને મારે તેની સાથે એકલા ફરવા ન જવું પડે એવી વ્યવસ્થા કરજે! પ્રભુ જાણે એ લપ કયા સુધી રહેશે? નહિ તો મુબાઇ જલ્દી પાછા ફરવું પડશે."

ઉષા આ દિવસની રાહ આતુરતાથી જોઇ રહી હતી. પોતાનો આનંદ છુપાવી તેણે કહ્યું. "મારી ભૂલ થઇ નાથ! મેં તો ધાર્યું હતું કે એમના આવવાથી તમને વધારે આનંદ આવશે. હવે કંઇ મોઢે ચઢાને પાછા જવાનું કહેવાય? પણ કાલે એ એમ કહેતાં હતા કે આ ઇસ્ટરના તહેવારો પૂરા થયા પછી એ જવાના છે. એટલો વખત રોકાશે તો મને ય કામ લાગશે. પરમ દિવસે મેં કેટલાક મિત્રોને ચા-પાણી માટે નોતર્યા છે. તેમા એમની મદદની ખાસ જરૂર પડશે."

૮

ઇસ્ટરના તહેવારોમા માથેરાન શોખીનોથી ઉભરાઇ જાય છે. એ ચાર દિવસની રજાનો લાભ લઇ મુબાઇના ઘણા સ્હેલાણીઓ ટેકરીની શીતલ હવાનો આસ્વાદ લેવા નીકળી પડે છે. આ પ્રસંગે અરવિંદના બે ત્રણ લેખક મિત્રો આવ્યા હતા. પુષ્કરરાય પણ નવી જુવાની મેળવવા બે દિવસથી પધાર્યા હતા ઉષાએ એ સર્વને ચા-પાણી માટે નોતર્યા હતા. ઉપરાત એની બે ત્રણ સખીઓને પણ તેમના પતિ સાથે બોલાવી હતી.

આજે બંગલાના કમ્પાઉન્ડનો નાનો બાગ મ્હેમાનોથી ઉભરાઇ ગયો હતો. ઉષાએ બધી વ્યવસ્થા બાગમાંજ રાખી હતી. એ ચાલાક ગૃહદેવી મ્હેમાનોની મ્હેમાનગીરી કરતી શોભી રહી હતી. કમલિનીને માટે અહિં સ્થાન ન હતું. અહિં બુદ્ધિવાદ કરવાનો ન હતો.

પુષ્કરરાય તો ઉષાની વ્યવસ્થાભરી, આલ્હાદક મ્હેમાનગીરીથી ફીદા ફીદા થઇ ગયા હતા. ઉષાએ નાસ્તા માટે બનાવેલી સુંદર વાનીઓને પૂરતો ઇન્સાફ આપી, જોઇએ તે કરતા વધારે તૃપ્ત થયા હતા. આગલો પ્રસંગ તે ભૂલી ગયા હતા. "આખા વર્ષમા જેટલી તૃપ્તિથી અને આનંદથી મેં નહિં ખાધુ હોય, તેટલુ આ એક કલાકમાં ખાધું છે. ખરેખર, આ વાનીઓમા અમૃતનો સ્વાદ ભર્યો છે. તમે બહુ ભાગ્યશાળી છો અરવિંદરાય!" તેમણે અભિનંદન આપ્યું.

અરવિંદ ઉષાની આજની પ્રવૃત્તિ જોઇ અજબ થતો હતો. એમાં એને ઉષાનું નવું જ સ્વરૂપ દેખાતું હતું. આજની ઉષા એને વધારે સુંદર, વધારે મનોહર લાગી; એની વિદ્વત્તાની ખામી ભૂલી ગયો. એક ખૂણામાં બેઠેલી બુદ્ધિમતી કમલિની તરફ એની નજર એક વાર પણ ન ઢળી.

છેવટે જ્યારે ઉષાએ દિલરૂબા અને હારમોનીઅમ પર પોતાનો હાથ બતાવ્યો ત્યારે તો મ્હેમાનો સર્વથા મુગ્ધ થઇ ગયા. જે કંઇ ઉણપ મ્હેમાનગીરીમાં રહી હશે તે એના કોકિલ કંઠના સંગીતે પૂરી કરી. મ્હેમાનોમાંથી પણ બે ત્રણ જણે કંઈક ગાયું, કમલિની તો એક ખુણામાં જ લપાઇ રહી. સંગીતને અને એને આડવેર હતું!

અંધારૂં થવા માંડ્યું એટલે મ્હેમાનો ઉઠ્યા. એક પછી એક રજા લઈ ચાલવા માંડ્યા. આ ગરબડમાં ઉષા રોકાઇ તેનો લાભ લઇ કમલિની અરવિંદ પાસે આવી: "આજે આપણે આખો દિવસ મળી શક્યાં નથી. હું પેલા જાંબુડાના ઝાડ નીચે તમારી વાટ જોઇ બેઠી છું" તેણે ધીમેથી કહ્યું.

પણ તે વાટ જોઇ જોઇને થાકી મ્હેમાનોને ગયાને પાંચ સાત મીનીટ થઇ ગઇ હતી, છતાં અરવિંદ આવ્યો નહિ. આખરે કંટાળીને તે બંગલામાં પાછી જવા ઉઠી પણ એટલામાં સામેથી કોઇ આવ્યું. આવનારને ઓળખી, એ ચમકી. એ ઉષા હતી!

"એ બહુ થાકી ગયા છે, એટલે આવી શક્યા નહિ. તમે રાહ જોઇ નિરાશ ન થાઓ તેટલા માટે હું કહેવા આવી છું." ઉષાએ કહ્યું. એના અવાજમાં કટાક્ષ હતો, એ કટાક્ષે કમલિનીને નફ્ફટ બનાવી.

"માફ કરજો, ઉષા બ્હેન! હું આજે સ્પષ્ટ વાત કહી દઉં છું. હું તમારા પતિના વિશાળ હૃદયમાં મ્હને પણ કંઇક પવિત્ર સ્થાન મળે એમ ચાહતી હતી. પણ હું હારી."

આવા એકરારથી ઉષા આભી જ બની ગઇ. એમાંનો "પવિત્ર" શબ્દ એને ખાસ ખુંચ્યો. ગુસ્સો બન્યો તેટલો દાબમાં રાખીને એણે મીટ માંડીને કહ્યું, "તમે ધારી લીધું હતું કે હું મૂર્ખ છું તમારી મકસદ કળી નથી શકતી. પણ એક મુદ્દાની વાત ત્હમારી કલ્પનામાં પણ ન આવી. એમને જેટલા હું ઓળખું છું તેટલા તમે નથી ઓળખતાં. ઉત્સાહમાં હોય ત્યારે એમને બુદ્ધિવાદ ગમે ખરો, પણ થોડા વખત માટે જ. એ બહુ જલ્દી કંટાળી, થાકી જાય છે. મને ખાત્રી જ હતી કે તમે એમને તમારા બુદ્ધિવાદથી થકવી નાખશો. થયું પણ એમ જ."

બોલતાં બોલતાં ઉષાના હોઠ પર વિજયનું સ્મિત ફરકી રહ્યું. કમલિની સંધ્યાનાં આછા અજવાળામાં પણ એ જોઇ શકી. પોતાની રમત દરમિઆન આખો વખત આ શાન્ત, બુદ્ધિહીન જણાતી સ્ત્રીના સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર હેઠળ પોતે હતી એ વિચારે એને કમકમાં આવ્યાં. પોતાની સામે ઉભેલી આ સીધી સાદી સ્ત્રી આટલી ઉંડી સમજ ધરાવે છે, એ જાણી એનો મદ ઉતરી ગયો.

"ઠીક. હું કાલે સવારની ગાડીએ જવાની છું. એમને કહેવાની કંઇ જરૂર નથી," કમલિનીએ કહ્યું અને જવાબની રાહ જોયા વિના ચાલી ગઇ.

રાતે જ એણે પોતાનો સામાન બાંધી લીધો. સવારમાં ઉષા એને ટ્રેન પર મુકી આવી. અરવિંદ બહુ થાક્યો હોવાથી હજી સુઇ રહ્યો હતો.

× × ×

તે સાંજે બંગલાના વરંડામાં વાળુ કરી પરવારી બે જણા ધીમે અવાજે વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. આસપાસ સર્વત્ર શાન્તિ હતી. સુગંધ અને શીતલતા આણતા પવનના સુસવાટા

સિવાય આખું જગત શાન્તિને ખોળે સુતું હતું.

"આજ કેટલું બધું શાન્ત લાગે છે, નાથ!" અવાજ 'મધુરી' ઉષાનો હતો.

"હા. કમલિની ગઇ એટલે! પ્રભુ બચાવે એ વિદ્વાન સ્ત્રીઓથી! જરાય જંપવા દેતી ન હતી."

હું તો એવો કંટાળો નથી આપતી ને, નાથ!" એ જ જાદુભર્યું હાસ્ય અત્યારે ઉષાના મુખપર રમી રહ્યું હતું.

"તું?" અરવિંદના હાથે જાણ્યે અજાણ્યે એનો હાથ ઝાલ્યો. અદ્રશ્ય રહી પુષ્પધન્વા પોતાની હાથચાલાકી બતાવતો હશે! "તું તો શાન્તિની મૂર્તિ છે. મારી આરામગાહ છે!"

૬૦

રા. રા. નથુલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી:

એક જૂનો પુરાણો ને ઘણી ય વાર બનેલો કિસ્સો

અભેસંગના બાપદાદા કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં નામના કરી ગયા હતા. તે "પાચસેં પાદરના ધણી" કહેવાતા. પણ અભેસંગને તો તેના બાપ તરફથી દશ સાતી જમીન જ મળી હતી. આ જમીન પણ તેણે અફીણના વ્યસનમાં અને તેથી આવેલ આળસમાં ગુમાવી અભેસંગની વહુ માનબા મોટા ગરાસીઆની દીકરી હતી. તેની જીભ તલવારની ધાર જેવી હતી. અફીણી અભેસંગને મેણાં મારવાના કામમા સતત વપરાવાથી તેનું પાણી ઑર વધતું જ ગયું હતું. કાયમના ઉપયોગ માટે સૂત્ર રૂપે–

"આવોરે માગ નિરધન ધણી,
તમે બેઠાં હુંને ચિતા ઘણી!

એ વેણ તેણે અભેસંગને માટે જોડયું હતું.

અભેસંગને કાંઇ જ કામ ન હતું, અને ઘેર આવો સત્કાર થતો તેથી તે આખો દિવસ ગામધણી ગુમાનસંગના ડાયરામા જ બેસી રહેતો.

એક દિવસ સવારમા ગામમાં સર્વ સ્થળે એક જ વાત થતી–"ગામ–ધણી ગુમાનસગે નાની પાટીના નારૂભાનું ખૂન કર્યું છે." ગુમાનસંગનું સલાહનું ઠેકાણું તેની સ્ત્રી ગુમાનબા હતી. હવે શું કરવું તેની મસલત અત્યારે તે તેની સાથે ચલાવતો હતો. નાની પાટીના કેસરીસંગ ક્યારના પાસેના થાણામા ફરીયાદ નોધાવવા પહોચી ગયા હતા. થોડા સમયમા જ તેનાપર સરકારનુ વારંટ આવી પહોચશે. હવે કરવું શુ?

ગુમાનબા 'એક ઉપાય મને સૂઝે છે. અભેસંગના ઘરવાળા મારી પાસે રોજ આવીને રોદણા રવે છે. તેની દશ સાતીની જમીન આપણે ત્યા મૂકેલી છે તે પાછી આપી દઇએ, ને સાથે જોઇએ તો બીજી દશ સાતીની ઉમેરીએ; અને આ એક વાત એ માથે ઓઢી લે. હું માનબાને બોલાવવા મોકલું છું."

"ગુમાનબાની વાત માનબાને ગળે ઉતરી ગઈ. 'ડાયરાના દોસ્ત' માટે વાઘુના બાપ એટલું કેમ ન કરે! અમે બેઠા ગામ–ધણી ગુમાનસંગ બાપુનો વાકો વાળ કેમ થવા દઇએ? એ તો માથું આપે તેજ મિત્ર."

માનબા ઝપાટામા ઘેર આવ્યા. "ઠાકોર! ગુમાનભા બાપુની વાત સાભળીને?" માનબાના આ શબ્દો સાભળી અભેસંગ વિચારમાં પડ્યો. "કોઈ દિવસ નહિ ને આજે વળી હું 'ઠાકોર' ક્યાથી થયો?" તોપણ તેણે જવાબ આપ્યો, "હા, આખું ગામ એ જ વાત કરે છે."

"પણ એ તો તમારા ડાયરાના દોસ્ત. તમે બધા ભેળા કસુંબા લેનારા તેમને માટે કાંઇ જ નહિ કરો ?"

"આ સરકારના રાજમાં બીજુ ત્રીજું તો કાંઇ ન જ થઇ શકે ! નિકર આગલ્યો પોરો હોત તો વળી નાની પાટીવાળાની શી મગદૂર કે ગુમાનસંગ બાપુને કાંઇ થાય !" અભેસંગે પણ આજે ઠકરાબા સાથે વાતોનો લ્હાવો લેતા કહ્યું.

"અરે પણ તો ય શું ! હજી યે તમે ધારો તો કાંઇક કરી શકો. એ તો ' માથું આપે તે માલ કાટે,' એવાને મદદ કરવાથી આપણો પણ દી વળે."

અભેસંગને વ્હેમ પડયો. તેને લાગ્યું કે તેની સ્ત્રી કાંઇક ભેતમાં બોલે છે. ' વળી માલ કાઢવાનું ને દી વાળવાનું શું છે ?" તેણે પૂછ્યું.

"આગલ્યા વારામા રજપૂતના દીકરા ધણીને માટે માથું આપતા જ ને ! પણ જુઓ, એક વાર આ કસુંબો તૈયાર કર્યો છે તે પી લ્યો ને સાથે આ હુંગો લાવી છું તે કરી લ્યો, પછી બીજી વાત" માનબાએ મીઠા મધ જેવા શબ્દોમા કહ્યું.

અભેસંગના અશ્ચર્યનો પાર જ રહ્યો નહિ. રોટલા ને કદી આપતા પણ મેણા મારતી માનબા આજે પોતાની મેળે કસુંબો ને હુંગો આપે તે જોઇ તે તો વિચારમાં જ પડી ગયો. પણ તેનો સ્વીકાર કરી કાંઇક સૂઝી આવતા તેણે પૂછ્યું "પણ અત્યારમા તમે બહાર કયા ગયા હતા"

"જુઓ, તમે ઉતાવળા થઇ જશો નહિ, મારી વાત ધીરે રહીને સાંભળો" એમ કહી માનબાએ પોતાને ગુમાનબા સાથે થયેલ સર્વ વાતચિત કહી સંભળાવી ને છેવટે ઉમેર્યું "ભગવાનના આપેલા પાંચ પાંચ દીકરા છે પણ તેમને ખવરાવવા રોટલા પણ નથી, તો બીજી તો વાત જ શી કરવી ? ગરાસીઆના દીકરા માથું આપીને બાપનો ગરાસ આગલ્યા કાળમા પાછો લેતા. આપણે અત્યારે એવો અવસર આવ્યો છે. માથું આપી જો બાપનો ગયેલો ગરાસ પાછો લેવાનો હોય તો શા માટે પાછા હઠવું ? અને વળી આમા તો સાથે સાથે મહોબત પણ સચવાય છે, અને ગરાસ પણ ખેવડાય છે."

અભેસંગ તો આ દલિલપૂર્ણ વાતો સાંભળી ઠરાઇ જ ગયો. "કેટલી નીચતા" તે મનમા જ બબડયો. તેનું મન ઘણું ઉશ્કેરાઇ ગયું હતું તોપણ તેણે પા ઘડીમા નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને પછી અશીણીના સુસ્ત અવાજે તેણે જવાબ આપ્યો "બહુ સારૂ, હું જરા તળાવે નાહી આવું. તમે રસોઇ કરવા બેસો એટલે વારટ આવે તે પહેલાં હું જમીને ગુમાનસંગને ઉતારે પહોંચી જાઉં."

માનબાએ રસોઇ શરૂ કરી. કલાક, બે કલાક, ચાર કલાક થયા, ગુમાનસંગને ઉતારેથી એક પછી એક એમ ઘણાય માણસો અભેસંગને તેડવા આવી ગયા, પણ અભેસંગનો પત્તો જ નહિ. સીમમા તપાસ કરતા ખેડુતોએ ખબર આપી કે તેમણે દરબારને "ઉગમણા મારગે જતા જોયા હતા. ' એ મારગે બે ગાઉ પર માનબાના બાપનું ગામ હતું. માનબા સમજી શકી નહિ કે અભેસંગ અત્યારે ત્યા શા માટે ગયો હશે.

બપોરે બે માણસોએ હાંફતા હાંફતા આવી માનબાને એક પછી એક પોતાના સમાચાર કહ્યા. "ગુમાનસંગ બાપુને એજન્સી પોલીસ પકડી ગઇ છે. એમણે કહાવ્યું છે કે અભેસંગ દરબાર આવે ત્યારે એમને થાણામા મોકલજો," ગુમાનસંગના નોકરે કહ્યુ બીજો માણસ તેના પીયરનો હતો. તેણે ગુંગળાતા સ્વરે ખબર

આપી "અભેસંગ ઠાકોરે કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના આપણા આગણામા બાપુના મો આગળ પેટમા તરવાર ખોસી ત્રાગું કર્યું અને અર્ધા કલાકમાં તો તેમનો જીવ ઉડી ગયો." ભાનબા મનમાં બબડી, "જીવતા તો ન આવડયું પણ મરતાં યે ન આવડયું" ગુમાનબાએ તેમ આખા ગામે પણ એમ જ ગણ્યુ. પરંતુ, વાંચનાર, મને તો લાગે છે કે 'અભેસંગને મરતા યે ન આવડયું' એવો નિકાલ શુદ્ધ ન્યાયનો નિર્ણય ન ગણાય: તું શું ધારે છે?

૧૧

અ. સૌ. ભાનુમતી ત્રિવેદી:

આત્મપથે

આઠ વર્ષની બાલા સરયૂ ઘણી ચપળ હતી. નાટક કંપનીના વૃદ્ધ માલિક સાથે તેણે દોસ્તી બાંધેલી તેથી અનેક વખત તેની સાથે તેને નાટયગૃહમા જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો. ત્યા તે વિવિધ પડદાઓનું અવલોકન એકાગ્રચિત્તે કરતી. કરુણ દશ્યો નિહાળતા હિબકાભરી રોતી. તેને જોઇને વૃદ્ધ બહુ કૌતુકપૂર્વક નિરખી રહેતો. રડવાનું કારણ પૂછતા વિગતનો સ્પષ્ટપણે ઉત્તર આપી શકતી નહોતી.

ઘેર આવી અવલોકેલા દશ્યોનું ભાંગ્યુતૂટયું વર્ણન કહેતી. મન ઉપર અમર કરેલા પાત્રોના વિવિધ અભિનયો કરી બતાવતી. ગીત ગાતી, અને ઘરના માણસોને રાજી કરતી સૌ તેને વખાણતા. તે ફુલાતી. પોતાના એ અભિમાનને બળે ઘરના સૌ છોકરાઓમાં તે ઉચ્ચપદે વિરાજતી.

એક વખતે તેને ત્યાં એક રાજકુમાર અતિથિ થયા. તે અરસામા એક રાત્રે સરયૂએ યોગીનો વેશ લીધો. પોતાની ઓઢણીનો ફેંટો બાંધ્યો. દાદાજીનાં લાબા પહેરણની કફની બનાવી, અને માળા ડોકમા નાખી ખભે ઝોળી લટકાવી. મુસાફરીના લોટાનું હાથનું કમંડલ બનાવ્યું અને 'અહાલેક' પૂકારી રાજકુમારની પાસે ભિક્ષા માગતી સામે આવી ઉભી.

ફકીરી દીલના રાજકુમારે આ કુમારીને હસીને વધાવી લીધી. પણ પછી તરત જ તેનું મુખ ગંભીર થઇ ગયું. તેના કપાળમાં બે ત્રણ કરચળી પડી, તેની આંખમા દીનતા છવાઈ. આ રંગભૂમિ ઉપર ભાગ ભજવતી બાલિકાનો આત્મા તેણે નિર્મલ ભાવથી સજેલાં વસ્ત્રોમાં પ્રતિબિમ્બિત થતો જણાયો. વદન અને વસ્ત્રોને જોતો રાજકુમાર અવાક્ બની ગયો!

જાણે રંગભૂમિ ઉપર જ હોય તેમ શાન્ત સૌમ્ય મૂર્ત્તિ બની દઢ અવાજે સરય બોલી, "રાજકુમાર, રાજા છો છતા મ્હારી ઝોળી અધૂરી રહેશે કે? પણ જો જો હો! પૈસાથી ન ભરી દેતા. યોગીની ઝોળીમાં પૈસા ન હોય, તેમા તો જડીબુટ્ટી હોય, જે લોઢાને ય પારસમણી બનાવે. ભગવા રંગ અને ઝોળાને શોભે એવું અંદર મૂકજો."

સરયૂની માગણીએ રાજકુમારને ગૂંચવ્યો જે પોતાપાસે નહોતું તે કયાથી કાઢવું? નિશ્વાસ નાખી દીનસ્વરે તે બોલ્યો; "તું શું માગે છે તેની તને ખબર છે? ઉગતી કલિ! યોગી કોને કહેવાય તે જાણે છે?"

"હા, હા" સરયૂએ ઉલટભેર જવાબ આપ્યો; અને રંગભૂમિ ઉપર જોએલા એક

યોગીનું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરી બોલવા લાગી. "માથે સૂર્યનો તાપ, આગળ પાછળ અગ્નિના ધુમાડા, માથે જટા, ઓઢવા પાથરવાનું રામ રામ, વગડામાં ઝાડ, પર્વત, ખીણ, પાણી એ બધાની વચ્ચે બેસવાનું, વાઘ ખાઈ જાય તોય ત્યા ને ત્યાં જ, અને વિમાનમાં બેસી અપ્સરાઓ આવે તોય ત્યાંજ! અરર!"

"ઠીક ત્યારે. સુંદર ખાવાપીવાનું, ઓઢવા પહેરવાનું, ત્હારા મા બાપ ભાઇ બ્હેન, એ બધામાંથી તને એકને જ છીનવી લઇ યોગી કરી કોઇ એવી જગામાં તને બેસાડી દે તો તને ગમેને?"

સરયૂ જરા વિચારમાં પડી. આ બાલાના સરલ હૃદય ઉપર ચિન્તાના ભારને–તેની રમણીય મુઝવણને કુતૂહલથી રાજકુમાર જોઇ રહ્યો. થોડી વારે સરયૂ બોલી, "તમારે ભિક્ષા નથી આપવી એટલે મને મુંઝવો છો. પણ જો જો. યોગીઓએ જગત છત્યું છે એમ બા કહેતાં હતાં. હું પણ મન છતીશ, જગત છતીશ અને એ બધાંને છોડીશ."

કંઇક કોલ આપતો હોય તેમ રાજકુમાર બોલ્યો, "બાલે! ત્યારે જરૂર ત્હારા પાત્રમા હું કંઇક નાખીશ. પણ તે વખતે જો ત્હારામાં તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ નહિં હોય તો જીવન જેરવવું અકારૂં થઇ પડશે હોં!"

સરયૂએ સમજ્યા વિનાજ ઉત્તર વાળ્યો, "અમારે યોગીઓને મરણની શી ચિન્તા? સાંભળ્યું છે કે ઋષિઓથી સિંહ પણ બીહે છે. હું મ્હારા આશ્રમમાં બે સિંહો પાળીશ."

"પણ બાપું, જેનો આત્મા બહુ જ બળ વાળો હોય તેનાથીજ તે થાય."

સરયૂ રાજકુમાર સામે ટગર ટગર જોઇ રહી. એ સુકુમારીના વદન ઉપર સોનેરી પ્રભા પથરાઈ રહી. તેની નિર્મલ આંખોમાં આત્માનું તેજ ઝબકારા મારવા લાગ્યું. કોઇ દૂર દૂરના ભવિષ્યની ઝાંખી કરીને બોલતી હોય તેમ તેણે કહ્યું, "તમારી વાત સાવ સાચી છે, હું બળવાળી બનીશ." આટલું બોલી તે કંઇક વિચારમાં પડી. તેનું સુંદર મુખ સહજ મ્લાન થયું, તેની આંખો ઝીણી થઇ, અને હોઠ સહજ ઉઘડેલા રહ્યા. ખિન્ન સ્વરે તેણે કહ્યું, "ના, ના, એમ ન પણ થાય. એક વખત સ્વપ્નામાં દીઠેલા સિંહથી હું બ્હીની હતી. બળ વિનાના માણસથી તે ન બને." આટલું કહી મંદ પગલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ. રાજકુમારની નજર તેની પાછળ ગઇ. તે અદૃશ્ય થતાં બાલાએ મૂકેલા જીંદગીમાંના ગહન પ્રશ્નોના વિચાર તરંગે તે ચઢ્યો.

ત્યાર પછી, શરદ, વસન્ત અને વર્ષા દુનિયાં ઉપર અનેક વખત આવ્યાં અને ગયાં સરયૂ સાસરે ગઇ. સંગીત સારૂં જાણતી. પતિ પૈસાદાર અને શોખીન હતો. સ્થૂલ પૃથ્વીધનના ઉપાસકોને સૂક્ષ્મ આત્મધનની પિછાન ઓછી હોય છે. તેમના આહારવિહાર ચૈતન્યની ભાવનાઓ કરતાં જડતાને વધારે અનુસરે છે.

સરયૂનો પતિ અને તેનું મિત્રમંડળ કેવળ બાહ્યાડંબરથી જ ઘેરાયું હતું. નિખાલસ અંતઃકરણની સરયૂનો સૌ કોઇ ઉપયોગ કરી જતું. સૌ કોઇ સંગીત સાંભળી, સુંદર ભોજન જમી, બે ઘડી સંસ્કારી સુંદરી સાથે વાતો કરી પોતાનો આનંદ મેળવી જતા. તેનું જીવનઝરણું તૃષાતુરોને માટે ન વહેતાં વિલાસીઓની શોભા રૂપ બન્યું હતું. તેના ઘરનો રોટલો ભૂખ્યાંને માટે ન હતો, પણ રસેચ્છુની જીભના રસને પોષવા માટે હતો. તેનું સંગીત કોઇ શાન્તિ ઇચ્છનારને માટે ન હતું, પણ ઘેલાટી ટોળાંને વધારે મસ્તીએ ચઢાવવામાં વપરાતું. એ પર સ્વરના માયાવી અવલંબનોમાં ક્યાંય સ્થિરતા શાન્તિ કે તૃપ્તિ નહોતાં, માત્ર ઇન્દ્રધનુષના રંગ

જેવો તેમાંથી મળતો તેમનો આનંદ હતો. સૌ પોતપોતાના મનમા પોતાને સુખી ગણતા.

આ રંગ સરયૂ ઉપરે ચઢ્યો હતો. તો પણ કોઈ કોઈ વખત તેના ગત સસ્કારો સતેજ થઈ જતા, ઘણા આનંદની ઘડી પછી તે ઉદાસ બની જતી. જગત ઉપરથી તેનું મન ઉઠી જતું. જીવનમા કંઇક અપૂર્ણતા લાગતી. જાણે ભૂલી પડી હોય, કંઇક ખોવાયુ હોય તેમ બેબાકળી બની ઘરમા આમતેમ આંટા મારતી. તેનો આત્મા કોઇ ચીજ માટે તરફડતો, પણ તે ચીજ કઈ એ તે સમજી શકતી નહોતી. થાકી જતી, તેની આસપાસનુ વાતાવરણ તેને ઘસડતું, તેમાં તણાઇ તે પણ સૌ ભેગું સુખ માણતી.

જ્યા જડતાને નકલી ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પહેરાવવાનુ કામ બુદ્ધિપૂર્વક ચાલી રહ્યું છે: જેની મોહનીથી અંજાઇ ગામડાના ભોળા ખેડુતો આધ્યાત્મિક જીવનધન તેને ખોળે ધરી દઇ તનમનનાં પરંપરાના કષ્ટો વ્હોરી લે છે; જ્યા પ્રકાશમાં આવે તેજ પાપ ગણાય છે, સાબિત થાય તેજ ગુન્હો ગણાય છે, કુટિલતા એ જ નીતિનો સિદ્ધાત જ્યાં પ્રવર્તે છે, એવા સર્વાંગ શોભના સાહિત્યોથી ભરપર શહેરોમાના એક શહેરમાં **સરયૂ**નો વસવાટ હતો.

એક સંધ્યાકાળે ગંગાના શાન્ત વહેતા પ્રવાહમા **સરયૂ** અને તેના મિત્રમડળથી ભરેલી હોડી ચાલી જતી હતી જલ સ્થિર હતું. હોડીએ પણ એટલી જ સ્થિરતા ધારણ કરેલી. વહાણના શઢને દિશાનુકૂલ **પવન** હતો. પવનની લહરીઓ સાથે જલ લહેરાતું હતું સગીતનો મધુર અવાજ હોડીમા બેઠેલામાના કોઇકના મુખમાથી નીકળતો હતો. સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી ભરપૂર હતી. આકાશમા ચિત્ર વિચિત્ર રગીન પડદાઓ પથરાયલા પડ્યા હતા. તેનો આભાસ જલમા પડતો હતો. કિનારા ઉપરની વનરાજિ પ્રશાન્ત, આનંદથી ધીમુ ધીમુ ડોલતી જલ ઉપર ઝુકી રહી હતી. પૃથ્વી, જલ, પવન, આકાશ, તેજ સૌ પરસ્પરાવલંબન સ્વીકારી જાણે પોતાપણું છોડી દઇ સમસ્વરૂપમા પ્રકટ્યા હતાં. માનવબાળ તેની મોજ ચાખતા હતા. સૃષ્ટિસ્થાનના માલિકે સૌંદર્યનો અખૂટ ખજાનો ખુલ્લે હાથે વેર્યો હતો. સૌંદર્ય આજ ભોગવે તેવું બન્યું હતું.

સસારસમુદ્રમા આમ જ **સરયૂ**નું નાવ અનુકૂલ માર્ગે આનંદથી ચાલ્યુ જતું હતું.

એટલામા સુકાન અને શઢ વગરની એક ન્હાની તરી ગગાના પ્રચડ પ્રવાહને ચીરતી, પવનની સામે પૂર જોસમા ચાલી જતી હતી. તેમા એક જ મુસાફર હતો, ભવ્ય અને કદાવર, ગેરૂ રંગધારી તેમાં કોઈ મહાત્મા વિરાજેલો. હાથમાના હલેસાથી પાણીમા જાણે છબછબીયા રમતો હોય. વિરાટવિશ્વના જાણે એક અનોખા પ્રવાહમા એકલો અટુલો તે ચાલ્યો જતો હોય તેની તરી હોડીની લગોલગથી પસાર થઈ. અવિનાશી આત્માનું અમરત્વ તેના મુખમાથી ટપકતુ હતું. મહાત્માના મુખમાના શબ્દો **સરયૂ**ને કાને અથડાયા, "**नायमात्मा बलहीनेन लभ्य**" જલના પ્રવાહમાથી આખ ઉઠાવી **સરયૂ**એ તે તરફ જોયું. તેની આખો ભાવભીની થઇ, અને અજાણતા આત્મા જ એ પટને ય ચીરી તેને ચરણે જઇ નમ્યો. તેના મુખમાથી અચાનક નીકળી ગયુ. "એ કોણ ?"

હોડીમાથી એક જણે જવાબ આપ્યો, "એ તો ખાખીવનમા બાવાઓની જમાત પડી છે તેનો મહંત."

"શું તેજ ! શી પ્રભા ! શી કાન્તિ !" **સરયૂ**થી તેની તારીફ થઇ ગઇ.

એક મિત્રે જવાબ આપ્યો, "**સરયૂ**બ્હેન આખા શહેરમા એની વાત પ્રસરી ગઇ છે,

આપણા લોકો ગાડરિયાપ્રવાહે વ્હેનારા છે. હવે તો એમના દર્શને જનારાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. એ ટોળા ભેગો હું પણ ગયો હતો. ઉંમર ન્હાની લાગે છે. શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ છે. નામ કેટલુ છે તેની ખબર નથી. પણ તેનો ચહેરો જ એવો છે કે સામાના મન ઉપર બહુ જબરી અસર કરે છે. બીજાઓથી આપોઆપ જ નમી પડાય છે. બોલે છે ત્યારે વાણીમાથી જાણે અમૃત ઝરે, પણ બોલે છે જવલ્લે જ.”

સરયૂએ ફરી વાર એ આંખ આગળથી દૂર જતી તરી તરફ દૃષ્ટિ નાખી સંધ્યાની સુરખી ભેળા-ભળી જતા તેના રંગથી જાણે બ્રહ્માંડના તત્ત્વોનું એક બિન્દુ હોય તેવો તે લાગતો હતો. સરયૂએ ફરીવાર તેને સત્કાર્યો અને એકાકી જીવનના શિખરે ચઢી

બહારથી તેને શાન્ત થયેલી જોઇ તેના પતિએ તેને કહ્યું “ સરયૂ. મને તો તે બિચારાની દયા આવે છે. આવી સુંદર સૃષ્ટિમા પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને વિવિધ વસ્તુઓ બનાવી. તે બધાને ઉપયોગમાં નહિ લેતા તેની અવગણના કરી, સુખ નાખી દઇ કેવળ દુઃખ જ વ્હોરી લેવું એ કેવી મૂર્ખાઇ ?

સરયૂના દિલમા આઘાત થયો તે બોલે તે પહેલાં જ એક મિત્રે જવાબ વાળ્યો: ‘ તમારી વાત સાચી છે. આવા સુંદર સમયમાં એકાદ મિત્ર સાથે રાખી, સઢ ચઢાવી, પવનને અનુકૂળ માર્ગે હોડી લઇ જઇ જરા આરામથી સફર કરવા નીકળ્યા હોત તો કેવી મઝા આવત ! આ તો પવનની સામે જ નાનકડી તરી લઇ લડવા ધસે છે. શરીરનુ બાહ્ય બાહ્ય બાવડામા જોર બહુ હોય તે દેખાડવું જોઇએ ને ? ”

સરયૂને આ ઠીક ન લાગ્યુ. તે બોલી ‘ આપણે સંસારી, આપણે રાગ અને ભોગની દૃષ્ટિએ જ બધું જોયા કરીએ. પણ સંસારથી ઉલટો માર્ગ તે જ યોગીનો. ”

“ પણ આ તો કુદરતથી ય ઉલટો ! ”

“ કુદરતથી ઉલટો માર્ગ તે જ સંસારીનો. ”

“ તમને કંઇક પક્ષપાત લાગે છે. તેમ શી રીતે બને ? ”

સરયૂએ કહ્યું, “ કુદરત તે પરમાત્માનુ પ્રકૃતિસ્વરૂપ. આત્માની પ્રેરણાઓ પામવાનુ સ્થાન. ગૂઢ, ભવ્ય, ભયાનક છતા યે આકર્ષક તેની મહાન વિભૂતિઓમાં રમતા આપણે આજે પ્રભુના સંમુખવર્તી હતા એવું કોને લાગ્યું ? આપણે આપણી ઇન્દ્રિયોને પોષી, પણ સત્ય, સ્વયંભૂના સ્વરૂપમાથી કોણે આત્મામાં નવો પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને ભૂલ્યાં. તેના પોષણની ચીજનો દેહને માટે ઉપયોગ કરતા શીખ્યા. સાચુ તત્ત્વ ખોયુ જીવનમા કૃત્રિમતાઓ ભરી દીધી. અને અત્યારે એ મૃતપ્રાય ચેતનાઓ ઉપર આપણે તાંડવ કરી રહ્યાં છીએ; તેથી જ જીવનમાં જે અસ્વાભાવિક લાગવું જોઇએ તે સ્વાભાવિક લાગવા માડ્યુ છે. ”

તે બોલી રહી. સૌ વિચારમા પડ્યા. એ શાન્તિ અખંડ રહી. ધીમે ધીમે સૌંદર્યનો ગ્રાસ કરતાર અંધકાર ઉતરતો હતો. નિ:સીમ વહેતા વહેનમા ચાલતા નાવથી પાણીમાં થતા ખળખળાટ સાથે ગતિની ઝડપને ઇચ્છતા હતાં તે સૌ કિનારે ઉતર્યા અને વિખેરાયાં.

આકાશમા તારા વેરાએલા પડ્યા હતા. એ અંધાર પ્રદેશમા સરયૂ અગાસીએ ચઢી. ખાખીવનની દિશામા કંઇક નિહાળી રહી હતી. આઘે આઘે કંઇક ઝબકતું હતું. તે જ જોગીની ધૂણી હશે.

બીજે દીવસે સાધુના દર્શને ગઇ. ભૂતકાળના અતિથિ રાજકુમારને આછી સ્મૃતિએ ઓળખ્યો. નમન કર્યું અને શાશ્વત સુખ માટેનો ઉપદેશ યાચ્યો.

યોગી બોલ્યા, "બેટા ! શાશ્વત સુખ દેહ અને મન બંનેથી પર છે. અત્યારે એ વિશેની હકીકત તારી કલ્પનાને આનંદ આપનારી અને મોહ ઉપજાવનારી થશે. પણ બાલે ! કલ્પનાની સૃષ્ટિ જેટલી સુંદર છે તેટલી જ આચારની ભયંકર છે. આચારમા આકર્ષક લાગતી બધી મોહકતા ઉડી જઇ કઠોરતા જ રહે છે. એ દુર્બોધ પ્રદેશમા વિચરવાનું સાહસ ન કર. તું જગતપ્રવાસી, હાલ તો તારે માટે એટલું જ જાણવું બસ થશે કે જગતનો પ્રત્યેક વ્યવહાર કરતી વખતે ત્હારા મનમા નિરંતર એ સૂત્ર યાદ રાખજે કે જન્મ અને જીવન આત્માના વિકાસ માટે, તેનું પૂર્ણત્વ પામવા માટે; મોક્ષ મેળવવા માટેના સાધનરૂપ છે."

"જીવન એ આત્માની જ્યોત છે. તેને વેડફી ન દેતાં તેના વડે જ્ઞાન પામી, સારાસારને ઓળખી, વધારે પ્રકાશિત કરી સત્યમાર્ગે પ્રયાણ કર. તે માર્ગ અનંત લાગતાં પાછી ન વળીશ. અનંતમાંથી જ અનંત મળશે."

"આત્મશ્રદ્ધાળુ થજે. સુખકર્મમા આસક્તિરહિત થજે. જ્ઞાન મેળવી મનસંન્યાસ લેજે. શાશ્વત સુખ તને તેમાથી જડશે."

જીવનનું સૂત્ર પામી **સરયૂ** ઘેર આવી. પરિચિત તે જ સ્થાન અને તે જ સજ્જનો, પણ બધુ ય બદલાઇ ગયું. જાણે પોતે જ પલટાઇ ગઇ.

તેનો જીવનપ્રવાહ ઊંડો અને ગંભીર રીતે વહેવા લાગ્યો. તેનુ સંગીત મર્મગામી બન્યું. તેનો ખોરાક બલબુદ્ધિનો પોષક થયો. પણ તેનો આનંદ–હા, આનંદ ખોવાયો, આનંદ ? કે એને ઇંદ્રિયરાગ જ કહીશું ?

આજે એ દિવસ આવ્યો. દૂર દૂર સંધ્યાના આકાશમા ધીમે ધીમે સૂર્યને અંવસ ન પામતો જોતી **સરયૂ** ઉભી હતી. વૃક્ષોના પાદડા ખરી પડી વંટોળમા ઘુમરી ખાતા હતાં. વસ્તુઓનું ઝાંખું દર્શન થતું. વનમાથી ઘંટાનો અને સાધુની જમાતનો ગગનભેદી નાદ ગર્જનાને અન્તે કંપિત થતો પૃથ્વી ઉપર પ્રસરી જતો હતો.

'અહાલેક' ના એક સામટા અવાજ સાથે જમાત ઉપડી. મોખરે તે જ ગેરૂરગધારી મહાત્મા. તપનો તેજ પ્રભાવ મુખ ઉપર વિસ્તરી રહ્યો હતો. નયનોમાં શ્રદ્ધા હતી. ઇન્દ્રિયનિગ્રહી અડગ વૃત્તવાળા તેના પગલામા જાણે દૃઢતા જ ભરી હોય !

સરયૂનો કંઠ રૂંધાયો. મહાત્માને નમન કરવાનું મન થયુ. પણ તેના બ્રહ્મતેજને જોઇ પોતે અતિતુચ્છ જગત ઉપરના મયામોહમાં ખેંચનાર પ્રાણી તેને પગે પડવા જાણે નાલાયક હોય તેમ સંકોચાતી એક તરફ ઉભી.

અનંત સમૃદ્ધિવાન તે મહાત્મા ચાલ્યો. દૂર **સરયૂ**ને જોઇ જાણે કહેતો હોય કે વનવિજન એ અમારા મ્હેલ, ગિરિશિખર એ અમારૂં આસન, મૃત્યુ અમારો મિત્ર, જ્ઞાન વૈરાગ્ય અમારા સહોદર, ચિરશાન્તિ એ અમારી સ્ત્રી. અમારા અવધૂતના અખાડા જગતથી અનોખા તત્ત્વ ઉપર ઉભા છે, બાલે ? દુ:ખ દીધુ હોય તો ક્ષમા કરજે.

જમાતમાથી પૃથ્વીભરી આકાશને વીંધતો ઘોષ નીકળ્યો. "**નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ**" **સરયૂ**એ તે ઝીલ્યો, ને જ્ઞાન અને બલ વચ્ચેના ફરકને સમજી.

આપણાં લોકો ગાડરિયાપ્રવાહે ચઢેલાં છે. હવે તો એમના દર્શને જનારાઓના ટોળેટોળાં ડાટવા છે. એ ટોળા ભેગા હું પણ ગયો હતો. ઉમર નાની લાગે છે. શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ છે. જ્ઞાન કેટલું છે તેની ખબર નથી. પણ તેના ચહેરા જ એવા છે કે સામાના મન ઉપર બહુ જબરી અસર કરે છે. બીજાઓથી આપોઆપ જ નમી પડાય છે. બોલે છે ત્યારે વાણીમાંથી જાણે અમૃત ઝરે, પણ બોલે છે જવલ્લે જ "

સરયૂએ ફરી વાર એ આખ આગળથી દૂર જતી તરી તરફ દૃષ્ટિ નાખી. સંધ્યાની સુરખી ભેળા ભળી જતા તેના રંગથી જાણે બ્રહ્માંડના તત્ત્વોનું એક બિન્દુ હોય તેવો તે લાગતો હતો. સરયૂએ ફરીવાર તેને સત્કાર્યો અને એકાકી જીવનના ઉભરે ચઢી.

બહારથી તેને શાન્ત થયેલી જોઇ તેના પતિએ તેને કહ્યું " સરયૂ, મને તો તે બિચારાની દયા આવે છે. આવી સુંદર સૃષ્ટિમા પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને વિવિધ વસ્તુઓ બનાવી. તે બધાને ઉપયોગમાં નહિ લેતા તેની અવગણના કરી, સુખ નાખી દઇ કેવળ દુખ જ વ્હોરી લેવું એ કેવી મૂર્ખાઇ ? "

સરયૂના દિલમા આઘાત થયો. તે બોલે તે પહેલા જ એક મિત્રે જવાબ વાળ્યો:" તમારી વાત સાચી છે. આવા સુંદર સમયમાં એકાદ મિત્ર સાથે રાખી, સઢ ચઢાવી, પવનને અનુકૂળ માર્ગે હોડી લઇ જઇ-જરા-આરામથી સફર કરવા નીકળ્યો હોત તો કેવી મજા આવત ! આ તો પવનની સામે જ નાનકડી તરી લઇ લડવા ધમે છે. મહત્તવનું ખાલી ખાલી બાવડામા જોર ભર્યું હોય તે દેખાડવું જોઇએ ને ? "

સરયૂને આ ઠીક ન લાગ્યું. તે બોલી, " આપણે સંસારી, આપણે રાગ અને ભોગની દૃષ્ટિએ જ બધું જોવા ટેવાયેલા. પણ સ્વભાવથી ઉલટો માર્ગ તે જ લેવાનો. "

" પણ આ તો કુદરતથી જ ઉલટો "

" કુદરતથી ઉલટો માર્ગ તે જ સંન્યાસીનો. "

" તમને કંઇક પક્ષપાત લાગે છે. તેમ શા કારણ બને ? "

સરયૂએ કહ્યું, " કુદરત એ પરમાત્માનું પ્રકૃતિસ્વરૂપ. આત્માની પ્રવૃત્તિઓ પામવાનું સ્થાન. ગૂઢ, ભવ્ય, ભયાનક અને આહ્લાદક તેની મહાન વિભૂતિઓમાં મગ્ન: આપણે આત્મ પ્રભુના સંમુખવર્તી હતા એવું કોને લાગ્યું ? આપણે આપણી વૃત્તિઓને પોષી, પણ સત્ય, રસરંજના સ્વરૂપમાંથી કોણે આત્મામાં નવો પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને ભૂલ્યા. તેના પોષણની ચીજનો દેહને માટે ઉપયોગ કરતા શીખ્યા. સાચું તત્ત્વ ખોયું જીવનમા કૃત્રિમતા-

લુહાર તો સાભળી રહ્યો ને બોલ્યો. "વાહ, આટલી મહેનત કરી એમા હું શુ આપું ? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય છે તેને ફક્ત ચાર આના મળે છે, તો તને શુ આપે ?"

"ભાઇ, એ વાત ખરી પણ મારે તો જે આપશો તે સોનામહોર જેવું છે. મને તો જે ખરા પરસેવાનુ મળશે તે જ મારે લેવાનું છે."

લુહારને પહેલા તો અજાણ્યા ભીખારી તરફ જોવાનું કંઇ કારણ નહોતું. પણ આ વખતે જરા સામે જોયુ તો એને ભીખારીને બદલે કોઇ ગર્ભશ્રીમન્ત જેવું જણાયું તાપ તથા થાકથી રાજાનુ મ્હો લાલચોળ થઈ ગયુ હતું.

રાજાએ છના થઇ જવાવાની બ્હીકથી આડું જોયુ. લુહારે એક તાબાનો પૈસો ભિખારી તરફ ફેંક્યો. હરખાતો હરખાતો રાજા તે ઉપાડી લઇ, ઘેર આવી નીરાતે ઘસઘસાટ સૂતો.

સવાર પડતા જ પેલા પંડિતને રાજાએ તેડુ મોકલ્યુ રાજાએ સનમાન કર્યા પછી પેલી તામ્રમુદ્રા પડિતને દાનમા આપી "દ્વિજરાજ આ મ્હારા ખરા પરસેવાની 'ફુલની પાખડી' છે તે સ્વીકારો !"

પડિતે **શુભં ભવતુ** કહી દક્ષિણા લીધી, ને ઘેર ગયા. પડિતાણીના મનમાં આજે મોટી મોટી આશાઓ હતી. રાજા સોનું આપશે એમ એના મનમા હતું. એ હરખભેર સામે આવી અને પૂછ્યું, "બતાવો, જોઉં રાજાજીએ શુ આપ્યું ?"

તાબાનો પૈસો જોઇ એ બહુ નિરાશ થઇ ને એને ખૂબ રીસ ચઢી. રીસમા ને રીસમા પેલો પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે બહાર તુલશીક્યારા-મા જઇને પડ્યો.

સવારે પંડિતાણી તુલશીમાની પૂજા કરવા આગણામા આવ્યા ત્યારે એક અચરજ જોયું. છોડ સાથે એક બીજો-મ્હોટો છોડ ઉગ્યો હતો. પાદડે પાદડે સોનામહોર વળગી હતી. એનો હરખ તો માય નહી.

* * *

પંડિતરાજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે, ને સંસાર નભાવે છે. બીજા બ્રાહ્મણો દ્વેષથી બળવા મંડ્યા. વગર દાન લીધે થયેલી નિર્ભળ પડિતની ગૃહસ્થાઈ એમને ખૂંચવા લાગી.

પડોશણોને અદેખાઈ થઇ. પડિતાણીને ઘરેણા દેખી એમના મનમાં ઓછુ આવ્યુ.

થોડીક સોનામ્હોર ચોરી લેવા એમણે બેત રચ્યો. "એટલી બધીમાથી બે ચાર તોડી લઇશુ તો શી ખબર પડવાની છે ?" એમ એમણે ધાર્યું

મળસ્કે વહેલી ઉઠી, કેટલીક પડોશણો પડિતાણીના તુલશીક્યારા આગળ છાનીમાની આવી પહોચી. ચોતરફ આખ ફેરવી, કોઇ જોતું નથી એમ ખાતરી થઇ એટલે બબ્બે હાથે સોનામહોર તોડી લેવા બધીઓએ હાથ લાબા કર્યા.

ખરા પરસેવાનું ધન ઓળવાય નો તે લેનારને પચતું નથી. લોકો કહે છે તે 'ફુટી નીકળે' છે અહીં તો એવું કશુ થયું નહી; પણ એક નવાઈ થઇ.

પડોશણના હાથ તો કેમે કર્યા ત્યાથી ખશેડ્યા ખશે નહી એક બીજીના સામે જોઇ બધી ઓશીયાળી થઇ ગઇ. "નક્કી, હવે તો ચોર તરીકે સૂવાદમા ખપવાના" એવો વિચાર આવ્યો એટલે એમની ગભરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી બૂમો પોતાના ઘરના માણસોને એમણે પાડી. પણ આ એક-સરખી બૂમોથી પડિત અને પડિતાણી જાગી ઉઠયા. સૌ ભેગા થઇ ગયા. વાત શેરીમાથી ચૌટે, અને ચૌટેથી દરબાર સુધી પહોચી ગઈ.

૧૧

આ સૌ. મનોરમા મજમુદાર :

પૈસાનું ઝાડ

એક હતો રાજા, તેનું નામ દાનસેન, તે બહુ ધર્મિષ્ટ અને દાનેશ્વરી હતો, અને બ્રાહ્મણોને વાલ વાલ સોનું એ રોજ આપતો.

સવારમાં બ્રાહ્મણના ટોળેટોળાં રાજાને દરબાર જતા અને વાલ વાલ સોનુ લઇ આવતાં. બ્રાહ્મણોને તો લીલા-લહેર થઇ રહેતી; અને સોનું વધતું તેમાંથી પોતાની સ્ત્રીઓ માટે ઘરેણાં ઘડાવતા.

એ ગામમાં નિર્મળ પંડિત કરીને એક ટેકીલો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે કોઈ દિવસ આ રાજાને ત્યાં દાન લેવા જાય નહીં, તેથી એની વહુ અકળાતી અને ઘણા કંકાસ માડતી.

એને મન અસંતોષ થતો ત્યારે બ્રાહ્મણ સાત્વન કરી કહેતો "મારે એવું દાન લેવુ નથી. જાતમહેનતના રળતરમાંથી મને કોઇ આપે તો જ મારે લેવું એવો મારા મનમા ટેક છે. રાજાજી પણ ખરા પરસેવાની એક પાઇ મને આપે તો મારે મન સોના-મ્હોર જેવી છે."

એના આ ટેક સૌ જાણતા. બીજા બ્રાહ્મણો એનો ટેક ચૂકાવવા તૈયાર થયા. એક દિવસ બધા બ્રાહ્મણોએ રાજાને આ વાત કરી દીધી. 'ભિક્ષુકને વળી અભિમાન શું અને ટેક શો?'-એમ વધારીને બ્રાહ્મણોએ વાત કહી.

રાજાએ વાત સાંભળી લીધી; અને મનમા ગાંઠ વાળી. બીજે દિવસે રાજાએ નિર્મળપંડિતને દરબારનુ તેડુ મોકલ્યું.

બિચારો પંડિત તો જેવો દરબારમાં ખડો થયો તેવો જ રાજાએ સવાલ કર્યો, "પંડિતરાજ! કહે છે તમે દાન લેતા નથી! કહો તમે મારૂં દાન કેમ નથી લેતા?"

"રાજાધિરાજ! માફ કરજો. મારે તો ખરા પરસેવાનું મળે તો જ લેવું એવો હું નિયમ લઇ બેઠો છું. આ ભંડાર તો આપના વડીલના છે, એ કંઇ આપનુ પોતાનું ન કહેવાય. તેથી—'

સુજ્ઞ રાજાને પંડિતનું કહેવું સાચું લાગ્યું. પંડિતને બીજે દિવસે કંઇ આપવાનું કહી વિદાય કર્યા. વિચારમાં રાજાને રાત પડી. નગરચર્ચા જોવા માટે ભીખારીના ફાટલા તૂટલા કપડાં પહેરી લીધા અને એ બહાર નીકળ્યો.

રાતે બધે અંધારૂં ઘોર અને શાન્ત સંસાર! રાજા ફરતો ફરતો એક લુહારની દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં ભઠ્ઠી સળગતી હતી, અને એક છોકરો ધમણ ધમતો હતો. ભઠ્ઠીમાંથી લાલચોળ લોખંડનો શળીઓ કાઢી લુહારે એરણ પર ધર્યો. રાજા પાસે આવ્યો. આ ભીખારીને લુહાર જોઇ રહ્યો.

રાજાએ લુહારને વિનવ્યો. "ભાઇ મને હથોડો મારવાનું કામ આપશો? મારાથી બનશે તેટલું કામ હું આપીશ." લુહારે હથોડો હાથમાં આપ્યો.

રાજાએ થોડાક ઘા કર્યા, ને થોડીવારમાં પરસેવાના રેલેરેલા વળ્યા; રેલાથી એ જાણે ન્હાઇ ગયા. થાકી જવાથી રાજાએ લુહારને કહ્યું—"ભાઇ, હવે બસ; મારાથી આટલું જ કામ થશે; હવે હું થાકી ગયો છું તો મારી મજૂરી આપ."

લુહાર તો સાંભળી રહ્યો ને બોલ્યો. "વાહ, આટલી મહેનત કરી એમા હું શુ આપુ ? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય છે તેને ફક્ત ચાર આના મળે છે, તો તને શું આપે ?"

"ભાઇ, એ વાત ખરી પણ મારે તો જે આપશો તે સોનામહોર જેવું છે. મને તો જે ખરા પરસેવાનું મળશે તે જ મારે લેવાનું છે."

લુહારને પહેલા તો અજાણ્યા ભીખારી તરફ જોવાનું કંઇ કારણ નહોતુ પણ આ વખતે જરા સામે જોયુ તો એને ભીખારીને બદલે કોઇ ગર્ભશ્રીમન્ત જેવુ જણાયુ તાપ તથા થાકથી રાજાનું મ્હો લાલચોળ થઈ ગયુ હતું.

રાજાએ છના થઇ જવાવાની બ્હીકથી આડું જોયું. લુહારે એક ત્રાંબાનો પૈસો ભિખારી તરફ ફેંક્યો. હરખાતો હરખાતો રાજા તે ઉપાડી લઇ, ઘેર આવી નીરાતે ઘસઘસાટ સૂતો.

સવાર પડતા જ પેલા પંડિતને રાજાએ તેડુ મોકલ્યુ રાજાએ સનમાન કર્યા પછી પેલી તામ્રમુદ્રા પંડિતને દાનમા આપી "દ્વિજરાજ આ મ્હારા ખરા પરસેવાની 'ફુલની પાંખડી' છે તે સ્વીકારો !"

પંડિતે **શુભં ભવતુ** કહી દક્ષિણા લીધી, ને ઘેર ગયા. પંડિતાણીના મનમા આજે મોટી મોટી આશાઓ હતી. રાજા સોનું આપશે એમ એના મનમા હતું. એ હરખભેર સામે આવી અને પૂછ્યુ, "બતાવો, જોઉં રાજાજીએ શુ આપ્યુ ?"

ત્રાંબાનો પૈસો જોઇ એ બહુ નિરાશ થઇ ને એને ખૂબ રીસ ચઢી. રીસમા ને રીસમા પેલો પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે બહાર તુલશીક્યારામા જઇને પડ્યો.

સવારે પંડિતાણી તુલશીમાની પૂજા કરવા આંગણામા આવ્યા ત્યારે એક અચરજ જોયું. છોડ સાથે એક બીજો મ્હોટો છોડ ઉગ્યો હતો. પાંદડે પાંદડે સોનામહોર વળગી હતી. એનો હરખ તો માય નહી.

* * *

પંડિતરાજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે, ને સંસાર નભાવે છે. બીજા બ્રાહ્મણો દ્વેષથી બળવા મંડ્યા. વગર દાન-લીધે થયેલી નિર્મળ પંડિતની ગૃહસ્થાઈ એમને ખૂંચવા લાગી.

પડોશણોને અદેખાઈ થઇ. પંડિતાણીને ઘરેણા દેખી એમના મનમા ઓછું આવ્યુ.

થોડીક સોનામ્હોર ચોરી લેવા એમણે બેત કર્યો "એટલી બધીમાથી બે ચાર તોડી લઇશુ તો શી ખબર પડવાની છે ?" એમ એમણે ધાર્યું

મળસ્કે વ્હેલી ઉઠી, કેટલીક પડોશણો પંડિતાણીના તુલશીક્યારા આગળ છાનીમાની આવી પહોંચી. ચોતરફ આંખ ફેરવી, કોઇ જોતું નથી એમ ખાત્રી થઇ એટલે બબ્બે હાથે સોનામહોર તોડી લેવા બધીઓએ હાથ લાંબા કર્યા.

ખરા પરસેવાનું ધન ઓળવાય તો તે લેનારને પચતું નથી. લોકો કહે છે તે 'ફુટી નીકળે ' છે. અહીં તો એવું કશું થયું નહી; પણ એક નવાઈ થઇ.

પડોશણના હાથ તો કેમે કર્યા ત્યાથી ખસેડ્યા ખસે નહી. એક બીજીના સામે જોઇ બધી ઓશીયાળી થઇ ગઇ. "નક્કી, હવે તો ચોર તરીકે સ્વારમા ખપવાના ' એવો વિચાર આવ્યો એટલે એમની ગભરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી બૂમો પોતાના ઘરના માણસોને એમણે પાડી. પણ આ એક-સરખી બૂમોથી પંડિત અને પંડિતાણી જાગી ઉઠયા. સૌ ભેગા થઇ ગયા. વાત શેરીમાથી ચૌટે, અને ચૌટેથી દરબાર સુધી પહોંચી ગઈ.

કુલશાહબાગ આગળ તો જોવા જેવું થઈ રહ્યું. પંડિત પર બહાર આંગણામાં આવ્યા. રાજાના હાથને એ ધોંસરી અડક્યા એટલે જાણે કશું જ નથી એમ હાથ છૂટા થઈ ગયા.

આથ થી ઈતિ સુધી આ બધી વાત રાજાને કાને પડી. રાજાએ નિર્મળ પંડિતને બોલાવ્યા, ખુલાસો માગ્યો.

પંડિતે કહ્યું, "રાજાધિરાજ! એમાં કંઈ તક જેવું કશું નથી. મને આપે જે બાગ પરસેવાની તામ્ર મુદ્રા આપી હતી. તે કારણ આટ- [illegible] કાગળની નીચે [illegible] એનું સુન્દર [illegible] છે. આપનું [illegible] થાય છે!

"રાજન! હું [illegible] પોતે ઉપાર્જિત કરેલું [illegible] જાણે [illegible] છે. બાગ પરસેવાના [illegible] જ પુણ્ય [illegible] છે."

રાજા કહે "[illegible]; પંડિતરાજ! [illegible] તો [illegible] કે બાગ પરસેવાનું [illegible]?"

૧૩

શા. શા. લલિતમોહન ચુનીલાલ ગાંધી :-

સરસુ

૧

કલ્પનાને કોણ વારી શકે?

સુરેન્દ્ર તો કલ્પનાના ઘોડા એવા તો દોડાવતો કે લોકો તેને ધુની કહેતા.

એને વારંવાર એમ થતું કે જાગતો જાગતો જાણે સ્વપ્નામાં ડુબી જતો, પોતે જાણે બીજો જ કોઇ હોય એમ એવા સ્વપ્નોમા પોતાને જોઇ રહેતો, કોઇ શાત નદીકિનારા ઉપર કોઇ ન્હાનીશી એકલ મહુલીમા, સુદરતાની લાડીલી પુત્રી ફુલવાડી વડે શોભી રહેલી મહુલીમા, એ સ્થાન ફુલવાડી અને મહુલી સમસ્તમા પ્રાણ સિંચનાર પોતાની સહધર્મચારિણી મુગ્ધા સાથે જાણે પોતે બેઠો બેઠો, કુદરતના સંગીત મહીં ભળી જતો જતો કઇ કવિતા ગાતો હોય કે કોઈ પુસ્તક રચતો હોય, અને સ્થાન, સમય, માથી અને વૃત્તિના અનેરા સંવાદ રૂપ જીવન-સરિતા કુદરતની સવિતામાં ખળખળ વહી રહી હોય..

સહધર્મચારિણી મુગ્ધાની સુકોમળ દેહલતા, તેનું મંદ મંદ સ્મિત, તેની મદિરાક્ષીનું નૃત્ય, તેના વચનોનું કૌમુદીઝરણુ, તેની અનુરાગરંજિત લજ્જા, તેના લજ્જામુકુલિત હાવભાવ, એવું એવું કંઇ તે જોયા કરતો....

આવું આવું મેળવવાનો અભિલાષ તેના ઉઘડતા હૃદયના મધુરમા મધુર ગુંજારવ હતા.

પરંતુ આશા! તેં કેટલાને મૃતસંજીવની દઇ જીવાડયા અને પાછા નવજુવાન બનાવ્યા છે, તો કેટલાંયનું જીવન ખારૂં ઝેર પણ કરી દીધું છે! કેટલાને તેં ઠોકરો ખવડાવી ગબડાવ્યા છે, તો કેટલાયને જીવનભર તલસતા ને તલસતાં

જ રાખ્યાં છે! તું સુરાંગના હો કે પાતાલકન્યા, મનુષ્ય તને ત્યજતો નથી, તું એને છોડતી નથી!

૨

બાવીશ વર્ષે સુરેન્દ્ર વિશ્વવિદ્યાલયની ફિલસુફીઓમા પારંગત થઇને પરણ્યો અને સંસારમા પડ્યો. એ પરણ્યો કે એને પરણવું પડ્યું. સંસારસાગર એ પોતે તરવા પડ્યો કે સાગરે જ તેને આકર્ષી લીધો અને ન ડુબવાને માટે હાથ મારવાની ફરજ પાડી. આજીવિકાનો અટપટો કોયડો તેને પણ ઉકેલવાનો વારો આવી લાગ્યો. જીવનનો મહાપ્રશ્ન તેની સામે પૂર્વ જન્મના લ્હેણદાર સમો ખડો થઇ ગયો. સુખી જીવનનો માર્ગ કયો? શાંત જીવન ગાળવાનો શો ઉપાય? જનસેવા કરતે કરતે આત્મકલ્યાણ સાધવાનો ઉત્તમ ચીલો કેમ ઓળખવો?

સ્વપ્ન અને વાચન, વાચન અને સ્વપ્નના જ રાતદિવસમા વર્ષો ગાળ્યા હોય એવા જુવાનને પ્રવૃત્તિમય જીવન તરફ રુચિ શેની હોય? વ્યાપારને માટે તો એ લાયક જ ન્હોતો. બાપદાદાની જમીન વારસે મળી ન્હોતી કે નથી ખરીદવાને પુંછ પણ હતી નહીં કે ખેતીમાં પડી શકે. નોકરી કરવા જતા તેને પોતાની રસિકતા ઉપર કાપ મુકાતો હોય અને હૃદયની શસ્ત્રક્રિયા થતી હોય એમ લાગતું

એની ભાવનાઓ તો એને લેખક થવાને જ પ્રેરતી હતી એક માસિકના તંત્રી થવાનું જ તેણે પસંદ કર્યું. એક સ્નેહી તરફથી ન્હાનામરખા છાપખાનાની જોગવાઇ થઇ શકી.

૩

જતે દહાડે સરયુ સાસરે આવી.

સુરેન્દ્રને પરણ્યા ને લગભગ બે વર્ષ વીતી ગયાં હશે પણ ત્હેને લગ્નપ્રસંગ પછી સરયુને જોવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

અનેક રમણીય સંસ્મરણોના વિવિધ રંગે રંગાયેલું સરયુનું કલ્પના ચિત્ર ત્હેને ઘણીએ વાર આનંદ પમાડતું. તે ચિત્રમાની સાક્ષાત્ સરયુ હવે તેની પાસે આવી હતી. કંઇ કંઇ મનોરથો ઘડ્યા હતા તે સૌ ફળીભૂત થવાનો આ પહેલો જ અવસર હતો.

સરયુના માબાપે સારૂં ઘર, ભણેલો અને લાયક યુવાન પતિ જોઇ સુરેન્દ્રને સરયુ પરણાવી હતી. ચર્મચક્ષુમા મનુષ્યના હૃદય લેખ વાચવાની દિવ્ય શક્તિ હોત તો કદાચ આવું ન બનતે!

સંસ્કારી માબાપનું સન્તાન એટલે સરયુ પર ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ તો પડી હતી. જીવનની વસંતમા જ—પ્રારંભ કાલમા હૃદયકમળની પાંખડીઓ ખીલી. ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને સહજ સંસ્કારની અસર ઉંડી પડી હૃદયે સ્વતંત્ર થવા દાવો કર્યો. હિંદુ સમાજમા અત્યારે તેને ફગાવી નાખ્યુ. પોતાની ઇચ્છા વિના સંસારની દૃષ્ટિએ તે પારકી થઇ ચૂકી.

હૃદય જેને કબુલતું નહી તેને પાને એ પડી. ન બોલાયું, ન ચલાયું. હિન્દુબાળા ગભરાઈ. લજ્જાએ ન છોડાઈ. એના દિલમા સર્વત્ર નિરાશા છવાઈ રહી. માનસશાસ્ત્રીઓ આ બહુબાકળી ને બ્હાવરી બનેલી બાળાની મનોદશા કદાચ સમજી શકતે પરંતુ સમાજબંધન, લોકોમા અપકીર્તિ થવાનો ભય અને હિંદુ આચાર એ ત્રણેએ સરયુને જીવતી મારી.

પરણ્યા પછી પિયરમા જેમ તેમ કરી બે વર્ષ વિતાડ્યા. પણ હજી તો સાસરાની કલ્પના માત્ર ત્હેને કંપાવતી. સરયુ મોટી થઇ ને સાસરેથી આણું આવ્યુ એટલે માબાપે એને વળાવી. માબાપે લગ્ન પછીના દિવસોમાંથી કેવળ આશા રાખી સાસરે જઇ સુખી થશે એમ ધાર્યું તેઓ વિચાર કરતા ન્હોતાં કે સરયુના હૃદયમાં દાવાનળ પ્રગટ્યો હતો.

૪

સરસુ સાસરે આવી. સુરેન્દ્રની બ્હેન કાન્તા ઘરમાં હતી. ત્હેણે બાળાને આવકાર દીધો. 'તમે હવે આજથી આ ઘરના રાણી,' કહી ગૃહસામ્રાજ્ય સોંપ્યું. સુરેન્દ્ર હજુ બહારથી પાછો ફર્યો ન હતો.

સરસુ ફરતી ફરતી સુરેન્દ્રના ખંડમાં જઇ ચડી. પુસ્તકો સામે જોવા માંડ્યું. એક બે ઉઘાડ્યાં ને પાછાં મૂક્યાં; મનને થયું કે લઉં ? અડકાય ? એમના જ હશે ? વાંચી શકું ? ગો રહ્યું ' આવી તેની મનોદશા ક્ષણભર થઈ.

કેટલીક પળ વીત્યા બાદ કોઈના પગલાનો અવાજ સંભળાયો. સરસુ પાછી ફરી ને ચમકી. જોયું તો સુરેન્દ્ર મ્હો મલકાવતો તેની સામે ઉભો હતો.

જોતાં જ સરસુ ફરી ચમકી. વ્હીલી પડી, કંપી. કપાળે પરસેવો વળ્યો. ધરતી ભણી જોઈ રહી.

સુરેન્દ્ર કંઈક સમજ્યો ને બોલ્યો

'શું સરસુ તું બીધી. મ્હારો ધાક લાગ્યો? હું તો બાળક જેવો છું મ્હારાથી બ્હીશ નહીં, હો!'

રમણીય મુંઝવણ અનુભવતો સુરેન્દ્ર સરસુને જોઈ રહ્યો. સૌંદર્યની મૂર્તિ સમી નિહાળીને પોતાની કલ્પનાનું એક અંગ એને સિદ્ધ થયું લાગ્યું. અને ભાવનાનો બાલક ભાવનાને માર્ગે પળ્યો. લેખક થયો, કલ્પનાસૃષ્ટિની સોળેક વર્ષની મુગ્ધા મળી, આશા ફળી; એમ પોતાને ધન્યભાગી સમજવા લાગ્યો. પરંતુ ઉરલેખ ન વાંચી શક્યો.

સરસુ શાંત જ ઉભી રહી. 'શું મ્હારી સાથે નહીં બોલે?' વળી સુરેન્દ્ર ગણગણ્યો

સરસુ નિરુત્તર જ રહી. ચાલી ગઈ. સુરેન્દ્ર સમજ્યો કે શરમ આવતી હશે.

૫

ઉપરાઉપરી દિવસો વીતી ગયા. સરસુ સુરેન્દ્રની સહધર્મચારિણી તરીકે આજ પાંચેક મહિના રહી ચૂકી. શરીર સચવાયેલું હતું નહીં કે દિલ. એટલે સમાજ દૃષ્ટિએ શરીર શરીરનાથને સોંપાઈ ગયું, પરંતુ હૃદયમંથન તો હજી ચાલુ જ હતાં.

સુરેન્દ્રને ત્યાં સરસુ યંત્રવત્ રહી. ભાવહીન જીવન અને માનસિક આઘાત, એ બેને માટે આમત્ર થયા.

સુરેન્દ્રનો સહવાસ તેને લેશમાત્ર રુચતો નહીં. તેના લાડ એને ગમતાં નહીં તેના મીઠા ભાવભર્યા બોલ એને ડસતા મુંઝવતા.

સુરેન્દ્ર કાંઇ રમુજી વાત કરતો હોય તો પણ ત્હેનાથી ન જ હસાતું. ઘણી ફેરી હૃદયમન્થનના વેગને રોકવાની સબળ કોશીશ કરતી મૂંગી જ બેસી રહેતી. સુરેન્દ્ર બોલાવી બોલાવી થાકતો ત્યારે એ નિરસ બોલ બોલતી. તેની દયામણી દૃષ્ટિ, વિચારશીલ મુખાકૃતિ, બંદીવાન જેવા હાવભાવ, એ સર્વ જોઈ સુરેન્દ્રને અનેક તર્કવિતર્ક થતા પરંતુ ત્હેને સરસુના હૃદયમાં શું બન્યું છે તે ક્યાંથી સમજાય!

સુરેન્દ્રને વ્હાલ કરતો જોઈ પોતાથી સામે વ્હાલ બતાવાતું નથી, હૃદયબિંદુ વિપરીત જ ઉછળે છે, એમ સમજી સરસુ હંમેશ તેના આગળ પોતાના હૃદયભાવ દાબી રાખવા મથતી. તેની ગેરહાજરીમાં લાગણીઓનો ઉભરો કાઢતી, રડતી, રડી શાંત થતી વળી રડતી, વળી સાવધાન થતી.

હૃદયનું દુઃખ કોને કહે! સખીઓને કહે તો કદાચ વાત બ્હાર જતાં પતિ શંકાશીલ થાય. પતિને પોતાથી આવી વાત કહેવાય પણ શી રીતે. હૃદયનું દુઃખ હૃદયથી ખમાતું ન હતું. હૃદય ઉઘાડાતું ન હતું.

૬

સુરેન્દ્રને સરસુની માનસિક સ્થિતિનું ધીમે ધીમે ભાન થવા માંડ્યું બીજું તો કશું ય ન સમજાયું, પરંતુ એટલું તો પામી શક્યો કે સરસુ સુખી નથી ઘણું ઘણું સમજાવે અને

કહે કે 'ત્હને શું થાય છે?' ત્યારે સરસુ જવાબ આપતી કે 'મ્હને તો કંઇ નથી. હું તો સારી છું. ત્હમે શું કામ ખાલી ખોટા ઉચાટ કર્યા કરો છો?'

સુરેન્દ્રનું મન પણ વ્યગ્ર રહેવા લાગ્યું. માસિકની ખપત વધવા પામી જ નહીં બાગે સો નકલ ખપતી. છાપવાનું ખર્ચ વિશેષ આવતું. ગમે તેવા સારા લેખો ભેગા કરતો પણ બધી મ્હેનત નકામી જતી. માસિકને અંગે થોડું ઘણું દેવું પણ થયું.

બિચારા સુરેન્દ્રને ખબર ન હતી કે જનસમાજને ભાવનાઓનું કામ નથી. જનસમાજ ભાવનાભૂખ્યો નથી તે કલ્પનાસૃષ્ટિની વિહારવાટિકામાં વિચરવાને રચાયો જ નથી. પેટપૂજાથી પરવારી જ ન શકે તેને એવું એવું શા ખપનું! ભાવનાઘેલાઓ ભલેને પોતાના આદર્શો બકયા કરે અને ત્હેની પાછળ મરી ફીટે. જનસમાજ નથી જ માની શકતો કે તેનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કૃતિ ઉત્તમ ભાવનાઓમાં રહેલા છે ને ભાવના ખીલવનારાઓ વંદ્ય છે. જનસમાજ બાપડાને પોતાના પેટની જ એટલી પડી છે કે તોબા!

સુરેન્દ્રની ભાવનાઓ જનસમાજના ખડક સાથે અથડાઇ મૃતપ્રાય થઇ ગઇ. તેના આદર્શો, મનોરથો મનેના ચુરેચુરા થઇ ગયા. વિધિએ અધુરામાં પુરૂં કર્યું સરસુ માંદી પડી અને છાપખાનું બળી ગયું. લેણદારે ફરિયાદ નોંધાવી.

વિશ્વવિદ્યાલયના ડિસ્ગુણી શીખી પાસ થયેલા એમ. એ. ની વિદ્વત્તા જીવનકલહમાં નકામી નીવડી. કોણ તેને સંઘરે! પૈસા કયાંથી એ લાવે? દેવું કયાંથી પતાવે? નોકરી—નોધારાનો આધાર જે સુશિક્ષિત હિંદનું એકલવાયું હથિયાર. તે એકલી બિચારા સુરેન્દ્રને માટે રહી.

સત્તર ઠેકાણે અરજી કરી પરંતુ ભાગ્ય ફૂટયા હોય એટલે બધેથી પરવાર્યો. બધે ઠેકાણે અરજી માત્ર નોંધાઇ.

ઘરમાં સ્ત્રી માંદી, નોકરી મળે નહીં, પાસે પૈસા નહીં, બધી આપદાથી સુરેન્દ્ર ઘેરાઇ ગયો. સ્નેહી પાસે હાથ ધરાય પણ શી રીતે? આટલું ભણ્યો તે શું ભીખ માગવા એમ મોએ નહીં તો પાછળ તો કહે જ અને કેળવણીથી થયેલું મતેજ આત્મમાન એવી કલ્પના પણ શી રીતે સાંખે!

લેણદારની જપ્તી આવી. સરસામાન બધું ઘસડાઇ ગયું. પાણી પીવાને પાત્ર પણ ન રહ્યું. પ્રભુનો પાડ માનવો જ બાકી રહ્યો કે સરસુ બેભાન હતી.

કલ્પનાપ્રધાન માણસ પત્થરનું હૃદય કરીને બેઠો. ખોળામાં સરસુનું માથું લઈ તેના કરમાએલા વદન પર હાથ ફેરવતો હતો. થોડી થોડી વારે ધોતીયાના છેડા વતી પવન નાખતો હતો. સરસુ બેભાન જ હતી. તે લવ્યો.

'સરસુ માફ કરજે, ત્હને દુઃખી કરવાને જ પરણ્યો. હું હતભાગી ત્હને ન જ સુખી કરી શક્યો.'

બેભાન સરસુને આ શબ્દો સંભળાયા હોય એમ તેના હોઠ ફફડયા. આંખ ફાડી અને તે અચેતન બોલવા લાગી.

"અરેરે, આ હું શું જોઉં છું! આ હું, પેલી મ્હારી બ્હેનપણી નિર્મળા, અને પેલા કોણ? હા એ મ્હારા હૃદયનાથ. અરેરે હજુય એની એજ ઝંખના! એ જ પ્રથમ પ્રેમનું પાત્ર! મ્હારે નથી જોવું! પણ એ શું બોલ્યા'તા? 'ખીલ્યા પુષ્પો, ખીલ્યું ઉપવન, ખીલી રહી શી આ.' અરેરે હવે એ સ્મૃતિ ને એ બધું શા માટે! આ મરણ પથારીએ પડયા પડયા પણ મ્હારે એ જોવું! ના, ના, મ્હારે નથી જોવું."

સરસુની મુખમુદ્રા ઉપર અનેક ભાવ આલેખાયા અને બીજી પળે બદલાયા. સુરેન્દ્ર એના અહીંતહીં ઉડતા તાળવાણું લેવાયલું પણ

સુંદર મો જોઇ રહ્યો. તે ગણગણ્યો. 'શું ત્હને હૃદયનાથ હતો? શું તું ભ્રષ્ટા. નિર્દોષ મૃગલી જેવી દીસતી હતી તે આવી!' આવેશમા સુરેન્દ્ર સરસુનું માથું નીચે મૂકવા ગયો.

ત્યા વળી સરસુ લવી

"અરેરે મ્હારે એ ઝંખનાનું શું કામ! મ્હારે તો બસ મ્હારા સુરેન્દ્ર મ્હારા સાચા સ્વામી. મ્હારે હવે બીજાનુ શું કામ' ક્રૂર હૃદય, શા માટે થયેલો પ્રેમ ભૂલી નથી જતું' હિંદુ બાળાને છાજતો, પતિ સાથે પ્રેમ કયમ નથી કરતું!"

સરસુએ જોરમા મુઠ્ઠી વાળી, જોરમા તેના હાથ ઉછળતાને છાતીને મારવા પડ્યા' સુરેન્દ્રે હાથ પકડી લીધા. સુરેન્દ્રને સમઝણ પડી કે સરસુ છ મહિનાથી સંકોચ પામતી હતી તે સૌ શા માટે હતું. સરસુની વિશુદ્ધિને આંચ આવી નથી એ પણ તે સમજી શક્યો.

પાછી સરસુ લવી.

" અરેરે મ્હેં એમનુ જીવન ધૂળમા મેળવ્યું અરેરે એમનો શું વાંક! મ્હને પરણ્યા એમા એમણે શી ગુન્હેગારી કરી કે એમને હુ દુખી કરૂં છું! મ્હને બીજા સાથે પ્રેમ થયો અને મ્હારો હાથ તો એમને અપાયો, તેથી શું મ્હારે એમને દુખી કરવા! ના–ના, મ્હારા સુરેન્દ્ર!..."

" મ્હને શૂન્ય હૃદયની જોઇને એમના અંતરમા કેવું યે થઇ જાય છે' એ બધુ મ્હારે પાપે. હાય હાય હુ પરણી જ શુ કરવા' મૃત્યુ જ મ્હારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત'" સરસુએ કપાળ કૂટ્યું. સુરેન્દ્ર તે અટકાવી ન જ શક્યો.

બંધ આખે આંસુધારા ચાલી. સુરેન્દ્રનો ખોળો—..

વળી સરસુ લવી.

" એમને કહું? મ્હને માર કરશે? મ્હારી કથા સાંભળ્યા પછી મ્હને ચાહી શકશે? મ્હારે માટે શુ ધારશે?"

સુરેન્દ્ર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. વાંકો વળીને તેના હોઠ પોતાના હોઠ સાથે ચાંપ્યા.

સરસુ શાંત થઇ ગઇ. થોડી વારે હચકારી આવી. સુરેન્દ્રની સરસુ સુરેન્દ્રની ન રહી એના ખોળામા ફૂલવતિકા જ રહી. ને 'સરસુ સરસુ' કરતો હાથ ઘસતો રહી ગયો. મોટેથી રડી પડ્યો.

આશા પણ ન હતી. ઘરમાં સ્ત્રી મરી ગઇ હતી. તેના છેલ્લા સંસ્કાર કરવાનું સાધન ન હતું તેની ગાઢી દયા કરનાર કોણ? દુષ્ટ જન-સમાજ કે જે કલ્પનાત્મક વૃત્તિને પોષતું શિક્ષણ આપે છે અને કલ્પના વિવશ વ્યક્તિઓને ઉછેરે છે અને તેના આદર્શો માટે સ્થાન આપી જ શકતો નથી તે નૃશંસ જનસમાજ જેને મન પેટની પીડા જ સાચી બીજું બધું વ્યર્થ છે તે.

અને બીજો ગુનેહગાર હિંદુસંસાર કે જેમા પ્રેમને સ્થાન નથી સ્નેહલગ્નના નામનિશાન નથી. રૂઢિલગ્નના જ ઢોલતાસા વાગી રહે છે.

૭

સરસુના હાથ પર સૌભાગ્યે રહેલી બે સોનાની બંગડી વેચી સુરેન્દ્રે તેના છેલ્લા સંસ્કાર કર્યા. માઠી હાલતના વિચારે તેને દિવાનો બનાવ્યો. દુખે રીબાયો અને હૃદય ફાટી ગયું.

પ્રિય પાઠક, તું ભાગ્યવાન હો તો આ કથા વાચતો જ ના. પણ સંસારના છાંટા તને ઉડ્યા હોય, ત્હને સમાજનો અનુભવ થયો હોય, ત્હારા આદર્શોનો મહેલ તૂટી પડ્યો હોય, જીવનમા નિરાશા છવાઇ રહી હોય તો આ વાચજે. વાચીને વિચારજે. તારી ભાવનાઓ તારી કને રહેવા દેજે. પોથાનું જ્ઞાન પોથામા રહેવા દેજે. પેટની પૂજાને દુનિયા જેટલું ગૌરવ આપે છે તેટલુ આપતાં તું પણ બને તો શીખજે.

૧૪

ચિ. " વિલાસ ":

ચમ્પક

એક વખતે અયોધ્યામાં ભયંકર દુકાળ પડવાના ચિહ્‌ન જણાયાં. ચોમાસું પુરૂં થવા આવ્યું પણ એક પણ ટીપું વરસાદ ના પડયો. અત્યારથી જ પીવાના પાણીના સાંસા પડયા. શું થશે તેનો ખયાલ સરખો પણ થઈ શકતો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં મંદિરોમા પુષ્કળ લોકો જવા માડયા. દેવોને વિનંતિ કરવાની કોઇપણ રીત બાકી ન રાખી. અન્તે દેવોના મન પણ પીગળ્યાં. શહેરીઓને એક ગંભીર આકાશ-વાણીએ કહ્યું કે 'વરૂણદેવને પ્રસન્ન કરવા એક મોટો હવન કરો. અને તેમા એક નાના બાળ-કનો ભોગ આપો.' આ સાંભળીને બધા ખુબ જ ખુશી થઇ ગયા. એક બાળકને ભોગે આખું શહેર બચે અને તે કાંઈ કરવું અઘરૂં નહોતું. આખા શહેરમાં હવનને માટે ભારે તૈયારી થવા લાગી. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે બે દિવસ હવન કરવો. અને ત્રીજે દિવસે બાર વાગે ભોગ આપવો અને પછી બે દિવસ પછી સમાપ્તિ કરવી. આ પ્રમાણે હવનને શરૂ કરવાનો દિવસ પાસે આવતા રાજગોરે યાદ દેવડાવ્યુ કે ભોગ આપવા માટે બાલક તૈયાર કરવો પડશે. અનેક બ્રાહ્મણો શેરીએ શેરીએ બાલકની માગણી કરવા નિકળ્યા. પણ દરેક ઘરમાથી કોઇ બીજું બાળક આપશે એવો જ જવાબ મળ્યો. એક પણ ઘર-માંથી પોતાનું બાળક આપવા કોઇપણ તૈયાર ન્હોતું. આ વળી નવી પચાત ઉભી થઇ' જે માણસ બાળક આપવા કબુલ હોય તેને હજારો સોનૈયાના ઇનામો આપવાનું જાહેર થયુ. બધાએ ધાર્યું કે વખત આવ્યે જોઇ લેવાશે. હવનના બે દિવસ પુરા થયા. પણ હજુ સુધી કોઇ બાળક મળ્યું ન્હોતું. બધા તો વિમાસણમા પડયા. જો હવે ભોગ ના આપે તો જરૂર વરૂણદેવનો કોપ પણ અસીમ થઈ જાય.

ત્રીજો દિવસ શરૂ થયો. આખી રાત ગામમાં માણસો એક બાળકની શોધમા નિષ્ફળ ભટકયા હતા. બાર વાગે ભોગ આપવો જોઇએ. રાજ-ગોર ચિન્તામા હવન પાસે ઉભા હતા. હજારો લોકોની મેદની ભરાઈ હતી. એટલામા રાજગો-રનું હાથ પકડીને કોઈએ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેણે પાછળ જોયું તો રાજાનો એકનો એક પુત્ર ઉભેલો જોયો. તેણે નારંગી રંગના લુગડા પહેર્યા હતાં. તેની કાળી આંખો ચળકની હતી ને તેના લાબા કાળા વાળ કપાળ ઉપર ગુચ્છા વળીને પડેલા હતા. તેને જોઇને ગોરને નવાઇ લાગી. તેણે પુછ્યુ. " રાજકુમાર તમે એકલા ક્યાથી ?" " હવન જોવા " જવાબ મળ્યો " ભોગ કયા છે? હવે મધ્યાહ્નને થોડી જ વાર છે" કુમારે કહ્યું. આ ઉપરથી ગોરે પોતાની મુશ્કેલી જણાવી. પછી કોઇ બોલ્યું નહિ.-એટલામા રાજગઢમા મધ્યાહ્નના ચોઘડીઆ શરૂ થયા. તેનો અવાજ કાને પડતા જ કુમારે ભડભડ બળતા હવનમા એકાએક ઝુકાવ્યુ બધા લોકો તો આભા જ બની ગયા કુમાર તો આવડા મોટા હવનમાં અદૃશ્ય જ થઇ ગયો. પણ એ જ્યા પડયો હતો ત્યાથી ધુમાડાના ગોટેગોટ નીકળવા મડયા. તેમા એટલી તો સુગંધ હતી કે બધા ચકિત થઇ ગયા.

પાચ દિવસમા હવન પુરો થઇ ગયો. છઠ્ઠે દિવસે ધોધમાર વરસાદ પડયો. તે સામટો સાત દિવસ પડયાં જ કર્યો. પછી બાકીનું ચોમાસુ

પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો ને શહેર દુકાળમાંથી બચ્યું.

× × × × ×

હવે હવનની કાંઈ નિશાની રહી નહોતી. પણ જ્યાં રાજકુમાર પડ્યો હતો તે જ જગા ઉપર જાદુઈ રીતે એક મોટું ઝાડ ઉગી નીકળ્યું. તેના ઉપર ફુલ પણ ખીલ્યાં. તેનો રંગ નારંગી હતો. અને તેની સુવાસ—રાજકુમારે બલિદાન આપ્યું ને ધુમાડામાંથી ત્યારે જે સુગંધ નીકળેલી—બહુ તેના જેવી જ હતી. રાજકુમારના નામ ઉપરથી આ ફુલનું નામ 'ચમ્પક' પાડ્યું તે સમયથી માંડીને અયોધ્યામાં આ ઝાડ અને માન દઈને તેના આ નવી જાતના ફુલ પવિત્ર ગણાતા થયા અને અયોધ્યાની રાજગાદી ઉપર જ્યાં લગી આ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય ચાલ્યું ત્યાં સુધી એક એવી પ્રથા પડી, કે રાજાને અભિષેક કરતાં પહેલાં બધી ક્રિયા ચમ્પકપુષ્પને રાજગાદી ઉપર મૂકીને કરવામાં આવે તો જ તે પછીનો અભિષેક વિધિ પ્રમાણેનો લેખાય. કારણ કે પ્રજા અને રાજકુટુંબને પોતાને ભોગે દુકાળના ભયંકર સંકટમાંથી તારનાર કુમાર ચમ્પક પાટવી કુંવર જ હતો.

—•○•—

૧૫

રા. રા. વૈકુંઠરાય શ્રીપતરાય ઠાકોર :

ઈશ્વર દયાળુ છે*

૧

દિલ્હી દરવાજા પાસે આવેલા એક નાના મકાનમાં ગોવિન્દરામ શાસ્ત્રી મરત શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આજે નીતિનું શિક્ષણ આપતા હતા "ઇશ્વર દયાળુ છે" એ સૂત્ર પર તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો ને પાંચ દશ દૃષ્ટાંત આપ્યા. પછી પોતાના વિવેચનની શી અસર થઇ છે, કોઇએ કંઈ બોધ લીધો છે કે કેમ તે જાણવા તેમણે શાન્તિદાસને ઉભો કર્યો.

"શાન્તિ, ઇશ્વર દયાળુ છે, એની દયાનો પાર નથી, એની આપણે રોજ પ્રેમથી ભક્તિ કરવી જોઇએ, ખરૂં ને ?"

"ઇશ્વરને હું માનતો નથી; અને ઇશ્વર જેવો કોઈ હોય તો હું તેને ધિક્કારૂં છું" અદબ વાળી શાન્તિદાસે ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો.

છ માસ થયા શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાર્થીઓની સુધારણા સારૂ પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ન આરંભ્યા હતા. થોડે અંશે તેઓ સફળ થયા હતા, અને તેમણે આવા જવાબ મળશે એમ ધાર્યું જ ન હતું. તો યે મન કાબુમાં રાખી તે બોલ્યા, "શાન્તિ, તું શું કહે છે ? તારૂં માથું આજે ઠેકાણે લાગતું નથી ઇશ્વર પર પ્રેમ રાખવો એ તારી ફરજ છે. ગમે તેવો બકવાદ

* મેરી કોરેલી (Marie Corlli) કૃત એન્જલ્સ વિકેડનેસ (Angel's Wickedness) એ ટુંકી વાર્તાની અનુકૃતિ.

શું કરે છે? ફરીથી એવું મા બોલીશ. તું આજ સુધીમા શુ શીખ્યો?"

"ગુરુજી, મેં કંઇ ખોટું કહ્યું નથી. હું ઇશ્વરને ધિક્કારૂં છુ."

આ શાળામાં મોટે ભાગે મિલોના ગરીબ કામદાર વર્ગ તથા કારકુનોના છોકરાઓ આવતા. તેમના ફાટેલા તૂટેલા કપડા, માદલા શરીર, ફિક્કા મ્હો, તેમના માબાપની ગરીબાઇનું પૂરૂં ભાન કરાવતા હતા. દૂધ ને ઘી જેવી શરીરને પુષ્ટિ આપતી ચીજો દુર્લભ હોય, કોઇ કોઇ વાર ખાવાના સાસા પડે, અને પેટ ભરીને હાશ કરી ખાવાનુ મળે એ તો ભાગ્યે જ બને. આવા અર્ધા ભૂખે મરતા માબાપની પ્રજા ઇશ્વર દયાળુ છે ને ન્યાયી છે ને પ્રેમાળ છે વગેરે વગેરે સૂત્રો ક્યાથી ગ્રહણ કરી શકે? તેમની પોતાની તેમ જ આગળ પાછળ રહેતા તેમના જેવા મોટા-ભાગની દુ:ખદ અવસ્થા રોજ અનુભવવા મળે, અને તે સાથે તે સામે ધનિક વર્ગના મોજશોખ તથા તેમના તરફથી થતા ગેરઇન્સાફ ક્ષણે ક્ષણે ગમે તેવા રૂપમા દેખાતા સંભળાતા રહે-એવા વાતાવરણમા ઉછરતા, મગજના ને શરીરના વિકારી વિકાસવાળા બાળકોને ઇશ્વરની અગાધ માયા સમજાવવી સ્હેલી નથી. ઇશ્વર જેવું કોઇક છે એવી તેમને અંધશ્રદ્ધા ખરી. તેને ધિક્કારવો એ ખોટું, એમા પાપ છે એવું કંઇ કંઇ તેમના મનમા વસેલું, અને તેથી શાન્તિના શબ્દો તેમને અવિચારી, ભૂલભરેલા અથવા તો માત્ર બંડખોર લાગે. પસ્તાવો કરવાને બદલે તેણે જુદી વલણ પકડયું એ જોઇ શાસ્ત્રીજીએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

"છોકરા, આજે તને ભૂત વળગ્યુ લાગે છે. મારા શિક્ષણ પર તુ ધૂળ ફેરવે છે. તું શુ કહેવા માગે છે? ઇશ્વરને ધિક્કારવાનું કંઇ કારણ?"

"કારણ એ જ કે હું તેમને ધિક્કારૂં છું."

"એ કંઇ જવાબ ના કહેવાય. તારા તરફથી મેં સારી આશા રાખી હતી. તારા જેવા બીજા છોકરા ન નીવડે તે સારૂં. તારી સોબતથી તેમને છૂટા રાખવા પડશે. હાલ તુરત તો તું સાત દિવસ ઘેર બેસ અને તે પછી તારૂં વર્તન બદલાયલું જોઇશ તો ફરીથી તને દાખલ કરીશ."

"આવા નીતિ અનીતિના ટાણલા મને પણ રુચતા નથી. મ્હારે મારી હાલત સુધારવાને સારૂ જ્ઞાન મેળવવું છે તે તો અહીં થોડું જ મળે એમ છે."

"છોકરા તારો બાપ તો મરવા પડ્યો છે"

"હા, અને તેથી જ હુ ઈશ્વરને ધિક્કારૂ છુ." શાન્તિ જોસભેર બોલી ઉઠયો. "તમે કહો છો કે ઈશ્વર સઘળું કરે છે, ખરૂં? તો એ જ ઈશ્વર મારા બાપને મારી નાખે છે. મારા બાપે કોઇનું ભૂંડું કર્યું નથી, અને તેમ છતા તેઓ કેટલા દિવસ થયા પથારીવશ થયા છે. જીવ-વાની આશા દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે. એમના શેઠે રજા આપી. આવા વખતમાં તુરત બીજે નોકરી કયાથી મળે? અમારી પાસે શું હોય? જે હતુ તે માદગીમા પૂરૂં થયુ અને હવે તો ઘરમા પુરતું અનાજે ય નથી. આથી વત્તી કગાલ દશા તે કેવી હોય? મારી મા પણ મરી ગઇ. ગરીબ ભલા પડોશીઓની હુંફથી અમે ટકી રહ્યા છીએ. અને તમે કહો છો કે ઇશ્વર ભલો છે અને સૌ તરફ અમી-દૃષ્ટિ રાખે છે! તદ્દન ખોટું. જો ઇશ્વરને મારા બાપની દરકાર નથી તો તેમની મને દરકાર નથી."

બાળકવક્તાના મોમાથી શબ્દોનો પ્રવાહ વેગભર વહ્યો. તેની બોલવાની ઢબ, તેની દલીલ, તથા તેના પિતાની સ્થિતિનું આપેલુ આબાદ ઉદાહરણ અસરકારક હતા, જવાબ મુશ્કેલ પણ

હતો. શાસ્ત્રીજીને હવે બોલ્યા સિવાય છુટકો ન હતો, આખ કાઢી તેમણે કહ્યું, "ઉંધી મૂતળીના મૂર્ખ નાદાન છોકરા, તારા બાપને બીજે નોકરી નહીં મળી તો તેમા તેની કસુર હશે, કદાચ કામ આવડતું નહીં હોય. તે માંદા પડ્યા અને ઇશ્વરે તેના સામે નથી જોયુ એવું તું કહે છે તે ખરૂ હોય તો તેના કર્મો એવા હશે–તે પાપી હશે."

શાન્તિની આંખોમા જ્વાળા પ્રકટી, હોઠ ફફડી ઉઠ્યા, શરીર ક્રોધથી ધ્રુજવા લાગ્યુ. "તમે જૂઠું બોલો છો. મારો બાપ તમારા જેવા કરતા હજાર દરજ્જે સારો છે" મોટે સાદે આટલા શબ્દો બોલી તે વર્ગની બહાર નીકળી જ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ ચૂપચાપ થઇ ગયા, પણ તેમના મનમા આ વેળા શો ખળભળાટ મચી રહ્યો હશે તે તો તેમની સ્થિતિમા બેઠેલા જ સમજી શકે. શાસ્ત્રીજી ધુવાપુવા થઇ રહ્યા હતા, કારણ આવું અપમાન તેમણે કદી અનુભવ્યું ન હતું. ગંભીર વદને તે બોલ્યા. "છોકરાઓ 'જેવું કરે તેવું પામે,' 'વાવે તેવું લણે' એ સૂત્ર પર મેં તમને અગાઉ ઘણી વાર ઉપદેશ આપેલો છે. શાન્તિના દિલમા દુષ્ટ બુદ્ધિને વાસ થયો લાગે છે, નહીં તો એના મગજમાં આવા ખોટા સેતાની વિચારો ક્યાથી ? એવા છોકરાથી તમે સૌ દૂર રહો તેમા તમારૂં ભલુ છે. તમે સૌ મારી આજ્ઞા પાળજો જ"

૨

. શાન્તિદાસના પિતા કુબેરદાસ અમદાવાદની એક પુરાણી મિલમા નોકર હતા. મિલ પુરાણી તેમ જાણીતી હતી. એજન્ટ મહેનતુ, પ્રમાણિક ને દયાભાવવાળા હતા. કામદાર વર્ગને રાહત આપવા સારૂ તેમણે મફત દવાખાનું, બાળગૃહ, પ્રસૂતિગૃહ અને પડતર ભાવે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલ્યા હતા, વળી તેમને કેળવણી આપવા રાત્રિશાળાની શરૂઆત કરાવી હતી. આ મિલની નોકરી એટલે સરકારી નોકરી. મજુર વર્ગ વખતોવખત બદલાતો ખરો, કારણ એ વર્ગ એક જગ્યાએ સ્થાયી ટકતો નથી. દર મહિને દશ ટકા, પંદર ટકા અને કોઇ કોઇ વાર તો વીશ ટકા જેટલા મજુરો મિલોમાંથી ફેરફાર થતા રહે છે. કારકુન વર્ગથી તેમ થઇ શકતું નથી, એટલે તેઓ કોઇ પ્રતિષ્ઠિત મિલની નોકરી શોધે, અને નોકરીની ચોટી ઘણી યે કદર થતી હોય તો તેવે સ્થળે જીવન ભર રહેવા ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. ઉપર કહેલી મિલમાં દાખલ થયા પછી કદી ગંભીર ગુન્હો ના થયો હોય તો શરીર ટકે ત્યાં સુધી, હાથ પગ ને શક્તિઓ ચાલે ત્યા સુધી, શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કામ કરનાર કારકુન વર્ગને સુખે રોટલો મળતો. પાચ વર્ષ પર એ મિલની આવી સારી નામના હતી તેથી કુબેરદાસ તે વેળા રૂા. ૨૫) ના પગારે દાખલ થયા. નોકરી છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેમને રૂા. ૩૦) મળતા. ઉમ્મર લગભગ ચાલીશ વર્ષની હશે.

યુરોપના મહાભારત યુદ્ધ દરમિયાન અને તે પછી–લગભગ સાત વર્ષની મુદત સુધી–હિન્દની મિલોની સ્થિતિ ઘણી સંતોષકારક રહી. સને ૧૯૧૫–૧૬ થી તો એક પછી એક વર્ષ વધારે ને વધારે આબાદીના આવતા ગયા. શેરોના ભાવ કૂદકે ને ભુસકે વધ્યા. વ્યાજ પણ તેવા અપાયા. મજુર વર્ગના દરમાયા તેમણે હડતાલ પાડી પછી ઠીક વધ્યા; તેમની સાથે કારકુનોને પણ થોડી રાહત મળી. પણ તે પ્રમાણમા ઓછી હતી. સખ્ત મોંઘવારી તથા વધતા જતા ઘરભાડામાં આખો પગાર ખવાઇ જતો, દેવું થતું ને માંદગી કે એવા પ્રસંગ તો ત્રાસરૂપ નીવડતા. મજુરવર્ગની જેમ ધણી ધણીઆણી તથા છોકરાં સૌ કામે જાય એવું

આ વર્ગમાં નથી હોતું એટલે તેમનો ને મધ્યમ વર્ગનો પૂરો મરો હતો.

આબાદી ચિરકાળ ટકતી નથી. વિલાયતમા વધી ગયલા ખર્ચો ને લાખો રૂપીઆની નિરર્થક બરબાદીપર ગેડિસ કમિશને કાપ મુકયા. હિન્દમા ઈન્ચકેપ કમિશને તથા બીજી કમિટીઓ-એ તેવી સૂચનાઓ કરી. મિલોના નફા વર્ષ સવા વર્ષથી ઓછા થવા લાગ્યા, કોઇ કોઇએ નુકસાન બતાવવા માડયું, એટલે તેમણે પણ ખર્ચ ઓછા કરવાના માર્ગ શોધ્યા. "આખે આવે તે પહેલો દંડાય" એ ન્યાયે કામદાર વર્ગ તથા કારકુનો પર, તેમના એલાવન્સ (મો-ઘવારી ભથ્થું) તથા બૉનસપર પહેલી કાતર મુકાઇ. કેટલાયે મજુરો ને કારકુનોને રજા અ-પાઈ કુબેરદાસ આમાનો એક હતો.

એની સાથે બીજા દશ કારકુનોને રજા મળી હતી. સૌએ મળી મેનેજર તથા એજન્ટને રૂબરૂ મળવું ને બે પાચ રૂપીઆ ઓછા પગારથી પણ આ વખતમા નોકરી ચાલુ રાખવા વિનતિ કરવા નક્કી કર્યું. તેમને આશા હતી કે નાના શેઠ તેમના પિતાનું નામ રાખશે. તેમને પગલે ચાલશે ને ગરીબ કારકુન વર્ગનો રોટલો આ બારીક સમયમાં નહીં લઇ લે. મોટા શેઠનો દેહ પડયાને દોઢેક વર્ષ થયુ હતું.

કારકુનોએ પોતાની હકીકત જાહેર કરી. મેનેજર તથા એજન્ટે ખામોશ રાખી સાંભળી, પણ નાના શેઠે પોતાનો નિર્ણય ફરે તેવો નથી એમ કહ્યું.

"શેઠ સાહેબ, સારા વખતની જેમ અમને નભાવી લો. મિલોની ખરાબ સ્થિતિ કંઇ લાખો વખત નહીં રહે." કુબેરદાસ ગળગળો થઇ બોલ્યો.

"સ્થિતિ કયારે સુધરશે એ ચોક્કસ ના કહેવાય. એટલે અમારે ત્યા કંઈ ધર્મશાળા કે પાંજરાપોળ નથી કે જેને તેને નકામા રાખીએ."

જવાબ સાભળનારા આભા બની ગયા. આ વખતે તો તેમણે નીચી ડોક રાખી ગમ ખાઇ જવાનુ હતું. થોડી હીંમત આણી કુબેર-દાસ બોલ્યો આપનું કહેવું વ્યાજબી હશે, અમે આપને તસ્દી ના આપત, પણ રેલ્વે, તાર ઑફિસ, મ્યુનિસિપાલિટી, સરકારી ખાતાઓ ને ખાનગી પેઢીઓ, કોઈ હમણા અમને સંઘરનાર નથી. અમારા એવા મંડળો નથી કે જેના ફંડ-માથી થોડોયે ફાળો અમારે ઘર બેસવા વખત આવે ત્યારે મળે. સરકાર તરફથી પણ તેવી કંઇ યોજના નથી. અમારે કોનો આશરો લેવો ? અઢી ત્રણ હજાર માણસોમાંથી અમારા જેવા પચાશ પોણોસો ઓછા થાય તેમા કપનીને કેટલી બચત થવાની ? બચત કરવાના બીજા ઘણા રસ્તા છે. આપ વિચાર કરી જુઓ"

"એ જોવાનું કામ તમારૂં નથી."

વધુ બોલવું વ્યર્થ હતું.

"વારૂ સાહેબ. આપના હ્રદયમા રામ વસે ને વિચાર બદલાય તો અમને પાછા લેવા કૃપા કરશો."

૩

કુબેરદાસનો મંદવાડ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો, ને આજે સવારે ભલા દાકટરે "વધુ દિવસ નહીં કાઢે" એવા નિરાશાજનક ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા. સવારથી શ્વાસ રૂંધાતો હતો, અને ક્વચિત ક્વચિત્ ભાન જતું રહેતું. દોઢ માસના મદવાડમા અશક્તિ ઘણી વધી ગઈ હતી; અવાજ એવો મંદ થયો હતો કે પથારી પાસે બેસનાર જ બરોબર સાભળી શકે. આખો પણ ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી. બિછાના પાસે શાન્તિદાસ નિશાળેથી આવીને બેઠો. બાપની આ અવસ્થા જોઇ એની આખમાથી આસુ ખાળ્યા રહેતાં ન હતા. શાળામાથી ગુરુજીએ કાઢયો, સમોવડીઆની સોબત ઓછી થઇ, મા ગઇ ને બાપ પણ ઉડશે કે કેમ એ અનિશ્ચય

સંશય પડતું, એવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા આ નિરાધાર કિશોર વયના મનમા શા શા વિચારો-એ ગડમથલ મચાવી હશે તે અમે વર્ણવી શક-તા નથી

કુબેરદાસે આંખ ઉઘાડી.

"શાન્તિ, આજે નિશાળે નથી ગયો?"

"ગયો'તો પણ...સાત દિવસ સુધી શાળામા નહીં આવવા ગુરુજીએ હુકમ કર્યો છે. અને તે પછી પણ...કદાચ દાખલ ના કરે."

"કેમ એમ ?" આતુર ચિત્તે કુબેરદાસે પુછ્યું. "તારાથી ગુન્હો થયો છે ?"

"બાપા તમે ફિકર ના કરો દોષ મારો છે, બીજા કોઇનો નથી. મેં કહ્યુ કે ઈશ્વરને હુ ધિક્કારૂં છું, અને તેથી ગુરુજી ગુસ્સે થયા ને મને દુષ્ટ બુદ્ધિનો ને એવો ને તેવો કહ્યો. ભલે હુ એવો હોઇશ. પણ હું તો એમની શિખામણની ઘાતોથી ધરાઇ ગયો છુ. તેથી તમે કે હુ તલભાર સુખી થવાના નથી કે આપણી સ્થિતિમા ફેર પડવાનો નથી. આપણી દુર્દશા-નો અંત નથી, અને તેનું કારણ જો ઈશ્વર હોય તો એવા ઈશ્વર મારૂ મને ચાહ ક્યાથી હોય ?"

"બેટા, એવા વિચાર મા આણ ઈશ્વરને ધિક્કારીશ નહી. એવું કદી કરીશ નહીં. એ ભોળાનાથ છે, દયાસાગર છે. ભાઇ, એની ભૂલ કદી થતી નથી. આપણે સૌ એને ભૂલી ગયા છીએ–ભૂલ આપણી છે, અને તેનું પરિણામ સૌ ભોગવે છે. ઈશ્વર જે કરે છે તે સારા સારૂ જ હોય છે. અનુભવ મળેથી તને શ્રદ્ધા આવશે. તારી મા જેવી સુશીલ સ્ત્રી એણે મને આપી અમારો સસાર સુખી હતો ..હવે તો પ્રભુ મને પણ ઉપાડી લે તો ઠીક.'

"બાપા, મારૂ નામ શાન્તિ કોણે પાડ્યુ ? મારા જન્મ પછી તમને શું સુખ મળ્યુ ?"

"ભાઈ તારી ભૂલ છે. નામ પાડનારે તો તારૂં નામ કચરો પાડેલ, પણ તું તારી માતા અને મારો આનંદ હતો અમારૂં જીવન શુ દુઃખી હતું ? પૈસે ટકે જે વિટંબણા પડતી તથા બીજી જે કંઇ ઊણપ લાગતી તે તારી હાજરીમા તને જોઈ વિસરી જવાતી સુખ ને દુઃખ એ મનના કારણ છે. મોટરો ને ગાડીઓ-મા દોડનારા, વાડીવજીફા ને બંગલાના રહેનારા સૌને સુખ છે સંતોષ છે, આનંદ છે એવું માનવું એ ભ્રમણા છે. પૈસા વધુ મળવો ન મળવો એ નસીબાધીન છે, પણ જીવીએ ત્યા સુધી કોઇ પાસે મ્હો નીચુ ઘાલી હાથ ધરવો ના પડે તથા ખોટે રસ્તે લાભ મેળવવા મન ના થાય એ જ બસ છે. એ મારૂં માગણું હતું, અને પ્રભુએ આજ સુધી મારી લાજ રાખી છે. બેટા, એને વિસારીશ નહીં. એનું ખરા દિલથી પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કર અને તું દુઃખી નહીં થાય તુ ઘણો સમજુ છે, ઉંમરના પ્રમા-ણમાં તારી શક્તિઓ સારી ખીલી છે. કોઇનું મન દુભવીશ નહીં અને થાય તેટલું સૌનુ કામ કરી છૂટજે. તારા નામ મુજબ જેમ મેં તારી માને ને મને શાન્તિ ને આનંદ આપ્યાં છે તેમ આગળ પાછળનાને આપતો રહેજે, અને ઈશ્વર તને નહી ભૂલે."

આટલુ બોલતા બોલતા કુબેરદાસ થાકી ગયા. આ શ્રમ તેમની શક્તિ બહાર હતો, પણ તેમના મનને બહુ આનંદ થયો. શાન્તિ તરફનો જાણે છેવટનો ધર્મ તેમણે બજાવી લીધો હોય એવો સંતોષ તેમને થયો. તેમના મુખપર શાંત છાયા છવાઇ રહી

"બાપા, તમે બહુ ત્રાસ ના લો મારી ભૂલ થઇ કે તમને આટલુ બધુ બોલાવ્યા. જુ-ઓ, તમે કેટલા હારી ગયા ? તમે નીરાંતે સુઇ રહો. ડાક્ટરને બોલાવું ?"

"ના, ભાઇ. હવે બહુ થયું. તું મારી પાસે બેસ. આજની રાત હું નહી કાઢું. એમ મારૂં મન કહે છે."

શાન્તિએ મો ફેરવી આંખ લૂછી ને ઉંડો નીસાસો નાંખ્યો. અર્ધો કલાક ગયો નહીં હશે એટલામાં કુબેરદાસ પથારીમાથી એકદમ બેઠા થયા. " શાન્તિ, જો, જો, તારી મા......મને ખાતરી હતી કે એ મને નહીં ભૂલે ને આવશે." ભીંત તરફ કુબેરદાસ એકી ટશે આખો ફાડી જોઇ રહ્યા. શાન્તિદાસ બ્હેબાકળો થઇ ગયો ને ડુસ્કે ડુસ્કે રોઇ પડયો.

" બાપા, બાપા, શું છે ? "

કુબેરદાસનો ચહેરો અજબ તેજથી ઝળકી ઉઠયો. દુ:ખ ને ગભરાટમા પડેલા શાન્તિદાસને કંઇ સમજ પડી નહીં.

" બેટા, તારી મા મને બોલાવે છે...... જો......આ......આવી......હું જઇશ હો... શાન્તિ ! " શાન્તિના માથા પર તેમનો ધ્રુજતો હાથ પડયો. " ભાઇ,......ઇશ્વિરને......કદી ......ધિક્કારીશ......નહીં......તેના પર..... પ્રેમ......રાખજે...... અને...... અને...... તેજ......તારૂં......રક્ષણ... કરશે. " આખો મીચાવા માડી. શ્વાસ બંધ થવા લાગ્યો. " વ્હાલી, આ આવ્યો, " એટલા શબ્દો એકદમ મોટે સાદે બોલી કુબેરદાસે માથું નીચે નાખ્યું.

૪

રાતના દશ ગણ્યા, અગીઆર ગણ્યા, બારના ટકોરા સંભળાયા તોયે શાન્તિદાસને ઉંઘ આવી નહીં. થોડી વારમા આગની બૂમ પડી ને એ પથારીમાંથી સફાળો ઉઠયો. લોકો દોડાદોડ કરતા હતા તેમના ભેગો ભળ્યો ને ચાલ્યો. આગ દૂર નહીં હતી. ભડકા પાસેથી દેખાતા હતા. નિશાળની પડોશમાં આવેલું ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીનું ઘર સળગી ઉઠયું હતું. પવનનું જોર હતું, બે માળનું જૂનું ઘર ને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અંધેર કારભારમાં પાણીનું જોર કમી, એટલે આગ કાબુમાં ના રહી. તેના ક્રૂર પંજામાં કેટલાં ઘરો સળગશે એ કહેવાનું ન હતું. શાસ્ત્રીજીએ ઉપરથી પડતું મેલ્યું, નશીબના બળીઆ તે બચી ગયા. તેમના ધણીઆણી શિવગૌરીને મહામહેનને અર્ધબેભાન દશામાં અંદરથી ઘસડી આણ્યા. બહાર આવતા જ તેમને ભાન આવ્યુ, અને "અરેરે પ્રભુ, મારા છોકરાં, " બોલી હાફળાફાફળા ઘર તરફ દોડયા.

ઘરમા પેસવું અશક્ય જેવુ હતું. તાપ અસહ્ય હતો અગ્નિ દેવતાએ તેમનો વિસ્તાર ચોમેર ફેલાવ્યો હતો અને આખું ઘર સપાટામાં લીધુ હતું લક્કડકામ બળતા વાર શી ? બંબાવાળાએ શિવગૌરીને અટકાવી. " બ્હેન, અંદર જવું એ હવે કેવળ ગાડપણ છે."

" ભાઇ, મને જવા દો...મારા બાળકો સાથે ભલે હું બળી મરૂં ...પ્રભુ, પ્રભુ...તેમને બચાવ. "

બંબાવાળાએ કાંડુ સ્હેજ જોરથી પકડયું ને ગદ્દગદ્દ કંઠે કહ્યું, " બ્હેન, તમારો વલોપાત ને કલ્પાત મિથ્યા છે. ઘરમા ભેડવાના ફાંફાં છોડી દો ને તમારા બાળકોને ઇશ્વિરને સોપો. હવે તો દૈવી મદદ જ તેમને બચાવી શકે."

ખરી વાત. દૈવી મદદ સિવાય તેઓ બચે તેમ નહીં હતા. અને જુઓ. જોતજોતામા લોકોના ટોળામાથી માર્ગ કરતો એક કિશોર ધસી આવ્યો, ને કોઇ અટકાવે તે પહેલા શરત ચુકાવી સળગતા દાદર પર કુદકા મારતો ચઢી ગયો. લોકો દંગ થઇ ગયા. ગોવિંદરામની નજર પડી ને ભયભીત ચહેરે તેઓ બોલી ઉઠયા, " અરેરે, આ તો શાન્તિ !"

લોકોના ટોળાએ નામ ઉપાડી લીધું. " શાબાસ, શાન્તિ શાબાસ, ધન્ય તારા માબાપને, ધન્ય તારી હિંમતને. " બધી આખો સળગતી બારીઓ તરફ ઠરી રહી.

" જુઓ, જુઓ. આ એક બાળક તો બચ્યું. " પોતાના હાથમા ત્રણ ચાર મહિનાના ધાવણા બાળકને લઇ, ધુમાડા ને અગ્નિની

જ્વાળાઓ વટાવી, બળી ગયેલી બારી આગળ શાન્તિ આવી પહોંચ્યો ને નીચે સહીસલામત જવાતો ગ્યતો ચિંતાતુર ચહેરે જોઇ રહ્યો. આઠ દશ જણા પીછોડી લઇ બળતા ઘર તરફ ધસ્યા. "શાન્તિ ગભરાઈશ નહીં. બચ્ચાંને નીચે ફેંક."

બાળકને બારીમાંથી નીચે ફેંકી શાન્તિ એકદમ અંદર દોડ્યો ને ત્રણ તથા પાંચ વર્ષના બીજાં બે નાના બાળકો સાથે બારી આગળ ફરી દેખાયો.

લોકોના ઉત્સાહનો, અધીરાઇનો, આનન્દનો પાર ના રહ્યો. આખું વાતાવરણ વાહવાહથી ગાજી રહ્યું.

"હવે કોઈ પણ અંદર રહ્યું છે?" શાન્તિએ મોટા અવાજે પુછ્યું.

ધાવણા બાળકને છાતીસરસી ચાંપતી શિવગૌરી આગળ આવી. "નહીં, બાપુ ને સૌને અણીશુદ્ધ બચાવ્યાં છે. ઈશ્વર તારા તરફ અમી નજર રાખે."

જરાયે ઉતાવળ કે ગભરાયા સિવાય તેમ પોતાની જાતની પરવા રાખ્યા વગર એક પછી એક છોકરાને નીચે ધરેલી ચાદરોમાં નાખ્યા. સૌ કોઇને હવે શાન્તિની સલામતી સારૂ ચિંતા પેઠી. કારણ પાસેની દિવાલ હાલવા લાગી હતી ને છાપરૂ પડું પડું થઈ રહ્યું હતું.

"ઉતાવળ કર. શાન્તિ! ચાલ, આ તરફ જોઇને એકદમ ભુસકો માર."

શાન્તિના સ્નિગ્ધ મ્હો પર ક્ષણભર સ્મિત ફરક્યું. આગળ પાછળ નજર કરી જેવો ભુસકો મારવા વળે છે તે જ વખતે તેના કુમળા શરીર પર દિવાલ તથા છાપરૂ તૂટી પડ્યા. શાન્તિ ભોંય પર પછડાયો ને તેના પર બળતો કાટ કરી વળ્યો. લોકો હિંમત ધરી ધસ્યા ને મહામહેનતે ઝડપથી કાટ દૂર કરી, સખત દાઝેલા, છૂંદાઇ ગયેલા, મરૂં મરૂં થઈ રહેલા શાન્તિને કાઢયો; તેને ઉંચકી લઈ હાથ પર નાંખી ધૂમાડા ને તાપથી દૂર સુવાડ્યો. શિવગૌરી ત્યાં દોડી પહોંચી અને દૈવી પ્રેમગુણના સાધન બનેલા આ નાના જીવને પગે પડતી, આશીર્વાદ આપતી, મોકળે મોંએ રોઈ પડી. તેનું પોતાનું બાળક આ પળે જતું રહેતું હોય એટલી લાગણી તેને થઇ. શાન્તિને ભાન હતું તેની મુખમુદ્રા શાન્ત હતી.

"માજી, શા સારૂ રુઓ છો?.. બાપા ગઇ કાલે જ ગયા...મારે ય જવું જ છે."

"શાન્તિ, એવા વિચાર ના કર. તને મારે ત્યાં મારા પોતાના બાળક માફક રાખીશ. ઈશ્વર તને ઝટ આરામ કરે."

"ગુરુજી, એ આશા હવે નકામી છે... મારી પાસે આવો...મને માફી આપો."

"ભાઇ, કોણ કોને માફી આપે? અમે તો જીંદગી ભર તારા ઓશીયાળ થયાં છીએ. હિંમત પ્રેમ ને ઔદાર્યનો પાઠ તેં મને શીખવ્યો છે. હું તને ઓળખી ના શક્યો.

"ગુરુજી!...વર્ગમાં બોલ્યો...ને ખોટું હતું...મારી ભૂલ સમજાઇ છે...ઇશ્વર જે કરે છે...ને સારા સારૂ.. મા ગઇ...બાપા ગયા...હું આ ચાલ્યો...કેવો ભાગ્યશાળી?... માજી!... આશિષ આપો."

આ કરુણાજનક દેખાવ જોનારા, આગળ પાછળ ઉભેલાની આંખોમાં આંસુ છલકાઇ રહ્યાં.

"બેટા!" શિવગૌરી તેના માથા પર હાથ ફેરવતી બોલી. "મારા જેવીનું વચન ફળતું હોય તો મારી આશીષ છે કે તે પરમકૃપાળુ તને તેની ગોદમાં લે ને અનન્ત શાન્તિ આપે."

"હા...શા. હવે...હું...નીરાંતે...સુઇશ.... ખરે,...ઈશ્વર...દયાળુ...છે."

૧૬

રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાઃ

ઓઢો જામ ને હોથલ

કચ્છના મુલકમા કોટકલી નામે ગામ હતું. ત્યાંના જામના નાના ભાઇનું નામ ઓઢો હતું. ઓઢાની ઉમ્મર પચીશેક વર્ષની હતી. તે વાંકડી મૂછવાળો ફાંકડો માદે જવાન હતો. તેનું વિશાળ કપાળ ગૌર વર્ણને લીધે ચમકારા મારતું હતું. તેની મોટી ને અણીઆળી આંખો જેમ ડરામણી હતી તેમ તે પ્રેમાળ એટલે મીઠી નજરવાળી હતી. તેની શિકલ શોભીતી, તેનો બાંધો કદાવર છતા ઉંચો ને પાતળો હતો. તે સ્વભાવે હસમુખો ને ટોળી હતો, તેથી તેને સૌ સારી પેઠે ચહાતાં હતા. તે સ્વચ્છ ને તંગ કપડા પહેરતો, અને હથિઆર સજીને જ્યારે તે ઘોડેસ્વાર થતો, ત્યારે તો સ્ત્રી પુરુષો તેને જોઇને છક થઇ જતા. તે જેવો શરીર હતો તેવો જ સત્યવક્તા હતો. સર્વ ક્ષત્રિય સદ્ગુણો તેનામા હતા. તે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળીને લંગોટબંધ રહેતો.

બંને ભાઇ વચ્ચે ઘાડો પ્રેમ હતો તેઓ સાથે ખાય પીએ, શિકારે જાય ને ગામેતરૂ પણ કરે. નજીકના ડુંગર પર બેસીને તે ઘણી વાર આનંદ કરતા, કેમકે તે ઉપર પુષ્કળ મોર વસતા હતા. તેઓ કળા કરે ને નાચે, ઢેલો તેમની આસપાસ વીંટાઈ વળે અને મોરોના ટૌકા વડે ડુંગર પરનું જંગલ ગાજી રહેતું. ડુંગર પર શિકાર કરવાની મનાઈ હોવાથી હરણાદિ પશુઓ નિર્ભયપણે કૂદાકૂદ કરતા હતા. તમારી જામની પહેલી પત્ની ગુજરી જવાથી તેણે બીજી વારનુ લગ્ન કર્યું હતું. ઠકરાળાં ૨૧ વર્ષના ને ખૂબસુરત હતાં. તે પોતાના દિયર પ્રત્યે ઘણો વહાલ બતાવતા. દુર્દૈવે ઓઢાનુ સુંદર શરીર ને તરુણાવસ્થાથી તેમનું મન વિહ્વળ થયું

એક વાર ઠકરાળાંએ ઓઢાને પોતાની મેડીએ બોલાવ્યો. તેને લલચાવા માટે જે જે સામગ્રી જોઇએ તે સર્વ તૈયાર રાખી હતી. ઓઢાને ગાદી પર બેસાડીને તેની છેક નજીક ઠકરાળાં બેઠાં, અને અનેક તરેહની રસીલી વાતો કરવા, હાવભાવ બતાવવા ને નખરાં કરવા લાગ્યા શ્રૃંગી ઋષિ જેવા ઓઢાનું મન તેથી ચળ્યું નહિ, કેમકે ભાભી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ હતો. આખરે ઠકરાળાએ પલંગ પર જઇને ઓઢાને તેમા આવવા આગ્રહ કર્યો. ઓઢાને હવે ભાભીની વૃત્તિ વિષેની સમજ પડી ગઇ. તે ગાદીએથી ઉઠ્યો નહિ, ત્યારે બાઇએ આવીને તેનું કાંડું પકડયું. તે ખિન્ન થઇને બોલ્યો, તમે મારા મોટા ભોજાઇ એટલે માતા તુલ્ય છો. અને હું તમને હંમેશા તે જ પ્રમાણે લેખું છુ છતાં તમે આ શું કરવા ઇચ્છો છો? હું બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળનાર લંગોટબંધ છુ. માટે મારાથી તમારો સ્પર્શ સરખો થઇ શકશે નહિ. તેણે કાંડું તરછોડીને જવા માડયું ત્યારે ભાભી ધ્રુસકીને બોલ્યા દિયરજી તમે માનતા નથી તો તમારી વિરુદ્ધ મારે સખત ઇલાજ લેના પડશે. તમારા ભાઇને ઉંધુ અવળુ સમજાવીને હું તમને દેશવટો લેવડાવીશ. ઓઢો કંઈ પણ ન બોલતા ઉતાવળે ઉતાવળે દાદર ઉતરીને ચાલતો થયો.

રાતે ઠાકોર મેડીએ પધાર્યા ત્યારે ઠકરાળાને ટુટપુટ ખાટલી લઇને સૂતેલાં દીઠા. ઠાકોરે પાસે આવીને કારણ પૂછ્યું, ત્યારે બાઇએ રોવા માડ્યુ, અને ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે કહ્યું કે 'આજ તો તમારા ભાઈ મારી લાજ લૂંટવા માટે મેડી પર એકદમ ચઢી આવ્યા હતા. મને મારી

રીતે લલચાવા માંડી, પણ હું જ્યારે એકની બે ન થઇ ત્યારે તે ધમકી આપીને ચાલ્યા ગયા. હવે પછી તે શું કરશે તે કહેવાય નહિ. માટે તમે તેને દેશવટો દ્યો તો જ મારાથી નિરાતે રહેવાય.' ભાઇની શુદ્ધ વર્તણુક વિષેની ઠાકોરને ખાત્રી હતી, તેથી તેમણે આનાકાની કરવા માંડી એટલે બાઇએ સ્ત્રીચરિત્રનો આરંભ કર્યો; તેથી અંજાઇને તેમણે આવતી કાલે જ ભાઇને દેશવટો દેવાનું વચન આપ્યું.

બીજે દહાડે સવારે ભાઇને દેશપાર કરવાનો હુકમ થયો. ઓઢો શું પરિણામ આવશે તે જાણતો જ હતો. તેથી તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર સત્વર તૈયાર થયો. અને કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિના ઘોડા લઇ તે પોતાના વહાલા ડુંગરને જુહાર કરી પરદેશ જવા નીકળી પડ્યો, અને ગુર્જર નરેશ વિસળદેવને જઈ મળ્યો. વિસળદેવે તેને ભારે માન આપી પોતાની પાસે રાખી લીધો. થોડા જ દિવસમા બંને વચ્ચે ગાઢી મિત્રતા બધાઇ. એક વાર બને સાથે જમવા બેઠા હતા તે વખતે વિસળે પોતાના ભાણામા ચપટી ધૂળ નાખી, તેથી આશ્ચર્ય પામીને ઓઢા જામે તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે વિસલે કહ્યું કે 'જ્યા સુધી અણુહિલપાટણ નજીક ધોળાગઢમા બાદશાહની સાટો છે તે લેવાણી નહિ ત્યાં સુધી હુ અન્ન નહિ પણ ધૂળ જ ખાઉં છુ' એક વાર મેં ચઢાઇ કરી તેમા નિષ્ફળ થવાથી મેં આવું આકરૂં પણ લીધું છે.'

આ સાંભળી ઓઢા જામને પગથી માથા સુધી લાગી ગઇ. તેણે કહ્યું, "મહારાજ, હું બાદશાહની સાટો લઇ આવું તો જ તમારૂં અન્ન ખાઉં." તેણે મહારાજ પાસેથી આઠ દશ હજાર સવાર તથા કેટલુંક પાયદળ લઇને ચઢાઇ કરી. રસ્તે ચાલતો ચાલતો જાય છે એટલામા તેને એક ઘોડેસ્વાર મળ્યો. તેની ઘોડી પાણીપંથી હતી. તેણે આખે અગે હથિઆર સજેલા હતા પીઠે નાનકડી ગેંડાની ઢાલ તથા તીરોનો ભાથો આવી રહેલા હતો. તેણે એક હાથમા પોલાદનું ભારે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. તેનું સ્વરૂપ પણ મોહક હતું. તેણે ઓઢાને રામરામ કરીને પૂછ્યું કે તમે લશ્કર સાથે ક્યા સીધાવો છો? ઓઢાએ સઘળી વાત અથ ઇતિ માંડીને કહી, એટલે સવાર બોલ્યો, ચાલો. હુ પણ તમારી સાથે આવુ છું. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં બંને પોતપોતાની બહાદુરીની વાતો કરતા હતા. વચમાં ઓઢાએ સવારને પૂછ્યું કે તમારૂં નામ શું ને તમે ક્યાં રહો છો? તે બોલ્યો મારૂં નામ હોથલ, અને હુ તમે આવ્યા તેથી થોડેક છેટે સંખાસર તલાવ નજીકના નેસડા (ગામડા-મુઆડા) માં રહું છું ગપાટા મારતા મારતા તેઓ ધોળાગઢ આવી પહોચ્યા.

ધોળાગઢ પાટણથી આઠ ગાઉ હતું. ત્યા બાદશાહના સાંઢીઆ (ઊંટો) બંધાતા હતા. તેને ફરતો જબરો કોટ હતો. રાતની વખતે જ્યારે ઓઢો જામ સાઢીઆ ઉપર હુમલો કરવાને ધસ્યો ત્યારે તેને માલમ પડયું કે ઝાંપો મજબુત અને અંદરથી જબરા તાળા સાંકળોથી વાસેલો હતો. લશ્કરના માણસોને લાગ્યું કે ઝાંપો ઉઘડી શકે એમ નથી તેથી તેમણે નિરાશ થઇને ઓઢાને વાત કહી. ઓઢાએ જાતે ત્યા ઘણી મહેનત કરી પરંતુ ઝાંપો ઉઘડી ન શક્યો. પછી બધાએ હોથલ પાસે જઇને કહ્યું કે. અમારાથી ઝાંપો ઉઘડી શકતો નથી. માટે તમે તમારૂં બળ અજમાવો. હોથલે જઇને ઝાંપાને થાંભલા સાથે સમૂળગો ઉખેડી આઘો ફેંકી દીધો' ઝાંપો ખુલ્લો થતા જ ઓઢાના માણસો અંદર ઘુસી ગયા. સાઢીઆની ચોકી કરનારા જે માણસો સૂતા હતા તેમાના ઘણાકને લશ્કરે ઠાર કર્યા. આ ધમાલ ચાલી રહી હતી, એવામા બાકીના ચોકીદારો તેમના જમાદાર સાથે જાગી ઉઠી હથિઆરબંધ થયા.

એટલામાં હોથલે થોડાંક માણસોને બધા સાઢીઆ સોંપીને કહ્યું કે તમે એ સાઢીઆ હાંકી ચાલ્યા જાઓ. અમે જમાદાર વગેરેને મારીને તેમના ગાડા સાંઢીઆને લઇને પાછળથી આવી મળીશું.

જેવા સાઢીઆ બહાર કાઢ્યા, તેવા જ તેઓ ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા, અને ઓઢાના માણસોને કબજે રહી શકયા નહિ, ત્યારે તેમણે હોથલને એ વાત કહી. હોથલે જઇને એક મોટા સાઢીઆને આગળ કર્યો એટલે બાકીના સાઢીઆ હારબધ તેની પાછળ ચાલ્યા. તેમને લઇ ઓઢાનાં માણસો ચાલતાં થયાં. આવી ગરબડ ચાલી રહી હતી, તેનો લાભ લઇને જમાદાર ગાઢીઆ સાઢ પર સવાર થઈ ચાલી નીકળ્યો, તેણે અણહિલપુર જઇ બાદશાહને ખબર કરી કે વિસલદેવનાં લશ્કરે ગઢનો દરવાજો તોડી, ચાકરોને મારી સર્વ સાંઢીઆ બહાર કાઢ્યા, ને તે લઇને ચાલતા થયા. બાદશાહને આ ખબરથી હાડોહાડ વ્યાપી ગઇ. તે મોટું લશ્કર તૈયાર કરી જાતે મેદાન પડ્યો. અને તડામાર કરતો ધોળાગઢ આવ્યો.

સાંઢીઆ રસ્તે પાડીને હોથલ ગઢમા આવ્યો તો ગાંઢીઓ સાઢ ને તેનો જમાદાર તેની નજરે ન પડ્યા. તેણે ઓઢાને કહ્યું કે તે નિશ્ચય પાટણ ગયો. એટલે હવે બાદશાહનુ લશ્કર જલદી આવી પહોચશે. માટે આપણામાથી એક જણે તેની સામે ટક્કર લેવા રહેવું ને બીજાએ સાઢીઆ સત્વર હાકી જવા. આ બેમાથી તમે કયું કામ માથે લો છો? ઓઢાએ કહ્યું, હું સાંઢીઆ લઇ જાઉં છું. એટલે બાદશાહને ખાળવાનું કામ હોથલને માથે આવી પડ્યું.

હોથલ પોતાના માણસો સાથે બાદશાહના લશ્કર સામો થયો. પરંતુ પોતાનું બળ ઓઢાને બતાવવા સારૂ તે ધીમે ધીમે પાછળ હઠતો ગયો, અને ઓઢો સાઢીઆ લઇને જતો હતો તેની નજીક આવી પહોંચ્યો. ઓઢાને લાગ્યું કે હોથલ પાછો હઠતો જાય છે માટે સાઢીઆને એક ટેકરી પર ઉભા રાખી તે હોથલની મદદે આવવા લાગ્યો, ત્યારે હોથલે ના પાડી. તેથી તે ઊંટોની પાસે ટેકરી પર ગયો ને શું થાય છે તે જોવા લાગ્યો. હોથલે હવે પોતાનું બળ ખરેખરૂં અજમાવ્યું અને તેણે બાદશાહના દળને પાછું હઠાવી દીધું. બાદશાહે વિષ્ટીનો ઇલાજ અજમાવ્યો પણ હોથલે ચોખી ના પાડવાથી બાદશાહ થાકીને લશ્કરની સાથે પાછો પાટણ ગયો.

ઓઢો જામ ટેકરી પરથી નીચે આવીને હોથલને મળ્યો અને બંને સાઢીઆ લઇ આગળ ચાલ્યા. જ્યારે બંનેને જુદા પડવાનો રસ્તો નજીક આવ્યો ત્યારે હોથલે કહ્યું, હવે આપણે જુદા પડવાના. માટે મારા ભાગના સાઢીઆ મને આપો ને બાકીના તમે લઇ જાઓ. ઓઢાના માણસો બોલ્યા કે સાઢીઆ અમે હાકી લાવ્યા છીએ માટે તેમાથી તમને ભાગ નહિ મળે. આથી હોથલને ઘણી રીસ ચઢી. ઓઢાના લશ્કરમાંથી તેણે એક ઘોડાને એક હાથે ઉપાડી આઘે ફેંકી દીધો ને બોલ્યો કે જો હું ચહાઉં તો તમને સઘળાને ફેંકી દઉં ! સાઢીઆ હાકી આપવામાં ને બાદશાહના લશ્કરની વહાર ઝીલવામા તો હુ એકલો હતો. હવે ભાગ વહેંચતી વખતે તમે બહાદુરી બતાવવા નીકળો છો તેથી મને તાજુબી લાગે છે.

ઓઢાએ પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું, ભાઇઓ, એ હોથલ ન હોત તો આપણે સાંઢ્યો હાકી લાવવામાં ફત્તેહ પામ્યા જ ન હોત. હોથલ કેવો પરાક્રમી છે તે જુઓઃ—

ત્રાજ તોલ્યો તાકરે, જેમ બન્તરે બકાલ,
તે રુ વઢો ના મુરો બેલીઓ, કેડાં વેચી દો માલ.

ખરૂં જોતા તો બધી સાંઢ્યો તેમની છે માટે તેમને આપી દ્યો. ઓઢાની નેક વૃત્તિ જોઇને

ત્રાજ-ઘોડો મુરો-મારો બેલીઓ-સાથી
કેડા-સાંઢીઆ વેચી-વહેંચી

હોથલ રાજી થયો ને બોલ્યો કે મારે એકે સાંઢ જોઇતો નથી. માટે ઓઢા જામ, તમે સઘળી સાંઢયો લઇ જઇને તમારા માલિક વિસલદેવને સુપરત કરો. કેમકે તે લઇ આવવાનું તમે તેમને વચન આપ્યું હતું. જામસાહેબ, લ્યો હવે તમને રામરામ છે. આપણે વિખૂટા પડવાનો વખત આવ્યો તેથી મને દિલગીરી થાય છે. બંને મિત્રો ઉદાસ ચહેરે અને પાણી ભરી આંખે જુદા પડયા. હોથલ જયા સુધી નજરે દેખાયો ત્યાંસુધી તેની તરફ ઓઢો જોઇ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે હોથલનુ શરીર એક સ્ત્રીના જેવું રૂપાળું ને નાજુક છે, તેને હજુ મુછો પણ ફુટી નથી. તેથી તે કિશોર વયનો લાગે છે. વળી તે કોઇ ગામનો ઠાકોર ન હોઇ એક નેસડામા પડી રહે છે. એમ છતા તેનામા આટલું બધું બળ કયાથી ? ખરેખર તે કોઇ દૈવી જીવ હોવો જોઇએ. અથવા તેને શંકર સરખા કોઇ બળવાન દેવનો હાથ હોવો જોઇએ.

ઓઢો જામ સાંઢીઆ લઇને વિસલદેવ પાસે ગયો. પોતે લીધેલુ પણ પાળવાને ઓઢો શકિતમાન થયો તે જોઇને મહારાજાને ઘણો આનંદ થયો. મહારાજા પાસે કેટલાક માસ રહ્યા પછી તેણે પોતાને વતન જવાની રજા માગી, ત્યારે વિસળદેવે કહ્યુ કે ઠાકોર, તમે અહીં મઝેહથી રહો. તમને હું સારો દરમાયો આપીશ, અને ગામગરાસ પણ બક્ષિસ કરીશ. માટે તમે મારી પાસે રહો. તમને કોઇ જાતની અત્રે હરકત આવવાથી નથી ઓઢાએ ઉત્તર આપ્યો કે આપની મહેરબાનીથી હું સર્વ પ્રકારે સુખી છુ. તેમ આપ મને સારી રીતે રાખશો તેની પણ મને ખાત્રી છે છતા બહુ દિન વીતી ગયા માટે મારે પાછા ઘેર જવું જ જોઇએ. તેનો અતિ આગ્રહ જોઇને વિમલદેવે ન છુટકે તેને રજા આપી પુષ્કળ ઝવેરાત, દ્રવ્ય અને ઘોડેસ્વાર આપ્યા. મહારાજાને ગદ્‌ગદ કંઠે રામરામ કરીને તે વતન જવા નીકળ્યો.

થોડેક ગયા પછી તેને પોતાનો મિત્ર અને સંગ્રામનો સાથી હોથલ યાદ આવ્યો. તેથી તેને છેલ્લી વારના મળી લેવાનું તેને દુરસ્ત લાગ્યું. તે હોથલના નેસડા તરફ વળ્યો. રસ્તામાં સંખાસર તળાવને આરે એક સ્ત્રી નગ્ન થઇને નહાતી તેના જોવામા આવી. તેના માથાના વાળ એટલા લાબા હતા કે તે વડે તેનું આખું શરીર ઢંકાઇ ગયું હતું. પરંતુ તેથી તેનું રૂપ કંઇ ઢંકાયું રહ્યું નહિ. ઓઢા બ્રહ્મચર્ય પાળનારો હોવાથી નગ્ન સ્ત્રીને જોતાં જ તેણે પૂંઠ વાળી. સ્ત્રીએ ઝટ કપડુ બદલ્યું ને ઓઢાને ઉભેલો જોઇ તેણે પૂછ્યું તમે કોણ છો અને કેણી તરફ જવા નીકળ્યા છો ? જામે પોતાનું નામ આપીને કહ્યુ કે નજીકના નેસડામાં મારો મિત્ર હોથલ કરીને રહે છે તેને હું મળવા જાઉં છું. સ્ત્રીએ કહ્યું હું તેને ઓળખું છું. તે એક ભોંયરામાં રહે છે. ચાલો, હું તમને તેની પાસે લઇ જાઉં. ઓઢો બાઇની પાછળ ચાલ્યો. બાઇએ કહ્યુ ચાલો, આ ઘરમાં થોડી વાર આરામ લ્યો તમે થાકેલા જણાઓ છો. ઓઢે કહ્યુ, પણ આ ઘરમા કોઇ મરદ નથી. તેથી હું એકલી બૈરી સાથે બેસી શકુ તેમ નથી

એ સાભળીને બૈરીએ પડદો કાઢી દાધો. તે બોલી. તમે મને સ્ત્રીના રૂપમા હોવાથી પિછાની ન શકયા પણ મેં તો તમને તુરત જ ઓળખી લીધા હતા. તમારી સાથે સંગ્રામમા જનાર હોથલ તે હું જ! તમે મને નગ્નાવસ્થામા જોઇ, માટે તમે મારા સ્વામી થઇ ચૂકયા. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું પુરુષના લેબાસમા રહું છુ છતાં જે પુરુષ મારૂ આપ જોઇ શકશે તેને હું પરણીશ. મારા પિતાજીની હકરાત આંચકી લેવાવાથી અમે વખાના માર્યા આ નેસડામા

રહ્યાં. થોડાં વર્ષ વીત્યા પછી મારા પિતાજી પણ કૈલાસવાસી થયા, તેથી મારે વેષ બદલીને પુરુષ તરીકે ભોંયરામા રહેવું પડ્યું. બીજો કંઇ ઇલાજ ન રહેવાથી અને હોથલના આગ્રહથી તે હોથલને પરણ્યો.

લગ્ન કર્યા પછી બંને સુખચેનમા રહેવા લાગ્યાં. કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. હોથલે બે દીકરાને જન્મ આપ્યો. મોટાનું નામ જેસલ અને નાનાનું નામ જખરો પાડ્યું હતું. એક દિવસે બને છોકરાને લઇ ઓઢો નજીકના ડુંગરમાં ફરવા ગયો. સાંજનો વખત હતો, વાદળા ચઢી આવ્યા, મંદમંદ સુગંધમય પવન વાવા લાગ્યો, ક્ષિતિજમા આછી વીજળી થતી હતી, તેથી ડુંગર ઉપરના મોર ટૌકા કરી રહ્યા મોરના ટૌકા સાંભળીને ઓઢાને પોતાનું વતન સાંભરી આવ્યું, તેથી તેણે નિસાસો નાંખ્યો. મોટો દીકરો ચાલાક હતો તેણે પૂછ્યું ત્યારે ઓઢે પાંસરો ઉત્તર ન આપ્યો. ઘેર ગયા પછી જેસલે પોતાની માતાને વાત કરી. તેણીએ પોતાના સ્વામીને ઉદાસ થવાનું કારણ ઘણા આગ્રહ સાથે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પોતાનું વતન સાભરી આવ્યાની વાત કહી. બાઇએ ખુશીની સાથે વતન જવાની ઇચ્છા બતાવી, અને ઉતાવળથી સર્વ તૈયારી તેણે કરી દીધી. વતન જવા નીકળ્યા પછી રસ્તામા પોતાના માલિક વિસલદેવને તે મળવા ગયો. વિસલદેવે તેને બહુ સન્માન આપી ઘણી ખાતર કરી અને જતી વખતે વળી વધારે ધન આપ્યું.

દરમિયાન અહીં એના મૂળ વતનમા બે ચાર વરસમાં જ એની ભાભીના પાપનો ઘડો ભરાયાથી તેણીના કુકર્મ તેના પતિ તમાચી જામથી પણ અજાણ્યાં ન રહ્યાં અને તેણે એ નષ્ટ નારીને ગધેડે બેસાડીને તગડી મુકી. તે જ પળથી પોતાના ભાઇની નિર્દોષતાની તેને ખાતરી થઇ ગઇ. એને શોધી કાઢવાને તથા પાછો સ્વદેશ બોલાવવાને તજવીજ કરવા લાગ્યો હતો. તેમા વળી વરસ વીતતા ગયાં તેમ પોતાનું શરીર ઘરડું થતું જતાં એને ઓઢો ક્યારે આવે એમ થવા લાગ્યું. ઓઢો જામ સતી હોથલ અને એક મહારાજાના રસાલા અને પરિવાર સાથે બંદરે ઉતર્યો તે સાથે જોતજોતામા એના આવ્યાની વધાઇ એના મોટા ભાઇ સુધી પહોચી ગઇ અને તે ઓઢાને મળવા ધાઈ આવ્યો. ઓઢાના છોકરા મોટા ભાઇના પગમાં પડ્યા. અને ઓઢો પણ તે જ પ્રમાણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા જતો હતો પણ તમાચી જામે તેને વચ્ચેથી જ અટકાવીને બાથમાં લઇ લીધો. બંને ભાઇ આયુષ્યનો બાકીનો કાળ સુખ-શાંતિમાં અને પ્રજાહિતના નહાનામોટાં નિત્ય-કર્મમા નિર્ગમતા હતા. સતી હોથલની શક્તિ અને પવિત્રતાની નામના પણ ચોતરફ મહેકી રહી.

કાન્તમાલા

બીજી કૃતિઓ

ગદ્ય

રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી :

કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ

જ્ઞાનેશ્વરઃ—ઓહો, કલાકુંજ, આ બધાં ક્યા પુસ્તકો છે?

કલાકુંજઃ—ગુજરાતી સાહિત્યના સારામાં સારાં બાર પુસ્તકો છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—જોઉં તો ખરો, તમે કયાં પુસ્તકોને સારામાં સારાંની સ્પર્ધનીય કક્ષામાં મૂક્યાં છે?

કલાકુંજઃ—એ જોવા દેવાની વાત નહિ. મારૂં જે ઉત્તમ તે તમારૂં ઉત્તમ નએ હોય. સુંદરતાની માફક ઉત્તમતા વૈયક્તિક દૃષ્ટિએ વિવિધતા ગ્રહણ કરે છે, ને તેટલા માટે ચર્ચાનાં ચુંથણાને પ્રસંગ આપવા હું રાજી નથી.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—મતભેદ અનેક બાબતોમાં હોય છે જ; માટે તે મતભેદ જાણવા દેવો નહિ એ તે કેવો ન્યાય?

કલાકુંજઃ—એ કવિઓનો ન્યાય. કવિ એટલે લાગણીઓનો ઝરો, કવિ એટલે ભાવનાઓનો કુંજ, કવિ એટલે આદર્શોનો ફુવારો. એને શુષ્ક દલીલોનો કંટાળો હોય છે, ને મતભેદને વિષે એને અસહિષ્ણુતા હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—એટલે?

કલાકુંજઃ—એટલે એમ કે મારા પ્રિય કવિઓ કોણ તે હું કહેવા માગતો નથી. કહું ત્યારે તમે ચુંથણા કરોને કે નર્મદ કરતાં દયારામ ચઢે, કે નાનાલાલ કરતા નરસિંહરાવ ચઢે કે લલિત કરતાં ખબરદાર ચઢે?

જ્ઞાનેશ્વરઃ—વારૂ, ત્યારે એટલું આ પરથી સમજાય છે કે તમારા હાથમાંનાં બધાં પુસ્તકો કાવ્યપુસ્તકો છે, ને તમે હવે કવિતામાં અનહદ રસ લેતા જણાઓ છો.

કલાકુંજઃ—એમ જ. પરંતુ પુસ્તકો કયાં છે તે હું કહેવા માગતો નથી.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—આ "પૂર્વાલાપ" તો દેખાઇ જ આવે છે.

કલાકુંજઃ—ભલે દેખાય, પરંતુ મારા મનનાં ઉત્તમ માનેલાં બાર કાવ્ય-પુસ્તક કયાં છે, તે મારે જણાવા દેવું નથી.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—ભલે, પણ એટલું તો નક્કી જણાય છે કે સાહિત્યવાટિકામાં તમને માત્ર કાવ્યકુસુમો જ સર્વોત્કૃષ્ટ લાગ્યાં.

કલાકુંજઃ—તેને વિષે દલીલને સ્થાન નથી. કાવ્યાનંદ તે દિવ્ય આનંદ છે. શાંતિના સમયમાં થએલા રસિક અંતઃક્ષોભને પરિણામે જ કાવ્યકુસુમો હૃદયોદ્યાનમાં ખરે છે. કોઇ ભાગ્યશાળીને જ એ ક્ષોભ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેનાં કુસુમોનો સુવાસ લેનારા પણ ખરેખર ભાગ્યશાળી જ હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—જો કૃત્રિમતામાં દિવ્યતા હોય, તો

કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય; જો ભાવનાઓ ને લાગણીઓમાં દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય; જો પદ્ય, અર્થાત્ અસ્વાભાવિક શૈલીમા દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યાનંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય. બાકી તો કાવ્યમા આનંદ લેવો એ મારે મન કલ્પનાએ ઉભા કરેલા ખોટા ચિત્રોમા ક્ષુલક વા બાલિશ આનદ છે, કાવ્યમાં આનંદ લેવો એ મારે મન ભાવનાની ભભક કે લાગણીના ભરાકાઓમા ઘૈગઓને આનંદ મળે છે તેવો, ઘૈણ આનંદ છે; અને કાવ્યમાં આનંદ લેવો એ મારે મન ગવૈયાઓને જે સંગીતમાં આનંદ મળે છે એવો નાદજનિત ને નાદગ્રસ્ત આનંદ છે. કાવ્યનું ગર્ભ કૃત્રિમતા છે; રે, કાવ્ય એ મૂર્તિમતી કૃત્રિમતા છે.

કલાકુંજઃ-ઓ હો હો હો! ખૂબ કરી તમે તો, ખરેખર આબરૂ કરી નાખી. કાવ્યમાં તમે કૃત્રિમતા જુઓ છો, કાવ્યમા તમે લાગણીઓની ઘૈણવૃત્તિ જુઓ છો, કાવ્યમાં તમે ગવૈયાઓની ધૂન જુઓ છો.

જ્ઞાનેશ્વરઃ-હા, એમજ.

કલાકુંજઃ-ઠીક ત્યારે. એક પછી એક-કાવ્યમાં કૃત્રિમતા ક્યા આવી?

જ્ઞાનેશ્વરઃ-જે વ્યવહારમાં ન હોય તે કાવ્યમા કલ્પાયું હોય છે. આદર્શ પ્રેમ; ક્યાં છે? કવિની કલ્પનામા આદર્શ મૈત્રી; ક્યા છે? કવિની કલ્પનામાં આદર્શ ભક્તિ, ક્યાં છે? કવિની કલ્પનામા કાવ્ય એટલે કલ્પનાના ઘોડા દુનિયા પાર, તે, માણસને ક્યાએ ખેંચી જાય છે તેનું તેને ભાન રહેતું નથી, ને જે દુનિયામા માણસને એ ફેરવે છે તેમાંથી જો તે વ્યવહારમ જતાં સરખામણી કરવા માંડશે તો તે દુઃખી થશે. કાવ્યનાં ચિત્રોથી કેટલાને લાભ થયો?

કલાકુંજ-લાભ કરવો, એ કાવ્યનો ઉદ્દેશ નથી. કાવ્ય, એ સૌંદર્યનો એક આવિર્ભાવ છે, ને સૌંદર્યનું કર્તવ્ય સતત આહ્લાદ આપવાનુ છે, નહિ કે કોઇ પ્રકારનો લાભ. લાભાલાભની ગણનાએ સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરનાર માણસ પ્રાતઃકાળે સૂર્યને પૂજનાર માણસ પશ્ચિમમાં પગે લાગે તેના જેવો છે. વસ્તુનું એને ખોટું ભાન છે, અજ્ઞાન નહિ, પણ વિપરીત જ્ઞાન.

જ્ઞાનેશ્વર-હશે, પણ કાવ્ય માત્રમા કૃત્રિમતા તો ખરી જ.

કલાકુંજઃ-નહિ જ. જો કલામાં કૃત્રિમતા હોય તો કાવ્યમાં તેમ હોય. કલાકાર શું કરે છે? નૈસર્ગિક સત્યો, જે ઘણુંખરૂં નરી આંખે દૃષ્ટિગોચર થતા નથી તેને પોતાની કલાને બળે આવિર્ભાવ આપે છે. વ્યવહારના વમળમાં સંડોવાયલો ગરીબ બિચારો માનવી નિસર્ગના નિરીક્ષણ માટે અસમર્થ હોય છે; તે જે જે અનુભવે છે તે સાંસારિક ઉપાધિઓના મોહક ઓપવાળું હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર-કેવી રીતે? એક ચિત્રકાર લો. એ જે સુંદર ચિત્ર દોરે છે તેવું સુંદર રૂપ જોવામા આવે છે ખરૂં કે? નહિ જ, ને તેથી જ એની પીંછીમાં કૃત્રિમતા છે.

કલાકુંજઃ-નકલ કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય, તો ખરે જ ચિત્રકાર કૃત્રિમ નકલકાર છે તેમ જ નકલ કરવી એ જ જો કલાનો આદર્શ હોય તો કવિમાં કૃત્રિમતા છે જ. પણ નિસર્ગને અનુકૂળ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી. એ જો કલાનો આદર્શ હોય તો નથી ચિત્રકારમાં કૃત્રિમતા કે નથી કવિમાં કૃત્રિમતા કે નથી કોઈ જ કલાકારમાં કૃત્રિમતા-કલાકાર, એ નકલ કરનાર નહિ પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એની ઉત્સર્ગ-

શક્તિને બળે એ મૌલિક ચિત્રો, મૌલિક વિચારો, મૌલિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, ને એની ખૂબી એ છે કે જે મૂળ વસ્તુઓ એ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વાભાવિક હોય છે. નિસર્ગમાં રહેલી શુદ્ધ વસ્તુઓને આલેખવી એ એનુ એ કામ સમજે છે. વ્યવહારમા એવી વસ્તુઓ જોવામા ન આવે તે પરથી એના ચિત્રો કૃત્રિમ છે એમ સમજવાનું નથી, પણ વ્યવહાર નિસર્ગથી સંતાકૂકડી કરે છે, વ્યવહાર નૈસર્ગિક સત્યોને એક કે બીજા કારણથી તજી દે છે, એ છે.

જ્ઞાનેશ્વર–ત્યારે શું વ્યવહારના અનુભવો અસત્ય છે ?

કલાકુંજ–બેલાશક. ફિલસુફો પણ શું કહે છે? વ્યવહાર અસત્યથી ભરપૂર હોય છે. નિસર્ગમાં રહેલી સત્ય વસ્તુ વ્યવહારથી પર છે, એ વાત ફિલસુફ જ્યારે બુદ્ધિને માર્ગે સ્થાપે છે, ત્યારે કવિ ટૂંકે, કલ્પનને માર્ગે દર્શાવે છે. નૈસર્ગિક સત્યોનું આલેખન કરવું, નિસર્ગની વસ્તુઓનું રસિક રીતે ચિત્રદર્શન કરાવવું, એ જ કલાકારનું તેમ જ કવિનું કર્તવ્ય છે; અથવા એ જ કવિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે–કવિને કર્તવ્ય હોતા જ નથી, એ તો સ્ફુરણાઓનો ગુલામ હોય છે, કર્તવ્યબુદ્ધિનો કદાપિ નહિ.

જ્ઞાનેશ્વરઃ–ચલો, ઠીક–કૃત્રિમતાના સંબંધમાં તમારૂં મન્તવ્ય જાણ્યું. હવે, કવિ એ સ્રૈણ આનંદ આપે છે, તેને વિષે શું કહો છો ?

કલાકુંજઃ–મનુષ્યસ્વભાવ કંઇ માત્ર શુષ્ક બુદ્ધિથી જ દોરવાતો નથી. મનુષ્ય, એ બુદ્ધિ તેમજ લાગણી, બંનેથી દોરવાય છે, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રને તો બુદ્ધિ કરતા લાગણીની સાથે વધારે સંબંધ હોય છે. બુદ્ધિ તો માત્ર માનવજીવનની નૌકાનું સુકાન છે; પણ તે નૌકાને હાંકનાર બળ તો લાગણી જ છે

જ્ઞાનેશ્વરઃ–કવિઓ શું ભાવનાઓ પર વિશે ભાર નથી મૂકતા ? જે જૂદા જૂદા રસ કાવ્યોમા ઝામે છે તે શુ જૂદા જૂદ સ્થાયી ભાવોને જ બળે નથી ઝામતા ? એટલુ જ નહિ, પણ કવિઓ શુ લાગણીઓને લડાવતા જ નથી માલમ પડતા ?

કલાકુંજઃ–ખરૂં છે, પણ તેમા ખોટું શું છે કે તમે તેને સ્રૈણ વૃત્તિ કહી નિન્દવા લાગો છો ? પ્રથમ તો "સ્રૈણ વૃત્તિ," એ શબ્દોને જ માટે મારે વાંધો છે. સ્ત્રીઓએ એવું શુ બગાડયું છે કે ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિને વખોડવાના હેતુથી સ્રૈણ એવું વિશેષણ વાપરવું પડે છે. સ્ત્રીઓને હલકી પાડવાના જમાના ગયા. આ જમાનો તમારૂં એ વિશેષણ નિન્દ્ય ગણશે.

જ્ઞાનેશ્વર–અરરર ! હું સ્રૈણ, એ વિશેષણ પાછું ખેંચું છું. સ્ત્રીસન્માનની વાત આવે ત્યા જમાનો ઘેલો થાય છે. ભલે ઘેલો થાય; તે તેને લાગે વળગે. પરંતુ, લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરવી, એ શું કવિઓનું જાણે મુખ્ય કામ નથી થઇ પડયું જણાતું ? સારા કવિઓના કાવ્યો જોશો તો પણ તમને તેમા લાગણીઓને ઉશ્કેરનારૂં શું ઘણું માલમ નહિ પડે ?

કલાકુંજઃ–ઉત્તેજન આપવું ને ઉશ્કેરવું, એ બે એક નથી; ઉદ્દીપ્ત કરવું ને ઉશ્કેરવું, એ બે પણ એક નથી. તેમ જ આપણામા જે જે સારી લાગણીઓ દબાઇ રહેલી હોય તેને તદનુકૂલ ભાવના ચિત્રોથી ઉદ્દીપ્ત કરવી એ કવિનો મુખ્ય વ્યાપાર છે, ને કોણ કહેશે કે એ ખરાબ છે ?

જ્ઞાનેશ્વરઃ–ચલો, લાગણીઓ અને કાવ્ય, એ

એના સંબંધ વિષે પણ તમારૂં મન્તવ્ય જાણ્યું. પરંતુ એટલું તો ખરૂં જ કેની કે કાવ્યની શૈલી, પદબન્ધ, એ ખરેખર કૃત્રિમતા જ છે. શું આપણે પદ્યમા બોલીએ છીએ? શું આપણે પદ્યમાં વાતચીત કરીએ છીએ? શુ આપણે પદ્યમા વિચાર કરીએ છીએ? નહિ જ. તો પછી પદબન્ધની શૈલી તે કૃત્રિમ નહિ તો બીજું શુ?

કલાકુંજ.—આ પ્રશ્નના બે ઉત્તર છે; એક એ કે પદબન્દમા કૃત્રિમતા નથી, ને બીજો એ કે કાવ્ય પદ્યમા જ હોય એવું કંઇ નથી.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—શું પદબન્ધ કૃત્રિમ નહિ! ત્યારે તો તમે પદબન્ધમા વિચારતા હોવા જોઇએ ને વાત કરતા હોવા જોઇએ. પણ અત્યારે જ તમે કયા તેમ કરો છો? આવો આબાદ વદતોવ્યાઘાત મેં જોયો નથી.

કલાકુંજઃ—પદ્યરચના શ્રેષ્ઠ થઇ, માટે હમેશ તે જ વાપરવી એમ કેમ કહેવાય? પકવાન્ન સારા માટે હમેશ ખાવા? વિષય, સમય પ્રસંગ વગેરે બધુ જો લોકોત્તર હોય તો જ પદબન્ધ લોકોત્તર આનંદ આપી શકે, બાકી તો તે ઉપહાસને પાત્રજ થાય. પદબન્ધ એટલા માટે જરૂરનો છે કે તેથી રમણીયતા આવે છે; વળી તેથી સચોટ સંક્ષિપ્તતા-જેમા વ્યંગ્યતાનું ગર્ભ હોઈ શકે છે, ને વ્યંગ્યતા વિના કલા જામી જ શકતી નથી—તે આવે છે. પદબન્ધમાં આવેલો વિચાર હૃદયંગમ થઈ શકે છે, હૃદયમાથી જેવો નીકળ્યો તેવો હૃદયને તે સ્પર્શ કરી શકે છે, આમાં કૃત્રિમતા કયા આવી? ઉલટી હું તો સરળ સ્વાભાવિકતા જોઉં છું.

જ્ઞાનેશ્વરઃ—ઠીક, સાચવા દો; પરંતુ પદબન્ધ વિના કાવ્ય શક્ય છે એમ કેમ બને?

કલાકુંજઃ—એ તો દેખીતું જ છે. પદબન્ધ એ કંઇ કાવ્યનો આત્મા નથી. કાવ્યનો આત્મા રસિક વિચાર છે. તે ગમે તેમ પણ રસિક રીતે દર્શાવાય તો કાવ્યત્વ ઉદ્‌ભવે છે જ; પરંતુ જો તે ન હોય તો માત્ર પદબન્ધથી કાવ્યનું સ્વરૂપ જળવાતું નથી—કાવ્યત્વ, એ ગદ્યત્વની વિરુદ્ધ નથી, પણ અરસિક ગદ્યત્વની અથવા વૈજ્ઞાનિક શુષ્કત્વની વિરુદ્ધ છે..

જ્ઞાનેશ્વર—આ બધું ખરૂં, પણ શું તમને એમ નથી લાગતું કે કાવ્યનો મોહ, એક જાતનો વ્યામોહ છે, માત્ર ખોટો મોહ છે? એક જાતનો કેફ છે? એક જાતનો ચેપી રોગ છે? ઘણાખરા યુવકો કાવ્યના આકર્ષણથી શું પોતાના વ્યવહારનું શ્રેય બગાડતા નથી?

કલાકુંજ.—ચંદ્રિકા શીતલ છે ને રમ્ય છે. તેટલા માટે જ્યારે જ્યારે ચંદ્રિકા અસ્તિત્વમાં હોય ત્યારે ત્યારે તેમા જ ફર્યા કરવું, એ કેવો ન્યાય? અલબત ખોટો. પણ તેમા વાક શું ચંદ્રનો છે?

જ્ઞાનેશ્વર.-નથી. પણ છતાં હું જોઉં છું કે કાવ્યના વ્યાસંગથી જેટલા યુવકોના મન ખોટી પ્રવૃત્તિમા પડે છે, તેટલા બીજા કશાથી નથી પડતા. સમાજ શું માગે છે? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન રાષ્ટ્ર શું યાચે છે? બળ પ્રોત્સાહિત કરે એવું જ્ઞાન. કાવ્યના વ્યામોહમા જેટલા યુવકો ઓછા મસ્ત થાય એટલા સારા. કાવ્યની પ્રવૃત્તિને એક ક્ષણિક ગાંડપણ કહેવામા આવે છે એ ખરૂં જ છે. મારૂં તો દૃઢ માનવું છે કે ગાંડા નહિ તે કવિ નહિ, નકલખોર નહિ તે કવિ નહિ, કૃત્રિમ નહિ તે કવિ નહિ. રાષ્ટ્રહિત વિચારનારે તો,—અહા! હું એક

ગેબી અવાજ સાંભળું છું, " કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઇએ. "

કલાકુંજઃ–કરો તેનોજ બહિષ્કાર. દૂર કરો એ અવાજને, ઉચ્છેદો એ વિચારને, સલામ કરો એ મન્તવ્યને, ને મને લાગે છે પ્રણામ કરો આપણે એ અરસપરસને.

૧૮

ચિ. " ઉત્સર્ગી " ઃ

અંજની અને પુષ્કર

અંજનીઃ આજે રોજ કરતાં કંઇ વધારે પવન વાય છે નહિ વારુ ?

પુષ્કરઃ મ્હને નથી લાગતો.

અંજનીઃ પુષ્કર ! આજ આટઆટલા સહવાસ પછી યે તું હજી આવો જ અતડો રહ્યો.

પુષ્કરઃ પણ, લે ! મ્હને જેવું લાગે તેવું કહ્યું, તેમાં અતડાશ ?

અંજનીઃ ના, ના, અતડાશ તો નહિ જાણે, પણ....

પુષ્કરઃ પણ શું બોલને ? એમ કે હું એમ કહું કે આજે પવન વધારે વાય છે. બસ. ખરૂં ને ?

અંજની ! હજી તો આપણે પરણવું છે. સંસાર માડવો છે.

અંજનીઃ હશે, તેનું શું છે ?

પુષ્કરઃ અંજની ! જે દિવસથી મ્હારા નયનમાં પ્રણયરસના પુસ્તકો તેં વાચવા માડયા, અરે તે પહેલા યે હું ત્હારા મૂગા હૃદયના છાનામાના સંદેશ જાણતો હતો, ત્યારથી તે....

અંજનીઃ અને મ્હેં પણ સ્નેહ ત્હારી આખોમાં ચમકતો દીઠો, ને ત્હારા હૈયાના ભીતરાઉ ડોલન સાંભળ્યાં,—મ્હને યે એમ તો થોડું થોડું કવિ થતાં આવડે છે, હં.

પુષ્કરઃ પણ મ્હને સાંભળ તો ખરી ? પ્રેમના માપનમાં જ ભાષાના ભંડારો ભર્યા હોય છે, અને જીવનજોબન કલાવાટિકામાં વિહરનારા કો પોતામા જ મસ્ત શબ્દશૂન્ય સંગીત સાંભળે, તેમ એ ભાષા યે સાંભળી શકે છે. પણ બધું તો ખરૂં, પણ એ મંગલ દિવસથી એટલું તો કળી શકયો છું કે ત્હારામાં અગાધ દયા છે, અસંદૃષ્ટ પ્રણયીને તું સાંભળી શકે છે, ટુંકમાં તું જેટલી સુંદર છે તેટલી જ મધુર અને કોમલ પણ છે, પણ....

અંજનીઃ રણક્ષેત્રમા ભલાભલાને નમાવી શકે, પણ સ્ત્રીની આગળ ધ્રૂજી ઉઠે એવો તું નથી તે હું જાણું છું, પણ, હાં, તું ચલાવને આગળ–પણ શું ?

પુષ્કરઃ પણ શું, મનુષ્યનું હૃદય બળતા સ્ત્રીઓ મગ્નોન્મત્ત થઇ જાય છે. પુરુષને ઘવાયલો જોઇ તોરી માનિની થઇ જાય છે....

અંજની· એવું ત્હેં મ્હારામાં યે જોયું, એમ ને ?

પુષ્કરઃ અંજની ! શાતિથી સાભળ, હૈયે પ્રવર્તતી

પવિત્રતા આમ બોલવા પ્રેરે છે; સાંભરે છે? તે દિવસે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ, એ ત્રણની વ્યાખ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરતાં આપણે ચાલતાં હતા, ત્યારે તેં જ કહ્યું હતું ને કે યુવક એટલે તો સૌન્દર્યનો યાચક, રૂપનો ભમરો, ઉપાસક પણ નહિ.

અંજની: હા, હા, અને હજીય હું માનું છું કે પુરુષ જાતને એમ કહેવામાં અન્યાય નથી કરતી. સૌન્દર્યની પાછળ જ પુરુષે વલખાં માર્યાં છે. લૂંટારો છતાં અમીરીનો દાવો કરે, સૌન્દર્યનો પૂરો ગુલામ છતાં મર્દ થઇ શેખાઈ કરે, સૌન્દર્યની પુંઠે ભમતા ભૂત જેવો રખડે, માર્ગ ભૂલે, નિશાન ચુકે, જીવન નાવને વ્હેતું મુકે,...કહેને, પુરુષે શું સાચવ્યું છે?

પુષ્કર: કંઇ નહિ!

અંજની: નહિ જ. ટટ્ટાર ચાલવાની યે શક્તિ ક્યાં છે? ઉંચે જોવા જેટલું યે સ્વમાન ક્યાં છે? આંખોમાંયે કપટ ભર્યું છે, એટલે જ તો રંગબેરંગી કાચો વડે ઢાંકતા ફરો છો. આજનો પુરુષ એકલો કંઇ પણ કરવા અસમર્થ છે, એને પ્રેરણા જોઇયે છે, સહચાર જોઇયે છે, કોમળ હાથનું સ્પર્શસુખ જોઇયે છે, એને એનામાં ચેતન રેડનાર જોઇએ છે. પુરુષની શક્તિઓ વિકાસ પામતી જાય છે કે ખૂટતી જાય છે? પુરુષમાં લલનાત્વના ટકા વધે છે તે એની ઉન્નતિ ગણવી કે અવનતિ?

પુષ્કર: પુરુષે તો જાણે ગુમાવ્યું, પણ ત્હમે શું સાચવ્યું?

અંજની: હમે સાચવ્યું હમારૂં સૌન્દર્ય. તેની પુંઠે જ તો ત્હમે મધમાખ જેવા બમણતા આવો છો. આજે હમારી એટલી યે સીલક ન હોત તો ત્હમે હમારા પર કંઇ કંઇ ગુજારત. એ વડે તો હમારી છત છે.

પુષ્કર: ને નહિ બુદ્ધિથી.

અંજની: હમારી બુદ્ધિની કદર કરવા જેટલી યે ત્હમારામાં શક્તિ ક્યાં છે?

પુષ્કર: અને હમારે ત્હમને દેવીઓ કહેવી?

અંજની: ભલે ન કહો તો, ત્હમને નમે તેજ ત્હમારી તો દેવીઓ, ખરૂં ને?

પુષ્કર: ને આ બધો અહંકાર આટલા સૌન્દર્ય ઉપર? પ્રભુએ સૌન્દર્યની બક્ષીસ અહંકાર પોષવા નથી કરી.

અંજની: એ અહંકાર જ આજનું હમારૂં શસ્ત્રાસ્ત્ર છે. સ્ત્રીઓના અભિમાન કરતા પુરુષોના અભિમાન કંઇ ઓછા નથી. મહા પ્રકૃતિની પાંખડીમાંથી પુરુષ જન્મ્યો છે, છતાં માને છે કે પોતે એકલો જ પ્રગતિનો પોષક અને પ્રેરક છે.

પુષ્કર: એમ, ત્યારે આજનો યુવક શું સૌન્દર્ય જ પુકારી-રહ્યો છે?

અંજની: હાજી! અને કાલનો યુવક વળી કંઇ જુદું જ માગશે.

પુષ્કર: તો, અંજની! સૌન્દર્યના મદમાં જ ત્હમે કહો છો ને કે હમે કંઇ સાચવી રાખ્યું છે, તે ગુમાવશો. ત્હમારા તોર ને ગુમાન, દોર ને દમામ એ સૌ અહંકારનાં ભિન્ન સ્વરૂપ છે, એ તે ક્યાં સુધી ટકશે? સૌન્દર્ય બ્હારના કે અંતરનાં? ઉજળા આત્મા વડે જ બાહ્યાંગ તેજસ્વી બનાવાય હો. શકુન્તલા વલ્કલોમાં જ શોભતી.

અંજની: અંતર ઉજળા બનાવવાની તો વાતો છે. આજનો પુરુષ વાંચી જાણે વિચારી નહિ જાણે. શકુન્તલા વલ્કલોમાં ભલે શોભતી, પણ કલ્પી છે કદી શકુન્તલાને આજના ઝગઝગતા આભૂષણોમાં શણગારાયેલી? શીદને આંતરસૌન્દર્યની દાંભિક જીદ કરો છો? હૈયે હાથ મૂકી બોલો! પોતાનું અંતર પણ તલના ઉકાશે સુધી

ઉકેલવાની શક્તિ કયા પુરુષમાં છે?

પુષ્કર. ત્યારે તો તેં પણ શોધી શોધીને જાણે સૌન્દર્યતરસ્યો માનવી જ શોધ્યો ને?

અંજનીઃ ના, ના, પુષ્કર, ત્હારામા તો મ્હેં ચારિત્ર્ય ને વ્યક્તિત્વના કિરણો જોયા—

પુષ્કરઃ અને હૃદય નહિ, અંજની? સંપૂર્ણ વિજયી થવાનું મ્હારૂં સદ્‌ભાગ્ય નથી. અંજનીમા પોતે શોધક હોવાનું, પોતાને પોતાનો આદર્શ માનવાનું અભિમાન છે, એટલી મ્હારી જીતમાં મોટી અપૂર્ણતા રહે છે. અંજની! પડખે રહી મ્હને વિજયી નિરખવા ત્હારો પ્રેમાળ આત્મા ઉત્સુક નથી? શ્રદ્ધાળુ નથી? અંજની, મ્હારા આત્માની અમૂલ્ય જ્યોત પ્રગટાવવાની શક્તિ હજી ત્હારામા ફુટી નથી લાગતી. હશે, ત્હને દિલદાન દઈ ચુક્યો છું.

અંજનીઃ ત્હને ખોટું લાગ્યું?

પુષ્કર. સ્ત્રીઓ માનિની થઇ બેસે તો પુરુષ સાલસ ન થાય તો શું કરે! હમારાથી કંઇ છોકરવાદી થઈ શકવાની હતી? તહમારા અભિપ્રાય અને મત ફેરવવા એટલે પવનને પાળવા બરાબર, ત્હમારું અંતરગુમાન પોચું પાડવું તે પત્થરને પ્રવાહી કરવા બરાબર.

અંજનીઃ ના, ના. પુષ્કર, હવે એકે ય બોલ બોલીશ મા, ત્હારૂં અંતર પીછવા જતાં, મ્હારા અંતરને ઠેકાણે તેં મનની મંકડાશ જ જોઇ. હશે! એ તેં જોયું તે મ્હારું સ્વરૂપ કે ત્હારું જ પ્રતિબિંબ તે ત્હને ધીરે ધીરે જ ગમ પડી શકે. આજથી મ્હારો ક્રોધ ત્હારામા શમાવીશ, ત્હારા હૃદયના મ્યાનમા મ્હારો રોષ ભરી મુકીશ.

પુષ્કરઃ ખરેખર! જ્યારે ડાબા જમણી અંગ સલાહ દેશે અને જમણું ડાબું અંગ તે આચરણમા ઉતારશે, ત્યારે સ્નેહ સનેત્ર થઈ રહેશે. અરે, તેને ત્રીજું જ પ્રેરણા-નેત્ર પણ આવશે? અંજની! ખરૂ છે માન અને ગૌરવ સંકુચિત હૃદયોને અર્ધસંયુક્ત જ રાખે છે, જ્યારે સ્નેહ વિશાળ આત્માઓને મિલાવે છે.

૧૯

૨૫. કનુબ્હેન :

કવિ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. મંજુલાલ દવે)

તે એક કવિ હતો. તેના નમનમા જ કવિતાનો નિવાસ દીસતો-દીપતો. સત્ય ને સૌન્દર્ય સારૂપ ને શાન્તિ, આનંદ ને અગમ્યતાના રસનિધાન તે જ્યાં ત્યા બ્રહ્માંડભરમાં ઉકેરી નિજ આતર-દૃષ્ટિથી પારખતો ને તદ્‌વત્ શબ્દચિત્ર આકતો ગીત શક્તિ ય તેની અદ્‌ભુત હતી. સૃષ્ટિના સર્જનકાલથી માંડીને તે અત્યાર સુધીની પૃથ્વી તથા અન્ય ગ્રહગણની ઇતિહાસગાથામાની

પરાક્રમપરંપરા તે નિજ સંગીત દ્વારા કથી રહેતો-કવી રહેતો જન્મજન્માન્તરનો તે ઈશ્વરી પ્રસાદ પામેલો ભાવપૂર્ણ કવિ હતો.

વિન્ધ્યાની ખીણોમાંથી આજ તે અર્ધ-જાગ્રત-અર્ધસ્વપ્નસ્થ એમ પસાર થતો હતો, તેવે નિકટના કો નિવાસી સન્તોના મઠમાંથી સાયંકાળની આરતીના આ અનેરા સ્વર તેને શ્રવણપથ પડી રહ્યા.—

" હરિ ૐ હરિ ૐ:
તુજ શરણું એ અમ પરમ ક્ષેમ:
હરિ ૐ: હરિ ૐ:
કંઈ વિવિધ શાસ્ત્ર અજવાળા:
સાધુ સન્તની ઉરજવાળા
નભમંડળની દીપમાળા:
કરે પ્રદક્ષિણા તુજ સૂર્ય સોમ.
હરિ ૐ: હરિ ૐ:
વનવનની વિપુલ સમૃદ્ધિ:
મહાજનની અટળક બુદ્ધિ
બ્રહ્માંડ ગાજતું નિરવધિ:
નમી ચરણ ઢળે તુજ સકળ ભોમ:
હરિ ૐ: હરિ ૐ.
પંચેન્દ્રિય પંચ શિખાએ,
મન વાણી કર્મ જીવ કાયે,
અમ જીવનની કલાકલાએ,
તુજ કરી આરતી રોમ રોમ
હરિ ૐ: હરિ ૐ
તુજ શરણું એ અમ પરમ ક્ષેમ:
હરિ ૐ હરિ ૐ

આરતી પૂરી થયે તેણે જોયું કે તેના ગાનારા મહન્તો કોઈ સામાન્ય બાવાઓ સાધુઓ જેવા ન હતા. સાચા ક્ષત્રિય રાજાઓ જેમ વિજયવંત થઈ નિજ નગરમાં પધારે તેવી રીતે આ સન્ત જનનું ટોળું અંતરતમ શ્રદ્ધાભક્તિના વિજય નિજ મુખપટ પર ફરકાવતું પુરુષ ને પ્રકૃતિની અનિર્વચનીય આ આરાધના પછી મઠ પ્રતિ વળતું જણાયું. તેમના દેહાન્તના સ્વાદ્ય કોઈ વિરલા જણાયાં. અલૌકિક તેમના પ્રભાવ-પ્રતાપ પ્રત્યક્ષ, તેમને રોમ રોમ ઊંડા આનંદને ગહનતમ શાન્તિના કિરણ-વિકિરણ સર્વત્ર ફેલવતો જણાયો. મનુષ્ય-જાતના કો દિવ્ય ખનીજના પરિપાક સમા કોઈ યોગીઓ, રાજેન્દ્રો, રાજકુમારો, વીરો ને અકિંચન પણ વિદ્વાનો સમા કવિને ભાન થયું તેઓ વિરાજી રહ્યા.

સ્વાભાવિક રીતે જ તેને થયું કે આમની સાથે હું કંઈક વાર્તાલાપ કરું. અને વધુમાં એ પણ કારણ હતું કે આખા દિવસનો થાકેલો હોઈ વિશ્રાન્તિને તે શોધતો હતો અને અચાનક જ આ આશ્રમવાસીઓ મળવાથી ત્યાં જ તેમના સંગમાં-સત્સંગમાં શાન્તિ ને વિશ્રાન્તિ ઉભય એને પ્રાપ્ત થશે એમ તે માની રહ્યો એવે એક ધ્યાનસ્થ કો કાન્તદ્રષ્ટા સમો યુવાન સન્ત તેની પોતાની જ નજદીક આવતો જણાયો. પૂર્વજન્મના કો બળે કે આ જન્મની કો આત-રૂશિક્ષાએ કવિએ તેને ઓળખ્યો. એક જ જમાનના ઉભય હતા એવી પ્રતીતિ તે દાખી રહ્યો. અને એકદમ આગળ આવી કવિ તેને પૂછી રહ્યા. "કો આપનું નામ, હું ભૂલતો ન હોઉં તો, યોગેશ્વર ધર્મપાલ, નહિ ?"—

"હા, તેજ. વારાણસીમાં આપણે પ્હેલા મળ્યા હતા અને અન્યોન્ય પરિચયને પામ્યા હતા-યાદ તો હશે જ ને." યોગેશ્વરે ઉમેર્યું.

"ચોક્કસ. અનેકશઃ યોગની સમૃદ્ધિભરી આપની કલાલીલાઓ મને ત્યારથી જ પરિચિત છે. આપનો અદ્ભુત ને અગોચર આસ્થાભાવ પણ"—કવિએ જણાવ્યું, પણ અધવચ જ કાંઈક બીજું સ્મરણ ઉર તરવાથી તે અટક્યો.

"હા, મને લાગે છે,"—યોગેશ્વર તરત જ બોલી ઉઠ્યા, "મને લાગે છે કે તમે તે આસ્થાભાવ કંઈક અંશે ત્યજ્યો જણાય છે.

ઉડેરી જે આસ્તિકતા અંતરને અજવાળતી, અને પ્રત્યેક દેહને ગાત્ર આનંદ ને શાન્તિના અનન્ય ફુવારા ફેરી રહેતી તે આસ્તિકતા આજ ત્યાં ઓછી જણાય છે બલ્કે સમૂળી નષ્ટ જણાય છે. આશાના, ઉત્સાહનાં, માનવકજ્ઞાતિ ને ઉદ્ધારનાં પરમ ભાવપ્રધાન' કાવ્યોના લલકારનારમાં આ અજબ ફેરફાર શો?"—

યોગેશ્વરની ભેદી દૃષ્ટિ કવિના અંગાંગ ને ઉડેરો આત્મા સર્વત્ર પરીક્ષતી દેખાઈ.

"કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ને કીર્તિ મ્હારા વણમ્હોર્યા જ રહ્યાં—અકાળે જ, તે આથમ્યાં: પ્રીતિભક્તિના રસલ્હાવ અંતરના અંતરજ ઓસરી ગયા' અને શાન્તિસ્થાને અશાન્તિ, આસ્થાને સ્થાને અનાસ્થા, અને આનંદને સ્થાને તીવ્ર શોક અને નિરાશા આજ દેહાત્મને છાઇ ખડા થયાં. ભૂલ્યો—કાંઈક લક્ષ્ય ને જીવનહેતુ ભૂલ્યો—હું આમ તેમ ભમી—ભટકી રહેલ છું. આરામવિહોણી આ જીવનસરણી વટાવી રહ્યો છું. અશ્રુના છાના પૂરે કદીક કદીક આત્માની પ્રત્યેક પાંદડી ભીંજવી રહ્યો છું."—કવિ થડકતે—ધ્રુજતે અવાજે પોતાની કરુણ સ્થિતિ કથી રહ્યો.

—"અને તેથીજ આમ અહીં જૂના મિત્રને ખોળતો, જુની સ્મરણગાથા ઉકેલતો, આપ યોગેશ્વરની સન્મુખ આવી ઉભેલ છું—એવી આશામા કે હું ઉગરૂં—હું ઉદ્ધરૂં." કવિએ ઉમેર્યું.

તેના નેત્રોમાનો અશ્રુપ્રવાહ યોગેશ્વર નીરખી રહ્યા. શાન્ત નિર્વિકાર ભાવે તેઓ બોલ્યાઃ "કવિ! હતાશ મા થા. ખોયું સર્વ મળી રહે છે—મળશે, જો ધીરજ ને સમતા હશે તો. ખોયું વસ્તુતઃ ખોવાયું જ નથી. સાચાં ત્હારા ખ્યાતિ ને કીર્તિ ય કાંઇ ખોવાયાં નથી. ને તે ખ્યાતિકીર્તિની પ્રેરક—ચાલક ને શાસક પ્રતિમા ય અમુલખ વિશ્વકુંજમાથી કાંઇ લુપ્ત થઇ ગઇ નથી. શોધ ને તે જડશે—જરૂર જડશે." કોક આર્શીર્વાદાત્મક વાણી હોય એવી ગંભીર વચનપરંપરા યોગેશ્વર વદી રહ્યા. કવિ સૂણી રહ્યો—તેનાં અમૃત ઝીલી રહ્યો. છતા ય અશાન્ત ચિત્તે બોલ્યો.

—"પણ, મને એ ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા નથીઃ મ્હારી દૃષ્ટિએ તો આજ એક વર્ત્તમાન જીવન જ સાચું જીવન લાગે છે. અને તે પછી ધાર્મિક પુસ્તકોના સારાં યે કથન ને આપ જેવાઓની આત્માના અમરત્વ વિષેની સર્વ કાંઇ કથાવાર્ત્તા મ્હારે મન માત્ર શંકાજ ભરપુર ભરી રહે છે પરંતુ એક બાબતની મને ખાત્રી છે કે આપ આપના યોગબલે કરીને મને તે ખોયેલ મુજ મધુર રસ પ્રાપ્ત કરાવી શકશો—નિરાશાને એને એક કિનાર હું મુજ જીવનનૌકા લાંગરી રહ્યો છું કે આપતે મુખ 'ના'નો અવાજ માત્ર સૂણતાં કદાચ હું મરણશરણ થઇ જઇશ—અને ત્હોય કાંઇ ખોટું નથી. મૃત્યુથી હું બ્હીતો નથી. ઇશ્વર કે કુદરત—જે હો તે—તેની સર્વ કાંઈ કૃતિ ને ગતિ મૃત્યુથી જ ભરીપૂરી દીસે છે. "લોકક્ષયકૃત પ્રવૃત્તઃ" એ કાલસ્વરૂપ જ મ્હારી દૃષ્ટિએ જ્યાં ને ત્યા પડી રહે છે."—

"કવિ! ધીરો થાઃ લાગણીના સર્વ કાંઇ જોશ ને આવેશ વડે ઉશ્કેરાઇ મા જાઃ તું ધારે છે તેવું ઇશ્વર કે કુદરતનું કર્ત્તવ્ય નથી એ તું અનુભવથી થોડી જ ક્ષણમા જાણી શકીશ. અને નાસ્તિકતા તથા અમાનીનતાને છેક છેલ્લે પગથીએ બેસી તું આ જે વિચિત્ર વાણ ભાખી રહ્યો છે, તે ક્ષણમા જ તું વીસરી જઇશઃ (કારણ તે અસ્વાભાવિક છે, ત્હારી નિસર્ગતાથી વિરુદ્ધ છે) ક્ષણમા જ તને નવીન ને દિવ્યદૃષ્ટિ લાધશે, ત્હારા મનોરથ સફળ થશે, ને પૃથ્વી ને વર્તમાનની પાર્ય કંઇક અજબ ને જાણવા—અનુભવવા યોગ્ય સર્વ કાંઈ ભરભર્યું છે તેની તને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થશે."....

આજ ક્ષણે કવિના નેત્રો મીંચાતાં

જણાયાં. તેના મુખ પર શાન્તિનાં સૂક્ષ્મ કિરણ રમતા જણાયા તેના સારા ય ચ્હેરા પર અજબ તેજસ્વિતા પસરતી હોય-પમરતી હોય એવું સુભગ દર્શન થઇ ગયું. કાંઇક વર્ષો થકી ગુમાવેલ આરામનો પુન તેને સાક્ષાત્કાર થતો હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. સ્થૂલ દૃષ્ટિથી તો કવિ ભાનસાન વિનાની કો મૂર્છિત સ્થિતિને જ વશ થયેલ છે એવું જણાઇ રહ્યું. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નીહાળતા તે તેમ ન હતું. તે તો આજ પોતાના માચા ધામમા-પોતાના જ ગૃહાંગણમા પ્રવેશી રહેલ, સંબંધીઓના સ્વાગતગીત ઝીલેલ, સર્વત્ર દિવ્યતાના જ દર્શન ઝીલતો માલૂમ પડતો.

લગભગ ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે તેણે એક "તારા-ગીત" આલેખ્યું હતું. પૃથ્વીથી પર દૂર એક ભવ્ય દિવ્ય તારા પર પોતાનું સ્વગૃહ છે, ને પોતા સમા અનેક દેવ-દેવીઓના નિવાસ ત્યા છે એવી રસભરી કલ્પના તેણે ગુંથેલ. સુકોમળ કુમાર ને કુમારિકાની પુષ્પોદ્યાનમાની સુરસિક રમણા તેણે સુમધુર રીતે ચીતરેલ. પ્રીતમપ્રિયાના આત્મિક ઉર-ઉચ્છ્વાસનું તેણે મનોહર કલા વડે પ્રકાશન કરાવેલ. કોક તાપસ-તપસ્વિનીના અમાનુષી પ્રણય-જાપની જ્વાલા તેણે પ્રકટાવેલ. અને સાકાર નિરાકાર સર્વેશ્વરની સર્વ શક્તિમતી, સર્વ જ્ઞાનમતી, સર્વત્ર પેખતી મૂર્તિના તેણે આંદોલન દ્વારા દર્શન ઝીલેલ-દર્શન દાખવેલ....આજ એ સર્વ તેને પ્રત્યક્ષ થતું લાગ્યું. આજ તે પોતાના "તારા-સદન"મા ઉભતો ને આનંદન હાસ્ય હસતો જણાયો. આજ તેની સર્વ કોઇ અપિરિમિત ભાવના ભરી કવિતાના સર્વત્ર સ્વાગત થતા તેની દૃષ્ટિએ પડી રહ્યાં. પૃથ્વી પર ન્હોતી મળી તે ખ્યાતિ ને કીર્તિ તેને ત્યા પ્રાપ્ત થયેલ જણાઇ....અને આ સર્વ યોગેશ્વરના પુણ્ય-પ્રતાપ વડે થવા પામ્યુ. તેમણે જ તેના આત્માને દેહથી વિખૂટો પાડી દૂર નિજ નિત્ય-વાસસ્થાન પ્રત્યે પ્રેર્યો. તેમણે જ તેને સર્વ પોતાનાના દર્શન કરાવ્યા... ......

× × ×

આજ કવિ પોતાના "અમર ભુવન"માં એકાન્ત એક કાવ્યની પ્રત સુધારી રહ્યો છે. ચોપાસ કુદરત આહ્લાદક દર્શન દઇ રહી છે. પ્રેસમાથી તાજીજ આવેલી તે એક અદ્દભુત ને રમરસ્યા કાવ્યની પ્રત છે. સ્વર્ગનુ તે અનુત્તમ ગીત છે. દેવદેવીના રાસનું તેમા અપ્રતિમ વર્ણન છે. અખંડ તેજ અને અખંડ સ્વાસ્થ્ય, અખંડ શ્રદ્ધા ને અખંડ પુણ્યનુ તેમા વિલક્ષણ ગુંથણ છે. અપરિમિત સ્નેહ, સૌજન્ય ને સત્ય દૃષ્ટિનુ તેમા સમર્થન છે. કોક ધન્ય પલે તેણે તે આલેખ્યુ હતું-દેવદત્ત કો પળે તેનાથી તે આલેખાયુ હતું. આદ્યન્ત તે પ્રત ઉકેલી ગયો ને અન્તે કર્તા તરિકે કોનું નામ આપવું તેની વિમાસણા કરવા લાગ્યો. આ સુરસિક કાવ્ય તેનું જ-પોતાનુ જ હતું કે કોક પારકાનું?

આ પરમ ભવ્ય ને દિવ્ય આંદોલનવતું કાવ્ય આત્માને કિયે અણજાણે પ્રદેશ ઉગ્યુ હતું, કોણે તેને ઉગાવ્યુ હતુ તે તે કળી શકતો ન હતો-અથવા કળતો તો તે ઝાંખું કળતો. તેને એટલી તો ખાત્રી હતી કે તે કાવ્ય પોતાનુ ન હતું. પેલી તારાપરના નિત્ય સ્થાનની નિવાસિની તેની કલા ભાવની કોડીલી નરી કવિતમૂર્તિનું જ તે કાવ્ય કેમ ન કહી શકાય? કારણ અર્ધજાગ્રત ને અર્ધનિદ્રિત એવી સ્થિતિમા તે કાવ્યનો ઉદ્દભવ થયો હતો તે તેને વિદિત હતું. કોક ઉંડેરી સમાધિભરી સ્થિતિમા તે રસબાળક જન્મ્યું હતું તેની તેને ચોક્કસ પ્રતીતિ હતી.

કાવ્યને અન્તે કર્તાનું નામ આલેખવાની આ સુરસિક કૃતિ સાથે તેને પૂર્વની સહુ રસ-સ્મૃતિનો પુન. સાક્ષાત્કાર થઇ રહ્યો.

પૃથ્વીનો તે કવિ અને પૃથ્વી પાર્યના

પ્રભુપ્રદેશની તે દિવ્ય નિવાસિની દેવબાલા એક ભવ્ય દેવમંદિરમા પ્રભુપ્રાર્થન કરતાં–નમ્રનત ઉભેલ તે અનુભવી રહ્યો. દેવે તેને દીધેલ એ રમણીરત્નનું કેવી રીતે જતન કરવું, જગતની નાનીસૂનીય ઉની જ્વાલ તેને ન લાગે તેવી કઇ રીતની શુશ્રૂષા તેની આદરવી, અને તેમા યે વિશેષે કરીને પોતામાં કોઇ ભૂંડો ભાવ ન જાગે, પોતે કાંઈ નિરર્થક ભુલ્ય ન કરી બેસે, પોતે આ ઇશ્વિરપ્રદત્ત પ્રેમલતા ફરી ન ગુમાવી રહે, અને અવિચ્છિન્ન સ્નેહનિમગ્ન, ભક્તિનિમગ્ન, આનંદ ને શાન્તિનિમગ્ન તે અને તેની દેવ–સહચરી રહી શકે, ભવપંથ કાપી શકે, તે સંબંધી અનેક વિચારશૃંખલા તે ઘડવા મંડયો, અને ક્ષણે ક્ષણે એ રસસ્મૃતિ સ્મૃતિ માત્ર નથી, પણ શુદ્ધ, સત્ય ને સાત્વિક દર્શન માત્ર છે–એ અને એની પ્રિયતમા, ઉપર્યુક્ત કાવ્યની કર્ત્રી–કવિત્રી–એક જ સ્થાનમાં આ જ ઉભેલ છે, આત્માના પરમ આહ્લાદક રસાસ્વાદ ઝીલી રહેલ છે, ને " જનપશુજગ કલ્યાણ–યજ્ઞ પર હોમું અંગ સહુ મ્હારા" એ બુદ્ધદેવના રસવાહી સન્દેશસ્વર સૂણી રહેલ છે. એમ તે સહજ અનુભવી રહ્યો.

કવિને હવા લાગે છે કે જીવ્યું તેનું નિરર્થક નથી ગયુ. જીવ્યું તેનું આજ જીત્યું લાગે છે. દામ્પત્ય પ્રેમમાથી ઇશ્વિરપ્રેમનું પ્રાકટ્ય અને અજબ આ વત્સલ અદ્વૈત–ઝગ્યો આનંદ–સાક્ષાત્કાર તે અનુભવી રહ્યો છે. સર્વના સમર્પણમાં જ તે હવે પોતાનું સાચું બિરદ પ્રમાણી રહ્યા છે.

કોકીલ ને ચકોર, બુલબુલ ને રાજહંસ આજ તેને પોતા સમાજ વ્હાલા લાગે છે. વૃક્ષ ને પર્ણ, પુષ્પ ને ફળ, સર ને સરિત્, ગિરિ ને ગવ્હર, ચન્દ્ર ને સૂર્ય, દિવસ ને રાત્રિ એક જ ભવ્ય દિવ્ય ગાનગાથા સૂણવતા–એક જ અગોચર અનાહત નાદનાં વાદક તત્ત્વો સમા આજ તેને અનુભવાય છે. દેવબાલાની સંગે તે દેવભાવ માણે છે–લણે છે નૌતમ દૃષ્ટિ પાળી રહે છે. સ્વને ભૂલી સર્વમા તે ભળે છે સર્વને સ્વમાં ને સ્વને સર્વમા તે ભેળવી મેળવી ખલવી રહે છે..

કવિ હવે પયગંબર બને છે: વિશ્વનાં ભાવિ તે કથી રહે છે. સત્યુગની મહાવાણી તે ભાખી રહે છે: આવતા ભાવિની ભવ્યતા તે પુકારી રહે છે: દિક્પાલોના પૃથ્વીતટ અવતરણની અનેરી આશ ભણી રહે છે. નિરસ્ત્રયુગની શાન્તિવર્ષા વર્ષી રહે છે: જગતને જડપાટલે પ્રભુમયતાના પુણ્યપ્રવેશ લલકારી રહે છે: અંધારઘેરી શંકા ને મૃત્યુના વાઘા સજી ઉભેલ અનાસ્થાના વાદળદલ સમૂળાં વીખરાવી રહે છે. પૃથ્વી પર હવા અસુખ કે અનિત્યતા નથી: જરા, માંદગી કે મરણ નથી: અન્યગ્રહો જેવી પૃથ્વી પણ હવાં દેવો ને દેવીઓની સુખકુંજ બનેલ છે, તેમની જેમ જ પરમાત્મભક્તિના પવિત્ર ઉચ્છ્વાસના વાતાવરણને ઝીલી રહેલ છે ...

કવિ એ પૃથ્વીનો રાજા બને છે. ને અદ્‌ભુત શાસનનિયંત્રણા સ્થાપી રહે છે. સૌ કોઈ તેના રાજ્યમા આસ્તિક છે: સૌ કોઇ તેના શાસનમા અન્યોન્યના પોષક ને ઉદ્ધારક છે. હિંસાભાવ સર્વત્ર શમ્યો છે. જડતાનો યુગ આથમ્યો છે સત્યના, નીતિના, ધર્મના, આરોગ્યના, વૃદ્ધિવિકાસ ને સ્વાસ્થ્યના, સામર્થ્યના, કીર્તિના, પ્રભાવપ્રતાપના, આત્મા હૃદય મન ને શરીરસમૃદ્ધિના શાશ્વત રાજેન્દ્ર સમો તે જ્યારે નિજ પ્રેરક, ચાલક ને શાસક શક્તિ સંગે સ્વારીમાં નીસરે છે ત્યારે દેવતાઓ આકાશથકી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહે છે. પૃથ્વીના તે કાળના સર્જન સર્જનીઓ નિજ રાજારાણીને અનન્ય વધામણે વધાવી રહે છે. દેવને અનુપમ રાજ-

માર્ગે ચાલતાં તે પ્રભુપ્રેમીલાને રાજવી પદે નિજ મસ્તક નમાવી રહે છે....

—આમ છતાય કવિ કવિ છે, તેની દેવલાડિલી કવિયિત્રી છે. પ્રીતિભક્તિના અનુત્તમ તાલલય હજીય તેઓ સારી રહેલ છે. તાત્ત્વિક દો મ ત્રણા નિજ ગજ્યમાં ફૂંકી રહેલ છે.

કવિના કીર્તિપ્રાસાદનું તે ઉચ્ચોચ્ચ શિખર છે જ્યાંથી તે દેવ આન્દોલનના પ્રસાદ ઝીલી રહે છે—ને જગતને તેના આસ્વાદ ચખાડી રહે છે.

"ઉભય અમર રહો, કવિ ને કવિયિત્રી !" —એવા દેવાધિદેવના પરમ આશીર્વાદ છે.

"ઉભય અમર રહો, અમ રાજા ને રાણીશ્રી"—એવા સૌ પૃથ્વીવાસીઓના ઉજ્જવલ આરાધનમંત્ર છે.

૨૦

રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીઃ

આર્યજીવનની ઉષા

(કેટલાક વિદ્વાનોની શોધને આધારે)

૧

પૃથ્વીની ચારે તરફ આર્યજાતિ પ્રસરી તે પહેલાં તે એક પ્રદેશમા રહેતી હતી. ત્યાં તે નીગતે વસી રહી, વ્યક્તિત્વ પામી, લાક્ષણિક સંસ્કારો ખીલવવા શક્તિમાન થઇ; અને તેણે પૃથ્વીની ભાવિ પ્રગતિનો પાયો નાખ્યો. આ પ્રદેશ આ અસલ આર્યનિવાસને ઝંદ—એવેસ્ના એર્યરીઆના વએજઓને નામે ઓળખે છે. આ પ્રદેશ ક્યાં હતો એ સવાલ શાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનોની કલ્પનાશક્તિને દાયકાઓથી કસી રહ્યા છે.

આ સમય દશ હજારથી વધારે વર્ષપર થઇ ગયો. હિમકાલના સપાટા ત્યાં હજુ આવ્યા ન હતા. ત્યા નહોતો સમુદ્ર; ત્યા નહોતો ઠંડી કે ગરમીનો અસહ્ય જુલમ; ત્યાં નહોતો દુનિયાની બીજી પ્રજાને મળવા જવાનો માર્ગ. માત્ર આત્મસંતોષી અને ઉચ્ચાભિલાષી લોકની ઉત્ક્રાન્તિ સંભવે એવું ત્યાં સ્વાસ્થ્ય હતું.

આ પ્રદેશ ઑક્સસને કીનારે નહોતો—કારણ કે ત્યા તે વખતે દરીઓ હતો. સપ્તસિંધુ કે ઉત્તર યુરોપમાં નહોતો કારણ કે હિમકાળ પછી જ એ બંને જગાએ આર્યો મળી આવે છે. તે પહેલાં નહિં. પણ તે એવા એક પ્રદેશમાં હતા કે જ્યાંથી નીકળી થોડા ઉત્તર યુરોપ અને થોડા મધ્ય એશિયામા જઇ શકે; કે જ્યાંથી નીકળી પંજાબમાં આવતાં બીજા જનસમૂહો વચ્ચે આડા નહિ આવે હિમકાલ પહેલાના ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસ આવેલા ખંડમા આ પ્રદેશ હતો એ માન્યતા મને ખરી લાગે છે.

ત્યાં વર્ષમા એક વખત પશ્ચિમમાંથી સૂર્ય ઉગી છ મહિના સુધી અસ્ત થયા વિના પોતાના અખંડ તેજે ભૂમિને તપાવતો એ મહિના 'ઉત્તર અયણ'ની 'સુન્દર, તેજસ્વી ને દિવ્યરંગી' ઉષાનો અનેરા ઉજાશ મોહક વાતાવરણ પ્રસારતો, અને બાકીના ચાર મહિના અંધકારમય વ્યોમ ને માથે સપ્તર્ષિનું તેજસ્વી મંડલ નિશ્ચલ

ધ્રુવના તાગની પ્રદક્ષિણા કરતું. બારે માસ ત્યાં વસંતની બહાર રહેતી; અને પરિસ્થિતિની મહેરથી માનવવિકાસને બુદ્ધિપ્રધાન થવાનો પંથ સહેલો થઈ પડ્યો.

આ અદ્‌ભુત પ્રદેશ પૃથ્વીના બીજા પ્રદેશોથી નીરાળો હતો; અને ચારે તરફથી એવી રીતે ઘેરાયલો હતો કે બીજા પ્રદેશોમા વસતા માણસો જોડે જરા પણ સંસર્ગ સંભવે જ નહિ. સૈબીરીઆમાં આવેલા પર્વતો ને ગોબીનું રણ મોંગોલ જાતિથી તે પ્રદેશને અસંબદ્ધ રાખતો. જ્યાં આ પર્વતો પૂરા થતા ત્યાંથી તે હાલ ડેનમાર્ક છે ત્યા સુધી એક અનન્ત કચ્છનો વિસ્તાર હતો, તેની દક્ષિણે બાલકશ સરોવરથી કાળા સમુદ્ર સુધી એક દુસ્તર સમુદ્ર આવી રહ્યો હતો; અને ઉત્તર આફ્રીકા અને અરબસ્તાનની સેમીટીક વસ્તીથી શરૂ થતા, અને દક્ષિણ હિંદથી આસ્ટ્રેલીઆ સુધી પહોચતા, દ્રવિડ મહાખંડની વસ્તી જોડે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ અશક્ય હતો.

આ ભૌગોલિક ને આર્થિક સ્વાસ્થ્યથી ત્યા વસતા જનસમૂહને વ્યક્તિત્વ ઘણી જ સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થયું લાગે છે. અને વ્યક્તિત્વની છાપ એવી ઉંડી અને પાકા રંગની પડી કે યુગોની પરંપરા વહી ગઈ છતાં, બીજા જનસમૂહો જોડે અનેક સૈકાના મિશ્રણ છતાં, આર્યોનુ વ્યક્તિત્વ નીરાળું, ને સર્વોપરિ જ્યાં જોઇએ ત્યા દેખાય છે. આ પ્રદેશ ફલદ્રુપ તેમજ વિશાળ હતો, અને જંગલ પર્વતો ને ખાણોથી ભરપૂર હતો. ત્યા પાસે સમુદ્ર હોય એમ લાગતું નથી.

૨

આ સુંદર ને સુરક્ષિત પ્રદેશમા વસતાં સ્ત્રીપુરુષો ઉંચા ને સશક્ત હતાં, સુગ્રથિત, શ્વેત ને સુકેશી હતાં. તેમના અણીઆળા નાકમા છટા હતી, તેમની આંખોમા કાળી ને ભરી ભભક ઓપતી; મરદોમા શક્તિ ને તેજસ્વિતા હતાં; સ્ત્રીઓમા સૌન્દર્યને છટા હતાં. આ આર્યોના ગ્રીક વંશજોએ હજારો વર્ષો પછી પથ્થરમાંથી સરજાવેલી મનુષ્યની શરીરરેખામાં આ અપૂર્વતા હજુ નજરે ચઢે છે.

તેઓ ગુફામા, ઝાડના પાનની ઝુંપડીમાં, બારણાંવાળા લાકડાના નાના ઘરોમા રહેતા. ઘણાખરા ખુલ્લામા જ રહેતા. ગાયો, ઘેટા, ને કુતરાના ટોળા તેઓ પાળતા, અને જંગલી ઘોડા ગધેડાને કામમા લેતા શીખ્યા હતા. જ્યા જ્યા એમના ઢોરોને ચારો મળતો ત્યા ત્યા કુટુંબકબીલા સાથે તે વિહરતા.

એક ભૃગુ નામના આર્યે અગ્નિ ઉપજાવ્યો તેના સંરક્ષણ અર્થે રહેલા પુરષો અથર્વણ નામથી ઓળખાયા.

આ આર્યોનું જીવન સાદું ને સરલ હતું. તે ઢોરનું માસ, અને વધુ ભાગે ફલ જવ અને દૂધ ખાવામા લેતા. મીઠાથી તે તદ્દન અણજાણ હતા. તે ઘણેભાગે નગ્ન ફરતા; પણ સમૃદ્ધિવાન ઉનના કપડા કે જાનવરના ચામડા પહેરતા.

અગ્નિને પ્રતાપે એ સોનુ, ચાંદી, તાંબુ ને કાસાનો ઉપયોગ કરતા. અને યુદ્ધમાં ફરસી, ધનુષ્ય ને બાણ, ભાલા ને ઢાલ વાપરતા.

હોડીઓમા બેસી તે નદી ઓળંગતા; અને ઝાડાના થડમાથી સળંગ કોરી કાઢેલી ધરી ને પૈડાપર કોઇ એક પ્રકારની બેસણી બાધી ગાડું બનાવતા.

આટલી બધી સામગ્રી છતાં, અને બુદ્ધિનો અસાધારણ વિકાસ છતા, તેમણે પરિસ્થિતિ સુધારવાને ઝાઝા પ્રયત્નો કર્યા લાગતા નથી. આ સમયે ઉત્તર આફ્રીકામા વસતો હેમેટીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ બુદ્ધિના ક્ષેત્રમા લગભગ અંધકારની દશામાથી તરત જ નીકળ્યો હતો. તે પૂરું બોલી શકતા નહિ. સમાજ કે દેવ જેવી ચીજ સમજી શકતા નહિ; જાતિના સમૂહમા એકઠા ભળી સંસ્કાર ઉપજાવી શકતા નહિ.

છતા તેઓએ ગામો સ્થાપવા માંડ્યાં હશે. ઈંટ પકવી, કે પત્થર ફોડી ઘર બાંધવા માંડ્યા હશે એમ તેમની થોડા હજાર વર્ષ પછીની જાહોજલાલી પરથી લાગે છે. અને તે વખતે બુદ્ધિ વાળા આર્યોએ ઇંટ પાડવાની કે ઘર બાંધવાની શરૂઆત કરી નહોતી, ગામ જેવી સંસ્થા ઉભી કરી નહોતી. બહારની પરિસ્થિતિ તરફ આ બેપરવાઇનું મૂલ કારણ આર્યાવર્ત્તના સુખમય હવાપાણી લાગે છે. પણ આ બેપરવાઇએ આર્યોમા એક જાતના શાશ્વત સંસ્કારનું સ્વરૂપ પકડ્યું. તેને પરિણામે ભાવિ જીવનપર શી અસર થઇ એ પછીના સમય પરથી વર્તાશે.

૩

પણ આ સમયના આર્યો પરિસ્થિતિ સુધારવામા જેટલા બેપરવા હતા, તેટલા જ માનસિક વિકાસ સાધવાને તત્પર હતા. ભાષાની ખીલવણી એ એમના અદ્ભુત માનસિક વિકાસનું પહેલું પરિણામ હતું.

બોલવું એ આજે એટલું તો સરલ લાગે છે કે ચીસોથી જ પોતાના ભાવ દર્શાવતા માનવ પ્રાણીને શબ્દોમા મનોદશા વ્યક્ત કરતાં કેટલી મહેનત પડી હશે, કેટલા યુગો નિષ્ફળ પ્રયત્નોમા ગાળવા પડ્યા હશે તેનો ખયાલ આણવો મુશ્કેલીનું કામ છે.

ભાવ અને વિષય દર્શાવવાની ચીશ, તે ને તે ભાવ અને વિષય માટે એક જ પ્રકારની ચીશ; આવી ચીશોનો એક જ ભાવ કે વિષય જોડેનો સંબંધ, શબ્દનું ઉચ્ચારણ ને સ્પષ્ટીકરણ, શબ્દરચના મારફત બુદ્ધિનો આવિર્ભાવ, અને શબ્દરચનાનું બંધારણ અને વ્યાકરણના નિયમોની શરૂઆત—આ દરેક ભૂમિકા વચ્ચેના અંતરનું માપ યુગોની ગણત્રીથી જ કાઢી શકાય એમ છે.

છતાં જ્યારે હેમીટીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ માત્ર ચીશોથી મનોદશા દેખાડવાની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હતો ત્યારે આર્યાવર્ત્તમાં આર્યો, એ વરુણ અને ઉષાની પ્રશંસા કરતાં, પ્રતાપી ભાષા અને સાહિત્યનો પાયો નાખ્યો. તેમણે એ જે પાયો નાખ્યો તે એવો સંગીન હતો કે હજારો વર્ષો પછી પણ, જ્યા આર્ય ગયા ત્યાં, જુદી દુનિયામાં, અસંખ્ય સ્થાઈ જનસમૂહોના સંસર્ગમા, સદીઓની પરાધીનતામાં પણ તે એ આ ભાષાની રચના અને સમૃદ્ધિ જાળવી શક્યો. જ્યા પણ આર્ય ગયા ત્યા આ વાક્પટુતાને માથે લઇ ગયા. પોતે તે ખીલવતો ગયો, ને બીજાને રસ લગાડતો ગયો. એ જાનવરને જંગલી, જંગલીને સુધરેલા, સુધરેલા ને શિષ્ટ વચ્ચેનો ભેદ વાક્પટુતા પરજ આર્યે રચ્યો. એને પ્રતાપે શબ્દબ્રહ્મની પૂજા એ સર્વ શ્રેષ્ટ ધર્મ થઈ ગયો; એ પૂજાથી જ સમાજ, રાજ્યતંત્ર, જ્ઞાન આજે શક્ય થયા છે. દરેક દેશમા દરેક યુગમા આર્યોની વાક્પટુતાના પરિપાક રૂપ—વિશ્વામિત્રો, પાણિનિઓ, કાલિદાસો, હોમરો, સોફોક્લીસો, શેક્સપીઅરો અને ગીટીઓએ દુનિયામા એ 'શબ્દબ્રહ્મ'ની સિદ્ધિ કરી આર્યાવર્ત્તનુ અપૂર્વ વાતાવરણ અમર કર્યું.

૪

આર્યોએ આ સમયમા સામાજિક સિદ્ધાંતો પણ ખીલવ્યા હોય એમ લાગે છે. એમાનો મુખ્ય તો એ હતો કે બાહ્યાભ્યંતર તમામ વ્યવહારમાં લોહી સંબંધે સાથે વળગી રહેલા બાળક—સ્ત્રી—પુરુષના દરેક ટોળામા નાયક અને કેન્દ્ર અને એકલો કર્તાહર્તા તે ટોળાનો વડીલ પુરુષ, તે કુલનો **કુલપિતા.**

સંસારની ઘટના પિતૃમૂલ છે એ આર્યસંસ્કૃતિએ ઘણી જ સ્વાભાવિક માન્યતા બનાવી દીધી છે, પણ સેમીટીક ને દ્રવિડ જનસમૂહોનો સંસાર માતૃમૂલ હતો. આજે એવા સંસાર આફ્રીકાની અને હિન્દમા મદ્રાસ ઇલાકાની કેટ-

લીક જાતોમાં હજી જોવામાં આવે છે. જનેતાનો સંબંધ તે જ સગપણનો આધાર ગણાય છે. માતા કુટુંબની કર્તા હોય છે; અને માગો પાસેમાં પાસેનો પુરુષ સબંધી મનાય છે. જાનવરની દૃષ્ટિએ તો આ જ ધોરણ સ્વાભાવિક છે, અને પાશવ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરતા જનસમૂહને પિતૃમૂલ રચનાનો કૃત્રિમ ખયાલ અશક્ય લાગે જ.

પણ **આર્યાવર્ત્તમાં હિમકાલની પૂર્વે** આ ખયાલ આખા આર્યસમૂહના મનમાં મજબુત ચોંટયો હતો. તેઓએ પિતા, માતા, પુત્ર, અને દુહિતાના સગપણ સ્વીકાર્યા હતા; અને સગાજાલનું કેન્દ્રસ્થાન પિતાને જ આપવામાં આવ્યું હતું.

તે વખતે આ માન્યતાથી અનેક વિચારો, ભાવનાઓ, સંસ્કારો અને સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી હતી, અને ત્યાર પછી જ્યાં જ્યાં આર્યો ગયા ત્યાં ત્યાં એને આધારે જ સમાજની રચના રચી.

પિતાને કેન્દ્રસ્થાન આપવાથી એક પિતાના સંતાનોમાં ઐક્યનું ભાન પ્રગટ્યું, અને જાતિજીવન (tribal life)ની શરૂઆત થઈ. જાતિ, એટલે, એક પિતાના મનાતા પુત્રોના સમૂહમા વ્યક્તિત્વ અને અસ્મિતા આવ્યા; અને આવા દરેક પુત્રને જાતિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાના અધિકારના સ્પષ્ટ બીજ નખાયાં. પિતાનું મહત્ત્વ અમર રાખવાના હેતુથી માતાને પિતા સાથે સાંધી રાખવાની જરૂર જણાઇ, અને લગ્નની સંસ્થા પેદા થઇ. લગ્નની સંસ્થા તે સંસ્કારમય સંસારનો પાયો લેખાવા લાગ્યો, અને દાંપત્યપ્રેમ ઉપજાવી શકાય એવી સામગ્રીઓ ભેગી મળી.

આ માન્યતાના પરિણામે આર્યવર્તના આર્યોમાં પિતૃપૂજા પણ દાખલ થઇ હોય એમ લાગે છે. અને પૂર્વજોની પૂજા, ભૂતપૂર્વ પૂર્વજોથી માંડી ભાવિ અનુજો સુધી કુલતંતુ એક અને ત્રુટિરહિત છે એવો જ ખયાલ આપે છે. આજે પણ આપણી ઉત્તરક્રિયાના, મૃત્યુ પછી તુરત અને વર્ષે વર્ષે કર્યા જ કરવાના પિંડદાન આદિમા આ કુલતંતુની સતતતા અને અનશ્વરતાની ભાવના સ્પષ્ટ છે. પૂર્વજોની પૂજા જ સામાજિક ને સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટાવનારૂં પહેલું ઐતિહાસિક બલ છે આસ્મિતાના વિકાસથી જ જાતિ, રાષ્ટ્ર, દેશ અને ધર્મનું બંધારણ બંધાય છે.

આર્યવર્તના બધા રહેવાશીઓમાં એક જાતિ તરીકેની **સાસ્કારિક** અસ્મિતાનાં કાંઇક બીજ રોપાયાં હોવા જોઇએ. તેઓએ પોતાની જાતને આર્ય માનવાની અને પોતાના શક્તિસંસ્કાર આદિમા ગર્વ ધારવાની શરૂઆત કરી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

૫

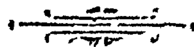
બાલક અને જંગલી માણસના અવિકસિત મગજમાં વહેમનું સ્થાન મોટું હોય છે. અને આ વહેમનું રક્ષણ શ્રદ્ધાથી કરવાનાં સાધનો પણ સાથે સાથે પાકે છે.

આર્યોનું આવું એક સાધન **અથર્વણો** હતા. જે અગ્નિ તેમની અસ્તિનો આધાર હતો તે તેમના પૂર્વજો પૃથ્વી પર આણ્યો હતો એવી માન્યતા ચાલતી હતી. તેઓ અગ્નિના સંરક્ષક હતા અને તેને ચેતાવવાનું રહસ્ય જાણતા. તેમની પછીની કારકીર્દિ પરથી લાગે છે કે પહેલેથી મંત્ર, જંત્ર, ને વૈદું એ ત્રણેનો વપરાશ તેમણે આરંભ્યો હશે. તેમનું સ્થાન આર્યવર્તમા ઘણું મોટું હોવું જોઇએ આગ્નિપૂજાની શરૂઆત થઈ હતી કે કેમ એ ચોક્સ થઈ શકતું નથી.

આર્યવર્તના આર્યોની કલ્પનાશક્તિ વિશાળ વ્યોમને જોઇ ઉત્તેજીત થતી અને તેનો પ્રતાપ, તેની તેજસ્વિતા, તેમા રહેલી મોહિનીથી તેમના આર્યવિકસિત અંત-

ગમાં ભક્તિભાવનાં આછા કિરણો સ્ફુરવા માંડતા. આકાશ સર્વવ્યાપી હોવાથી "વરુણ" અને ચળકતું હોવાથી "ધૌ"ને નામે ઓળખાતું.

અને આ પ્રમાણે આર્યવર્યના આર્યોના પૂર્વજોએ સાદા અને સંસ્કારમય જીવનની શરૂઆત કરતાં અનેક સદીઓ વીતાવી.

૨૧

શા. ખ. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીઃ

કાવ્યાલાપ વિનોદ

એક કવિએ બુદ્ધિમાન્ અને મૂર્ખ પુરુષો વચ્ચે વિવેક દર્શાવ્યો છે કે બુદ્ધિમાન્ પોતાનો સમય કાવ્યના ને શાસ્ત્રની ચર્ચાના વિનોદમા વ્યતીત કરે છે ત્યારે મૂર્ખ વ્યસનમાં, નિદ્રામા, અને કલહમા પોતાનો સમય ગાળે છે.

શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જેટલી વ્યુત્પત્તિ માટે ઊંડા અભ્યાસ અને સતત શાસ્ત્રીય ગ્રન્થના પરિશીલનની આવશ્યકતા છે. આ કામ પ્રાકૃત પુરુષનું નથી. પરંતુ કાવ્યથી વિનોદ તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ મેળવી શકે છે. ખરેખર, જે કાવ્ય પ્રસાદગુણયુક્ત હોવાથી સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષો પણ સમજી શકે છે અને જેને વારવાર વાંચવાથી રસજ્ઞ પુરુષોને તેમા નવો નવો ચમત્કાર ભાસે છે તથા નવો નવો વ્યંગ્યાર્થ તેમાંથી સ્ફુરતો જણાય છે તે જ ઉત્તમ કાવ્ય છે. આ જ કારણથી ભામહ જેવા ચિરંતન આલંકારિકે જે કાવ્ય વિદ્વાનથી માંડીને સ્ત્રીઓ અને બાળક પણ ગ્રહણ કરી શકે તેને પ્રસાદ ગુણયુક્ત કહ્યું છેઃ

आविद्वदङ्गनाबालप्रतीतार्थं प्रसादवत्

કવિની વાણીમાં ને અર્થમા, બંનેમાં ચમત્કાર હોવો જોઇએ સાધારણ માણસના મનમા જે વિચાર આવે છે તેને કવિની કલ્પનાશક્તિ અલૌકિક સ્વરૂપ આપે છે અને એવી મધુર વાણીમા વર્ણવે છે કે તે સર્વને હૃદયંગમ થાય છે. પ્રૌઢ કલ્પનાશક્તિ અને અર્થગાંભીર્યની સાથે શબ્દચમત્કૃતિ પણ કાવ્યનું એટલું જ આવશ્યક અંગ છે. પદલાલિત્ય અને પ્રાસાદિક રચના વાચતા વારને આકર્ષક થાય છે; અર્થનો વિચાર ત્યાર પછી આવે છે. આથી જ રસગંગાધરકાર પંડિત જગન્નાથે કાવ્યના લક્ષણમાં અર્થ કરતા શબ્દને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપી કહ્યું છે કે રમણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ તે કાવ્ય. પરંતુ શબ્દચમત્કૃતિ આપાતતઃ રમણીય છે તોપણ અર્થચમત્કૃતિ કંઇ ઓછી આવશ્યક નથી બંને સરખા જ આવશ્યક છે. એમાં પ્રધાનભાવ કે ગુણભાવ એકનો કે અન્યનો કલ્પવો એ ઠીક નથી. આથી જ શ્રીમદ્ મમ્મટભટ્ટે પોતાના આકરગ્રન્થ 'કાવ્યપ્રકાશ'માં સગુણ અને સાલંકાર શબ્દ ને અર્થ, બંનેને કાવ્ય કહ્યા છે; તેમજ માઘના એક સ્તુતિકારે કહ્યુ છે કે ઉપમા તો કાલિદાસની, અર્થગૌરવ ભારવિ કવિનું, પદલાલિત્ય દંડીનું; પણ માઘકાવ્યમાં એ ત્રણે ગુણ–અલંકાર ('ઉપમા' એ અલંકારનું ઉપલક્ષણ છે,)

અર્થગૌરવ, અને પદલાલિત્ય છે.

કવિને વાણી વશ હોવી જોઇએ. તાણી-તોસીને ખેંચેલા પદથી બેચાર કાવ્યો થઇ શકે ને તે પણ પરાકાષ્ઠાએ; પરંતુ જેને સ્વાધીન પત્નીની પેઠે વાણી વશ છે, અને જેના મુખ-માથી કાવ્યની પંક્તિઓનો પ્રવાહ અનવચ્છિન્ન વહ્યો જાય છે, તેમ જ જેનામાં રસ ઝમાવવાની અલૌકિક શક્તિ છે તે જ ઉત્તમ કવિ છે. જે કાવ્ય વાંચતા મન આનન્દમા એવું લીન થાય કે તે સમયે અન્ય કંઇ પણ જાણવા યોગ્ય છે એવો વિચાર જ વાચકના મનમાંથી જતો રહે તેમાં રસની ઝમાવટ લોકોત્તર છે એમ સમજવું. આલંકારિકોએ બરાબર કહ્યું છે કે રસાસ્વાદ એ બ્રહ્માસ્વાદના જેવો છે. જેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિમા આત્મા બ્રહ્મચિંતનમાં લીન થાય છે ને તેને જ્ઞાતા, જ્ઞેય, અને જ્ઞાન એ ત્રણ ચૈતન્યમય એક જ સ્વરૂપ લાગે છે, તેમ રસની ચર્વણામા મન તેમા જ લીન થાય છે અને તેમાથી વેદ્યાન્તર વિગલિત થાય છે.

કવિ બહુશ્રુત હોવો જોઇએ. તેણે સૃષ્ટિનું ને લોકવ્યવહારનુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરેલું હોવું જોઇએ. એવું કોઇ શાસ્ત્ર નથી કે એવી કોઇ કળા નથી કે જેની અપેક્ષા કવિને કાવ્યમા રહેતી ન હોય. પ્રાચીન આલંકારિક ભામહે ખરૂં કહ્યું છે કે એવો કોઇ શબ્દ નથી કે એવો કોઇ અર્થ નથી, એવો કોઇ ન્યાય નથી કે એવી કોઇ કલા નથી કે જે કાવ્યનુ અંગ થતું નથી. અહો ! કવિનો ભાર બહુ મોટો છે !

આ પ્રમાણે કવિ અને કાવ્યનું અતિ સ્વલ્પ પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું. હવે પ્રાચીન અને અર્વાચીન, તેમ જ આધુનિક કાવ્યોમાંથી કંઇક વાનગીરૂપે વાચકને પીરસવામા આવે છે અને મને તેમાથી કેવો આનન્દ થાય છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવા ઇચ્છુ છું. આ લઘુ લેખમા બધા ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ કરી શકાય જ નહિ, તેથી થોડાં જ વાનગીરૂપ આપ્યાં છે. જુદા જુદા રસજ્ઞોને એમા જુદો જુદો આસ્વાદ થશે. જેવો જે સહૃદય તેવો તેનો આનન્દ. મારા જેવા સામાન્ય વાચકને જે આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવવો એ જ આ લઘુ લેખનો આશય છે. તેમ જ આ લેખ 'કાન્તમાલા'મા આપેલો હોવાથી એમા 'કાન્ત'નાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોનું પણ નિદર્શન કર્યું છે.

કવિ પ્રેમાનંદના કાવ્યોમાંથી બધા રસોના દાખલા પુષ્કળ આપી શકાય એમ છે; પરંતુ તેમ આ લેખમા બની શકે નહિ, તેથી બે ત્રણ દાખલા જ આપ્યા છે.

(૧.) પ્રેમાનંદ

દશમસ્કંધ

નહીં જાવા દીજે રે, જીવન ! નહીં જાવા દીજે-
નહીં દીજે જાવા નાથજી રે, તમને નંદરાયની છેઆણ;
પાછા વળજો હાર માની રે, તમને જોડી કહુ છૌ પાણ-
નહીં૦

× × ×

લજ્જા મૂકી ગોપીયે રે, બાઇ પ્રગટ કહો ભરતાર
સ્ત્રી થઇને પાલવ ઝાલો રે, શુ કરશે સસાર—
નહીં૦

અક્રૂર શ્રીકૃષ્ણને મથુરા તેડવા આવ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણથી છૂટા પડવાનું વિરહદુખ ગોપીથી ખમાતું નથી. તે વિરહદુખ જે આવવાનું છે તેનું આમા ઉત્તમ ચિત્ર પ્રેમાનદે આપ્યુ છે. દરેક કડીમાં શબ્દોની પુનરુક્તિ છે તે પુનરુક્તિ દોષ નથી; પ્રત્યુત ગુણ છે. એથી દર્શાવેલા વિચારની દઢતા સમજાવી છે. શ્રીકૃષ્ણને ગોપી-ઓએ 'જીવન '–પ્રાણ કહ્યા છે. કાર્યકારણની એકતા વ્યંગ્ય કરનારી આ લક્ષણા છે. તમારા વિના અમારાથી જીવી શકાશે નહિ, તમે અ-મારા જીવનના સાધન છો, તમે અમારૂં જીવન જ છો. શ્રીકૃષ્ણ જઇ શકે નહિ માટે તેમને નદરાયની આણ દીધી છે. એ આણ માનવી જ

પડશે, માટે તમારી હાર થઇ એમ માનીને પાછા ફરજો. છતાં તમારા નિશ્ચયમાંથી ન ડગતા હો તો તમને હાથ જોડીને કહું છું કે પાછા ફરજો. પછી કહે છે કે હે કહાન! આ અમારો વિયોગ અમને સ્વપ્ન હાળતા નથી; અમને હંમેશનો વિયોગ થશે એમ લાગે છે અક્રૂરના આ તમને તેડવા આવવામાં અમને કપટ ભાસે છે. કેમ કે અમારી દૃષ્ટ છાતીમાં ફાળ પડી છે. જે માઠો બનાવ બનવાનો હોય છે તેના અનિષ્ટ ચિહ્ન અગાઉથી જ જણાય છે. અમને અપશકુનો થાય છે, 'માઠેરા'-ઘણા માઠા શકુનો થાય છે. અપશકુનો ગણાવે છે કે સૂર-સૂર્ય ગગનમાં ઝાંખો દેખાય છે વૃંદાવનમાં દવ બળ્યો છે ને યમુનામાં લોહીની રેલ આવી છે. પ્રેમની દશ અવસ્થા કહી છે—૧. ચક્ષુ-પ્રીતિ, ૨. મનઃસંગ, ૩. સંકલ્પોત્પત્તિ ૪. નિદ્રાભંગ, ૫. શરીરની ગ્લાનિ, ૬. વિષયાન્તરથી ચિત્તની વ્યાવૃત્તિ, ૭ લજ્જાપ્રણાશ, ૮. ઉન્માદ, ૯. મૂર્છા, ને ૧૦. મરણ. આમ ગોપીઓએ અપશકુન વર્ણવ્યા તેમાં સંકલ્પોત્પત્તિની અવસ્થા કવિએ વર્ણવી છે. આગળ કહે છે કે ગોકુળ સૂનું લાગે છે, તમારી ગાય પણ સૂની-ધણી વગરની લાગે છે. પ્રેમીને પ્રિયને અભાવે જગત્ જીર્ણારણ્યસમાન ભાસે છે. શ્રી રામ સીતાવિયોગે કહે છે કે **शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।** અમે આહીરડા-નિન્દ્ય આહીરો નિર્ભાગી છીએ. અક્રૂર અમારૂં સર્વસ્વ-જે તમે તેને લૂટી જાય છે. હે શામળા, અમારે કુટુંબનું પ્રયોજન નથી. સર્વ કુટુંબમાં તમે જ છો. તમે નહિ માનો તો અમે તમારી સાથે આવીશું. એમ કહી ગોપીઓ આડી થઇને માર્ગમાં સૂતી ને કહ્યું કે અમારી છાતી પર રથ હાંકીને જાઓ. તમારો આગલો સ્નેહ સંભારો, શરદ સમયની પૂનમ ચંદ્રિકાની રાત્રીમાં જે ઉપભોગ સેવ્યો છે તેનું સ્મરણ કરો. એ સ્મરણ કરીને પાછા ફરો, નહિ તો લજ્જાનો ત્યાગ કરી વંઠ્યા તમારા ચરિત્રો માબળી એમ આગે કહી દઈશું. અમારો શો અપરાધ થયો છે કે અમને તરછોડો છો! એક પ્રેમી પણ એમજ કહે છે કે

किमपराधलवं मयि पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥

કેશ છૂટા કરે છે, વસ્ત્ર જમીન પર રોળાય છે, મોમાં દસે આંગળી મૂકે છે, એમ ઉન્માદાવસ્થા દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે આ વર્ણનમાં દૈન્ય, સ્મૃતિ, લજ્જા ઉન્માદ, એ વ્યભિચારિભાવોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

દયારામકૃત

પ્રભુજી બોલ્યા હો, નયણે જળ ભરી.
કહું મહારા અન્તરગતનું, દુઃખ હો વીરાજી.
કંઇ ન ફરી દેખું હો આણી આણી આંખડિયે.
રાકડી જસોદાનું મૂખ, હો વીરાજી.
× × × ×
ગોપીને શુભ સંદેસડો;
ઉદ્ધવ સાથે કહાવે ગોકુળનાથ, હો વીરાજી."

શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવ સાથે ગોપીને સંદેશો કહાવે છે. કહે છે કે મને મથુરામાં દેવકીનું સ્વાદિષ્ઠ (છઓ રસવાળું) ભોજન ભાવતું નથી આંખ આંસુથી ભરાઈ જાય છે ને શ્રીકૃષ્ણને જસોદા માતાનું હેત ને વૃંદાવનમાં કરેલી બાળલીલા યાદ આવે છે. મથુરાના વૈભવનો રાજસુખનો ને ગોકુળના ગ્રામ્યસુખનો વિરોધ દર્શાવી, ગોકુળમાં સુખ ઘણું વિશેષ હતું એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, કેમકે બાલ્યાવસ્થામાં અનુભવેલું સુખ કદી વીસરાતું નથી. એની મીઠી લહેરો જીવનપર્યન્ત હૃદયમાં આનંદ રેલે છે. બાલ્યાવસ્થાના મિત્ર ભાઇભાંડુથી પણ વિશેષ છે. કેમકે કેટલીક ગુહ્ય વાતો ભાઇભાંડુઓને ન કહેવાય તે મિત્રને કહી શકાય છે.

'રણયજ્ઞ'

"શું થયું એમ કહે રઘુનાથ,

દીઠો પ્રાણવિહોણો લક્ષ્મણ ભ્રાત;
હાહાકાર કરે વાનરા,
પડ્યા રામ મૂર્ચ્છા ખાઇ ધરા.

× × ×

હજી મૈથિલી નથી મુકાવી,
તો તુને નિદ્રા કેમ આવી,
ઉઠો ઉદ્યમી કરો સંગ્રામ,
એમ કહી કહી રુએ રામ."

રાવણની સાથેના યુદ્ધમા લક્ષ્મણ મૂર્છાગત થયા; તેથી રામે કરેલા શોકનું આમાં વર્ણન છે. એમા કરુણ રસની સારી ઝમાવટ છે. રામનો શોક સ્થાયી ભાવ છે. પ્રાણવિહીન લક્ષ્મણનું દર્શન એ આલંબન વિભાવ છે, વાનરોનો હાહાકાર એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે, વિલાપ એ અનુભાવ છે, પૂર્વાવસ્થાનું સ્મરણ-સ્મૃતિ, મોહ, વિષાદ, આવેગ, ઔત્સુક્ય એ વ્યભિચારી ભાવ છે. એમ સ્થાયી ભાવ પુષ્ટ થઇ, આસ્વાદ્ય થઇ, કરુણ રસ બને છે. કાષ્ઠથી પાષાણ કઠણ છે, પાષાણથી લોહ કઠણ છે, લોહથી વજ્ર કઠણ છે, પણ વજ્રથી પણ મારૂં હૃદય કઠણ છે એમ ઉત્તરોત્તર કાઠિન્યનું આધિક્ય કહે છે નિર્ગુણી શરીરમાં એક મોટો ગુણ છે કે જે જે દુઃખ પડે છે તે તે સહન કરે છે. **रामोऽस्मि सर्वं सहे**-હું રામ છું, સર્વ સહન કરીશ. એના જેવો અર્થ છે. લક્ષ્મણને કહે છે કે તું બધી વાતમાં મને આગળ કરતો ને તું મારી પાછળ થતો; પરંતુ તું મને મૂકીને સ્વર્ગ જવામા કેમ આગળ થયો ! હજી તેં તારૂં કાર્ય પરિસમાપ્ત કર્યું નથી-હજી સીતાને છોડાવી નથી, માટે ઊઠ ને તારૂં અધુરૂં જીવનકાર્ય સમાપ્ત કર, પછી જા.

પ્રેમાનંદના આટલા દાખલા બસ છે. હવે આપણી નજીકના સમયના કવિઓના કાવ્યોમાથી થોડાક દાખલા આપું છું.

(૨) દયારામ

હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો,
કરુણાસિંધુ ગ્રહો કર મારો. હરિ૦ ટેક.
સાંકડાના સાથી સામળિયા, છો બગડ્યાના બેલી,
શરણ પડ્યો ખલ અમિત કુકરમી,
તદપિ ન મૂકો ઠેલી. હરિ૦ ૧

× × × ×

સર્વેશ્વર સર્વાત્મા સ્વતંત્ર, દયાપ્રીતમ ગિરિધારી;
શરણાગતવત્સલ શ્રીજી મારે, મોટી છે ઓથ તમારી.
હરિ૦ ૬

આ એક ઇશ્વરભક્તિનું પદ્ય છે. દયારામની ગરબીઓ લલિતપદને ભાવથી રેલાતી હોવાથી ઘણી હૃદયંગમ ને લોકપ્રિય થઇ છે એ બહુ જાણીતી વાત છે, 'જેવો તેવો' શબ્દમાં પાપથી ભરેલો, દોષોથી યુક્ત, ક્ષમા કરવા અયોગ્ય, એવા અર્થનો ધ્વનિ છે. હું તો એવો પાપી છું, છતા હે કરુણાસિંધુ પ્રભો ! તમે કરુણાના સાગર છો એટલે તમે મારા પાપ તરફ નજર ન કરી દયા જ કરશો, એવી મને ખાતરી છે. 'કરુણાસિંધુ' એ વિશેષણ સાભિપ્રાય છે. એથી અર્થની પુષ્ટિ થાય છે. 'સાંકડાના સાથી' ને 'બગડ્યાના બેલી' એમા કવિએ વૃત્યનુપ્રાસ આણ્યો છે. હે પ્રભો ! તમારા પોતાના માણસ, તમારા ભક્તનાં જુઠાણાં ને પાપ તમે જોતા નથી, અભાગીઆને ભાગ્યશાળી બનાવો છો. તો હે વરદ ! મારા કોડ પૂરો. તમે વિનતિ વગર પણ ભક્તનું રક્ષણ કરો છો ને તેના દોષ સામુ જોતા નથી, તમે આર્તના બંધુ છે, હે પ્રભો ! તમે શરણાગત પર પ્રેમાળ છો, મારે તમારી જ ઓથ છે. શુદ્ધ ને સરળ હૃદયની પ્રભુની પ્રાર્થના છે. કાવ્ય પ્રાસાદિક છે.

પ્રેમનું સ્વરૂપ

ઓધવજી છે અળગી રે, વાત એક પ્રેમતણી;
કોઇ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તો નાવે બાણી,

× × × ×

અભિમાન મૂકીને રે ઓધવ ગોપી પાય પડયા,
કહું દયાનો પ્રીતમજી રે, નિશ્ચે એક તમને જડયા.

આ ઉત્તમ કાવ્યમાં ગોપીએ ઓધવજીને પ્રેમનું સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું છે પ્રેમની ગતિ ન્યારી છે. જે અનુભવે છે તે જ તે જાણે છે. પ્રેમ કોઇ નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી. **व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु र्नखलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।** જેમ ભવભૂતિએ કહ્યું છે તેમ સ્નેહ ને તે વળી કંઇની અપેક્ષા રાખનાર–એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે પ્રેમ કર્યો આવતો નથી. એ એની મેળે જ આવે છે. હે ઓધવજી જ્યાં લગી સ્નેહનો અગમ્ય માર્ગ દીઠો નથી, ત્યાંલગી જ યોગ અને જ્ઞાન ગોઠે છે. યોગની તેને જ જરૂર છે કે જેનું મન જગતની માયામાં ભમે છે. ગોપી કહે છે કે અમારૂં તો ચિત્ત રસિક શ્રીકૃષ્ણમા જ રમે છે. જેને જોગ જોઇતો હોય તે ભલે તે લે, અમે તો પ્રીતમ કૃષ્ણમા જ અમારી પ્રીતિ રહો એવું માગીએ છીએ. આવા ગોપીના વચન સાભળીને ઓધવજીનું મન જગતની માયામાથી છૂટયું, જ્ઞાનનું અભિમન જતું રહ્યું અને તેમનું મન શ્રી કૃષ્ણમા જોડેલું થયુ જ્ઞાનથી ભક્તિ અધિક છે, પ્રેમભક્તિ સર્વોત્તમ છે, એ પ્રતિપાદન કરવાનો આશય છે.

(૩) મીરાંબાઈ

સંસારસુખ ત્યાગ કરનારી શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિમા એકતાન થયલી–

" મુખડાની માયા લાગી રે,
મોહન પ્યારા,
મુખડાની માયા લાગી રે. ટેક.
મુખડું મેં જોયુ તારૂં,
આ જગતડું થયું ખારૂં;
મન મારૂં રહ્યું ન્યારૂં રે.
મોહન પ્યારા૦

× × × ×

મીરાબાઇ બલિહારી તારી,
આશા એક મને ત્હારી.
હવે હું તો બડભાગી રે,
મોહન પ્યારા૦

સંસારસુખથી વિરક્ત થઇ પ્રભુની પ્રેમભક્તિમાં જ લીન થઇ મીરા કહે છે કે હે પ્યારા મોહન ! અહિં 'મોહન' પદ સાર્થક છે. મોહ પમાડનાર અન્ય વસ્તુથી મન વ્યાવૃત્ત કરી તારે વિષે જ લીન થાય એવો મોહ પમાડનાર, તારા સુન્દર, નાજુક, મલૂણા મુખની મને માયા લાગી છે. જેવું એ નાજુકડું મુખ તારૂં મેં જોયુ કે તેવુ નિંદ્ય જગત્ દુષ્ટ જગત્ મને તદ્દન ખારૂં—અકારૂં થયું છે. 'જગતડુ'મા લઘુતાવાચક પ્રત્યય 'ડુ' નિન્દાવાચક છે ને 'મુખડુ'મા કોમલતા વાચક છે. 'ખારૂં' એ લક્ષ્યાર્થમા છે. ઘણું જ અકારૂં એવો અર્થ છે. અત્યન્ત અસ્વાદુતા વ્યંગ્ય છે. મારૂં મન જગતથી ન્યારૂં રહ્યું, તદ્દન વ્યાવૃત્ત થયું. સંસારસુખ પ્રતિ અત્યન્ત વિરાગ સૂચવે છે. સસારનું સુખ ઝાંઝવાના જળની પેઠે ખોટું, માત્ર દુઃખથી લક્ષ્યાવનારૂં, અસત્સ્વરૂપ છે. મેં તે તુચ્છકારી કાઢયું છે. સસારમા પરણીને વૈધવ્ય દશામાં આવવું તેના કરતા તારા મુખ સાથે પ્રેમ કરી તારી સાથે લગ્ન થવું ઘણું સુંદર છે કે એમા વૈધવ્યનો લેશ પણ સંભવ નથી. ભગવલ્લગ્ન સંસારી લગ્ન કરતા ઘણુ જ ચડિયાતું છે, એમ વ્યતિરેક અલકાર વ્યંગ્ય છે ભક્તિ–પ્રેમભક્તિનું આ એક ઉત્તમ ગીત છે.

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,
રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલમા. ટેક
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને,
કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે. રાધાકૃષ્ણ૦
ચાંદા સુરજનું તેજ તજીને,
આગીઆ સંગાતે પ્રીત જોડ મા રે. રાધા૦

હીરા રે માણેક જવેર તજીને,
કથિર સંગાને મણિ તોળમારે. રાધા૦
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
શરીર આપ્યુ સમનોળમા રે. રાધા૦

એકે એક સ્ત્રીને મુખે ગવાતું આ સુંદર નાનકડું કાવ્ય ભક્તિરસથી રેલાઈ જાય છે. પ્રભુભક્તિ સિવાય અન્ય વસ્તુ નકામી છે. એમાંજ તરબોળ રહેવું એજ જીવનનું સાર્થક્ય છે રાધાકૃષ્ણના નામ સિવાય બીજું બોલનાર પુરુષ કેવો છે તે પછીની પંક્તિમા દર્શાવે છે. સાકર ને શેરડીનો મધુર સ્વાદ તજીને લીમડાનો કડવો સ્વાદ પીનાર મૂર્ખ પુરુષના જેવો એ છે, તેમ જ ચાંદ ને સૂરજને તજીને આગીઆ સાથે પ્રીતિ બાંધનાર બુદ્ધિહીન પુરુષના જેવો છે. વળી કહે છે કે હીરા ને માણેકને તજી દઇ કથિરને પસંદ કરનાર, કથિર જેવી તુચ્છ વસ્તુની માણેક જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ સાથે તુલના કરનાર મૂર્ખ જેવો છે. પ્રભુએ શરીર આપ્યું છે તે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાને માટે છે રાધાકૃષ્ણનું નામ મૂકી અન્ય નામ ભજનાર માટે આપેલા દાખલામાં અમૂલ્ય વસ્તુને તુચ્છ ગણી નકામી વસ્તુને કીમતી માનનાર મૂર્ખ પુરુષ જેવો છે. આ સ્થળે નિદર્શના અલંકારનો ધ્વનિ છે. રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલે છે તે શર્કરાન શેરડીનો સ્વાદ તજી કડવો લીમડો ઘોળે છે. એમ હોય તો નિદર્શના અલંકાર થાય. એવો અર્થ ગમ્ય થાય છે, માટે એ અલંકાર વ્યંગ્ય છે. એ અલંકારનો ધ્વનિ છે.

(૪) નર્મદ

વીરરસ તો નર્મદનો જ. તેનાં એવાં વીરરસમય કાવ્ય અનેક છે તેમાથી એકે અત્ર આપ્યું નથી. અહિં કુદરતના વર્ણનનું એક ઉત્તમ કાવ્ય આપ્યું છે.

જોના નિચે ડુંગરની અહીંથી,
ઝાંઝો થયો હું મનમાહિં રંગી;
આહા 'શું શોભા' વરણી શકૂં રે,
જોતા થયો સ્તબ્ધ જ છેક હૂં રે.

× × ×

એ સર્વ જોતા ચિત તો સમાયું,
વિશ્વેશમાને બિજું કૈ ન ભાવ્યું;
આનંદમા નર્મદ છેક ડૂબ્યો,
એવો દિઠો બ્રહ્મગિરી જ ઊભો."

આ બ્રહ્મગિરીનુ ઉત્તમ વર્ણન છે. કવિ કહે છે કે જોતાં વારને એની રમણીયતા નિરખી હું સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. એની શોભા વર્ણવવાની મારામા શક્તિ જ ન રહી. પછી કેવા પ્રકારની રમણીયતા છે તે વર્ણવે છે. જેમ જેમ જોઉં છું તેમ તેમ નવું નવું વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય છે. માઘ કવિએ ખરૂં કહ્યુ છે કે **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः**—પ્રતિ ક્ષણે જે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેજ રમણીય કહેવાય. ગભીરતાથી મનમા ભય ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ ભયની સાથે ચિત્તમા સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. એવો ચમત્કારિક બ્રહ્મગિરિ છે. ખરેખર, આ ગિરિ એવો તપસ્વી છે-ગિરિમાં તપસ્વી પુરુષોના વાસ છે તેથી ગિરિને જ તપસ્વી કહ્યો છે-કે એને જોતા વારને મન પાપથી મુક્ત થઇ નિર્મળ થઇ જાય છે, સંસારના સર્વ વિચારો મનમાથી જતા રહી મન એની લીલા પીવામા જ રોકાય છે. લીલા પી પી કરે છે, પણ ધરાતું નથી. એને જોઇ ઈશ્વરની એ લીલા કેવી અદ્ભુત છે એવો વિચાર આવી મારૂં ચિત્ત પ્રભુમા જ લીન થાય છે ને આનંદપરાયણ થઇ વિવશ થાય છે, એવો અલૌકિક આ બ્રહ્મગિરિ છે.

(૫) દલપતરામ

પ્રભાતનું વર્ણન

"ઘંટ તણા ચાર ટકોર વાગ્યા,
ઉદ્યોગિ લોકો જન સર્વ જાગ્યા;
જાણે હતી ચાર તણા ઉચારે,

મુમુક્ષુ અજ્ઞાનપણું ઉતારે.

× × ×

વિદ્યાર્થી પાઠ ઉઠી કરે છે,
જાણે રવીના જશ ઊચરે છે;
પ્રભાતિયાં ગાય સુભક્ત પ્રીતે,
જાણે રવીના ગુણ ગાય ગીતે."

સંસ્કૃતમાં પ્રભાતનાં અતિ સુંદર વર્ણન છે, તે કાવ્યો સાથે તો આ કાવ્યની તુલના થઇ શકે જ નહિ. છતા આ પદ્યોમા સુંદર ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકારને ઉત્પ્રેક્ષા સાથે અંગાગિભાવ થવાથી સંકર થયો છે. 'જાણે' શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક હોવાથી ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે.

(૬) કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ

એના ઇશ્વરસ્તુતિનાં ને નીતિનાં કાવ્યો સુંદર છે એક નીચે આપ્યું છે—

"રે ચિત્તચકોર,
નિરખ પૂર્ણાનંદ પ્રકાશક ચંદને,
શીતળ, સાચા, સ્વાભાવિક,
સર્વોત્તમ સુખના કંદને. ટેક
નથી કાલનાણા કરમાં જાતો,
નથી કલંકિત તે થાતો,
ઉપાસ્તરહિત અંતે આ તો,—
ચિત્તચકોર૦

× × ×

તનતાપ બધા તત્કાલ જશે,
નિરવધિ અદ્ભુત સુખ સાંપડશે;
કેશવ કુલ-જન્મ કૃતાર્થ થશે;—
હે ચિત્તચકોર૦"

ચકોર પક્ષીને ચંદ્રિકા ઘણી પ્રિય છે. એ ચંદ્રકાનું પાન કરે છે એમ કવિઓ વર્ણવે છે. આથી કવિએ ચિત્તને ચકોરનું રૂપક આપ્યું છે ને પૂર્ણાનંદ આત્માને ચંદ્રનું રૂપક આપ્યું છે. 'સુખના કંદને'—સુખના મૂળને. પછીની પંક્તિમા આત્મસ્વરૂપ વર્ણવ્યુ છે. ઉપાધીરૂપી વાદળ વચ્ચે આવવાથી તને ઇશ્વરનું દર્શન થતુ નથી. સંગ ક્ષણભંગુર છે, તેનો ત્યાગ કર, દૂર જવાની જરૂર નથી, આંતર્દષ્ટિ કર એટલે તને નિરવધિ આનન્દ થશે અને જન્મ સફળ થશે.

(૭) કલાપી

કલાપીનો 'કેકારવ' ઘણું જ પ્રાસાદિક અને ભાવનાથી છલકાતું કાવ્ય છે. એનાં ઉત્તમ વૃત્તો ઘણે સ્થળે ભાવનાને અનુકૂળ હોઇ તેને સારી રીતે પોષે છે. એમાંથી માત્ર એક જ દાખલો નીચે આપ્યો છે—

ગીરા દીર્ઘ ધ્વનીવતી વન બધું, હર્ષે ભરે કોકિલા

× × ×

જખમ નહિ રૂઝાશે, પ્રેમનો કો દિ લાગ્યો.

આ સુંદર કાવ્યમાં કવિએ શૃંગાર ને કરુણ રસ બંને અતિ સુંદર રીતે જમાવ્યા છે શિકારીએ સારસનો શિકાર કર્યો છે. સારસીની પાસે સારસનું શબ પડયું છે. બચ્ચા મોતમા નમ જતાં નથી તે પાસે ટળવળે છે. સર્વત્ર રમણીયતા પ્રસરી રહી છે તેવી પરિસ્થિતિમાં આ બિચારૂં દુ:ખી કોણ હશે? ખરેખર, એ પ્રેમને લીધે શોકથી બળી રહેલું છે. બાપડી સારસી શિર નમાવીને રડે છે કવિ કહે છે કે આવા સુંદર પક્ષીને આવી પીડા હોય ખરી? ભવભૂતિએ પણ કહ્યું છે કે **निर्माणमेव हि तदादरलालनीयम्**—કુદરતનું આ સુંદર પ્રાણી—આદરથી લાલનીય છે, તેને આવું દુ:ખ ઘટે નહિ. તેના શોકનું કારણ કહે છે કે તેનો પ્રિયતમ, પારધિથી હણાયલો, હૃદયચૂતો સૂતો છે. ખરેખર, કુદરતમા એમ જણાય છે કે પ્રાણિમાત્ર હાથમા જીવન લઇને જીવે છે. જીવન ઘણું અશાશ્વત છે. કવિ સુંદર વિચાર દર્શાવે છે કે કોઇને દુ:ખ દેવાથી બીજાનું હૃદય કેમ તૃપ્ત થતું હશે? વજ્રમય હૃદય હોઇ જ કેમ શકે? વળી વિચાર આવે છે કે શિકારીએ શિકાર કર્યો તે તે મૂઢને કેમ ગમ્યો? તેનું કારણ આપે છે કે પ્રેમના અશ્રુ વજ્રમય

હૃદયને પણ કોઇ વાર દ્રવિત કરે છે; આવો દેખાવ જોઇને હૃદયમા કંઇ કંઇ થઇ જાય છે. બચ્ચાં ટળવળે છે ને માતાના સામુ જુએ છે. એ ભોળા નિરપરાધી બાળક મોતમા શુ સમજે? એમનું તો દુ:ખ કાળે કરીને જતું રહેશે, પરંતુ એમની માતાને થયલો પ્રેમનો જખમ રૂઝાવાનો નથી. પ્રેમથી થયલું શોકદુ:ખ અસહ્ય છે.

(૮) દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા

એમનું ઇંદ્રજિત્–વધ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત શૈલીએ રચાયલુ છે, ને સુંદર છે. એક દાખલો નીચે આપ્યો છે.—

ભરી તમે અંતક સાથ બાથ,
જાણી ધર્યા પાવક મધ્ય હાથ.
પડે તમારા સહુ વક્ર પાસા,
તો'યે ધરો આ કયમ જીત આશ!

× × ×

રુવે રુવે રુદ્ર રહો નિહાળી,
વસો લલાટે પણ ભદ્રકાળી;
રણે ખુવો લંકનું, પુત્ર! પાણી,
એવા વદી આશિષ વેણ ગાણી.

ઇંદ્રજિતને એની માતા મંદોદરી લડાઇ છોડી સીતાને પાછી અપાવી રામને શરણે જવા બહુ સમજાવે છે, પણ તે માનતો નથી. પ્રથમ તો કહે છે કે તમે લોકોએ રામચંદ્રની સાથે લડાઇ આદરી છે તે યમની સાથે બાથ ભીડયા જેવું છે, અગ્નિમા હાથ મૂકયા જેવુ છે. આમા નિદર્શના અલંકારનો ધ્વનિ છે તમારા પાસા વાંકા પડે છે, તોપણ તમે ચેતતા નથી. તમને સતી સીતાના શાપ નડશે જ ને તમે આ યુદ્ધમા નહિ જ ફાવો. સીતાનું હરણ કર્યું છે તે ઝેરનું બી વાવ્યું છે–વાવ્યા જેવું છે; ઝેરી અભિમાનરૂપી વાયુ વવરાવ્યો છે, એમાથી મીઠા ફળની વાત જ કેવી! રામચંદ્ર જેવા જે બ્રહ્મા રુદ્રને સ્થાપે છે ને ઉથાપે છે એવા સમર્થ દેવની રામા–પત્ની હરી છે તો હવે જીતવાના સંકલ્પ નકામા શા કરવા? આમ પુત્રનુ મન વાળવાનો પ્રયત્ન કરી, જાણ્યુ કે એ યુદ્ધ કરશે જ ત્યારે તેનામા વીરરસ પ્રેરે છે. રજપુત સ્ત્રીની પેઠે મરજો કે મારજો એવો ઉપદેશ કરે છે. હારીને પાછું ફરવું એ અપયશરૂપી મરણ છે માટે રણમાથી પાછી પાની ન કરતો એમ કહી છેવટે માતા પુત્રને આશીર્વાદ દે છે.

કાવ્ય સરળ ને પ્રાસાદિક તેમ જ ઉત્તમ ભાવનાથી ભરપૂર છે.

(૯) કાન્ત

રાજહંસને

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તેં પ્રવાસ શરૂ કર્યો,
સર સરિત કૈં જોતા જોતા અનેક જગે ફર્યો,
હજિ પણ સખે! પાસે આવ્યું ન માનસ તો દિસે,
વિરતિ કરિ લે માટે આજે હવે સ્થલ આ વિષે!

× × × ×

ક્ષણ સુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિસરી એકત્વે થા તુ સાગ્રતની મહીં.

સંસ્કૃત કાવ્યોમા ઉત્તમ અન્યોક્તિના અનેક કાવ્યો છે. આ પણ એક અન્યોક્તિનું કાવ્ય છે. કવિરાજ હંસને સંબોધી કહે છે કે તું અનેક દિવસ થયા માનસ સરોવરને પ્રવાસે નીકળ્યો છે, તું ઘણે ઘણે સ્થળે ફર્યો, પણ હજી માનસ સરોવર આવ્યુ નહિ, માટે હવે શ્રાન્ત થયો છે તો આ સ્થળે જ વિરામ લે. આ સ્થળ ઘણું રમ્ય છે, પવનની લહેરો શરીરનો થાક હરી લે છે. ઝરણા ધીમે ધીમે વહી મધુર સ્વરથી કર્ણને આનંદ પમાડે છે બધી રચના મનને ઠારે એવી છે. આગળના માર્ગનો તને અનુભવ નથી. આગળ જતા કદાચ આથી પણ વધારે પરિશ્રમ પડશે, માટે અહિં થોડી વાર વિરામ લે. પાસે ક્રીડા કરવા માટે રમણીય કમલવન છે. લતાઓ પુષ્પિત છે, તેમા પ્રવેશ કર ને તેની મધુર ગન્ધ સર્વત્ર ફેલાવ. ક્ષણ પણ સુખ મેળવવાનું આવું સ્થળ બીજું આગળ કદાચ

નહિ મળે; માટે સાંપ્રત કાળ ને દેશમાં જે સુખ મળે છે તે સેવી લઇ આનંદ પામ.

બહુ ઉચ્ચતમ સુખની આશા રાખી તે માટે તરફડીઆં મારવા કરતા જે થોડું ઘણું નિશ્ચિત સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય તેનો ઉપભોગ કરી આનંદમા રહેવું એવો આ અન્યોક્તિનો ઉપદેશ છે.

મત્તમયૂર

નાચે રસભીનો અલબેલો આવી રંગમા રે!
શ્યામા સંગમા રે!
વીજળી વ્યોમ છટાથી તરે છે,
ઘોર ઘટા ઘન શોર કરે છે,
જોબન જોર ભરે છે એના અંગમાં રે!

× × ×

પિચ્છ પ્રદેશ જલે છવરાયો;
ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો;
ચાલી હવે પ્રિય પાસ ભરાયો સંગમાં રે!

શૃંગાર રસનું આ સુંદર વર્ણન છે. મયૂર મત્ત બન્યો છે. એની રતિ એ સ્થાયી ભાવ છે. પ્રિયાનું દર્શન એ આલંબનવિભાવ છે. આકાશમા વીજળીના ચમકાર, મેઘની ઘોર ઘટા, ને ઢેલડીનો મધુર, માદક, ને ચિત્તહારક રાગ એ બધા ઉદ્દીપન વિભાવ છે. પ્રિયાની પાસે જવાને મોરના ચરણ જાતે ઊડતા જ ન હોય એવા ઉતાવળા ચાલે છે. આ ત્વરિત ગતિ, ને એના મુખ પરનું મધુરૂં હસવું ને રંગથી પરિપૂર્ણ થઇ નૃત્ય કરવું એ અનુભાવ છે. હર્ષ, જડતા, ઔત્સુક્ય, આદિ સંચારી ભાવ છે. આ પ્રમાણે રતિરૂપી સ્થાયી ભાવ પરિપુષ્ટ થઇ સ્વાદુત્વ પ્રાપ્ત કરી શૃંગાર રસ બને છે.

વીજળી વ્યોમમા તરે છે. વ્યોમનું સમુદ્ર તરીકે રૂપક ગમ્ય છે. મયૂર હર્ષ પામે છે ત્યારે પરસ્પર લોચનો મળી જાય છે એ અત્યન્ત હર્ષનો અનુભાવ છે. ઢેલનો મનોહર રાગ શ્રવણ કરી મોર છેક વિવશ થઇ જાય છે ને મળવાને આતુર બને છે એ ઔત્સુક્ય રૂપી વ્યભિચારી ભાવ છે.

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ!
આપ જ આવા તો જોયા!
મેં તો માનેલું કે ખોયા, પિતા પ્રભુ!
આપ જ આવા તો જોયા!

× × ×

પ્રભુની આ ઘણી સુંદર સ્તુતિ છે. હે પ્રભુ, આપને જ આવા તો જોયા. 'આવા' આ નાનો શબ્દ ઘણો વ્યંજક છે. મારા પાપ સામું ન જોતા અત્યન્ત દયાળુ એવા એવા અર્થનો ધ્વનિ છે. હુ અત્યન્ત પાપી હોવાથી મેં તો નક્કી માનેલું કે મેં પ્રભુની કૃપા ખોઇ છે, છતાં આપે મારાં પાપ દરગુજર કરી તમે જાતે મને દૂરથી આવતો દેખી સ્નેહ કર્યું, અને મારા પાપરૂપી કાદવમાં ખરડાયલા પગ પોતે ધોયા, મારા પાપની ક્ષમા કરી. પાપરૂપી સર્વ ચિર કાલના વ્રણો પોતે સ્વચ્છ કરીને તેના પર ક્ષમાનો લેપ લગાડ્યો. આવા દીનદયાળ તો આપ જ છો.

સંસ્કૃતમા આવા ભાવનું એક ભક્તનું સુંદર કાવ્ય છેઃ—

वाचा निर्मलया सुधामधुरया
यां नाथ शिक्षा मदा—
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्पृशाम्यहमहं-
भावावृतो निस्त्रप ।
इत्यागः शतशालिनं पुनरपि
स्वीयेषु मां बिभ्रत—
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधिर्यदुपते
मत्तो न मत्तः परः—

હે યદુપતિ, તમારા જેવો કોઇ દયાનિધિ નથી ને મારાથી વધારે કોઈ મત્ત નથી. કેમકે તમે મને મધુર, અમૃતમય વાણીથી જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું હુ સ્વપ્નમાં પણ સ્મરણ કરતો નથી. શું કારણ? મારામા અહંભાવ છે ને હું

નફ્રટ છું તેથી. આવા, હજારો અપરાધથી ભરેલા મને તમે પોતાનો માની સ્ત્રીવર્ગમાં દાખલ કર્યો, એ ખરું આપની અપરિમિત દયા ને મારું નિ:સીમ અભિમાન ને નિર્લજ્જતા જ દર્શાવે છે. એજ આ સુંદર કાવ્યનો ભાવ છે.

છેવટે, નીચેનું સુંદર કાવ્ય આપી વિરમું છું!–

મેદમાનો! ઓ વ્હાલાં પુનઃ પધારજો!
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ શુભાયજો!

× × ×

આ કાવ્ય એવું સરળ છે ને એનો ભાવ એવો વિશદ ને હૃદયગ્રાહી છે કે એના પર કંઇ ટીકા કે નોંધની જરૂર નથી.

૨૨

૨૫. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા કૃત:

સાક્ષર વિ. નિરક્ષર

(કાન્તમાળા માટે મોકલનાર રા. રા. વિપિનવિહારી કૃ. દિવેટિયા)

પ્રેમસાગર–આજથી મારું નવું જીવન આરંભ્યું છે. પરન્તુ ખેદકારક વાર્તા એ છે કે મારી જીવનસખી નિરક્ષર છે અને હું સર્વથા સાક્ષર છું. મારી જીવનસખી ઉર્ફે પત્નીને કેવી રીતે સાક્ષર બનાવવી એ વિચારમા આજ મારો આખો દિવસ ગયો, પરન્તુ કાંઇ માર્ગ સુઝતો નથી. કોઇ મિત્રની સલાહ લેવા જાઉં તો મારી સ્ત્રીની નિરક્ષરતા પ્રગટ થઇ જાય, માટે એકલાએ જ પ્રયત્ન કરવો. હાલમાં લોક જ્યારે સ્વરાજ્ય માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તો મારે એક આટલું કાર્ય તો કરવું. કાંઇ ફિકર નહી!

નર્મદા–(પ્રવેશ કરીને) કેમ, હવે ક્યાં સુધી બેસી રહેશો! આ બધું રાંધેલું ટાઢું થઇ જાય છે, ચાલો જમવા.

પ્રેમસાગર–જો. મારી જીવનસખી! તારે આવી ગ્રામ્ય ભાષા ન વાપરવી. હું સાક્ષર છું માટે તારે પણ સાક્ષરને યોગ્ય ભાષા વાપરી સાક્ષરની ગણનામાં આવવું.

નર્મદા–જુવો મારું નામ તો નરબદા છે ને તમે વળી જીવણનખી શું કામ કહો છો? અને વળી નામ તે દેવાય કે? કહેવું હોય તો નરબદા કહેજો ને–કોઇ કોઇ વાર–ને બીજું કોઈ ન હોય ત્યારે!

પ્રેમસાગર–નરબદા નહિ પણ નર્મદા એ શુદ્ધ છે માટે નર્મદા ઉચ્ચાર કરજે.

નર્મદા–તમે હવે જમવા ચાલો,

પ્રેમસાગર–હું ભોજન કરીશ નહિ પણ માત્ર દુગ્ધપાન કરીશ.

નર્મદા–તમે જમી લ્યો પછી હું પાન કરી આપીશ.

પ્રેમસાગર–અરે, હું તો દુગ્ધપાન કહું છું.

નર્મદા–એ વળી કયા પાન છે; જે ઘમાં છે તે કરી આપીશ. કપૂરી પાન, મલબારી પાન, ચેવલી પાન, તો સાંભળ્યાં, પણ તમે

આ કહ્યાં છે એ જાતના પાન તો સાંભળવા-એ નથી અને દીઠાંએ નથી.

પ્રેમસાગર–અરે દેવી નર્મદા—હું દ્વન્દ્વનું પાન કરીશ.

નર્મદા–દ્વન્દ્વના તે વળી પાન કેમ કર્યા થાય?

પ્રેમસાગર–અરે હું દ્વન્દ્વ પીશ એમ કહું છું. કાલ સવારથી તું પાણિનીના સૂત્ર શીખવા માંડજે એટલે બધું સમજાશે

નર્મદા–સવારના પાંચ વાગેથી ઉઠી ને રોજ પાણી ભરૂં છું અને હવે શું બાકી છે?

પ્રેમસાગર–અરે, પાણી ભરવાનું નથી કહેતો, પરન્તુ પાણિની નામના ધુરંધર વૈયાકરણ થઇ ગયા છે તેના સૂત્ર તૈયાર કરવા એમ કહું છું.

નર્મદા–એ સૂતર ખુતર નો ધંધો આપણી નાતમાં કોઇ કરતું નથી અને મને વળી તમે ઘરમાં રેંટીયો કાંતવાનું ક્યાં કહેવા આવ્યા છો?

પ્રેમસાગર–અરે, રેંટીયો શેનો? પાણિનીનો ગ્રંથ છે તે વાંચ–

નર્મદા–અરે આ તે તમે ડાહ્યા કે ગાંડા?–પાણીનો વળી ગ્રંથ કેવો થાય! દ્વન્દ્વના પાન, ને પાણીના ગ્રંથ! તમે પણ કાંઇ નવું નવું ધતીંગ લઇ બેઠા છો.

પ્રેમસાગર–અરે, વ્યાકરણ શીખવાનું હું તો કહું છું.

નર્મદા–ત્યારે પાશરૂં બોલોને

પ્રેમસાગર–જો નર્મદા પાશરૂં શબ્દ ઘણો જ ગ્રામ્ય છે માટે તેવું ગ્રામ્ય બોલવું નહિં. હું તો સાક્ષર છું અને તું આવું ગ્રામ્ય બોલે તો મારાથી તને કોઇ સભામાં લઇ જવાય નહિ.

નર્મદા–ભલુ એમ મારે તો કોઇ સભામાં આવવું નથી અને વ્યાકરણ પણ શીખવું નથી.

પ્રેમસાગર–વ્યાકરણ ભલે ન શીખતી. પણ કુળાચાર વેહવાર તો શીખીશ.

નર્મદા–એ વળી શું બોલ્યા?

પ્રેમસાગર–અન્યચર્ચાનું જ્ઞાન મેળવીશ?

નર્મદા–મારાથી સમજાય એવું બોલો તો ઠીક.

પ્રેમસાગર–હું સાક્ષર છું. તે સાક્ષરી ભાષા કેમ વાપરૂ?

નર્મદા–લખતા વાંચતા તો મને આવડે છે.

પ્રેમસાગર–તને આવડે છે તેટલું બસ નથી. યોગ્ય નથી, પર્યાપ્ત નથી. સાક્ષર પત્નીએ વધારે જ્ઞાન મેળવવું જ જોઇએ અને ફારસી. ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી એ પાંચ ભાષાનું જ્ઞાન દરેક સાક્ષર પુરુષ અને સ્ત્રીએ મેળવવું જોઇએ.

નર્મદા–પણ, આ તમે સાક્ષર સાક્ષર કહો છો તે શું?

પ્રેમસાગર–સાક્ષર એટલે જે માણસને ઉપર કહેલી પાંચ ભાષાનું કાંઇક જ્ઞાન, વાંચવા લખવાનો શોખ, સભાઓમાં જવાનો અભ્યાસ અને ત્યાં જઇ ભાષણો કરવાનો ઉત્સાહ અને વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં લેખથી ટીકા વડે અને ચર્ચાપત્રો દ્વારા માન મેળવવાની ઉત્કંઠા.

નર્મદા–હું તો માસિકમાં કાંઇ સમજતી નથી. હું તો માત્ર તમારૂં મન રાખી ઘર સંભાળતા શીખી છું તે કરીશ. બાકી મારે તમારા જેવી કોઇ કંઠાકંઠી નથી.

પ્રેમસાગર–ત્યારે શું મારે ગૃહજીવનની તું અને સાક્ષરજીવનની બીજી કોઇ સખી ખોળી લેવી એમ?

નર્મદા–તમારે ફાવે તેમ કરો મારા જેવી બીજી દાસી કરશો ને તે મહાચતુર ને મીઠી હશે તો તેની સાથે હું સહીપણાં ખુશીથી બાંધીશ.

પ્રેમસાગર–ભલે તો તારી સંમતિ હશે તો તેમ કરીશ.

નર્મદા–એ તો થાય ત્યારની વાત ત્યારે. અત્યારે તો મ્હારી રસોઇ ત્હાડી પડે છે. ચાલોની જમવા!

પ્રેમસાગર–ચાલ હું ને તું સાથે એક ભાણે, સામસામા કોળિયા ભરાવીએ, છે,' કબૂલ મંજૂર !

નર્મદા–(મનમાં) આ તે આવા કેવા હશે ! –(મોટેથી) વારુ, એમ તો એમ, પણ ચાલોની'

૨૩

રા રા ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા :

પ્રગતિ

કેટલાએક વિદ્વાનો મનુષ્યની વૃત્તિઓના ત્રણ વિભાગ પાડે છે. ક્રિયાત્મક વૃત્તિ, જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ, આવેશાત્મક વૃત્તિ કે લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ. (Doing–Hand, Knowing–Head & Feeling–Heart !)

આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણા જીવનની પ્રાથમિક જરૂરીઆતોમાથી ઉત્પન્ન થએલી છે. પૃથ્વી ઉપર આવી પહેલા માણસની પહેલી વૃત્તિ પોતાનું પેટ ભરવુ, તાઢતડકાથી પોતાનું શરીર કેમ બચાવવું અને બીજા ભયોથી કેમ બચવું એ જણાય છે. આ હાજતને લીધે માણસ જમીન ખેડે છે, વસ્ત્રો બનાવે છે, અને બીજી અનેક રીતે શરીરના રક્ષણ માટે કુદરતના બળો ઉપર કાબુ મેળવે છે. આ હાજત માણસની શારીરિક હાજત છે. શારીરિક હાજતને પૂરી પાડવા માણસ શરીરની શક્તિઓને કેળવે છે અને વાપરે છે. આ હાજતમાથી અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થયો છે. આ હાજતને લીધે જમીન ઉપર રેલ્વે અને જળ ઉપર આગબોટો દિવસ રાત દોડયા કરે છે. આ હાજતે આપણને આકાશની સાથે વાતો કરતા અને માણસોના શ્વાસને રૂંધી નાખે એવો ધુમાડો કાઢતા મોટી મોટી મીલોનાં મોટા મોટા ભુંગળાની બક્ષિસ કરી છે. આ હાજત અંગ્રેજોને હિંદમા મોકલે છે અને હિંદીને આફ્રીકા મોકલે છે. પણ આ હાજત બુદ્ધિના પ્રયોગથી વિરક્ત નથી. આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ સાથે થોડે ઘણે અંશે પણ માણસની જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ અને લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ રહેલી છે. ક્રિયાત્મક વૃત્તિ અને જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિના સહકારથી અતુલ બળવાળા અને અદ્ભુત યાત્રિક બળવાળા મનુષ્યશક્તિના પ્રદર્શનો જન્મ્યા છે. એ જ સહકારમાથી ઘરો, ગામડાઓ, શહેરો અને દેશો વસ્યા છે ને કુટુમ્બ, જ્ઞાતિઓ અને સમાજ અસ્તિત્વમા આવ્યા છે. પણ માણસમા રહેલી અતુલ શક્તિ આ વૃત્તિથી પ્રેરાઇને વર્તવામાં છેક ખર્ચાઇ નથી ગઇ. માણસમા શરીર ઉપરાત મન છે. અત્યાર સુધી જીવવાને માટે માણસ જ્ઞાન મેળવતો હતો અને જીવન માટે લાગણી રાખતો હતો, પણ હવે જ્યારે જીવનનો પ્રશ્ન આટલે સુધી ઉકેલાયો છે, માણસ આટલો 'સુધર્યો' છે, ત્યારે તે ઉંચે આકાશ તરફ જોવા લાગે છે અને આટલો મોટા બળતો અગ્નિનો ગોળો

ક્યાંથી, આ શીતળતા રેડનાર, રોજ રોજ રોજ નવા નવા રૂપ ધરનાર ચંદ્ર ક્યાંથી ને આ અગણિત તારાઓનો સમૂહ એટલે શું અને એ ક્યાંથી એના વિચારમાં મુગ્ધ બને છે. આવા આવા વિચાર તેને પ્રથમથી સ્ફુરતા ખરા, પણ હવે એ તે તરફ વધુ શક્તિ પ્રવર્તાવી શકે એવી સ્થિતિમાં આવ્યો છે. પોતાના પગ નીચે રહેલ ભૂતળના વિવિધ પડોમાં જ્યારે તે પેસવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક અનેક અજાયબીઓના ભંડારો અસ્ખલિત જ્ઞાનરત્નોથી ભરપૂર ભાસે છે. પોતાના જ પેટ માટે વપરાતા પશુઓ અને વનસ્પતિની દુનીઆ તરફ તે નવીન જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગે છે, અને મનને પૂછવા લાગે છે—આ તે બધું શું છે અને ક્યાંથી છે? પણ ત્યાં તો ઘડીકમાં મનની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વિશાળ બનતી ચાલે છે. આ દુનીઆમાં બનતા સ્થૂલ બનાવોના કાર્યકારણનો સબંધ શોધવા મન ઉત્સુક બને છે. આપણા પૂર્વજો કોણ અને તે ક્યારે થઇ ગયા તેની શોધ કરવા તે ઉદ્યુક્ત બને છે. આપણા શરીરનો સંચો કેવો છે અને તેમાં શી કરામત છે તે જાણવા ઉતાવળું થાય છે. મનની જ્ઞાનપિપાસુ વૃત્તિ અહીં જ અટકતી નથી: મન પોતાના જ ધર્મોને શોધવા નીકળી પડે છે, માણસ પોતે ક્યાંથી આવેલ છે અને હવે પછી ક્યાં જશે તેની ખોજ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે. અને છેડે છેડે તો આ બધું કોણે કર્યું કેમ ઉત્પન્ન થયું તે અનુત્તર પ્રશ્નનો ઉત્તર લેવા પણ તલસે છે. માણસમાં રહેલી આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાંથી અનેક વિજ્ઞાનો પ્રગટ થયાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન પણ આ વૃત્તિએ જ આપણને આપ્યું. ક્રિયાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને પોતાના ઉપયોગ માટે વીંખતો હતો, કુદરતના ઉપર કાબુ મેળવવામાં આનંદ લેતો હતો ત્યારે આ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને જાણવાને મથે છે; અને વળી આ જ્ઞાનને લીધે પણ કુદરત ઉપરનો એનો કાબુ વધે જ છે. પણ હજી મનુષ્યની અંતઃશક્તિનો અંત આવતો નથી. પોતે પોતાના માટે સુખચેન મેળવે છે, પોતાની આસપાસની દુનિયામાં સર્વત્ર કાર્યકારણનો સબંધ શોધી કાઢે છે અને છતાં આ ઉંચું અનંત ભૂરૂં આકાશ, પેલો પુણ્યપુરાણ યોગી જેવો વનવૃક્ષોની જટાથી ઘેરાએલો પર્વત, પણે દૂર દૂર રૂપાની ચાદર ઓઢીને સૂતેલો વિસ્તીર્ણ સાગર, એની લાગણીને હલાવ્યા વિના નથી જ રહેતાં. ખગોળ વિજ્ઞાન જેના હાથમાં રમી રહ્યું છે, તેવા મનુષ્યને પણ હજી સૂર્યોદય, પૂર્ણિમાની ચાંદની, અને અંધારી રાતના તારાઓનો સમુદાય કંઇ કંઇ તાજી તાજી અને નવી નવી વાતો રોજ ને રોજ કહી જાય છે. પેટને માટે ભરડ ભરડ વનસ્પતિને દાતરડાંથી કચ્ચરોથી કાપી નાખનાર ખેડૂત કે સુતાર અને ઔષધને માટે વનસ્પતિના અંગ ઉપાંગોની વાટી વાટી વાટીને ભસ્મ કરનાર વૈદ્યને પણ એ જ વનસ્પતિ કોઇ કોઇ વાર સૌંદર્યનો અપૂર્વ સંદેશ આપી શકે છે. નાઇલની ખુશનુમા હવામાં ઉડી રહેલા પતંગીઆઓને પોતાના આહારને માટે કરડી રહેલા આફ્રિકાના જંગલીથી માંડીને સૂપ (soup ઓસામણ)ને માટે તિતરને કે કોયલમેનાને ઉકાળનાર રાજા મહારાજાઓને કે જંતુજીવનની રચના જાણવાને પોતાના પ્રયોગોના ટેબલ ઉપર જંતુને થરથર્યા વિના કાપનાર કે ઉના પાણીમાં ઉકાળનાર જંતુશાસ્ત્રીને, પતંગીઆની સુંદર પાંખ કે કોયલનો મીઠો સ્વર કે જંતુની અપૂર્વ કુદરતી કૃતિ કોઇ નવીન વિચારસરણી ઉપર ચડાવે છે. ક્ષુધાતૃપ્ત અને જ્ઞાનતૃપ્ત મનુષ્ય જ્યારે ઉંચે આકાશમાં અને નીચે પાતાળમાં જુએ છે ત્યારે લાગણી ભર્યું તેનું અંતર પોકારી ઉઠે છે કે અહો!—આ સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અદ્ભુત છે. તે બ્રહ્માંડનું દર્શન કરે છે. જ્યારે આ દર્શન વખતે પોતાનો સ્થૂલ અને મતિ-

લગ્ન સ્વાર્થ ગળી જાય છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં ગૂઢ એવાં નૈતિક અને આત્મિક તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે.

જેમ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણે અનેક રૂપે જોઇએ છીએ, તેમ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમા અનેક રૂપો છે; ને એવી જ રીતે આ લાગણીપ્રધાન વૃત્તિનાં પણ અનેક સ્વરૂપો છે. માણસની ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ, ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનો, અને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓ ઉક્ત ત્રણે વૃત્તિઓના ફળો છે. માણસે પોતાની જ્ઞાન-વૃત્તિ જેમ જુદા જુદા વિજ્ઞાનો રચી પ્રગટ કરી છે તેમ જ તેણે કલાવૃત્તિને ભિન્ન ભિન્ન કલાઓને જન્મ આપી પ્રગટ કરી છે. કલાના આત્માને રૂપવિષયક લાગણી છે, ધ્વનિવિષયક લાગણી છે, ને 'સામા માણસ પર અસર થાવ' એ પ્રકારની બંધુતાજનિત લાગણી છે. ત્રણે લાગણી દરેક કલામા વત્તીઓછી ઓતપ્રોત જોવામા આવે છે. ઉપયોગી ક્રિયા, જ્ઞાનાર્થે જ્ઞાન, કલાર્થે કલા– એ ત્રણનો સમતોલ વિકાસ તે જ મનુષ્યની માણસાઇનો ખરો વિકાસ, એ પ્રમાણે "પ્રગતિ (progress)" ની વ્યાખ્યા આપણી આ ટુંકી વિચારધારામાંથી નીતરે છે. એ વ્યાખ્યા હજી સ્થૂલ સમુચ્ચય રૂપી જ છે પરંતુ તેને વિશે વધારે સંશોધન કરવા જતાં ફિલસુફીમાં ઉત-રવું કે ન્હાવું–પડે, જે આ લઘુ લેખને માટે તો બહુ ભારે થઇ પડે.

૨૪

અ. સૌ. જરબાનુ મેહરવાનજી કોઠાવાલા :

જગતના મહાન કવિઓ અને કાવ્યરત્નો

કાવ્ય એટલે શું ? શબ્દોને સુસ્વરમા ગોઠ-વવા કવિતામય વિચાર જણાવવા, કલ્પનામય માધુર્ય રેલાવવું એ કાવ્ય કહેવાય. કાવ્યશક્તિ ઇશ્વરદત્ત હોય છે. એવા પ્રકાશમાન અને સુશો-ભિત અને સાચા શબ્દ બોલવા કે દુનિયા જે કદિ ભુલી શકે નહિ, અને એવા ઘણાએક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ બાનુઓ અને ગૃહસ્થોની કલમે લખાયા છે જે સદા અમર રહેશે.

આવા ઘણા નામાંકિત પુસ્તકો છે કે જે આપણે વાચવા જોઇએ જેઓ કાવ્ય વાંચતા નથી, તેઓ માનવીની જીંદગીમાની કેટી મોટી ખુશાલીનો અનુભવ લેતા નથી, એનો તેઓને ખ્યાલ નથી. સાચી કવિતા એ સોના કરતાં પણ અધિક મૂલ્યવાન છે. તેનાથી આપણે ભલા થવા શીખીએ છીએ, આનંદી અને આશાવંત બનીએ છીએ અને તે વાચન એટલું ખુશકારક અને વિનોદી લાગે છે કે તેનો ધ્વનિ, તેનો ગુંજન કરતો નાદ, તેનો મીઠો લેહરી રણકો આપણા દિલને ખુશ ખુશ ચમકથી ભરી મુકે છે.

ઇતિહાસમા જે વિશાળ પ્રૌઢ બનાવો સમાએલા છે, પૃથ્વી પર જે ચમત્કારિક રળી-આમણા દેખાવો છે, મહાન પુરુષોના મગજમાં જે ઉમદા ખ્યાલો છે એ બધાનું વર્ણન કવિતામાં વાચવું અતિ આનંદ ઉપજાવનારૂં છે.

સુખી અને પ્રફુલ્લ વખતમાં આપણને

કુદરતી ગાયન ગાવા જેવી ઉલટ થાય છે અને ઘણાએક ઝમાના પહેલાં જ્યારે આપણા વડવાઓ વાચી લખી નહોતા જાણતા, ત્યારે લડાઇમા કવિત ગાનારા ભાટચારણો તેઓ સાથે જતા અને યુદ્ધમા ફતેહ મળતાં આ કવિજન ત્યા ને ત્યા કાવ્ય રચી ગાઇ સંભળાવતા અને તે મનોહર નાદ સાંભળવાથી મનને ઘણી નિરાંત અને ખુશાલી મલતી.

આ રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિ થએલી કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમા તેમજ યુરપમા કવિતાની શરુઆત એકસરખી રીતે થઇ છે. યુરપમા હાર્પ (harp) નામના વાદિત્ર ઉપર બારોટ (Bard) લોકો લશ્કરને ઉત્તેજન આપવા પદ્ય ગાતા અને બજાવતા અને આપણા મુલકમાં બારોટ લોક પુંગી અને ઘુઘરી સાથે ગાતા.

યુરપમા પુરાતન કાળમાં હોમર (Homer) નામનો એક આંધળો ગ્રીક હતો, જે ક્રાઇસ્ટની આઠસો વર્ષ પહેલા થઇ ગયો હતો. તેનું મહાકાવ્ય ઇલિયડ ગ્રીક લોકો અને ટ્રોજનો વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધની આખ્યાયિકાઓમાથી ગુંથાએલું છે અને યુરપનું ઉચામા ઉચું મહાકાવ્ય ગણાય છે

કાવ્ય ત્રણ જાતનાં હોય છે. નાટ્યરૂપક, વીરરસ કાવ્ય અને કવિતા ઉદ્ગાર બહાર પાડે તે.

નાટ્યરૂપક એટલે Dramatic Poetry નો નમૂનો શેકસપીઅરના નાટકો છે.

વીરરસ કાવ્ય યાને Epic Poetry કોઇપણ પ્રૌઢ બનાવ કે કોઇ વીર પુરુષની નામના કે જગજાહેર ઐતિહાસિક બીનાની સીલસીલાવાર તારીકમાં પદ્ય રચવાં તેને કહે છે.

ત્રીજું ઉદ્ગારગાન તે Lyric Poetry કહેવાય છે. એ શબ્દ લાયર (lyre) નામના વાદિત્ર ઉપરથી આવ્યો છે. આ ઘણું અસલ ઝમાનાનું વાદિત્ર છે. જે હાર્પને મલતું આવે છે. આપણી સારંગી પણ લાયર અને હાર્પના જેવું, તાર, લાકડું અને ચામડું એ ત્રણનું બનેલું વાદિત્ર છે; જો કે ત્રણેમા તાર આદિની ગોઠવણ જુદી જુદી છે.

કાવ્યમાં અનુપ્રાસ મલતાં આવવાં જ જોઇએ એમ નથી. ઇંગ્રેજીમાં જેને પ્રાસ વિનાની એટલે blank કવિતા કહે છે તેની મનોહરતા કાંઇ ઓર છે.

ઇંગ્લાંડમા સૌથી પુરાણો નામાંકિત કવિ ચૉસર (Chaucer) કરીને થઇ ગયા, જેનું કેન્ટરબરી ટેલ્સ નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય આજે પણ મૂળ લખાએલું તે સમયના જેવું જ તાજું ને તાજું લાગે છે.

શેક્સપીઅર રાણી એલીઝાબેથના સમયમા થઇ ગયો. તે વખતે ઇંગ્રેજી ભાષા ગૌરવ અને નાજુકાઇમા લગભગ ટોચે પહોચેલી હતી શેક્સપીઅરના નાટકોમા પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના તેમ ઇંગ્લાંડના ઐતિહાસિક વિષયો ઉપરના ઘણા નાટકો છે. તેમ જ ઇટાલી, હૉલાંડ, સ્કોટલાંડ, આદિની કલ્પિત વાર્તાઓ ઉપરથી પણ એણે ઘણાં કરુણરસિક અને હાસ્યરસિક નાટકો લખ્યા છે.

હવે કેટલીક ટુંકી પણ સુન્દર કવિતાઓના દાખલા લઇએ. રોબર્ટ લુઇ સ્ટીવનસનની આર્મીઝ ઇન ધિ ફાયર (Armies in the fire) નામે કવિતા જુવો. ઠંડા દેશોમા જ્યા ઘરનાં બધાં ભેગા મળી બેસે તે ઓરડામા સગડી રાખવામા આવે છે. તેવી બળતી સગડીના કોલસા તડતડ અવાજ કરી તતણીને તણખા ઉડાડી જે વિલક્ષણ ચિત્રો નજર સામે ઉભા કરે છે તેવા દેખાવ ઉપરથી સ્ટીવનસને આ વિચિત્ર કાવ્ય જોડ્યું છે. તમે કોઇ દિવસ આવી બળતી સગડીમા લશ્કરને કુચ કરતાં જોયું છે? સ્ટીવનસનને એક વાર આવી ભ્રમણા થઇ હતી જે તેણે શબ્દોમા ઉતારી અને તે

કાવ્ય નિશાળે ભણનાં ન્હાનાં મોટાં બાળકોમાં અતિ પ્રિય છે.

ટેનિસનની ધિ બ્રૂક (The Brook) એ જુદી જાતનો નમૂનો છે. આપણે તે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા કાનને એક નાળું રમણીય કિલકિલાટ સાથે વહ્યું જતું હોય એવી જ લાગણી થાય છે. જો એક વ્હેળિયા પાસે બેસીને આ The Brook યાને "નાળું" કાવ્ય વાંચીએ તો જાણે તે વ્હેળિયુ જ આપણી જોડે કુદરતની ભાષામા વાતો કરી રહ્યું છે, એવી મહાકવિની આ રચના લાગે છે કુદરતની સુન્દરતાના રસનો આ પ્રમાણે પૂરેપૂરો ઉપભોગ આપણને મહાકવિની કવિતા જ આપી શકે છે.

ત્રીજા નમૂના લેખે અમેરિકન કવિ અને રાજ્યદ્વારી જોન હે (John Hay) ની ધિ એન્ચૅન્ટેડ શર્ટ (The Enchanted Shirt) યાને "વશીકરણ પહેરણ" એ નામીચી કવિતા જુવો. આ "વશીકરણ પહેરણ" મા એક અસંતુષ્ટ રાજાની કહાણી છે જે ઘણા ખરાબ સ્વભાવનો હતો અને પોતાને સર્વેથી સુખી થએલો જોવાને માગતો હતો. તેના એક ચતુર વૈદે સૂચના કરી કે જો તે એક રાત એક ઘણા સુખી આદમીનું પહેરણ પહેરી સુવે તો તે ખરો સુખી થવા પામે. તરત જ હલકારાઓ અને ખેપીઆઓએ શહેરને ખુણે ખુણે તેવા એક આદમીની શોધ માટે મોકલવામા આવ્યા, પરંતુ જે એક જ સુખી આદમી તેઓને મલી આવ્યો તેના આગ ઉપર કશુ પહેરણુ જ ન હતું ! આ રીતે તે અસંતુષ્ટ રાજાની ખાતરી થઇ કે મોટી માલમીલ્કત હોવાથી કાંઇ સુખી થવાતુ નથી પણ સતોષ અને શાન્તિ એ જ સુખ આપે છે.

રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ નામના પ્રખ્યાત કવિએ એક કાવ્ય રચ્યુ છે જેને માટે વિચિત્ર દંતકથા કહેવાય છે: જર્મનિમા હેમલ નામનું એક ગામ છે ત્યા જુના કાળમાં ૧૨૮૪ ની સાલમાં એક પુરુષ પોતાના હાથમાં એક અજબ કરામતની પુગી લઇને ગયો અને તેના ઉપર વગાડવા માડયું તે ગામના કોટવાલને આ શખસે કહ્યું કે તે એવો એક રાહ વગાડી શકે છે કે જેનાથી ઉદરો ખેચાઇ આવે. ગામના લોકો ઉંદરના ભારે ત્રાસથી કંટાળી રહ્યા હતા એટલે જો બધા ઉદરોનો નાશ કરવામા આવે તો કોટવાલે પોતે અને બીજા શહેરીઓ પ સેથી લઇને એક હઝાર સોનાના સિક્કા આપવા કબુલ કર્યા. તે વિલક્ષણ મર્દે એક અદ્ભુત રાગ વગાડતા ખુણે ખુણામાથી આ ચોપગા કાળા ન્હાના દેવો દોડયા આવ્યા. તે માણસે વગાડતા વગાડતા નદીને તીરે ચલાવ્યું એટલે તે પુછડિયું ટોળું તેની પુઠે ગયુ અંતે બધા ઉંદર, ઉદરની આખી સૃષ્ટિ, પાણીમા ડુબી મુઇ. લોકો ચકિત થઇ આ તમાસો જોઇ રહ્યા, પરંતુ જ્યારે તે આદમીએ પોતાના હઝાર સિક્કા માગ્યા ત્યારે કોટવાલની મતિ ફરી ગઇ. તે અપ્રમાણિક અમલદારે પોતાનું વચન પાળવાની ના પાડી અને નામુક્કર ગયો.

આ દંતકથાના પાછલા કરુણરસિક ભાગમા એવું કહેવાયું છે કે પેલા વાદીએ તેનું ઘણુ જ બુરું જીવલેણ વેર લીધુ અને એક એવો રાહ વગાડવો શરૂ કર્યો કે જેનાથી ગામનું દરેક ન્હાનું દોડતું ને કુદતું બાળક તેની પુઠે ખેંચાઇ આવ્યુ સુદર સોનેરી ઝુલફાવાળા, આસ્માની આખોના, ગુલાબી સુરખના ચહેરાવાળા બાળકો બસ, આ પુરુષના અજબ રાહને વશ થઇ તેની પાછળ દોડયા તે, તેઓને એક મોટા પર્વત આગળ લઇ ગયો, જે ફાટયો, અને આ જાદુગર તથા તેની પાછળની બાળક-બાલિકાની સેના તેની અંદર પેઠી એટલે પાછો અસલની પ્રમાણે બંધ થઇ ગયો !

જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી બાષા બોલાતી વંચાતી હશે, ત્યા જે એક ગાયન વિખ્યાત અને સર્વેનું માનીતું થવા પામ્યું છે તે "Home sweet Home" છે. કોઇ વાર નસીબ અજબ રીતે દગો દે છે જે આ કમનસીબ કવિની બાબતમા બનવા પામ્યુ હતું. આજ એંશી વરસ થયાં આ ગાયન રચાયું છે અને ત્યારથી યુરોપીઅન મંડળોમા અને ઘરમા તે ગવાય છે. કુલ પૃથ્વીમા ઘરને માટે જેટલો પ્રેમ હોય છે તેવો બીજે કશા માટે હોતો નથી. છતા તે એક જોન હાવર્ડ પેન નામના અમેરિકને રચ્યું હતું, કે જે બાપડો ઘર શું તે જાણતો ન હતો. એની કારકિર્દી વિચિત્ર હતી. થોડોક વખત સુધી તે લંડનમા એક નાટકકાર દાખલ વખણાયો હતો. અને એના રચેલાં નાટક-The Maid of Milan મા આ મધુર ગીત પહેલવહેલું ગવાયુ હતું. પણ આ કવિ તેના કિસ્મતની લીટીઓને લીધે પછી થોડા જ વખતમા રસ્તે ભટકનાર બની ગયો. એક ઠંડી કાળી ઘોર અંધારી રાત્રીએ જ્યારે તે પોતાના સ્વદેશમા ભટકતો હતો, ત્યારે તેણે રસ્તેથી જતા એક ન્હાના સુખદાયક મકાનમા આ તેનું ગાયન ગવાતું, વજડાતું સાંભળ્યું ત્યારે તેને કેવી કેવી લાગણીઓ થઇ હશે! એનું બીચારાનું નસીબ સુધર્યું જ નહિ અને તે આફ્રિકાના મુલકમા પોતાના સ્વદેશથી વિખુટો ઘરબાર વગરનો મરણ પામ્યો એના પોતાના જ શબ્દો એને લગાડીએ તો an exile from home!

થીઓડોર ટીલ્ટન નામના એક કવિએ તનપુરા જમાનાના ઇરાનના એક દાનેશમંદ ઇરાની શાહ ઉપર એક કવિતા રચી છે તેનું નામ "આ પણ વહી જશે" છે. આ શાહનો તે મુદ્રાલેખ હતો અને એક વીંટી ઉપર તે કોતરાવીને હંમેશા પોતાની આંગળીએ તે વીંટી પહેરી રાખતો હતો. જ્યારે તે મબલક ખજાના ધરાવનાર શાહને ત્યા ઉત્તમ મિજબાનીઓ થતી, દેશદેશથી ખંડણી દાખલ ઉટોની અસબાબ ઉપર અમૂલ્ય હીરામોતી લદાઇને આવતાં, જાતજાતની મોઝશોખની લીલા, રમતની મઝા, ખેલતમાશા ચાલતા, ત્યારે તે બધા ઠાઠમાઠ વખતે આ બુદ્ધિમાન રાજ્યકર્તા એટલું જ બોલતો—"આ પણ વહી જશે" તેના માનાર્થે એક મોટું કિંમતી પુતળું રાજધાની તેહરાનમાં તેના વખાણનારાઓએ ઉભું મૂક્યું ત્યારે વેશ બદલીને આ શાહ તે જોવા ગયો. એક દ્રષ્ટીએ આ પુતળા તરફ જોઇ રહી ને રાજપાટના માલેક બોલ્યો-કીર્તિ, વિખ્યાતિ એ સર્વે વૃથા છે. આ બાદશાહી પુતળા ઉપરનું કલાકૌશલ્ય એ દીવસ નીરર્થક જશે. ચડતી પછી પડતી આવશે જ. "આ પણ વહી જશે"—જ્યારે લકવાની બીમારીથી આ ભલો નામવર શાહ મોતની પથારીએ પડ્યો ત્યારે તે છેલ્લા દમે બોલ્યો, "જીંદગી પુરી થઈ છે અને મોત "તે શું હશે?" તે જ ઘડીએ આકાશમાંથી એક સુંદર ઝળકતું કિરણ તેની મુદ્રાલેખવાળી વીંટી પર પડ્યું અને આકાશવાણી લેતું આવ્યું કે "તે મોત પણ વહી જશે."

ઘણાને કવિતા વાચવી ગમતી નથી. તેઓ જીંદગીની કેવી મોટી મોજથી બકાત રહે છે તેનો તેમને ખ્યાલ થતો નથી. પહાડોની શિખરે સૂર્યાસ્ત જોઇ તમો છક થઇ જાઓ છો, પણ તેનું દિલખુશ વર્ણન એક પ્રતાપી લેખકના પદ્ય લખાણમા વાંચવાથી કેટલો વધારે આનંદ ઉપજે છે! તે ઉમદા શબ્દો સદા કાળ યાદ રાખી શકીએ અને જ્યારે મન ચાહે ત્યારે સુંદર દેખાવો મોહક વાણીમા ખ્યાલી આંખ આગળ ઉભા કરી શકીએ. એ આપણી ટુંક શક્તિ માણસ જાતને માટે શું ઓછી છે! વળી મહા કવિઓ આપણી વિકટમા વિકટ ગુંચો પણ ઉકેલી આપે છે અને આપણા હૃદયમાની

ઉંડામાં ઉંડી લાગણીઓને વહેતી કરે છે, કેળવે છે, અને સુધારે છે.

આ ચાલુ જમાનામા હિંદુસ્થાન તો શું પણ આખી દુનિયાનો એક સર્વોપરિ કવી આપણા રવીંદ્રનાથ ટાગોર છે. આ અર્ધ રાજવંશી–અર્ધ ઋષિવંશના બંગાળીની નામના દુનિયામા એટલી ઉચ્ચ શીખરે ચઢી છે કે ન્હાના મોટા, જાત બેજાત, દેશ પરદેશ બધે ભણેલા વર્ગમા એમનું નામ ઘરગથુ થઈ પડ્યું છે. યુરપની લડાઇ આગમજ કવિ દાખલ એ પંકાયા અને લડાઇપછી યુરપની હાલત "મારૂં મારૂં અને તારૂં તારૂં" કરતા જે ભયંકર થઇ પડી હતી તે વખતે આ મહાન નરે પોકાર ઉઠાવી ગુમરાહ બનેલા અશાંત આદમીઓને ઇશ્વિર પસંદ માર્ગ બતાવ્યો, ત્યારે ત્યાના આદમીઓએ એને Heavenly Messenger યાને 'આકાશી પયગબર'ની ઉપમા આપી.

ઇંગ્રેજી કવિ વર્ડઝવર્થ અને મિલ્ટન, ઇટાલિયન કવિ દાન્તી અને જર્મન કવિ ગ–અ–થ પણ, કવિને મળતી ઇશ્વરી પ્રેરણા બદલ કવિએ માણસ જાતને ઉચામા ઉંચો બોધ સુંદરમા સુંદર રૂપે કરવાનો છે, એ પોતાની પદવીનું અતિ ઉંચું કર્તવ્ય સ્વીકારેલું છે.

દાદાર અહુરમઝ્દે પેદા કરેલી આ અવનિમા કુદરતનો શી શી તરેહનો ખજાનો ભરાયો છે તે આપણી નજર સામે બતાવી આપવાનું ઉમદા કાર્ય એક સાચા કવિની કલમ જ કરી શકે છે.

૨૫

રા. રા. જેઠાલાલ ગોવર્દ્ધનદાસ શાહઃ

દયારામભાઈ અને "રસિકવલ્લભ"

મધ્યકાલીન ગુર્જરસાહિત્યમા દયારામભાઇનું સ્થાન અપ્રતિમ છે. દયારામભાઇનું કાવ્યસાહિત્ય વિપુલ છે. તેમાથી પ્રકટ થયેલા સાહિત્ય* ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં આપણને જણાય છે કે એ ભક્તકવિએ જેટલી સાહિત્યની સેવા કરી છે તેટલી સેવા બીજા કોઇ ગુજરાતી કવિએ ભાગ્યે જ કરી હશે. તેમના ગ્રંથોમા+ અનેક કૃતિઓ

* જુવો (૧) નર્મદ સંગ્રહીત દયારામ કાવ્યસગ્રહ; (૨) પ્રાચીન કાવ્યમાળા પુસ્તક ૧૨ અને ૧૩; (૩) નારણદાસ પરમાનંદદાસ પ્રકાશિત કાવ્યમણિમાળા, અને (૪) બૃહત્કાવ્યદોહન

+ "રસિકવલ્લભ," "રસિકરંજન," "અજામિલાખ્યાન" "નાગ્નજીતિ વિવાહ," "રુક્મિણી-વિવાહ," "સત્યભામા વિવાહ" "ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય," "પ્રેમરસ ગીતા," "વસ્તુવૃન્દ દીપિકા," "અનુભવમંજરી," 'મીરાચરિત્ર,' 'સતસૈયા" "બ્રાહ્મણ ભક્તસવાદ," "ભક્તિપોષણ, 'હરિભક્તિચંદ્રિકા,'" "મનમતિસવાદ" "પ્રબોધબાવની,' "પુષ્ટિપથરહસ્ય," "સાગવલી," "રૂપલીલા' "મુરલીલીલા' "કૂટશ્લોકો" ઇત્યાદિ.

વિદ્યમાન છે. એ સર્વ અવલોકનારને તેમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારની અસરો જણાય છે.

(૧) ગુજરાતી સાહિત્યની (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યની.

ગુજરાતી સાહિત્યની અસરમા ખાસ કરીને ભક્તકવિઓ નરસિંહ મહેતા, મીરાં, ભાલણ, તેમજ વિષ્ણુદાસ, નાકર તથા પ્રેમાનન્દની અસરો સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમની ગરબીઓમા નરસિંહ, મીરાં અને ભાલણની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઝળકી રહે છે આખ્યાનોમા વિષ્ણુદાસ, નાકર તથા પ્રેમાનન્દની શૈલીનુ અનુકરણ છે. પણ "રસિકવલ્લભ" ગ્રંથમા જાણે અખાની અખેગીતાનુ અનુકરણ હોય તેમ જણાઇ આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યમા શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથો, સૂરદાસ, ગોવિન્દદાસ, પરમાનન્દદાસ ઇત્યાદિ અષ્ટસખાની વાણી, તથા અણુભાષ્ય ઉપરની "પ્રદીપ" ટીકાના લેખક ભટ્ટજી ઇચ્છારામની પ્રબળ અસર થયેલી છે. તેમના કવિતાના વિષયો ખાસ કરીને શ્રીમદ્‌ભાગવતના પ્રસંગો પર છે. તેમણે સ્થળે સ્થળે ભાગવતની વસ્તુને જ પોતાના કાવ્યોમા ઉતારી છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો મર્મ શ્રી વલ્લભાચાર્યકૃત સુબોધિનીજી ટીકાને આધારે પ્રકટ કર્યો છે, આ ખરેખર તેમની કાવ્યશક્તિનો અદ્‌ભૂત વિજય સૂચવે છે.

પ્રસ્તુત લેખનો હેતુ દયારામની કવિતા વિષે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી, પણ તેમના "રસિકવલ્લભ" નામના ગ્રંથમા જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર એમણે કર્યો છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે.

કવિ પુષ્ટિસંપ્રદાયના હતા. એ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી વલ્લભાચાર્યજી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ માર્ગનુ નામ શુદ્ધાદ્વૈત માર્ગ કહેવાય છે. ભારતવર્ષમા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણા સમર્થ ચિન્તકોએ ચિન્તનો કર્યા છે. વેદવ્યાસ અગર બાદરાયણ વ્યાસજીનાં બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરનું ભાષ્ય જે વેદાન્તનુ તત્ત્વજ્ઞાન સાધે છે તે કેવલાદ્વૈત નામે ઓળખાય છે. શ્રી રામાનુજાચાર્યનુ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, શ્રી નિમ્બાર્ક અને ભાસ્કરાચાર્યનું દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, આનંદતીર્થ અગર શ્રી મધ્વાચાર્યનું દ્વૈતવાદ, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યનું શુદ્ધાદ્વૈતવાદના નામથી ઓળખાય છે. દયારામભાઇએ એમના "રસિકવલ્લભ"મા જે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો દર્શાવ્યા છે તે શુદ્ધાદ્વૈતની સરણિને અનુસાર છે, માટે આ પ્રકારના અદ્વૈત મતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો કયા છે તે આપણે પ્રથમ જોઇએ કારણ કે જ્યા સુધી આ સિદ્ધાન્તો વાચકના મનમા બરાબર દૃઢીભૂત થયા નથી ત્યાસુધી "રસિકવલ્લભ" ગ્રંથમા પ્રવેશ થવો એ ઘણું કઠિન, લગભગ અશક્ય છે. સિદ્ધાન્તો સંક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જીવ, જગત્, આદિ જે નાનાત્વ પ્રતીતિ જણાય છે તે વસ્તુત બ્રહ્મરૂપ છે અને સત્ય છે ઘટ, પટાદિ ભેદો માયાથી અગર અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયા નથી, પણ "एकोऽहं बहुस्याम्" ઇત્યાદિ શ્રુતિવચન અનુસાર બ્રહ્મની ઇચ્છાથી થયેલા છે માટે ભેદપ્રતીતિ તે આભાસ માત્ર નથી, મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે–બ્રહ્મરૂપ છે.

(૨) શ્રુતિઓમા બ્રહ્મનું વર્ણન સાકાર તરીકે કરેલું છે તેમ નિરાકાર તરીકે પણ કરેલુ છે, તેથી કેટલાક તત્ત્વચિંતકો એ શ્રુતિઓમા પરસ્પર વિરોધ જુએ છે, અને તેનું સમાધાન કરવાને માટે "માયા" તત્ત્વને આગળ ધરે છે પણ શ્રુતિવચનોમાં આ રીતે વિરોધ જોવો તે યુક્ત નથી કારણ કે બ્રહ્મ સાકાર પણ છે અને નિરાકાર પણ છે બ્રહ્મનો આકાર 'આનંદ" છે–રસ છે આનંદ સ્વરૂપે તે સાકાર છે. તૈત્તિરીયોપનિષદ્‌ની બ્રહ્માનંદવલ્લીના આઠમા અનુવાકમા આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે. ત્યા પ્રથમ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય

અને વિજ્ઞાનમય એમ બ્રહ્મની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે. (કોષ તરીકે નહિ.) તે વિભૂતિના વર્ણનબાદ એવું કહેવામા આવ્યું છે કે આનંદમય બ્રહ્મ એ સર્વેના આત્મારૂપ* છે. માટે બ્રહ્મ એ આનંદસ્વરૂપે સાકાર છે, અને વળી તેમા પ્રાકૃત આકારનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે નિરાકાર પણ છે શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે તેનુ કારણ કે તે શબ્દનો અર્થ સદાનંદ થાય છે. +

(૩) બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયિ કારણ છે તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ છે તેમ બ્રહ્મ જ જગતનો કર્તા છે. જેમ મૃત્તિકા એ ઘટનુ સમવાયિ કારણ છે, અને કુંભકાર એનુ નિમિત્તકારણ છે, એવી રીતે અહિંઆ જગતનું સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ ભિન્ન નથી એક જ છે. જગત્ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. ભેદ પ્રતીતિ માત્ર વાણીનો વિલાસ છે, વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ છે. "મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે. ઘટાદિ માત્ર વાણીના વિકાર છે-વિલાસ છે." આ ઉપરથી એવો અર્થ સમજવામા આવે છે કે જગત્ ઇત્યાદિ ભેદો તે તે રૂપે સત્ય છે. બ્રહ્મમાથી જગતની ઉત્પત્તિ તે વૈવર્ત (ભ્રમમૂલક) નથી, પણ પરિણામ રૂપ છે. પણ આ પરિણામ સાંખ્યોનો વિકૃત પરિણામ નથી, પણ અવિકૃત પરિણામ છે. દૂધમાથી દહિં, ઘી, ઇત્યાદિ પરિણામ વિકારવાળા પરિણામ છે. કારણ કે પછીથી દૂધના રૂપમા તે ફેરવાઇ શકતાં નથી પણ સુવર્ણમાથી અનેક પ્રકારના અલંકારો કરવામાં આવે છે, છતા તેને શુદ્ધ રૂપમા ફેરવી શકાય છે, માટે તે પરિણામ વિકાર વગરનું છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાથી જીવ તથા જગત્ વગેરે થયેલા પરિણામો અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે, તે દરેક પાછુ શુદ્ધરૂપ બ્રહ્મમા ફેરવી શકાય છે.

(૪) જગત્ અને સંસારમા ઘણો ભેદ છે. જગત્ સત્ય છે, પણ સંસાર મિથ્યા છે. જગતની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાથી છે. બ્રહ્મની આવિર્ભાવ શક્તિથી જગત્નુ અસ્તિત્વ જણાય છે. સંસાર જીવને તેની અવિદ્યાથી થાય છે. જગતનો લય બ્રહ્મની ઇચ્છાથી બ્રહ્મમા થાય છે. જેમ કરોળીઓ પોતાની જાળને પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે સંકેલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ જગતને પોતાનામા સંકેલી લે છે; પણ સંસારનો નાશ વિદ્યાથી થાય છે.

(૫) જીવ ને બ્રહ્મનો સંબંધ અંશાંશિભાવનો છે બ્રહ્મના સત, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ ધર્મોમાથી ચિત્ અને આનંદનુ તિરોધાન થવાથી સત રૂપે-જગતરૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે. ફક્ત આનંદનુ તિરોધાન થવાથી ચિત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે. બ્રહ્મનુ કેવલ ચિદ્રૂપ તે જીવ કહેવાય છે તે જીવ અણુ છે. તે હૃદયપ્રદેશમા સ્થિત છે. તેનું ચૈતન્ય ચંદનની માફક સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે. અગ્નિ-વિસ્ફુલિંગન્યાયે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે.

(૬) જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિમા, ભક્તિ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે સાધન શિરોમણિ મનાય છે. ભક્તિમા નવધાભક્તિના નવે રૂપ નહીં, પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ એક જ શુદ્ધ સાધન છે

ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધાદ્વૈત મતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે, અને આ સિદ્ધાન્તોનો શાંકર વેદાંત સાથે કેટલેક અંશે વિરોધ છે. દયારામે પોતાના "રસિકવલ્લભ" ગ્રંથમાં આ સિદ્ધાંતોનો

---

* જુવો तस्माद्विज्ञानं ત્યાંથી रसो वै सः। यं लब्ध्वा आनंदी भवति સુધી

+ कृषिर्भूवाचकः शब्द. णो निवृत्तिवाचक. । तयोरैक्यं परंब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ कृष् એ સત્તાવાચક શબ્દ છે અને ण નિવૃત્તિસુખ-આનંદ વાચક છે. તે બન્ને શબ્દનો સમન્વય સદાનંદનો વાચક છે. માટે કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે વેદાન્તના બ્રહ્મ શબ્દનો સંપ્રદાયમા કૃષ્ણ તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે.

ઉલ્લેખ કર્યો છે. "રસિકવલ્લભ" તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ હોવા છતાં પણ કવિએ તેને કવિત્વ રીતિથી રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન ઘણો સારો કરેલો છે. આ ગ્રંથનું નામ રસિકવલ્લભ રાખવાનું પ્રયોજન એ છે કે તે ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનાર રસિક કહેતાં શ્રીકૃષ્ણને વલ્લભ (પ્રિય) બને છે. અગર તે ગ્રંથ રસિક પુરુષો-ભક્તિરસને ચહાનારાને ઘણો જ પ્રિય છે, અથવા તો તે ગ્રંથ રસિક છે તેમ જ વલ્લભ (પ્રિય) છે. માટે આ ગ્રંથનું નામ "રસિકવલ્લભ" રાખ્યું છે. આખા ગ્રંથમાં એકંદરે ૧૦૯ પદ છે. દરેક પદનો આરંભ સામેરી રાગના બે શ્લોકોથી કર્યો છે અને પછીથી આઠ શ્લોકોનો એક એવા ઢાળ યોજ્યા છે. ગ્રંથનો વિષય જિજ્ઞાસુને સરલ બને તેટલા માટે કવિએ આખું કાવ્ય ગુરુશિષ્યના સંવાદમાં મૂક્યું છે. પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરીને તથા ગ્રંથવિષયનો નિર્દેશ કરીને, કવિએ શુદ્ધાદ્વૈતનું સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, અને પછી કવિએ ભારતવર્ષની જે યાત્રાઓ કરેલી તેનું પણ દિગ્દર્શન આપણને કરાવ્યું છે. કવિએ પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાને કોણ અધિકારી છે, તે સંબંધી કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

પરિપૂર્ણ જ્ઞાની ભલો કે સમજાવવો ભલો મુગ્ધ,
અધબળ્યો સુધરે નહિ જેમ સુધરે ન વણસ્યું દુગ્ધ

પછીથી જીવનું આત્યન્તિક કલ્યાણ શાથી થાય તેના ઉત્તરમાં કવિ "પ્રભુનું ભજન કરવાથી" એવો આશય જણાવે છે. ત્યારપછી ભગવન્માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું છે. વર્ણન પછી પ્રભુની સેવા શા માટે મુખ્ય છે તે જણાવે છે. સેવાભાવની સિદ્ધિ થવા માટે વિશ્વમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ રાખવો જોઇએ—સર્વાત્મભાવની સ્ફુરણા કરવી જોઇએ. આ પછીથી સામાન્ય ધર્મ ઉપર કવિએ કંઇક વિવેચન કર્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

વિશ્વ સકળ છે હરિનું રૂપજી,
એકાંશે વ્યાપક વ્રજભૂપજી,
કરતા હરતા પોષક સ્વામીજી,
સહુ ઘટવાસી અંતરયામીજી.

દરેક પદાર્થોમાં-વ્યક્તિઓમાં પ્રભુનો વાસ છે, માટે જીવે સંસારમાં કેવી રીતે વર્તવું તો કહે છે—

માટે કોઇનો દ્રોહ ન કરવોજી,
હરિ દુઃખાશે એ ભય ધરવોજી;
જે તે રીતે કોઇ તનુધારીજી,
સુખી કરતા ખુશી કુંજવિહારીજી.

ઢાળ

કુંજવિહારી રાજી રહે ને દયા સહુ પર હોય;
આત્મા ન કોઇનો દુઃખવે નવ દ્રોહ કોઇનો જોય.

આ દરેક વ્યક્તિનો સામાન્ય ધર્મ છે. તે પછી કવિ અવ્યભિચારિણી અગર અનન્યાભક્તિના વિષય ઉપર આવે છે. આ ભક્તિનો વ્યવહાર કવિ "ટેકની ભક્તિ" એ શબ્દથી કરે છે. શા માટે કૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી જોઇએ અને અન્ય દેવોની નહિ, તે માટે કવિ નીચેનું લૌકિક કારણ આપે છે.

પ્રતિ પશુ પશુએ ચિસારો
પ્રતિ પોળીએ શું મોણ,
સમજુ ન દેવા વિસરે,
વડિ વડિ પ્રત્યે લોણ.

ગોવાળીઓ જ્યારે પોતાના પશુઓને બોલાવવા માગે છે ત્યારે દરેકને જુદી જુદી બૂમ પાડીને બોલાવતો નથી, તેમ જ દરેક પોળીએ-રોટલીમાં મોણ નાખવામાં આવતું નથી તેમજ સમજુ માણસ વડીઓ થઇ રહ્યા પછી દરેક વડી ઉપર જુદું જુદું મીઠું ભભરાવતો નથી, તે જ રીતે सर्वं खल्विदं ब्रह्म એ ન્યાયે જો બ્રહ્મનું ભજન થતું હોય તો તેમાં બીજા બધાઓનું પણ આવી જ જાય છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનું ખરું સાધન અવ્ય-

ભિચારિણી ભક્તિ છે. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સ્વપતિનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકિત નથી, તેમ દરેક સ્થળે ચિત્તને ભટકતું રાખનાર ભકત પ્રભુ પ્રેમને પણ મેળવી શકતો નથી.

સઘળે સરખી પ્રીત ન સારીજી,
ટેકની ભકિત પ્રભુ અતિ પ્યારીજી;
અળગા અન્યાશ્રિત ભગવંતજી,
વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાંતજી.

પ્રેમલક્ષણા ભકિત જેનામા સિદ્ધ થઇ છે તે જ ભકતો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તેઓ જ પ્રભુની લીલાદર્શનના ઉત્તમ અધિકારી છે. બાકીનાઓના પ્રયત્ન મૃગજળવત્ વ્યર્થ છે. આ સંબંધી કવિ અનેક દ્દષ્ટાંતો નીચે પ્રમાણે યોજે છે.

શ્રી ગિરિધરના ભકત સુહાગીજી,
પ્રેમરસ ભકિતતણા વિભાગીજી;
એ સરજી છે હરિરસ પીવાજી,
અણ અધિકારી ન ઉતરે ગ્રીવાજી.

× × ×

ભગવદી જન ભગવંત ભજવા, નિત્ય નવલા કોડ,
જનદયા પ્રીતમ પ્રભાકર દેખે ન આસુરી ઘોડ.+

ત્યારપછી શુદ્ધાદ્વૈતના અવિકૃત પરિણામવાદથી પ્રતિબિંબવાદ, વિવર્તવાદ, આભાસવાદનું ખંડન કરીને માયાવાદીની વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક સત્તાઓનું યુકિતપ્રયુકિતથી ખંડન કરીને ત્રીજી પારમાર્થિક સત્તાનો મર્મ પ્રકટ કરે છે.

જેનું રૂપ જ નહીં તેનું પ્રતિબિંબ કયાંથી હોય ! ઉલટ પક્ષે પ્રતિબિંબ છે તો જે મૂલ બિંબનું તે પ્રતિબિંબ, તે પણ છે જ. વળી ચારે યુગમા સર્પ સાચો છે, માટે સર્પમા દોરડાની ભ્રાન્તિ થાય છે. જો રજ્જુ નદન અસત્ય હોય. આકાશના પુષ્પની માફક તો તે કેમ જોઈ શકાય ? તે જ પ્રમાણે જો છીપ સાચી ન હોય, અને તેને જોનાર મનુષ્ય સત્ય ન હોય તો પછી ભ્રાન્તિ શી રીતે સંભવે ? વળી મૃગતૃષ્ણિકા જલના દૃષ્ટાંતમા પણ સૂર્યના કિરણ સત્ય ન હોય તો ધરતીમા ચમક શાથી થાય ? સૂર્યના કિરણમા જલ છે માટે જ પૃથ્વીમા તાર રૂપે દેખાય છે. આ રીતે પ્રતિપક્ષીઓના ખંડનપૂર્વક જગત્ સત્ય છે એમ સિદ્ધાંત સાબિત કરે છે.

ત્યારપછી કર્મની અસાધકતા, ભકિતપ્રાધાન્ય, તથા મુક્તિના સ્વરૂપનુ વર્ણન કવિ કરે છે. કર્મનું ફળ માત્ર "સત્ત્વની શુદ્ધિ છે." પણ કર્મ કેવી રીતે કરવા તો કહે છે કે "વીરતાગી થઇને." ખરૂં કર્મ કયુ ? તો કવિ જણાવે છે કે,

"સેવા સદા શ્રીકૃષ્ણ કરવી તે જ વર એક કર્મ."

પછીથી બ્રાહ્મણ અને ભક્તમા તારતમ્ય શું તેનો નિર્ણય કવિ આપે છે. બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા માત્ર એટલી જ કરવામા આવી છે કે "જે બ્રહ્મ જાણે છે તે જ બ્રાહ્મણ જન્મ સાચો શુદ્ધ.' જ્ઞાન અને ભકિત તથા ઉત્તમ કર્મોથી જ બ્રાહ્મણનુ બ્રાહ્મણત્વ પૂજાય છે.

જે લોકો **अहं ब्रह्मास्मि** માને છે તેને ઉદ્દેશીને કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે–

હું સાગર છું બોલે લવણજી,
સત્ય કહે તે વાણી કવણજી,
જીવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયજી,
નદી ઉલટી વહી મૂળ ન સમાયજી.

વળી કહે છે, હરિ એ અક્ષર રૂપે છે અને જીવ એ ર વર્ણ છે. આ વર્ણ અક્ષરોમા આવે છે માટે તે અક્ષરથી ભિન્ન નથી, તેમ જ બ્રહ્મથી જીવ ભિન્ન નથી.

હરિના જનને તો મુકિત પણ આનંદ આપી શકતી નથી, તે માટે કહે છે–

+ ઘોડ=ઘુવડ

ઢોકળા સરખી મુક્તિથી જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન;
જે ભક્તિ વૈભવ ભોગિયા તેનું ન માને મન.

જ્ઞાન અને ભક્તિનું તારતમ્ય આ પ્રમાણે છે—

ભક્તિમણિ ને દીપક જ્ઞાનજી,
અભય સભયાદિ કર માનજી.

વળી બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે—

ભવતારણ નૌકાભક્તિ દારતુમ્બિ જ્ઞાનાદિક.

આમા કવિ બોધ કરે છે, જે જીવે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ સાધન જ સેવવું જોઈએ. શ્રવણ, કીર્તન, અર્ચન, સ્મરણ, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદનની ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી પ્રેમલક્ષણા મેળવવી જોઈએ. આ પ્રેમલક્ષણાની મુખ્ય ચાર સ્થિતિઓ છે. સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા; તેમા સ્નેહની દૃઢરુચિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા અને ઉદ્વેગ એ ચાર અવસ્થાઓ છે, આસક્તિની વ્યાધિ, પ્રલાપ અને ઉન્માદ એ ત્રણ છે, અને વ્યસનની જડતા અને મૂર્છના એ બે હોય છે, અને છેલ્લી તન્મયતાની સ્થિતિ એમ એકંદરે દશ અવસ્થાઓ છે. જ્યારે ભક્તનો પ્રેમ તન્મયતાને પ્રાપ્ત થાય છે–પ્રભુના વિરહથી એને મરણતોલ દશા જ આવી જાય–તો જ પ્રભુ તેને અનુભવ કરાવે છે. આવો પરમ પ્રેમમાર્ગનો ઉપદેશ કવિ પોતાના કાવ્યના અંતમા કરે છેઃ ઇતિ જય શ્રી કૃષ્ણ.

૨૬

રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીઃ

ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ

ઇ. સ. ૧૯૦૬માં સદ્ગત સુ. મણિભાઈને હું ભાવનગરમા પ્હેલવ્હેલો મળ્યો. પ્હેલેજ દિવસે સુ. મણિભાઈએ મને ઋક્‌સંહિતામાથી થોડું વાચવા કહ્યું પછી તો અમે હમેશા સવારે અર્ધોએક કલાક ઋક્‌સંહિતાનો સ્વાધ્યાય કરતા. જો કે મને ઋગ્મત્રોનો અર્થ વિચારવામા, એનું સાયણભાષ્ય જોવામા તથા મત્રોનું હાર્દ યથાશક્તિ હૃદયમા ઉતારવામા બહુ આનદ આવતો અને સુ. મણિભાઈને પણ આનદ આવતો હોય એમ દેખાતું હતું, પણ અમારો આ સ્વાધ્યાય લાંબો ન ચાલ્યો મારે પણ બે ત્રણ મહિનામા ભાવનગર છોડવું પડ્યું પરંતુ એઓના પરિચયે મારા ચિત્તમા કેટલાક નવા વિચારો જગાડ્યા. જો કે તેઓએ ક્રિશ્ચીએનીટી વિષે કોઈ દિવસ ચર્ચા કરી ન હતી પણ એમના પરિચયથી ક્રિશ્ચીએનીટીની વિશિષ્ટતા વિષે મારા મનમા વારંવાર વિચારો આવ્યા કરતા સુ. મણિભાઈએ મને સ્વીડનબર્ગના એક બે પુસ્તકો પણ વાચવા આપ્યા હતા. ક્રીશ્ચીઅન સાહિત્ય સાથે હિન્દુ ધર્મના સાહિત્યની સરખામણીમાં એ વખતે મને એક બે વાત બહુ ખૂચતી હતી. એક તો ઋગ્વેદના દશ હજાર મત્રો ઓછામા ઓછા ત્રણ ચાર હજાર વર્ષથી આપણી પાસે છે. પણ એ બધા મંત્રોનુ સળંગ વ્યાખ્યાન તો છસો વર્ષ ઉપર સાયણાચાર્યે કર્યું છે એ એક જ છે. સાયણાચાર્યે પણ

ઋગ્મંત્રોનો કેવળ શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કર્યો છે, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ વેદોનો જુદી રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો પણ એમનો શુષ્ક ઈશ્વરવાદ હૃદયને કે બુદ્ધિને રુચે એવો નથી. ટુંકામા સ્વીડનબર્ગે જે રીતે બાઇબલનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે રીતે, હિન્દુ ધર્મના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, વેદોનું વ્યાખ્યાન કેટલું આવશ્યક છે એ મને ભાવનગરના એ દિવસોમા વારંવાર લાગ્યા કરતું,

બીજી વાત. કોમળ અને સ્નેહાળ જીવાત્માઓને આકર્ષે એવું હિન્દુ ધર્મમા શું છે એ પ્રશ્ન પણ મારા મનને એ વખતે વારંવાર સુઝવતો હતો. પાછળથી ભક્તિમાર્ગના વિવિધ સંપ્રદાયોના વિશાળ સાહિત્યને જોવાનો પ્રસગ મળ્યો અને મનની કેટલીક ગુચ ઉકલી ગઇ. ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રીસ્તી ધર્મ વચ્ચે ઘણું સામ્ય દેખાયું. માનવ આત્માની અલૌકિક સ્નેહની ભૂખને સંતોષવાની વાસનામાથી ભક્તિમાર્ગનો તથા ખ્રીસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે, એમ લાગ્યું.

જો કે દેશકાળના ભેદને લીધે તથા સામાજિક તેમ જ સાસ્કારિક પરિસ્થિતિને અગે આપણા ભક્તિમાર્ગની કેટલીક વિશિષ્ટતા ખ્રીસ્તી ધર્મમા નથી અને એથી ઉલટું ખ્રીસ્તી ધર્મની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણા ભક્તિમાર્ગમા નથી એ વાત ખરી છે, છતા આ બેય ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમા ચાલેલા ધર્મપ્રવાહોમા સામ્ય પણ ઘણું ધ્યાન ખેચે એવું છે.

ઈશતત્ત્વની સ્નેહસ્વરૂપતા:—ખ્રીસ્તી ધર્મે ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માન્યુ છે. Love is God and God is love એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ખ્રીસ્તી ધર્મની આકર્ષકતાનું આ માન્યતા મોટું કારણ છે આ મુખ્ય માન્યતાની આસપાસ બીજી અનેક કોમળ ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. અને ખ્રીસ્તીઓના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપર જ નહિં પણ લૌકિક સાહિત્ય ઉપર પણ આ માન્યતાએ તથા એને વીંટાએલી ભાવનાઓએ ઘણી બળવાન અસર કરી છે.

આપણો ભક્તિમાર્ગ પણ ઈશતત્ત્વને સ્નેહ રૂપ માને છે **रसो वै स** એ શ્રુતિ વચનને પ્રમાણ રૂપ માની ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ઈશતત્ત્વને રસરૂપ-સ્નેહ રૂપ માન્યુ છે. અને આ એક માન્યતાની આસપાસ ખ્રીસ્તીધર્મથી કાઇક જુદી જાતની પણ અનેક સુંદર ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. આ માન્યતાની છાપમા ભક્તિમાર્ગનું ઘણું વિશાળ સાહિત્ય, સંસ્કૃતમા જ નહિં પણ તામિલ, તેલગુ, બંગાળી, વ્રજ, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમા પણ આજ સુધી વિકસ્યે ગયુ છે. પણ ભક્તિમાર્ગની બહાર આપણા લૌકિક સાહિત્ય ઉપર આ માન્યતાએ ઝાઝી અસર કરી જણાતી નથી.

પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન-ભક્તિ:-આ દેશના ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો ભક્તિને જ પ્રભુપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન માને છે. ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતા પણ એવી જ છે. આપણે જેને ભક્તિ કહીએ છીએ તેને ખ્રીસ્તી સાહિત્ય પ્રભુ તરફનો પ્રેમ કહે છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ પણ ભક્તિ શબ્દનો અર્થ સમજાવતા કહ્યું છે કે—

> **माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु**
> **सुदृढ सर्वतोऽधिकः ।**
> **स्नेहो भक्तिरितिप्रोक्त**
> **स्तया मुक्तिर्नचान्यथा ॥**

ભક્તિના વિવિધ અંગોની બાબતમા બહુ ભળતાપણું દેખાતું નથી, પણ પ્રાર્થનાનુ તત્ત્વ બન્નેને માન્ય છે. ખ્રીસ્તી ભક્તનું હૃદય પોતાના ઉત્કટ પ્રભુપ્રેમના આવેગને પ્રાર્થના દ્વારા શમાવે છે. આ દેશના ભક્તોએ પણ એ માર્ગનો કાંઇ ઓછો આશ્રય લીધો નથી. ભજનો

અને કીર્તનો ખ્રીસ્તી માર્ગની સમૂહ-પ્રાર્થનાનું સ્થાન સાચવે છે.

ખ્રીસ્તી ધર્મ મોટે ભાગે મૂર્તિવાદને માનતો નથી એટલે આપણા ભક્તિમાર્ગની દેવમૂર્તિની સેવા જેવું ખ્રીસ્તી ધર્મમા કાંઈ નથી. પણ વૈષ્ણવ-ભક્તો માનસીસેવાને ઉત્કૃષ્ટ માને છે. (**मानसी सा परामता**) અને ક્રમે ક્રમે ચિત્તને માનસી સેવાનો અભ્યાસ પાડવાનો આચાર્યોએ બોધ કર્યો છે.

અવતારવાદ-ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ બન્નેને અવતારવાદ માન્ય છે. ઇશતત્ત્વ મનુષ્ય રૂપે અવતરે છે. એટલી વાત ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે છે. પણ આપણા ભક્તિમાર્ગે આવેશાવતાર, લીલાવતાર વગેરે અવતારના જે પ્રકારો કલ્પ્યા છે તથા એનો જે વિસ્તાર કર્યો છે તે ખ્રીસ્તી ધર્મમા નથી.

ભક્તનું વર્તન-ભક્તનું વર્તન કેવું હોવું જોઇએ એ બાબતમા મળતાપણું હોવાનો સંભવ ઘણો થોડો છે. છતા ભક્તહૃદયની અંતઃસ્થિતિના સામ્યના પરિણામ રૂપ સમાનતા એક બે બાબતમા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પડોશી ઉપર સ્નેહ રાખવાનો ખ્રીસ્તી ધર્મે ખાસ બોધ કર્યો છે. અને એક પિતાના બાળકો તરીકે મનુષ્ય માત્ર સાથે બન્ધુભાવ રાખવાનુ સૂચવ્યુ છે. વૈષ્ણવ ભક્તો અન્ય વૈષ્ણવોને આત્મબંધુ ગણે છે અને પ્રાણીમાત્રમા ભગવદ્ભાવ જોવાનું લક્ષ્ય રાખે છે—

सर्व भूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
(ભાગવત.)

આપણો ભક્તિમાર્ગ દીનતાને ભક્તનું આવશ્યક લક્ષણ માને છે અને જો કે વર્તમાન ખ્રીસ્તી પ્રજાઓમા દીનતાનો અભાવ એ મુખ્ય લક્ષણ છે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મશાસ્ત્રો તો દીનતા ઉપર બહુ ભાર મૂકે છે.

શરણાગતિ-ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો પ્રભુને શરણે ગયા વગર પ્રભુનો અનુગ્રહ ન મળે એમ માને છે; અને થોડે ઘણે અંશે ગુરુ કૃપાને પણ આવશ્યક ગણે છે, ઇશુખ્રીસ્તને શરણે ગયા વગર મનુષ્ય ઇશ્વરકૃપાનું પાત્ર ન બની શકે એ ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતાના મળમા રહેલી ભાવના ભક્તિમાર્ગની શરણાગતિની ભાવનાથી બહુ જુદી નથી. આ માન્યતાના પરિણામો પણ સરખાજ આવ્યા છે. મધ્યયુગમાં ખ્રીસ્તીઓએ અંખ્રીસ્તીઓ ઉપર તથા એ જ ધર્મના જુદાં જુદા ટોળાઓએ એક બીજા ઉપર અનેકધા જુલમો ગુજાર્યા છે. હિન્દુધર્મે અહિન્દુ ઉપર તેને બળાત્કારે હિન્દુ કરવા માટે મોટા પાયા ઉપર જુલમો કર્યા હોય એવું જાણવામાં નથી, પણ વૈષ્ણવોએ શૈવોને અને શૈવોએ વૈષ્ણવોને વારંવાર બહુ કષ્ટ આપ્યું છે

પતિતોનો ઉદ્ધાર-ગમે તેવો પતિત પણ પ્રભુને શરણે જાય તો પ્રભુ એનો ઉદ્ધાર કરે છે એ માન્યતા ભક્તિમાર્ગ અને અને ખ્રીસ્તીધર્મ બન્નેમા છે. ભક્તિમાર્ગના સાહિત્યમાં પ્રભુનો આ મહિમા બતાવનાર અનેક આખ્યાનો છે. શૂદ્રો અને અનાર્યોનો ઉદ્ધાર કરવામા-એમને ઉંચા સંસ્કાર આપી હિન્દુપ્રજામા ભેળવી દેવામા વૈષ્ણવ અને શૈવ ભક્તિમાર્ગે ઘણું કામ કર્યુ છે. વૈદિક બ્રાહ્મણમતથી વિરુદ્ધ એવી આ ઉદારતા ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયોમા થોડે ઘણે અંશે ઉતરી છે

છેક ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમા યવન (ગ્રીક) હેલીઓદોરસ પોતાને ભાગવત કહે છે. (જુઓ વેશનગરનો ગરૂડધ્વજનો લેખ) અને છેક આધુનિક સ્વામીનારાયણની કેટલાક ખોજાઓ ભક્તિ કરે છે. અલબત્ત વૈદિક બ્રાહ્મણ મતે વારંવાર ભક્તોની આ ઉદાર ભાવનાને દાબી દીધી છે એટલે એનો પાછલા કાળમાં બહુ વિકાસ થઇ શક્યો નથી. પરંતુ સંતભક્તોએ તો પોતાની હૃદયપ્રેરણાને અનુસરી બ્રાહ્મણ

મર્યાદાઓ સામે વારંવાર બંડ ઉઠાવ્યું છે. આવા સંતોમાં રામ અને રહેમાનને એક ગણનારા કબીરજી સર્વથી આગળ ગયા જણાય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મનો તો પતિતોદ્ધારનો દાવો અને એ માટેનો પ્રયાસ એટલા સુપ્રસિદ્ધ છે કે દાખલા આપવાની જરૂર નથી

કલાપોષકતા—ખ્રીસ્તી ધર્મના અને ભક્તિમાર્ગના મૂળમાં હૃદયની સ્નેહાળ તથા કોમળ વૃત્તિઓ છે અને આ વૃત્તિઓ લલિત કળાઓની પ્રેરક પણ છે; કદાચ એ કારણથી કે ગમે તે બીજાં બળોને પરિણામે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મે તથા ભક્તિમાર્ગે લલિતકળાને અસાધારણ ઉત્તેજન તથા પોષણ આપ્યાં છે મધ્યયુગમાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ તથા ચિત્રકળાનો ખ્રીસ્તીધર્મની છાયામાં કેવો ભવ્ય તથા કેટલો વિકાસ થયો છે એ સુવિદિત છે. સેંટપીટર વગેરે દેવળો યુરોપમાંથી અદ્રશ્ય થઇ જાય તો ત્યાં જોવા જેવું સ્થાપત્ય કામ શું રહે ? આ દેશમાં ભક્તિપ્રધાન મહાયાન બૌદ્ધધર્મ કરતાં કાંઇક ઉતરતે દરજ્જે પણ બીજા કોઇ પણ બળ કરતાં બહુ બહુ વધી જઇને વૈષ્ણવ તથા શૈવધર્મે સ્થાપત્ય વગેરે કળાઓને પોષેલ છે. પ્રાચીન કાળ માટે જુઓ એલીફન્ટા, એલોરા વગેરે ગુફાઓ; પાછલા કાળમાં, બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી અદ્રશ્ય થયા પછી તો વૈષ્ણવોએ, શૈવોએ તથા કંઇક અંશે જૈનોએ આ દેશની સ્થાપત્યકળાને આજ સુધી જીવતી રાખી છે. દેવમૂર્તિઓ સિવાય બીજા શિલ્પની તો કદાચ આપણને ખબર જ નહોતી. ચિત્રકળાને વૈષ્ણવધર્મે પાછલા કાળમાં ઘણું પોષણ આપ્યું છે. (જુઓ રાજપૂત ચિત્રકળાના નમૂના) આ ઉપરાંત ભક્તિમાર્ગે કવિતાને ઘણો ખોરાક આપ્યો છે અને સંગીતનો ઘણો ઉત્કર્ષ કર્યો છે. (જુઓ સૂરદાસ વગેરેના કાવ્યો) સંગીતકળાને જીવતી રાખવામાં વૈષ્ણવ મન્દિરો આજ પણ ઘણો ભાગ ભજવે છે.

આ વિષયનો આથી વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ખ્રીસ્તીધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આટલા દૃષ્ટાંતો બસ છે. કારણ કે આ બાબતો બાહ્ય આભૂષણ રૂપ નથી, પરંતુ તે તે ધર્મના આત્મભૂત તત્ત્વ સાથે સંલગ્ન છે. ખ્રીસ્તી ધર્મને લગતી કેટલીક કથાઓ શ્રી કૃષ્ણની કથાઓને કેટલેક અંશે મળતી આવે છે, પણ એ બાબતને હું તો વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિશારદોએ તથા ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ આપણા ભક્તિમાર્ગ સાથે ખ્રીસ્તી ધર્મનું આ પ્રકારનું સામ્ય તરત પકડ્યું હતું અને સ્વાભાવિક સ્વધર્માભિમાનને વશ થઇ આ દેશના ભક્તિમાર્ગ ઉપર—ખાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર થઇ છે એમ માની લીધું રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને રામાનુજની પણ પહેલાંના દ્રાવિડ સંતો ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પછી ઘણે કાળે જન્મેલા હોવાથી એ બધા ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસરને સંભવિત માનવામાં કાંઈ વાંધો નડ્યો નહિં. પણ છેલ્લા વીશ પચ્ચીશ વર્ષની પુરાતત્ત્વ વિષયક શોધખોળના પ્રકાશની મદદ વડે પ્રાચીન સંસ્કૃત તેમજ તામિલ સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસને પરિણામે હવે તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે ભક્તિમાર્ગનું—ભાગવતધર્મનું મૂળ ખ્રીસ્તી ધર્મથી જ નહિં પણ કદાચ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) આ દેશના સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં પ્રભુપ્રેમને લગતી વાત આવે ત્યાં ત્યાં ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર માનવાનો પવન હવે બંધ થઇ ગયો છે; પણ હાલમાં ભક્તિમાર્ગના જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું ખ્રીસ્તી ધર્મ સાથે

સામ્ય બતાવીને ઉપસંહારમાં ખ્રીસ્તી ધર્મને ઉચ્ચતર દર્શાવવાનો પ્રયાસ ઘણા વિદ્વાન પાદરીઓ કરે છે'

ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના વેશનગરના લેખમા તથા પાતંજલ મહાભાષ્યમા જેનો ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રાચીનતર ભાગવત ધર્મમા તો નહિં જ પણ પાછળથી વિકાસ પામેલા ભક્તિમાર્ગના મહા પ્રવાહમાં ક્યાક ખ્રીસ્તી ધર્મનીયે અસર થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી, પણ ભક્તિમાર્ગના પ્રાણભૂત તત્ત્વો તો સ્વતંત્ર રીતે વિકસેલા દેખાય છે. ખરી રીતે પરમતત્ત્વની ઝંખનામા દોડતાં માનવ હૃદયની સ્નેહાળ અને કોમળ વૃત્તિઓનું પરિણામ ભક્તિમાર્ગમાં અને ખ્રીસ્તી ધર્મમા કેટલેક અંશે એક સરખું આવ્યું છે. બન્નેમા જે અમુક સમાન સિદ્ધાન્તો દેખાય છે તે એકની બીજા ઉપરની અસરનું પરિણામ નથી પણ સર્વ દેશકાળમાં માનવહૃદયની સ્નેહાળ વૃત્તિઓ સમાન હોવાનું પરિણામ છે. વળી મનુષ્ય બુદ્ધિએ ભક્તિના મૂળ તત્ત્વનો પોતપોતાનાં દેશ, કાળ, સંસ્કાર, વિચાર, વ્યવહાર, પરંપરા વગેરેને અનુસરી જે વિસ્તાર કર્યો છે તેમા ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ એટલા જુદા પડે છે કે એકની બીજા ઉપરની અસરનો પ્રશ્ન તદ્દન ઉડી જાય છે.

ભક્તિમાર્ગ ઉચ્ચતર કે ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉચ્ચતર એનો વિચાર જ મને તો અસત્ય લાગે છે. હૃદયમા ઉંડા ઉતરીને જોઈએ તો એક પરમાત્મા તરફ પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે. અને પરમપિતાની રહેજ પણ ઝાંખી થતા ભક્તિમાર્ગ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ કાંઈ દેખાતું નથી. માત્ર એક પ્રેમરસ સર્વવ્યાપક થઈ જાય છે.

તા. ક. ઋક્સંહિતા વગેરે મંત્ર ભાગનાં અધિક ભાગો ન હોવાનું કારણ પાછળથી મને સમજાયું કે ઔપનિષદ્ તત્ત્વનાએ હિન્દુ સમાજના મન ઉપર એટલી ઉંડી અને પ્રબળ અસર કરી કે બધા આચાર્યોએ પોતપોતાનો મત સિદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદો ઉપર મોટા ભાષ્યો રચ્યા. આ રીતે ઉપનિષદ્ ભાગ આગળ મંત્ર ભાગ સ્થૂલ લાગીને ગૌણ પડી ગયા. પણ આ જમાનામા મંત્ર ભાગના ઐતિહાસિક મહત્ત્વને લીધે સંસ્કારી હિન્દુઓની નજર એ તરફ વધારે જાય છે એટલે જો કોઈ પ્રતિભાશાળી વેદાભ્યાસી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી મંત્ર ભાગનું વ્યાખ્યાન કરે તો નિસંશય આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમા ઘણો અગત્યનો ઉમેરો થાય.

૨૭

રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી એ નાટિકાનો સાર

[ધાર (પૂર્વની સુપ્રસિદ્ધ ધારાનગરી)મા કમાલમૌલા નામની પુરાતન મસ્જીદ આવેલી છે જે, પૂર્વે મહારાજા ભોજનું સુપ્રસિદ્ધ "શારદાભવન" (ભોજનો દરબાર) હતું અને હજુ પણ ભોજશાલાને નામે ઓળખાય છે. આ દરબારને મસ્જીદના રૂપમા મુસલમાનોએ ફેરવ્યો છે એ મકાનમા સહસ્ત્રાવધિ શિલાલેખો સંસ્કૃત અને માગધી ભાષામા હતા, જે મુસલમાનોએ નિમાજ પડવાની બેઠકો પર લાદીઓ તરીકે વાપર્યા અને શિલાલેખો ઘસી નાખ્યા, તેમજ ભીતોની અંદર ઉંધા ચણી દીધા. આ રીતે સંસ્કૃત વાઙ્મયનો અખૂટ ભંડાર, જે હૈયાત હોત તો ઘણું અજવાળું પાડી શકત તેનો નાશ થયો આ મસ્જીદની ભીંતમાથી એક નાનો પથ્થર પડી ગયો જે તપાસતા શિલાલેખ હોવાનુ જણાયાથી ઇ સ. ૧૯૦૩ ના નવેબર માસમા એ વિભાગમાથી શિલાલેખો કાઢવામા આવ્યા તેમા એક મોટા પથ્થર પર એક નાટિકા અર્ધી મળી આવી એ જ બાજુમા એટલા જ કદનો બીજો પથ્થર હતો જે આ નાટિકાનો બાકીનો ભાગ હોવા સભવ છે આ પથ્થર તદન ઘસી નાંખવામા આવ્યો છે અને માત્ર એકાદ બે છૂટાછવાયા અક્ષરો સિવાય બીજું કઇ દેખાતુ નહોતુ. ત્રીજા પથ્થર પર ભોજરાજાએ સ્વતઃ માગધી ભાષામા રચેલ 'કૂર્મસ્તોત્ર' કોતરેલુ છે અને એનું કદ પણ ઉપરના પથ્થરો જેટલુ જ છે. હજી પણ એ દિવાલોમાંથી કેટલાક વધુ શિલાલેખો મળી આવવા સભવ છે. મળી આવેલ નાટિકાનું નામ "પારિજાત મંજરી અથવા જયશ્રી છે" ગુજરાત પર માલવાના રાજા અર્જુન વર્મદેવે ચડાઇ કરી અને પર્વ પર્વતની લડાઇમા ગુજરાતના રાજા જયસિંહ (?)ને હરાવ્યો અને તેની કુવરી કેદ પકડાઇ આટલી આ નાટિકામા ઐતિહાસિક ઘટના છે.

આ નાટકનો કર્ત્તા રાજ્યગોર મદન અને પથ્થર ઉપર કોતરનાર શિલ્પકાર સોની રામદેવ છે. આટલી માહિતી આપી આ નાટિકાનો ટુક સાર નીચે પ્રમાણે શરૂ કરૂ છું *]

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી

અંક પહેલો

લેખની શરૂઆતમાં વિદ્યાદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કર્યા પછી નાટકની વસ્તુ-રાજા ભોજના જેવા જ પરાક્રમી તેના વંશજ રાજા અર્જુનવર્મદેવના ગુણગાન છે એમ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે અને આખો લેખ બે શિલાઓ પર કોતરવામા આવ્યો છે.

નાટકનો સુત્રધાર પ્રેમદેવીનું આવાહન કરી, ભોજના ગુણ ગાન ગાઇ, પોતાની સ્ત્રી નટીને બોલાવે છે અને તે બન્ને વચ્ચે થતી વાતચિત નાટકની પ્રસ્તાવના રૂપે થાય છે સુત્રધાર જાહેર કરે છે કે પ્રેક્ષકોએ ચૈત્રમાસ (માર્ચ)ની પૂર્ણિમાને દહાડે રંગભૂમિપર રાજ્યગોર આચાર્ય મદન રચિત 'પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી' નામનુ નવીન નાટક ચંદ્રની માફક અંધકારનો નાશ કર્ત્તા દેવી સરસ્વતીના મંદિરમા ભજવી બતાવવા આજ્ઞા કરી છે. આ મંદિર ધારાનગરીના ૮૪ ચોકમા આવેલા સઘળા મંદિરોના આભૂષણ રૂપ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વિખ્યાત

* મળી આવેલ નાટિકા મૂળ સંસ્કૃતમાં મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ તથા પથ્થરોના rubbings અમારા સંગ્રહમાં છે.—પુ. વિ. મા.

કવિઓ, અને દૂર દેશથી આવતા સમર્થ વિદ્વાનોને પરસ્પર મળવાનું સંકેતસ્થાન છે.

પછી નટી વસન્તઋતુના વર્ણન કરે છે અને સભાની ઉત્કંઠા જાણી લઇ સૂત્રધારને નાટકની વસ્તુ કહેવા વિનવે છે. સૂત્રધાર નીચે પ્રમાણે વદે છે.

પ્રિયે, મહાન નૃપતિ ભોજનો કુળદીપક-વંશજ, શૂરવીરોનો ચૂડામણિ રાજા અર્જુનવર્મદેવ અને ગુજરાતનો નૃપ જયસિંહ એ બે વચ્ચે લડાઇ સળગી; અને પર્વપર્વત (ઘણું કરી પંચમહાલમા આવેલો પાવાગઢ)ના પડોશમા બન્ને નૃપતિઓ વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયુ, જેમા બન્ને સૈન્યો તોફાનમા મહાસાગરના મોજાઓની માફક એક બીજા સાથે અથડાયા. દુશ્મનનું લશ્કર હાર પામી રણભૂમિ છોડી નાસી ગયુ. ધારાના વિજયી નૃપેન્દ્રે બાણવૃષ્ટિ બંધ કરી; તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ આકાશમાથી રાજાપર પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવી, અને તેની સાથે એક પારિજાત (સ્વર્ગીયવૃક્ષ)ની પુષ્પમંજરી તેના વક્ષઃસ્થળ પર આવીને પડી. અતીવ ચમત્કારીક રીતે આ પુષ્પમંજરીમાંથી એક અપૂર્ણ લાવણ્યવતી કન્યા ઉત્પન્ન થઇ અને તેની સાથે જ એવી આકાશવાણી થઇ કે તે કન્યાને વરવાથી ધારાનો નૃપતિ રાજા ભોજના જેવો સમૃદ્ધિવાન અને સુખી થશે.

આ ચમત્કારથી નટી વિસ્મય પામે છે. સૂત્રધાર ખુલાસો કરે છે કે આ કન્યા ગુજરાતના ચાલુક્ય નૃપતિની કીર્ત્તિ હતી, રણભૂમિમા તેના પિતાની હાર વખતે તે મૂર્છા પામી, પારિજાતમંજરી રૂપમા ફેરવાઇ, પાછી સ્ત્રી રૂપે ઉત્પન્ન થઇ.

રાજા તેણીના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થયો, પરંતુ, વડીલોની શરમથી ઝાઝો વખત તેણીના સામુ જોઇ શક્યો નહિ; તેણે પોતાના વિશ્વાસુ કંચુકી કુસુમાકરને તેણીના રક્ષણ અને સંભાળ લેવાનું કાર્ય સોપ્યું.

કંચુકીપત્ની વસંતલીલાએ પારિજાતમંજરીને ધારાગિરિના શિખરપર આવેલાં સુંદર પ્રમાદવનના મણિમંડપમા રાખી.

રાજ્યનો કારભાર વિશ્વાસુ મંત્રી નારાયણ પર નાખી, રાજા પોતે વસંતોત્સવ જોવાને પોતાના નવીન મનોહર રાજમહાલયના ઉચ્ચતમ ઓરડામા જાય છે. રાજા અને રાનીને જોતા જ સૂત્રધાર તેમના ગુણગાન કરવા લાગે છે: "પરમાર કુળદીપક, સુભટ પુત્ર, અને ગુર્જર સાથેના યુદ્ધમા પોતાનું પરાક્રમ અને શૌર્યની હમણા જ જેણે પ્રતીતિ આપેલી છે એવા યુવાન નૃપતિ અર્જુનદેવ કેવા મનોહર છે ! જુવો ! જુવો ! લાવણ્યવતી રાણી કુંતલ (દક્ષિણ)-નરેશપુત્રી સર્વકલા પણ રાજાની સાથે બિરાજે છે." આ પ્રમાણે મુખ્ય પાત્રોની ઓળખ આપી સૂત્રધાર જાય છે,

રાજા અને રાણી વયસ્ક વિદૂષક સાથે વસંતોત્સવ નિરખી આનંદ અનુભવી રહ્યાં છે. આ ઉત્સવમા ધારાનગરીના તમામ લોકો—અમીર અને ગરીબ—ભાગ લઇ રહ્યા છે કોઈ ગાય છે, કોઇ નૃત્ય કરે છે, કોઇ ઢોલ વગાડે છે, કોઇ એક બીજા પર ગુલાલ અને પાણીની પિચકારીઓ મારી રહ્યા છે—આ પ્રમાણે ઉત્સવ પૂર બહારમા ચાલી રહ્યો છે.

રાણીને આમ્રવૃક્ષ અને માધવીલતાનાં લગ્ન કરવાના છે તે સાભરી આવે છે અને આ વાસ્તે તૈયારી કરવાને ધારાગિરિ પર આવેલી પ્રમદવન નામની રાજવાટિકામા તેણી જાય છે.

આ બધો વખત રાજાના પ્રેમમાં પડેલી પારિજાતમંજરી એકાન્તમા રાજા પોતાને ચાહે છે કે નહિં તે ખબર નહિ હોવાથી વિરહાતુર અવસ્થામાં ઝૂરે છે. રાજા પણ તેણીને ચાહતો હતો પરંતુ હજુ સુધી રૂબરૂ તેણીને મળી પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની તેને તક મળી ન હતી. ઉત્સવ જોતાં જોતા પારિજાતમંજરી તેને,

સાભરી અને તેણીના વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્યાં વિદૂષકે ધારાગિરિપર રાજવાટિકામા ફરવા જવા સૂચના કરી.

અહીંઆ 'વસંતોત્સવ' નામનો પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે.

અંક બીજો

કંચુકી કુસુમાકર પ્રવેશ કરે છે અને ઉદ્યાનની શોભા અને મધુર વાતા પવનની આહ્લાદકતા તથા લગ્નોત્સવ ઉજવતી રાણીનું વર્ણન કરે છે.

આ વખતે વાટિકામા લગ્નોત્સવ જોવા આવેલા ધારાના લોકોની ઠઠ જામી હતી અને આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો અને નર્ત્તકીઓ મંગળ લગ્નગીતો મધુર સ્વરે ગાઈ રહી હતી. આ રમતગમતોની વચમા કુસુમાકરને પારિજાતમંજરી યાદ આવે છે અને તેણીની રાજાના દર્શન વાસ્તે ઉત્સુકતા તથા ઉત્સવો જોવાની ઇચ્છા તેને સાભરી આવે છે.

એટલામા કુસુમાકરની પત્ની પ્રવેશ કરે છે અને પારિજાતમંજરીની વિરહાતુર દશાના ખબર તેને આપે છે. કુસુમાકર પોતાની પત્નીને ખબર આપે છે કે માધવીલતાનો લગ્નોત્સવ નિરખવાને રાજા વાટિકામા આવવાનો છે અને પ્રસંગનો લાભ લઇ છુપી રીતે પારિજાતમંજરીને મળવા માગે છે. વધારામા કુસુમાકર કહે છે કે રાજાની દશા પણ પ્રેમાતુર છે અને આ ખબરથી પારિજાતમંજરીને આશ્વાસન આપવા પોતાની પત્નીને સૂચના કરે છે.

રાજા વિદૂષકની સાથે વાટિકામા આવે છે અને વાટિકાના મનોહર દેખાવનું વર્ણન કરે છે. એક જ વૃક્ષપર વિવિધ ફળ ફુલો જોવાથી વિદૂષક અચંબો પામે છે અને તેના આ અજ્ઞાનથી બધા આનદ પામી તેની હાસી કરે છે.

તુરતજ નર્ત્તકીઓ અને ગીત ગાનારીઓથી પરિવેષ્ટિત રાણી પ્રવેશ કરે છે.

રાણી માધવીલતા અને આમ્રનું યુગલ રાજાને દાખવે છે દરમિયાન વસંતલીલાને એક સુદર યુક્તિ સુઝી આવે છે અને તેને અમલમા લાવે છે. તે યુક્તિ એ કે રાણીના કોઇ પણ આભૂષણમા પારિજાતમંજરીનું પ્રતિબિંબ પાડવું અને રાજાને તે દેખાડવું. પારિજાતમંજરી જે વૃક્ષ ઘટામા છુપાઇ હતી તેના પાંદડા તેણી ખસેડે છે અને મંજરીનું પ્રતિબિંબ રાણીના કરણાભરણમા પડે છે. રાજા તે પ્રતિબિંબ જુવે છે અને રાણીનો કાન ઝાલીને આનંદમાન દશામા પ્રતિબિંબ નિરખી રહે છે. વસંતલીલા પારિજાતમંજરીનુ ધ્યાન રાણીના કાન તરફ ખેંચે છે. જ્યા તેણી પોતાનું અને રાજાનુ પ્રતિબિંબ સજોડે આવેલા જુવે છે.

પારિજાતમંજરીને હજુ શંકા રહે છે કે રાજાનુ ધ્યાન રાણીના આભુષણ તરફ ખેંચાયું છે કે પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ ખેંચાયુ છે અને તેનો નિર્ણય કરવાને ઉત્સુક બને છે. વસંતલીલા તેણીની મુઝવણ સમજી જાય છે અને તેણીને ખાતરી આપવાને પાછી પાંદડા પાછળ તેણીને સંતાડી દે છે. રાજા પોતાની પ્રિયાનું પ્રતિબિંબ અચાનક અદૃશ્ય થઇ જવાથી દુઃખ પામે છે. પાછળ નજર કરતા પાદડામાં છુપાયલી પારિજાતમંજરીની રાજાને ઝાંખી થાય છે. પારિજાતમંજરી પણ પ્રત્યુત્તરમા રાજા તરફ એક મધુર સ્નેહભીનું કટાક્ષ ફેંકે છે. રાજાને પોતે કયા ઉભો છે તે ભાન આવતાં પાછો તે કરણાભરણ તરફ પૂર્વની માફક જોવા લાગે છે. મશ્કરો વિદૂષક અને રાણીની દાસી કનકલીલા રાજા અને પારિજાતમંજરી વચ્ચે શુ ચાલી રહ્યું હતું તે જાણતા હોવાથી અર્થસૂચક મંદ હાસ્ય કરે છે

અત્યાર સુધી રાણી રાજાને પ્રસન્ન રાખવાને પોતાનું મુખ તથા કાન સ્થિર રાખી રહી હતી; હવે તેણી ધારણા ટકાવી જાય છે, રાણીની જમણી આંખ ફરકવા માંડે છે અને તેણી પોતાની દાસી તરફ એકચિત્તે જુવે છે. રાણી દાસીને હાસ્ય કરતી અને રાજા તેણીને કાંઈ નિશાનીઓ કરતો દેખી જાય છે. રાણીને આમાં કાંઈ ભેદ છે એમ દૃઢ શંકા આવે છે અને ગુસ્સામાં રાજાને છોડી ત્યાંથી ચાલી જાય છે. રાજા હવે રાણીને મનાવવા જશે એમ ધારી પારિજાતમંજરી અને વસંતલીલા તેઓની સતાવાની જગા છોડી મણિમંડપ તરફ જાય છે. આથી રાજા જ્યારે પોતાની પ્રિયાના મુખ-દર્શન વાસ્તે ફરીથી પાછળ નજર કરે છે તો ત્યાં કોઈ માલુમ પડતું નથી. વિદૂષકની સાથે રાણી મણિમંડપમાં જાય છે. ફરીથી રાજા પારિજાતમંજરીને ત્યાં જુવે છે. રાજા થોડાં પુષ્પો ચૂંટે છે અને છુપાઈને આગળ જઈ પારિજાતમંજરી પર એક પછી એક પુષ્પો ફેંકે છે. રાજાને પોતાના પર પુષ્પ-બાણોની વૃષ્ટિ કરતો કામદેવ ધારીને પારિજાત-મંજરી મૂર્છિત થાય છે રાજા છતો થઈ વસં-તલીલાને તેણીને શુદ્ધિમાં લાવવામાં મદદ કરે છે.

ભાન આવતાં પારિજાતમંજરી ત્યાંથી જવાની ઇચ્છા દેખાડે છે, પરંતુ રાજા એક મધુરું હાસ્ય અને પ્રેમમય દૃષ્ટિ કરવા વિનવી તેણીને રોકે છે.

દરમિઆન રાણીની દાસી કનકલીલા હાથમાં કંકણાભરણ લઈ ત્યાં આવતી દેખાય છે.

રાણીની દાસીને આવતી જોઈ રાજા પારિજાતમંજરીને પોતાની પીઠ પાછળ સંતાડી દે છે. પછી રાજા કનકલીલાને રાણીનું સાંત્વન કરવામાં મદદ કરવા વિનવે છે. કનકલીલા રાણી તરફથી રાજાને કંકણાભરણની ભેટ અર્પણ કરે છે, અને રાણીનો રૂડો સંદેશો સંભળાવે છે.

રાજા ભેદ સમજી જાય છે અને રાણીને મનાવવા તુરત જ જવા નિશ્ચય કરે છે. ભારે સંગીતમાં સંધ્યાનું આવાગમન થઈ રહ્યાં છે. રાજાના જવાથી પારિજાતમંજરી દિલગીર અને વિરહાતુર બની જાય છે, વસંતલીલા તેણીને આશ્વાસન આપે છે રાજા તેણીની પ્રેમાતિશ-યિતાથી વિસ્મય પામે છે અને તુરત જ પાછો ત્યાં આવવા વચન આપે છે. પછી વસંતલી-લાને તેણીની સંભાળ રાખવા ભલામણ કરી રાજા ત્યાંથી જાય છે. જતાં જતાં ને પાછળ વારંવાર જોતો જાય છે અને આખરે ભારે દિલે ત્યાંથી અદૃશ્ય થાય છે.

દૃષ્ટિમર્યાદામાં રાજા દેખાય છે ત્યાં સુધી પારિજાતમંજરી તે તરફ જોઈ રહે છે. રાણી હવે પોતાને મૃત્યુ શિક્ષા ફરમાવશે એમ ધારી બીકથી પારિજાતમંજરી આત્મઘાત કરવા વિચાર કરે છે. વસંતલીલા તેણીને શાંત પાડે છે. પારિજાતમંજરીની દિગ્મૂઢ દશાથી વસંતલીલાને તેણીની જીંદગી વિષે શંકા થાય છે અને તેણીના પર બરાબર ધ્યાન રાખવા નિશ્ચય કરે છે.

અહીંઆ બીજો અંક સમાપ્ત થાય છે.

પથ્થરને છેડે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રશસ્તિ (સ્તુતિ) સિંહકપુત્ર સોની રામ-દેવ નામના પ્રવીણ શિલ્પકારે પથ્થર પર કોત-રેલી છે.

૨૮

અ. સૌ. પુતળીબાઈ કાબરાજી:

આપણા દેશની સ્ત્રીકવિઓ

૧

જે સ્વર્ગવાસી નરના સ્મારક અર્થે આ ગ્રંથ લખાય છે તે એક કવિ હતો, માટે મેં આ વિષય કવિતાને લગતો લીધો છે, અને હિંદમાં થઇ ગયલી સ્ત્રીકવિઓ બાબે કઇંક વિવેચન કરૂં છું. આપણે ગુજરાતીમા લખી ગયલી કેટલીક સ્ત્રીઓને ઓળખીએ છીએ પણ હિંદના જુદા જુદા ભાગોમા બીજી ભાષાઓમા કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રીઓ ઘણી હતી જેમના નામ પણ આપણે જાણતાં નથી.

થોડા સમય ઉપર એક ઇંગ્રેજી બાઇ, નામે મિસિસ મેકનિકલે હિંદની સ્ત્રીકવિઓ અને તેમની કરેલી કવિતાઓ-એ નામનું એક નાનું પુસ્તક પ્રગટ કરી આપણા દેશની સેવા બજાવી છે, તેના આધારે આ વિષય લખવાને હું શક્તિમાન થઇ છું.

૨

અતિ પ્રાચીન કાળમા સ્ત્રીઓ કવિતા કરતી હતી તે ઋગ્વેદમા પુરુષો ભેગી સ્ત્રીઓની કવિતાઓ છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાંની એક, નામે ઘોસાને માટે જણાયલુ છે કે તે રાજા કક્ષિવાનની પુત્રી હતી જે પોતે એક ઋષિ હતો અને દીકરીમા અસાધારણ બુદ્ધિ જોઈ તેને પોતે કેળવણી આપી હતી. એના લખેલા બે કાવ્યો વેદમા મળી આવે છે, તેમા એક "અશ્વિનોને પ્રાર્થના" ઉંચી કાવ્યશક્તિ બતાવે છે.

એ પછી બૌદ્ધ ધર્મની સાધ્વીઓના કરેલાં કાવ્યો ગણી શકાય. જે "થેરી ગાથા "ને નામે ઓળખાય છે. એ કવિતાઓના પાલી ભાષામાથી ઇંગ્રેજીમા ભાષાન્તરનું મિસિસ રિહસ ડેવિડસે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઈ. સની પાચમી સદીના આવા એક સંગ્રહમાં દરેક ગીતની સાથે તેની બનાવનારીનું ટુંકું ચરિત્ર આપેલું છે. એમા એક મુત્તા નામે છે તેને માટે કહે છે કે તે એક ગરીબ બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ પામી હતી, અને વયમા આવી ત્યારે તેના માબાપે તેને એક ખુંધા બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. પણ મુત્તાએ તેના ઘરમા રહેવાની ના પાડી, તેને સમજાવીને પોતે મંસારનો ત્યાગ કરીને ધર્મપરાયણ સાધ્વી બની. તેના એક કાવ્યની મતલબ નીચે મુજબ છે:—

અરે હું તો છુટી થઇ રે છુટી થઈ,—ત્રણ ખુંધી વસ્તુથી હું છુટી, મારી ઘંટીથી, મારા ખાંડણીઆથી, અને મારા ખુંધા વરથી. અને આ ઉચ્ચ દશા પામી મુક્તિ મેળવી મારૂં મુત્તા નામ સાર્થક બનાવ્યુ છે."

પતાચારા નામે એક સાધ્વીને માટે કહે છે કે તેના પર કંઇ આફત પડવાથી તે એક દહાડામાં પોતાના માબાપ, ભાઈ બેન, વર અને છોકરાને ખોઈ એકલી અટુલી રહી ગઇ હતી તેથી ઘેલી થઇ તે રઝળતી હતી. પણ એક ઠેકાણે બુદ્ધ ઉપદેશ કરતા હતા ત્યા જઈ લાગી અને તેના શબ્દો સાભળ્યા પછી બુદ્ધે તેને આશ્વાસન દીધું તેથી તેનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું અને તેણે પોતાનું બધુ દુ:ખ બુદ્ધને કહ્યું. બુદ્ધે તેને ધર્મબોધ કર્યો, જેથી તે પોતાનું દુ:ખ ભુલી અને બીજાંઓને દુ:ખમા દિલાસો મળે એવા ઘણાં કાવ્યો તેણે રચ્યા. એ ઉપરાત **થેરીગાથામાં** વાસીત્થી, ઉબ્બીરી, સુમના, સામા, સંઘા

સુમંગલાની માતા, મેટ્ટીકા એવી ઘણી સાધ્વી-ઓના રચેલાં કાવ્યો આવે છે, જે બૌદ્ધધર્મી-ઓ આજ સુધી ગાય છે.

૩

પછીની સ્ત્રીકવિઓના સંસ્કૃત ભાષામા રચાયેલાં કાવ્યો પણ ઘણા મળી આવે છે. ગંગાદેવી નામે સ્ત્રીકવિ વિજયનગરના સ્થાપનાર બળવાન રાજાની કુંવરી હતી એવું જણાયલું છે. બીજી એક વિક્તનિતમ્બા નામે હતી તેનું ચરિત્ર મળતું નથી પણ તેના કાવ્યો પ્રેમ-રસથી ભરેલા છે. એકમાં તે નીચે પ્રમાણે એક યુવાન પ્રેમીને મધુકર સાથ સરખાવી કહે છે—

"હે મધુકર! તારૂં ભટકતું મન તું બીજાં ફૂલો તરફ લઇ જા, જેઓ તારૂ વજન ખમી શકે. અર્થ વિના અને કમોસમે તું આ ચમેલીની ખીલતી કળીને શા સારૂ એટલો સતાવે છે, કે જેમા હજી રજ પણ બંધાયું નથી?" સંસ્કૃતમા લખનારી એક ત્રીજી પ્રિયંવદા હતી જે બંગાલના ફરીદપુર જિલ્લાના રહીશ એક વિદ્વાન ગૃહસ્થની દીકરી હતી, અને એક તેવા જ વિદ્વાનને પરણી હતી, અને પોતાના પિતાને તેમજ પતિને સાહિત્યનો વધારો કરવામાં તે મદદ કરતી હતી.

૪

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમા તામિલ અને કાનડી તેમ જ મરાઠીમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ કવિતા કરી ગઈ છે. અવ્વઇ નામે એકે તામિલમાં કાવ્યો કર્યા છે તે હજી તે તરફ ગવાય છે, અને લોક તેની કૃતિઓને એટલી ચાહે છે કે દર મંગળ-વારે તેની પૂજા થાય છે. અવ્વઇના માતપિતા પોતાની ભટકતી જીંદગીને લીધે તેને છોડી ગયા હતા, અને લોકે દયાની ખાતર તેને પાળીને મોટી કીધી હતી, એટલે તેને કંઈ પણ કેળવણી મળી હોય એવું લાગતું નથી. તો પણ તે સમજણી થતાં ગાવા અને કવિતા જોડવા લાગી, જેથી તે લોકને પ્રિય થઇ પડી, અને તે લોક તેને "ખીચડીના એક પ્યાલા સારૂ એક ગીત ગાનારી" એવા નામથી ઓળખવા લાગ્યાં. તે ઘણું જીવી પણ આખી જીંદગી ભટકીને ભીખ માગીને પૂરી કીધી. તે સારાં શીખામણના વચનો ગાતી હતી. દાખલા તરીકે એક ગાયનમા તે કહે છે.–

"સોનાનો પ્યાલો ભાગ્યો તો પણ સોનું તે સોનું જ રહ્યું,
(પણ) માટીનો ઘડો ભાગ્યો તો તે શા કામનો જ રહ્યો?
(તેમ) સદ્ગુણીનું સર્વસ્વ જાય પણ સદ્ગુણી તે સદ્ગુણી જ રહે, જ્યારે દુર્ગુણીનું તેમ બનતું નથી."

અંદાલ નામની એક તામિલ કવિ હતી તે બાળપણમાં પોતાના માતપિતા સાથ મંદિરમા જઇ ભક્તિ કરતા શ્રી કૃષ્ણ ઉપર અતિ મોહિત થઈ ગઇ અને વયમા આવી ત્યારે માનવી સાથ પરણવાની ના પાડી બેઠી, જેથી શ્રી કૃષ્ણ સાથે તેનું લગ્ન શ્રી વીલ્લીપુરના મંદિરમા કરી આપવામા આવ્યુ. એણે ભક્તિ-ભાવથી ઉછળતાં ભજનોના બે પુસ્તક કરેલા છે, જે હજી વૈષ્ણવોમા ગવાય છે.

કાનડી ભાષાના સાહિત્યને શોભાવી ગયલી સ્ત્રીઓમા શૃંગારમ્મા અને હોનમ્મા નામે બે હતી. તેઓ મ્હૈસૂરના રાજા ચિકદેવ રાયાની દરબારમા હતી. રાજા પોતે વિદ્વાન હતો અને ઘણાએક ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો તેણે સંગ્રહ કર્યો હતો, જે પાછળથી ટીપૂ સુલતાને બાળી મૂક્યો. શૃંગારમ્માએ "પદ્મિનીકલ્યાણ" સંગીતમા જોડયું હતું. હોનમ્મા રાજાના પ્રધાનની ભત્રીજી હતી. પ્રધાને રાજા આગળ તેની હોશિયારીના વખાણ કર્યા તેથી રાજાએ તેને એક કવિતા લખવાનો હુકમ આપ્યો જેને માન આપી તેણે એક કવિતાનું પુસ્તક રચ્યું

જે "હદીબદેય ધર્મ" એટલે પરણેલી સ્ત્રીનો ધર્મ એ નામે ઓળખાય છે.

શૃંગારમ્માની એક કવિતાના શબ્દો સ્ત્રીનું માન વધારનારા છે. "અરે મુર્ખો!" તે ગાય છે "સ્ત્રી સ્ત્રી શું કરો છો? તમારી માતા જેણે તમને જન્મ દીધો તે સ્ત્રી નહિ હતી? અને સ્ત્રી વિના કોણે તમને બાળપણમા સંભાળી પાળીપોષી મોટા કર્યા? તો સ્ત્રીને તુચ્છ શા માટે ગણો છો?"

"દીકરો જનમ્યો તો ખુશી થાઓ છો ને દીકરી જન્મી તો દિલગીર થાઓ છો એ શું કહેવાય? જે સંતાન સારાં નીકળે અને માબાપને સુખ પમાડે તે સંતાન, પછી દીકરો કે દીકરી."

"પુત્ર અવતર્યો ને વારસ આવ્યો એ ખરૂં, પણ જો પુત્ર સારો નહિ નીવડયો, સારી કેળવણી નહિ પામ્યો તો માબાપને સુખનુ સાધન થતો નથી, તેજ પ્રમાણે પુત્રી બીજા કુટુમ્બમાં પરણી જાય છે ખરી, પણ ગુણવંતી અને સારી કેળવણીવાળી હોય છે તો સાસરિયાને શોભાવે છે અને તેના વંશજો તેને માનથી યાદ કરે છે."

એ પછી કાનડી ભાષામા મહાદેવી સક્કા નામે એક સ્ત્રીનાં કરેલાં સંગીત કાવ્યો પણ ગવાય છે.

મરાઠી સ્ત્રી કવિઓમા એક જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે તે ચોખા મેલાની સ્ત્રીને નામે ઓળખાતી કવિ છે. વસ્તુતુ બન્ને જ્ઞાતિએ તુચ્છ ગણાતા મહાર હતા. પણ વિઠોબાની પરમ આસ્થાથી ભક્તિ કરતા હતા. બનેએ કવિતા કરેલી છે એક નમૂનો અહીં ઉતારૂં છું:–

"જો અભડાયો તો દેહ અભડાયો–
આત્મા તો શુદ્ધ છે!
એટલું તો સહુ કોઇ જોઈ શકે છે કે અભડાવા વગર દેહ ધારણ કરી શકાતો નથી.

માટે ચોખાની સ્ત્રી કહે છે કે દેહની અશુદ્ધતા દેહમા રહેવા દ્યો પણ આત્માને શુદ્ધ ગણો."

મુક્તાબાઇ નામે એક મરાઠી સ્ત્રી કવિતા કરી ગઈ છે. તેને માટે કહેવાય છે કે તે ચાર રઝળતાં ભાઇબેનમાંની એક હતી, જેઓ એક વાર વાઘથી બ્હીને એક સંન્યાસીની ગુફામાં ભરાયા. ત્યાં સંન્યાસીએ તેમને આશ્રય આપી વિદ્યા ભણાવી; અને ચારે ભક્તિમાન બન્યા, અને એક ભાઇએ તથા મુક્તાબાઇએ કવિત્વ-શક્તિ દેખાડી. મુક્તાબાઇ સોળ વર્ષની તો મરી ગઇ એટલે તેણે જે કાવ્યો કર્યા છે તે બાળપણમા કરેલા કહેવાય. તોપણ તેમા એવા શીલસુરીભર્યા વિચારો છે અને એવી ભેદી ભાષામા લખાણ કરેલુ છે કે તેની મતલબ ભાષાન્તરમા બતાવવી મુશ્કેલ પડે છે.

જનાબાઇ નામે એક હતી તે એક કવિ, નામે શ્રી નામદેવના ઘરમા નિરાશ્રિત પડેલી ચાકરડી હતી. પણ કવિએ તેને વિદ્યા દીધી હતી, અને પંઢરપુરના શ્રી વિઠોબા ઉપર તેને અતિ પ્રેમ અને આસ્થા હતી, જેથી તેણે ભક્તિભાવથી ભરપૂર અભંગો ઘણી અસરકારક અને શુદ્ધ ભાષામા રચ્યા છે જે હજી વિઠોબાના મંદિરમા ગવાય છે.

બીજી મરાઠી કવિઓમા બહિનાબાઈ હતી જે કવિ તુકારામની શિષ્ય હોવાથી તેની ઢબ ઉપર કવિતા કરી ગઇ છે.

૫

ઓગણીસમી સદીના કેળવણીના ઝમાનામા ઘણી મરાઠી સ્ત્રીઓએ કવિતા કરી છે જેમાની એક ખ્રીસ્તીબાઇ, નામે લક્ષ્મીબાઇ તિલકના કાવ્યો વખણાય છે.

ટ્રાવણકોરના પ્રખ્યાત રાજકવિ રવિવરમન ટમ્પીની દીકરી નામે કુટ્ટીકુંજ તંપ્રચી મલ-

યાલમ ભાષામાં ઘણી કવિતાઓ કરી ગઇ છે. એ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં જન્મી હતી અને એના પિતાએ એને કેળવણી આપી હતી.

કાશ્મીરમા લાલદેદ નામે એક સ્ત્રીકવિ થઇ ગઇ છે કે જેના કરેલા કાવ્યોમાના થોડાનો ઇંગ્રેજીમા તરજુમો કરવામા આવ્યો છે. એ શિવમાર્ગની એક યોગિની હતી. એના કાવ્યો હિંદુ, મુસલમાન અને બીજા ધર્મવાળા પ્રાર્થના તરીકે ગાય છે, કેમ જે તેમાં મુખ્ય વિષય એકેશ્વરવાદનો છે સંસારની ક્ષણભંગુરતા વિષે તે નીચે પ્રમાણે ગાય છેઃ-

" એક પળ જોઉં છું તો
એક મોટી નદી વહી જાય છે,-
એક પળ જોઉં છું તો
નથી પૂલ કે તરી.
એક પળ જોઉં છું તો
એક છોડ ફૂલથી ભરપૂર છે,-
એક પળ જોઉં છું તો
નથી ગુલાબ કે કાંટો
એક પળ જોઉં છું કે
ચુલામા ભડકા દેખાય છે,-
એક પળ જોઉં છું તો
નથી ચુલો કે ધુમાડો.
એક પળ જોઉં છું કે
પાંડવોની મા દેખાય છે,-*
એક પળ જોઉં છું તો
કુંભારની માસી દેખાય છે."

૬

હિન્દી ભાષામા કવિતા કરી ગયલી ૭ સ્ત્રીઓમા સૌથી પ્રખ્યાત મીરાંબાઇ છે, કે જેણે ગુજરાતીમા પણ કાવ્યો રચ્યા છે. એના વૃત્તાન્ત બાબે જુદી જુદી વાતો ચાલે છે પણ હવે નિર્વિવાદ સાબિત થયું છે કે તે મેવાડના રાજકુંવર ભોજરાજને પરણેલી હતી. પણ તે ગાદી આવ્યા અગાઉ જ મરણ પામ્યો. એ પછી થોડે વખતે મહારાણા કુંભને તેના એક બેટા ઉદેકરણે મરાવી નાખ્યો અને પોતે મેવાડની ગાદી લીધી, અને વિધવા થયલી રાજવહુ ઉપર જુલમ ગુજારવા માંડ્યો જેથી તે ચિતોડ છોડી નાસી ગઇ અને રાઇદાસની શિષ્ય બની રાધાકૃષ્ણના પ્રેમની કવિતાઓ કરી લોકને શીખવવા લાગી.

બીજી એક હિંદીમા લખનારી સ્ત્રી કવિ રૂપમતી હતી. જાતિએ તે હિંદુ હતી, પણ માળવાના મુસલમાન રાજા બાજબહાદરની બેગમ થઇ હતી. બન્ને ગાયનમા ઉસ્તાદ હતા. ઇ. સ. ૧૫૬૦મા બાદશાહ અકબરે માળવા ઉપર ચડાઇ મોકલી. બન્ને લડાઇમા હિંમતથી લડ્યા પણ હાર પામ્યાં એટલે શત્રુના હાથમા ન જતા રૂપમતીએ ઝેરનો પ્યાલો પી જીવ કાઢ્યો. તેણે બાજબહાદરને સંબોધીને પ્રેમના ગીતો કરેલા છે જે હજી માળવામા ગવાય છે.

બીજી એક હિંદીમાં કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રી જેણે પ્રેમ અને શૃંગારના કાવ્યો લખ્યા છે તે શેખ રંગ્રેજણને નામે ઓળખાય છે. તે મુસલમાન હતી, અને કપડા રંગવાનો ધંધો કરતી હતી.

એવુ બન્યુ કે એક બ્રાહ્મણ કવિ, નામે આલમે તેને ત્યા પાઘડી રંગવા મોકલી, પણ તેના પડમા પોતે લખેલી કવિતાનો કાગળનો કટકો હતો તે કાઢી લેના ભૂલી ગયો. રંગ્રેજણે તે જોયો અને તેમા લખેલા એક ચરણમાં બીજું પોતે લખી બ્રાહ્મણના પૂછેલા એક સવાલનો જવાબ દીધો, અને પાઘડી રંગીને ઘડી વાળી ત્યારે કાગળ તેમા પાછો મૂક્યો, અને પાઘડી મોકલી આપી. ઉકેલતા માહે કાગળ જોઇ બ્રાહ્મણે પેલુ ઉમેરેલું ચરણ જોયુ અને

* પાંડવો અને તેમની માતા કુંતીએ બ્રાહ્મણના વેશ લઇ એક કુંભારના ઘરમા આશ્રય લીધો હતો તે વિશે આ ઇસારો છે.

અજબ થઇ રંગ્રેજણને પૂછવા ગયો કે આ કોણે લખ્યું, અને તેના જવાબથી પ્રસન્ન થઇ પાઘડીની રગામણ એક આનો અને કવિતાની કિંમત એક હજાર મુદ્રા આપી. આમાથી પ્રેમ બાઝ્યો અને બ્રાહ્મણ રંગ્રેજણને પોતાને ઘેર રાખીને વટલી ગયો.

બીજી હિંદી કવિઓમા દયાબાઇ અને સહજોબાઇ એ બે નામ મળે છે. દયાબાઇનો કરેલો "દયાબોધ" ઇ. સ. ૧૭૫૧મા લખાયો હતો.

હાલના વખતમાં શ્રી સરસ્વતી દેવી અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હિંદીમા કવિતા કરે છે.

૭

બંગાળી સ્ત્રીકવિઓમાં રામી નામે એક ધોબણની કરેલી કવિતા પહેલી મૂકી શકાય, જે ઇ. સ. ની પંદરમી સદીમાં થઇ ગઇ. કેમ જે તે અગાઉ કોઇના કાવ્યો મળતા નથી. એની કહાણી અજબ જેવી છે. ચંડીદાસ નામે એક પ્રખ્યાત બગાળી કવિ જે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમ શૃંગારની કવિતાઓ કરતો હતો તેની તે પ્રિયા હતી અને એ કારણથી તે ન્યાત બહાર હતો. બન્ને કવિતા કરતા હતા અને તે ઉપર જ તેમનો ગુજારો હતો ચંડીદાસ એક વાર પોતાનાં સારા સારા કાવ્યો લઇ ઇનામની આશાએ બંગાળના તે વેળાના મુસલમાન નવાબના દરબારમા ગયો હતો પણ ત્યા તેનો કેવો કેજ થયો તે રામીની એક કરુણ કવિતામાથી માલમ પડે છે. તે પોતાના પ્રિયતમને સંબોધીને કહે છે –

"અરે! કા તું રાજાના દરબારમા તારા કાવ્યો ગાઇ સભળાવવા ગયો? તેની રાણીએ તારી મધુર વાણી સાભળી અને તેના મનમા ગુપ્ત લાગણી થઇ આવી તે તે દબાવી શકી નહીં અને પતિને કહી દીધુ કે 'અરે! આ ચંડીદાસના ગાનથી મારા મનમા તો જ્વાળા પ્રગટી છે, મારા મનમા પ્રેમવેદના થાય છે.'"

"પાદશાહે તરત વઝીરને તેડી કહ્યું, પકડો આ બ્રાહ્મણને અને કચડી મારો એને હાથીના પગ તળે' રાણીએ ઘણા કાલાવાલા કરી કહ્યું, 'ઓ રાજપતિ! આ ગાન સાધારણ નથી. એ તો દેવતાઇ ગાન છે અને એ ગાનાર સાધારણ માણસ નથી પણ પ્રેમનો અવતાર છે તો એના દેહનો નાશ શા માટે કરો છો?' તેટલામા તો મસ્ત હાથી છૂટ્યો અને માગ પ્રિયતમને કચડી નાખ્યો મારા પર આફત પડી, હું એક ઝાડની ડાળી પકડી રહી બૂમ પાડી ઉઠી 'ગયો મારો ધણી, મારો પ્રિયતમ!' તેટલામા તો રાણી દોડી આવી 'અરે! મને ન તજી જા!' એમ બોલી શબ ઉપર પડી પ્રાણ છોડયો. આવું જોઇ રામી ધોબણ રાણીના શબ ઉપર પડવા ગઇ, પણ મૂર્છાગત થઇ ત્યા જ પડી."

આવી મતલબનું એક લાબું કાવ્ય રચી એ ધોબણ કવિ પોતાનું નામ છેલ્લા પદમાં લાવે છે.

બીજી એક બંગાળી કવિ માધવી હતી, જેણે સારી કેળવણી લીધેલી હતી અને ધર્મ ઉપર અતિ આસ્થા ધરાવતી હતી એક આનન્દામાઇ નામે હતી તેની કવિતાઓ 'હરિલીલા' નામે ગ્રથમા છપાયલી છે. આ જમાનાની સ્ત્રીકવિઓ પર આવતા ઇ. સ. ૧૮૮૪મા ઢાકામા જન્મેલી પંકજીની બસુ હતી, જે જુવાનીમા મરણ પામવા બાદ તેની કવિતાઓનો સગ્રહ છપાયો હતો.

એ પછી હાલની કવિઓમા પ્રિયંવદા દેવી, નિરુપમા દેવી, મિસિસ કામિની રોય, મિસિસ સરોજબાલા વગેરે સ્ત્રીઓ છે. જેઓએ ઇંગ્રેજી કેળવણી લીધેલી છે. તોરુદત્ત અને સરોજિની નાઇડૂ જેવી જગજાહેર સ્ત્રી કવિઓને પણ આ વર્ગમા જ ગણી શકિયે.

૮

ફારસી સ્ત્રીકવિઓમા દિલ્હીના મુસલમાન રાજાઓના દરબારની સ્ત્રીઓએ પ્રેમ અને અને

શૃંગારની ઘણી કવિતાઓ કરી હતી કેમ કે તે વેળા સ્ત્રીઓને એવા પ્રકારની કેળવણી આપવામાં આવતી હતી, અને તત્કાલ નવું સંગીતકાવ્ય ગાવાનું સાધારણ હતું, અને ઘણા કાવ્યો થતા હતા. આ વર્ગમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીકવિ સુલતાન રઝીયા બેગમ હતી. તે શમસુદ્દીન અલ્તમશની કુંવરી હતી અને પિતા પછી ગાદીએ બેસી આસરે પાંચ વર્ષ સુધી રાજ ચલાવી ઇતિહાસમાં અમર થઇ ગયેલી છે.

બાદશાહ જહાંગીરની રાણી નૂરજહાનની પણ કેટલીક ફારસી કવિતાઓ હજુ ગવાય છે. બાદશાહ ઔરંગઝેબની બે બેટીઓની ફારસી કવિતા પણ ચાલુ છે, જેમાંની એક ઝીનત-ઉન નીસાએ પોતાની કબર ઉપર કોતરાવવા નીચેલો લેખ બનાવ્યો હતો, જે આજે દિલ્હીમાં તેની કબર ઉપર જોવામાં આવે છે:—

"મારી કબરમાં મને ખુદાની મેહર સિવાય કોઇની મદદની જરૂર નથી. દયાનાં વાદળના છાયડા સિવાય બીજું છત્ર મને જોઇએ નહિ."

લખનૌના નવાબ અમીર-ઉદ્-દૌલાની બેગમ નાને બાદ્દિબેગમ ઉર્દૂમાં કવિતા કરતી હતી, અને રામપુરના નવાબ યુસફઅલીખાનની બેગમ કે જે હાલના નવાબની મા થાય છે તેની કરેલી ઉર્દૂ કવિતા મોજુદ છે.

હાલના જમાનામાં કેળવણીના ફેલાવા સાથે સ્ત્રીઓમાં કવિતા શક્તિનો પણ ફેલાવો થતો જાય છે, પણ હજી ઉંચી કેળવણી કેટલીક હોવાથી કાવ્ય ઇંગ્રેજીમાં રચાય છે. એ વર્ગમાંની બેન કવિઓ તોરુદત્ત અને સરોજિની નાયડુનાં નામ ઉપર નોંધવા જેવાં છે. બંનેની કવિતાઓએ ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉંચું અને કાયમનું સ્થાન મેળવી લીધું છે. તોરુદત્તનું નાજુક શરીર નાની વયમાં જ પડી ગયું, ત્યારે સરોજિની નાયડુ હજુ જમાનાને નમીને અચ્છી તંદુરસ્તી ભોગવે છે અને કવિતા ઉપરાંત સંસાર સુધારાની અને રાજકીય લડતોમાં પણ આગેવાની કરી રહ્યાં છે. કલ્પના પ્રદેશના એ કોકિલા રાષ્ટ્રીય અખાડામાં એક સિંહણના જેવી ગર્જના પણ કરી શકે છે. પ્રભુ એમને લાંબું આયુષ્ય અને દિન પર દિન વધતી શક્તિઓ બક્ષો!

૨૯

રા. રા. આણ[illegible]નાથ પાઠક:

જીવનમાં સમન્વય

શરીર એક બંધન છે એ વિચાર આપણે માટે કાંઈ નવો નથી. 'એણે દેહ છોડયો' એમ કહેતા પણ આપણે જાણ્યે અજાણ્યે એમ જ માનીએ છીએ કે એનો આત્મા શરીરથી મુક્ત થયો. આ વિચાર અસલની ગ્રીક ફીલસુફીમા પણ મળી આવે છે. પીથાગોરાસની પાઠશાળાનું એક તત્ત્વ એ હતું કે શરીર એ આત્માનુ કેદખાનું છે. બીજા પણ કેટલાક ફિલસુફોએ વિશ્વને દેહી તેમ અદેહી અસંખ્ય વ્યક્તિઓથી ભરેલું માનેલું છે. આત્મા અંદર બેઠો બેઠો બાહ્યેન્દ્રિયોની બારીઓમાથી આખું વિશ્વ જોયા કરે છે. આ સર્વ વ્યક્તિઓનો એક બીજાની સાથેનો બધો વ્યવહાર શી રીતે સધાતો હશે એ સવાલ ઘણા ફિલસુફોએ આશ્ચર્યચકિત ભાવે જોયો છે. કારણ દરેકનો અનુભવ દરેક બીજાના કરતા જૂદો જ હોય છે. અને આપણે બધા જ આપણા વ્યક્તિત્વની દીવાલોમા ભચડાઇ રહ્યા છીએ.

પણ અનુભવમા બધાં તત્ત્વો ગર્ભિત રીતે સમાએલા છે. અનુભવ એક નદીના પ્રવાહની માફક વહ્યે જાય છે એમા વિચારના, લાગણીના એવા એવા અનેક તરગો આવે છે, એક બીજા સાથે અથડાય છે, અને આવી અથડામણોથી ઉત્પન્ન થતા અને ઠેલાતા તત્ત્વ, ફીણ, કચરો, બધુ જ કાંઠે જઇ ચડે છે. ત્યા એ બધુ વિશ્વના બજારમા મૂકાય છે. બધી વ્યક્તિઓ ત્યા કોરી જમીન ઉપર એકઠી થાય છે અને અરસ્પરસ વ્યવહાર ચાલે છે. પણ દરેક વ્યક્તિના જીવનનો પ્રવાહ તો અગોચર અને અગમ્ય જ રહે છે. બે પ્રેમીઓ ગમે તેટલા એક થવાનુ કરે પણ હમેશા એક ઝીણી ફાટ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એવી રહી જાય છે કે એમા એક અનંત સાગર ઘુઘવતો હોય એમ લાગે છે. આ રીતે જોતા બધો બાહ્ય વ્યવહાર વ્યક્તિનો અધ:પાત લાગે છે. પણ બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં વ્યક્તિનો જે કાંઇ ખરો વિકાસ છે એનો આધાર માત્ર એના ઉપર જ છે. કારણ એ બાહ્ય વ્યવહારમા વ્યક્તિ જેટલુ ઉંડુ તત્ત્વ ઉમેરે વા જે કંઇ નવું તત્ત્વ પોતે ખરેખર ગ્રહણ કરી શકે, તેટલો ઉંડો અને વિશાળ એનો વિકાસ થાય. આમ જીવન પોતાનું આપવાની, બદલામા પૂરતી કીમતનું નવું મેળવવાની, મેળવેલુ નવું પોતાનુ જ કરી લેવાની એક કળા છે.

પણ રસ્તે ચાલતો માણસ કોઈ દિવસ એમ વિચારતો જ નથી કે ભર વસતિમા એ એકલો પૂરાઇ રહેલો છે. સાધારણ માણસ સમજતો જ નથી કે આપણે બધા ભેગા હોઇ એક મહાસાગરને દૂર દૂર કિનારે પડ્યા છીએ ! દરેક વ્યક્તિ એક અઘોર અભેદ્ય એકાન્તમા પૂરાઇ રહી છે ! સાધારણ રીતે તો હરકોઇ માણસ જૂના જમાનાના જે ચીલા પડી રહ્યા હોય છે તે રીતરિવાજોમા જ પોતાનુ જીવન ગાળે છે અને એમા જ કૃતકૃત્યતા માને છે. તે કોઈ દિવસ સવાલ ઉઠાવતો નથી, અને એ રીતે એ સુખી છે.

પણ સોક્રેટીસ કહેતો કે એક ડુક્કર સંતોષમા અને કીચડમા જીવન ગાળે તેના કરતા સોક્રેટીસનુ અસંતોષી જીવન હજાર દરજ્જે સારૂં છે હંમેશા પ્રગતિમા જૂનાના નાશનું તત્ત્વ છે જ. કોઇ કોઇ વાર વ્યક્તિના અને સમાજના જીવનપ્રવાહને કાંઠે રેતીના અને રિવાજના

- Sonia Sema.

બાકો બધાઇ જાય છે; અને એ બધા જીવનના જીવન્ત પ્રવાહી તત્ત્વને અમુક જ માર્ગે જવું પડે એમ બાધી દે છે કોઇ જુલમ કરતા બૂતનો આ જુલમ ભારે છે.

હાલના આવા બંધીઆર જીવનમાથી છૂટીને આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વીની સમગ્ર જીવન ગાળવાને ઘણા દિલસુફો બૂમ પાડી ગયા છે. દુનિયાનું કાઇક જૂદું જ ભવિષ્ય ફિલસૂફની નજર આગળ તરવરે છે નિર્મળ આકાશની પ્રસન્નતા જેટલા ઉંડા અને ગભીર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરમા પણ આપણે એ જ જોઇએ છીએ વેદની સ્તુતિઓ આપણને હમેશ જીવતી લાગે છે એનુ કારણ એ જ હતું કે એ વખતે લોકો જ ગલી ઘાસ અને ફૂલો ઉગે તેનાથી બાહુ દૂર રહેતા નહોતા અને ગમે તે ઋષિ ગમે તે દેવનું આરાધન કરતો. પાશ્ચાત્ય કવિઓમા વૉલ્ટ વિટમૅન વેદના કોઇ ઋષિએ અર્વાચીન કાળમા જન્મ લીધો હોય એવો છે.

વ્યક્તિના આ અઘોર એકાન્તની એને હજાર રીતે ખબર પડે છે. આત્માના ઉંડામા ઉંડા દુઃખ (Tragedy)નું મૂલ ત્યા જ છે. પણ આપણા હિંદુસ્તાનમા ઘણે ભાગે એ કરણ ગ્લાનિમયતા અમુક રીતે જ આવે છે.

આપણે ઉપર કહ્યુ કે જીવન એ એક કલા છે. મનુષ્ય હરહંમેશ પોતાની જાતને રીતરિવાજમા, આચારમા કે ધર્મવિધિમા વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે. આવી રીતે વ્યક્ત થયેલી સૃષ્ટિ (creation) એના મૂળ સ્વભાવથી જ જડ હોય છે. પણ દુઃખની વાત એ છે કે મનુષ્ય, જેને સર્જન શક્તિ છે, તે ઘણીવાર શક્તિહીન સૃષ્ટિને અધીન થઇને રહે છે. જીવનનો આદર્શ જડ કૃતિઓથી ઉંચે જઇને, છૂટા પડીને પોતાનીજ નવી ઘડાતી કૃતિમા પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાનો છે એમ ન કરી શકનાર વ્યક્તિ અનવત થઇ જાય અને ઘણીવાર એમ બને છે કે મનુષ્યે [illegible] પોતાની [illegible] થઇ [illegible] છે નૈસર્ગિક વ્યાખ્યા આપણે આપવી હોય તો એમ આપી શકાય કે જે વસ્તુમા જીવનની દરેક બદલાતી રેખા આલેખાયેલી—આલેખાયેલી રહેતી હોય, તે વસ્તુ સુન્દર છે આ રીતે એ જ યુગને આપણે સુંદર કહી શકીએ કે જ્યારે આખી પ્રજાનો આત્મા એના રીતરિવાજો અને ધર્માચાર વિધિમા પૂરેપૂરો પ્રતિબિંબિત થવામા વિજયી બન્યો હોય દરેક રિવાજે, દરેક વિચારે, દરેક કૃતિએ, માણસને સ્વતંત્ર અને મુક્ત બનાવવો જોઇએ.

હરકોઇ માણસ જેટલે અંશે પોતાની જાતને આવી રીતે વ્યક્ત કરે છે તેટલેજ અંશે એ જીવે છે. જે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે તે જ વ્યક્તિ. જીવન તત્ત્વનુ સત્ય પણ જૂદે જૂદે વખતે જૂદી જૂદી રીતે વ્યક્ત થાય છે. પણ એકના એક બીબામા પડી રહેવું એ જીવનનો ધ્વંસ છેઃ પ્રવાલનો જીવતો કીડો નહીં પણ મરી ગયેલા કીડાના ખોખા રૂપ પ્રવાલ માત્ર છે. મનુષ્યની સર્જનશક્તિ હરહમેશ અવનવું ઉત્પન્ન કર્યા જ કરે એ ક્રિયામા જ મુક્તિ છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી જ્યારે આપણે આપણી હાલની સ્થિતિને તપાસવા આવીએ છીએ ત્યારે એક ગરુ સત્ય આપણી નજર આગળ એ આવે છે કે આપણા ચેતનના અંગાર ઉપર યુગોયુગથી રાખના પટ પડ્યાં છે. આપણા પર જડના પોપડા વળી ગયા છે. રૂઢિની આવી અર્થવિહીનતાને લઇને હરકોઇ વિચારક મધ્ય દરીએ ડૂબેલા વહાણનો ખલાસી કોઇ વેરાન ટાપૂ ઉપર જઇ ચડે એવો થઇ જાય છે. જીવનમા બધે અભાવ જ અભાવ જીવને ચોગરદમ બાઝી લે છે.

એ અભાવને લઇને પોતાના જાતભાઇઓ સાથેનો બધો વ્યવહાર બંધ થાય છે. મનુષ્ય આપઘાત પણ નથી કરી શકતો, જેમ આવા જ અભાવને લઇને શેક્સપીઅરનો હેમ્લેટ પોતે આપઘાત કરી શકતો નથી. માના મારથી ગળામા ડૂમો ભરાઇ ગયો હોય અને એકલવાયું છોકરૂં રડી પણ ન શકે એના જેવો એ ઘોર અવર્ણનીય અભાવ છે

અભાવની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી પણ એવી જ લાગે છે. સદેહ કે કિંકર્તવ્ય-મૂઢતાના અનલ્દ દુખમા પૃથ્વી એક આર્તનાદ ઉચ્ચારતી હોય તેવા પર્વતો લાગે છે. એમની છાયામાં પ્રલયકાળથી પૃથ્વી ડૂબેલી લાગે છે, અને ઉંઘની મૂર્છામાથી નિ.શ્વાસ સાથે જગનાં સંગીતવિહોણા કાળની સાથે જીવન ઘસડાયા કરે છે.

પુરાણ કહે છે કે એક વાર ઘણા કાળ પૂર્વે દેવ દાનવોએ સમુદ્રમન્થન કર્યું. એમની હરીફાઇમા અગાધ જોરથી મેરૂ પર્વતને એની જગ્યાએથી ખસેડયો, અને વિશ્વના વાસુકીનાગનું દોરડું કર્યું. આખો સમુદ્ર વલોવાયો ત્યારે અંદરથી ચંદ્ર, લક્ષ્મી અને હલાહલ પણ નીકળ્યું એ પૌરાણી વાત આપણને થોડા શબ્દોમાજ એ સત્ય કહે છે, કે મન્થન સિવાય આત્માના ગેબી ઉંડાણમાથી કશું નીકળતું નથી. એ મન્થનમા દુ:ખ છે જ, પણ દરેક માતા બાલકને જન્મ આપતી વખતે દુખી જ હોય છે.

ચિત્ત શાસ્ત્રનો કહે છે કે યુવાવસ્થા ઘણી વાર અકારણ ઉદાસીનતાથી અંકાએલી હોય છે. ચંદ્ર જેમ વધતો ઘટતો જે તારાગણ સાથે એને કશું સામ્ય નથી તેમની વચ્ચે પોતાના હૃદયમાં ઉદાસીનતાનું લાંછન લઇ ફર્યા કરે છે તેવું યુગે યુગે અને દેશે દેશે યુવાવસ્થાનું મન્થન છે. પણ એવા જ મન્થનમાથી જીવનની સારામા સારી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવે છે; અન્યથા નહીં જ.

મનની એક સ્થિતિ બીજીમાં કેવી રીતે પરિણિતિ પામે છે તે આપણે કશું નથી સમસમજતા. કાર્યકારણનો સહેલામા સહેલો દાખલો લઇએ તોપણ તેમા ન સમજાય તેવી વિલક્ષણતા રહેલી છે. તે એટલે સુધી કે એ નિયમ તથા એ દાખલાઓ બન્ને સરખા જ અગમ્ય લાગે છે.

જીવનમા જે સમન્વય બંધાય છે તે પણ આપણે ઉંડામા ઉંડી ડુબકી મારતાયે દેખી ન શકીએ એટલે ઉંડેથી ઉપર તરી આવે છે. એમા ઘણી વાર મનુષ્યના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે, કારણ જે મન વડે આપણે બાહ્ય સૃષ્ટિનું અવલોકન કરીએ છીએ તે ત્યાં આગળ તદ્દન નિર્બળ થઇ જાય છે. પાણીજ જો ના કહે તો ગમે તેવો તારો હોય તો પણ ડૂબી જ મરે. જડ પ્રકૃતિ અને ચેતન વ્યક્તિના અવિરત આલિંગનમાં ચેતન વારંવાર હારી હાંફીને નિષ્ક્રિય બને છે, વારંવાર એનું વીર્ય એળે જાય છે, અને વારંવાર કંઇ પણ ફલ સર્જી શકયા વગર જ તે અચેતન અગાધ પ્રકૃતિમાં કોણ જાણે કયાય ડૂબી જાય છે તેનો પત્તો જ લાગતો નથી

અભાવની નાસ્તિકતામા માણસ ઘણી વાર કહે છે શુદ્ધ જ્ઞાન સંભવે જ નહિ, નીતિ નકામી છે, ધર્માનુભવ જેવું કાંઇ છે જ નહિ અને સૌંદર્ય એ માત્ર પોતાની રુચિ છે.ખરેખર આવા અભાવમા અનુભવની આ કરુણ-અતિ કરુણ ગ્લાનિમયતા દરમિયાન જ્ઞાન, નીતિ, એમાનું કશું મનુષ્યને સહાય આપી શકતું નથી. પણ સત્ય વાત તો એ છે કે એ બધા વણનોતર્યે માણસની પાસે આવે છે. કાર્લાઇલના Everlasting Noના અનંત તિમિરાકાશમાં કોણ જાણે કયાંથી Everlasting Yesનું કિરણ પ્રગટે છે, અને તે જ્ઞાન, નીતિ, ધર્મ, સૌંદર્ય, રસ, જીવનસાફલ્ય, અને મુક્તિના વિવિધ રંગ વિલસાવે છે.

એ નાનાદિ શ્રેયસમેત અકુંઠ થઇ આમંત્રણની રાહ જોતા નથી જેમ એક આદા કોકની ઉપર માતા પોતે વાંકી વળી તેને ચૂમે છે પંપાળે છે, શાંત કરે છે, આનંદ આપે છે, તેવું જ આ વિશ્વ એ પ્રસંગોમા આચરે છે.

આપણે એક તરફ વ્યક્તિનુ ઘોર એકાન્ત જોયુ પણ બીજી તરફ આખા વિશ્વમા એકીકરણની ક્રિયા (process of endosmosis) ચાલ્યા જ કરે છે. એવું એકીકરણ આપણા શરીર અને આત્મા વચ્ચે છે એમ હાલના ફ્રેંચ ફિલસુફ બર્ગસન કહે છે. આથી દૂર જઇ એમ પણ કહી શકાય કે આત્મા અને તેના બાહ્ય સંજોગો તથા જૂદા જૂદા આત્માઓ વચ્ચે પણ એવું એકીકરણ ચાલે છે. પ્લેટો એમ કહેતો કે સુન્દર વસ્તુઓ તમે તમારી પાસે રાખો, અને સુન્દર વિચાર કરો, અને એમને સ્નેહથી આમન્ત્રો તો તે સૌંદર્ય તમારા શરીરમા અને આત્મામા ઓતપ્રોત થઇ રહેશે. (ગ્રીક ભાષામા સુન્દર અને સારૂ એ બન્ને માટે એક જ શબ્દ હતો), અને પ્લેટો પોતે "આફલાતૂન"–સુન્દર હતો. એક ગ્રીક બાઇના ઉપર જ્યારે એક ખરાબ ભૂલનો આરોપ મૂકવામા આવ્યો ત્યારે એના વકીલે બહુ દલીલો કર્યા પછી એ બાઇની છાતી પરનું કપડુ ખસેડી નાંખ્યું અને કહ્યું કે આવી સુન્દર છાતી જેની છે એ સ્ત્રી ખરાબ હોઇ જ ન શકે. આવા એકીકરણના પાયા ઉપર જીવનતત્ત્વ પોતાની સૃષ્ટિ ચ્યે છે.

જીવનમા હરકોઇ સમન્વય માટે એકીકરણની જરૂર છે, અને હરકોઇ એકીકરણ માટે સહનશક્તિ અને ક્ષમાના ગુણોની જરૂર છે. વ્યક્તિના સંકુચિત એકાન્તના નિર્જન ટાપૂ ઉપર ઉભા રહીને કોઇ જો આખી દુનીઆની સામે માત્ર બંડ ઉભું કરે તો તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ ખોઇ બેસે ઘણી વાર સાધારણ લોકોના નિર્મળ આનંદની સાથે આપણું મન દુઃખકાળમા ડૂબે છે. પણ બધામાં આપણે આપણી આ માતા પૃથ્વીને સહન કરવી જોઇએ. એક ગ્રીક વાત કહે છે કે એક રાજન મીણની પાંખો કરીને બહુ ઉંચે ઉડ્યો તો ખરો, પણ સૂર્યના તાપથી એ પીગળી ગઇ અને તે પૃથ્વી ઉપર નીચે પડ્યો. સહિષ્ણુતા એ એક આત્માના ધર્મ તરીકે વિકસાવવાની છે. તપ કે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ કાંઇ માત્ર શરીર તરફની ઉદાસીનતા કે બાહ્ય પીડા સહન કરવામાં જ નથી. તપ એ મનની અમુક એવી સ્થિતિ છે કે જેમા મનુષ્ય પોતે બીજાનાં દુઃખ કે સુખને પણ આલિંગે છે. મનની આ આન્તરસ્થિતિ સિવાય દેહમા માત્ર શરીરદમન કરવું અને પીડા સહન કરવી એ કાંઇ તપ નથી. તપનો જે કાંઇ અર્થ છે, તે વ્યક્તિના આન્તર્ અનુભવને જ અનુસરે છે.

સહનશીલતામા, તપમા મનની આન્તર સ્થિતિ પ્રેમની છે. ગમે તે ધર્માનુભવનું સાદામા સાદું સર્વસામાન્ય સત્ય પણ પ્રેમ જ છે. મનુષ્યના જીવનને એ માત્ર ઉંચુ જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપક જ નથી કરતો, સ્થિતિસ્થાપકના–બલે ચિરજીવ જ નથી કરતો, બહોળું પણ કરે છે. પ્રેમ એ હરકોઇ સમન્વયનું મૂળ છે. વ્યક્તિ સમન્વયનું એક એક પગથિયુ સિદ્ધ કરે તેમ તેમ તેનામાં પછીના વધારે ઉચ્ચ સમન્વયના પગથિયા ઉપર ચઢવાની આકાંક્ષા ઉગે છે અને શક્તિ આવતી જણાય છે.

હરકોઈ જાતનો સમન્વય અનુભવરૂપ હોઈ માત્ર એક દેશી નથી. અનુભવની વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય છે. કારણ બધી વ્યાખ્યાઓ અનુભવ છે તો જ છે. વ્યક્તિના જીવનમાં સમન્વય ઘણા રૂપ પકડે છે. અને એ રૂપનો આધાર વ્યક્તિના મૂળ સ્વભાવ પર છે. કોઇનો જ્ઞાનનો તો કોઇનો નૈતિક, કોઇનો ધર્માનુભવનો તો કોઇનો

સૌંદર્યલક્ષી હોય છે; કોઈનો ભક્તિમય તો કોઈનો મુક્તિસ્વરૂપ હોય છે, પણ દરેક સમન્વયમાં ધર્માનુભવનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ જે પ્રેમ છે તે હોય જ છે.

ધર્માનુભવનું સર્વવ્યાપી તત્ત્વ સ્વભાવથી જ મનુષ્યના જીવનને વ્યાપક બનાવે છે. શોક, ઉદાસીનતા, વૈરભાવ વગેરે સ્વલક્ષી સ્વમગ્નભાવો ગમે તેટલા આપણને દુસ્તર લાગે તો પણ તે સંકુચિત જ છે. આ રીતે જોતાં જેટલે અંશે હાસ્ય માત્ર સ્વલક્ષી નથી તેટલે અંશે એ પણ એક (નીચી) કોટિનો ધાર્મિક અનુભવ જ છે. સ્વલક્ષી ભાવો હંમેશા આપણી ચેતનાને કૃત્રિમ બંધામાં મુકી રાખે છે. એમ કહ્યું છે કે દુર્ગુણ માણસમાં પહેલવહેલો પેસે છે ત્યારે એ ગુણ રૂપે જ લાગે છે. તેમ જ તીવ્ર અને ઉંડા અનુભવ રૂપે મનુષ્યમાં અહંતા મૂલથી જ હોય છે; તેને વિશાળ કરી કરી બીજાને અંદર સમાવતા જવું એ જ ખરૂં ગૌરવ છે. વૉલ્ટ વ્હિટમેન એક જગ્યાએ કહે છે–હું વિશાળ છું, एकोऽहं बहुस्याम्।

એ તત્ત્વ બહારના વિશ્વના સાથે મનુષ્યનું જીવન એકતાર કરી એને વિશાળ કરે છે અને આમાં જ એને મુક્ત કરે છે. કોઇ એમ કહે કે બહારના વિશ્વની સાથે કાંઇ પણ સંબંધમાં આવવું એ તો એક બંધન છે. પણ સંબંધ એ બંધન છે કે નહિ તે સંબંધના જ સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે. એક તાર સંબંધ એ તો સંગીત છે. અને સંગીતમાં જ આ વિશ્વની મુક્તિ છે. નવાઇની વાત એ છે કે જે વિશ્વ આપણા આત્માની આગળ ઉંડા રહસ્યથી ખડું થાય છે તેમાં દરેક સંબંધ આત્માને મુક્તિ જ આપે છે. મનુષ્ય પોતાને એકલો માને છે, એ માત્ર અર્ધ સત્ય છે, અને એ અર્ધ સત્યને પૂર્ણ કરી આપનાર ધર્માનુભવનું સાદું સર્વસાધારણ તત્ત્વ જે પ્રેમ તે વડે જ મનુષ્ય પૂર્ણ એટલે ઉત્તરોત્તર અનપૂર્ણ અને મુક્ત થાય છે; અને જીવનના સમન્વય એના ઉપર જ બંધાય છે. આપણે અનંતકાળથી આપણા અપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ઉંચી દિવાલોમાં પૂરાઈ રહ્યા નથી. ઉંચે આકાશ ખુલ્લું છે અને વિશ્વ પ્રેમનાં પાણી આપણને હરઘડી પ્રક્ષાલી પ્હલાળી આર્દ્ર બનાવી રહ્યા છે.

મુક્તિ માત્ર મનુષ્યને સ્વાર્પણમાંથી મળે છે. ભક્ત છે તે પોતાના ઈશ્વરને પોતાની જાત આપે છે. પ્રેમી છે તે પોતાની જાત પોતાનાં પ્રિયજનને આપે છે. વિજ્ઞાનસત્યશોધક શાસ્ત્રી જે કુદરતનો કે વિશ્વનો એને અભ્યાસ કરવો છે તેને જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પે છે. જેને સમર્પણ થયુ હોય તેના તરફથી ઉત્તર મળે છે કે નહિ એ સવાલ જ આવા હૃદયોને ઉઠતો નથી. કારણ સવાલ અને સંદેહનાં મૂલ અશ્રદ્ધામાં છે, અને સમર્પણનું મૂલ અશ્રદ્ધા હોઇ શકે નહીં.

મનુષ્ય જેને પોતાની જાત અર્પે તેના ઉપર એના સમન્વયના સ્વરૂપનો આધાર છે. સ્વાર્પણને આપણે ઘણી ઘણી દૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ. કાતો મનુષ્યના જીવનના જ દૃષ્ટિબિંદુથી એને જોઇએ. કાતો બીજે છેડેથી જેને સ્વાર્પણ થયું હોય તેના સ્વરૂપના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઇએ. અથવા તો જીવનમાં સમન્વયનો શુદ્ધ અર્થ અને એનું તાત્પર્ય કાઢવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ જોવાય. અહિંઆ આપણે કાંઇ આટલો મોટો પ્રયત્ન આદરીને બેઠા નથી. સમન્વયના સ્વરૂપ અસંખ્ય હોઇ શકે, પણ સમન્વયના અમુક સ્વરૂપો લઇને તેના ઉપર આપણે જે કાંઇ કહેવું છે તે કહીશું

નૈતિક વિશ્વના ગર્ભમાં હંમેશા સારાખોટાનું દ્વૈત રહેલું છે. એમાં મનુષ્યના પોતાના જ પ્રયત્નને અંતિમ ગણવામાં આવે છે, અને જે કાંઇ ખરાબ છે એનો સઘળો ભાર મનુષ્યના ઉપર જ નખાય છે. રોજે રોજના નવનવા પ્રયત્નથી

મનુષ્યસ્વભાવ અને ચેતના બન્ને તંદુરસ્ત થાય છે. પણ એટલી તંદુરસ્તી એ કાંઈ પૂર્ણતા નથી. પ્રેમ વગરની તીક્ષ્ણતા માત્ર ખાંડાની ધાર જેવી છે. આના જ બળથી કોઈ વાર ક્યાંક માણસનું મનોબળ અને શક્તિ ભાંગી પડે છે. ત્યારે એને તારણની જરૂર પડે છે. ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી એ તારણ એને મળે છે.

જેને ખાસ (Specific) ધાર્મિક સમન્વય કહીએ તે જીવનને શ્રદ્ધાથી સંપૂર્ણ કરે છે. અહિં સ્વાર્પણ ઉંડું થાય છે, અને મનુષ્યના બધા કાર્યોમા ધાર્મિક વાતાવરણ વ્યાપક હોય છે. મનુષ્યની રખડુ મનોવૃત્તિઓ સકેલાઈને વિશ્વાનંદમા (Cosmic emotion) પૂર્ણતાએ પહોંચે છે. જે કાંઈ ભક્તની પાસે આવે છે તે એ વિશ્વના વાતાવરણમા ઝબોળાઈને આવે છે. અને ખોટાનો નૈતિક ડંખ, સારાખોટાનો ભેદભાવ પણ નીકળી જાય છે. કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યને સ્વાર્પણ પોતે કર્યું હોય એમ લાગે છે, પણ ઘણી વાર તો ભક્તિના ઉંડા રસમા તરબોળ થઈને એનો પ્રભુ એની પાસે એવી રીતે આવે છે કે ભક્ત તો માત્ર એના રસને ઝીલવાનું પાત્ર થઈ રહે છે, અને પોતે એવું પાત્ર બન્યો, તે એને કોઈ જાતના ત્યાગ (sacrifice) ને બદલે પોતાના અહોભાગ્ય જેવું જ વર્તાય છે.

આવી ધાર્મિક ભક્તિમા ઘણી વાર ભય એ રહે છે કે એ એક એવું સ્થિર સ્વરૂપ પકડી લે છે કે આ વિશ્વના જીવનની બધી બદલાતી રેખા અને રંગો ભક્તને મન એક અભાવરૂપ થઈ જાય છે. એટલા માટે જ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છેઃ હુ કદી યતિ નહિ થાઉં અને મારી ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારો મારા આત્મા સામે કદી નહિ બંધ કરૂં. ખરી ભક્તિ પ્રગતિને પોષક જ હોય છે, અને ઇશ્વર છે, તો એ જેમા વ્યક્ત થાય છે એવું હમેશ બદલાતું વિશ્વ પણ છે, એ ભૂલવું ના ભૂલાવું ન જોઈએ. એક અંગ્રેજ બોઝાન્કેટ નામે ફિલસુફ લખે છે કે સત્ય છે તે પૂર્ણ છે, આખું છે; તો સત્ય મેળવવાને માટે જીવન-તત્ત્વના સર્વસ્વને આલિંગવું જોઈએ. જીવનતત્ત્વ જેમ ક્ષણથી પોતાનું સ્વરૂપ બદલે છે, તેમ સત્ય પણ સ્વરૂપ બદલે છે, કારણ સત્ય જીવન્ત છે. એક ગ્રીક ફિલસુફ, હીરેકલાઈટોસ, કહેતો કે–તે હમેશા વહ્યા કરે છે. વિશ્વના બધાં બદલાતા સ્વરૂપો આપણે છોડીને બેસીએ તો આપણને અમુક શાન્તિ મળે, પણ તે માત્ર એકદેશી (abstract) હોઈ જીવનનું રહસ્ય ખોઈ બેસીએ. ભક્તિમા પણ જીવન હોવું જોઈએ.

જે માણસ જ્ઞાન મેળવવા માટે સમગ્ર કુદરતનો અભ્યાસ કરે છે, તે ભક્તના કરતાં વિશ્વના બદલાતા સ્વરૂપોની વધારે નજીક જીવે છે. અસંખ્ય રૂપોને એક સંગત સંકલનામા ગોઠવનારો નિયમ શોધી કાઢવા પાછળ એ પોતાનુ સર્વસ્વ સમર્પે છે.

પણ દરેકને અનુભવ હશે કે ઘણી વાર લખતાં લખતા એવું બને છે કે એક શબ્દમા આપણું મન ખૂંચી જાય છે એ ખીલડે જાણે જકડાઈ પડે છે, અને વિચાર આગળ વધતા અટકી પડે છે. શબ્દ તેના વિધવિધ અર્થના વાતાવરણમાથી મુક્ત થતા શબવત્ થઈ જાય છે. શબ્દ આપણી જ કૃતિ છે, પણ આપણું મન એમા જકડાઈ જાય છે. એટલામાટે જ આપણને એક રીતે એમ લાગે કે કવિનુ કામ માત્ર લાગણીને અનુભવવાનું નહિ, પણ એક લાગણી અને તેને વ્યક્ત કરનારા ચિત્રમાથી ઘણે અંશે પોતાના મનને મુક્ત કરવાનુ છે. નિયમની સાંકળોએ બધી બાજુથી બંધાયેલા વિશ્વનું ચિત્ર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના મનને પણ બદ્ધ કરે છે. વિશ્વના અનિત્ય ભિન્ન અસંખ્ય સ્વરૂપોના ઘોર અરણ્યના

જેવા જુલમમાંથી રસ્તો કાપતાં કાપતાં અને મુક્ત થતાં થતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતે જ મૂર્તિમન્ત કરેલા અને સિદ્ધ કરેલા નિયમના રાક્ષસી જડબામા ફસી જાય છે. તે ઘણી વાર ભૂલી જાય છે કે વિશ્વમા નિયમ પારખનાર, ઉકેલનાર, સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તો જ નિયમ છે. આ વિસ્મરણ જ વસ્તુ વિષેના જડવાદનું મૂળ કારણ છે. એ વાદે આખી કુદરતને યંત્રવત્ સમજી લીધી, અને મનુષ્યનું જીવન કુદરતમા જ છે એટલે એ પણ યંત્રવત્ જ દેખાઇ રહ્યું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક કાળે તો એવી મરુ ભૂમિમા રહેતા કે જ્યા ભાગ્યે જ પ્રેમના પુષ્પો ઉગે. ડારવિન એની વૃદ્ધાવસ્થામાં કવિતાની એક લીટી પણ વાચી સાંભળી, સાખી શકતો નહિ. જરૂર, એણે જીવનનું એક દૃષ્ટિબિંદુ ખોળી કાઢ્યું હતું. પણ તે એણે પ્રત્યક્ષ કરેલા વિશ્વમાં માત્ર જીવવા માટે જ બધી મારામારી હતી, અને પ્રાણીઓમાં હજારો ફેરફારો માત્ર અકસ્માતથી થતા. જીવનમાથી હેતુ નીકળી ગયો એટલે એ બધુ ખાલી થઇ ગયું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાના કેટલાક વિશ્વમાં રહેલા અગાધ ઉંડા સત્યનો અનુભવ કરે છે પણ ઘણા ખરા તો નીએટશ જેમ-એવું ઝરથુસ્ત્રનું વચન છે. "-એ પુસ્તકમાં કહે છે તેમ એક ગંદા ખાબોચીઆની પાસે બેસી રહી જળોની જીવાતનો જ અભ્યાસ કર્યા કરે છે. પણ જીવનમાં વિશાળ અનુભવને માટે સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે. અને સ્વતંત્ર વિશ્વમા જ પ્રેમાનુભવ હોઈ શકે, એટલે કે કોઇ પણ સમન્વય થઇ શકે.

વિજ્ઞાનશક્તિ જ્યારે નિયમની સરદારી હેઠળ વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા માગે ત્યારે વસ્તુઓ તરફની એની દૃષ્ટિ માત્ર ઉપયોગીતાની જ થઇ જાય છે. ત્યારે સંગ્રહ કરવાની લોલુપતા ખુબ વધે છે. અને મનુષ્ય લોભી થાય છે. પણ મુક્તિ આપનાર પ્રેમમા તૃષ્ણા હોતી નથી એટલા માટે જ બુદ્ધે તૃષ્ણાને મારવાનું કહ્યું. જે લોકોના જીવનનો સૌંદર્યલક્ષ સમન્વય હોય છે તેમને આ તૃષ્ણા તરફથી બહુ ભય છે. એની સામે એમણે હંમેશ ચેતત રહેવાનું છે. જર્મન ફિલસુફ કેન્ટે કહ્યું છે કે સૌંદર્યને સમજવામા લાલસાની પ્રાકૃત વૃત્તિને સ્થાન જ નથી. અંગ્રેજ કવિઓ બાયરન અને શેલીમા એ જ ઉંડો તફાવત હતો. એક લંપટ હતો અને બીજો ન હતો. દરેક વસ્તુમા જે જીવન છે તેનો સાક્ષાત્કાર જેમ વિજ્ઞાનના બાહ્યલક્ષી બુદ્ધિવ્યાપારથી રૈંસાઇ જાય છે, તેમ જ સુંદર વસ્તુને લાલસાથી ખરડાએલા દુષ્ટ હાથથી કોઇ અડે તો તેમા વસતી અનંતતાનો ધ્વંસ થાય છે. જો રસાસ્વાદન (appreciation of Beauty) આત્માને મુક્તિનું અદકું અદકું બળ ન આપે તો તે નકામું છે. કારણ તો તો પછી દરેક કળી ખીલીને ફુલ થાય છે તે આપણા આત્માને એના સુકુમાર ભારથી ચગદી નાખે, કારણ બાંધી દે. આમ ઘણી વાર પ્રેમ પણ મનુષ્યને બંધન રૂપ આવે છે.

સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચેનો જે લૌકિક પ્રેમ છે તેને પણ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ જોવો જોઇએ. કેટલાકમા સૌંદર્યોપભોગ પછી લૌકિક પ્રેમ તે ઉંડો આત્મિક પ્રેમ થાય છે. તે આપણે પુરૂરવા ઉર્વશી વચ્ચે અથવા તો ચિત્રાંગદામા અર્જુન અને ચિત્રા વચ્ચે જોઇએ છીએ. રામકૃષ્ણ પરમહંસનો એક ઉપદેશ એ હતો કે બે ત્રણ છોકરાં પછી વર અને વહુએ ભાઇ અને બેન જેમ રહેવું. અને બર્નાર્ડ શૉ કહે છે કે હાલનાં લગ્નોમા વેશ્યાવૃત્તિ પ્રધાન છે અને પોષાય છે. આ આપણા સમાજને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ દરેક વિચારકે જોવાનું છે.

પણ સ્ત્રી-પુરૂષના સહજીવનને આત્માના ઉંડા વિકાસ સાથે કેટલો સંબંધ છે એ ઘણો ગૂઢ વિષય છે. આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર

આથી એટલું જ કહીએ કે પ્રેમ એક ધર્માનુભવ જેટલો ઊંડો ન થાય તો તે મનુષ્યજીવનને સંકુચિત કરે છે. જો એ ભક્તિ ભરેલી આંખો મન આગળ ને આગળ ન તાણે, જો તે દૂરના નક્ષત્રગણો સુધી ન જાય, તો તે હીણું થાય છે. એક જણાએ કહ્યું છે કે મોટા વિષય ઉપર બોલવું હોય તો ઉંડી રીતે જ બોલવું અથવા તો મૂંગા રહેવું. તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ જે માનુષિક લાગણીઓ છે તે સાધારણ રીતે વ્યક્ત થતી જ નથી. કાંતો એ મનુષ્યને હેઠો પાડે છે, અને કાંતો ઉચ્ચ કરે છે. આથી શુદ્ધ પ્રેમની નજર પાશરૂપ નથી પણ આ દુનીઆમાં મનુ-ષ્યને અંતિમ ઓળખાણ અને મુક્તિ આપે છે. નહિ તો બધી કવિતા ઉષા અને સન્ધ્યાના રંગોમાંથી ઉડી જાય છે. રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે–ભાઇ, તારી આંખમાં શોકમય સ્નેહને સ્થાન આપજે.

નાની નાની ચીજોમાં રહેલું સૌંદર્ય સમજવા જતાં કદાચ મન એમને લેવાને લોભાઇ જાય. એક ફુલને તોડવાનું કે ચૂમવાનું મન થાય. પણ કુદરતમાં જ્યાં વિશાલતા છે ત્યાં તો બધાના હકો ભેગા મળે છે. સમસ્ત આકાશને કોણ પૂરી દઈ શકે ! કે ચન્દ્રને કોણ પોતાના હાથમાં કેદી કરી લઇ જઇ શકે ! ત્યારે પર્વતો અનહદ સહેદ્દુઃખમાં પૃથ્વીના આર્તનાદ રૂપે નથી લાગતા, પણ પૃથ્વીનું હૃદય સ્વર્ગનું ગાઢ આલિંગન લેવા માટે જરા ઉંચું થયું હોય એમ લાગે છે

પશ્ચિમની સૌંદર્યપૂજા, અને જે સૌંદર્ય હિંદના કવિને ત્યાગના ગરણામાં ગળાઇને આવે છે તે બે વચ્ચે આ જ તફાવત છે. ઘણા અંગ્રેજ કવિઓ જ્યારે નાની નાની વસ્તુઓ ચીતરવી હોય ત્યારે બહુ દક્ષતા બતાવે છે. પણ એક વરસાદ આવ્યા પછી પૃથ્વી બધી લીલી છવાઇ રહે તેને જોઇને, અથવા તો સન્ધ્યા નમતે આપણામાં જે અનંતના વંન છે તેના મૂર્ત સ્વરૂપ, તારાઓ એક પછી એક ડોકાયાં કરતા હોય એવા રંગતર્યું આકાશને જોઇને જતા મનાં આપણા આત્મામાં જે લાગણીઓ ઉભરાય છે તેને કવિતામાં ઉતારી શકયા નથી. એવી કુમારી પૃથ્વીને અને એવા અનંત આકાશને આપણો કવિ એક બાળકના જેટલી નિર્દોષતાથી હાથમાં લે છે, અને સૌંદર્યમાં રહેલા કુદરતના નર્મસખાક રાજ્યના ભાગવટા સૌ મેળવી શકે એમ તે સૌને માટે ખુલ્લા મુકી દે છે.

એવા કવિનો આત્મા જ સુન્દર છે, મુક્ત છે, અને એવાના સંગ એ જ સત્સંગ છે.

હવે આપણને ખબર પડશે કે વ્યક્તિનું એકલાપણું એ એનો એક મોટામાં મોટો વારસો છે. વિશ્વના ઉંડામાં ઉંડા આત્માના હૃદયભેદક દુઃખનાં મૂળ પણ ત્યાં છેઃ અને ગૂઢમાં ગૂઢ સૌંદર્યનો પ્રદેશ પણ ત્યાં જ છે. બાલ્યાવસ્થાના આદર્શરૂપ સુક્ષ્મ વિશ્વની એકતામાંથી વિરોધ નરી આવે અને એમાંથી કોઇ ઉંડુ ઐક્ય શોધી કાઢે ત્યાં સૌંદર્ય છે. આ રીતે સૌંદર્ય વિરોધ અને મૃત્યુની નજીક નજીક જ ઉગે છે. આકાશ એથી જ ગમીના રંગોથી પુરાય છે. અને ટેનિસનને ઝરાના નાના પથરાઓમાં પરીઓ ફરતી માલુમ પડે છે બે આત્માઓની વચ્ચે એક ઝીણી ઉંડી ખાઇ એવી રહે છે કે જેને ઓળંગવાને મનુષ્ય હમેશ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. જીવનતત્ત્વનો પ્રવાહ હરહમેશ નવનવા માર્ગમાં વહે જાય છે. મનુષ્ય એકલો છે એ નવાઇનું નથી, પણ નવાઈ એ જ છે કે તો પણ એનામાં પ્રેમ છે. અને આપણે બધા જીવનપ્રવાહમાં આપણી યાત્રા પૂરી કરીએ છીએ. જીવનપ્રવાહ સ્વચ્છંદે આપણામાં અને આપણી આજુબાજુ વહ્યા કરે છે. વિરોધ પછી જ જીવનમાં ઉચ્ચ

એકીકરણ આવે છે. એથી જ એ પ્રેમીઓ વારંવાર લડે છે. જીવનતત્ત્વ વિખૂટાં કરવામાં જ પોતાનું ઐક્ય સાધે છે.

વિશ્વના આખા તંત્રને ફેંકી દેવાના પ્રેમવિહોણા વિચારવમળમાં ગોથાં ખાતાં ખાતાં આપણે થાકીને બેઠા હોઇએ ત્યારે પહેલાં આપણે શૂન્ય થઈ જઇએ છીએ અને પછી ઘણા દિવસથી ઉંઘ ન આવી હોય ને નિદ્રાદેવી પોતે જ આવીને આપણને હાલરડાં ગાતી ગાતી સૂવાડે તેમ આપણા આત્માના ઉપર વિસ્મરણનું પટ આવે છે. એ આત્માની ઉંઘ પછી આપણે પૃથ્વીપર નિર્દોષ બાળકની માફક વસીએ છીએ અને આખું જીવન આકાશના અસંખ્ય તારાઓ ગૂંથવામાં ગાળીએ એમ થાય છે વિશ્વનું આખું તંત્ર આપણને ખોળે લે છે. આપણે માનુષિક અહંતામાં મગરૂર થઇ અક્કડ ઉભા રહીએ ત્યારે એ કાંઇ આપણને ખોળે ધરતું નથી. એક તરતની પરણેલી મુગ્ધાની માફક વિશ્વ આપણી અહંતાથી બીએ છે. પણ અક્કડ મટી અહંતા છોડીએ ત્યારે જ એ આપણને આલિંગે છે.

જીવનમાં કશો સમન્વય ન હોય એ તો એક આત્માની નિર્ધનતા છે. એ વિરોધ પછી ઉગે છે એના મૂળ ઉપર કહ્યું તેમ મૃત્યુ ને સૌંદર્યમાં છે. હરકોઇ જેને સંગીત આવડતું હશે તે પોતાના શરૂઆતના અનુભવને યાદ કરશે. કોઇ રાગના વ્યક્તિત્વને અનુભવવા જઇએ ત્યારે પહેલાં તો આંગળીઓ જૂદી પડે છે, અને સાચા સૂર જ નીકળતા નથી. બધે અંધાધૂંધી થઇ જાય છે, અને તારાઓ પોતાની નિત્ય નિયમિત જગ્યાએથી ભ્રષ્ટ થયેલા લાગે છે. પ્રેમી અને એના સ્વજન દુનીઆના કાવત્રાથી વિખૂટા પડેલા લાગે છે. સત્ય આખું હણાઇ જાય છે અને આત્માનેય બેસૂરો થાક ચડે છે.

પણ થોડી વાર પછી આત્માના તથા વિશ્વના, બન્નેના ગેબી ઉંડાણમાંથી એક ઐક્ય ઉપર તરી આવે છે. એ બધી વસ્તુઓ હતી તેમ કરે છે. ત્યારે સંગીત આપણી બહાર આપણાજ આત્માના બિંબરૂપ વિશ્વનું પૂર્ણ ઐક્ય ખડું કરે છે. પદભ્રષ્ટ તારાઓ પોતાની જગ્યા લે છે. સત્યમાં અને સંગીતમાં વિશ્વવિશાળ ઔચિત્ય પ્રકાશી ઉઠે છે. વિયોગનો દંશ વિશ્વમાંથી નીકળી જાય છે, કારણ પ્રેમી પોતાનો પ્રેમ પૃથ્વીના ફુલો ઉપર કે આકાશના તારાઓ ઉપર સીંચે છે.

પણ હરકોઇ સમન્વયનું છેવટનું સત્ય સર્વવ્યાપી ધર્માનુભવ છે.

૩૦

રા. રા. ભૂપતરાય ગોપાળજી મ્હેતા

બાલ-હૃદયનો આનંદ

શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં ચોરેર બાળ ભાગતી માગણને ગરમ ડગલો મળતાં જેટલો આનંદ થાય છે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને સવારે બાની ગોદમાં ભરાઇને, બારી આગળ બેસી દાતણ કરવામા આવે છે.

∴

રજનીરાણીને કપાળે ચંદ્રનો ચાદલો કરતા કોઇ દેવને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા બાના ખોળામાં ઉભા રહી, ન્હાયેલી બાના બીના કપાળે કંકુનો ચાદલો કરવામા મને વધારે આનંદ થાય છે.

∴

પ્રાતકાળે ટનટન ટકોરા વગાડી જગતને જગાડવામા ઘડિયાળને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ, પિતાજી ઓફિસમાં ગયા પછી, વાચતા વાચતાં ઉંઘી ગયેલી બાનું ઓશીકું કરી તેના હૃદયના ધબકારા કાને સાભળવામા મને આવે છે.

∴

તે દહાડે સંગીતશિક્ષકનુ વ્હાલુ દિલરૂબા કોઇએ અજાણતા બગાડયું હતું; તેના તૂટેલા તાર ફરીથી બરાબર ગોઠવતા તેમને જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને પવનથી વિખરાયલા બાના વાળને ઠીક કરવામા આવે છે.

∴

પૂર્ણિમાના ઉગતા ચન્દ્રને કાળા વાદળાથી ઢાંકવામા કુદરતને રસુજ પડતી હશે, તેના કરતા વધારે રસુજ બાના છુટા ઉડતા રેશમી કાળા વાળથી બાનું મોઢું ઢાંકી દેવામાં મને પડે છે.

∴

વનના કોઇ વિશાળ આંબાની લટકતી લીલી ડાળીને ઝુલાવવામાં પવનને જે આનંદ આવતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના કાનના ટીંગાતા ઓરીંગને ઘડિયાળના લોલકની જેમ હલાવવામા આવે છે.

∴

વેદના સૂરીલા મંત્રોચ્ચારથી દેવોની સ્તુતિ કરતા બ્રાહ્મણોને જેટલો આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બા દૂર હોય ત્યારે તેની છબી આગળ ઉભા રહી "બા, બોલને, બા !" ના બસુરા અવાજ કરવામા આવે છે.

∴

અનેક મંત્રોના ઉચ્ચાર પછી ઉષાને ઉગતી જોઇ મુનિઓને આનંદ થતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ 'બા, ઓ બા !' ની મારી બૂમથી પથારીમાથી ઉઠતી બાને જોઇને મને થાય છે.

∴

તાનસેનના ગાનની મધુરતાથી રાજા અકબરને આનંદ થતો તેના કરતાં વધારે આનંદ મને 'ભાઇ' નાં હાલરડાં ગાતી બાના મુખની મીઠાશમા લાગે છે.

∴

કોઇ રાજાને ઘેર ગાદીવારસ પુત્ર જન્મતા આંગળીના વેઢા ગણતાં જોશીને આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને વાર્તા શરૂ કરતી બાની આંગળીઓના વેઢા સાથે રમતા થાય છે.

∴

ચૉરીના મંડપમા નવી પરણતી કન્યાનાં વસ્ત્રો ઠીકઠાક કરવામાં તેની સાહેલીઓને જે આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને

પોતાના મિત્રોની રાજાસાહેબ સાથે ઓળખાણ કરાવતા દિવાનને આનંદ થતો હશે, તેના કરતા વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તોની ઓળખાણ બા સાથે કરાવતા થાય છે.

∴

અગાશીમા સૂતાં સૂતાં કોઈ ખગોળશાસ્ત્રીને ચન્દ્ર નીરખવામાં આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને ખોળામાં પડયા પડયાં બાનું મુખ જોવામાં આવે છે.

∴

કાળયવનથી નાસતા કૃષ્ણને રૈવતકની ગુફામા સંતાતાં જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ દોસ્તને રમતમા વાગતા તેની માના ધાકથી બાના વસ્ત્રમા સંતાતા મને આવે છે.

∴

ચતુર ગાયકની આગળી-પડતાં સારંગીને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ ઘણા જણ વચ્ચે 'ભાઇ, પેલું ગીત ગા જોઇએ' કહેતી બાની આગળી મારી દાઢીને અડતા મને થાય છે.

∴

અતિથિને આગ્રહ કરી વધારે ખવરાવવામાં બાને આનંદ થાય છે તેના કરતા વધારે આનંદ મને મારા ભાણામા વધેલી પૂરી બાને પરાણે ખવરાવી દેવામા થાય છે.

પિતાજી ગૃહમાં આવે ત્યારે બાના ઉઘાડા રહી ગયેલ માથા પર સાળુ બરાબર ગોઠવવામા આવે છે.

∴

ભગવાન રામચંદ્રને અજીઠાં બોર ખવરાવતાં શબરીને આનંદ થયો હતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તની બાએ આપેલ મીઠાઇના ટુકડાનો અજીઠો કટકો બાને ચખાડવામા આવે છે.

∴

ભગવાનની છબી ખોળામા રાખીને 'પ્રભુ પધારોને' ગાતાં ભક્તને જે આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાની છબી આંખ આગળ રાખીને 'આ મારી બા' એમ વિચાર કરવામાં આવે છે.

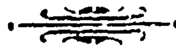
∴

કોઇ ઝાડની ઉંચી ડાળીએ ચઢી હીંચકા ખાવામાં કોયલને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના હાથના અંગુઠા પકડી 'પાગ લો પા' હીંચકવામાં આવે છે.

∴

સાતે સમુદ્રના કાંઠાની ભૂમિપર પડીપડીને રમતાં રમતા સમુદ્રના મોજાંને આનંદ થાય, તેના કરતા વધારે આનંદ મને બાના અંગોપર કૂદી કૂદીને પડવામા આવે છે.

∴

૩૧

રા. રા. રમણકાન્ત શંકરપ્રસાદ દેસાઈ

સર્વસામાન્ય ધર્મ

ઘણાઓનું એમ માનવું થાય છે કે દુનિયાના બધા ધર્મોમાંથી સાર તત્ત્વો લઈને એક નવો સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો જોઈએ જેથી ધર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિખવાદો દૂર થાય; એટલું જ નહિ પણ એ નવો ધર્મ જરૂર સત્ય ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે અને મનુષ્યને સાચે માર્ગે દોરે. સારા સારા વિચારકો અને લેખકો આવી માન્યતાને પોષે છે એટલે એ માન્યતાની અંદર રહેલ અસ્પષ્ટતા તરત ખ્યાલમાં આવતી નથી.

આ માન્યતાની પાછળ એવો એક વિચાર રહેલો છે કે "ગંભીર સત્ય" જાણવું એમા જ ધર્મના તત્ત્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ધર્મ એટલે ગંભીર સત્યોનો સમૂહ, જુદા જુદા ધર્મોમાં એવા જુદાં જુદા સત્યો જોવામાં આવે છે. પણ દરેક ધર્મમા કંઈ અને કંઇ ત્રૂટીઓ હોય છે. કોઈ એક ધર્મ એવો નથી કે જેમાથી આપણને પૂર્ણપણે સત્ય મળી આવે. માણસની દષ્ટિ ગમે તેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોચે છતા અપૂર્ણ રહી જાય છે. સાથે સાથે એવો પણ વિચાર આમાં જણાય છે કે અપૂર્ણ સત્યોને એકઠા કરવાથી એ અપૂર્ણતા દૂર થશે અને એક સપૂર્ણ સત્ય તરી આવશે. મુશ્કેલીમા જેમ સલાહ લેવાથી માર્ગ સુઝી આવે છે તેમ ધર્મવેત્તાઓએ જે પ્રશ્નોના ઉકેલ કર્યા હોય તે બધા તપાસવાથી જીવનપંથમા ફાંફાં મારવા નહિ પડે.

આ રીતે માન્યતા પાછળના વિચારો મૂકવાથી સર્વસામાન્ય ધર્મની શક્યતા માટે સહેજે શંકા ઉત્પન્ન થાય. તરત જ સવાલ થાય કે ઘણાં અપૂર્ણો મળી એક સંપૂર્ણ થાય કે કેમ? બીજું, સલાહો લેવાથી માર્ગ સુઝે છે એ તદ્દન સાચું છે? વળી ધર્મજ્ઞાનમા બુદ્ધિનું શું સ્થાન છે અને ધર્મનું તત્ત્વ શેમાં રહેલું છે એવા મોટા પ્રશ્નો પણ અહીં ઉભા થાય પણ તે બધાનો ઉકેલ કરવો સહેલો નથી

સલાહો લેવાથી માર્ગ સુઝે છે એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતા તરત જણાશે કે સલાહ મળ્યા પછી સલાહ લેનાર તેને મળેલી સલાહ ઉપર પૂરો વિચાર કરી શકે તો જ એને માર્ગ સુઝે છે. જુદી જુદી સલાહોમાં, સલાહ લેનાર પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે મુશ્કેલી દૂર થાય છે એટલે અન્તે તો માર્ગોમાથી પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનું અને તે બાબત છેવટનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો સલાહ લેનારને એકને માથે જ રહે છે. સલાહો તો માત્ર એની દષ્ટિને વિશાળ બનાવવામા મદદ કરે છે એટલુ જ. વળી ઘણી સલાહ લેવાથી કેટલીક વાર માર્ગ સુજવાને બદલે ઉલટી મનની ગુંચ વધે છે અને નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેવું ધર્મની બાબતમાં પણ બનવા સંભવ રહે ખરો. બધા જ ધર્મોમાં પારંગત એવો શાસ્ત્રી બુદ્ધિની ભુલભુલામણીમા નહિં પડતો હોય? બુદ્ધિ એક ઉપર આધાર રાખી એક ધર્મના શાસ્ત્રોમા આવતી અસંગતિઓ દૂર કરવા જતાં માણસ ખોટા અર્થો કરી બેસે છે. તો પછી જુદા જુદા ધર્મોના શાસ્ત્રો સાથે મૂકવાથી, ઉભા થતા દેખીતા વિરોધોનો ઉકેલ કરતાં ભુલાવામા પડાય તેમા નવાઇ નથી.

ધર્મોમાથી સત્યો તારવી કાઢી એક નવો

ધર્મ ઘડી કાઢવો એ તો જુદા જુદા લેખકોમાં-થી વાક્યો ચૂંટી કાઢી તેનો એક નિબંધ તૈયાર કરવા બરોબર પ્રયત્ન છે. એ વાક્યો ગમે તેટલા સાચાં હોય અને ભલે આમ ગોઠવવાથી અસંગત ન દેખાતા હોય તોપણ એ છુટા છે એમ જરૂર દેખાઇ આવે અને એવા નિબંધનો જો બરોબર અર્થ કરવા માડીએ તો કોઇ દિવસ અર્થ બેસે જ નહિં. દરેક વાક્યને આખા લખાણ સાથે સંબંધ હોય છે. ધારો કે તેને છુટું પાડી આપણે તેનો અર્થ બેસાડી શકીએ પણ તેને પુરૂ સમજવાને તો આપણી પાસે તે આખો લેખ જોઇએ જ. વાક્યો છુટા પાડી અર્થ કરવાથી કેવા અનર્થો થાય છે એ તો છાપા વાચનાર દરેકને ખબર હોય.

ત્યારે જેમ વાક્યોને લખાણ સાથે સંબંધ છે તેમ ધર્મના સત્યને એ ધર્મની પાછળ રહેલી આખી ચિત્ત-વૃત્તિ (attitude) સાથે સંબંધછે. એક સત્યને સમજવા માટે ને આખી વૃત્તિ પહેલી સમજવી જોઇએ, અને એ ચિત્તવૃત્તિ સમજાયા વગર સત્યનો કરેલો અર્થ ખોટો છે એમ ન કહીએ તો નકામો છે એમ તો કહેવું જ પડે.

એક માણસ એક જ ધર્મ સમજી શકે અને તેણે પોતાના ધર્મમાં રહેલાં સત્યને જ માનવાં, એવું અનુમાન આ ઉપરથી નથી નીકળતું. બીજાઓ શું કહે છે તેની દરકાર કરવી નહિં એવું કહેવાનો આશય પણ નથી. વાધો માત્ર ધર્મનું તત્ત્વ વિચાર્યા વગર જુદા જુદા ધર્મમતમાથી મનગમતું સ્વીકારી પોતાને ગુણગ્રાહી માની લે છે તેમની સામે છે. એવાઓની મનોદશામા—"તમારૂં કહેવું બરોબર છે: એમા સત્ય હોવું જ જોઇએ માટે લાવો એ લઇ લઇએ;" અને એ મતનો વિરોધી આવીને કંઇ કહે તો તેને પણ "તમારૂં કહેવું પણ બરોબર લાગે છે અને તમારા કહેવામા સત્ય હોવું જ જોઇએ માટે લાવો એ પણ લઇએ" એમ કરવામાં વાધો આવતો નથી. પણ આવી જાતની મનોદશા એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ બતાવે છે. બધું ગ્રહણ કરવા માટે પોતાના મનને clean slate કોરી ધોએલી પાટી બનાવવાના પ્રયત્નમા એ કંઇ જ ગ્રહણ કરી શકતો નથી. એના વિચારો જીવતા રહેતા નથી. થોડાએક સત્યો પોપટ માફક ફરી ફરી એ બોલી શકે છે પણ એ વિચારોનો ઉપયોગ રહેતો નથી. એકઠા કરેલા જથ્થા માફક એક ખુણામાં પડી રહે છે.

તો પછી ઉદાર વૃત્તિ એટલે શું? ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ એમ તો નથી જ કે જે કંઈ નજરે પડે તે લઇ લેવું. "આ સત્ય છે. પેલું સત્ય છે, બધું સત્ય છે." એમ મનને મનાવવા જતાં માન્યતા જ ખોઇ બેસવાનો વખત આવે. ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ તો બીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જે દૃષ્ટિએ જુવે છે એ દૃષ્ટિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ થાય. ઉદાર વૃત્તિથી પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ થાય છે એમ કહેવા કરતાં દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે. "ગુણગ્રાહી" એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે એમા પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ રહેલો છે. પહેલા તો ગુણ-અવગુણનો ભેદ કરવાની શક્તિ જોઇએ અને એ ભેદ કર્યા પછી ગુણ ગ્રહણ કરવો. એમા બહારથી લેવાનું કંઇ નથી હોતું પણ પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ કરવાના હોય છે એટલે માનસિક પ્રગતિને સમૂહ કે વિશાળતાની ઉપમાઓ આપવા કરતા વિકાસ સાથે સરખાવવી વધારે યોગ્ય છે. એ જ રીતે ધર્મના સંબંધમાં પણ કહી શકાય કે પરધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ જ ધાર્મિક ઉદારતા. એ સમજાતા એ ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કર્યા બરોબર જ છે. સત્યો-

માંથી ચુંટી કાઢી " સત્યસંગ્રહ " કરવાનો હોતો જ નથી.

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવું અજવાળું પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે; તેથી વધારે સમજપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે. પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી. ઘણી વાર એમાં બીજો ધર્મ ગ્રહણ કરી લેવા સુધી જવું પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અલબત્ત જોઇએ.

ત્યારે સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો તો અશક્ય જ છે. સત્યોના સંગ્રહમાથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કઇ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કરવા એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામાં ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમાં નમ્રતા બહાર દેખાઇ આવતી હોય તો નમ્ર બનવું અને ઇસ્લામમા ઉગ્રતા રહેલી હોય તો ઉગ્ર પણ બનવું. એ બે સાથે કેમ બની શકે ? કોઇ સર્વસામાન્ય ધર્મમા માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નમ્રતામા જ સાચી ઉગ્રતા છે માટે એ બન્ને ગ્રાહ્ય છે તો એમા એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી. બુદ્ધિથી એની સાથે રમત કરવા જતા બન્ને ખોઇ બેસીએ છીએ. ધર્મનાં સત્યો કઇ છુટાં છુટા પાટીયા નથી કે એકબીજા સાથે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આખું ચણતર કહીએ તો એ ચણતર પણ એવું હોય છે કે જેમા સાંધ ન જણાય. સ્વ. કાન્તના શબ્દોમા કહીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ યોજનાર ત્યારે જ ફાવી શકે કે જો " શાસ્ત્રની માફક સિદ્ધ કરી શકાય એવાં જ સત્યોથી જો ધર્મ થતો હોય, તો એ પંડિતો સફળ થઇ શકે. પણ જો કે દરેક ધર્મમા એવાં સત્યો હોઇ શકે તો પણ એ સત્યોમાં ધર્મનું તત્ત્વ રહેલું નથી. પારસીઓ, ક્રિશ્ચિયનો, મુસલમાનો, બધા એક ઇશ્વરને માને છે. એક ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ, એ સત્ય તમને પણ સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું લાગશે, અને તે છતાં તમારે જાણવું જોઇએ, કે એ દરેક ધર્મનું તત્ત્વ એ સત્યમા નહિં પણ ઇશ્વર તરફની વૃત્તિમા રહેલું છે. સર્વસામાન્ય ધર્મ ! જો કોઇ પણ મનુષ્યમાં સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઇ શકે, તો ખાતરીથી માનજો, કે એ પુસ્તકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનું મૂળ શોધનારા (ખોદનારા ?) તાત્વિક પંડિતોમા તો નહિં જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો બુદ્ધ અને મહમદના કરતાં પણ કોઇ વધારે સમર્થ અને દૈવાંશી ધર્મવીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઇએ. ધર્મ દલીલોથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે; સ્વેચ્છાથી ગ્રહણ થતો નથી, પણ ધર્મમૂર્તિ દ્દષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ દ્રષ્ટાઓના અંતઃકરણમા સંચરે છે. કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને મથનારાઓને હું શું કહું ? મહા પંડિતો મથો નહિં. મંથનથી તમને વિષ માત્ર મળશે. અમૃત મળવાનું નથી. "

૩૨

રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકઃ

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

સૌન્દર્યપૂજક સ્વ. કાન્તના સાક્ષર મિત્રો—રા. બળવંતરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ, રા. રમણભાઇ વગેરે—સાથેના બુદ્ધિવિલાસ તથા રસસ્મરણો, આશા છે કે કોઇ વાર તે મિત્રમંડળ લખશે; અને એ વિવિધ રંગે રંગેલાં લલિત સ્મરણોની પરંપરાથી ગુજરાતને અજવાળશે. આપણે ત્યા એ પ્રકારના સાહિત્યની ખોટ ભારે જણાય છે. કવિ ન્હાનાલાલે ઘણો સમય સ્વ. કાન્તના ઉર સરોવરમા કલ્લોલ કરતા ગાળ્યો છે. એક ભાવનાપ્રધાન અને બીજા ભાવપ્રધાન! કોણે કોને શુ શું લીધું—દીધું તે જગત ક્યારે જાણશે? આમ બન્નેનો પુણ્યયોગ સુંદર હોઇ, આ પ્રસગે કવિવર ન્હાનાલાલના સહસ્ત્રદળે વિકસતા કીર્તિકમળની એક સુંદર પાંખડીનું રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીશું તથા તેની ઉરસુવાસ અભિનંદિશું તો અયોગ્ય નથી. આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો!' બુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યનાં યશોગાન ગાવાનો, કે નથી નિરંતર 'કલંકદૃષ્ટિ'થી દોષોનું હિંસપૂર્વક શોધન કરવાનો. હું તો ઘણીવાર ઇચ્છુ છું કે આપણા યુવાન વિવેચકો ઘણા પ્રેમભાવથી ને કંઇક પૂજ્યભાવથી સાક્ષરોના યશઃશરીરનું દર્શન કરે, તેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિયુક્ત શિષ્યભાવથી સમજે તથા તેના ઉચ્ચ તેજસ્વી તત્ત્વો પૂરાં પારખી લઈ, એ યશઃશરીરના ઉન્નત આત્મા સાથે, એક જાતની સાયુજ્ય સમાધિ અનુભવે. આથી કોઇપણ સારા લેખકનો મુખ્ય આશય, જીવનભરના સિદ્ધાંતો, આદર્શો ને નિયમોનો મુગીન અભ્યાસ આવશ્યક છે.

કવિ ન્હાનાલાલને યુવાવસ્થાથી જ શેક્સપિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ નહિ. પોતે માને છે ને કહે છે- કે—એ પ્રતિભાસંપન્ન કવિયે માનવજાતિનું જીવન્ત પ્રતિબિંબ અદ્ભુત સુંદર—રીતે આલેખ્યું એ સત્ય. પરંતુ યથાસ્થિત વર્ણનમાં કશી મહત્તા નથી. જે કવિરાજે ચિરંજીવી ગગનચુંબી ભાવનાઓ જગત કને રજુ ના કરી, કલ્પનાત્મક સ્વર્ગીય વાતાવરણમા જગતને ધીરે ધીરે ઊંચે ચઢતાં ના શીખવ્યુ, અથવા જેણે કુદરતની સંપૂર્ણ સુંદર લીલાના નિરૂપણથી જગતને શાંતિ ને ઔદાર્યના પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ શ્રેષ્ઠ કવિ શી રીતે કહેવાય? માનવભાવોની યુગયુગની કરુણ કથનીમાં કે હાસ્યરસના અમિત ફુવારામાં શું સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલું હશે? એકાદ મિરેન્ડા સરજી કે એકાદ ઇટલિની સુંદર પૂર્ણિમામા તારા—ગ્રહોનું સનાતન સંગીત સૂણવા પ્રયત્ન કર્યો—એમાં શું કલાની પૂર્ણતા હશે? × × એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકવંદ્ય શેક્સપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી સુમધુર શેલિ છે.

આ પ્રશ્નોનો મહાપ્રશ્ન એવો તો ગહન છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના પાર ના પામી શકે. શેક્સપિયરની પ્રશંસાનું પુરાણ એટલું તો વિસ્તારવાળું છે—એના પક્ષમા કહેવાનું એટલું બધુ છે—કે તેનો સાર પણ અહિં કહ્યો જાય તેવો નથી. ઉગ્ર ચર્ચામા ઉતરવા કરતા, આવા મંથનમાથી શું નવનીત તારવી શકાય તે વિચારિયેઃ કવિ ન્હાનાલાલ પોતે પ્રકૃતિથી જ ભાવનાપ્રધાન છે, પોતાના કાવ્યો ને નાટકોમા જગત આગળ આદર્શો ખડા કરવા,

માંથી ચુંટી કાઢી “ સત્યસંગ્રહ ” કરવાનો હોતો જ નથી.

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવું અજવાળું પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી વધારે સમજપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે. પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી ઘણી વાર એમા બીજો ધર્મ ગ્રહણ કરી લેવા સુધી જવું પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અલબત્ત જોઇએ.

ત્યારે સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો તો અશક્ય જ છે. સત્યોના સંગ્રહમાથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કઇ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મના સત્ય ગ્રહણ કરવાં એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામા ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમાં નમ્રતા બહાર દેખાઇ આવતી હોય તો નમ્ર બનવું અને ઇસ્લામમા ઉગ્રતા રહેલી હોય તો ઉગ્ર પણ બનવું એ બે સાથે કેમ બની શકે ? કોઇ સર્વસામાન્ય ધર્મમા માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નમ્રતામા જ સાચી ઉગ્રતા છે માટે એ બન્ને ગ્રાહ્ય છે તો એમા એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી બુદ્ધિથી એની સાથે રમત કરવા જતાં બન્ને ખોઇ બેસીએ છીએ. ધર્મનાં સત્યો કઇ છુટાં છુટા પાટીયાં નથી કે એકબીજા સાથે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આખું ચણતર કહીએ તો એ ચણતર પણ એવું હોય છે કે જેમાં સાંધ ન જણાય. સ્વ. કાન્તના શબ્દોમા કહીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ યોજનાર ત્યારે જ કાવી શકે કે જે “ શાસ્ત્રની માફક સિદ્ધ કરી શકાય એવાં જ સત્યોથી જો ધર્મ થતો હોય, તો એ પંડિતો સફળ થઇ શકે. પણ જો કે દરેક ધર્મમા એવા સત્યો હોઇ શકે તો પણ એ સત્યોમાં ધર્મનું તત્ત્વ રહેલું નથી. યાહુદીઓ, ક્રિશ્ચિયનો, મુસલમાનો, બધા એક ઇશ્વિરને માને છે. એક ઇશ્વિરનું અસ્તિત્વ, એ સત્ય તમને પણ સર્વથી વધારે મહત્ત્વનું લાગશે; અને તે છતા તમારે જાણવું જોઇએ, કે એ દરેક ધર્મનું તત્ત્વ એ સત્યમાં નહિં પણ ઇશ્વર તરફની વૃત્તિમા રહેલું છે. સર્વસામાન્ય ધર્મ ' જો કોઇ પણ મનુષ્યમા સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઇ શકે, તો ખાતરીથી માનજો, કે એ પુસ્તકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનું મૂળ શોધનારા (ખોદનારા ?) દાભિક પંડિતોમા તો નહિં જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો બુદ્ધ અને મહમદના કરતાં પણ કોઇ વધારે સમર્થ અને દેવાશી ધર્મવીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઇએ. ધર્મ દલીલોથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે; સ્વેચ્છાથી ગ્રહણ થતો નથી, પણ ધર્મમૂર્તિ દૃષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ દ્રષ્ટાઓના અંતઃકરણમાં સંચરે છે. કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને મથનારાઓને હું શું કહું ? મહા પંડિતો મથો નહિં. મંથનથી તમને વિષ માત્ર મળશે. અમૃત મળવાનું નથી. ”

૩૨

રા. રા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકઃ

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

સૌન્દર્યપૂજક સ્વ. કાન્તના સાક્ષર મિત્રો–રા. બળવંતરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ, રા. રમણભાઇ વગેરે–સાથેના બુદ્ધિવિલાસ તથા રસસ્મરણો, આશા છે કે કોઇ વાર તે મિત્ર-મંડળ લખશે; અને એ વિવિધ રંગે રંગેલા લલિત સ્મરણોની પરંપરાથી ગુજરાતને અજવાળશે. આપણે ત્યાં એ પ્રકારના સાહિત્યની ખોટ ભારે જણાય છે. કવિ ન્હાનાલાલે ઘણો સમય સ્વ. કાન્તના ઉર સરોવરમા કલ્લોલ કરતા ગાળ્યો છે. એક ભાવનાપ્રધાન અને બીજા ભાવપ્રધાન! કોણે કોને શું શું લીધું–દીધું તે જગત ક્યારે જાણશે? આમ બન્નેનો પુણ્ય યોગ સુંદર હોઇ, આ પ્રસંગે કવિવર ન્હાનાલાલના સહસ્ત્રદળે વિકસતા કીર્તિકમળની એક સુંદર પાંખડીનું રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીશું તથા તેની ઉરસુવાસ અભિનંદિશું તો અયોગ્ય નથી. આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો' બુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યનાં યશોગાન ગાવાનો, કે નથી નિરંતર 'કલંકદષ્ટિ'થી દોષોનું હોસપૂર્વક શોધન કરવાનો. હું તો ઘણીવાર ઇચ્છુ છું કે આપણા યુવાન વિવેચકો ઘણા પ્રેમભાવથી ને કંઇક પૂજ્યભાવથી સાક્ષરોના યશઃશરીરનું દર્શન કરે, તેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિયુક્ત શિષ્યભાવથી સમજે તથા તેના ઉચ્ચ તેજસ્વી તત્ત્વો પૂરાં પારખી લઈ, એ યશઃશરીરના ઉન્નત આત્મા સાથે, એક જાતની સાયુજ્ય સમાધિ અનુભવે. આથી કોઇપણ સારા લેખકનો મુખ્ય આશય, જીવનભરના સિદ્ધાતો, આદર્શો ને નિયમોનો સંગીન અભ્યાસ આવશ્યક છે.

કવિ ન્હાનાલાલને યુવાવસ્થાથી જ શેક્સપિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ નહિ. પોતે માને છે ને કહે છે- કે–એ પ્રતિભાસંપન્ન કવિએ માનવજાતિનુ જીવન્ત પ્રતિબિંબ અદ્દભુત સુંદર–રીતે આલેખ્યું એ સત્ય. પરંતુ યથાસ્થિત વર્ણનમાં કશી મહત્તા નથી. જે કવિરાજે ચિરજીવી ગગનચુંબી ભાવનાઓ જગત કને રજુ ના કરી, કલ્પનાત્મક સ્વર્ગીય વાતાવરણમા જગતને ધીરે ધીરે ઊંચે ચઢતાં ના શીખવ્યુ, અથવા જેણે કુદરતની સંપૂર્ણ સુંદર લીલાના નિરૂપણથી જગતને શાતિ ને ઔદાર્યના પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ શ્રેષ્ઠ કવિ શી રીતે કહેવાય? માનવભાવોની યુગયુગની કરુણ કથનીમાં કે હાસ્યરસના અમિત ફુવારામાં શું સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલું હશે? એકાદ મિરેન્ડા સરજી કે એકાદ ઇટલિની સુદર પૂર્ણિમામા તારા–ગ્રહોનું સનાતન સંગીત સૂણવા પ્રયત્ન કર્યો–એમા શું કલાની પૂર્ણતા હશે? × × એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકવંધ શેક્સપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી સુમધુર શેલિ છે.

આ પ્રશ્નોનો મહાપ્રશ્ન એવો તો ગહન છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના પાર ના પામી શકે. શેક્સપિયરની પ્રશંસાનું પુરાણ એટલું તો વિસ્તારવાળું છે–એના પક્ષમા કહેવાનું એટલું બધુ છે–કે તેનો સાર પણ અહિં કહ્યો જાય તેવો નથી. ઉગ્ર ચર્ચામા ઉતરવા કરતા, આવા મંથનમાથી શું નવનીત તારવી શકાય તે વિચારિયેઃ કવિ ન્હાનાલાલ પોતે પ્રકૃતિથી જ ભાવનાપ્રધાન છે, પોતાના કાવ્યો ને નાટકોમા જગત આગળ આદર્શો ખડા કરવા,

ભૂલેલા જગતને ઉન્નતિના સુંદર પંથ, શૈલિ તથા ભાષાના ચમત્કાર દાખવવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે. કવિતાનાં આદર્શો ને આલેખનની વિધિયોમા એમના માર્ગ તદ્દન નિરનિરાળા છે. તો પોતે કેવું અદ્દ્ભુત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, કેવા કલ્પનાનાં પૂર વહેવડાવે છે તથા કેવી કલા વિસ્તારે છે તેનું આપણે પ્રીતિભાવથી ચિત્ર આલેખિયે.

કવિ ન્હાનાલાલના સંગીતકલ્પ નાટકો, Lyrical Dramas સામાન્ય રંગભૂમિ માટેના દૃશ્ય નાટકો નથી; પણ શ્રાવ્ય જ છે અથવા કલ્પનાપ્રભાવની ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જ દૃશ્ય છે. આ નાટકોમા પાત્રાલેખન, વસ્તુવિકાસ, કાર્યપ્રવાહ વગેરે પણ મુખ્ય નથી. રા. કવિ 'નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી' મદયુક્ત મધુર કેકાથી જગતને નિયંત્રે છે. પોતે આપણને કલ્પનાત્મક મોહક વાતાવરણ (Romantic Atmosphere)માંથી હિમાલય સમા ઉન્નત પર્વતની ટોચપરના નંદનવનમાં લઇ જાય છે. એ પુણ્યભૂમિમાં ગગનચુંબી વિરાટ ભાવનાઓ સાથે લલિત માનવભાવોનાં ઉજ્માળાં માનસરોવરો પણ છે, ત્યાં સંગીતકલ્પ કાવ્યોની મધુરી મોગરાની વેલો છે જેની સુવાસથી બધું વાતાવરણ સુગંધી ને સુરમ્ય બને છે. પદે પદે કાવ્યમયતા તથા અપૂર્વતા છે. એ સ્વર્ગીય ભૂમિમા, દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ, ગન્ધર્વો, ગન્ધર્વકન્યાઓ ને અપ્સરાઓ વિહાર કરવા ઉતરે છે. ત્યા કુદરતના સર્વ કલ્પી શકાય તે સૌન્દર્યો ફુલ્યા ને ફાલ્યાં છે, ને સમગ્ર વાતાવરણમા જાદુઇ મોહનીની કશી જ મણા નથી. ત્યાંનાં ગિરિવાસીઓ પણ યશપંખાળા ને સુમહોજ્જ્વલ છે. આ નંદનવનમા 'અમિત ભાર્ગવના ફુવારા' નિરંતર સૌન્દર્ય ને પ્રકાશ સિંચે છે. લાડને કોડનો સાગર મોતીની છોળે ઉછળે છે.

આવા સ્વર્ગીય ઉદ્યાનમા કશું જ તીવ્ર દર્દ કે દુઃખ નથી; ઉંડા માનવદર્દોને અવકાશ જ નથી; જીવનના મહા પ્રશ્નો છેડાતા જ નથી; છતા હૃદયનું શોધન કરે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી. ક્વચિત્ દસ્યુઓ-દાનવો-વામમાર્ગીઓ જગતના સૌન્દર્યો લૂટવા કે ભ્રષ્ટ કરવા ઉતરે છે; પણ દેવો-આર્યો-વીરપુરુષોના પ્રભાવથી જગત પુણ્યશાળી અને સુખી બને છે. એટલું જ નહિ, પણ યોગીઓ, બ્રહ્મચારીઓ, વ્રતધારીઓના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ નિત્ય નવો બોધ પામી આગળ ધપે છે. રા. કવિની કલાની સરળતાનો એક અંશ એ પણ છે કે સૃષ્ટિનાં અનિષ્ટ સત્ત્વોને તેઓ એવી રીતે આલેખે છે કે આપણને તેમને માટે તિરસ્કાર થાય. આથી એમની કલાનું નૈતિક બળ જામે છે, ને વાતાવરણ સંસ્કાર પામે છે.

આવા 'રમવા સરખા' નંદનવનમાં વસતી સૌન્દર્યમૂર્તિઓ વીરો ને વીરાંગનાઓ એ અમરવાડીના પારિજાતકના ફુલહિન્ડોળે ઝૂલ્યાં જ કરે છે. ત્યા વીરત્વની અવધિ છે, સૌન્દર્યની પરિસીમા છે ને રસરમણની પરાકાષ્ઠા છે. ત્યા કાન્તિકુમારી, જયા, વસુન્ધરા ને રેવતી સમી ઉજ્જ્વળ ભાવનાશાળી સૌન્દર્યદેવીઓ પીયૂષનું હાસ્ય હસી રસઅંગુલિથી અધિકારી મંડળને પોતાની સમક્ષ પ્રેમથી નિયંત્રે છે આ મનહર દૈવિ ભૂમિમાં નિત્ય નિત્ય નવલા રસસૌન્દર્ય વિલસે છે. પણ આ કવિની અલૌકિક કલાનો ભોક્તા કોણ? રાજકવિ કલાપી કહે છે તેમ—
'કલા છે ભોજ્ય મીઠી ને ભોક્તા વિણ કલા નહીં.'

કદાચ એ કલાના ભોગી વિરલા હોય; પરંતુ અધિકારી મંડળની સંખ્યા માટે સંદેશવાહી આત્માઓ કે મસ્ત કવિઓ ભાગ્યે જ દરકાર કરે છે. કોકિલકંઠી પક્ષીઓ જ્યારે મનહર ગીત ગાય છે ત્યારે શ્રોતાનો વિચાર ભાગ્યે જ

કરે છે. ઉપરાંત, કેટલાક સમર્થ કવિઓ એમ પણ માને છે કે ઘણું નાનું, પણ સર્વથા યોગ્ય, અધિકારીમંડળ મર્મવાળો રસટહુકો ઝીલે તો પોતાની કલાની સફલતા' કેટલાક મસ્ત કવિઓ સૃષ્ટિના સૌન્દર્યોને પુષ્પહિન્ડોળે રમવાનું લાડિલું રમ્ય સ્થાન સર્જી પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માને છે' પૂર્ણ અધિકારી હોય તો એ નંદનવનના સૌન્દર્યોનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ કરે; નહિ તો, કલાપૂજક તરિકે આત્મવિકાસ સાધી ક્રમે ક્રમે અધિકાર કેળવવો રહ્યો. રા. કવિના ઉન્નત કાવ્યોદ્યાનમા પ્રવેશ કરવાને, કેટલીક રીતે, હાલના સ્નાતકો (graduates) યોગ્ય ઠરે છે. કવિ દલપતરામ સમજવા જેટલા સહેલા છે તેટલા જ રા. ગોવર્ધનરામ કે રા. ન્હાનાલાલ મુસ્કેલ છે. એમના ઉરના અંતર ભાગમા પ્રવેશ કરવા માટે કશી લાગવગ કે, શ્રીમંતાઈ કે પદવી કામમાં આવતી નથી. અમુક જાતની ઉચ્ચ કેળવણી પછી આત્માનાં રસિકત્વ, સંસ્કાર, તથા કલ્પનાબલના વિકાસની આવશ્યક્તા રહે છે.

આવા અપૂર્વ સુંદર વાતાવરણમા ગન્ધર્વકુમારો તથા અપ્સરાઓને રમવા સારૂ વિલક્ષણ પ્રકારનાં સુંદર રમકડા (કાવ્યો) કવિ પોતાની પ્રતિભાશક્તિથી સરજે છે. સાથે સાથે, ભવ્ય શિલ્પકલાના પ્રભાવથી ચાર સુંદર જીવનમૂર્તિઓ (નાટકો) પણ સરજે છેઃ એ ચારે રસ ને ભાવનાની મૂર્તિઓના સૌન્દર્ય તથા ઉજમાળા પ્રકાશ સર્વ રસિકોનાં ચિત્ત હરી લે છે. આ ચાર નાટકોમા **' રાજર્ષિ ભરત '** એક જ ઐતિહાસિક નાટક કહી શકાય, ઇતિહાસ એટલો પ્રાચીન છે કે પૌરાણિક કે દંતકથા પણ તેને માની શકાય. છતા, ભારતના પિતા ભરતદેવને શ્રદ્ધાળુ લોકો જરૂર ઐતિહાસિક માને. રા. કવિને આ નાટકની વસ્તુ બહુ અનુકૂળ છેઃ તેમા કાલિદાસના કલ્પનારંગે રંગેલી રાજમાતા શકુન્તલા તથા મહર્ષિ કણ્વમુનિ પુણ્યપ્રભાવથી પ્રકાશે છે. રાજર્ષિ ભરત એ અપ્રતિમ ધર્મરાજા શુદ્ધ આર્યત્વના મુકુટરાજ સમા, કીર્તિપ્રભાથી, પ્રેમયોગથી અંતિમ વિકાસ પામે છે; અવન્તીનાથની સર્વાંગ સુંદર પુત્રી, કવિના સર્વ કલ્પનાવિભવથી લાડિલી કલાના અવતાર સમી વસુન્ધરા ' જીવનનો વિકાસ પ્રેમ ' સંપૂર્ણભાવથી પામે છે. ભરતદેવ નાયક તથા અવન્તીનાથ પ્રતિનાયક બન્ને આદર્શપાત્રો એવા છે કે આપણને થાય કે વૈરભાવ હોય તો આવો નિર્મળ હજો' યુદ્ધ થાઓ તો આવા ધર્મયુદ્ધો મ ડાજો' અને ભરતદેવ અવન્તીનાથને ત્યા પધાર્યા તે પણ પુણ્યયોગ જ ઠર્યો'—

' શ્રીકૃષ્ણ ઘર નંદકે આયે
સિતારા (ઉતારા) હો તો એસા હો !'

રા. કવિ પોતાના સંગીતકલ્પ નાટકોમાં આવા આદર્શો સાથે, સ્થળે સ્થળે અપૂર્વતા (supernatural)ના ચમત્કાર દેખાડે છે; તથા વિવિધરીતે કલ્પનાના ગગનગામી ઉડ્ડયનોમા દુનિયામા વ્યાવહારિક સત્યો સાથેનો સંબંધ ત્યાજ્ય ગણે છે. કવિવર શેલિના ચંડોળ પક્ષીની માફક તેઓ સંસારના બધનોથી એટલે ઊંચે આત્મપ્રકાશમા વિહાર કરે છે કે આપણને લાગે કે શેલિની માફક પોતે પણ ભાવના તથા કલ્પનાના શિખરો ઉપરથી મદશોર કરી, પોતાની રીતે 'આહલેક' પુકારી, જગતના ઉન્નત આત્માઓને સ્વાતંત્ર્ય, ઉદારતા ને આર્યત્વના પાઠ પઢાવવા, એ જ એમનું જીવનવ્રત છે. ઉપરાત, રા. કવિની વિશિષ્ટતા એ છે કે લલિત ભાવોનો જમાવ એવો સુમનોહર કરે છે કે રસનિષ્પત્તિ પદે પદે સુંદર સધાય છે. આ લલિત ભાવોનો વિકાસ કવિ કેવા વાતાવરણમા સાધે છે તે આપણે જોઇ ગયા, અને એવા વાતાવરણના સર્જનમાં કુદરતનો અનહદ પ્રેમ કોનાથી અજાણ્યો

હશે' રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમા ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની કોમલતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાંત, આર્યત્વની છાપ પ્રત્યેક સ્થળે વ્યક્ત થાય છે. તેમા પણ ગુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું ગુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ ગુજરાતી તરિકેનું યોગ્ય અભિમાન વિશાલ ને સુદઢ દેશપ્રેમનું ને આર્યત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્યત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનજૂનો ને સુમહોજ્જ્વલ છે, આપણા દેશના નર ને નારીરત્નોનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અદ્યાપિ ઝળહળે છે કે–

'કહો એ મ્હોરાનો મગરૂબ રહે દેશ નવ કા ?'

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમા વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિ તરફ આપણે મુખ્યાશે દષ્ટિ રાખવાની નથી; અને કલ્પનાત્મક, ભાવનાશાલી ને સગીતકલ્પ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દષ્ટિબિંદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપાસીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે—

'ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત' જેમા 'ઇતિહાસ આલેખેલો છે' તેનુ વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમા કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમા, પુરનગરીના મેઘપટછન્દ મહેલના વિશાલ ચોકમા, ભરતદેવની ચતુરંગ સેનાના દર્શન કરાવતો પડદો ઉપાડે છે. સુભટપતિ મંત્રીશ્વરને કહે છે કે–અશ્વમેધની સફળતા માટે 'ત્રણ દેશ વગુડવ્યા છે હજી સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદ્વાર.' ત્યાં તો સજ્જ થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે, 'નૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાજે (નૃપતિ ને ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાંછું છું;' તથા આજ્ઞા કરે છે કે. 'અબ્રહ્મણ્યત્વ ને અનાર્યત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યાં જઈ જીતજો...' બીજા પ્રવેશમા અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે. કાવ્યની ભરતી ને યૌવનના પૂરનો અજબ ઉછાળો છે. ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્કુંડમા, મનોહર સાયંકાળે, પુષ્પનાં આભૂષણ ને બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમા મસ્ત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા બટકબોલી માલતી (શી નામની પસંદગી !) લલિત વાક્યુદ્ધ (Repartee) કેવા સુંદર આદરે છે! 'મોડું તો થયુ છે, તારા જીવનમાં ને અત્યારેય તે.' પરંતુ, નાયિકાના બુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મ્હાત કરે છે. સરોવરના મીઠલડા જળમાં મીઠી રમતો રમાય છેઃ વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભમરાને ઉરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ–જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પધાર્યા છે, તે–સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છે; ત્યાં તો જળક્રીડામાં રસમસ્ત વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસચકિત ભરતદેવની મળી દષ્ટોદષ્ટ' એ પ્રથમ રસદષ્ટિમા કવિએ કેવું અમૃત ને સાથે વિવશતા ભર્યા છે ! 'વસુન્ધરાએ લજ્જાની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી.'

ભરતદેવમા એવું તે શું દીઠું કે સોળે કળાયલ લગ્નભાવ વિકસી શક્યો ? રા. કવિ 'જયા જયન્ત'મા. 'ઇન્દુકુમાર'માં, આર્યલગ્નભાવના ઉપર રસમીમાંસા બહુ જ સુંદર રીતે લખે છે. લગ્ન–આદર્શોના એ રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર છે 'લગ્ન એ પ્રાણવિકાસનું વ્રત છે' એમ પોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્યભાવના તેમની કલાના પ્રાણરૂપ મને ઘણી રીતે લાગે છે....સખીમંડળ પરસ્પરંપગ પડે છે. પ્રેમનું કારણ શું ? રૂપાળા, ગુણાળા

યશસ્વી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડયા છે' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છે:

'સહિયર! ઝીલજો રે
સલૂણાં જીવનના સ્વપ્ના'–

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ રમતોની રંગી બને છે, ત્યાં અનાર્યમંડળ દસ્યુઓ સાથે અઘોરનાથ ગંગાદ્વારના નરમેધમાં આ 'પદ્મણી'ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે છે. પરંતુ વીરાંગનાની દૃષ્ટિમા કોટિ ભાનુ છે, તેના ચાપબળમા જાદૂ એવો છે કે બધા ભાગી છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમા, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે· આમાં પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પદે પદે છે; અને એવા કલ્પનાત્મક વાતાવરણમાં જેવું યથાસ્થિત વર્ણન ધારીએ તેવું છે. સામગાતા અને ઋષિબાળકો ભરતભૂમિની ગુણગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમા, માલિનીતીરના તપોવનમા, 'એકવેણીબદ્ધ, વલ્કલધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સમી, તપસ્વિની શકુન્તલા, કુંજઘટામાથી પધારી,' યૌવનના રસસ્મરણોની કલા વિસ્તારે છે· એ એકાકિનીના ઉદ્‌ગાર આપણા હૃદયના ઉંડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતાઃ–

અરે રે લાબા આયુષ્ય એટલે શું
સ્નેહસૂના જીવન! × ×
સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
સખીઓ એ ઉડી ગઈ.
પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
સંસારવનમા નાચી–નચાવી,
કલાઓ કરી આથમ્યો.
જીવનમાં વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીલ્યાં,
કરમાયા ને ખરી પડ્યાં × ×
તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમા.
તપોવનમા ઉછરેલાને બીજું શું હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્‌ભુત, સૂચક, જીવનના કરુણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મસ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમા ઝૂરે છે ને પોતાના ભરતદેવ કાજે જીવે છેઃ રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શું શુ થતું હશે!—ઉરના એકાંત કેવા ભડકે બળે છે!—

"સ્મરણો! મા સતાવો, હું બ્હાવરી"–એ ગીતમા અલંકાર પરંપરા સાથે સૂચનો મર્મસ્પર્શી ને મધુર છે.

માતા, પુત્ર ને કણ્વમુનિનું ત્યા મિલન થાય છે. માતાના ઉરના કોડ સુજ્ઞ પુત્ર કળી જાય છે, પણ–

'માતા! મ્હારું વ્રત છે, દિગ્વિજય ગહેલા ના પરણવું.'

કણ્વમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા સંસ્કાર જાગે છે–'**सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं, सर्वैरनुज्ञायताम्।**'

બીજા અંકનો પડદો વિંધ્યાટવિના મહાવનને તીર **ચન્દ્રાનન** સરોવરના ઉપવનમા, ગૌરી–ઉત્સવના જાગરણની પાછલી રાત્રે ઉઘડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંતાકુકડી રમે છે. નાયિકા દાવમા એકલી પડતા હૃદયદેશે પોતાના પ્રિયતમને શોધે છે; સખીઓ આવી ખૂબ ગમ્મત કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધન્વાના ગલિપચ્ચિ કરતા પ્રહારમાથી હસતી હસતી, હસ્તાંજલિમાં સુખચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શું કહે છે'–

"કોઇ યે જાગ્યું છે કહી જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાથી,
કે મ્હને જ જગાડશો એકને?"

સખીઓ મ્હાત થઈ. ત્યારબાદ સખીમંડળ રાસ રચે છે; તેવામા સરોવરમા જળક્રીડા કરવા પ્રાતઃકાળમા હાથી–હાથિણીઓના જૂથ આવે છે. ભરતદેવના સુભટો હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

હશે' રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમાં ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની કોમલતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાંત, આર્યત્વની છાપ પ્રત્યેક સ્થળે વ્યક્ત થાય છે. તેમા પણ ગુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું ગુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ ગુજરાતી તરિકેનું યોગ્ય અભિમાન વિશાલ ને સુદૃઢ દેશપ્રેમનું ને આર્યત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્યત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનજૂનો ને સુમહોજ્જ્વલ છે, આપણા દેશના નર ને નારીરત્નોનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અદ્યાપિ ઝળહળે છે કે–

'કહો એ મ્હોરાનો મગરૂબ રહે દેશ નવ કો ?'

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમા વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિ તરફ આપણે મુખ્યાંશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી; અને કલ્પનાત્મક, ભાવનાશાલી ને સંગીતકલ્પ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપાસીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશેઃ—

'ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત' જેમા 'ઇતિહાસ આલેખેલો છે' તેનું વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમા કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમા, પુરૂનગરીના મેઘપછન્દ મહેલના વિશાલ ચોકમા, ભરતદેવની ચતુરંગ સેનાના દર્શન કરાવતો પડદો ઉપાડે છે. સુભટપતિ મંત્રીશ્વરને કહે છે કે–અશ્વમેધની સફળતા માટે 'ત્રણ દેશ વણજીત્યા છે હજી સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદ્વાર.' ત્યાં તો સજ્જ થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે, 'નૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાજે (નૃપતિ ને ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાંછું છું;' તથા આજ્ઞા કરે છે કેઃ 'અબ્રહ્મણ્યત્વ ને અનાર્યત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યા જઈ જીતજે... ' બીજા પ્રવેશમા અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે. કાવ્યની ભરતી ને યૌવનના પ્રશ્નો અજબ ઉછાળો છે. ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્કુંડમાં, મનોહર સાયંકાળે, પુષ્પનાં આભૂષણ ને બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમાં ભરત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા બટકબોલી માલતી (શી નામની પસંદગી !) લલિત વાક્યુદ્ધ (Repartee) કેવા સુંદર આદરે છે! 'મોડું તો થયુ છે, તારા જીવનમાં ને અસારેય તે.' પરંતુ, નાયિકાના બુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મ્હાત કરે છે. સરોવરના મીઠલડા જળમા મીઠી રમતો રમાય છેઃ વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભમરાને ઉરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ–જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પધાર્યા છે, તે–સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છેઃ ત્યા તો જળક્રીડામાં રસમસ્ત વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસચકિત ભરતદેવની મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ ! એ પ્રથમ રસદૃષ્ટિમા કવિએ કેવું અમૃત ને સાથે વિવશતા ભર્યાં છે ! 'વસુન્ધરાએ લજ્જાની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી.'

ભરતદેવમા એવું તે શુ દીઠું કે સોળે કળાયલ લગ્નભાવ વિકસી શક્યો ? રા. કવિ 'જયા જયન્ત'માં. 'ઇન્દ્રકુમાર'માં, આર્યલગ્નભાવના ઉપર રસમીમાંસા બહુ જ સુંદર રીતે લખે છે. લગ્ન–આદર્શોના એ રસિક 'શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર છે 'લગ્ન એ પ્રાણવિકાસનું વ્રત છે' એમ પોતે માને છે એટલું જ' નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્યભાવના તેમની કલાના પ્રાણરૂપ મને ઘણી રીતે લાગે છે....સખીમંડળ પરસ્પરંપગ પછે છે. પ્રેમનું કારણ શું ? રૂપાળા, ગુણાળા

યશસ્વી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડ્યા છે.' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છે:

'સહિયર! ઝીલજો રે
સલૂણા જીવનના સ્વપ્નાં'–

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ રમતોની રંગી બને છે, ત્યા અનાર્યમંડળ દસ્યુઓ સાથે અઘોરનાથ ગંગાદ્વારના નરમેધમાં આ 'પદ્મણી'ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે છે; પરંતુ વીરાગનાની દૃષ્ટિમા કોટિ ભાનુ છે, તેના ચાપબળમા જાદૂ એવો છે કે બધા ભાગી છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમા, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે: આમાં પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પદે પદે છે, અને એવા કલ્પનાત્મક વાતાવરણમા જેવું યથાસ્થિત વર્ણન ધારીએ તેવું છે. સામગાતા અને ઋષિબાળકો ભરત-ભૂમિની ગુણગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમા, માલિનીતીરના તપોવનમા, 'એકવેણીબદ્ધ, વલ્કલધારિણી, શાતિની મૂર્તિ સમી, તપસ્વિની શકુન્તલા, કુંજઘટામાથી પધારી,' યૌવનના રસ-સ્મરણોની કલા વિસ્તારે છે: એ એકાકિનીના ઉદ્ગાર આપણા હૃદયના ઊંડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતા:–

અરે રે લાબા આયુષ્ય એટલે શું
સ્નેહસૂનાં જીવન! × ×
સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
સખીઓ એ ઉડી ગઇ.
પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
સંસારવનમા નાચી–નચાવી,
કલાઓ કરી આથમ્યો.
જીવનમા વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીલ્યા,
કરમાયા ને ખરી પડ્યાં. × ×
તપ જ તપવાના છે ત્રણે વયમા.
તપોવનમા ઉછરેલાને બીજું શું હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્ભુત, સૂચક, જીવનના કરુણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મ-સ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમા ઝૂરે છે ને પોતાના ભરત-દેવ કાજે જીવે છે: રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શુ શું થતું હશે!—ઉરના એકાત કેવા ભડકે બળે છે!—

"સ્મરણો! મા સતાવો, હું બ્હાવરી"–એ ગીતમા અલંકાર પરંપરા સાથે સૂરનો મર્મ-સ્પર્શી ને મધુર છે.

માતા, પુત્ર ને કણ્વમુનિનું ત્યા મિલન થાય છે. માતાના ઉરના કોડ સુજ્ઞ પુત્ર કળી જાય છે, પણ–

'માતા! મ્હારું વ્રત છે, દિગ્વિજય પહેલાં ના પરણવું.'

કણ્વમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા સંસ્કાર જાગે છે–'**सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं, सर्वैरनुज्ञायताम् ।**'

બીજા અંકનો પડદો વિંધ્યાટવિના મહા-વનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરના ઉપવનમાં, ગૌરી–ઉત્સવના જાગરણની પાછલી રાત્રે ઉઘડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંતાકુકડી રમે છે. નાયિકા દાવમા એકલી પડતા હૃદયદેશે પોતાના પ્રિયતમને શોધે છે; સખીઓ આવી ખૂબ ગમ્મત કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધન્વાના ગલિપચિ કરતા પ્રહારમાથી હસતી હસતી, હસ્તાજલિમા મુખ-ચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શુ કહે છે!–

"કોઇ યે જાગ્યુ છે કહી જીવનનાં સ્વપ્નોઓમાથી,
કે મ્હને જ જગાડશો એકને?"

સખીઓ મ્હાત થઈ. ત્યારબાદ સખીમંડળ રાસ રચે છે; તેવામા સરોવરમા જળક્રીડા કરવા પ્રાતઃકાળમા હાથી–હાથિણીઓના જૂથ આવે છે. ભરતદેવના સુભટો હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

દશે' રા કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમા ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની કોમલતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થયા વિના નથી રહેતો. ઉપરાંત, આર્યત્વની છાપ પ્રત્યેક સ્થળે વ્યક્ત થાય છે. તેમા પણ ગુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું ગુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ ગુજરાતી નરકેનું યોગ્ય અભિમાન વિશાલ ને સુદૃઢ દેશપ્રેમનું ને આર્યત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્યત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનજૂનો ને સુમહોજ્જ્વલ છે, આપણા દેશના નર ને નારીરત્નોનો કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અદ્યાપિ ઝળહળે છે કે–

'કહો એ મ્હોરાનો મગરૂબ રહે દેશ નવ કાં?'

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમા વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રચલિત રીતિ તરફ આપણે મુખ્યાશે દૃષ્ટિ રાખવાની નથી, અને કલ્પનાત્મક, ભાવનાશાલી ને સંગીતકલ્પ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સૂચનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપાસીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે—

'ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત' જેમાં 'ઇતિહાસ આલેખેલો છે' તેનું વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમા કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમાં, પુરૂનગરીના મેઘપચ્છન્દ મહેલના વિશાલ ચોકમા, ભરતદેવની ચતુરંગ સેનાનાં દર્શન કરાવતો પડદો ઉપાડે છે. સુભટપતિ મંત્રીશ્વરને કહે છે કે–અશ્વમેધની સફળતા માટે 'ત્રણ દેશ વણજીત્યા છે હજી: સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદ્વાર.' ત્યા તો સજ્જ થયેલા ભરતદેવ પધારી પોતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે; 'નૃપાલ ને ભૂપાલ થવા કાજે (નૃપતિ ને ભૂપતિ નહિ) સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાંછું છું;' તથા આજ્ઞા કરે છે કે: 'અબ્રહ્મણત્વ ને અનાર્યત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યા ત્યાં જઈ જીતજો...' બીજા પ્રવેશમા અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે. કાવ્યની ભરતી ને યૌવનનાં પૂરનો અજબ ઉછાળો છે. ગન્ધવતીના વિશાલ સરિત્-કુંડમાં, મનોહર સાયંકાળે, પુષ્પનાં આભૂષણ ને બાણચાપથી સજ્જ અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમા મસ્ત બનેલી, વસુન્ધરા, સુમધુર ચન્દ્રિકા તથા ખટકબોલી માલતી (શી નામની પસંદગી!) લલિત વાક્યુદ્ધ (Repartee) કેવા સુંદર આદરે છે! 'મોડું તો થયું છે, તારા જીવનમા ને અત્યારેય તે.' પરંતુ, નાયિકાનાં બુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મ્હાત કરે છે. સરોવરના મીઠલડા જળમા મીઠી રમતો રમાય છે: વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભમરાને ઉરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ–જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પધાર્યા છે, તે–સાથે નાયિકાને પ્રથમથી ઉરની લગની લાગી છે; ત્યાં તો જળક્રીડામા રસમસ્ત વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસચકિત ભરતદેવની મળી દૃષ્ટોદૃષ્ટ! એ પ્રથમ રસદૃષ્ટિમા કવિએ કેવું અમૃત ને સાથે વિવશતા ભર્યાં છે! 'વસુન્ધરાએ લજ્જાની ઝીણી છાયાઓઢણી ઓઢી.'

ભરતદેવમા એવું તે શું દીઠું કે સોળે કળાયલ લગ્નભાવ વિકસી શક્યો? રા. કવિ 'જયા જયન્ત'મા, 'ઇન્દુકુમાર'માં, આર્ય-લગ્નભાવના ઉપર રસમીમાસા બહુ જ સુંદર રીતે લખે છે. લગ્ન–આદર્શોના એ રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર છે 'લગ્ન એ પ્રાણવિકાસનુ વ્રત છે' એમ પોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ઉચ્ચતમ આર્યભાવના તેમની કલાના પ્રાણરૂપ મને ઘણી રીતે લાગે છે...સખીમંડળ પરંપરા પૂછે છે. પ્રેમનું કારણ શું? રૂપાળા, ગુણીલા

યશસ્વી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ઘડયા છે.' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છે:

'સહિયર! ઝીલજો રે
સલૂણાં જીવનના સ્વપ્ના'—

આમ ભ્રમરો સાથે વસુન્ધરા કટુમિષ્ટ રમતોની રંગી બને છે, ત્યાં અનાર્યમંડળ દસ્યુઓ સાથે અઘોરનાથ ગંગાદ્વારના નરમેધમાં આ 'પદ્મણી'ના હોમ માટે તેનું હરણ કરવા આવે છે, પરંતુ વીરાગનાની દૃષ્ટિમા કોટિ ભાનુ છે, તેના ચાપગળમા જાદૂ એવો છે કે બધા ભાગી છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે. આમાં પણ કવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પદે પદે છે; અને એવા કલ્પનાત્મક વાતાવરણમા જેવું યથાસ્થિત વર્ણન ધારીએ તેવું છે. સામગાતા અને ઋષિબાળકો ભરતભૂમિની ગુણગાથા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમા, માલિનીતીરના તપોવનમાં, 'એકવેણીબદ્ધ, વલ્કલધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સમી, તપસ્વિની શકુન્તલા, કુંજઘટામાથી પધારી,' યૌવનના રસસ્મરણોની કલા વિસ્તારે છેઃ એ એકાકિનીના ઉદ્‌ગાર આપણા હૃદયના ઉંડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતા:—

અરે રે લાબા આયુષ્ય એટલે શુ
સ્નેહસૂનાં જીવન! × ×
સંસારની પંખિણીઓ સરિખડી
સખીઓ એ ઉડી ગઇ.
પ્રેમનો કલાધર મોરલો,
સંસારવનમા નાચી-નચાવી,
કલાઓ કરી આથમ્યો.
જીવનમા વિધવિધરંગી પુષ્પો ખીલ્યા,
કરમાયા ને ખરી પડયાં. × ×
તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમા.
તપોવનમા ઉછરેલાને બીજું શુ હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્‌ભુત, સૂચક, જીવનના કરુણ મંત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી મને આ મર્મસ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમા ઝૂરે છે ને પોતાના ભરતદેવ કાજે જીવે છે: રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શું શુ થતું હશે!—ઉરના એકાત કેવા ભડકે બળે છે!—

"સ્મરણો! મા સતાવો, હું બ્હાવરી"—એ ગીતમા અલંકાર પરંપરા સાથે સૂચનો મર્મસ્પર્શી ને મધુર છે.

માતા, પુત્ર ને કણ્વમુનિનું ત્યા મિલન થાય છે. માતાના ઉરના કોડ સુજ્ઞ પુત્ર ઠગી જાય છે, પણ—

'માતા! મ્હારું વ્રત છે, દિગ્વિજય પહેલાં ના પરણવું.'

કણ્વમુનિ જેવા તપોધનને પણ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રકટે છે. પુરાણા સંસ્કાર જાગે છે—'**सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं, सर्वैरनुज्ञायताम्।**'

બીજા અંકનો પડદો વિંધ્યાટવિના મહાવનને તીર ચન્દ્રાનન સરોવરના ઉપવનમાં, ગૌરી-ઉત્સવના જાગરણની પાછલી રાત્રે ઉઘડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંતાકુકડી રમે છે. નાયિકા દાવમા એકલી પડતા હૃદયદેશે પોતાના પ્રિયતમને શોધે છે, સખીઓ આવી ખૂબ ગમ્મત કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધન્વાના ગલિપચિ કરતા પ્રહારમાથી હસતી હસતી, હસ્તાંજલિમાં મુખચન્દ્રને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શુ કહે છે!—
"કોઇ યે જાગ્યું છે કદી જીવનનાં સ્વપ્નોમાથી,
કે મ્હને જ જગાડશો એકને?"

સખીઓ મ્હાત થઈ. ત્યારબાદ સખીમંડળ રાસ રચે છે; તેવામા સરોવરમા જળક્રીડા કરવા પ્રાતઃકાળમા હાથી-હાથિણીઓના જૂથ આવે છે. ભરતદેવના સુભટો હાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

માટે ત્યાં આવે છે. વસુન્ધરા ક્રોધે ભરાય છે, ત્યા ભરતદેવ એકાએક પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને વિચિત્ર સંયોગોમા મધુર મિલન થાય છે. રાજેશ્વર પ્રેમ ને નમ્રતાથી કહે છેઃ સૌન્દર્યના ને જળક્રીડાના ઉપવનોમા અણુતેડયા અતિથિ છીએ આપણે." સાક્ષાત્ પૂર્ણ દર્શન થતાં 'આશ્ચર્યચકિત દર્શન-મુગ્ધ, વાચાબદ્ધ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે.' સામ્રાજ્ઞીપદને શોભે તેવાં સૌન્દર્ય તથા વીરત્વ નિહાળતા ભરતદેવના હૃદયસાગરમા અપૂર્વ ભરતી આવે છે, પણ પોતાના જીવનવ્રતનું સ્મરણ કરી સંયમરશ્મીઓ ખેંચે છે, ને વિદાય થાય છે. થોડી વારે મુગ્ધાની પ્રેમ સમાધિમાંથી જાગી નાયિકા સખીઓને પૂછે છેઃ "ગયા ?" સખીમંડળ 'દિલના પીંજરમા પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી' નું ગીત ગાય છે; ને ચન્દ્રિકા ઘણુંજ સુંદર પ્રેમરહસ્ય તારવે છે, "આવ્યા ત્યારે ઉચ્ચરી યે નહીં, ને ગયા ત્યારે દિશાઓ શોધશો હવે"– આવી નાયિકાની પ્રેમપરવશ નિઃશસ્ત્ર સ્થિતિમાં દસ્યુઓ ફરીથી આવી એ પદ્મિનીનુ હરણુ કરી જાય છે.

બીજા પ્રવેશમા વ્યાઘ્રામ્બરધારીના વેશ ભજવાય છે. ત્રીજા પ્રવેશમાં અમરકંટકના આદર્શ યોગીરાજ કલ્પ્યા છે. વાઘ ને વાઘણ બે બાજુ છે ને વૃદ્ધાવસ્થામા પણ એવો યૌવનનો તેજઅંબાર કે ચક્રવર્તીનાં રત્નો પણ ઝંખવાય છે. શિષ્યભાવે આદેશ માટે ભરતદેવ ત્યાં આવે છે. ગોત્રસમાસનો જીવનમંત્ર ગુરુજી રાજરાજેન્દ્રને આપે છે, અને લોકકલ્યાણનું જીવનલક્ષ્ય નિરંતર રાખવા પ્રબોધે છે. આ પ્રસંગે ઉર્વીટવિના માર્ગો માટે, વાત્સલ્યયુક્ત સુંદર શીખામણુ આપે છે.

> જગતની ભૂલભૂલામણીમાં
> ગભે! બાપુ ભૂલો પડતો;
> જજે દાર શો, જીવન પન્થે સીધો,
> ઇતિહાસને ઘડતો.
> નદીનુ આ વહે ઝરણું,
> કિરણ ઉતરે પ્રભાવરણું;
> સજન! એ ભાગ્યનું ભરણું,
> અમૃતનો ઓઘ જો રહડતો.
> જગત્ સુણ! જો! પુકારે છે,
> શું આવે કો? ઉગારે છે?
> ફરજ એ આર્ય! ત્હારે છે,
> યુગોયુગને ફરે ઉડતો.
> વરસ એ મેહુલે ત્હારે,
> ભીંજવ જગને સુધાધારેઃ
> જુવે તુજ વાટ ભવઆરે,
> ભૂખ્યાતરસ્યાના આત્મન્ તો."

પ્રબુદ્ધ રાજર્ષિ માટે સનાતન સુંદર રહસ્યોથી ભરેલા આ મનોહર ગીતમા સૌન્દર્યના ચમકારા કોને નહિ જણાય? ચોથા પ્રવેશમા રંગ-અખાડાનું દૃશ્ય છે. પુરાણી છતાય નવલી રાજરમતો બન્ને પક્ષના યોધરાજો રમે છે. વીરો એક એકથી સવાયા છે.

પાચમા પ્રવેશમા ગંગાદ્વારના અદ્ભુત કુદરતના સૌન્દર્યમા માનવ ક્રૂરતા ને દસ્યુના દાવાનળ છે; ત્યા ભરતદેવ આવી ગંગાદ્વાર જીતી વસુન્ધરાનો ઉદ્ધાર કરે છેઃ પ્રેમીઓનો પ્રેમ સુદૃઢ દેવપ્રેમ બને છે. દેવાંગનાઓ સર્વ રીતે અંતરીક્ષથી મદદ કરી નીચલુ લલિત, આર્ય ભાવોથી રસાર્દ્ર ગીત પડદો પડતાં ગાય છે.–

> પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!
> આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચોર.
> × × ×
> આડું જૂવે, પાછું જૂવે, સંકોરે સાળુકોર,
> અણબોલી ઉડન્તી કરે આખડલી મદશોરઃ
> પ્રીછજો એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!

ત્રીજા ને છેલ્લા અંકમાં. મહાકાલેશ્વરની સાયંઆરતી સમયે પડદો ઉપડે છે આ પુણ્યમંદિરમા યોધરાજો એકત્ર થયા છે, તે પ્રસંગે અવન્તીનાથ મુકુન્દકે આદર્શ આર્ય, પૂજ્ય ભરતદેવની

પ્રશંસા કરે છે. બીજા પ્રવેશમા, બ્રહ્મવર્તમાં બ્રહ્મસભા મળેલી દેખાય છે. ઋષિકુમારો ઉપનિષદ્‌ના ગાન ગાય છે, આચાર્યપદે કણ્વમુનિ તથા રાજમાતા શકુન્તલા ઉભય વિરાજે છે; તેઓ આર્યાવર્તની ઉન્નત એકત્ર ભાવનાનો પ્રબોધ સરસ કરે છે. "શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે, સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે, જીવનવિધાન એક છે:" એ પ્રશ્નો ચર્ચાય છે: 'આર્યત્વનું ધર્માંમન ક્યાં સ્થાપવું? અને વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં?' એમના નિરાકરણ પછી બ્રહ્મસભા ભરતદેવને 'રાજર્ષિ'નું મહાબિરદ અર્પવાનો નિશ્ચય કરે છે. ત્રીજા પ્રવેશમા, ઉજ્જયિનીનો નગરચોક શણગારવાની તૈયારીઓ રમઝટ ચાલી રહી છે; ત્યા દેવાગનાઓ પણ ઉતરે છે. વસુન્ધરાનું પ્રીતિપાલન કરનારી દેવાગના એને જીવનનો મોંઘો યંત્ર પઢાવે છે એ આખો પ્રસંગ જીવનરહસ્યો ને ઉચ્ચ ભાવનાથી ઓતપ્રોત છે:–

"વસુન્ધરે! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર
દેવભોમનાં દેવજીવન તને દાખવ્યાં.
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ, જીવનના ઉલ્લાસ ને આનંદ,
કલાધરોના કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સરસ્વતી ઉપાસના,
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ.
કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન–ઘેરા રાજમાર્ગ,
દેવોના દેવત્વના મૂલતત્વો
નયણે નિરખ્યા, આયુષ્યમા ઉતારજે,
દિલને દાખવ્યા, સંસારમા વિસ્તારજે."

આ પ્રમાણે, 'રસયોગીની' થવાનો વસુન્ધરાને જીવનઆદેશ છે. આ જ પ્રસંગે આર્ય સ્રીત્વની પ્રશંસાનુ દેવાગનાઓનુ ગીત ઘણુ જ સુદર છે: 'અયિ! ગુણિયલ કુલરસિકાકેશ અમ ભારતરત્નો!' એ નગરચોકમા જ મસ્ત ગાંડો હાથી તોફાન મચાવે છે તેનું ચિત્ર તાદશ છે. અંતે ભરતદેવ એ જયલંકાને વશ કરી શકે છે. ચોથા ને છેલ્લા પ્રવેશમા, અવન્તીનો સ્વયંવરમંડપ કવિની કલ્પનાના અદ્‌ભુત સુંદર રંગે રગાયલો છે. નાયિકાની બધા રાહ જૂવે છે, ત્યાં પ્રફુલ્લેલી નંદનવેલીઓ સમી દેવાગનાઓની વચ્ચે ફૂલ હિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા ડોલતી હોય છે, અને દૈવી ગીત ગવાય છે:

"સંકોરી આભ કેરી ઝાલરો
સુન્દરી ઉતરે સસારમા"

અંતમા, રાજર્ષિ ભરત સ્વયસ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે કે તરત જ વસુન્ધરા પોતાનું સર્વસ્વ વરમાળા સાથે સમર્પે છે. "મ્હારે યે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ! અખંડ એમ વિરાજી રહેજો..." પડદો છેલ્લો પડતા, આર્યસેના–"હો! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુંડો!" એ આર્યભાવવાના સનાતન વિજયનું, તે વિશ્વભાવનાથી ઓતપ્રોત એવું મહાગીત ગાઇ રહે છે.

× × ×

આ કલ્પનાપ્રધાન ઐતિહાસિક નાટકની સમાલોચના કરતાં, રા. કવિની ગગનચુંબી ભાવનાઓ, કુદરતના વિલાસમા અનહદ પ્રેમ, તલસ્પર્શી માનવ રહસ્યોનું પ્રસંગે પ્રસંગે સૂચન, અપૂર્વતાના ચમત્કાર, પદે પદે ગીતો–રાસોદ્વારા ઝરતા રસ વગેરે તત્ત્વોની આપણે કંઇક ઝાંખી કરી ગયા. જ્યારે કવિની કલ્પનાના પૂર રોક્યા રોકાતાં નથી ત્યારે ઘણાં ભયસ્થાનો રહે છે. કેટલુંક અસ્વાભાવિક, અસબંદ્ધ કે વિચિત્ર પણ ઘણાને લાગ્યા વિના નથી રહેતું. કલ્પનાના પૂરને સંયમમાં રાખવાના અનેક માર્ગો છે–વસ્તુ તથા શૈલિ પરત્વે. વાર્તા ઇતિહાસમૂલક હોવાથી, અપૂર્વતાના ઉડ્ડયનો હોવા છતા, કવિની કલમ ઉપર કેટલોક સયમ કેળવાયો છે. શૈલિમા પોતે જો સામાન્ય વૃત્ત કે છંદના બંધનો સ્વીકારે તો તેમની કલા કદાચ ઘણી વધારે લોક-

પ્રિય બંને ! પરંતુ પોતે સિદ્ધાંતથી પણ અપ-ઘાગવમા માને છે, ને 'ડોલન' (Rhythm) કાવ્યશૈલિનો આત્મા છે–એમ કહે છે. આ પ્રસંગે વિવાદમાં સમય ખોવા કરતા, શુ સત્ય ફલિત થાય છે તેનો વિચાર આવશ્યક છે. રા. કવિની પ્રતિભાશક્તિ માટે બે મત હોઇ જ ના શકે. પ્રત્યેક પ્રતિભાસંપન્ન કવિ નવા માર્ગો યોજી ભાષા ને સાહિત્યનો નવલ વિકાસ સાધી શકે છે; છતાં એ પણ સત્ય છે કે કવિની પ્રતિભા વિનાના ઘણાના આવા પ્રયાસો કેવળ હાસીપાત્ર જ નીવડ્યા છે. બીજું, રા. કવિનો આત્મા કલ્પના ને ભાવનાથી ઓતપ્રોત (Romantic) હોવા છતા, કલાની દૃષ્ટિથી, આલેખનવિધિમા એક શિષ્ટરીતિ (Classical method) પસંદ કરે છે,–એટલે કે, પોતાનાં કાવ્યો, નાટકોના બાગને, રસમાળીની માફક, સુંદરમાં સુંદર બનાવવાને વર્ષોના વર્ષો સુધારા-વધારા કરી, પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોને સંતોષવા, ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે. આથી અપૂર્વતા સાથે શિષ્ટ રીતિનો સંયોગ, શ્રી–સરસ્વતી સમો કે ગંગા–યમુના સમો પવિત્ર ને સુદર બને છે.

ઉપરાત, રા. કવિના બધા આદર્શો આર્યત્વની સનાતન સુંદર ઉજ્જવલ ભાવનાઓ ઉપરથી ઘડાયા છે. આપણા શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો તથા ગીતાજીના ભાવો ને ભાવનાઓ, શ્લોકો ને વાક્યો તેમની કૃતિઓમા આપણને પુરાણી પુણ્યતાનું સ્મરણ કરાવ્યાં જ કરે છે. દેશભક્તિ તેમના અંગે-અંગમાં છે. સર્જન જૂની આર્યભાવનાઓ તથા સંસ્કારો,–લગ્નભાવનામા, આર્યસ્ત્રીત્વના ભાવમા કે આર્યત્વના વિજયી કીર્તિધ્વજમા–આપણામા શુદ્ધ પ્રીતિ ને માન ઉત્પન્ન કરે છે. સાથે સાથે કાલિદાસ, ભવભૂતિના ઉન્નત સંસ્કારો પણ પ્રસંગે જગાવી, આપણને એ રસસ્મરણોની તાજી પીછાન કરે છે. આલેખનવિધિમા, ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા (Evanescent) ભાવોના નિરૂપણમા રા. કવિ અર્વાચીન સાહિત્યમાં શૈલીની માફક ઘણે ઉંચે સ્થાને વિરાજે છે. શબ્દચમત્કૃતિમા, સુયોગ્ય શબ્દોની મનોહર ફુલગુંથણીમા, રા. કવિ કવિશ્રી દયારામ પછી સર્વોત્તમ છે એમ હુ માનુ છું.

ઉપસંહારમા, રા. કવિની કવિતા, અવન્તીની હવેલીઓની માફક, 'આભથી વાતો કરે છે;' અને એમની શૈલિ પણ, 'વર્ષા–વૈભવવન્તી વિશાળપટશાળી શિપ્રા' ની માફક ગંભીરભાવે વહે છે. પ્રસ્તુત નાટકમા, આર્યત્વનું એકત્વ તથા લોકસંગ્રહનો મહાન આદેશ–એ મુખ્ય તત્ત્વો છે. છતા, કવિનો હેતુ વિદ્વાન રસિક મંડળનું મનરંજન કરવાનો પણ છે. કારણ કે રસ ને સૂક્ષ્મ ભાવોનું સુંદર આલેખન મોહ પમાડે તેવા છે. આ પૌરાણિક વસ્તુ કરતા પણ રા. કવિને વધારે જબરજસ્ત સંયમની આવશ્યકતા રહે છે. અને હાલમા, રા. કવિને મોગલોનો ઇતિહાસ અદ્ભુત જાદૂથી મોહી રહ્યો છે, તો તેનું પરિણામ ઘણુંખરૂં ઘણું જ સુદર આવશે, ને મહાનુભાવ અકબર તથા રસરાજ્ઞી નૂરજહાના કીર્તિ ને સૌન્દર્ય રા. કવિનામા એવો તન્મનાટ મચાવશે ને એવા શાસ્ત્રીય બન્ધનો રચશે કે કદાચ કવિવરની શ્રેષ્ઠ કૃતિયો તરીકે 'અકબર' તથા 'નૂરજહાં' નાટકો હિંદમશહૂર થશે ! અસ્તુ.

૩૩

રા. રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીઃ

પાટણસ્થાપનાનાં તારીખવાર તિથિ

ચાવડાઓના ઇતિહાસ સંબંધી ચોક્કસ વિગત મળતી નથી. કેમ કે એ વંશના રાજાઓને લગતો કોઇ શિલાલેખ સિક્કો કે તામ્રપત્ર[1] મળ્યા નથી. વળી જે ગ્રંથોમા એ વંશને લગતી હકીકત છે, તે કોઇ જોઇયે તેટલી જૂની નથી; જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ પણ એ વંશ થઈ ગયા પછી ત્રણસો કરતા યે વધારે વર્ષ પછી લખાયો છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી પાટણની સ્થાપનાની તિથિ પણ ચોક્કસ ન મળે એમા નવાઇ નથી. સ્થાપનાના તારીખવાર વિશે આપણને આજ સુધીમાં નીચેના છ આધાર જ મળે છે, જેમાની વિગત નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ રાસમાળામાં[2] એક કવિતને આધારે, પાટણ સ્થાપનાનાં સાલ, માસ, તિથિ, અને વાર

વિ. સં. ૮૦૨, માઘ વદ ૭, શનિવાર.

૨ પાટણમાં ગણપતિમંદિરમા ઉમામાહેશ્વરની મૂર્ત્તિ નીચેના લેખ પ્રમાણે—

વિ.સં. ૮૦૨, ચૈત્ર શુદ ૨, શુક્રવાર (પણ આ લેખની લિપિ નવમા સૈકા જેટલી જૂની ન હોવાથી તે બનાવટી મનાય છે.)

૩ પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, વૈશાખ શુદ ૨, સોમવાર.

૪ ધર્મારણ્ય[3] પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, આષાઢ શુદ ૩, શનિવાર.

૫ રાજવંશાવલિ[4] પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, શ્રાવણ શુદ ૨, સોમવાર.

૬ વિચારશ્રેણિ[5] પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૨૧ વૈશાખ શુદ ૨, સોમવાર

હવે આ તિથિઓ પ્રમાણે વાર મળે છે કે નહીં તેનું ગણિત જ્યોતિષ પ્રમાણે રા. રા. મંચેરજી પેશુતનજી ખરેઘાટ એઓ સાહેબે મ્હારી વિનતિ ઉપરથી કરી જોયું, તેનું પરિણામ નીચે મુજબ છે—

વિ. સ. ૮૦૨=ઈ. સ. ૭૪૬

માઘ વદ ૭ મંગળવાર = જાન્યુવારી ૧૮ મી.
ચૈત્ર શુદ ૨ રવિવાર = ફેબ્રુવારી ૨૭ મી.
વૈશાખ શુદ ૨ સોમવાર= માર્ચ ૨૮ મી.
આષાઢ શુદ ૩ શનિવાર = મે ૨૮ મી.
પ્રથમ શ્રાવણ શુદ ૨ શનિવાર= જૂન ૨૫ મી.
દ્વિતીય શ્રાવણ શુદ ૨ રવિવાર= જુલાઇ ૨૪મી.

વિ. સ. ૮૨૧=ઇ. સ. ૭૬૫

વૈશાખ શુદ ૨ ગુરુવાર = માર્ચ ૨૮ મી.

બધો વિચાર કરી જોતાં, બનાવને નજીકનો અને વિશ્વસનીય આધાર મળી જાય ત્યા સુધી, આપણે એવું અનુમાન કરી શકિયે જે વૈશાખ શુદ ૨ સોમવાર એ દિવસે સ્થાપનાની ધર્મ-ક્રિયા થઈ હશે, અને તે વખતે શરૂ કરેલું યજ્ઞનું સત્ર બે માસ ચાલ્યું હશે. તથા લોકો ખરેખર આષાઢ શુદ ૩ શનિવારથી ગામમાં રહેવા આવ્યા હશે. મિરાતે સિકંદરીમા પણ અખાત્રીજ જણાવેલી છે. અને પાટણમા લોકવાયકા એમ છે કે તે શનિવારે વસેલું છે. શનિવાર અને આષાઢી ૩ ખરા વસવાટના આરંભનો દિવસ હશે અને અખાત્રીજ ને સોમવાર મુહૂર્ત્ત પ્રમાણે ધર્મક્રિયાના આરંભનો દિવસ હશે એમ જણાય છે.

ટિપ્પણ.

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ ઇ. સ. ૧૮૮૧ નવેંબરના અંકમા વનરાજનું જે તામ્રપત્ર છપાયુ છે તે બનાવટી માબીત થયું છે.
૨ રાસમાલા (ગુજરાતી), આવૃત્તિ ૩ જી, પૃ. ૪૧.
૩ આ ગ્રંથ મોઢમાન્ડ ઓફિસ તરફથી છપાય છે.
૪ ફાર્બ્સસભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની વિગતવાર યાદી, પૃ. ૫૧.
૫ વિચારશ્રેણિની પ્રતો રાજકોટ વોટસન મ્યુઝીયમમા, મુંબાઈ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમા, અને પૂના ભાણ્ડારકર ઓરિયેંટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સરકારી સંગ્રહમા છે.

∵ રા રા. મોદીની સૂચના ઉપરથી છેલ્લી પ્રત મેં જોઇ છે. તેમાં રાજાવલિમાં નીચે પ્રમાણે છે –

तदनु संव० ८२१ वर्षे वैशाख सुदी २ सोमे चाउडावंशोत्पन्नः श्रीवनराजः श्रीअणहिलपुरं अस्थापयत् ॥

આ પછી એ પુસ્તકમાં ચાઉડા વંશના રાજા આઠ, તે બધાનો મળીને રાજ્યકાલ ૮૨૧ થી ૧૦૧૬ સુધી ૧૯૬ વર્ષ. મૂલરાજ છેલ્લા રાજાનો દૌહિત્ર ૧૦૧૭ માં ગાદીએ આવ્યો વગેરે લખ્યું છે શ્રીજયસિંહદેવ સુધીની યાદી, આપણી અર્વાચીન ઢબે કોઠો બાંધીને નોંધિયે તો નીચે પ્રમાણે બધી વિગતો ગોઠવાય છે —

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે કોઠો.

વંશ	રાજાનું નામ	આગલા રાજા સાથે સગપણ	રાજ્યનાં વર્ષ	વિ. સં. કઇ સાલથી માંડીને કઇ સાલ સુધી
ચાઉડા આઠ રાજા			૧૯૬	૮૨૧ થી ૧૦૧૬–૧૭
	વનરાજ	—	૬૦	૮૨૧ થી ૮૮૧
	યોગરાજ	પુત્ર	૯	૮૮૨ થી ૮૯૦
	રત્નાદિત્ય	—	૩	૮૯૧ થી ૮૯૩
	વૈરસિંહ	—	૧૧	૮૯૩ થી ૯૦૩
	ક્ષેમરાજ	પુત્ર	—	૯૦૩ થી ૯૪૩
	ચામુંડરાજ	પુત્ર	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૦
	ઘાઘડ	પુત્ર	૨૭	૯૭૧ થી ૯૯૭
	—	પુત્ર	—	૯૯૮ થી ૧૦૧૬–૧૭
ચોલુક્ય	મૂલરાજ	દૌહિત્ર	૩૫	૧૦૧૭ થી ૧૦૫૧
	વલ્લભરાજ	પુત્ર	૧૪	૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫
	દુર્લભરાજ	ભાઈ	૧૨	૧૦૬૬ થી ૧૦૭૭
	ભીમદેવ	ભાઇ નાગિલનો પુત્ર	૪૨	૧૦૭૮ થી ૧૧૧૯
	શ્રી કર્ણદેવ	પુત્ર	૩૦	૧૧૨૦ થી ૧૧૪૯
	શ્રી જયસિંહ	પુત્ર	૪૯	૧૧૫૦ થી ૧૧૯૮

કોઠાના ચોથા અને પાંચમા ખાનામાં જે આંકડા મોટા લીધા છે તે સંખ્યા અને ને સાલ વિચારશ્રેણિમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે બાકી સાલો આપી નામુની ઉપરથી ઉપજાવીને ઉમેરેલી છે.

પાટણની સ્થાપના અને વનરાજના રાજ્યનો આરંભ ૮૦૨ માં ગણિયે, અને વનરાજે ૮૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એ અસંભવિત માનિયે, તો આરંભે જ વીશ વર્ષનો ફેર પડે છે, તેને લીધે આ કોઠામા બીજા ફરક અને ક્યા ક્યા ફેર માલુમ થાય ?

સંગ્રહકર્ત્તા.

૩૪

અ. સૌ. લીલાવતી શેઠ:

સૃજનજૂનાં સ્વપ્નાં

બાળપણમા જોયેલા સ્વપ્ન તમે ફરી કંઇ યાદ કર્યાં છે? એ સ્વપ્ના જોતી વખતે બાળપણને સહજ આશા અને શ્રદ્ધાના સ્વર્ગીય પ્રકાશનો તેમાં ઓપ ચઢતો મોટપણે એ સ્વપ્ના કરતાં ય સરસ વસ્તુઓ તમે મેળવી શક્યા હો, તોયે એ પ્રકાશનો ઓપ ખોયો તે તો ખોયો જ.

ધારો કે તમે નાનાં છો–ઘણા નાના છો. માના ખોળામા બેસી પેલા તારાઓની ઉઘાડ મીંચ થતી ઝીણી ઝીણી પાંખોને જોતા તમને પણ એવી પાખો મળે તો ઉડી જવાનું મન નથી થયું?

તમે સુંદર છો તેની તો તમને ખાત્રી જ છે. અને જે તમને 'આ છોકરી બહુ સુંદર અને હોંશીઆર છે.' એવું કહે તેનું બધું કામ કરવા તમે તૈયાર છો. તમને એ કહેનાર માણસ ગમે તેવું હોય તો યે થોડું ઘણું તો જરૂર ગમવાનું જ.

તમે બગીચામા જઇ થોડાક ફુલો છાનામાના ચુંટી વનદેવીની માફક તમારી જાતને કોઇવાર શણગારી નહોતી કે? અને પેલા હોજમાં જઇ તમારું પ્રતિબિંબ તમે જ્યારે જોતા હો, ત્યારે પેલી જળદેવીઓ તમારાથી વધારે સુંદર છે એવું કોઇએ તમને કહ્યુ હોત તો તમે તેનું કહ્યુ કંઇ માન્યુ હોત ખરૂં?

મોટાભાઇનું તમારા પર ઘણું જ હેત હતું, ને તમને પણ મોટાભાઈ ઘણા જ ગમતા અને ભાઇની સાથે વાંચવા આવતો પેલો સુરેશ પણ જરીક જરીક ગમતો. એ સુરેશને ચીઢવવાની કેવી ગમ્મત પડતી? એના ચાળા પાડતા તમને કૈં અજબ આનંદ આવતો. એ આખો ફાઢે ત્યારે તમે હસી પડતાં. એ તમને કંઇ શીખવવા આવે ત્યારે તમે તોફાન કરતાં. એને ખબર ન હોય ત્યારે એક વાળ તોડી એના મુખ ઉપર ગલી ગલી કરતા, ને એ ભૂલમાં માખી સમજી તમાચો મારે તે જોતા તમને ઘણી જ મજાહ પડતી.

તમે એને બને તેટલું પજવતા પણ એ ન આવે ત્યારે તમને ગમતું નહીં. એ તો કોઈ ચીઢવવાને નહીં મળે તેથીસ્તો.

ને બાપા જે દહાડે તમને નાટકમાં લઇ જવાનું કહે ત્યારે? આખો દહાડો તમે કેટલા ઉમંગથી દોડાદોડ કરતા? ને બા તમને સારા કપડા પહેરવાના આપે તો તો તમારા આનંદનો પાર જ ન રહેતો.

નાટકમા રાજારાણી સારા સારાં કપડા પહેરી વાતો કરી જાય ને ગાયન ગાઇ જાય તે તમે ખૂબ આતુરતાથી જોતા. તમે પણ મોટાં થશો ત્યારે તમારા વર જોડે એમ જ વાત કરવાના, પણ બા ને બાપા તો એમ કંઇ કરતા નથી; પણ જો એ નાટકમા જ રહેવાનું મળી જાય તો તમને કેવી મજાહ પડે? પછી તો પૂછવાની વાત જ નહીં. તમે રોજ ગાયન ગાયા કરો ને સરસ સરસ કપડા પહેર્યાં જ કરો ને નિશાળે જવાની બધી વેઠ પણ ઉતરી જાય.

બીજે દિવસે સવારે તમે ઉઠો ત્યારે પણ નાટકના સ્વપ્ના તો તમને આવ્યા જ કરે. ને બા વઢે એવી પેલી બેચાર લીટીઓયે છાની છાની ફરતા ફરતા તમે ગણગણ્યા જ કરો ને કોઇ ન જોતું હોય ત્યારે આરસા આગળ જઇ તમારા કલ્પનાના રાજકુમારને ત્યાં ઉભેલો કલ્પી આગલી

રાને જોયલો અભિનય પણ તમે કરવા માંડી પડો. પણ અરે ! પેલી નાની ભાભી નડમાંથી જોઇને હસે છે તેનું તમને ક્યાં ભાન છે ?

ભાભી મોટાભાઇને માટે રોજ ફુલ ચુંટે છે. પણ પેલું સરસ ગુલાબ તો તમે ક્યારનું યે વહેલા વહેલાં જઇને ચોરી લીધું છે. એ તોડતાં હતા ત્યારે તમને પેલો કેવો સરસ વિચાર આવ્યો હતો ? જાણે તમે આમ ફુલ તોડતાં હો, ને તમારો રાજકુમાર એકદમ પાછળથી આવીને તમારી આંખો દાબે ને તમે શરમાઇ જાઓ–ભાભી શરમાઇ જાય છે–ને પેલું ફુલ તમે તમારા રાજકુમારને આપો ને પછી તમે બંને હાથમા હાથ નાંખીને પેલા તળાવની પાળે બેસીને વાતો કરો. રાજકુમાર દૂર દેશ જવાનો હોય ને તમારે માટે શું શું લાવશે એ તમને કહેતો હોય ! કેવું સરસ ! અજબ !

ને પછી તમે મોટાં થશો ને રાજકુમાર સાત સમુદ્રની સફર કરી પાછો આવશે ને પછી તમે બંને પરણશો. ખરૂં કેની ? એ તો જાણે નક્કી જ વાત, એમા વળી પુછવાનું શું ?

રોજ રોજ ફુલ તોડતાં તમે આવા વિચાર કરતા ને એ રાજકુમારની વાટ જોતા. પણ કોણ જાણે કેમ એ કોઇ દિવસ આવતો જ નહીં. ને પછી તો તમે કંટાળતા ને જરા ગુસ્સોએ આવતો. એ ન આવે એવાની રોજ રોજ વાટ કોણ જુવે ? ને વળી બા તમારા વિવાહનીએ વાત કરતી હતી.

તમને છબી પડાવવાનું ઘણું જ મન થતું. પડોશની ચંદાએ તો બે વાર છબી પડાવી છે. એકવાર વીણા વગાડતા ને એકવાર માલણની માફક ફુલ છાબ લઇને જતી હોય તેમ. તમે છબીમા કેવી રીતે શોભશો ? કોઇ ન જુવે તેમ બેસવાની ઘોડી ઘણી ઢબ અજમાવી જોઇ હોય તો કેમ ? પણ બા જાણે તો શું ?

એક વાર તમારી બહેનપણીએ એના વરને કાગળ લખ્યો. જે તમે કહ્યું કે મને એનાથી યે સરસ કાગળ લખતાં આવડે છે. નિશાળની નોટબુકમાં તમે એને કાગળ લખી બતાવ્યો. પણ બાપા એક દહાડો ભૂલેચૂકે એ કાગળ જોઇ ગયા ત્યારે તમે કેવાં શરમાઇ ગયા હતા તે યાદ છે ?

હવે તો બા કહેતી કે ' છોકરી મોટી થઇ છે " જે તમને ય એમ લાગતું કે હું મોટી થઇ છુ. હવે સુરેશ આવે છે ત્યારે તમે પહેલા જેટલું એની સાથે તોફાન કરતાં નથી. પણ તમને એણે લખી આપેલી કવિતા વાચવામાં હવે ઘણો જ રસ આવે છે. પણ તે તો એ કવિતા સરસ હતી. તેમા પણ એનુ નાક ઘણું જ લાબું છે. તમને એ ખેંચી કાઢવાનુ મન થયા વગર રહેતું નથી. અને એને એક ચીબી વહુ મળવાની છે એવું જોષી મહારાજ થઇ કહેતાં-એ તમે થાકતાં નથી. ને કાળી પણ ખરી જ, જે એવું કહેતા કહેતા તમે મોટા થયાં છો એ વાત ભૂલી જાઓ છો. ને જરા આંખો નચાવી હસી લઇ સુરેશ ખીજવાય તે પહેલાં તો તમે નાસી જાઓ છો.

પણ પેલી અંધારી રાત યાદ છે ? નાનો બાબુ મરી ગયો ત્યારે તમે બાની કોટે વળગી કેટલું યે રડયાં હતા તે ? તમને પણ તે દિવસે મરી જવાની કેટલી બીક લાગી હતી ? મરી ગયા પછી શું શું થતું હશે ? સારા કામ કરે તે સ્વર્ગમાં જાય ને નઠારા કરે તે નરકમાં જાય એવું બા કહેતી હતી. બાબુ સ્વર્ગમા ગયો હશે કે નરકમા ? બાબુ બહુ સારો છોકરો હતો. પણ તમે એની સાથે બરાબર વર્તતાં ન હતાં. એક વાર તમારી નોટ એણે ફાડી નાખી ત્યારે તમે એને ગુસ્સામા એક તમાચો ચોડી કાઢયો હતો ને એકવાર તમારી બહેનપણીને ત્યા જતા એ પાછળ પડયો ત્યારે તમે એને ધમકાવી કાઢયો હતો. તમને આ બધું એ રાતે કેટલું

સાલતું હતું ? બાપુ ફરી જીવતો થાય તો તમે એને કેવી સારી રીતે રાખો ? તે દિવસે સારા થવાના કેટલા બધા નિશ્ચયો તમે કર્યા હતા ? બાપુ ફરી એક જ વાર જીવતો થાય તો ?...

પણ તે વખતે તમે બાળક હતા તેથી આ શોક તમારા મનમા બહુ ટકયો નહીં, ને થોડા દિવસમા માસીને ત્ય રમાના લગ્ન વખતે તો ફરી પાછા તમે આનંદમા આવી ગયા, ને રમા ઘરેણા પહેરી ગોરજ પાસે બેઠી હતી ત્યારે ને લગ્ન પછી એકી બેકી રમતી હતી ત્યારે તમે શા વિચાર કર્યા તે કહી દઉં કે ? જાઓ નથી કહેતી.

હવે તમે કોઇ મળવા આવે તો પહેલાંની માફક બહારના ખંડમા એકદમ દોડી નથી જતાં પણ આયનામા એક છુપી દૃષ્ટિ ફેંકી જરા વાળને ઠીક કરી લ્યો છો, ને તમે જરા સારા દેખાઓ છો તે જોઇ થોડું મનમાં જ હસી લ્યો છો ન્યાતમા સરલા રૂપાળી કહેવાય છે પણ તમે ય કઇ એનાથી ઉતરતા નથી, ને તમે હસો છો ત્યારે તો તમે એનાથીએ વધારે સારા લાગો છો. ન્યાતમા કેટલા વર તમારી વાટ જોઇને કુંવારા રહ્યા હતા ? પણ તમને પેલો લાંબા નાકવાળો સુરેશ જ–અ–રાક વધારે ગમતો. ખરી વાત ને ? શરમાઇ ના જશો નહીં તો હું બીજું પણ કંઇક કહી દઇશ.

તે દિવસે માણેકઠારી પૂર્ણિમાની સાંજે તમે બધા વાડીમાં જમવાના હતા ત્યા યે તમે સુરેશ સાથે શુ કરતા હતા ? પેલા હોજની પાળ પર બેસી તમે એકાં બેઠા ચદ્રમા જોતા હતા ને પાણીમા બીજા કોઇકનો પડછાયો દેખાયો ત્યારે તમે કેવા ચમકયા હતાં ! પણ એ સુરેશ છે એમ જણાયું ત્યારે તમે જાણે જાણતા જ નથી એમ હાથથી પાણી હલાવવા માડયું હતું. સુરેશે પુછ્યું વાસંતી ! અહીં શું કરે છે ? તમને સીધો જવાબ દેવાનું મન થયું પણ વળી તમારો તોફાની સ્વભાવ આડે આવ્યો 'તમારે શી પંચાત' કહી તમે ભીના હાથે સુરેશ પર પાણીના છાંટા ઉડાડયા. સુરેશ જવાને બદલે તમારી સાથે પાળ પર આવીને બેઠો. એણે પૂછ્યું

"વાસંતી ! તારો વિવાહ થવાનો છે "?

"મને શી ખબર ?"

"મને મોટા ભાઇ કહેતા હતા."

"તે હશે, થવાનો હશે તો અમે પરણીશું" તેમ જરા બેદરકારીથી પણ આડી આંખે સુરેશને જોતાં જવાબ દીધો.

"તું પરણી ને શું કરીશ"?

"મારા વરના માથા પર આમ પાણી નાખીશ" તમે ખોબો ભરીને સુરેશના માથા પર પાણીની ધાર કરીને નાસી ગયા ને સુરેશ માથું ને કપડાં ખંખેરતો–"ઉભી રહે ! આવું તોફાન કરે છે કે ?" એમ કહેતો દોડયો, તમને દોડતા પકડી પાડી. તમને શી શિક્ષા કરવી એ વિચારમા જરા એ ઉભો. પણ તમારી હસતી આંખો જોઇ તમને એણે છોડી દીધાં. ને તમે "ચીબી ભાભી ! ચીબી ભાભી" કરતા ફરી પાછા દોડી ગયા. આ બધું યાદ છે કે ભુલી ગયા ?

ને પછી થોડે દહાડે બાએ સુરેશ સાથે તમારો વિવાહ કરવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારે શરમ, તોફાન ને લુચ્ચાઇથી તમારી આંખો કેવી ચમકી હતી ? તે દિવસે માથા પર પાણી નાખી તમે એને ચીઢવ્યો હતો પણ તમે એને મનાવી શકશો એવી તમને ખાત્રી નહોતી ? પણ હવે તો એ આવે ત્યારે તમે નાશી જતાં ને એ તમને ન જુવે ત્યારે છાને છાને તમે એને જોઇ લેતા. થોડા દિવસથી એણે તમારી સાથે ખોટું ખોટું અતડાપણું શરૂ કર્યું હતું ત્યારે તમે એનુ ધ્યાન ખેંચવા કેટલા કેટલા પ્રયત્ન કરેલા ? તમારી પાસે એ બીચારાનું બળ કેટલો વખત ચાલે ?

પેલી ચંદા તમને સુરેશનું નામ લઇ લઇને બહુ જ ખીજવતી. પણ તોય તમને એ ગમતી તો બહુ જ. ને સુરેશના કાગળમા કંઇ સંસ્કૃત શ્લોક કે અંગ્રેજી કવિતા લખ્યા હોય ત્યારે તમે એ ચંદાને ઘેર દોડી જઇ નીતિશતક ને અંગ્રેજી શબ્દકોષોના પાના કેવા ઉથલાવતા? ને તમે બંને સાથે બેસી એનો અર્થ બેસાડવાની માથાકુટ કરતા. પણ કોઇ આવી જાય ત્યારે ચોરી કરી હોય એમ કાગળ સંતાડતા સંતાડતા તમારા મો પર શરમના શેરડા પડતા ને આવનાર બધા હસતા હસતા ચાલી જતા.

તમને વરસાદના ફોરાં ઝીલવાં બહુ જ ગમતા. એક દિવસ અગાશીમા તમે વરસાદના ફોરાં ઝીલતા ત્યારે સુરેશે પાછળ આવી " આ ઝીલેલાં અમૃત કોને દેશો વ્હાલી?" એમ પુછ્યું ત્યારે શરમ અને ગભરાટથી તમારા હાથ છુટી ગયા. એ છુટેલા હાથમાથી જળ વેરાઇ જાય તે પહેલાં તો સુરેશે તે ઝીલી લીધા. ને પછી.........? કંઇ નહી

ને પછી તમે પરણ્યાં.

× × ×

જીવનમા તમને સુખ મળ્યું હોય કે નિરાશાના ઝંઝાવાત તમારે ખમવા પડ્યા હોય પણ કોઇક એકલી ઘડીમા આ બધા ચિત્રો ઘડીવાર તો તમારી રોજની દુનીઆથી દુર તમને જરૂર લઇ જતા હશે. સાદા અને સુજન-ભૂના છતા જે શ્રદ્ધા અને આશાથી એ બધાં જીવનભરના અમૃત બને છે તેટલો રસ પછીના ચિત્રોમા કદી આવતો હશે?

૩૫

રા. રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય :

સાહિત્યમાં કલાતત્વ: કાલિદાસ અને ભવભૂતિ

[ઉજ્જયિનીનો...

* [ઉજ્જયિનીનો વસતીવાળો પ્રદેશ જ્યા પુરો થવા આવે છે તેવા ભાગના એક આમાદની અગાસીમાં શરદના એક સાયંકાળે કાળિદાસ આસન વાળીને બેઠા બેઠા ભૂર્જપત્ર પર લખે છે.

વિશાળ અગાશીમાં ગૃહમયૂરનું જોડું થન-થને છે. નીચેથી વહી આવતા ધૂપનો સુગંધ વાતાવરણમા આહ્લાદ ભરે છે, ને દૂર આવેલા મહાકાલેશ્વરમાંથી આરતીના ઘેરા ઘંટાનાદ સંભળાય છે.

આ રસલીલાથી વિશેષ સમૃદ્ધ એવી આસ-પાસની પ્રમત્તકારી નિસર્ગને કવિ થોડી થોડી વારે નીહાળે છે ને તે સર્વ સાથે અજબ એકતા માણે છે.

* આ કાલ્પનિક સંવાદનો મુખ્ય હેતુ સાધવા માટે તેમાં વર્ષોનાં અંતર વિષેની હકીકતો સાથે પુષ્કળ છુટ લીધી છે પહેલા શતકના કવિને આઠમના કવે સાથે ચર્ચામાં ઉતરતો દાખવ્યો છે સંવાદ જો સફળ લાગે તો આ છુટ-અસાધારણ છે છતાં—ગાપુ ગણાય એમ સહુ કલાપ્રેમી સ્વીકારશે.

એ અનુભવનો ચમત્કાર તેમના રસાર્દ્ર નયનમા વર્તાય છે. માધુર્યની મૂર્તિ સમુ એમનું મુખમંડળ ક્ષણભર અપાર્થિવ ઓજસ્ ધારે છે.

અર્ધ ઘડી વીત્યા પછી લખવાના સાધન પડખે મુકીને તે પલોંઠી વાળેલા ડાબા પગના ગોઠણ પર હાથના દસે આંગળાંના આંકડા ભીડીને ટટાર બેસે છે. નિશ્ચળ આંખે દક્ષિણ–પશ્ચિમ વિંધ્યમાળાનાં દૂર દૂર શિખરો નીરખી રહે છે અને એમની વિચારસરિતનું મધુર મંજુલ ગાન સંભળાય છે.–]

કાલિદાસ

સૃષ્ટિની આ સુંદરતાને અને લોકના ઉર-ભાવોને મેં જીવનભર અવલોક્યા ને આલેખ્યા. બે પાચ કે પંદર વરસમાં મારી પ્રવૃત્તિલીલા સંકેલાશે. અને પછી? (જરા વાર રહીને) અથવા નિર્વેદ શાને ? ...મેં કાવ્યો રચ્યાં તે મારાં પરિકલ્પનોને મૂર્ત કરવાની અનિવાર્ય ઉર્મિઓને લીધે જ. તે–થોડી કે બધી–જગતમાં ચિરંજીવ થાઓ કે નાશ પામો. હું કે કોઇએ કવિજન થોડા જ એવી અમરતા—

અનુચર (પ્રવેશીને)

મહારાજ, શ્રીકંઠ ભવભૂતિ પધાર્યા છે અને આપના દર્શન વાંછે છે.

કાલિદાસ (સાનંદ)

ભવભૂતિ ?–એમને સત્વર અહીં લઇ આવ.

[બે પલમા અનુચર, મુખપર ચિંતાની ફુરતી રેખા, વદને આછી વિષાદ છાયા ને આંખોમા અતલ ગાંભીર્ય ધારતા યુવકને લઇને પાછો પ્રવેશે છે.]

અનુચર

પેલે ખૂણે, મહારાજ, પેલે ખૂણે.

[કાલીદાસને ડાબે પડખે થોડા તસુ દૂરના આસન પર ભવભૂતિ સવિનય બેસે છે]

કાલિદાસ

પધારો કવિરાજ, કુશળ તો છો ?

ભવભૂતિ

આપ સરખાના સદ્ભાવથી

કાલિદાસ (અનુચરને)

દત્ત, કવિરાજને યોગ્ય સત્કારની તૈયારી કર.

(અનુચર નમીને જાય છે.)

કાલિદાસ

કેમ શ્રીકંઠ, આ વખતે શરદુત્સવમાં કં દેખાયા નહીં ?

ભવભૂતિ

ના, આવવાનો તો હતો જ, પણ કેટલાંક મહત્ત્વના કાર્યોમા રોકાવું પડયું.

કાલિદાસ

શુ કે ઘરસંસારની ચિંતા—

ભવભૂતિ

ના, ના, આપણે કવિઓએ તો તે બહુ વહોરવી જ ન ઘટે.

(કાલિદાસની ભમર સહેજ સંકોચાય છે ને પાછી સ્થિર થાય છે.)

—પણ નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રકરણ વિચારી જવાનાં હતા.

કાલિદાસ

અને તે વિચારવાનો અવકાશ તમને શરત્પૂર્ણિમાની રાત્રે જ મળ્યો ?

[ભવભૂતિ પહેલા તો ઝંખવાણો પડે છે. પળેક રહી સ્વસ્થ થઇને ઉચું જુએ છે અને જવાબ આપવાનું કરે છે ત્યા]–

કાલિદાસ

પુરજનોએ અમૃત રેલતી જ્યોત્સ્નામાં સુભગ ઉન્માદ ભોગવી જીવનની ધન્યતાના લહાવ લીધા ત્યારે તમે (સસ્મિત) શાસ્ત્રઘેલા ભરતમુનીનો આશ્રમ શોધી અભ્યાસજડ બનવાનો ઉદ્યમ આદર્યો ?

ભવભૂતિ (કંઈક જુસ્સામાં)

કવીશ્વર ! પુરાણપ્રસિદ્ધ નારાયણમુનિ પણ વેદાભ્યાસજડ હતા છતાં વાસવની વારાંગનાઓને પણ લજાવે એવી રૂપાળી ઉર્વશી એમની જ સરજેલી નહોતી ?

કાલિદાસ (સસ્મિત)

હં હં...ત્યારે તો તમારી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પણ અત્યારે કોઈક ઉર્વશી ઘડાઈ રહી છે. ક્યારે તેને અક્ષરસૃષ્ટિમાં અવતારીને સાહિત્યને અધિક શોભાવો છો ?

ભવભૂતિ

એ તો થાય ત્યારે. બાકી આપણને એ વાતની અધીરાઈ શી ?

કાલિદાસ

નહીં જ. તમે આવ્યા ત્યારે હું પણ એક એવો જ વિચાર કરતો હતો. તમને પણ નથી લાગતું કે સર્જનની ક્ષણનું જે જીવનાનલની લહેરોમાં હીંચતું કલાવૈભવથી ભરપૂર સંવેદન કવિહૃદયને પ્રફુલ્લોત્ફુલ્લ કરે છે ને અનિર્વચનીય આનંદ વર્તાવે છે. તે જ તેની સાચી અમરતા–તે જ તેના સર્જક શ્વાસોચ્છ્વાસની સાર્થકતા ?

(તેના પ્રભાવંતા વદનને ભવભૂતિ નીરખી રહે છે.) થોડીક રહીને–

ભવભૂતિ

બરાબર કહ્યું, કાલિદાસજી. કવિના આત્માની ઉચ્ચતમ તૃપ્તિ એ જ, પણ...એ સંવેદનમાં કલાવૈભવ જ પ્રધાનપદે વિલસે ?

કાલિદાસ

હાસ્તો.

ભવભૂતિ

તો પછી કાવ્યકૃતિમાં તત્ત્વશાસ્ત્રનું સ્થાન ક્યાં?

કાલિદાસ (અતિ સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

તત્ત્વશાસ્ત્રનું એટલે દર્શનોનું ? સાંખ્ય, મીમાંસા ને વેદાંતનું ? યોગ, વૈશેષિક અને ન્યાયનું ? ચાર્વાક–ચાણક્ય–ભરતમુનિનું ?

ભવભૂતિ (કટાક્ષ નહીં સમજતા)

ના, ના તમે સ્થૂલાર્થ જ લીધો. કવિને પણ સ્વકીય તત્ત્વદૃષ્ટિ હોય છે, એ તમે જાણો છો.

કાલિદાસ (ડોક ધીમેથી નમાવતાં હા કહી)

અમુક પ્રકારની.

ભવભૂતિ

એ દૃષ્ટિના પ્રભાવથી કવિ મનુષ્યોના હૃદયમાં તલસ્પર્શી બને છે, તેનાં ગલનવલન ને વિકારનો ભોમિયો થાય છે અને કુદરતનાં દૃશ્યોની અમોઘ ભવ્યતાને પણ યથાવત્ ઝીલી શકે છે.

કાલિદાસ

ખરું

ભવભૂતિ

અને એ દર્શન અને અવલોકનને તે અનુરૂપ શૈલીમાં વર્ણવે છે.

કાલિદાસ

એ પણ બરાબર. પણ એ શૈલી કલાત્મક ન હોય તો–

(' દત ને બીજાઓ ખાનપાનના પદાર્થો થોડા પાત્રોમાં લાવીને કાલિદાસને જમણે પડખે મૂકી જાય છે)

–તો કવિતા કરવાનું પ્રયોજન ક્યાં રહ્યું ? સર્જનનો આનંદ એટલો ઊણો જ અનુભવવાનો.

ભવભૂતિ

કલાત્મક તો હોય કે ન યે હોય. કવિનું લક્ષ્ય કલાનિર્માણ કરતા ભાવનિરૂપણ વધુ અંશે હોવું જોઈએ. સત્યનિરૂપણમાં વિજયનો આનંદ અધિકારીને માટે શો ઊણો છે ?

કાલિદાસ (ઝીણી આંખે તેના તરફ જોઈ)

તમને એમ લાગે છે ?

ભવભૂતિ

લાગે છે તો શું, પણ કાવ્યની કે નાટકની આના કરતા જુદી ભાવના મારા મગજમાં ઉતરે તેમ જ નથી.

(કાલિદાસના મુખ પર ઉપહાસની આછી રેખા અંકાય છે, તરત તે એને વાળી લે છે, અને-)

કાલિદાસ

ત્યારે, શ્રીકંઠ, કવિ અને કવિતા ઉભયની તમારી ભાવના એટલી અપૂર્ણ લાગે છે. ઉત્તર-વયમા તમે એ વખતે પૂર્ણ ને સર્વાંગસુંદર કરશો.

ભવભૂતિ (અનાસ્થા ભરી વદન છાયા સહિત)

કોણ જાણે......પણ એ તો થાય તે. હમણા તો તમે જ તમારી દૃષ્ટિએ આ વિષયનુ નિરૂપણ કરો તો મને કંઈક વિચારવાનું મળે.

કાલિદાસ

હા, કરીએ. પણ પહેલા (પાત્રો તરફ નજર કરતા) આ ઉપાહાર લઇને શરીર ને મન ઉભયને પ્રફુલ્લ કરીએ.

(હાથ લંબાવીને ફળફુલનો થાળ પાસે લે છે, ભવભૂતિ આગળ તે મુકે છે અને કળશ-માથી સોનાના કટોરામાં દુધની ધાર કરે છે. તે જોઇને-)

ભવભૂતિ

કહેલા કરતા સાદુ દુધ મને વધારે અનુ-કૂલ આવશે.

કાલિદાસ

કેમ? કં-

ભવભૂતિ

નહીં. બીજું તો શુ કારણ હોય? ઇંદ્રિય-સુખને પોષે તેવી ભોગવિલાસની વસ્તુઓ મને રુચતી નથી.

કાલિદાસ

હવે તમારો કલાસૌંદર્ય અને સત્યનિરૂપણ વચ્ચેનો વિરોધ કંઇક સમજાય છે......વારુ, એ વાત પછી. ત્યારે આ સીતાફળ કે અમૃતફલ-

ભવભૂતિ

ના. કદલીફલ એકલા ચાલશે.

[એક જ કેળુ લે છે. કાલિદાસ અનુચરને બોલાવીને સાદુ મોળુ દુધ લાવવા કહે છે તે આવે છે ને સાથે મુખવાસ પણ આવે છે. ખાવાપીવાનું પૂરું કર્યા પછી મુખવાસનો પણ ભવભૂતિ અસ્વીકાર કરે છે તે જોઈ-]

કાલિદાસ

તમે તો ઉગ્ર દેહદમન માડયુ જણાય છે. ને તે આટલી વયમા જ! પણ મારું જીવન જુઓ. સાઠની ભરતીમા આવ્યા છતાં હું ટંકે ટંક સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમુ છું. વચ્ચે વચ્ચે ઉપાહાર પણ આનદ આપે છે, માદક સુગંધો ને મીઠાં સંગીત ઉપર મોહી પડું છું, નયન સુંદરીઓ નીરખતા થાકતા નથી, અને ઉષા-સંધ્યાની વાયુ લહરિના સ્પર્શથી વધુ આહ્લાદક વિશ્વમા કંઇ જ નથી એમ નિત્ય અનુભવું છું. વધુમા, 'ઋતુસંહાર' હજુ પણ મારું પ્રિયતમ કાવ્ય છે.

[જાણે તેની મરજી વિરુદ્ધ ફરકતું હોય તેવું સ્મિત ભવભૂતિના મુખ પર દેખાય છે ને વળતી પળે ઉડી જાય છે. તેને લાગે છે કે આ સુખપૂજક જડવાદી કવિની લોક-પ્રિયતા, વાક્યોના મોહક વણાટ પર જ અવલંબે છે, કાવ્યનો આત્મા-જ્ઞાન-તેનામા આછેરો જ, પ્રાકૃત જન ઝીલી શકે એવો જ.

કાલિદાસ તેની આ મનોદશા કંઇક વરતે છે પણ તે વખત એ વાત કાઢતા નથી ને વિષય બદલે છે.]

કાલિદાસ

તમે મારી કાવ્યભાવના નિરૂપવાનું કહેતા હતા, નહીં? સાભળો. સુકુમાર પુષ્પ કે સુંદરીના સોહાગ કે જનહૃદયના હર્ષશોકાદિભાવો સાથે તન્મયતા સાધતી કવિની પ્રતિભા પ્રેરણાની ક્ષણોમા પોતાના રસસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે

છે. એ દર્શન એટલે કલાસંવેદન; તેનું સ્ફુટ અંગરંગસમેત વિધાન એટલે કલાસંયોજન.

ભવભૂતિ

પણ કૃતિ જન્મ્યા પહેલા તેમાં કલા શી રીતે આવે?

કાલિદાસ

કેમ ન આવે?

ભવભૂતિ

જુઓ, તમે જેને કલાસંવેદન કહો છો તેને ભાવસંવેદન કહીએ એ વધુ બંધ બેસે છે.

કાલિદાસ

શી રીતે?

ભવભૂતિ

મને તો સાક્ષાત્કાર હંમેશા રસસ્વરૂપનો નથી થતો.

કાલિદાસ

ત્યારે?

ભવભૂતિ

જનહૃદયની કે પ્રકૃતિની લીલામા તદ્રૂપ થઈને તમસરખા સૌંદર્યનો સૂક્ષ્મ અનુભવ કરો છો. હું પણ વિયોગ ઓળખતા પાત્ર સાથે કે કુદરત ચીતરતા તેના અંગાગ સાથે એકત્વ અનુભવું છુ પણ એ ભાવસ્વરૂપનું એકત્વ સૌંદર્યદર્શન તે સમે નથી થતું, પણ ભવ્યતાની અવાક્ કરી મુકતી છાયા આત્મા પર પથરાય છે.

(કાલિદાસ સકૌતુક તેની તરફ જોઇ રહે છે. પલવાર એકે જણ કંઈ બોલતા નથી પછી—

કાલિદાસ

તમે કવિની તત્ત્વદૃષ્ટિ કહેતા હતા તે આ જ અનુભવ કે?

ભવભૂતિ

હા. અને કવિના આવા અનુભવો વ્યક્ત કરવા પૂરતું જ કલાતત્ત્વ-અલંકારાદિ-સૌન્દર્ય કાવ્યમાં આણવાનું.

કાલિદાસ

'આણવાનું'!

ભવભૂતિ

હા-ના...એટલે એમ કે કલાવિધાન ઓછામાં ઓછું ને સાદામાં સાદું જ જોઈએ.

કાલિદાસ

પણ સમૃદ્ધ કલાત્મકતા જો સ્વયમેવ કૃતિમાંથી તેની સાથે જ, પ્રગટે તો શી ખોટી? મૂળ ભાવના જ રસવૈભવ ને કલાગુણથી ભરી ભરી હોય,—

મેં કલાસંવેદન કહ્યું તેમાં જ બીજરૂપે વિધાનકૌશલ વર્ત્યું હોય તો કલાતત્ત્વને ગૌણ કે પ્રધાન ગણવાની વાત જ ક્યાં રહી?

(ભવભૂતિ ગૂંચવાડામાં પડી જાય છે એટલે અનુત્તર રહે છે.)

કાલિદાસ

તમે વાણીને અર્થથી સ્વતંત્ર દેવતારૂપે કલ્પી છે ખરું?

'अमृताम्' 'आत्मनः कलाम्'—એવી?

ભવભૂતિ

હા. અર્થથી છેક સ્વતંત્ર તો નહીં પણ આત્માની પુણ્યપાદડી સમી એ શુભ્રદેહધારિણી, અવિનાશી વિરંચીકન્યા—

કાલિદાસ

જરા રહો. એ શુભ્ર શબ્દ આપણને દિશા સુઝાડશે.

ભવભૂતિ (કંઈક ખશીઆણો પડીને)

શી રીતે?

કાલિદાસ

કેવળ શુભ્રના એ દેવીના સ્વરૂપમાં તમે જુઓ છો. એટલે તમારી કાવ્યશૈલી પણ રંગવિહીન, એકવિધ, ને ભાવાત્મક બને છે.

ભવભૂતિ

તેમાં શું ખોટું ?

કાલિદાસ

ખોટું તો શું ? હું માત્ર એ પ્રકાર વર્ણવતો હતો

ભવભૂતિ

હં—હં. પણ કવીશ્વર ! આટલું તો તમે ય સ્વીકારશો કે રંગસમૃદ્ધિ મારી શૈલીમા આછી, તેટલા મારાં રેખાઓનાં અંકન પ્રભાપંક્તિઓ વડે પડે છે.

કાલિદાસ

હા. પણ રંગ ને રેખા ઉભય પર પ્રભુના દાખવતી, મેં કહી તે સંનદ્ધ ચિત્રશૈલી કરતા એનું સ્વરૂપ જુદું છે.

ભવભૂતિ

એને કાવ્યની શિલ્પશૈલી કહીએ તો ચાલે.

કાલિદાસ

ચાલે. પણ શિલ્પની જડતા, ગતિહીનતા આદિ ઉપર ભાર મુકિયે નહીં, તથાપિ પેલી માનવહૃદયને જેટલી સરલતાથી વશ કરે તેટલી આ એકલક્ષી, વિચારપ્રભાવથી જ પ્રકાશતી શૈલી નથી કરી શકતી.

ભવભૂતિ

એ તો ન પણ કરે.....................

[' દત્ત અગાસીના બારમા આવી, પળેક ઉભો રહી, પાછો જાય છે. તેના આવવાને ભોજન વેળાનું ચિન્હ જાણી કાલિદાસ ઉઠવાની તક શોધે છે..

દરમિઆન ભવભૂતિનું સંભાષણ ચાલુ જ છે.]

આ યુગના,–અથવા, ખરું કહું તો, તમારા યુગના લોકોને રસરાજ શૃંગારનો આલેખક, કરુણરસિક કવિ કરતા પ્રિયતર થાય એ સમજવું અઘરું નથી.

કાલિદાસ

(વડીલો જ જુવાનો તરફ કરી શકે તેવું સ્મિત કરીને) નથી જ. ને તમે સૌ હવે શૃંગારને પણ સાકેતિક ને રૂઢ પ્રથાથી જ વર્ણવી શકો છો એટલે કાવ્યમાથી રસ ને કલા જવાનાં.

ભવભૂતિ

ને તેનો આત્મા–જ્ઞાન–તેમા ફરી અવતરશે.

કાલિદાસ

જીવનરસને ભોગે એ જન્મ થશે એટલે તેના આયુષ્ય ને વ્યાપકતા એવાં જ રહેવાના, ને શી શોકની વાત કે તમ સરખા એ સંપ્રદાયના પ્રણેતા થવા ઝખો છો ?

ભવભૂતિ (ક્ષોભથી)

કવિકુલાવતંસ ! હું પદવીનો લોભી નથી. શાથી તમે મને એવો માની લ્યો છો ? જે એક જ કાવ્યશૈલી મને સાચી લાગે છે તેને અનુસરવામા પણ પાપ થાય ? મારા સ્વભાવને ત્યજીને હું ક્યા રહુ ?

[તેનાથી વધુ બોલાતું નથી. આંખો ક્રોધમા અધિક ગહનતા પામે છે, ભાલદેશ પર વિરલ ચમકાર જણાય છે. તેને જીતવાની આશા રહેતી નથી એટલે–]

કાલિદાસ (સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

એ ખરું, હું ભુલ્યો. પોતાના સ્વરૂપનો –ભાવ સ્વરૂપનો–સાક્ષાત્કાર માણવો એ તો કવિનો પહેલો ધર્મ.

ભવભૂતિ

એમ જ.

[કાલિદાસ ઉઠીને ઉભા થાય છે એટલે એ પણ, ઉભા થઇ ઉત્તરીય સરખું કરીને સ્વસ્થ થવા માડે છે. ત્યા કાલિદાસનો નાનકડો પુત્ર પિનાકપાણિ મણિમય કલ્લીઓ ને કટિમેખલાથી રુમઝુમ થતો આવીને પિતાને વળગી પડે છે.

પિનાક

ચાલો, ચાલોને, પિતાજી ! વખત થયો જમવાનો. રંગોળીઓ પુરાઇ ગઇ ને—

[કાલિદાસ તેને ચૂમિ લેતા, કોટે બઝાડી, છાતી પર લટકતો રાખીને શ્લોક ગણગણતા, ડોલતી ગતિએ અંદર જાય છે. બંને તરફ ગદ્ગદ આંખે જોતો અને પોતાની પવિત્ર મહત્તા પણ અનુભવતો ભવભૂતિ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે શરદનાં ચંદ્રિકાજલના હીર સમી અગાસીમાંથી અદૃશ્ય થાય છે.

૩૬

અ. સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ:

ભાષાન્તર

દરેક ભાષાસાહિત્યમાં પરભાષામાંથી થએલાં ભાષાંતરોનો ઓછોવધતો સમૂહ હોય છે. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમા પણ ભાષાંતરોનું સાહિત્ય છે અને તેમાં પુષ્કળ ઉમેરો થતો જાય છે. તો તે સંબંધે કાંઇક વિવેચન કરવું અનુચિત નહીં ગણાય

ભાષાંતરનો મુખ્ય હેતુ સ્વભાષા ને પરભાષામાંથી કાંઇ યોગ્ય સાહિત્યસામગ્રી અર્પણ કરવાનો હોય છે. આપણે બહાર ગામ જઇએ ને ત્યા કંઇ નવાઇની વસ્તુ–આપણા ગામમા ન મળતી–વસ્તુ જોઈ આપણા ગામ માટે અગર કુટુંબી માટે લઇ જવાની થતી તીવ્ર ઇચ્છા જેવી એ ભાષાંતર કરવાની ઇચ્છા કાંઇક અંશે હોય છે. પોતીકાને કાંઇક અવનવું આપવાની શુભાકાંક્ષાથી પ્રેરાએલો સાહિત્યનો આ વિભાગ ગણના યોગ્ય છે એ તો નિસ્સંશય છે. ભાષાંતરકારો ઘણી વાર લેખક થવાની ધૂનમાં, પૈસા કમાવાની દૃષ્ટિથી અને ઘણીવાર કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર ગુણવાળું, ગુણહીન અને ગુણદોષ એકે વગરનું સાહિત્ય પોતાની ભાષામાં ઉતારી દે છે. આવા પ્રકારના ભાષાંતરો દરેક ભાષામા હોય છે અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ થાય છે. તથાપિ શિષ્ટ લેખકોના હાથે લખાએલાં ભાષાંતરો સાહિત્યનાં ઉપયોગી અંગ છે એ સ્વીકારવું જોઇએ.

ભાષાંતરોને સાહિત્યની, ભાષાસમૃદ્ધિની, શૈલીની તથા જ્ઞાનની કસોટીએ તપાસવાં આવશ્યક છે.

સાહિત્ય કોને કહેવું એ વિશાળ પ્રશ્નને બાજુ પર રાખતા, દરેક ભાષામા જે પુસ્તકોની સાહિત્યમા ગણના થાય છે તેમા ભાષાંતરોનો સમાવેશ થાય છે. ગ્રીક તથા લૅટીન ભાષામાથી અંગ્રેજી ભાષામાં નાટકો, કાવ્યો, સંવાદો વગેરે ઉતારાયા છે તે અંગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ સાહિત્યમા ગણાય છે અલબત્ત સ્વકલ્પિત (Original) સાહિત્ય કરતા તેનો દરજ્જો કાંઇક ઉતરતો હોય જ કારણ કે લેખકની તે વિચારસૃષ્ટિ નથી; માત્ર બીજાના વિચારનું દર્શન કરવાનો જ પ્રયત્ન તેમા હોય છે ગુજરાતી ભાષામા પણ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી વગેરે અન્ય ભાષામાથી તરજુમા થઈ ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું જાય છે એ વાતની ના

નથી. મૂળ પુસ્તકો જેમ બધા જ
તેમ બનતું નથી તેમ ભાષાન્તરો
ખોટા હોય, પરન્તુ સારા ભાષાન્તરો
મા વધારો થાય છે અને શાકુન્તલ
ચરિત, અસંખ્ય અંગ્રેજી પુસ્તકો,
તેઓ, તુલસીકૃત રામાયણ, ગીતા-
ના ભાષાન્તર થયા ન હોત તો
સાહિત્ય એટલુ ઉણપવાળુ રહેત
શક નથી તે જ પ્રકારે શિષ્ટ ગ્રંથો
હિત્યમા ઉમેરાય તેટલો સાહિત્યને
એમ સમજવું જોઇએ. કોઇપણ
પાતરના સાહિત્યની પુરણી વિના
મા અપૂર્ણ જ ગણાય દરેક વિષયના
જાતના પુસ્તકો એક ભાષામા ન
વિવિધ ભાષાઓમાંથી તેના અનુવાદ
ા સાહિત્યનો સભાર વધારવો એ
હિત્યસેવકનો ધર્મ છે. જેઓ મૂલ
ી શકે તે ફુલ નહીં તો ફુલની
ન્યાયે સાહિત્યવિકાસમા ભાષાન્તર
ા કરી શકે. અંગ્રેજી સાહિત્યમા
સાહિત્યના અનુવાદ ન હોત, ચૅપમેન
લીઅડ, દૃષ્ટાન્ત તરીકે, ન હોત તો
ટો ભાગ એવા એક કાવ્યથી અજાત
સાહિત્યનું પુસ્તક તે જે ભાષામા
તેમા જ તેની ખરી ખુબી રહેલી
છે, પરંતુ દુનીઆમા બધી ભાષાઓ
શકે નહી અને બધી ખુબી નહીં
થોડે ઘણે અંશે દિગ્દર્શન થઇ શકે
હિત્યને લાભ છે અને ભાષાન્તર-
ન સફલ થયો કહેવાય. શેક્સપી-
ગોના યુરોપની બધી ભાષામા તર-
છે. શાકુન્તલ જર્મન, અંગ્રેજી
મા ઉતારાયુ છે અને એ રીતે
રા સાહિત્યના ગ્રંથો જગતમા પ્રસિદ્ધિ
સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ તથા પ્રસિદ્ધિને

અર્થે ભાષાંતરોની જરૂર છે અને ભાષાન્તરો
સાહિત્યની કસોટીએ ઉપયોગી છે એટલુ જ
નહીં પણ આવશ્યક છે.

ભાષાંન્તરોથી ભાષાને પણ અસર થાય છે
એ સ્પષ્ટ છે એક પુસ્તક અન્ય ભાષામાથી
ઉતારતા આપણી ભાષાના શબ્દોને મૂલ અર્થ
દર્શાવવા કાઇક ફેરવવા પડે છે, કેટલાક શબ્દો
આપણી ભાષાની નજીકની ભાષામાથી લેવા
પડે છે અને મૂલ ભાષાના શબ્દો પણ કોઇવાર
તેનો અર્થ વિસ્તારથી સમજાવી રહેવા દેવા
પડે છે ભાષાનો કોષ આથી વિસ્તાર પામે
છે-ભાષાના શબ્દોના અર્થમા પણ વિવિધતા
દર્શાવવાનુ સામર્થ્ય આવે છે. એક જ અર્થના
જુદા જુદા શબ્દોમા આછાપણું અને ઘટ્ટતા
પ્રકટ થાય છે વિચારનુ બાહુલ્ય થતા શબ્દ
કોષમા શબ્દોની સંખ્યા તેમજ તે જ શબ્દોનો
પ્રભાવ વધે છે એમ દરેક ભાષામા થાય છે;
અને ગુજરાતી ભાષાની સચોટતા, પ્રભાવ અને
શબ્દસંખ્યામા જે દિનપરદિન વધારો થતો
જણાય છે તેમા ભાષાન્તરોએ બહુ અગત્યનો
ભાગ લીધો છે.

પર ભાષામાથી અનુવાદ કરવામા શૈલી
અસ્પૃષ્ટ ન જ રહી શકે. ગુજરાતી ભાષામાં અમુક
પુસ્તક સંસ્કૃતમાથી ઉતાર્યું છે કે બંગાલીમાથી
કે અંગ્રેજીમાથી કે હિંદીમાથી તે શૈલીના ઝોક
પરથી ભાષાન્તરકારના ગમે તેવા પ્રયાસ છતા
જણાઇ આવ્યા વગર રહેતું નથી. ભાષાંતર-
કાર મૂલ લેખકના વિચારને જેમ બને તેમ
સ્વભાષાની શૈલીમા ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે તો
પણ કેટલાક વિચાર, કેટલાક ઉદ્ગાર, કેટલાક
વચનો એવા હોય છે કે ઢાંકવા છતા બહાર
પડીજ જાય છે. ભાષાન્તરનું સાફલ્ય પરભાષામાથી
એક પણ વિચાર છોડી દીધા વિના સ્વભાષાની
શૈલીમા તે ઉતારવામા મુખ્યત્વે રહેલુ છે.

સ્વ. ભાઇ મણિશંકરનો અભિપ્રાય આ

સંબંધે કાંઇક જુદો હતો. તે અત્રે જણાવવો અયોગ્ય નહીં ગણાય. તેઓ એમ માનતા કે બીજી ભાષાની શૈલી એમને એમ રહેવા દઇને ભાષાંતર કરવું. તેને મચડીમચડીને આપણી શૈલીના બીબામાંથી બહાર પાડવાની જરૂર નથી. જેમ પરભાષાના સાહિત્યમા દર્શાવેલા વિચારનો, તેમ જ પરભાષાની શૈલીનો પણ આપણી ભાષા જાણનારને પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. સ્વીડનબોર્ગ લેખકના અનુવાદ કરવામા તેઓ આવી છૂટ લેતા તેઓ કહેતા કે માત્ર ગુજરાતી જાણનાર પણ રફતે રફતે એ શૈલીથી પરિચિત થશે અને સમજવા લાગશે. મૂળ લેખકના વિચારપ્રદર્શન માટે કદાચ આ મંતવ્ય યોગ્ય ગણાય પણ પરિણામે આપણી ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું થાય એ જોવાનુ છે. હાલ પણ અંગ્રેજીમાથી ભાષાંતર કરી નહી લખનારા લેખકો પણ ભારોભાર અંગ્રેજી શૈલીમાં લખાણ કરે છે અને કેટલાક પ્રયોગો તે દ્વારા એટલા રૂઢ થઇ ગયા છે કે તે મૂળ શુદ્ધ ગુજરાતીના પ્રયોગો નથી એમ જ્યારે વિચાર કરીને જોઇએ ત્યારે જ જણાય છે. પ્રશ્ન એ રહે છે કે—આ સ્થિતિ સાહિત્ય અને ભાષાશૈલી માટે ઇષ્ટ છે કે કેમ ? શૈલીમાં વિવિધતા અને સામર્થ્ય કદાચ તેથી આવે તથાપિ નિર્મલતા, શુદ્ધતાનો લોપ થાય છે જ. પરભાષાના શબ્દોના વ્યવહાર કરતાં પણ શુદ્ધતા જવાનો આમાં વધારે સંભવ છે. કારણ કે શબ્દો તો સૂઝતા જાય ને જડે તેમ પરભાષાના ઓછા વપરાય, પરંતુ ભાષાની શૈલીનું વલણ એક વાર રૂઢ થયા પછી બદલાવું મુશ્કેલ છે. ભાષાશૈલી એ પ્રજાના સંસ્કારનું એક પ્રકારનું બાહ્યસ્વરૂપ છે અને તે સંસ્કારિતા શિષ્ટ સાહિત્યદ્વારા જળવાય એ આવશ્યક છે. તેની વિશુદ્ધિ એ સંસ્કારના ધોરણ પર જ રચાય એ ઇષ્ટ છે તેને સંકુચિત કે સદા કાળ માટે મર્યાદિત રાખવી એ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ તેમા કર્કશતા અને સંસ્કારવિહીનતા ન આવવી જોઇએ એ દૃષ્ટિબિન્દુ ન રખાય તો ગુજરાતી ભાષાશૈલી ઘસડાતી ઘસડાતી ક્યાં જઇને અટકશે તે કહી શકાતું નથી.

સ્વ. મણિશંકર સમર્થ વિદ્વાન હતા, ગુજરાતી ભાષાના મોટા સેવક હતા, સાહિત્યના ઉપાસક હતા અને તેમણે અનેક ભાષાન્તરો ગુજરાતી સાહિત્યને અર્પણ કર્યા છે એટલે તેમના સરખા સાક્ષરના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ આટલું નમ્રતાથી દર્શાવવામા જો કાંઇ ધૃષ્ટતા હોય તો તે માટે દરગુજર કરવા વિનંતિ છે.

છેલ્લી બાબત જ્ઞાનની છે. જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તરીકે ભાષાંતરનું મૂલ્ય જેટલું ગણીએ તેટલું ઓછું છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપરાંત જ્ઞાનની વૃદ્ધિ ભાષાંતર અનેકવિધ કરે છે. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો, ઇતિહાસ, ભુગોળ, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને બીજી અનેક વિદ્યાઓનું ચાલુ સમયને અનુસરતું જ્ઞાન પરભાષાના પુસ્તકોના અનુવાદ કર્યા સિવાય કેવી રીતે મેળવી શકાય ? પ્રાચીન સમયમાં પણ જે વિદ્યાઓ આપણા પૂર્વજો જાણતા હતા તે સર્વ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમનાં ભાષાંતરદ્વારા જ આપણે તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તેમ છે. હિંદુધર્મનાં શાસ્ત્રો પણ સંસ્કૃત ભાષામા છે. પ્રજાનો મોટો સમૂહ તે ભાષાનું એટલુ જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરી શકે, કે મૂળ ગ્રન્થો વાચી શકે. અને ભાષાન્તરો થાય તો જ તે ગ્રંથોનો અભ્યાસ તેઓ કરી શકે અને અજ્ઞાનને લીધે જ અનેક અનર્થો ધર્મના વિષયમાં થાય છે તેમાથી મુક્તિ થઇ શકે. અનેક ભાષાઓના અભ્યાસ કરી તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવાનો માર્ગ પ્રજાવર્ગના થોડા જ લઇ શકે, માટે વિદ્વાનોનુ કર્તવ્ય એ છે કે પોતે જે જ્ઞાન મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો હોય તે પોતાના દેશી ભાઇઓ માટે સ્વભાષામા ઉતારી તેમની સમક્ષ મૂકવું. આ રીતે પ્રજાના જ્ઞાનનો ભંડાર

વધારવો એ સુશિક્ષિત મનુષ્યોની ફરજ છે. આત્મતૃપ્તિ કરી બેસી ન રહેતા ન જાણનારને માટે જ્ઞાનના દ્વાર ઉઘાડવા એ ઉદારતા દર્શાવવાનું કાર્ય છે. ભાષાતર કરવાનું કાર્ય ઘણીવાર કંટાળા ભરેલું હોય છે. વિચાર ઘટાવવાની મુશ્કેલીથી ઘણીવાર બુદ્ધિશાળી લેખકો તે તરફ આકર્ષાતા નથી. પરતુ એ ધર્મ છે એમ ઉત્સાહપૂર્વક માન્યતા રાખવાથી તેમા સુગમતા થાય છે. ભાષાતરો સમર્થ વિદ્વાનોને હાથે થાય તો જ સફલ થાય છે.

પરભાષા ન જાણનારને જ માટે ભાષાંતરો હમેશ હોય છે એમ નથી. પરભાષા જાણતા હોય તેમનામાથી ઘણાથી તે પુસ્તક મૂલમાં ન વંચાય અને સ્વભાષામાં સહેલાઇથી વંચાય એમ બને છે–બનવું જોઇએ. જેમ સારાં પુસ્તકો વાંચી તે વાંચવા ભલામણ કરીએ તે જ રીતે સ્વભાષામા અનુવાદ કરી આપવાની ભલામણ એ જ પ્રકારની જો કે અતિ મોટી ભલામણ કરવા બરોબર છે. પરભાષા જાણનાર અને ન જાણનાર બધા વાંચે ને રસ લે એવા ઉદ્દેશથી અને એવા પ્રકારે ભાષાતર થવા જોઇએ.

વિદ્વાનોને હાથે થઇ શકે તેટલા ભાષાન્તર ઉપરાંત પણ સામાન્ય મહેનતુ ઉત્સાહી શિક્ષિતજનો પણ એ કાર્ય ઉપાડી શકે તેમ છે અને તેમા ભાષા વગેરેની ઉણપ વિદ્વાનોની સહાયતાથી પુરી પાડવામા આવી શકે, જેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ભાષાંતરો પોતાનું કાર્ય વધારે પ્રમાણમા અને વધારે વેગથી કરી શકે. આ જમાનામા એક દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમા સાહિત્યના ભાષાન્તરો દ્વારા વિચારોની આપ–લે થઈ શકે તેમ છે. પરદેશ સાથે પણ એ જ પ્રકારનો વ્યવહાર થઇ શકે તેમ છે–એવા સાહિત્ય અન્ય પ્રાંતો અને અન્ય પ્રજાઓના દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજાવવામા સહાયભૂત થાય છે. જનસમાજમાં પ્રજા પ્રજા વચ્ચેની, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેની ગેરસમજુત દૂર કરી શકવા માટે પણ એ સાધન બની શકે.

આમ અનેક પ્રકારે સુકાર્ય બજાવનાર સાહિત્યના આ અંગની તરફેણમા આટલુ કહ્યા પછી એ કહેવું જોઇએ કે પરભાષામાથી જ્ઞાન વા સાહિત્ય મેળવવાથી પર્યાપ્તિ ન માનવી જોઇએ. એ તો એક અંગ માત્ર છે. અને કોઇ પણ પ્રજાની ખરી ઉન્નતિ થવા માટે તેનામાં પોતાની જ વિચારસૃષ્ટિની રચના થવી જોઇએ. તેની વિચારપ્રવૃત્તિ પારકી મુડીથી ન ચાલવી જોઇએ. વિચારનું ભંડોળ વધારવા અને શિષ્ટ ગ્રંથો રચાવા તરફ સર્વ સાહિત્યરસિકોનું લક્ષ દોરાવું વધારે જરૂરનું છે. ભાષાતરો જ રચાયે જાય ને મૂલ ગ્રંથો ન લખાય, તો સાહિત્ય તેમ જ પ્રજાની પ્રગતિ મંદ જ રહેવાની એ સ્વીકારવું જ જોઇએ, અને તે જ કારણથી સાક્ષરો તરફથી ફરીયાદ સંભળાય છે કે માત્ર ભાષાંતરો ભાષાંતરો જ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ ન ચલાવવી અને સાહિત્યમા સંગીન ઉમેરો કરવા મૂળ ગ્રન્થો લખવા. ગુજરાતી ભાષામાં તેવા ગ્રન્થોની ખરેખરી ખોટ છે એ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે આપણામાં વિચારકો હજી પેદા નથી થયા. એવા વિચારકો કાંઈ યન્ત્રદ્વારા ઉત્પન્ન થઇ શકતા નથી. તે સારૂ તેના શા કારણ છે તેનું વિચારપૂર્વક શોધન કરવું જોઇએ. ગુજરાતમા બુદ્ધિ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. ભાષાંતરો થવાથી મૂળ લેખ લખાતા અટકે છે એમ તો ન જ પ્રતિપાદન થઈ શકે. ભાષાતર વિચારસૃષ્ટિના બાધક બને એમ ન હોય. કદાચ બીજાનું મેળવી તેથી અયોગ્ય સંતોષ માની લેતા થવાય એ સંભવ છે, પરંતુ મેળે વિચાર કરવાની ટેવ બાળકપણથી પાડવામાં નથી આવતી એ પણ આપણા શિક્ષણની ખામી હોવી જોઇએ. થોડામા

સંતુષ્ટ થઇ ન જતા આદર્શ મહાન રાખવો એ પણ જરૂરનું છે અને શિક્ષણના દ્વાર સર્વેને માટે ખોલવા, જેથી અત્યારે અનેક મનુષ્યો–જો તક મળી હોત તો મહાન વિચારકો થાત–તે અંધારામાં રહી જાય છે તેમ ન બને. સાહિત્ય, કલા, એ પ્રજાની પ્રગતિના કેટલેક અંશે ચિહ્ન-રૂપ છે. જેમ જેમ ગુર્જર પ્રજા સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિમાં આગળને આગળ વધશે તેમ તેનું સાહિત્ય ચઢીઆતી કોટીનું થશે એ વાત પ્રજાઓના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થએલી છે.

આ સ્મારકના નાયક જેવા માત્ર સાહિત્ય-સેવક, કવિની કદર કરવી એ પણ દેશના સાહિત્યના ઉદ્ધારનું શુભ ચિહ્ન છે આ ગ્રન્થ એવા ઉદ્ધારના સાધનરૂપ બને એવી શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

૩૭

રા. રા. રસિકલાલ ઝવેરી પંડ્યાઃ

ગુજરાતનાં ખંડેરો ક્યારે સચેતન બનશે? *

ખંડેરોમાંથી પ્રેરણા શોધવાનો, તેમાં ફરતા પડછાયા જોવાનો શોખ હજી આપણે કેળવ્યો નથી. નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, પ્રેમાનંદની ખડકી, નર્મદાશંકર અને દલપતરામના નિવાસો, કલાપીના ઉપવનો, સુન્દરગિરિના શિખરો જ્યાંથી દેખાયા તે ગોવર્દ્ધનરામની મેડી એ સર્વ હજી ગુજરાતીઓના યાત્રાના ધામો બન્યા નથી. છૂટક છૂટક જયન્તિઓ ઉજવાય છે પરંતુ એ ઉત્સવોમાં પ્રજાનો આત્મા પ્રકટતો નથી, ઉત્સવો પ્રજાકીય બનતા નથી. કોઈ એકલ ઉત્સાહીને આવા ધામોમાં રખડવાનો શોખ હોય તો તે અનુકૂલતાઓને અભાવે તૃપ્ત થતો નથી. ધર્મના સંપ્રદાયો વિના બીજા પ્રદેશોમાં અંગત સ્મારકોનું મૂલ્ય હજી આપણે સમજતા કે કેળવતા નથી.

પોતાના સાહિત્ય માટે મમતા ઓછી હોય ત્યાં સાહિત્યવીરોનું પૂજન ન હોય એમાં આશ્ચર્ય

* આ લેખ વાચનારને ત્રણ્ય નીચેના ઉતારામાં રસ પડશે

I ask anybody who is in the habit of taking long walks in London or in other Cities, whether it is not an immense relief to come on some tablet which suggests a new train of thought, which recalls to the mind the career of some distinguished person, and which takes off the intolerable pressure of the monotony of endless streets—Lord Rosebery Speech at unveiling of tablet on Macaulay's house.

જેવું કોઈ નથી. સમસ્ત દુનિયાના સાહિત્યોની પરિષદ્ ભરાય ત્યાં સ્થાન લેવા સરસ્વતીચંદ્ર જેવો મહાગ્રંથ ગુજરાત મોકલી શકે એ અભિમાન, એ અસ્મિતા હજી આપણામાં જન્મ્યાં નથી. આ સ્થિતિમાં મહાન લેખકોનાં પ્રજાકીય સ્મારકો તો ક્યાંથી જ હોય ?

વર્ષે વર્ષે શેક્સપિયરનો જન્મોત્સવ ઉજવી અંગ્રેજો એ શ્રેષ્ઠ નાટ્યકારનું એકલું પૂજન જ નથી કરતા, પરંતુ તેની કૃતિઓમાં સામાન્ય જનતાને અવનવીન રસ લેતી પણ કરે છે. ત્રણ ચાર અઠવાડિયાં એ ઉત્સવ એના જન્મસ્થલ સ્ટ્રેટફર્ડમાં ચાલે છે ત્યારે અગણ્ય સ્ત્રી-પુરુષો ત્યાં ભેગાં મળી સાદા મીઠા આનંદો ભોગવે છે. અને સાથે સાથે તેના સંપર્કથી તીર્થરૂપ બનેલાં સ્થલો અને નિવાસોમાં રખાતા એ વિશ્વવિખ્યાત નાટ્યકારના સ્મરણોને અંજલિ અર્પણ કરે છે. સ્ટ્રેટફર્ડના ખંડેરોનું ઐતિહાસિક ચેતન આમ અખંડિત રહે છે. સ્ટ્રેટફર્ડ સુંદર પણ છે પાસેની એવન નદીનો જલવિસ્તાર અને તેને બન્ને કિનારે ઝુકતી લીલી કુંજો વિશ્વકર્માની સનાતન રંગભૂમિ હોય તેમ, યૌવનથી ઉછળતા યાત્રિકોને, નાટ્યકારે આલેખેલાં અનેક રસિક દૃશ્યો યોજવાની અનુકૂલતા કરી આપે છે. ગંભીર અભ્યાસીઓને શેક્સપિયરનું જન્મમંદિર, એ નાની ઝુંપડી, હોલી ટ્રીનીટી ચર્ચ (Holy Trinity Church) અને તેનું કબ્રસ્તાન, મેમોરિયલ થીએટર (Memorial Theatre) સ્મારક રૂપે બાંધેલાં રંગભૂમિ અને પુસ્તકાલય, એ સર્વ સ્થલે નાટ્યકારની સાક્ષીરૂપ બનેલી સૃષ્ટિનો અંગત નિકટ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે છે. સ્ટ્રેટફર્ડનું વાતાવરણ જ રોમેન્સથી (romance આનંદક્ષોભ)થી ઉભરાય છે. યાત્રિકોને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એ વાતાવરણમાં ભળવું પડે એવું એનું આકર્ષણ છે. નાટ્યકારના જન્મખંડની નીચી છત ઉપર અને તેની જૂની બારીના ઝાંખા કાચ ઉપર કાર્લાઇલ (Carlyle) સ્કોટ (Scott) અને ડીકન્સ (Dickens) જેવા પણ પોતાના નામાક્ષરો કોતરવાની ઉર્મિ દબાવી શક્યા ન્હોતા, તો સામાન્ય પ્રવાસી કે નમ્ર યાત્રી એ વાતાવરણની મોહકતામાંથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? કાર્લાઇલ અને સ્કોટ જેવાના ભક્તમંડલમાં પોતાને ઉભેલો જોઈ ભાવાર્દ્ર પ્રવાસી પ્રેરણા કેમ ન મેળવે ? કૃતાર્થતા કેમ ન અનુભવે ? ગુજરાતમાં આવું સ્ટ્રેટફર્ડ ક્યાં છે?

વીસમી સદીની પ્રવૃત્તિઓથી ઉભરાતી લન્ડનની ફ્લીટ સ્ટ્રીટ (Fleet Street) હજી ડોક્ટર જોન્સન (Johnson)ના સ્મરણો જાળવી રહી છે જ્યાં જોન્સને એનો પ્રખ્યાત શબ્દકોષ રચ્યો હતો તે જ ઘરમાં લગભગ તેજ વાતાવરણમાં સાહિત્યનો અભ્યાસી કેટલી મૂલ પ્રતો જોઈ શકે છે ! નર્મકોષના કર્તાનું સ્મરણ એમ જળવાય તો કેવું સારૂં ? જે પથિકાશ્રમો—inns માં જોન્સન અને ગોલ્ડસ્મિથ (Goldsmith) મળતા, જ્યાં જોન્સન પોતાના શિષ્યમંડલ, બર્ક, (Burke) ગિબન (Gibbon) રેનોલ્ડસ (Reynolds) આદિ સાથે બેસી સાહિત્યના શાસનો જાહેર કરતો, એ મંદિરોની સંભાળ લન્ડનના નગરમંડલો બહુ સાવધતાથી અને મમતાથી રાખે છે. પ્રેમાનંદ પોતાના શિષ્યમંડલને ક્યાં મળતો તે આપણે જાણીએ છીએ ?

કોઈ કવિઓ એક કાવ્ય લખવા જન્મે છે અથવા એક કાવ્યથી અમર બને છે. ગ્રે (Gray) એ જે કબ્રસ્તાન-ચર્ચયાર્ડ-માં પડચે પડચે એની અમર એલેજી (elegy) લખી તે જ સ્થલે બેસી સન્ધ્યાકાલે રસિક જનો એ કાવ્યનો ગંભીર ભાવપ્રવાહ—'લંબાવેલા સ્વર મધુરથી વ્યોમમાંહે ભરે છે' સેવવાની અને વસંતવિજય ક્યાં લખાયાં, કેમ લખાયાં,

તે ગુજરાત જાણે છે ? સનાતન રસથી, નરી મીઠાશથી નીતરતા, દિલ્હીશાહી હાથીદાંત-તસવીરો જેવા કલામય, કાન્તના આ અમર કાવ્યો ક્યાં જન્મ્યા તે સ્થલોનું પણ સ્મરણ ગુજરાતીઓ નહિ રાખે ? કે એ સ્થલો ખંડેર બની કાલની કરાલ દંષ્ટ્રામાં ચવાઈ નિઃશેષ બની જશે !

× × × ×

વર્ષો પ્હેલા કાલબાદેવીના એક માળામાં કાન્તને મળવા એક મિત્ર લઇ ગયા ત્યારે તેમની મનોદશા જાણ્યા છતાં પૂછાઇ જવાયું હતું કે સુરતાની વાડીઓમાં રમતો દરવેશી મૃગ પાછો અવની ઉપર ક્યારે ઉતરશે ? ઉત્તરમાં કાન્ત કરુણ, દર્દભર્યું હાસ્ય હસ્યા હતા. એ હાસ્યને એ દર્દને અમર કરનાર કોઇ ચિત્રકાર ન હતો એટલે એ કલ્પનામાં જ રહી જશે, કાન્તનો પૂર્વાલાપ વાંચતાં એ હાસ્ય હમેશા અમને પીડે છે, અને જે જે પાઠક એમની શક્તિસમૃદ્ધિ જાણવા પામ્યો હશે, તે તે વાંચનારને એ શક્તિસમૃદ્ધિનું ફલ ત્યારે આટલું જ એવો ખેદકારક વિચાર જ્યારે જ્યારે આવશે ત્યારે ત્યારે તે દરેકને પણ પીડશે.

૩૮

રા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવેઃ

મૃત્યુ

મૃત્યુ, મરણ, મોત–કેવો ભયંકર શબ્દ ! કેવો ભયંકર વિચાર ! અને આ ભયંકરતા દર્શાવવાને જ આપણા પૂર્વજોએ મૃત્યુદેવ યમરાજને માટે પાડાનું વાહન કલ્પ્યું. છન્નુ વરસની ડોશીને પણ મૃત્યુનો વિચાર ભય પમાડે છે. મરવાને કોઇ જ રાજી નથી, કોઇ જ તૈયાર નથી.

બુદ્ધિહીન જેવી દેખાતી કુદરતના મસ્તક પર વિરાજનાર તે મનુષ્ય, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પ્રકૃતિમાની ઇતર જાતિઓથી ભિન્ન છે, શ્રેષ્ઠ છે, અને તેનું કારણ તેની બુદ્ધિ છે. પરંતુ મનુષ્યબુદ્ધિ કુંઠિત કરે એવા બે પ્રસંગો છે જીવન અને મૃત્યુ. પ્રખર વૈજ્ઞાનિકનો પણ જીવન પર દોર નથી; મહાસમર્થ ફિલસુફ મૃત્યુને એક ક્ષણ પણ અટકાવી શકતો નથી. જીવન પર મનુષ્યનો અંકુશ હોત, તો વિશ્વમાં વન્ધ્યા ન હોત, મૃત્યુ પર માનવીનું ચલણ હોત, તો કોઇ પતિપરાયણા વૈધવ્ય ન પામત.

માટે જ મૃત્યુરૂપી આદ્‌ભુતતાનું સાચું સ્વરૂપ પારખવાની ને સમજવાની જરૂર ઉત્કટરૂપે ઉભી થાય છે. મૃત્યુ પછી કાંઇ નથી, મૃત્યુની સાથે જ સર્વ જગત મૃત્યુ પામે છે, મૃત્યુ પછીની ચિન્તા વ્યર્થ છે, નકામી છે; માટે જીવનભર સુખચેનમાં રહેવું–એ ચાર્વાકમત, એ જડવાદ હવે વિચારશીલ મનુષ્યના મગજમાં ઝાઝી વાર રહી શકતો નથી એ અનુભવની વાત છે. ખાવું પીવું ને મોજ માણવી; દેવું કરીને પણ મિષ્ટાન્ન જમવા અને છેલ્લી ઘડી સુધી સુખચેનથી રહેવું, કેમ કે ચિતાગ્નિમાં રાખ થઇ ગયેલો આ માનવદેહ ભોગાર્થે ફરીથી મળશે નહિ,–આ ક્ષુદ્ર

ભાવના, સદ્‌ભાગ્યે, બહુ માણસોની જોવામા આવતી નથી. મૃત્યુ એ પરજીવનની બારી છે, આ જીવનમાથી અન્ય જીવનમા જવાનું ન્હાનું દ્વાર છે, આ લોક ને પરલોકને જોડનાર અંકોડારૂપ છે–આવી સાચી સમજણ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે, અને અનેક જીવાત્માઓના ઐહિક જીવનને સુખ અને આશાથી પ્રફુલ્લિત કરે છે. મૃત્યુનું આવું સ્વરૂપનિરૂપણ સાચું અને તત્ત્વદર્શી હોઇ આ લોકની અનેક દુર્ઘટ વિષમતાઓ, અનેક આકસ્મિક ભાસતા સુખદુઃખો, અનેક નિર્દોષ બલિદાનોનો સત્વર અને સાચો ઉકેલ કરાવે છે. પરંતુ એ સર્વ કોઇને ગળે કેમ ઊતરે? કવિકલ્પના અને કવિની ઉદાર સહાનુભૂતિ આવે વિકટ સ્થાને ઉપયોગી બને છે. આપણા કવિવર રવીન્દ્ર બાબુ સાહ્ય કરે છે:

પુત્રવત્સલ માતા બાળકને ખોળામાં ધવડાવતી બેઠી છે. એક થાનમાંનું દૂધ લગભગ પૂરું થયે, બાળકના જ હિતને ખાતર, તેને એક બાજુએથી બીજી બાજુએ ફેરવે છે. દર્મિયાન, નિર્દોષ પણ અજ્ઞાન બાળક ચીસેચીસ પાડી રુવે છે. બીજું થાન મોમા મળતા જ શાત થઇ જઇ આનન્દથી ધાવવા મંડી પડે છે. આમ અનેક વાર થાય છે.

આ દૃષ્ટાન્ત આપણને મૃત્યુનું સાચું સ્વરૂપ નહિ સમઝાવે તો કોણ સમઝાવશે? આત્માની ઉન્નતિને અર્થે, અધૂરી રહેલી ઉત્ક્રાન્તિને અર્થે, પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને અર્થે, વત્સલ પ્રભુ આ જીવનમાથી આપણને નવીન જીવનમા મૂકે છે; અને એ ક્રિયાને માટે આવશ્યક દ્વારગમન–સાદી વાણીમા કહીએ તો મરણ–શું આપણને ભય પમાડશે? પેલા અજ્ઞાન બાળકની પેઠે આપણે પણ રોઇશું? કે હસતે મોંએ એ ન્હાની બારીમા પેસી અધિક ઉન્નતિ આનંદથી સ્વીકારી લઇશું? "મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ" એમ બે વાર નહિ લલકારીએ?

આ પ્રમાણે મૃત્યુની ફિલસુફી બરાબર સમઝાય, તો જીવનના અનેક પ્રશ્નો, અને તેને અંગે ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, આપોઆપ સરળ થઈ જાય, મનુષ્યનું દૃષ્ટિબિન્દુ જ બદલાઇ જાય, અને આ જીવનપ્રવાહનો અંતિમ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દેખાતાં અનેક ક્ષુદ્રતાઓમાથી બહુ સહેલાઇથી બચી જવાય. કવિ કાલિદાસે તો સમઝાવ્યું છે, કે મરણદશા એ જ માનવીની પ્રકૃતિ–સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનું આ જીવતર તે તો માત્ર એક વિકારરૂપ છે, માટે આ લાબાટૂંકા આયુષ્ય માટે પ્રભુનો પાડ માનવો. આમ મૃત્યુનો ડર ઓછો થતા માણસ મૃત્યુને માટે સજ્જ થઇ શકે છે, અને મૃત્યુને માટે હરકોઈ પળે તૈયાર એવો મનુષ્ય ધન્ય છે. મૃત્યુ જાણે બાબરાસાહી ઉભું છે એમ સમઝે, તે જ ધર્મથી વિમુખ થાય નહિ. જીવનભર પોતાનો ધર્મ, અન્તઃકરણનો આદેશ, જેણે પાળ્યો છે, અને તેથી જ મૃત્યુના દ્વારની વિકટતા જેને માટે મટી ગઇ છે, તેવા સન્તોને ઉદ્દેશીને ગાનારે ગાયું છે, કે "મરવાં સોહ્યલાં રે, સન્તો સુખે જગતથી જાશે."

મૃત્યુની ભીતિ મટતા ધર્માચરણ સહેલું થાય છે, અને ધર્માચરણ સહેલ થતા મૃત્યુની ભીતિ આપોઆપ ગળી જાય છે. આમ અન્યોન્યાશ્રય સ્પષ્ટ છે. આત્મા અમર છે અને મૃત્યુદ્વારથી એ અમરત્વ અવિચ્છિન્ન આગળ ચાલ્યું જાય છે એમ સમઝાયા પછી, મૃત્યુ પાછળનો શોક, ખેદ, રોકકળ, અમર્યાદ ને નિર્લજ્જ દેખાવો કેટલા બધા નકામા ઠરે છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર સદ્‌ગત વ્યક્તિના ગુણ સંભારવા ને તે આપણામાં ઊતારવાનો યત્ન કરવો એટલું જ કાર્ય બાકી રહે છે. એ જ હેતુ શ્રાદ્ધાંજલિનો છે.

મૃત્યુ વિષે વિચાર કરતા એક નવું દર્શન થાય છે. રાય કે રંક, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, પુનિત કે પતિત બધુ કોઈને મૃત્યુ-નિદ્રાની પેઠે-સમાન બનાવી દે છે, અને આ રીતે માનવતાની એકતા સાબિત કરી દે છે. સુષુપ્તિમા તેમ જ મરણદશામા સર્વ કોઈ સમાનતા અનુભવે છે, અને તે જોતા અભિમાનીના અભિમાન ગળી જાય છે

મૃત્યુ અવશ્યંભાવી છે, માટે જીવનનો જેટલો સદુપયોગ થઈ શકે તેટલો સત્વર કરી લેવો એ ફરજ પુરી જ છે. પ્રાણિવિદ્યા કહે છે કે કાગડો સો વરસ જીવે છે. ભર્તૃહરિ કહી ગયા, કે કાગડો પણ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે છે અને પેટ ભરીને કાગવાસ ખાય છે! શંકરાચાર્ય બત્રીસ વર્ષે ગયા, જીસસ પણ બહુ જીવ્યા નહિ. પણ તેથી શું? જેણે જીવનનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યું તેનું જ જીવ્યું સફળ છે. 'બેટા, સો વરસનો થજે' એવો દાદીમાનો આશીર્વાદ બહુ યુક્ત છે. પરંતુ દીર્ઘાયુષ્ય એ સાધ્ય નથી, માત્ર ઉપકારિતાનું સાધન છે, એ ભૂલવું જોઈએ નહિ.

બાલક **નચિકેતાએ** મૃત્યુદેવ **યમરાજ** પાસેથી મૃત્યુદ્વાર ઓળંગ્યા પછીની આત્મદશા બહુ આગ્રહપૂર્વક જાણી લીધી એ આપણ પામર જીવોને માર્ગદર્શક થાઓ એટલી પ્રાર્થના છે છેવટે, એક અંગ્રેજ કવિના શબ્દમા આ ન્હાનકડો નિબંધ સમાપ્ત કરું છું

આપણું લાંબું જીવન પણ ટૂંકું જ છે,
પ્રગાન જીવન પણ ક્લેશાન્વિત છે,
વિશુદ્ધ જીવન પણ પાપભાગ્ છે.

૩૯

" સાહિત્ય-પ્રિયઃ "

નીર–ક્ષીર–વિવેક

જેમ કોયલ કવિઓની માનીતી છે તેમ હંસ પણ માનીતો છે. વસંતકાળમા મધુર અને તીવ્ર ટહુકાર વડે રસિકોના મનને રંજિત કરનાર કોયલ તે નર છે કે માદા છે તેની ચર્ચા લાગી પડી થઈ છે અને કોકિલકૂજનને અર્થાત્ નર કોકિલને એ મધુર ટહુકાર માટેનું માન અપાયું છે; પરન્તુ એ ચર્ચા પૂર્વે કોયલના ટહુકાર વિષે અનેક કવિતાઓ લખાઈ અને ગવાઈ ગઈ છે. ભ્રમર–કમળના યોગ વિષે પણ ગુજરાતી ભાષામા કવિતાઓનો તોટો નથી. પરંતુ એ યોગનો આસ્વાદ એ કવિતાના બધા લેખકોને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયો હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે તેવી જ રીતે હંસના નીર-ક્ષીર-વિવેકની વાતોનો ઉલ્લેખ ગ્રંથકારોએ અને કવિઓએ અનેક પ્રસંગે કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે હંસ એકત્ર થએલા દૂધ અને પાણીને જૂદા

કરી નાખે છે એટલે કે તે દૂધ પી જાય છે અને પાણીને પડયું રહેવા દે છે: આ નીરક્ષીરનુ પૃથક્કરણ કેવી રીતે થાય છે તે વિષે કોઈ નજરે જોનારનો અનુભવ હજી સુધી જાણમા આવ્યો નથી.

સંસ્કૃત કાવ્યોમા તો હંસનો નીર-ક્ષીર-વિવેક સારી પેઠે જાણીતો છે. **हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यप** અર્થાત્-હસ દૂધ પી જાય છે અને તેની સાથે મિશ્રિત થએલા પાણીને છોડી દે છે.

हंसः श्वेतो बकः श्वेतः
को भेदो बकहंसयोः ।
नीरक्षीरविभागे तु
हंसो हंसो बको बकः ॥

અર્થાત્-હંસ શ્વેત છે અને બગલો પણ શ્વેત છે, પરંતુ હંસ અને બગલામા ભેદ એટલો છે કે હંસ નીર અને ક્ષીર-દૂધના વિભાગો પાડી આપે છે અને બગલો તેમ કરી શકતો નથી.

એ ઉપરાત મહાભારત આદિ ગ્રંથોમા પુષ્કળ સ્થળે હંસની આ શક્તિ વિષે તો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે, પરન્તુ પ્રશ્ન એ છે કે હંસમા એ શક્તિ કેવા રૂપમા રહેલી છે અને તે શક્તિની પ્રતીતિ કેવી રીતે આવી શકે ?

યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના બીજા અધ્યાયમા એક વાક્ય છે કે જે રીતે ક્રૌંચ પક્ષી જલ અને દૂધને જૂદા પાડીને દૂધને પી જાય છે તે રીતે ઇંદ્ર પણ જલમાથી સોમરસને અલગ કરીને તેનું પાન કરે છે. આ મૂળ વાક્ય ઉપર સાયનાચાર્યે ટીકા કરી છે તેમા તેણે જણાવ્યુ છે કે-**क्षीरपात्रे स्वमुखे प्रक्षिपते सति मुखगतरससंपर्कात् क्षीरांशो जलांशश्चोभौ विविच्यते ॥** અર્થાત્-જલમિશ્રિત દૂધના પાત્રમા જ્યારે હસ પોતાની ચાંચ નાખે છે, ત્યારે તેના મુખની અંદરના કોઇ પ્રકારના રસને લીધે જલ તથા દૂધ જૂદા પડી જાય છે અથવા જૂદા માલૂમ પડે છે. આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે હંસના મુખની અંદરના કોઈ રસવિશેષના પ્રભાવથી દૂધ અને પાણી જૂદા પડી જતાં હોવા જોઇએ. એ રસવિશેષમા અમ્લતા-ખટાશ હોય છે. એવું પણ કેટલાક માને છે. એ અમ્લતાના કારણથી હંસના મુખમા દૂધ જતા જ તે દહીંના રૂપમાં ફેરવાઇને તેના ઉદરમાં ઉતરતું હોય એ બનવા જોગ છે. પરન્તુ પાત્રમા ભરેલા જલમિશ્રિત દૂધમાથી હંસ દૂધને જૂદું પાડીને કેવી રીતે ગ્રહણ કરતો હશે તે સમજી શકાતું નથી. પ્રો. લૅાંગમેન નામના એક અંગ્રેજ વિદ્વાને જલમિશ્રિત દૂધ હંસને પાઇને તેની પરીક્ષા કરી પરંતુ તેમા દૂધ-પાણી જૂદા કરવામા હંસ નિષ્ફળ ગયો હતો. અમેરીકાના એક ડાક્ટરનો એવો અભિપ્રાય છે કે હંસના મુખની બનાવટ એવી છે કે જ્યારે તે કોઈ વસ્તુ ખાય છે ત્યારે તેનો રસમય પાતળો અંશ મુખમાથી બહાર ઢળી પડે છે અને તેનો કટુતાયુક્ત અંશ તેના ઉદરમા ચાલ્યો જાય છે. અતિ રસમય વસ્તુ ખાતી વેળાએ રસ બહાર વહી જાય એ સંભવિત છે, પરંતુ દૂધમા કાંઇ કટુતા નથી એ જાણીતી વાત છે, એટલે એ અભિપ્રાય ભાગ્યે જ કોઇ માન્ય રાખી શકે.

હંસનુ અતિપ્રિય સ્થાન માનસરોવર છે, જો કે બીજાં સરોવરોને કિનારે પણ હંસો રહે છે ખરા.

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम्।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥

અર્થાત્-ચારે પાસ કમળથી સુશોભિત જળ ભરેલું હોય. તોપણ હંસનુ મન માનસરોવર વિના અન્ય કોઇ સ્થળે પ્રસન્ન થતું નથી. અત્યારે પણ માનસરોવરને કિનારે હંસોનો નિવાસ રહે છે. જ્યારે બરફ પડે છે અને

શીયાળો શરૂ થાય છે ત્યારે હિમાલયમા રહેવાનુ હંસોને ફાવતું નથી, એટલે તેઓ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા આવે છે, પરન્તુ વિંધ્યાચળથી આગળ તેઓ વધતા નથી. હિમાલય અને વિંધ્યાચળની વચ્ચેના કમળવાળા સુંદર સરોવરોને કિનારે તેઓ રહે છે અને પુન: ચૈત્ર–વૈશાખ માસમા તેઓ હિમાલયમા જાય છે.

જો હંસ દૂધ પીતા હોય તો તેમને એ દૂધ મળે કયાથી? વળી કહેવાય છે કે હંસ તો મોતી ચરે છે! માનસરોવરમા કાઇ મોતી પાકતા નથી કે હંસને તે ખાવા મળી શકતા હોય! માછલાને લોટ કે મમરા ખવરાવનારા જોયા તથા સાભળ્યા છે, પરન્તુ હંસને મોતી નીરવા જનારા કોઇ સાભળવામા આવ્યા નથી. નિર્મળ જળને મોતીની ઉપમા અપાય છે અને માનસરોવરનું જળ અત્યંત નિર્મળ છે એ કારણથી મોતી સમાન જળ પીનારા હંસોને લોકોક્તિમા મોતીનો ચારો મળ્યો એમ કહેવાય એ સંભવિત છે.

હંસને દૂધ મળતું નથી, મોતી કોઇ આપતું નથી, ત્યારે તે ખાય છે શુ? સંસ્કૃત સાહિત્યમા તે વિષે ઘણે સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે.

हंसी वेत्ति परागपिञ्जरतनु-
कुत्रापि पद्माकरे।
प्रेयान्मे बिसकन्दलीकिसलयं
भुङ्क्ते-त्ययं निर्वृत ॥

'મેઘદૂત'મા કાલિદાસ કહે છે–

आकैलासाद् बिसकिसलय-
च्छेदपाथेयवन्त ।
सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो
राजहंसा· सहायाः ॥

નૈષધચરિતમા પોતાને પકડનાર નળ રાજાને હંસ કહે છે કે–

फलेनमूलेन च वारिभूरुहां ।
मुनेरिवेत्थं मम यस्य वृत्तय ॥

આ અને બીજા અનેક અવતરણોથી જોઇ શકાય છે કે હંસ ફળ, કન્દ, કમળ, કમળદંડ, કમલસૂત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો ખાય છે અને તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે. હંસો કમળપૂર્ણ સરોવરોમા રહેવાનુ વધારે પસંદ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે એ સરોવરોમા તેને જોઇતો ખોરાક મળી રહે છે.

કમલસૂત્ર અને કમળદંડ હંસોને બહુ ભાવે છે. કમલદંડની ગાંઠોમાથી એક જાતનો રસ નીકળે છે અને તે પાતળા દૂધના જેવો સફેદ હોય છે. એ રસ પણ ક્ષીર અથવા દૂધને નામે ઓળખાય છે, અને તેમા કાઇક મીઠાશ પણ હોય છે. થોરના સફેદ રસને પણ સૌ થોરના દૂધ તરીકે ઓળખે છે. કમળદંડ પાણીમા હોય છે અને એ દંડમાથી દૂધ જેવો સફેદ રસ નીકળે છે, જે રસ હંસ પીએ છે. આ પ્રકારે હંસ પાણીની અંદરથી કમળદંડમાનુ દૂધ પીએ છે એમ જો માનીએ તો હંસનો નીર–ક્ષીર–વિવેક સિદ્ધ થાય છે. પંડિતો પહેલા આ પ્રકાર જાણતા હોવા જોઇએ, પરન્તુ ધીરે ધીરે લોકોમા એ પ્રકાર વિસરાઈ જઇને જલમિશ્રિત દૂધમાથી હંસ દૂધ ચૂસી લઇને પાણીને રહેવા દે છે એવી સમજ પ્રસરી હોવી જોઇએ, એમ બીજા પુરાવાઓને અભાવે માનવું પડે છે.

૪૦

પંડિત સુખલાલજી

પ્રામાણ્ય સ્વતઃ કે પરતઃ

જે વિષય બહુ જ થોડાને પરિચિત છે, તે ઉપર હું કેમ લખું છુ, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રસ્તુત લેખની પ્રસ્તાવના થશે. લગભગ આઠેક વરસ પ્હેલા ભાવનગર આત્માનંદ સભામા વિદ્વાન્ કવિ કાન્તની સાથે પ્હેલવ્હેલું મળવાનુ થયું. તે વખતે તેઓએ મને જે પ્રશ્ન પ્રથમ પૂછેલો અને મેં જે ઉત્તર આપેલો, તેને જ થોડું પલ્લવિત અને વ્યવસ્થિત કરી લખી દઉં તો એક દાર્શનિક વિષયની ચર્ચા અને કવિ કાન્તની યાદી એમ બે અર્થ સરે.

કાન્તે મને "प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्य" એ કારિકાનું પાદ સમજાવવા કહ્યું. આનો ઉત્તર નીચે લખું તે પ્હેલા ઉક્ત કારિકાની બાહ્ય માહિતિ અને તેનો વિષય જાણી લેવો યોગ્ય છે.

સાહિત્યદર્પણ અને ગૌતમસૂત્રવૃત્તિના લેખક બંગાળી વિદ્વાન્ વિશ્વનાથ તર્કપંચાનન (ઇ. સ. નો સત્તરમો સૈકો) ની રચેલ કારિકાવલી-(અથવા ભાષાપરિચ્છેદની) ૧૩૬ મી કારિકાનું 'प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्य' એ ત્રીજું પાદ છે. એની થોડી વ્યાખ્યા તો ગ્રંથકારે પોતે જ પોતાની મુક્તાવલિ નામક ટીકામા આપી છે. મીમાંસક દર્શન પ્રામાણ્યને સ્વતઃ જ્ઞેય માને છે. તેનુ નિરાકરણ નૈયાયિક મતથી એ પાદમા કરેલું છે અને તેની દલીલ તરીકે તેનું ચોથુ પાદ "संशयानुपपत्तित." આવે છે. આ કારિકાની વ્યાખ્યા કાન્તના પ્રશ્નના ઉત્તરમા મેં આપી.

આ વિષયની પક્ષવાર માન્યતાઓ અને તેનું ઐતિહાસિક મૂળ એ બે બાબતો આ લેખમા મુખ્ય જણાવવાની છે પણ તે જણાવ્યા પ્હેલાં પ્રસ્તુત લેખમા વારવાર આવનાર કેટલાક શબ્દોની સંક્ષેપમા માહિતિ આપવી ઠીક ગણાશે.

(૧) **પ્રમાત્વ**=જે જ્ઞાન યથાર્થ હોય તે પ્રમા કહેવાય છે અને જ્ઞાનની યથાર્થતા (સત્યતા) એ પ્રમાત્વ

(૨) **પ્રામાણ્ય**=આ સ્થળે પ્રામાણ્ય અને પ્રમાત્વ એ બંને શબ્દો એકાર્થક હોઇ પ્રામાણ્ય શબ્દનો અર્થ પણ જ્ઞાનનુ ખરાપણું છે.

(૩) **સ્વતઃ**=જે બુદ્ધિમા જ્ઞાનનું ભાન થાય તેમા જ જ્ઞાનનુ સત્યત્વ પણ ભાસિત થાય છે, એમ માનવું તે સ્વત

(૪) **પરતઃ**=જ્ઞાનનું સત્યત્વ એ જ્ઞાનને જાણનાર બુદ્ધિ કરતા જૂદી બુદ્ધિથી જણાય છે, એમ માનવું તે પરતઃ

(૫) **અભ્યાસદશા**=વારંવાર પરિચયમા આવવાની સ્થિતિ.

(૬) **અનભ્યાસદશા**=આનાથી ઉલટુ.

(૭) **વ્યવસાય**=કોઇપણ વિષયનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન.

(૮) **અનુવ્યવસાય**=પ્રથમ નિશ્ચયને જાણનારૂ પાછળનું જ્ઞાન.

(૯) **અર્થક્રિયાજ્ઞાન**=જે વસ્તુથી જે પ્રયોજનો સાધી શકાતા હોય, તે વસ્તુના જ્ઞાન પછી પ્રવૃત્તિ થયા બાદ તેવા પ્રયોજનોનો અનુભવ થવો તે અર્થક્રિયાજ્ઞાન.

(૧૦) **સંવાદ**=પ્રથમ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ ન પડવું તે સંવાદ.

(૧૧) **વિસંવાદ**=આથી ઉલટું.

(૧૨) **પ્રવર્તકજ્ઞાન**=જે જ્ઞાન પછી તે જ્ઞાનના વિષયને ગ્રહણ કરવા અથવા છોડવા પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પ્રવર્તકજ્ઞાન.

સ્વતઃ કે પરતઃની ચર્ચાનું ઐતિહાસિક મૂળ–વેદના સંહિતા (મંત્ર) ભાગ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા દૃઢ જામી હતી અને તેથી જ અનુક્રમે તે ભાગનો ઉપયોગ કર્મકાંડમા થવા લાગ્યો. જાણે કે અજાણ્યે કર્મકાંડના વિધિવિધાનો જેમ દરેક સંપ્રદાયમા બને છે તેમ, જટિલ અને શુષ્ક થઇ ગયા. અને તેમા વાસ્તવિક ધર્માનુભવનું તત્ત્વ ઘટી ગયુ. હિંસા જે સામાન્યરૂપે અધર્મ ગણાતી તે વેદવિહિત થતા ધર્મનું કારણ મનાવા લાગી. આ રીતે કલ્યાણના જ્યોતિર્મય માર્ગમા ધૂમ્રનું આવરણ જોઈ કરુણામૂર્તિ પ્રતિભાશીલ અને સ્વાવલંબી ઘણા મહાત્માઓનું હૃદય કકળી ઉઠ્યુ. તેઓએ તે કર્મકાંડની હિંસાને પણ અધર્મના કારણ તરીકે જણાવવા માંડી અને વચ્ચે વેદનો પ્રશ્ન આવતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, જો વેદ સુદ્ધાં હિંસાનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તેને ખરા વેદ ન માનવા. આવી સ્થિતિમા એક વર્ગ એવો ઉભો થયો કે, જે હિંસામય યજ્ઞ અને તેને ટેકો આપતી શ્રુતિઓને અપ્રમાણ ઠરાવતો હતો. જ્યારે બીજો વર્ગ એવો થયો કે, જે જરાયે ઢીલું મૂક્યા સિવાય દરેક પ્રકારના યજ્ઞ અને સમગ્ર વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવા લાગ્યો. છેવટે પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે લોકોમા રૂઢ થયેલ વેદોના પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનો જ પ્રશ્ન બન્ને વર્ગો વચ્ચે ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય થઈ ગયો. અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરનાર વર્ગ એમ કહેતો કે, શાસ્ત્રને રચનાર પુરુષો હોય છે. કેટલાક મોટા પુરુષ ભલે નિર્દોષ અને જ્ઞાની હોય પણ દરેક કંઈ તેવા હોતા નથી. તેથી કોઈક લોભણ, સ્વાર્થી કે ઓછસમજુ અજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા શાસ્ત્રમા એવો ભાગ પણ દાખલ થઇ જાય છે, કે જેને પ્રમાણ માનવા શુદ્ધ બુદ્ધિ તૈયાર ન થાય બીજો વર્ગ એમ કહેતો કે એ વાત ખરી છે; પણ વેદની બાબતમા તે લાગુ પડતી નથી. વેદોમા તો પ્રામાણ્યની શંકા લઇ શકાય તેવુ છે જ નહીં. કારણ એ છે કે, પુરુષો વેદોના રચયિતા જ નથી. તેથી તેઓના અજ્ઞાન કે લોભને લઈ વેદોમા અપ્રામાણ્ય આવે જ ક્યાથી? આવી રીતે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની ચર્ચામાથી વેદના પૌરુષેયત્વ અને અપૌરુષેયત્વનો વાદ જન્મ્યો. અપૌરુષેયત્વવાદમા બે ફાંટા પડ્યા. બન્નેની માન્યતાનું સમાનતત્ત્વ એ કે, વેદો પ્રમાણ છે. તેમા અપ્રમાણ ભાગ જરાયે નથી. પણ બંનેમા એક મતભેદ જન્મ્યો. એક પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે વેદ શબ્દરૂપ હોઈ અનિત્ય છે, તેથી તેનો કોઇ રચનાર તો હોવો જ જોઇએ. પુરુષો (સાધારણ જીવાત્માઓ) સર્વથા પૂર્ણ ન હોવાથી વેદોને તેઓની કૃતિ ન માની શકાય, એટલે સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની રચના રૂપે વેદો મનાવા જોઇએ; જ્યારે બીજો પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે, વેદ ભલે શબ્દરૂપ હોય પણ વેદ એ નિત્ય છે અને નિત્ય એટલે અનાદિસિદ્ધ. તેથી વેદને પુરુષોની કે ઈશ્વરની–રચના માનવાની જરૂર નથી. આ રીતે પૌરુષેયત્વ–અપૌરુષેયત્વ–વાદમા વેદના અનિત્યત્વ અને નિત્યત્વનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાવા લાગ્યો. વેદનું પ્રામાણ્ય મુગે મ્હોએ ન સ્વીકારનાર પક્ષ તો તેને પૌરુષેય અને અનિત્ય માનતો જ. પરંતુ તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર પણ એક પક્ષ તેને અનિત્ય માનતો થયો. વેદને અનિત્ય માની પ્રમાણ માનનાર પક્ષ નિત્યત્વવાદીને કહેતો કે, શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના રચનારની પૂર્ણતાને લઈને છે, તેથી જો વેદ કોઈની રચના ન હોય તો તેમા પ્રામાણ્ય કેવી રીતે ઘટાવી શકાય? આનો ઉત્તર બીજો પક્ષ

આપ્યો કે પ્રામાણ્ય એ પરાધીન નથી. પરાધીન તો અપ્રમાણ્ય છે, તેથી જે શાસ્ત્રો કોઈના રચાયેલા હોય તેમા અપ્રમાણ્યનો સંભવ ખરો, પણ વેદ તો કોઇની રચના જ નથી એટલે તેમા પુરુષદોષની સંક્રાતિ અને તજ્જન્ય અપ્રમાણનો સંભવ ન હોવાથી વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતસિદ્ધ છે. આ રીતે અનુક્રમે સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અને પરત· પ્રામાણ્યની કલ્પના જન્મી.

વિષય અને સાહિત્યનો ક્રમિક વિકાસ–પ્હેલા તો ઉપરની કલ્પના વેદ અને તેને લીધે મુખ્યપણે શબ્દપ્રમાણના પ્રદેશમા હતી. પણ ધીરે ધીરે વેદનિત્યત્વવાદીએ સમગ્ર પ્રમાણમા તે કલ્પના લંબાવી અને કહ્યુ કે, પ્રત્યક્ષ અનુમિતિ કે અન્ય કોઇ પણ જાતનું જ્ઞાન હોય તે દરેક સ્વભાવથી યથાર્થ હોય છે. જો આગતુક દોષ ન હોય તો તેમા અપ્રામાણ્ય આવતું જ નથી. અનિત્યત્વવાદીએ પણ પોતાની કલ્પનાને લંબાવી કહ્યુ કે, શાબ્દિક જ્ઞાન હોય કે અન્યજ્ઞાન દરેકમા પ્રામાણ્ય કાંઈ -સ્વાભાવિક નથી, તે તો ફકત કારણના ગુણથી આવે છે–જેવી રીતે કારણના દોષથી અપ્રામાણ્ય. આ રીતે શબ્દપ્રમાણમા જન્મેલી સ્વતઃ પરત. ની કલ્પના સમગ્ર પ્રમાણના પ્રદેશમા ફેલાઇ. તેવી જ રીતે પ્હેલા સ્વત.—પરત : ની વાદભૂમિ મુખ્ય ભાગે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ હતી. તેનો ધીરે ધીરે વિકાસ થતા પ્રામાણ્યની જ્ઞપ્તિ અને તેના કાર્ય સુધી તે વિસ્તરી. તેથી અત્યારે સ્વત : પરત : ની ચર્ચા પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ, જ્ઞપ્તિ અને કાર્યના વિષયમા જોઇએ છીએ

જેમ જેમ ચર્ચાના વિષયની સીમા વધતી ચાલી અને તેની વિશદતા પણ થતી ચાલી તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ વિકસ્યું. આપણે જોઇએ છીએ કે ઉપનિષદ્‌ના પ્રાચીન જમાનામા સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચાના શબ્દનું નિત્યત્વ અનિત્યત્વ જેવા કેટલાક અંશો માત્ર છુટાછવાયાં નિરુક્ત જેવા ગ્રંથોમાં અસ્પષ્ટ રૂપમા મળે છે. ક્રમે તેનો વિકાસ થતો ચાલ્યો પણ છેક ચોથી પાચમી શતાબ્દી સુધીમા એ ચર્ચાનુ સાહિત્ય બહુ ન્હોતું વધ્યુ. સ્વત· પક્ષમા **શબરસ્વામીનું** શાબર ભાષ્ય અને પરત. પક્ષમા બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગના, જૈનાચાર્ય **સિદ્ધસેનના** તથા **સમતભદ્રના** અને નૈયાયિક મુખ્ય ઉદ્યોતકરના ગ્રથો એટલુ જ સાહિત્ય ત્યાર સુધીમા આ વિષયને લગતું મુખ્યપણે કહી શકાય. પણ **કુમારિલના** શ્લોકવાર્તિકમા સ્વતઃ પક્ષની ખુબ ચર્ચા થતા જ બૌદ્ધ, જૈન અને નૈયાયિકો તેની વિરુદ્ધ ઉતરી પડ્યા. **શાંતરક્ષિતકૃત** તત્ત્વસગ્રહ અને **નાલદા**-વિદ્યાપીઠના તત્ત્વના અધ્યાપક **કમલશીલની** (આશરે ઇ. સ. ૭૧૦) તે ઉપરની ટીકા સિવાય આજે મોટા સંસ્કૃત બૌદ્ધ ગ્રથો આપણી સામે ન હોવાથી, તે વિષે મૌન જ ઠીક છે. પણ જૈન વિદ્વાન્ વિદ્યાનંદે પોતાની અષ્ટસહસ્રી, શ્લોકવાર્તિક આદિ કૃતિઓમા તથા પ્રભાચદ્રે પોતાની પ્રમેયકમલમાર્તંડ, ન્યાયકુમુદચદ્રોદય આદિ કૃતિઓમા તે વિષે જરાયે કંટાળ્યા સિવાય ખૂબ લખેલુ આપણી સામે છે. આવી જ ચર્ચામા નૈયાયિકો તો કુશળ હોય જ એટલે તેઓનુ સાહિત્ય પણ તે વિષે ઉભરાવા લાગ્યું. દશમા સૈકા દરમ્યાન અભયદેવે **સમ્મતિતર્ક** ઉપરની પોતાની ટીકામા સ્વત· પરતઃ પ્રામાણ્યની જે ચર્ચા કરી છે અને તેમા મીમાસક, બૌદ્ધ અને નૈયાયિકોના ગ્રથોનો આધાર લીધો છે, તે જોતા તે વખતે આ વિષયમા દાર્શનિક વિદ્વાનો કેટલો વધારે રસ લેતા તે જણાઇ આવે છે. દાર્શનિક શિરોમણિ **વાચસ્પતિ** મિશ્રની સર્વતોગામિની પ્રતિભામાથી પસાર થયા બાદ ન્યાયાચાર્ય ઉદયન અને નવીન ન્યાયના સુત્રધાર ગંગેશ તથા તેના પુત્ર **વર્ધમાનના** હાથે આ વિષય ચર્ચાયો. તેથી તે

વિષયનુ સાહિત્ય ઘણુ જ વધી ગયું. છતાં જે કાંઇ ઉણપ રહી હોય તે મીમાંસક પાર્થસારથિ-મિશ્રની શાસ્ત્રદીપિકા અને વિદ્વાન વાદિદેવસૂરિના વિશાળકાય સ્યાદ્વાદરત્નાકરે પૂરી કરી. અત્યાર સુધીમા સ્વત પરત ના સાહિત્યનું એક મોટું મન્દિર તૈયાર થયુ હતું. તેના ઉપર તાર્કિક ગદાધર ભટ્ટાચાર્યે પ્રામાણ્યવાદ રચી કળશ ચઢા વ્યો, અને જૈન તાર્કિક યશોવિજય ઉપાધ્યાયે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ઉપરની પોતાની ટીકામા આ સાહિત્યમન્દિરનો પ્રામાણિક ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે અઢારમા સૈકા સુધીમા પ્રસ્તુત વિષયને લગતું જેટલુ સાહિત્ય રચાયેલુ ઉપલબ્ધ છે, તેનો વિચાર કરતા જણાય છે કે, મધ્યમ કાળમા દાર્શનિક વિદ્વાનોની આ વિષયમા રસવૃત્તિ ખૂબ વિકસી હતી. એની પુષ્ટિમા વિદ્યારણ્ય વિરચિતશંકર દિગ્વિજયમાથી મંડનમિશ્રનુ ઘર પૂછતા એક બાઇએ શંકરસ્વામીને આપેલો ઉત્તર ટાકવો બસ થશે.

"स्वत प्रमाणं परत. प्रमाणं
कीराङ्गना यत्र गिरं गिरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसनिरुद्धा
जानीहि तन्मण्डनपण्डितौकः ॥ स० ८
श्लो. ६

સ્વતઃ પરતઃ ના દાર્શનિક પક્ષોનું વર્ગીકરણ સ્વત. પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગોમા ફક્ત બે જ દર્શનો આવે છે; પૂર્વ મીમાસા અને ઉત્તર મીમાસા. પરતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમા જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપરાત ચાર વૈદિક દર્શનો આવી જાય છે,–ન્યાય, વૈશેષિક, સાખ્ય અને યોગ

ઉપપત્તિ–વેદ ઉપર થતા આક્ષેપોનું સમાધાન અને શ્રુતિઓની પૂર્વાપર સગતિ કર વાનું બુદ્ધિસાધ્ય કામ જૈમિનીય દર્શને લીધું, તેથી તેણે સ્વત પ્રમાણની હકીકતે ટચ સરસ ઉપપત્તિ ઉપસ્થિત કરી વેદાન્તદર્શનનું કાર્ય, વ્યવસ્થિત થયેલ વેદમાથી બ્રહ્મનું તાત્પર્ય બતાવવાનું હતું. તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની સ્વત. પ્રમાણની કલ્પનાને ચર્ચા કર્યા સિવાય માની લે તે સ્વાભાવિક જ છે.

વેદના પ્રામાણ્યમા વાંધો લેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પરત પ્રામાણ્યની બુદ્ધિગમ્ય કલ્પના સ્વીકાર્યા સિવાય ન ચાલે. તેથી તેઓના તે પક્ષ પણ સહજ જ થયો. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તર્કપ્રધાન હોઈ બુદ્ધિગમ્ય તર્કનો વિરોધ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરત પ્રામાણ્યનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પણ તેમ છતાયે ઇશ્વરને વચ્ચે લાવી વેદનુ પ્રામાણ્ય સાધ્યું. સાખ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમા બહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરતા હોવાથી તેઓને તેથી જુદા પાડી શકાતા નથી. આ રીતે દરેક દર્શનનો પક્ષભેદ પોતપોતાના સાધ્ય પ્રમાણે સ્વત પરત ની ચર્ચામા યોગ્ય જ છે.

બંને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલો અને તેનું તાત્પર્ય

ઉત્પત્તિ–ઉત્પત્તિના વિષયમાં સ્વત વાદીનું મુખ્ય મંતવ્ય એ છે કે, જ્ઞાન જે સામગ્રી (કારણ-સમૂહ) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સામગ્રીથી જ્ઞાનમાં સત્યતા પણ આવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કોઇ પણ કારણની અપેક્ષા નથી. આથી ઉલટું જ્ઞાનની અસત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત અન્ય કારણની અપેક્ષા રહે છે.–તે અન્ય કારણ દોષરૂપ સમજવુ. જેમ અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાત દોષની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પ્રામાણ્ય કોઇ અધિક કારણની અપેક્ષા નથી રાખતું. તેથી જ જ્યારે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષો ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા સાથે જ પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સ્વતઃ ઉત્પન્ન કહેવાવું જોઇએ

ઉત્પત્તિમા પરતઃવાદીનું કહેવું એમ છે કે,

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા દોષરૂપ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે જ છે, આ કારણ તે ગુણરૂપ છે. જેમ જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષ ન હોય તો તજ્જન્ય જ્ઞાનમા અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમા ગુણ ન હોય તો તજ્જન્ય જ્ઞાનમા પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે દોષ જે અપ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે જો ભાવરૂપ પદાર્થ હોઇ કારણકોટિમાં ગણી શકાય તો ગુણ પણ કારણકોટિમા ગણાવા યોગ્ય છે ગુણને માત્ર દોષનો અભાવ કહીને તેનુ નિરાકરણ કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે. તેથી એમ જ માનવુ યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બન્ને સ્વતંત્ર છે, અને તેથી જ જો સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે. માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમા પરતઃ તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમા પરતઃ મનાવું જોઇએ.

મીમાંસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાત્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની કારણકોટિમા ગણના કરે છે, પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાત્ત્વિક ન માનતા માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને તુચ્છરૂપ માની તેની કારણકોટિમા ગણના કરતા નથી. જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પરતઃવાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાત્ત્વિક માની કારણકોટિમા લે છે તેઓ કહે છે કે, જેમ સુખ દુઃખ એ બન્ને એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહી કે એક બીજાના અભાવરૂપે—જો કે એકના સદ્‌ભાવમા બીજાનો અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બન્ને કાંઇ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેવી રીતે દોષ અને ગુણના સંબંધમા પણ સમજવું જોઇએ. આથી મીમાંસકમતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગંતુક છે, જો તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સહજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે. જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેઠે ગુણ પણ આગંતુક છે અને તેથી તે સામગ્રીમા હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે. જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બન્ને રૂપથી શૂન્ય હોતું નથી. કાતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કાતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જો અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પરતઃ માનીએ તો પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પરતઃ ન માનવું ? મીમાંસકો માત્ર એટલુ જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ છે. જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે તેમા પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ નથી, તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને લઈ તેમા અપ્રામાણ્ય દાખલ થાય છે.

જ્ઞપ્તિ—જ્ઞપ્તિમા સ્વતઃવાદીઓનું કહેવું છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઇ જાય છે. જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનો ભાસ ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમા થતો નથી, તેમ માનવુ જોઇએ. જો ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિથી ભાસ માનવામા આવે તો અનાવસ્થા થાય તે એવી રીતે કે, કોઇ પણ વિષયનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અને તે વિદિત પણ થયુ, છતા તેનુ પ્રામાણ્ય તો બીજા સંવાદક જ્ઞાનથી કે અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી માનવું પડે. હવે જે જ્ઞાનને પ્રામાણ્યગ્રાહક માનીએ તે પણ જો સત્યરૂપે નિશ્ચિત ન થયુ હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનુ પ્રામાણ્ય શી રીતે નિશ્ચિત કરી શકે ? જે પોતે જ અનિશ્ચિત હોય તે બીજાનો નિશ્ચય ન કરી શકે આથી પ્રામાણ્યગ્રાહક રૂપે માની લીધેલ બીજા જ્ઞાનનુ પ્રામાણ્ય

વિષયનું સાહિત્ય ઘણું જ વધી ગયું. છતાં જે કાંઈ ઊણપ રહી હોય તે મીમાંસક પાર્થસાર્થિમિશ્રની શાસ્ત્રદીપિકા અને વિદ્વાન વાદિદેવસૂરિના વિશાળકાય સ્યાદ્વાદરત્નાકરે પૂરી કરી. અત્યાર સુધીમાં સ્વત પરત ના સાહિત્યનું એક મોટું મંદિર તૈયાર થયું હતું. તેના ઉપર તાર્કિક ગદાધર ભટ્ટાચાર્યે પ્રામાણ્યવાદ રચી કળશ ચઢાવ્યો, અને જૈન તાર્કિક યશોવિજય ઉપાધ્યાયે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ઉપરની પોતાની ટીકામાં આ સાહિત્યમંદિરનો પ્રામાણિક ઉપયોગ કર્યો આ રીતે અઢારમા સૈકા સુધીમાં પ્રસ્તુત વિષયને લગતું જેટલું સાહિત્ય રચાયેલું ઉપલબ્ધ છે, તેનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, મધ્યમ કાળમાં દાર્શનિક વિદ્વાનોની આ વિષયમાં રસવૃત્તિ ખૂબ વિકસી હતી. એની પુષ્ટિમાં વિદ્યારણ્ય વિરચિતશંકર દિગ્વિજયમાંથી મંડનમિશ્રનું ઘર પૂછનાર એક બાઈએ શંકરસ્વામીને આપેલો ઉત્તર ટાંકવો બસ થશે.

"स्वत प्रमाणं परतः प्रमाणं
कीराङ्गना यत्र गिर गिरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसनिरुद्धा
जानीहि तन्मण्डनपण्डितौक ॥ स० ८
श्लो. ६

સ્વતઃ પરતઃ ના દાર્શનિક પક્ષોનું વર્ગીકરણ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગોમાં ફક્ત બે જ દર્શનો આવે છે; પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા. પરત પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપરાંત ચાર વૈદિક દર્શનો આવી જાય છે,–ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગ

ઉપપત્તિ–વેદ ઉપર થતા આક્ષેપોનું સમાધાન અને શ્રુતિઓની પૂર્વાપર સંગતિ કરવાનું બુદ્ધિસાધ્ય કામ જૈમિનીય દર્શને લીધું, તેથી તેણે સ્વતઃ પ્રમાણની દલીલને ટચ સરસ ઉપપત્તિ ઉપસ્થિત કરી વેદાન્તદર્શનનું કાર્ય, વ્યવસ્થિત થયેલ વેદમાંથી બ્રહ્મનું તાત્પર્ય બતાવવાનું હતું. તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની સ્વતઃ પ્રમાણની કલ્પનાને ચર્ચા કર્યા સિવાય માની લે તે સ્વાભાવિક જ છે.

વેદના પ્રામાણ્યમાં વાંધો લેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પરતઃ પ્રામાણ્યની બુદ્ધિગમ્ય કલ્પના રજૂ કર્યા સિવાય ન ચાલે તેથી તેઓનો તે પક્ષ પણ સહજ જ થયો. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તર્કપ્રધાન હોઈ બુદ્ધિગમ્ય તર્કનો વિરોધ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરતઃ પ્રામાણ્યનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પણ તેમ છતાંયે ઈશ્વરને વચ્ચે લાવી વેદનું પ્રામાણ્ય સાચવ્યું. સાંખ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમાં બહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરતા હોવાથી તેઓને તેથી જૂદા પાડી શકાતા નથી. આ રીતે દરેક દર્શનનો પક્ષભેદ પોતપોતાના સાધ્ય પ્રમાણે સ્વત. પરત ની ચર્ચામાં યોગ્ય જ છે.

બંને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલો અને તેનું તાત્પર્ય

ઉત્પત્તિ–ઉત્પત્તિના વિષયમાં સ્વતવાદીનું મુખ્ય મંતવ્ય એ છે કે, જ્ઞાન જે સામગ્રી (કારણ-સમૂહ) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સામગ્રીથી જ્ઞાનમાં સત્યતા પણ આવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત અન્ય કોઈ પણ કારણની અપેક્ષા નથી. આથી ઊલટું જ્ઞાનની અસત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત અન્ય કારણની અપેક્ષા રહે છે.–તે અન્ય કારણ દોષરૂપ સમજવું. જેમ અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત દોષની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પ્રામાણ્ય કોઈ અધિક કારણની અપેક્ષા નથી રાખતું તેથી જ જ્યારે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમાં દોષો ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા સાથે જ પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સ્વતઃ ઉત્પન્ન કહેવાવું જોઈએ

ઉત્પત્તિમાં પરત. વાદીનું કહેવું એમ છે કે,

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમા દોષરૂપ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક કારણની અપેક્ષા રાખે જ છે, આ કારણ તે ગુણરૂપ છે. જેમ જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમા દોષ ન હોય તો તજ્જન્ય જ્ઞાનમા અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમા ગુણ ન હોય તો તજ્જન્ય જ્ઞાનમા પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે. દોષ જે અપ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે જો ભાવરૂપ પદાર્થ હોઇ કારણકોટિમા ગણી શકાય તો ગુણ પણ કારણકોટિમા ગણાવા યોગ્ય છે. ગુણને માત્ર દોષનો અભાવ કહીને તેનું નિરાકરણ કરવુ યોગ્ય નથી; કારણ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ કારણ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બન્ને સ્વતંત્ર છે, અને તેથી જ જો સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે. માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમા પરતઃ તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમા પરતઃ મનાવું જોઇએ.

મીમાસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાત્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની કારણકોટિમા ગણના કરે છે, પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાત્ત્વિક ન માનતા માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને તુચ્છરૂપ માની તેની કારણકોટિમા ગણના કરતા નથી. જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પરતઃવાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાત્ત્વિક માની કારણકોટિમા લે છે તેઓ કહે છે કે, જેમ સુખ દુઃખ એ બન્ને એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહી કે એક બીજાના અભાવરૂપે—જો કે એકના સદ્ભાવમા બીજાનો અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બન્ને કાઇ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેવી રીતે દોષ અને ગુણના સંબંધમા પણ સમજવું જોઇએ. આથી મીમાંસકમતનુ તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગંતુક છે, જો તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સહજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે. જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મતનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેઠે ગુણ પણ આગંતુક છે અને તેથી તે સામગ્રીમા હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે. જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બન્ને રૂપથી શૂન્ય હોતું નથી. કાતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કાતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જો અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પરતઃ માનીએ તો પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પરતઃ ન માનવુ ? મીમાસકો માત્ર એટલુ જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ છે જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે તેમા પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાહજિક રૂપ નથી, તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને લઈ તેમાં અપ્રામાણ્ય દાખલ થાય છે.

જ્ઞપ્તિ—જ્ઞપ્તિમા સ્વતઃવાદીઓનુ કહેવું છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઇ જાય છે. જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનો ભાસ ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિમા થતો નથી, તેમ માનવું જોઇએ. જો ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિથી ભાસ માનવામા આવે તો અનાવસ્થા થાય તે એવી રીતે કે, કોઇ પણ વિષયનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અને તે વિદિત પણ થયુ, છતા તેનુ પ્રામાણ્ય તો બીજા સવાદક જ્ઞાનથી કે અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી માનવું પડે. હવે જે જ્ઞાનને પ્રામાણ્યગ્રાહક માનીએ તે પણ જો સત્યરૂપે નિશ્ચિત ન થયું હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય શી રીતે નિર્ણિત કરી શકે ? જે પોતે જ અનિશ્ચિત હોય તે બીજાનો નિશ્ચય ન કરી શકે આથી પ્રામાણ્યગ્રાહક રૂપે માની લીધેલ બીજા જ્ઞાનનુ પ્રામાણ્ય

નિશ્ચિત કરવા ત્રીજું જ્ઞાન, અને તેનુ પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરવા ચોથુ જ્ઞાન એમ અનુક્રમે કલ્પના વધતા અનવસ્થામા જ પરિણામ પામે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, કોઇ પણ વિષયનુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જ્યારે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે તેની સાથે જ તેનું પ્રામાણ્ય પણ પ્રકાશિત થઈ જાય છે.

આ વિષયમા પરત વાદીનુ કહેવું છે કે, જેમ અપ્રામાણ્ય પરતોગ્રાહ્ય છે, તેમ પ્રામાણ્ય પણ પરતોગ્રાહ્ય માનવુ જોઇએ. કોઇ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અને તે મિથ્યા હોય તો તેનું અયથાર્થત્વ કાંઇ તે જ વખતે જણાતું નથી પણ કાંતો વિસંવાદ થવાથી કે પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જવાથી કાલાંતરે તેનુ અયથાર્થત્વ માલુમ પડે છે. તેવી રીતે યથાર્થત્વના સબંધમા પણ માનવું જોઇએ. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ અને તે ભાસિત પણ થયું છતા તેનું યથાર્થત્વ સંવાદ અગર પ્રવૃત્તિસાફલ્યથી જણાવાનુ આમ માનતાં અનવસ્થા થવાનો ભય રાખવાનું કારણ નથી; કારણ કે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા પરિમિત હોવાથી એ ત્રણ ઉપરાઉપર થતા જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય સુધી તે લંબાય ખરી, પણ એમને એમ તે જિજ્ઞાસા પ્રામાણ્યના વિષયમા જ રહે એમ બનતું નથી. બીજી વાત એ છે કે જો પ્રામાણ્યને જ્ઞાનના નિર્ણય સાથે જ નિર્ણીત માની લેવામા આવે તો જે વિષયને વારંવાર જોવાનો અભ્યાસ ન હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતાં તેના પ્રામાણ્ય માટે જે સદેહ થાય છે તે સંભવી ન શકે; કારણ કે, જ્ઞાન થયુ કે તેનું પ્રામાણ્ય નિર્ણીત થઇ જ ગયુ પછી મારૂં આ જ્ઞાન સત્ય છે કે અસત્ય એવા સંદેહને અવકાશ ન જ રહે. તેથી પ્રામાણ્યને અપ્રામાણ્યની પેઠે પરતોજ્ઞેય માનવુ યોગ્ય છે.

સ્વત વાદીનું વલણ પ્રત્યેક જ્ઞાનમા એક સામાન્ય નિયમ માની લેવા તરફ છે, તેથી તે કહે છે કે, પરત: પક્ષમાં આવી પડતી અનવસ્થા દૂર કરવા જો પરત:વાદીને કેટલુંક જ્ઞાન સ્વતોનિર્ણીત માનવું પડે તો પછી તે જ રીતે પ્રથમના બધાં જ્ઞાનોનું પ્રામાણ્ય સ્વતોજ્ઞેય શા માટે ન માનવું? સ્વત: વાદીનો પક્ષ અભ્યાસદશાના અનુભવમૂલક છે, તેથી તે કહે છે કે, જે વિષય જોવા જાણવાનો બહુ પરિચય હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતા તેના પ્રામાણ્ય માટે કોઇને કદી સંદેહ થતો નથી. તેથી સમજાય છે કે તે પરિચિત વિષયના જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાન સાથે જ નિર્ણીત થઇ જાય છે. હવે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તો એક જ પ્રકારનું હોય તેથી અભ્યાસ કે અનભ્યાસવાળા દરેક સ્થળોના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સબંધમા એક જ નિયમ માની લેવો ઘટે છે. આથી ઉલટું પરત વાદીનો પક્ષ ચિત્તવ્યાપારના અનુભવ ઉપર અવલંબેલો છે, તે કહે છે કે, દરેક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યમા કાંઇ સદેહ થતો નથી. જ્યાં સદેહ ન થાય ત્યા સ્વતોગ્રાહ્ય છે જ, તેથી અનવસ્થાને અવકાશ નથી પણ એક જગાએ સદેહ ન થવાથી સ્વતોગ્રહ્ય માનીએ એટલે તે પ્રમાણે જ્યા સદેહ થતો હોય ત્યા પણ સ્વતોગ્રાહ્ય માની લેવું એ અનુભવ વિરુદ્ધ છે. જે વિષય જાણવાનો બહુ પરિચય નથી હોતો તેનું જ્ઞાન થતા વેત તેના પ્રામાણ્યની બાબતમા જરૂર સદેહ થાય છે. તેથી માનવું જોઇએ કે તેવા સ્થળમા પ્રામાણ્ય સ્વતોગ્રાહ્ય નથી

જ્ઞાન—આ વિષયની ચર્ચાનો વિકાસ થતા સ્વત - પરત ની ચર્ચા પ્રામાણ્યથી આગળ વધી કેવળ જ્ઞાનમા ઉતરી સ્વત વાદીઓમાં ત્રણ પક્ષો પડયા એક એમ માનતો કે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોઇ પોતે જ પોતાને જાણે છે, આ પક્ષ ગુરુ (પ્રભાકર)નો છે; બીજો પક્ષ ભટ્ટ (કુમારિલ)નો છે. તે એમ માનતો કે જ્ઞાન

સ્વપ્રકાશ તો નથી પણ પરપ્રકાશ્ય એટલે અન્ય જ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા યોગ્ય પણ નથી. માત્ર પરોક્ષ હોઇ અનુમતિ દ્વારા જાણી શકાય છે. ત્રીજો પક્ષ મુરારિમિશ્રનો છે. તે નૈયાયિકોની પેઠે એમ માનતો કે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે; પણ તે સ્વપ્રકાશ નથી. પશ્ચાદ્‌ભાવિજ્ઞાનઅનુવ્યવસાયદ્વારા પૂર્વ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ ત્રણે પક્ષો જો કે, જ્ઞાનના સ્વરૂપમા એક મત નથી છતાં તેઓ મીમાંસક હોઇ સ્વત પ્રામાણ્ય પક્ષને વળગી રહી પોતપોતાની જ્ઞાન-સ્વરૂપની કલ્પનામા પણ સ્વત પ્રામાણ્યને ઘટાવી લે છે અને તેથી એમ કહેવુ જોઇએ કે આ ત્રણ પક્ષ પ્રમાણે જ્ઞાન યા તો સ્વદ્વારા ગૃહીત થાય યા અનુમિતિદ્વારા યા અનુવ્યવસાય દ્વારા. પણ જ્યારે તે જ્ઞાન ગૃહીત થાય ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ તેની સાથે જ ગૃહીત થઇ જાય છે.

કાર્ય—કાર્યના વિષયમા બન્ને પક્ષનો આશય જણાવ્યા પ્હેલા પ્રામાણ્ય અને તેનું કાર્ય એ બે વચ્ચે શુ અંતર છે તે જાણવું જોઇએ. પ્રામાણ્ય એટલે વિષયને વાસ્તવિક રૂપમા ગ્રહણ કરવાની જ્ઞાનની શક્તિ અને કાર્ય એટલે એ શક્તિદ્વારા પ્રકટતો વિષયનો યથાર્થ ભાસ. આ કાર્યને ઘણીવાર પ્રમાણનુ કાર્ય પણ કહેવામા આવે છે કાર્યના વિષયમા સ્વત વાદી કહે છે કે, પોતાની સામગ્રી ઉપરથી પ્રમાણ ઉત્પન્ન થયુ કે લાગલુ જ કોઇની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય તે પોતાનું પર્યોક્ત કાર્ય કરે છે. આમ માનવામા તેઓ એવી દલીલ આપે છે કે, જો પોતાનુ કાર્ય કરવામા પ્રમાણને કારણ ગુણોનું જ્ઞાન અગર સંવાદની અપેક્ષા રાખવી પડે તો જરૂર અનવસ્થા થઇ જાય. ત્યારે પરતઃવાદી કહે છે કે, પ્રમાણ પોતાનું કાર્ય કરવામા સંવાદની અપેક્ષા રાખે જ છે અને તેમ છના અનવસ્થાનો જરાયે ભય નથી. કારણ એ છે કે, સંવાદ એટલે અર્થક્રિયાજ્ઞાન. આ જ્ઞાન ફલરૂપ હોઇ તે બીજાની અપેક્ષા સિવાય જ સ્વતઃનિર્ણિત અને સ્વત કાર્યકારી છે. પ્રવર્તક જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય કરવામાં અર્થક્રિયા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તેથી અર્થક્રિયાજ્ઞાને પણ પોતાના કાર્યમાં અન્ય તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવી જોઇએ એવો એકાંત નથી. ખાસ મુદ્દો તો એ છે કે, જ્ઞાનનું કાર્ય માત્ર અર્થનું ભાન પ્રકટાવવું એટલુ જ છે. હવે જ્યારે પ્રમાણના કાર્યમા જ્ઞાન-સામાન્યના કાર્ય કરતાં વાસ્તવિકતાનો ઉમેરો થાય છે ત્યારે એટલુ માનવું જોઇએ કે, પ્રમાણના કાર્યમા દેખાતી આ વિશેષતા કોઇ કારણને લીધે આવેલી હોવી જોઇએ; તે કારણ એ જ સંવાદ. તેથી પ્રમાણનુ કાર્ય પણ પરત માનવું ઘટે.

આ બન્ને પક્ષની માન્યતાનો આધાર જ્ઞપ્તની પેઠે છે, એટલે કે સ્વતઃ પક્ષની મનોવૃત્તિ એક કોઇ સાર્વત્રિક નિયમ જોવા તરફ છે, તેથી તે દરેક જ્ઞાનને સ્વત કાર્યકારી માની લે છે, જ્યારે પરત.પક્ષની મનોવૃત્તિ અનુભવને સામે રાખી ચાલવા તરફ છે. તેથી તે કોઇ એક નિયમમા ન બંધાતાં જ્યાં જેવો અનુભવ થાય ત્યા તેવું માની લે છે

૪૧

સ્વ. સુરસિંહજી (કલાપી)નો

સ્વ. ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીને કાગળ

(કાન્તમાલાને માટે આપનાર: રા. રા. નરહરરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.)

લાઠી,

તા ૩૦-૧૨-૯૭.

રા. રા ગોવર્દ્ધનરામભાઇ, *

આપનું તા. ૨૬ નું લખેલ પત્ર મને આજે મળ્યું. દર્શન માત્રથી આનંદ થયો. પણ આપના કુટુંબમા વ્યાધી છે એ જાણી સ્નેહ અર્દ્રતા [× આર્દ્રતા] સુલભ ખેદ થયો. ઇશ્વર આરામ કરશે.

ગુર્જર વર્ગ અને ખાસ રાજાઓ તો આપના અતુલ આભારી છે. [પૃ. ૨ જું] કોઇ એમ કહે કે દેશહિત કરવા મને અવકાશ નથી એ આપ જેવા ઉધમી ગૃહસ્થોએ જુઠું છે એમ સાબીત કરી આપ્યુ છે. "મણિરાજનું જનરાજ્ય" અમને બોધ આપનારૂ થશે અને "સરસ્વતીચંદ્રનુ મનોરાજ્ય" એ નામ જ બનાવી આપે છે કે સરસ્વતીચંદ્રે કહેલ વાક્ય "જહાગીરી ફકીરી એ લલાટે છે લખાવી મેં" સાચુ પડશે, ફકરાામા ગ્રંથસમાપ્તિ થશે, [પૃ. ૩ જું] ચંદ્રના કર કુમુદને વિકસાવશે નહિ, ચંદ્રકાંત દ્રવતો જ રહેશે.

"બેના માર્ગ જુદા હતા, દિશા એક હતી અનેક આંખો એમની પાછળ ખેંચાતી હતી અને એમના માર્ગ શોધતી હતી. પણ દૈવની ઇચ્છા કેઇ દિશામાં દોડે છે તેની તો માત્ર કલ્પના જ હતી"

માર્ગ શોધતી આંખો ઘણી છે, અને દિશાની માત્ર કલ્પના જ છે, દૈવની ઇચ્છા જાણવા ઘણા આતુર છે માટે યોગ્ય લાગે તે કરવું

"નવલગ્રંથાવલી"ના કેટલાક ભાગ મેં વાંચ્યા છે અને જીવનકથા વાચી આપની ઉદારતાથી આનંદ પામ્યો છું દર્શન સાથે જન્મારો [પૃ. ૪ થું] ગાળ્યા કરતા નજન [× મનજન] સાથેનો ઘડીનો ભલિહારી છે. તે જીવનકથા મને મોકલશો—આપ મને સંભારો છો—તેથી હું ઉપકૃત છું

રાજકુમાર કોલેજના મેં અભ્યાસ કર્યો છે, તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કોલેજ ભણાવે તેટલુ જ ભણનાર તો બાહુ જ થોડું ભણે છે. આ કોલેજમા ભણનારને વિદ્યાથી ભાગ્યે જ પ્રીતિ હોય છે એ દેશનાં નસીબની વાત છે. હજી રાજાઓની આંખ ઉઘડતી નથી. કુમારોને નથી સારી સંગત મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો. મ્હારો વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આર્ટ્સ કોલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો [પૃ. ૫ મું] હતો, પણ રાજાઓ અને ગરાસીઆ વિદ્યાના ઓરમાન દીકરા છે. પાચ વર્ષથી નેત્રવ્યાધીથી હું હેરાન હતો, માત્ર અડધો કલાક વાચી શકતો. મુંબાઇના ડાક્ટર મેકાનાકીની દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે ગ્રેન્યુલેશનની વ્યાધી મને છે. દવા નિયમિત રીતે જારી વાપરવી પડે છે. હાલ હું પાચ કલાક વાચી શકુ છું અને તેટલું વાચુ છુ પણ મ્હારી આશા હવે પુરી થશે નહિ.

---

* આ પત્રમાંથી થોડોક ભાગ રા રા. કૃપાશંકર ઉદયશંકર ઓઝાના 'કલાપીનું સાક્ષરજીવન' એ નિબંધમા પ્રકટ થઇ ગયેલો છે

[પૃ. ૬ ઠું] દરરોજ એક કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કરૂં છું. એક કલાક ઇંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચું છું. હાલ સ્માઇલ્સના પુસ્તકો વાચુ છું. ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાચું છુ. હજી સુધી મેં ગુજરાતી જ વાચ્યું છે. કોલેજ છોડયા મને એક વરસ થયું, ત્યારબાદ "ડયુટી"નું પુસ્તક મેં હમણાં જ હાથમા લીધું છે, અર્થાત્ મેં ઇંગ્રેજી વાચવું હમણા જ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ઘણા પુસ્તકો વાચી ગયો, એટલા [પૃ. ૭ મુ] વાચ્યા છે કે ગુર્જર ભાષાના સારા પુસ્તકોમા એવું ભાગ્યે જ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય. પ્રેમ અને પર્યેષક પુસ્તકો મને અતી પ્રિય છે. પ્રેમ વાંચવો એ આનંદ અને આસુ લાવે છે, ફિલોસોફી વાચવી એ મને ગંભીર સુખ આપે છે. ગુર્જર ગિરાથી સંતોષ ન થયો તેથી ફિલોસોફી માટે ઇંગ્રેજી અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યો છે સંસ્કૃત "પ્રેમ માટે" કેમકે સંસ્કૃત ફિલોસોફી વાચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામા મને જ્ઞાન મળશે કે નહિ તે શંકા ભરેલું છે. [પૃ. ૮ મુ] ગુજરાતી વાંચન તો જારી જ રહેશે. ગુજરાતીમા હમણા હું રા. રા. મણિલાલ ભાટકૃત "સિદ્ધાતસાર" વાચુ આપ જે જે વાચવા મને સૂચવશો તે અવશ્ય વાચીશ. આપ આવો સ્નેહભાવ રાખો છો તેથી હું આપનો કેટલો આભાર માનું ?

અત્ર સર્વથા કુશલ છે ત્યા પણ તેમ જ હશે.

લિ. આપના સૂરસિંહના
સચ્ચિદાનંદ સ્મરણપૂર્વક નમસ્કાર.

ટીપ્પણઃ-આ પહેલાનો એક અને પછીના બે એમ ત્રણ કાગળ માટે જુઓ સમાલોચક માસિક, માર્ચ ૧૯૨૪.

૪૨

ચિ. "હિમાંશુ" :

"સરસ્વતીચંદ્ર" અને "જયા અને જયન્ત"

રા. રા. કવિ ન્હાનાલાલ અને સ્વ. સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની અનુપમ કૃતિઓને પ્રસ્તાવનાની ખાસ જરૂર ન હોય "જયા અને જયન્ત" ને "સરસ્વતીચદ્ર" ગુર્જરસાહિત્યની મહાન કૃતિઓમા છે અહી આપણો ઉદ્દેશ એ બે કૃતિઓ વચ્ચેનું સામ્ય દર્શાવવાનો છે. આ સામ્ય બન્ને કૃતિમા આવતા લગ્નના વિચારમા રહેલું જોવામા આવે છે. "જયા અને જયન્ત" માં કવિએ સ્ફુટ કરેલો વિચાર ઘણો ગહન છે કવિ આ વિચારને આત્મલગ્ન કહે છે. કવિનો ઉદ્દેશ "સ્નેહ એટલે દેહવાસના નહીં પણ ત્હેનાથી પર કોઇક નિર્ગળી આત્મભાવના" છે, "સ્નેહનાં-બ્રહ્મચર્યના ગીત" ભણાવવાનો છે. એ વિચારમા "ભીષ્મવૈરાગ્ય ધારીને" દેહવાસના તજવાની છે. અહીં સ્નેહ અને બ્રહ્મચર્યનું સંકલન છે. કવિ તેને સ્નેહયોગ કહે છે. આ પણ એક યોગ જ છે. યોગથી જો સંસાર તરાય છે તો આનાથી તે છતાય છે. અહીં પણ સયમનિગ્રહ કેળવવા પડે છે. યોગમા વિચારરહિત તો અહીં વિકારરહિત થવું જરૂરતું છે. કવિશ્રીએ આ વિચાર નાટકમા અદ્ભુત રીતે ખીલવ્યો છે. નાટકના નામમાથીજ અર્થ સરે છે. જયા અને જયન્ત બને શબ્દો સસ્કૃત जि(जय्)-જીતવું પરથી યોજેલા જણાય છે; જયા અને જયન્ત દેહના

સ્થૂલ બન્ધોથી પાર જઈ શકે છે, માટે જ આનંદ યથાર્થ જ છે. શરૂઆતમાંથી જ "પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ" ગીત પ્રેમના ઊંચા નીચા ગા ગા જાવે છેઃ જગત્ આખું પ્રેમમય છે. પ્રેમ જગતના ઉદ્ધાર અને આધારરૂપ છે. આ એક મહાન્ પ્રેમરૂપી વૃક્ષમાંથી પાંગરતી જૂદી જૂદી શાખાઓ સર્વ જગમાં પરવરતા જૂદા જૂદા પ્રેમના પ્રકાર સમજાવે છે અને આ વટવૃક્ષની શાખાઓ જેમ એક જ થડમાંની ડાળખીઓ છે, તેમ આ જૂદા જૂદા પ્રેમ પણ ધાનાપૃથિવીબંધી પરવરના આકાશ-વિશાળ એક જ પ્રેમના વિભાગરૂપ છે દમ્પતી-પ્રેમ પણ આમાં આવી જાય છે, અને એ બન્ધુપ્રેમોના જેમ આ નિર્મળ નિષ્કામ વિશુદ્ધ હૃદયની ભાવના જ છે. કવિ આ પ્રેમમાં મોહ ને સ્નેહના અને સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મના ભેદ બતાવે છે.

પ્રેમ સદા ન હોય કામવાસના

પ્રેમમાં નથી દેહની વાછના.

આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરતા કવિ લખે છેઃ—

જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર

નથી એવું કંઇ બ્રહ્માંડમીમાંસાનું ન્યાયસૂત્ર

દેહ ત્યાં આત્મા સંભવે પણ આત્મા હોય ત્યાં દેહ હોય જ એવું કંઇ નહિ. આત્મા દેહ વગર તેમ જયા અને જયન્તનો પ્રેમ પણ વાસના વગર ટકી રહે છે.

હવે આપણે " સરસ્વતીચંદ્ર " માં આ વિચારનું સામ્ય કેટલે અંશે છે તે જોઇએ, અને સાથે સાથે વિચારનું સ્ફોટન પણ નિહાળતા જઇએ. પહેલા જ ભાગ ૪ થામાં સંસારના ઉષ્ણ પવને તપેલાં અને તવાયલા સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ " હૃદયના ભેદનું ભાગવું " નામે પ્રખ્યાત પ્રકરણમાં મળે છે, ને જીવનના આ ગહન પ્રશ્ન પર વિદ્વત્તાભરી ગોષ્ઠિ આરંભે છે. સુન્દરગિરિના પવિત્ર સાધુજનોએ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી આ બન્નેને આત્મનિર્ણય માટે પંચ [illegible] આપી છે અને ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે— [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] કુમુદ [illegible] [illegible] બહાર ખૂંચે છે, અને [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવી નહિ. આ [illegible] [illegible] [illegible] નથી છે, [illegible] [illegible] અદ્વૈત છે, અને [illegible] [illegible] એક જ [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible] [illegible] વિચરે છે, ને એ [illegible] [illegible] પંચે બન્નેનું [illegible] અદ્વૈત [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] જ આ [illegible] કરે છે અને બન્નેની પાછા અદ્વૈત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સરસ્વતીચંદ્રના [illegible] પૂરો થઈ પ્રીતિયત્ન આરંભાય છે વળી આમાં જોવાનું એ છે કે વચ્ચે દિવસ જાય છે છતાં સ્વપ્ન અધૂરું રહ્યું હતું ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે. આ સ્વપ્ન દરમ્યાન બન્નેએ દેહની વાસનાઓ પર જય મેળવી શકે છે, અને "સૂક્ષ્મ પ્રીતિનાં અદ્વૈતમાં દૃષ્ટિના તેમ શક્તિના સંવેદન પર અદ્વૈત" પામે છે. બન્ને વાસનાની આવશ્યકતા અનાવશ્યકતા ચર્ચે છે ને સરસ્વતીચંદ્ર કહે છે—" વિષયની વિસ્મૃતિ, સંકલ્પનો સંકોચ, સદ્વિચારનો ઉદય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ એટલી સંપત્તિથી મનની લાલસા હણાય છે તો ખરી પાછી તેના નાશનો ઉપાય સૂક્ષ્મ શરીરની સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ જ છે. " તેઓ વાસનાના સનાતન તથા વિશેષ ધર્મ પણ ચર્ચે છે, ને વાતાવરણાનુસાર સનાતન ધર્મ જ ઉચ્ચતર ગણી, બન્ને દેહવાસના વર્જ્ય ગણે છે અને કુમુદ-પ્રીતિ પણ શું વાસના નથી ?—એમ પૂછતા સરસ્વતીચંદ્ર જવાબ દે છે—" સકામ વાસનારૂપ પ્રીતિ તે વાસના છે. ને કામથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કામથી

ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ જ્વાલારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચન્દ્રની વચ્ચેના પરસ્પર ગુરૂત્વાકર્ષણના જેવી સહચાર સાધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે. "

મહાન કષ્ટસહન પછી જેમ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર પાછા મળે છે, તેમ જયા અને જયન્ત પણ " વિતકની વધાઈઓ " વીત્યા પછી મળે છે, ત્યારે આવો જ પ્રસંગ ઉભો થાય છે. તેઓ પણ છેલ્લો મહાન નિશ્ચય ચર્ચે છે, ને જયા કુમુદની જેમ જયન્ત પાસે છેલ્લી દીક્ષા માગે છે.

शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।

વળી જયન્ત સરસ્વતીચંદ્ર જેમ જયાને જ તેનો પોતાનો નિશ્ચય પૂછે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવા કહે છે. અહીં બન્ને જગોએ પુરૂષની ન્યાયબુદ્ધિ બતાવી છે, પણ તે સ્ત્રીની ઇચ્છાના પાયા પર જ ચણાયલી છે. એક એકથી સ્વતંત્ર છતા અદ્વૈત રૂપે છે. જયન્ત જયાની ઇચ્છા પૂછતા કહે છે:

લગ્ન કે ધર્મ ?
કામ કે સ્નેહ ?
સંસાર કે સેવા ?
એ દ્વન્દો ખડા છે સન્મુખ
તું નીકળ એકની જોગણ થઇ
ત્હારી સંગે ઉભો છું અલખ જગાવવા.

સરસ્વતીચંદ્ર આમ જ કુમુદની ઇચ્છા પર " અલખ જગાવવા " તત્પર છે, ને લોકાપવાદ કોરે મૂકીને સ્થૂલ સમાગમ માટે પણ તૈયાર છે. આવા જ પ્રસંગ પર ઉપરની પંક્તિઓના જવાબમા જયા કહે છે:

હવે દેહની કથા ન કરી જયન્ત !

× × ×

આજ સુધી અંગને અડક્યા નથી
હવે એ અંગને અભડાવીશ ?
વિષય ભોગવ્યા નથી, નિરખ્યા છે,
વિષયોમા તો વિષ છે, જગતના.

જયન્તનો નિશ્ચય પણ મનનીય છે. તેમા આત્માની લોકોત્તર શાંતિ ને બુદ્ધિનો દિવ્ય ઉત્કર્ષ નજરે પડે છે:

જયા ! પશુથીએ માનવી પામર ?
મોરે જીત્યો ને ઢેલે જીત્યો
તે કામને નહીં જીતે માનવી ?
પ્રેમ ત્હા ન હોય કામવાસના
પ્રેમમા નથી દેહની વાછના.

× × ×

નરનારી કામને જીતશે
દુનિયા બ્રહ્મભોમ દીપશે ત્હારે.

આમ આ જોડું પણ દેહના સ્પર્શને વર્જ્ય ગણવાનો નિશ્ચય કરે છે. જયાને મન તો " વિષયોમા તો વિષ છે જગતના " જયા " સત્કર્મની સન્યાસિની " થઈ, " સ્નેહસંગે વૈરાગ્ય " વસાવે છે. આ સૂક્ષ્મ સંયોગ પણ સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના નિર્ણય જેવો છે. કવિ તેને આત્મલગ્ન કહે છે, ને ગોવર્ધનરામ સૂક્ષ્મલગ્ન કે હૃદયનું અદ્વૈત કહે છે. જયા અને કુમુદ તેમના પતિની ધર્મપત્નીઓ છે, ગૃહિણીઓ નથી: સહધર્મચારિણીઓ છે, ભાર્યાઓ નથી. કુમુદ જયારે સરસ્વતીચંદ્રનુ માથું ખોળામા લેવા સૂધી સંયમ કેળવી શકે છે, તે સમયે વિચારશ્રેણિમા પડે છે " પત્નીનુ અર્ધાંગના સ્વરૂપ ઘણે પ્રકારે સધાય છે. જે મહાન કાર્ય, એમને આરંભવું છે તેમા હું એમની...દાસી થઈશ, અનેક ક્લેશ ભરેલી એમની લોકયાત્રામાં એમના મનને અનુકૂલ થઈશ...સ્ત્રીએ કરવાનાં સર્વ કાર્યો કરીશ ! એ સર્વ વાતમા એમની સ્ત્રી હું તે થઈશ, માત્ર શયનકાળે રંભા થવાનો નિષેધ છે. "

આટલી મીમાસા પછી હવે આપણે આ ઉચ્ચ વિચારનું મહત્ત્વ નિહાળીએ. આત્મલગ્ન

हास्यमाला

पद्य

રા. રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર:

કાન્તનું સ્વર્ગપ્રયાણ

(દિવ્ય)

સ્વામીના સેવક વહાલા, એ ગુર્જરોના મણિ કાન્ત,
પ્રભુના અમૃતરસ પ્યાલા તેં પી પાયા મરણાન્ત;
તુજ આત્મમાર્ગ નિરાળા ક્યાં શોધ્યા આખર, શ્રાન્ત–
છોડી જગપંથ નમાલા ક્યાં જઇ પામ્યો એકાન્ત ! ૧

વ્હાલા, તુજ હૃદયસિતારે જ્યાં છેડ્યા પૂર્વાલાપ,
મૃદુ ઝરતી અમૃતધારે પળ ભૂલ્યા સૌ જગતાપ;
તુજ અંગુલિ તારે તારે ભરતી માધુર્ય અમાપ,
ક્યાં જઇ શોધું જગઆરે તુજ અદ્દ્ભુત ગાનપ્રતાપ ? ૨

ઓ બંધુ, ગયો તું ચાલી કુદરતશું ફરવા દૂર;
લાગ્યાં શું અમ ઉર ખાલી ચોગમ દ્વેષે ચકચૂર ?
સંભારી સ્વર્ગે વ્હાલી અહિં વાળ્યાં આલમનૂર ?
ત્યાં ચાલ્યો ગાવા મ્હાલી શું ગાન પરમ રસપૂર ? ૩

તુજ હૈયાની બલિહારી અહિં જોઇ અમે કંઇ ઓર,
તુજ સ્નેહવસંતે ભારી લચતા મૃદુતાભર મ્હોર;
કંઇ કંઇ ધારી અણધારી તુજ હૈયે તપી બપોર !
ન્યારી, વ્હાલા, રે ન્યારી તુજ કુસુમ સમી ઉરદોર ! ૪

ડોલી બહુ ત્હારી કીસ્તી ભવસાગરને તોફાન,
ખોળી હસતી ને નીસ્તી તું રોજ રહ્યો હેરાન,
તુજ નજર કદી નવ ખિસતી જ્યા ઝગતું દૂર નિશાન,
તુજ સફર સફળ થઇ દિસતી સ્વામીકર દઇ સુકાન. ૫

શું 'નથી ઇશ્વર દુ:ખીનો'? શું 'કર્તાની કૃતિ ક્રૂર'?
જીવનભર તો રસભીનો તું, બંધુ, રહ્યો પ્રથમ પૂર!

જો લેશો લ્હાવ અમીનો, તો વિશ્વ પણ [illegible]
એ મહાપિતા પ્રભુજીના છે પ્રેમવિલાસ [illegible] ૬

માગ્યું તે આજ મળ્યું છે, [illegible].
રોક્યું તે પણ છૂટ્યું છે: ઓ વ્હાલા, પ્રભુની મ્હેર !
ત્યાં દેવ પરસ્પર પૂછે કાંઈ ભોળા [illegible],
ઓ આજે સ્વર્ગે શું છે ?– સ્વદેવ, પધારો ઘેર ! ૭

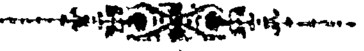
દુનિયાએ આળગો પ્રાયો, ને કરવા પ્રિય વધુ આજ,
વ્હાલાએ વા ફર દીધો, તે ચુંબન કરવા કાજ:
તેં સ્નેહસુધારસ પીધો, લઇ પ્રભુ ચેલાનો સાજ –
જો, પ્રભુએ ખોળે લીધો ને શિર મૂક્યું સુરતાજ ! ૮

જન્મે જન્મે ફર ફરવું એ છે વિધિનો શુભ નેમ,
જોવા અંધારે ધમવું, લેવા ખોવું જગ ક્ષેમ;
દુનિયામાં દુખે હસવું ને સુખમાં રડવું તેમ
વ્હાલા, વિભુફરમા વમવું તું સમજ્યો સાચી પ્રેમ. ૯

નિર્ઝરની શોભા ખોલે સૂર્યાન્તે ભરે આકાશ,
જીવન જ્યાં વ્હેડતું ઓલે ત્યાં આત્મા ભરે મિઠાશ,
નભગંગા પૂરી લોલે જ્યાં આજે આખ અમાસ,
જીવન અવસાને ખોલે, ને પૂરે પ્રભુજી આશ. ૧૦

વ્હાલા, પ્રભુપદ તું ખેલે છેડી તુજ વીણાતાર,
અહિં વહતી રસભર રેલે મધુરી ધારી સ્વરધાર;
શેતી ઉરપાર ઉકેલે ગુર્જરી તુજ ગાનપ્રકાર,
શા રંગ હશે સુરમ્હેલે ?– મુજ આંખ ઉડે જગપાર ! ૧૧

ઉગશે રવિ ને આથમશે, ખૂંદશે સત્ય જ ને સ્નેહ,
આગળ પાછળ નભ નમશે વચ્ચે તપશે રવિદેહ·
તુજ ગાન પિનાકિર શમશે, ભરશુ ફર એ રમલેહ,
ત્યાં તુજ રતિધન ધમધમશે, વ્હાલા, અહિં જ્યોતિર્મેહ ! ૧૨

૪૮

બ્હેન કીર્તિદા દિવાનજીઃ

સ્મરણો

(શિખરિણી)

પિતા ને માતાના સુખ સુખ ભર્યા અંક મહીં જે,
વસંતી સ્નેહે, તે હજિ ય મુજને ના વિસરતું;
ફરી ઇચ્છા થાતી મુજ હૃદયમા બાલ બનવા,
મ્હને વ્હાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૧

સખી બ્હેનો વ્હાલી રમત ગમતે સાથી, સરવે,
વળી ભાંડુ બંધુ, રતિવિનિમયે સંગ ઉછર્યા,
થયા છૂટા તો યે ક્ષણ હૃદયમાથી ન ખસતા,
મ્હને વ્હાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરાં. ૨

મટી ના બાલ્યા ને શ્વશુર ગૃહમા જૈ વસી, ત્યહા
ખમ્યા ઝંઝાવાતો, હજિ ય ઉરમા ચિહ્ન દીસતા,
કસોટીના ઘા એ પણ મૃદુલ ભાવે તરી રહ્યા,
મ્હને વ્હાલા લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરા. ૩

અને પેરે પેરે મુજ જીવનમા ચેતન ભર્યું,
અહા જેના સ્પર્શે સુખમય બધું જીવન થયુ,
મીઠી તે યુવાના વિસરી શકું શું લ્હાણ રૂડલા,
મ્હને વ્હાલાં લાગે સ્મરણ ગતકાલીન મધુરાં. ૪

૪૫

રા. રા. કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરિજાશંકર વૈદ્ય

કવિનું સમણું

(૫૬)

સમણું કરતું દૂર રહે એ !
સમણા વાસે દિવાનો બન્યો હું, એક લેઇ ચકચૂર–
સમણું કરતું દૂર રહે એ ! ધ્રુવપદ.

આશા અંતરમાં ઉભરાતી,
ભાવરસે બુદ્ધિ છલકાતી,
શબ્દમાળ કરે ગુંથાતી,
તો ય ન આવે દૂર ! સમણું૦

રસપુષ્પોની સેજ બિછાવું,
ઉરહિંદોળે પ્રાણ ઝુલાવું,
આમંત્રણ ફરિ ફરિ દઇ આવું,
તોય કરે છે–અસૂર ! સમણું૦

ના'વે તો ય ન લુપ્તે થાયે,
દગસીમે ફરિ ફરિ ઝંખાયે,
કદિ કદિ તો પગલી સંભળાયે,
જાણે આ આવે–જરૂર ! સમણું૦

આશનિરાશથી હૃદય રહેંસાયે,
મન વ્યાકુલતામાં અકળાયે,
*નૂતન શ્રીફુંક લગિર પમાયે,
તો સમણાના–પૂર ! સમણું૦

* શ્રીની ફુંક, દિવ્ય પ્રેરણા, inspiration નૂતનશ્રી કવિનું તખલ્લુસ પણ છે

૪૬

રા. રા. કેશવ હ. શેઠઃ

મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ

[શરદપૂર્ણિમાની રાતે સરોવર કાંઠે શિવાલયમાં દર્શન કરીને ત્રણ સાહેલીઓ સરોવર પાળે ત્રણ પાસે પાસે ઉગેલાં ઝાડ-આંબો, કેરડો, પીપળો-આવી રહ્યાં છે, ત્યાં જરા થોભે છે અને કાવ્યમાંનું સંભાષણ થાય છે ગંગાગૌરી "ગંગાસ્વરૂપ" હોઇ તેનું રૂપક પીપળો છે, ઇચ્છાગૌરી સંતાનવાંછુ છે, એનુ રૂપક કેરડો ગણાય, અને ત્રીજી તે પુષ્પાવતી.]

(વસંતતિલક)

બ્રહ્મર્ષિના ઉર સમુ અતિ સ્વચ્છ રૂડું,
દીસે શિવાલય કને સર શાન્ત ઉંડું;
નિરભ્ર વ્યોમ શરદેન્દુ થકી સુહાયે,
એકાન્ત ભોમપટ ચન્દ્રની મા ન્હવાયે.
ત્યાં આમ્ર ને કરીર, પીપળ નામવંતી,
ત્રિપુટી પાદપતણી શીત છાંય દેતી;
તે કુંજમાં યુવતીઓ ત્રણ ત્રિપુટી શી,
ધીમા સમીરસમ કહે નિજ આપવીતી.

પુષ્પાવતી

(પદ)

"જો ! સખી ! જો ! જળ સરવરિયાના,
"ચન્દ્રની સહ કલ્લોલ કરે !
"જીવન જીવનમા અમૃત સિંચી,
"શશધર રસ-તરબોળ કરે !
"કુદરતખોળે અમીવર્ષણમા,
"વિશ્વ બધું અંઘોળ કરે !
"સૂર્યમુખી સમ વિલાયલું કયમ-
મુખડું ? અન્તર ખોલ અરે:"

ઇચ્છાગૌરી

"કેમ કહુ ? નથી વાચા ઉરને,
દિલદુ:ખ વ્યર્થ મુખે કથવું
"કળે ન અન્તરને અન્તર તો,
"પૂછી જાણવા શીદ મથવું ?
"વસન્ત ફાલે; વનવન ખીલે,
"ઉતરે લીલા ફળ ફૂલડાઃ
"આમ્રમંજરી રસ પી કોયલ;
"ગીત સુણાવે અણમૂલડા

"હતભાગી શિર ફકીર ઝૂકે,
' પત્ર, ફૂલ ફળ નહિ ફશું !
"એમ થાય છે-હું ય ત્યજી ભવ,
" ફરીશ્શી જઈ વને વશું '
"નવપરિણીત હું પ્રમદા ત્હોયે,
" હતભાગી સન્તાન હીણી '
"સૂને ભવ મોઇ, જ્યમ શતે-
" સોરતી સરવર કમલિની."

પુષ્પાવતી

(વસંતતિલક)

"મા શોચતી કમલિની સમ, પુત્ર-કોડે,
"શાને હતાશ થઈ જન્મ વૃથા વખોડે ?
"અગ્નિ અગમ્ય, તદપિ સહુ કાષ્ટમા છે,
"ઉતાવળે ફળ ફળ્યા શુ અનુભવ્યા છે ?
"શ્રદ્ધાતણી અમરવેલ શી વેલડીને-
"સયુક્ત શક્તિ સિંચી દેવગણે ઘડી છે,
"તે વેલીના વ્રત-તપોબળની પ્રભામા,
"ઋષિ, મહન્ત, મુનિયો ફળ સિદ્ધિ પામ્યા.
"ને કહે સખી ! સુજનમાં જ શું સુખ દીઠું ?
"શું પુત્ર, પુત્રી, પરિવાર ન મૌ ઇછીતું ?
"દીઠા ઉછેર સહુ કુળ ઉજાળનારા ?
"છે દૂરથી જ નવલા નભ-તેજ તારા.

(પદ)

"સરવર જળ પર તરતું નાવ તે
" તારે કે બૂડાડે જો !
"કાષ્ટભિતરનો અનળ તેજ દે
" કે નિકંદન કઢાડે જો !
ફૂંજાય કે ચૂ થાય મલિનકર-
" કુસુમ, માળી ઉગાડે જો !
"પેટ પડે પથ્થર કે હીરો,
" કળવા કિસ્મત આડે જો !

(વસંતતિલક)

"ઉડે વિહંગ ગગને ઉગતા પ્રભાતે,
"તું યે સ્વતંત્ર મૃગશી પ્રિય સ્વામી સાથે.
"જ જાળ-જાળ મનની, ભર મોહ માયા,
"તું તેજ, પુત્રનો હું મર્ખો ' શ્યામ છાયા !

સૂણી અનુભવ કહુ, મન મિષ્ટતાથી,
ધીમી ધીમી ધડકતી જરી ચાંપી છાતી;
નિઃશ્વાસ દીર્ઘ ધરતી સખી મૌન સેવે;
ગંગા વદે વિમલ ગંગશી, મન્દ વ્હેણે:–

ગંગાગૌરી

(૫૬)

" અવતારે સૌભાગ્યવતી હું,
" કર્મે થઇ વૈધવ્ય દશા !
" સરવર પરના કમલ સમોવડ
" માણ્યા નવ ભવભોગ કશા !
" કમલ આપડું સરવરવાસી,
" સૂર્યે જળ સોશ્યા સજની !
" મધુકર ફડ્યો, રવિ પોષણ દે,
" દૃષ્ટિ હવે ત્યાં દિન–રજની:
" હતાશ હૈડું, ર્‌હોય હજી તો,
" આશભરી સોહાગણ તું;
" કળી અકાળે કરમાયલી હું–
" દગ્ધ, રવિતમ જોગણ છું:
" જોવું, રોવું, જીવન જીવવું,
જવું આવ્યા ત્યમ, એકાકી.
" સૂને જીવ સૌરૂ સંસારે,
પાંખ તૂટ્યે શું રહ્યું બાકી ?"

(વસંતતિલક)

ઇચ્છા, સમુજ્જવલ–ઉરે ભરભાવિ આશા !
પુષ્પાવતી -સુન છતા—નિતરે નિરાશા !
"ગંગાસ્વરૂપ" સખી ઉષ્ણ ધરે નિસાસા !
કેંકે વિચિત્ર વિધિ શા મનુમાટ પાસા ?

(ઉપજાતિ)

" પ્રચ્છાળજો છે જીવવું ય કષ્ટ,
" ખપે પરાર્થે ફૂલ તે વિશિષ્ટ,
" ગંગાસ્વરૂપે થવું વિશ્વગંગા,
" આજન્મ વિધિએ એ રંગ રંગ્યા."

(વસંતતિલક)

સન્દેશવાહક સમીરણ ગૂઢ રીતે–
ભેટી સખી–ત્રિપુટીને નિજ મંત્ર ફૂંકે:
ને થઇ પ્રફુલ્લ ફૂલશી ત્રણ સુવતી ત્યાં,
શાન્તિ વિષે રજનીએ પણ નેત્ર મિંચ્યાં.

૪૭

રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મ્હેતા

સવૈયા

૧—સતીરત્ન સાવિત્રી

શ્વશુરજનકકુલનું અણમોલું ઘરેણું ઝગઝગતું અતિસુંદર,
વિનીત, વીરરસથી ભરપૂર પવિત્ર ભભકથી પ્રેક્ષકમલહર,
ધર્મવચનના પ્રચંડ પાશથી પાશધારીને કમાવનારૂં,
પતિદૈવત તે દૈવત યાવચ્ ચંદ્રદિવાકર લક્ષ્ય અમારૂં.
(પતિદૈવત તે દૈવત=પતિને દેવ ગણનાર તે દેવી, સાવિત્રી. પાશધારી=યમદૂત.)

૨—સ્વયંસેવક શ્રીકૃષ્ણ

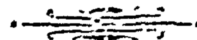
શ્રુતિ શ્રુતિશિર જેની સ્તુતિ ગાયે પુરુષોમા પદ જેનુ ઉત્તમ,
અણુથી અણુ, મોટા મોટાથી, યશ સર્વત્ર જ જેનો અનુપમ,
જેનું ચરણામૃત મૃતિભંજન ભાગીરથી ભક્તિથી માગે,
અહો પખાળ્યા વિપ્રચરણ તે ઈશવરે પાંડવકૃત યાગે !

૩—કૃષ્ણ યશોદા

સતત પરિશ્રમથી પરસેવો શીતલ વળતા શરીર આખે
—'આ ન હિ, આ ન હિ'—એમ કહી ઉપનિષદો જે વર્ણવતાં થાકે;
તે પરબ્રહ્મ સ્વયં ધવડાવતી વળિ ધમકાવતી, તેડતી કટિથી
બાંધતી દોરથી, ધન્ય યશોદા તે સત્કારૂં સચકિત નતિથી.

૪—આ { દર / ચર / મર / કર

આ કરી દર કરઃ ચાંદની સરખી સેજ ઉપર જે કાંતિ ધરે છે,
આ કરી ચર કરઃ ઉત્તર દક્ષિણ પૂરવ પશ્ચિમ પથ પસરે છે.
આ કરી મર કરઃ મહીપતિશિરપર ધારી શોભા ભવ્ય કરે છે;
આ કરી કર કરઃ કર જોડીને ધણીનું ચીંધ્યુ કામ કરે છે.
(કરી=લખીને. કર=લગ.)

૪૮

રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરાઃ

સોરઠ

(૫૬)

દેશ દેશમા વ્હાલો સોરઠ·
લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ·
સર્વ રીતે રઢિયાળો સોરઠ:
કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ:

ગોરસરસથી રસભર સોરઠ·
સીમડિયુંથી સુંદર સોરઠ:
સરિતાતીરે મનહર સોરઠ:
ગ્રામ્યજીવને સુખકર સોરઠ:

પત્થર પત્થર બોલે સોરઠ:
શૂર ઇતિહાસે ડોલે સોરઠ:
માનવ મહતી ખોલે સોરઠ:
વીર પ્રજાને તોલે સોરઠ:

પંખીતણા કલ્લોલે સોરઠ.
નૃત્યે મયૂરી ડોલે સોરઠ:
રાસેશ્વર રસ બોલે સોરઠ:
જ્ઞાની નિજ દિલ ખોલે સોરઠ

દૂહા નિત લલકારે સોરઠ.
રાસ રમે હલકારે સોરઠ:
નયન નયન પલકારે સોરઠ:
પ્રીતિમુખ મલકારે સોરઠ:

શૂરવીરતા જગતાજે સોરઠ:
કાવ્યગીતારસ રાજે સોરઠ:
પ્રાચીનતા પર આજે સોરઠ:
સંસ્કારિતા ગાજે સોરઠ:

સતીત્વતેજે રાચે સોરઠ:
કુદરત નિશાદિન નાચે સોરઠ;
સ્વાગત સ્નેહી સાચે સોરઠ:
હેત હયાના યાચે સોરઠ:

દેશદેશમા વહાલો સોરઠ:
લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ
સર્વ રીતે રઢીયાળો સોરઠ:
કૃષ્ણગીતે મતવાલો સોરઠ !

૪૯

૪૯

૨૫. ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી*

સ્નેહમુદ્રાનું અર્પણ

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. ગ. રમણીયરામ ગો. ત્રિપાઠી]

(સવૈયા)

જે ઉર સ્નેહથકી ચિટટાયું, ખોળ્યું જ જે ઉર શુદ્ધ રમામા,
જે ઉરનું રડવું હસવું જગ જોઇ શક્યું ન, ન જોયુ જનોમા;
ગાઇ રહ્યું થઈ વાસ મુખે, દ્વિજને સુણ્યુ તે રસની જ છટામા,
વદવું સુણવું કરી એક સુવાડી દીધો જીવને લયવૃત્તિવટામા, ૧

સુખમા દુખમા ઉરભેદ વિભેદી રહ્યુ લપટાઇ ચઢી પર-સોડે,
દૃષ્ટિસીમા રચી મિત્રમથી અનુ- કંપનુ કંપત કંપન જોડે;
અભિલાષ વિલાસ ધર્યા કંઇ મિત્ર- ઉરે ધરી ખત નચાવી ધરાવ્યા,
તે ઉરને જ સરસ્વતીજલ ચાંહ મુજ આ રમતો રમી સ્હાવા. ૨

દાટ કરો ન કરો જન અન્ય નહીં મુજ ગ્રંથ પિછે પ્રીત તેની,
તાળી પડાવી ગુણ બહુ ' વાહ '' ન વૃત્તિ લલાટ લખી મુજ એવી:
સ્નેહ તણા શુભ સામનુ ગાન રટુ ઉર-આગમ વૈદિક હું તો,
બ્રહ્મમુખેથી ખર્યા રતિછન્દ જપું ગુણ તે સહ, શ્રોત્રિય, તું કો ૩

તે તુજ ઊર તણે ઉર પેગી રમી રચી ચિત્ર પ્રમોદપ્રભા, એ
ઊરશીવે મુજ ઊરની વૃત્તિ શું એ હિત ધારી રચી કવિતાને.
એ કવિતા ચોળાય ઉરે તુજ ચંદનવત્ બની શીત સુગંધી
માળ બની લપટાય કુસુમની એ અભિલાષ ધરી ધરી અર્પી. ૪

એ કવિતા તુજ ઊરની વાત કંઇ તુજ આગળ ઊભાં ઉભી કહે,
નિજ તુજ શુદ્ધ સ્વરૂપ ખડા કરી મોહની ત્હારી થઈ થઈને રહે·
એમ સ્વયંવરથી વરીને તુજ ઊર વસે મુજ એ દુહિતા,
એ અભિલાષ થકી ઉર બ્હાર કરી-કર કોણ તણે વસવા? ૫

---

* સ્નેહમુદ્રાને આરંભે 'નિવાપાંજલિ' છે, તે ચોપડી છાપી છે તે રૂપમાં પ્રકટ કરવાનો નિશ્ચય થયો તે વખતે લખેલી; તે પ્હેલાં સ્નેહ અને રતિના જુદા જુદા સ્વરૂપો ઉપરના કાવ્યોની માલા રચતાં રચતાં, એ બધા મણકાઓને માટે અર્પણના પણ એકથી વધારે મણકા જુદે જુદે વખતે લખાયા હતા, તેમાનો એક ઉપર આપ્યો છે તે ઘણું કરીને ૧૮૮૨માં લખેલો

૫૦

રા. રા. ચન્દ્રકાંત મંગળજી ઓઝા

રસમાળી કવિઓને

(હરિગીત)

જગવંદિની વાગ્દેવીના હે એકનિષ્ઠ ઉપાસકો !
શશિશુદ્ધ વર સૌંદર્યના છો જીવનભરના આશકો,
ઉણપ અમોને ભાસતી, ગાભીર્ય ત્યા અવલોકતા,
કટુતા વિષે યે મિષ્ટતા પીયૂષપુર પરિપોષતા.

સંસારની સર્વે દિશાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો,
ને તત્ત્વસંગ્રહ સત્ત્વના ભદ્રાર્થે, ભાવે વાપરો;
મૃદુ મલપતા સર ઝરણમાં, બાગે બગીચે મ્હેકતા,
બારીક આંતરદૃષ્ટિથી પ્રભુતા પ્હનોતી પેખતા.

ઔદાર્યથી છલકાય ઉર, સ્નેહાર્દ્ર, સેવાશૂર છો,
ઝળઝળિત આગમના અજાયબ નેત્રનમણા નૂર છો;
નિત્યે નિખાલસ, કમલકોમલ, અમલ, ઓર પ્રફુલ્લ છો,
પ્રોત્સાહભર, સન્માર્ગ પ્રેરિત ગીતમા મશગૂલ છો.

રાહત પૂરો વાત્સલ્યથી સંતપ્ત દિલ સંતર્પવા,
તત્પર રહો છો સર્વને મધુરી મઝાઓ અર્પવા;
સુરતાઝવન્ત બજાવતા જ્યા આપ અનુપમ બંસરી,
વિસરાય કલહક્લાન્ત સ્વાન્ત, રહે છ શાત ઝરમરી.

જંજીર જગજંજાળની ના આપને સ્પર્શી શકે,
કમનીય કાવ્યઝલક ઝગે અંધાર ત્યા ક્યાથી ટકે ?
ખુદમસ્તિના રસતાનમા મસ્તાન આઠે જામ છો,
પૃથિવીપથિક સહુ રસિકના અંતર તણા આરામ છો.

દોરો જગતના તંત્રને ત્યમ સંઘ એ દોરાય છે,
ઉપદેશના આદર્શ જે જનતા-જિગરને ગ્રાહ્ય છે,
આદેશ ને ઉદ્દેશ ઉત્તમ જે ઉતારો કાવ્યમાં,
એ ઉદ્ભવે સુખસાજ માનવજીવનના સૌભાગ્યમાં.

અંતરઅમીથી ઉમળકા જે આપ આલેખો ભવે,
રસઘૂંટડા, જન, ઉમના, પીતા ન તૃપ્તિ અનુભવે;
પીલાય વધુ જ્યમ શેલડી આપે અભીષ્ટ મીઠાશને,
સંસર્ગ યોગ્ય થતા વધુ સંગીત રમ્ય સુવાસને.

અય શાયરો ! નૂરે ખુદાઇ ખલ્કને પાનાર છો,
સૌંદર્ય, શીલ સૌજન્ય, ને શ્રેષ્ઠત્વના આધાર છો;
છો ઓલિયા, અહિયા ઈલાહી ઇલ્મના ઉસ્તાદ છો,
આબાદ રહો મસ્તો ! અમારા જીવિતના રસસ્વાદ છો.

૫૧

ર. ર. ચિમનલાલ ભોગીલાલ ગાંધી.

ચંદાને

(હરિણી)

અગિત નક્ષત્ર બંધુબ્હેનોને પ્રસુપ્ત કરી, સખી
સુખદ તુજ રશ્મીની રેલે પ્રસન્ન વિરાજતી,
અધિક દિવસે આજે તંત્રી જરા ઝણુણી રહે,
સદય તુજ વાત્સલ્યે હૈયું નવોદય કે લહે. 1

હૃદયતણી એષેની ગુપ્તી સુદૂર સરી જતી,
ઘટ ઘટ પ્રવેશંતી થાતી સુમંગલ લાગની,
જગતજડના ભૂલું, મ્હાલું મહત્ત્વ પ્રકાશમાં,
નવલ ઉત્તમે ડોલું,-શ્રદ્ધા મ્હને તુજ વ્હાલમાં. 2

તુજ સમ, સખી, ક્યારે વિશ્વે પ્રસોખ્યદ નીવડું,
અતુલમૃદુતા ક્યારે ચિત્તપ્રસાદ હું રેલવું ?
નવ-નવતમા* સત્યો અર્પી કરું મનરંજન,
દુખિન ભગિની ને વીરોના વળી ઉરસાંત્વન ? 3

તુજ ધવલતામાં હું હૈયુ પટે પટ ધોઉં છું,
પ્રિયતમ પિતાના કાર્યોને સુયોગ્ય બનાવું છું,
તુજ વદનની આકર્ષે છે પ્રમત્તગભીરતા,
સુખદુખ વિશે હું યે તેવો સમસ્થ બનું કદા ? 4

મુજ હૃદયની ઉંડી ઇચ્છા—પવિત્ર રહું સદા,
ઋજુ પ્રણયમાં, ને વાણીમાં ભળે તુજ કૈ સુધા,
દૃઢતમ રહું કર્તવ્યોને પ્રભુકૃતિને વશ,
પરજનહિતે વાધે હૈયું સદૈવ સમુધન ! 5

(અનુષ્ટુપ)

પ્રેરણા આપજે ઓર કૌમુદી સમ ઉજળી,
શાંત મીઠી વહે સંધે, જીવની પણ કૂમળી. 6

---

* નવ, નવતર, નવતમ

૫૨

ગ ર ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત

આમંત્રણ

(રાસ)

રંગ રમવાને આવે હો રસિકડી
એ...આપણે ભેડાવશું મોજે વડી: રંગ૦

વાંકી ચુંકી ખીણું ને ઉંડેરા કોતરા,
ખડબચડા ડુંગરા ને ચોવાડાં ખેતર,
એ...તેના ડૂબશું આનંદે ઘડી: રંગ૦

છીછલ્લા નાળા દડે ખળખળતા,
પંખી ચડે સેલે આભ કલ્લોલતા,
આહિર ને ગોધણ જાય હાલ્યાં ડોલતાં,
એ...ન્યાળશું ખડકોની પાટે ચઢી: રંગ૦

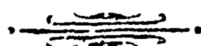
બાપુડી માલડીનાં ઘેટાનાં ટોળાં,
ઉતારી ઊન તેના વણશું પટોળાં,
એ...નાજુકડી મોજડી મખમલ મઢી: રંગ૦

તૃણના કમરબંધ, તૃણમણિમાળા,
ઘાટીલા અંગે સોહે શાં રૂપાળા,
એ...પ્રોશું પ્રવાળ ને ચણોઠડી: રંગ૦

સુખિયા આહિરડાં નાચડા પાડશે,
ઘૂમરીએ ગાશે ને ઘેરા વગાડશે,
એ...રીઝે જો ઇંદરના ઘરની પરી: રંગ૦

મીઠી મજાક મહીં વાતુંની ટાપશી,
ભડકું શિરાવશું ને ખાશું કદી લાપશી,
એ...પોચી શી ખીચડી ને દહિની કઢી. રંગ૦

ફુલોની સેજમહીં ફુલોનાં પોઢણા
ફુલોના પંખા ને ફુલોના ઓઢણાં,
એ...સુંઘવાને વ્હોતેરી ફુલની છડી: રંગ૦

૫૪

રા. રા. જન્મશંકર—લલિત

રસર્ષિ કાંતનાં સદ્દર્શન

૧

શરણુ જ મને ત્હેં લીધો ને અનુગ્રહ કૈં કર્યાઃ
તુજ પ્રણયના રશ્મિ જેવા મને સુહૃદો મળ્યા !
મુજ હૃદયના તારાયોગે ઝીલાવી રહ્યા ત્વરા—
પ્રબલ કરવા જે ! આવ્યા એ સખિ ! કવિ કાંત આ

૨

ટહુકી ઘુમતા લાડિલીના કલાપીની કુંજમા—
સૂરમયૂરના પેખ્યા પ્હેલાં રસજ્ઞ સમાજમાં—
કરુણ મધુરાં કાવ્યે જેની સુહાય રસાર્દ્રતા—
સ્વકીય પ્રણયે દાતા પૂજે જુઓ ! સખિ ! કાંત આ !

૩

નિરખી તમને ' ઉર્મિલા ' મા ' સીતાવનવાસ ' મા—
' જીવનજલ 'ની ગીતા ગાઇ સદૈવ સુહાવિયા !
લલિત કવિતા મ્હારી જેને ગમી તમ પ્રેમની—
સુહૃદમણિએ કલ્યાણેચ્છા ઝીલો સખિ ! કાંતની !

૪

લહરીમય કૈં કંઠે ગુંજે ! દગે વદને ઝૂલે !
મનભર ન શું માધુરીએ ભર્યું જગતે ડૂલે ?
નહિ જડી શકે જ્યા ત્યા જેની સખિ ! સુકુમારતા—
દીન અધીન એ અશ્રુભીના રસર્ષિ જ કાંત આ !

૧૯૭૮ વૈશાખ
જૂનાગઢના જન્મતીર્થે

૫૫

રા. રા. જયન્તીલાલ ચકુભાઈ ભટ્ટ:

રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ

(એ લાંબા કાવ્યમાંથી પ્રથમ ખંડ, શ્લોક ૧૯)

(અનુષ્ટુપ્)

લોકના રામનો આજે યૌવરાજ્યાભિષેક છે,
વસે આનંદ સર્વત્ર, સીતાને ત્યાં વિશેષ છે.
હર્ષના સૌ પ્રસંગો એ દૈવની કરુણા જ છે:-
માનતા વર્તતા સીના સીતાની ગલફલિ એ.

(ઇંદ્રવજ્રા)

હર્ષસ્થ પેઠા પ્રભુમંદિરે તે,
ધ્યાનસ્થ થ્યા બે ઘડિઓ પછી તે;
પ્રત્યક્ષ હૈયે જગનાથ થાતાં
આનંદ આનંદ રમી રહ્યો ત્યાં.

(અનુષ્ટુપ્)

સીતાના મ્હેલમાં આજે માણસો ઉભરાય છે
હસે છે સર્વનાં હૈયાં હર્ષનો અવતાર છે.

(શિખરિણી)

રચે છે ઉલ્લાસે પરિજન બધાં સ્વસ્તિક રૂડાં,
ગુંથે છે કો બીજા સુરભિ ફુલની શ્રેષ્ઠ રચના;
કરે છે તૈયારી કુશલ જન સૌ તોરણતણી,
ફિરે છે જ્યાં ત્યાં સૌ સમય રુચતી કાર્યસરણી.

(અનુષ્ટુપ્)

ન જાણે જાનકીનાથ પ્રભાતે શું થવાનું છે,
ક્યાંથી તો જાનકી જાણે ઘડીમાં શું થવાનું છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સીતાના શુભ મ્હેલમાં દૃઢ થઇ શ્રીરામ આવ્યા ખરા,
કિંતુ કાંઇ ન બોલતા નયનને નીચાં નમાવી ઉભા;
છૂટ્યો સ્વેદ બધે, વિવર્ણ બનતાં મોઢું ય ઝાંખું પડ્યું,
અંતઃશોક વિરોધવા બહુ મથ્યા કિંતુ ન ચાલી શક્યું.

(અનુષ્ટુપ્)

સીતાને કેમ કે'વાશે, વીરને, પ્રેમરૂપને,
દુઃખ એ કારણે ખિન્ન હતા શ્રીરામની બને

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)
જોતાં વેંત જ વ્યાકુલેન્દ્રિય બધી શ્રીરામની ખેદથી
પામ્યા ક્ષોભ અથાગ અંતર્વિશે સ્નેહાર્ત્તની સ્નેહિની;

(અનુષ્ટુપ્)
" શું છે નાથ? પ્રભો શું છે ? શો છે આ ખેદ આપને ?"
શોકસંતપ્ત પૂછે છે સીતા શ્રીરામને હવે.

(ઉપજાતિ)
" મુહૂર્ત આજે અભિષેકનું છે,
નક્ષત્ર પુષ્યે ગુરુ ચંદ્રમા છે,
આનંદ આનંદ બધું રટે છે,
ત્યાં શોક આવો પ્રભુ શું ઘટે છે !
નથી ધરાયું કયમ છત્ર માથે ?
ન નાખતું ચામર કોઇ આજે ?
બંદીજનો કયાં સઘળા ગયા છે ?
કોઇ નથી સેવક કેમ સાથે ?
પાળા પગે અત્ર સુધી પધાર્યા ?
હાથી અને માવત કેમ નાં'વ્યા ?
જોટલ ચચ્ચાર મહાશ્વ જેને
ન તે ત્હમારો રથ કેમ આજે ?
દહીં અને સાક્ષિકયુકત નીરે
તીર્થસ્થલોના કળશો ભરીને
બોલાવતા બ્રાહ્મણ કેમ આજ
નથી ત્હમોને ગ્રહશાંતિ કાજ ?"

(માલિની)
વચન વિનય વાળાં ઉચ્ચર્યાં આટલાં જ્યાં
દડ દડ દડ ચાલી અશ્રુની ઉષ્ણ ધારા;
હૃદય મહીં ઘુંટાયો શ્વાસ ઝાઝો સીતાને,
કશું નવ પછી બોલી ત્યાં શક્યાં રામને એ.

(અનુષ્ટુપ્)
કરીને એકઠું ધૈર્ય શમાવી શોકવહ્નિને,
ધર્મયોગી મહા રામ સીતાને હળવે કહે.

૫૬

રા રા જયશંકર જીવનરામ જોશી:

ભાવોની ભરતી

(૫૬)*

ભાવોની ભરતી ઘૂમે રે ! ધ્રુવ.
  ઘૂમે ઘૂમે ને ઊંચી ઊછળે,
ન્હાનકડા હૈયામાં કેટલીક માય રે— ભાવો૦
  ગીતો ઝીણેરાં લલકારિયે,
તેના પડઘામાં રણજિયા સુણાય રે— ભાવો૦
  વ્હાલી બજાવિયે વાંસળી,
હૈયા ઉછળે ઉછળે ને મુંઝાય રે— ભાવો૦
  રંગો લઇએ ઇંદ્રચાપના,
સુખ દોરિયે ને વેદના ડોકાય રે— ભાવો૦
  સંસાર શો ખારો ભાસતો,
ક્યાં ય ઉડીયે આવા એમ થાય રે— ભાવો૦
  જઇયે ઉડી વ્યોમવાડીએ ?
કે ચીરિયે સાયર, ઊંડાઇ રે— ભાવો૦
  ભમિયે ઉપાસંધ્યા સાથમાં ?
કે લપાઇયે અહો રયણીમાંહ્ય રે— ભાવો૦

* આશાભર્યાં તે અમે આવિયા—એ ઢાળ

૫૭

બ્હેન જ્યોત્સ્ના શુકલ

મીઠી યાદ

(ખંડ શિખરિણી)

કદા મધ્યાહ્ને કે
મધુરી સંધ્યાએ
કદા પીયૂષાંશુ–કિરણ શિતળે સ્નાન કરતા,
કદા પુષ્પોદ્યાને, કદિક રસકુંજે વિહરતા:
(વસંતતિલક)
સૌંદર્યસ્નેહમય રમ્ય નિસર્ગ જોતા,
માણ્યું મધુરું સહજીવન યોગવેળા;
તેવું ન શું, પ્રિય ! ફરી કદિ માણવાનું ?
સ્વચ્છંદ શું કુદરતે નવ ખેલવાનું ? ૧

કદા રાત્રીભરે
કદા ઊષઃકાલે
કદા એકાંતે કે કદિક પ્રિય મિત્રો સહ; સખે !
દીધો લીધો રેડ્યો હૃદયરસ, ભીંજ્યા દિલ, સખે !
ભૂલ્યા કંઈક નિયમો, તપ, ભાન ભૂલ્યા,
ક્યારેક સંગીતરસે જગ–જાત–ભૂલ્યા:
ક્યારેક કાવ્યસરિતે ડુબિયા તણાયાં,
એવું શું એવું, પ્રિય ! ના ફરી માણવાનું ? ૨

કદા હર્ષોચ્છાહે
કદા આનન્દાંધે
ચુમી સામાસામા નયનજલ તાપો શમવતા
અહા, માણ્યુ કેવું સહજીવન એ ધન્ય જગમા ?
એવા સુધન્ય જીવને, પ્રિય ! યોગવેળા
આનન્દ ઓઘ પર ઓઘ હતા વહંતા !
–એ ભોગસ્નાન, પ્રિય રે ! ક્યમ વીસરાયે ?
ના શું મીઠા સમય એ ફરિ વાર આવે ? ૩

૫૮

રા. રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી:

ના શક્યો

(હરિગીત)

તારા પ્રભાવે તેજના મિટ માંડી ન્યાળી ના શક્યો,
તારી પુઠે ભમતું ઘવાઇ હૃદય ખાળી ના શક્યો;
તારો હજુર બંદો બની દિનરાત રહી હું ના શક્યો,
ઉભરા કરોડો હેતના દિલ ખોલીને કહી ના શક્યો.

તારી અનોખી મસ્તી, ઓ ચમેલડી, સહી ના શક્યો,
મનહરણી મારી ફાંકડી ગુણ ગાઇ તારા ના શક્યો;
મીઠી મદીરા પ્રેમની તારી હુ જિરવી ના શક્યો,
તુજ નાજને ઊઠાવવા જરી તક હું મેળવી ના શક્યો.

તરછોડીને મધુરી, જતી અટકાવી હુ તો ના શક્યો,
આનંદ તારા વગર મુજ દિલનો ટકાવી ના શક્યો;
અયિ જિગર, અયિ મુજ પ્રાણ, તારો વિરહ સાખી ના શક્યો,
મનમાં પડી ગઇ જે નિશા દુ:ખકેરી ખાળી ના શક્યો.

તારા મનોહર નેનને સરખાવી કો શું ના શક્યો,
એ નૈનની સેને મને થથરાવિયો બચી ના શક્યો;
તારા પ્રણયના કોપને કેમે નિવારી ના શક્યો,
નિશદિન તારી યાદ થાતી, વ્હાલિ, વારી ના શકો.

તુજ ધ્યાનમા ગુલતાન બનીને ભાન રાખી ના શક્યો,
દુ:ખદેયણું ભૂંડું વિકટ તુજ માન ટાળી ના શક્યો;
અન્યા ભજું નહી સ્વપ્નમા, પણ વ્હેમ ટાળી ના શક્યો,
તું તું જ મારી, ઓ ચમેલી, ટેક એ ભુલી ના શક્યો.

૫૯

૨૫. ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિઃ

સોરઠા

(કાવ્યમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. ગોરધનદાસ ગિરધરલાલ વ્હોરા)

(સોરઠા)

કિશોરવસ્થાળાં[1] જ અવલમ્બન ઊડી ગયા,
સંસારી સુખ સાજ અમરલોક વ્હેતા થયાં. ૮૧૧
સાવલમ્બન શૂન્ય[2] એકાકી મુજ આતમા
પ્રભુ પ્રેમનાં પુન્ય મળેલ દત્તથી માનતો. ૮૧૨
ઝેરી વિષમ જ્વાળ મનુલોકે પગ મૂકતા
સાવ કરી કંગાલ ચેતનને શોષી જતી. ૮૧૩
નિર્જન ચેતનહીન મનુજસંઘ મૂકી પરો
એકાકી દિલ દીન કુદરતમાં જાતું જરી. ૮૧૪
ત્યાં તો અતિ આનંદ, જૂના સોબતી સમ, મ્હને
ભીડી અંગેઅંગ, ચેતન પુનઃ જગાડતો. ૮૧૫
માનવ મુડદું માની સ્પર્શનથી છૂટો થતો,
કુદરત દીલોજાની વધુ વધુ તેમ વધાવતી. ૮૧૬
આતશના અંગાર પદ ભરું ત્યાં જન પાથરે,
દુઃસહ અપરંપાર દુઃખે જાઉં ચચ્ચરી. ૮૧૭
કુદરત સ્થાને સ્થાન વસંતફુલડા વેરતી,
જરીક પદ ભરતા જ તૃપ્તીએ જાઉં દ્રવી. ૮૧૮
પ્રથમ ઘાવ ગંભીર રૂઝાણો ન્હોતો જરી,
ત્યા તો છોડી તીર કાળે ભેદ્યા કાળજાં. ૮૨૦
નિર્મળ રમ્ય સુવાસ કુદરતમાં કેલિ કરે,
ત્યા આ શ્વાસોચ્છ્વાસ સદાય સુખકર છૂટના. ૮૨૩
સુયોગ વગડાવાસ, ઇંદિરા ઉત્સંગ લે,
—રાધાવરનો રાસ ! —મુક્તદશાસુખ માણનો. ૮૨૬
બ્રહ્મવિદ્યાના[3] ભાવ જાગ્રત થાતા જોગના;
પાડે પગલાં પાવ પરમ પ્રેમના પંથમાં. ૮૨૧
ભીને નયને, ભ્રાત, દૂરથકી દેખું બધું:
કાતિલ દરશે[4] ધ્વાન્ત પુનરપિ છો ને પીડતો. ૮૧૯
ભેગું ચક્કર થાય દુરિજનના દેદારથી,
—શી રીતે સ્હેવાય રજનીપતિથી રાહુને ! ૮૨૫

શ્રવણે ચમકા શશી વગનપ્રકારની વેદના,
દિવાનોની દૂલ લરઝ્ગ દિલમાં સાલતી. ૮૨૭
માનવ કંટક બાત દૂર કરી આ દેહથી
લીધી વગડાવાટ ચેતનને સુખ આપવા. ૮૨૮
શ્રવણે મંગલ સૂર કોકિલા કલરવ કરે,
ભરી અમી ભરપૂર દેહભાન ભુલાવતી. ૮૨૯
પંખી પારાવાર રમતા ગેબી રસિકડા,
દિલાવરી— દિલદારી સંગંત એવાં માણતી ! ૮૩૦
ધનન ધનન ઘડિયાળ ! ધમ ધમ વાગે મૃદંગ !
ઝાલરના ઝણકાર ! મનાર સુરીલા છૂટતા ! ૮૩૧
નહીં વિશ્વના વાદ્ય અમરભોમના વાદ્ય એ,
છે રે એ સૌ સાદ સ્વર્ગપંથની સૂચના ! ૮૩૨
મોરલી મીઠી વાય, મૃદંગ મીઠા તાન દે,
ઉરધિસ્વર અલપાય[5] શૃંગીધ્વનિ[6] જરિ છૂટતાં. ૮૩૩
જો ને ઝાકઝમાળ ઉજ્જવલના આજે તરે !
દમકત વિદ્યુતમાળ વિમાન એવું ઊતરે ! ૮૩૪
નંદનવન સમ બાગ ઇંદ્રભવન સમ ભવનમાં
અમરસમા અંગાંગ વચ્ચે વનિતા કો પડી ! ૮૩૫

• ટિપ્પણ

૧ કિશોર અવસ્થા ૨ સાવ અવલંબન શૂન્ય ૩ બ્રહ્મવિદ્યા ૪ દૃશ્યો વડે ૫ આલાપે, આલાપ થાય ૬ શૃંગીધ્વનિ ગિરિના પવનને માટે કવિએ વાપર્યું લાગે છે વગેરે, વગેરે

જે ચોપડામાંથી આ સોરઠા લીધા છે, તેમાં ૧૧૦૨ સોરઠાની નકલ છે; વિષયોના મથાળા, કે એક વિષય પૂરો થાય અને બીજો આરંભાય તેનું સૂચન, કે એવું કશું જ છે નહીં, કવિએ એ બીજી વાર જોયા જ નથી: એટલે ઉપલા પસંદ કરતા સંગ્રહકર્તાએ અનુક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે, અને એ છોડી દીધા છે, તે દર્શાવવાને દરેક સોરઠાની જમણી બાજુએ તેનો ચોપડામાંનો જ આંક મુકેલો છે એક બે ઠેકાણે અર્થ પ્રમાણે શબ્દ, જાતિ, વગેરેનો પણ કિંચિત્ ફેરફાર કર્યો છે ટિપ્પણમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે બીજે કેટલેક ઠેકાણે પણ કેટલુંક વાચનારે જાતે બેસાડી લેવાનું છે

૬૦

૨૫. ત્ર્યંબકલાલ મણિશંકર વિઠ્ઠલજી:

છપ્પા

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. જુગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈદ્ય)

૧

પ્રભુની મોટાઈ કાંઈ ગળેથી ગવાય નાહીં,
લેખણે લખાય નાહીં--કાલાવાલા કરવા !
પ્રભુને ભૂલવા નાહીં કામ કરો શુભ કાંઈ,
પ્રભુની સહાય સાહી,—નીકળવું ફરવા !
પ્રભુતણા ઉપકાર ગણ્યા તો ગણાય નાહીં,
પ્રભુગુણ સુઝે તેવા—ચિત્ત વિશે ધરવા !
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,-
વ્યવહાર કર્યા જાઓ પ્રભુ ન વિસરવા !

૨

પાપી પંડે પ્રભુ તારૂં એક વાર લીધું નામ,
તેવા પણ ગયા તરી, એ તો વાત નક્કી છે:
અપવાસે ઉજાગરે અનાયાસે કર્યાં પુણ્ય,
તેવા પ્રભુ તાર્યા તમે, ખાતરી એ પક્કી છે:
હું તો પ્રભુ તારાં ઘણા ઘડી ઘડી નામ લઉં,
એકાદું તો સાચું હશે, એવી કાંક વક્કી છે:
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,-
વ્યવહાર કર્યા જાઓ—તરવું તું-થકી છે.

૩

તાવવાની તરખડ પ્રભુ તારે તજી દેવી
સહન ન થાય કળિ—યુગ કેરા જનથી:
ખીચડી ચડતી હોય એક દાણો દાબી જોતાં
ચઢી કાચી જણાય છે તુરત એ કણથી:
તેવી રીતે' લાલતણો એક દાણો દાબી જોજે
તારા તરફ છે કેવો તન મન ધનથી:
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુ કૃપાએથી ખ્યાલ,-
તાવવાનું તજ, કહું વીનવી વચનથી.

૬૧

કવિ શ્રી દયારામ

શામળી સખી

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઈ)

(પદ)

પ્યારી મનાવાને કારણે રે મોહને મનમાં વાત વિચારી;
પ્રભુજી પોતે પધાર્યા રે સુંદર રૂપ સુંદરીનું ધારી. ટેક.
નવસાત વરસમાં, નવતમ જોબન, સ્વરૂપતણો નહીં પાર રે,
અંગ અંગ પ્રતિ આમત માધુરી, શું વર્ણું શૃંગાર! પ્યારી૦ ૧
પીળી પટોળી પ્રેમદા, ને માથે કંચુકી કાળી રે,
મુનિજનને મન મોદ ઉપજાવે એવી આંખ આંજી અણિયાળી પ્યારી૦ ૨
નખશિખશોભા શી પેર વરણું, આભ્રણનો નહીં અંત રે
અનુપમને ઉપમા શી આપું, પાર ન પામે અનંતઃ પ્યારી૦ ૩
એવે અદ્ભુત રૂપે રામા રાધા સમીપે આવ્યા રે,
ચકિત થઇ વૃષભાણુનંદિની ભાવ સહિત બોલાવ્યાઃ પ્યારી૦ ૪
કયાં,રહો છો,સખિ,ક્યાં જાઓછો, શું છે તમારૂં નામ રે?
ભૂલ્યાં સરિખાં શું શોધો છો, કહો કોનું છે કામ? પ્યારી૦ ૫
શામળી સખી છે નામ અમારૂં, ને વસિયે નંદગામ રે
જોવાને અર્થે જાશું અમો જ્યાં નટવર સુંદર શ્યામઃ પ્યારી૦ ૬
કામિની મન-કાંઇ કપટે હું ખાળું નહીં તો નિશ્ચે એ જાશે રે,
મુજ કરતાં રૂપે છે રૂડી. દેખતાં લાલ લોભાશે. પ્યારી૦ ૭
રાધા કહે,સખિ,એ કાજ તમે, ભૂલ્યાં કદાપિ નવ કરશો રે,
મળતાંમાં મોહન ભુરકી નાખશે, પૂંઠળ પૂંઠળ ફરશો! પ્યારી૦ ૮
આપણે સાચો સ્નેહ બાંધિયે, લીજે પરસ્પર કોલ રે,
તમો કહો તે કરૂં અમો, તમો પાળો અમારો બોલઃ પ્યારી૦ ૯
ફરી બોલ્યાના સમ ખાધા, ને વચન પરસ્પર દીધું રે,
પોતપોતાના મનમાં જાણ્યું જે ચતુરપણું મેં કીધું! પ્યારી૦ ૧૦
શ્યામા કહે, "હું એ માગું તમે શ્યામ સમીપે ન જાશો રે,"
સખી કહે, "હું એ માગું તમે તેની ઉપર ન રીસાશો, પ્યારી૦ ૧૧
ના કહ્યા ના સમ ખાધા છે તે પાળો વચન થઇ રાજી રે:"
—એમ કહી નિજ રૂપ પ્રકાશ્યું! જોતાં જુવતી લાજી: પ્યારી૦ ૧૨
પ્રભુએ પ્રમદા પ્રસન્ન કરીને પ્રેમાલિંગન દીધાં રે,
વિજોગતાપ ટળ્યા, અધરામૃત બન્યો પરસ્પર પીધાં પ્યારી૦ ૧૩
છુટ્યું મન, એકરસ થઇ બેઠાં, આનંદ ઉર ન સમાય રે;—
એ દંપતીની દાસી થવાને દાસ દયો ગુણ ગાયઃ પ્યારી૦ ૧૪

૬૧

૬૨

રા. રા. દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકરઃ

ક્ષિતિજ

(તોટક)

રસગુંજન ગોઠડિયો કરતા,
ઉરથી ઉર મેળવાને વસતાં;
કંઇ કાળ તણા પણ કાળ ગયા,
અળગાં નહિ અન્તર તોય થયાં.
અયિ? વ્યોમવસુમતી વ્હાલભર્યાં!
તમ ઐક્ય અનુપમ ઉજ્જવલ આ;
હરખી ઉર નેહભર્યો નિરખું,
પણ કાંઇ રહસ્ય નહીં પરખું.
કઇ ગોઠ વસે તમ અંતરમા?
વળી મંજુલ મંત્ર કયો કરતા?
સ્વર એક કદી શ્રવણે ન પડે,
કંઇ ભાવ નહીં વદને વિલસે.
દિનનાથ ભલે ભ્રમણે ભટકે,
રજનીપતિની ગતિ ના અટકે;
નહિ તારલિયા સ્થિરતા સમજે,
નહિ મેઘ તણું મન વેગ ત્યજે.
પણ સ્વાસ્થ્ય ખરૂં તમ અંતરમા,
નહિ મીટ મળે પળ એક અહા?
તમ મંત્ર શુણી જન કોઇ જશે,
ભય એ પણ અંતરમા ન વસે.
પ્રણયી ઉરને ભય હા! ન હશે!
નહિ જે ઉરમાહિ વિકાર વસે;
નહિ હોઠ ભલે જરીએ ફરકે,
પ્રણયી ઉર તોપણ ગોઠ કરે.
વદને ન વદે પણ એ જ વદે,
શ્રવણે ન શુણે પણ એજ શુણે,
જગથી અળગાં ઉર એ ક્રમથી,
સમજાવી રહ્યાં શુચિ અન્તરથી.
પણ પાર હશે તમ ગોઠ તણો?
તમ મંત્ર થશે કદિ પૂર્ણ ખરો?

ઉર સ્વાર્થ નહીં, તહિં પાર નહીં,
રહીં પાર શકે ફલસિદ્ધિ મહીં.
જગના સહુ શાસ્ત્ર સમાપ્ત થશે,
પણ 'પ્રેમપુરાણ' ન પૂર્ણ થશે,
કંઇ વર્ષ પરે વહીં વર્ષ ગયાં,
અધુરી પણ એ રહીં પ્રેમકથા.
કવિઓ કહીં કાવ્ય અનેક ગયા,
રસિકો પણ કૈંક નિમગ્ન રહ્યા;
પણ એ રસ તો નહિ શુષ્ક થયો,
નવલો-નવલો હજી નિત્ય રહ્યો.
ઉર ભારતીનું નહિ ભેદ લહે,
કવિ પૂર્ણપણે પછી કેમ કવે?
રહીં એકજ અંગ રમી જનતા,
અણુયેશ્વર રૂપ વિરાટ સદા.
ઉર એ તમ સંગતિથી સમજું,
નહિ ભેદકુતૂહલ કાંઇ ભજું;
રસગોહડીં એ જ કર્યા કરજો,
હૃદયે કંઇ ભાવ ભર્યા કરજો.
પણ સ્થાન અરે! તમ ઐક્યતણું,
નહિ ધાવનથી પણ મેં નિરખ્યું;
કંઇ યત્ન કરૂં તમને ગ્રહવા,
પણ દૂર જ-દૂર દીસો હસતાં.
તમ મંત્ર સમુ તમ મેલન એ
રહીં નિત્ય સમીપ દગે દગને;
અધિકાર હશે નહિ અન્તરને,
સ્થલ સંગતિનું પણ કેમ જડે?
ઉરમા અભિલાષ ન એ ય ધરૂં,
તમ પાર કદી ગ્રહવા ન ફરૂં;
રસભેદ અગમ્ય સદૈવ રહો,
પ્રણયી ઉરમા દિનરાત વહો.
લઉં શિક્ષણ હું તમ દર્શનથી,
કંઇ પ્રેમમહત્ત્વ શકું સમજી;
ફળ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
પછીં અન્ય નહીં અભિલાષ રહે–

૬૩

અ. સૌ. દીપકબા દેસાઈ:

રાજા દશરથની અંતઘડી

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

"કૌશલ્યા, સખિ, આજ આ હૃદયના ચીરા અરેરે થયા—
પ્હેરી વલ્કલ રામ, લક્ષ્મણ, વધૂ સીતા વને સંચર્યાં !
પૂર્વે થૈ ગયું ઘોર કૃત્ય મુજથી, તે, હાય, આંખે તરે—
સાધુ દમ્પતીની વરાળ ઉરની, હા દેવિ, આજે ફળે ! ૧

(વસંતતિલકા)

હું યૌવરાજ્ય પદ ભોગવતો હતો, ને
રાને જ કાળ વહતો જઇ સ્થાનસ્થાને;
લેઇ ધનુષ્ય મૃગયા રમવા જતો હું,
ચિત્તા કરિ સુવરને હણી મોજ માણું. ૨

(ઉપજાતિ)

જલે ભરાતો ઘટ હોય જેવો
દૂરે સુણ્યો ત્યાં કંઇ શબ્દ મેં તો;
હું મૂર્ખથી તે કળી ના શકાયું,
મહિષ ધારી ઝટ બાણ છોડયું. ૩

(અનુષ્ટુપ્)

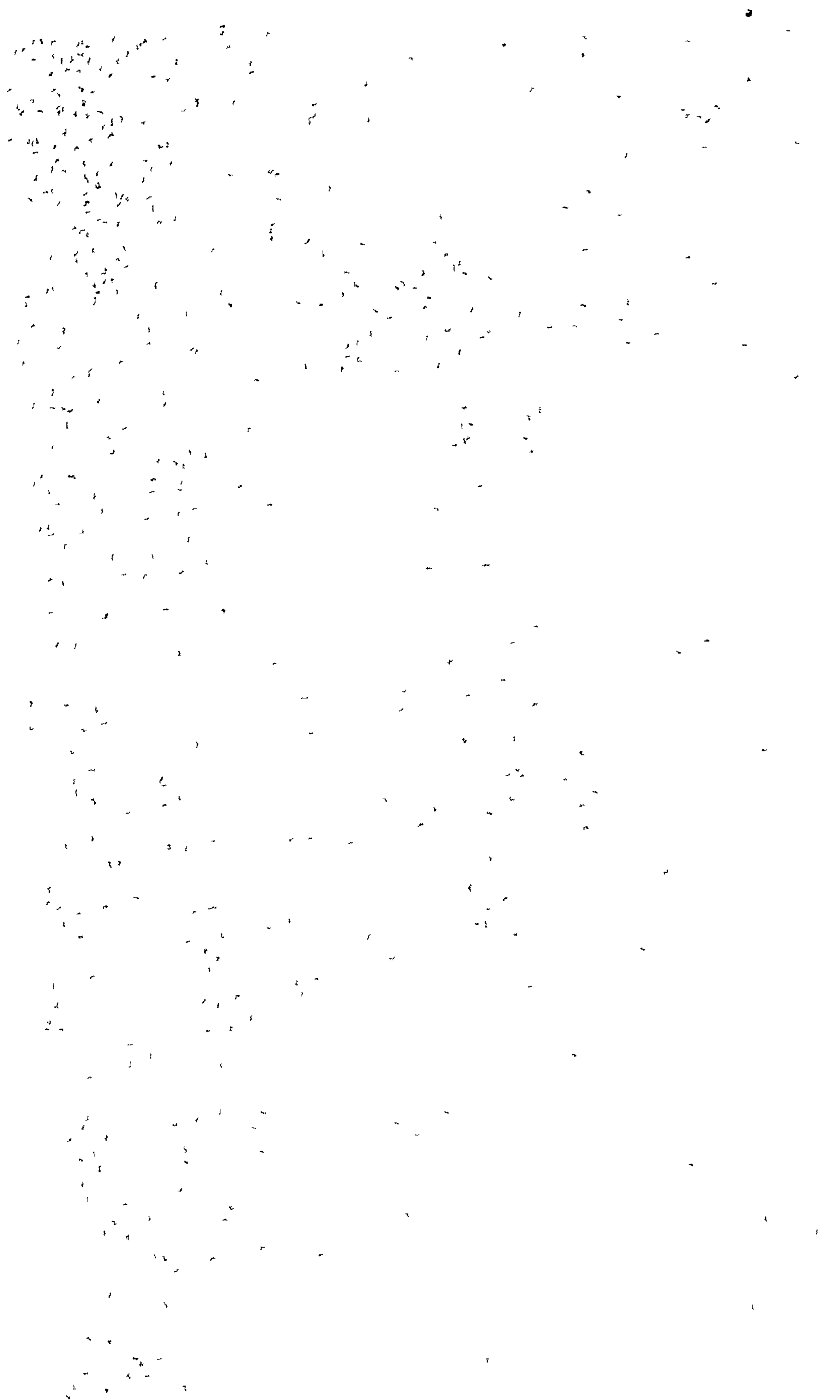
'અરેરે ! ઓ હરી !'–એવો શબ્દ ત્યાં શ્રવણે પડયો,
બન્યો હું બ્હાવરો, દેવિ, દોડી સત્વર ત્યાં ગયો. ૪

(શિખરિણી)

અને શું ત્યાં દીઠું-દિગ્મૂઢ ખરે હું બની ગયો:
બિચારો કોઇ ત્યાં કુમળી કદળી શો ઢળી પડયો !
પડયો છે ઘા ઉંડો, અરર વહતી રક્તસરિતા—
ગળામાંથી બોલે કરુણ વચનો, 'હા ! થયું શું આ !' ૫
'પિતામાતા મ્હારા મુજ વિણ અરે ઝૂરી મરશે—
જઇ વ્હેલા દ્યો ને જલ, જલ વિના કેમ જીવશે ?
પિતામાતાને લૈ તિરથ કરવાને નિસરિયો,
વિધિ રૂઠયો ત્યાં તો,–હત નૃપતિ ! તેં આ જીવ હર્યો ? ૬

(અનુષ્ટુપ્)

લીધો મેં અંક સુવાડયો, અંગોમાં કૈં વળી કળ,
ફરી ધર્મજ્ઞ ઓ બોલ્યો કંઠે કાઢી ઝીણા સ્વર: ૭

'ભલે મૃત્યુ થતું મ્હારું કર્મયોગે સાહુ બને,—
અંધ માતાપિતા કિંતુ અરેરે ઘોર આ વને ! ૮
પ્રભો, સોંપુ ત્હને ચિંતા તું મારો વિશ્વપાલક,
ધાર્યું તેં તે જ થાવાનું, મિથ્યા માનવ કુંપદ ૯

(માલિની)

સુરપતિગુણ ગાઇ વત્સ સ્વર્ગે સિધાવ્યો
શરમભર્યો ઝુકાડી આત્મ મ્હારો હત્યારો;
જલ લઇ પછીં છાનુ વૃદ્ધની પાસ મૂક્યું,
—"ક્યમ નહિ મુખ જિહ્વા કોણ છે રે ? કહે તું !" ૧૦

(લલિત)

દુઃખદ વાતને કેહવી પડી,
જરૂર એ ગયાં સાંભળી છળી.
ખડુ ખડું હું તો માફી માગતો
કરગરી વધો આંસુ મારતોઃ— ૧૧
'અરર પુત્ર તો ના શકું દઇ,
પણ રહું જ હું પુત્ર તો થઇ,
ગણું પિતાજનેતા સમા સદા
—વચનના ખરા રાઘવો સદા.' ૧૨

(અનુષ્ટુપ્)

'આશાતંતુ તુટ્યો, રાજા, કહે શું જીવવું હવે,
અજાણ્યા આંધળા ધાનો રોષ ના ધરિયે લવે.[1]
કિંતુ કર્મ કરે જેવાં તેવા ફલ જ સાંપડે,
ક્ષમા અમારી ના ચાલે, તું યે સુતવાસે મરે.' ૧૩

(શાલિની)

ના—,ના પીશું અંધ યુગ્મે જ વારિ,
ના સત્કારી યાચના લેશ મ્હારી.
નીસાસામાં એ ય ત્યાં પ્રાણ ત્યાગે,
ત્રણે સાથે કાય મેં અર્પી આગે.[2] ૧૪

(અનુષ્ટુપ્)

ઘણા વર્ષ વહ્યા, દેવિ, વીસર્યો એહ શાપને,
આજે વીસર્યો એ વર્ષો ફરી એ જોઉં પાપને.[3] ૧૫

(શિખરિણી)

ખરે છે આ શય્યા નિયત મુજ મૃત્યુતણી હવે,
અરેરે ભગ્નાશા[4] ઉર, તવ હવે શાન્તિ ન લહે.

---

૧ લય પામ્યા. ૨ આમનાં ૩ ને હત્યાકૃત્ય રૂપ પાપને. ૪ ભગ્નાશ, છેક જ નિરાશ.

"ક્ષમા અમારી ના ચાલે તું યે સુતવાંસે મરે"

ગુ. મિ. પ્રેસ.

પૃ. ૨૨૨ સામે.

૬૪

૨૫. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.

અજીર્ણઆરતી

(કાન્તમાલાને માટે મોકલનાર રા. રા. સંતોષરામ દેવશંકર ભટ્ટ.)

(આરતી)

જય ચૂરમેશ્વર ચાહક, જય લાડૂભટજી,
મહારથી મહાનસના, અરજ સુણો ઝટજી—જય દેવ! જય દેવ!

પ્રસિદ્ધ લડુકપંથ, છે ઘેપલી માતા
સેવન કરતા થાના અતિ રાતામાતા—જય૦

સુણી ચોરાશી નામ હરખ જ બહુ પામો,
આગળના બે ટકો જમવાનું વામો—જય૦

અધમોદ્ધારણ માટ રસ્તો રાખ્યો છે,
ત્રિપિંડીથી ત્રણ લોક મોક્ષ જ દાખ્યો છે—જય૦

એક થકી દશ પાચ લાડૂ દાળ વિના
આપ જમો છો પ્રીતે કુંડળીયુત ઘીના—જય૦

વીશે અર્ધાહાર આપતણો જાણું,
પાણી પી પચ્ચીશે ભરો ફરી ભાણું—જય૦

પાપડ શાક અથાણું જમવા નહિ રાજી,
સુણી "વિપ્રોને લાડૂ" માગો છો ગાજી—જય૦

ધીંગાણું ઘણી સાથ બાથ ભરી કરતા,
પ્રસાદ નવ રે' પાછળ ચિંતા નથી ધરતા—જય૦

થાનાં પૂર્ણાહાર તાણ કરે કોઇ,
પાંચ જમો છો પ્રીતે નેથી રહું મોહી—જય૦

૫ પાળીને પેટ ઓહીયાં કરી ઉઠો,
પ્રેન સહિત નયણાથી આપ અધિક ત્રુઠો—જય૦

પાચન પળમા થાય એ શક્તિ ભારી,
જઠરાગ્નિના બળ પર જાઉં બલિહારી—જય૦

મોદક વાર ત્રિપિંડી તિથિનું વ્રત કરશે,
પરમેશ્વરને ભજતાં સહજ ઉદર ભરશે—જય૦

આ આરતી જન કોઈ લાડૂ જમી ગાશે,
અજીર્ણ તો નહિં થાશે, યૌવન લંબાશે—જય૦

વૃત સાકરની સાથ માસ શ્રાદ્ધ આવ્યો,
ગોધૂમપૂર્ણા નિંબએ મહિમા પ્રસરાવ્યો—જય૦

૬૫

રા. રા. દેસળજી પરમાર

વિષાદ છાયા

(અનુષ્ટુપ્)

અણુના ઢગલા ઊડી આવરે અવકાશને,
સ્મૃતિની ડંખમાલાઓ રીબવે રસ-આત્મને.

સારી યે સૃષ્ટિ આ હૈયે ઉત્સવે રમતી હતીઃ-
ગઇ એ'-એટલા 'હું'ની શી ભયંકરતા રહી '
પડ્યા આ સહસા પંથે ઓળા ઘોર વિષાદના,
અટૂલું ચિત્તપંખીડું દેખે લેશ ન સાંત્વના.
ફુલડું તુટતાં એક સૂતી નિસ્તેજ પદ્મિની,
અધૂરા સ્વપ્નની સંગી જાતાં મ્હારી ય એ ગતિ.
વાયુવંટોળને કોપે ભાગ્યું છેક વિમાન જો '
કઢંગા કટકા લાખ છૂટા ને હેતુહીન હો '
અનિદ્રા ના, સુષુપ્તિ ના, ના આ અંતર-જાગ્રતિ,
પ્રેમના પ્રાણ વિહોણી આપે ગળતી જાતડી.

સૂર્યની તેજધારાઓ વર્ષતી સ્થિર નૃત્યમાં,
વધે ઘટે શમે પાછી જાગે નિયતિચક્રમા.
જાણું જે છાંયડા આજે કાલે રમ્ય ઉજાસ તે.
ઘડીના સૌ વિકારો એઃ મ્હારો નિત્ય વિકાસ છે.
પૂરવા કલ્પનાસૃષ્ટિ વધંતી આત્મ-રિદ્ધિમા
મથું છું હું સુખે દુઃખે સાચી જીવનસિદ્ધિમા.

૬૬

૨૫ નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

શાપસંભ્રમ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. ત્ર્યંબકલાલ પ્રભુરામ ભટ્ટ)

(વસંતતિલક)

આ તર્ફ મજ્જુલ રવે રમતું વહેળું,
સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી,
મેદાન લીલુ વચમા પડ્યું વિસ્તરેલુ,
ઉંચે હિમાલયતણા શિખરો રુપાળી.

(અનુષ્ટુપ્)

સુગંધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુરૂં મધુરૂ ક્યાથી વિહંગો પણ ગાય છે

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આવી ત્યા મૃગયુગ્મ બાલવયથી સાથે વસેલું ચરે,
ખેરે ઝાકળબિંદુડા તૃણથકી, માનદ કૂદે ફરે;

(સ્રગ્ધરા)

ગ્રીવાભંગે નિહાળી અવર ગમ અને ચિત્તમાં હર્ષ પામે,
શૃંગો શૃંગોની સાથે ભરવી ભરવીને થાય છૂટા, ઉગામે.

(અનુષ્ટુપ્)

થયો ભિન્ન મનોભાવ તણાયા રસરેલમા,
બદલાવા ધીમે લાગી ક્રીડા આ રતિખેલમાં.

(શિખરિણી)

વિલોકીને હૂક્યો વિકૃતિવિવશ સ્પર્શ કરવા
ખસી ત્યાથી લાગી અસમ જવથી ફાળ ભરવા,
પડ્યો પૂંઠે આ યે ઝટ પ્રિયતમાને પકડવા,
નથી દેતો છેટું અધિક હતું તેનાથી પડવા

(અનુષ્ટુપ્)

અજ્ઞાતયૌવના એ તો લજ્જા પામતી બાલિકા
કોમલાંગી હતી જેવી સુકુલિત મૃણાલિકા.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

દોડી નીર ઝરા તણે ફરી ફરી મેદાન ઝાડી વિશે,
વારંવાર પ્રદેશ રમ્ય કરતા આવેલ પ્હાડી વિશે;
નાખી પાછળ દૃષ્ટિ તો હજી સુધી પીછો નથી છોડતો,
દીઠો મારુતવેગ આગળ વધ્યો ઉત્સાહથી દોડતો.

(અનુષ્ટુપ્)

સુકુમાર બિચારી હા ! એ તો થાકી ગઈ હતી,
નિરુપાય પછી ઊભી સ્વસ્થાને જ રહી હતી.

(દ્રુતવિલંબિત)

અવિરત શ્રમથી બહુ હાંફતી,
શરમ ને ભયથી કંઇ કાંપતી;
નિકટ આવી ઉભો મૃગ ફૂલતો,
વિનયથી મદની મહીં ઝુલતો.

(અનુષ્ટુપ્)

ભય સંકોચ ને લજ્જા થયું સૌ દૂર તત્ક્ષણે,
સસ્મિત પ્રેક્ષવા લાગ્યા ઉભયે સ્નિગ્ધલોચને

× × ×

(અનુષ્ટુપ્)

સુસવાટ થયો મોટો ઘટામા દૂર ઝાડની
ને પડયો પડયો એનો તળેટીમહીં પ્હાડની.

(શિખરણી)

કુરંગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસચકિત,
પડયો ત્યા તો નીચે નર વિકલ નિઃશ્વાસસહિત;
કલેજું વીંધાયું શરપતનથી કૃષ્ણમૃગનું,
શકાયે ના જોઇ અહહ ! દયની દૈન્ય દગનું.

(અનુષ્ટુપ્)

સોહામણો શિકારી એ ઝાડીમાહીંથી નીકળ્યો
ઉતાવળે પદે એ તે મૃગયુગ્મભણી વળ્યો.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

મૃત્યુદ્વાર સમીપ એ હરિણીને નિઃશ્વાસ નાખી જુવે,
જો કે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી, અસ્પષ્ટ તોયે રુવે;
આસૂ જાય વહ્યા ભર્યાં નયનથી ચોધાર, તે કો લ્હુવે ?
દેખી ધીરજ વ્યાધનું હૃદય આ ભેદાઇ જાતું ખુવે.

(અનુષ્ટુપ્)

ત્રૂટતા ત્યા રહ્યા જોઈ છેલ્લા શ્વાસ જ એયના,
ગઇ જામી અને તેના અંતમાં તીવ્ર વેદના;

(વંશસ્થ)

'કરી શરે આ મૃગનુ વિદારણ
થયો અરે દંપતીનાશકારણ;
વિચાર કીધો નહિ મેં નરાધમે,
અનંગ જોયો જ નહી કુરંગમે !

મને ઘટે છે મરવું જ સર્વથા,
ન પામશે આ શમ દૈયું અન્યથા;
સદૈવ ઉષ્ણાશ્રુ અરે પ્રજાળશે,
છુપાયું છાતીમહીં નેત્ર બાળશે "

× × ×

(વસંતતિલક)

" દુઃખાબ્ધિમા દયિતપ્રાણ હરી ડુબાવી–
તારી પ્રિયાતણી થજો સ્થિતિ આર્ત્ત આવી!
કારી કર્યો જખમ તીરથી કાળજામા—
રે પામજો મરણ તું પણ આ દશામા ! "

(મદાક્રાતા)

' જાતા જાતા નર સહ સતી શાપ આપ્યો પ્રચંડઃ
પાપાત્મા આ મમ સદશને એ જ છે યોગ્ય દંડ ! '

× × ×

જાગી જોતા નવ કશુ દીઠું, હસ્ત મૂક્યો કપાલે,
'સાચું' શુ આ ?–ખબર ન પડે–કે ઠગ્યો ઇંદ્રજાલે. ?"

(અનુષ્ટુપ)

ગરકાવ વિચારોમા માડ્યુ ત્યાથી જવા હવે,
લૂછતા સ્વેદના ટીપા શશાકવંશસંભવે ૨

(વસતતિલક)

આ તર્ફ મજુલ રવે રમતું વહેળું
સામે ભયકર અગોચર ગીચ ઝાડી,
મેદાન લીલું વચમા પડ્યુ વિસ્તરેલું;
ઊંચે હિમાલયતણા શિખરો રૂપેરી ૩

ટિપ્પણ

૧ હરિણીની ઉગ્ર આર્ત્તિના અસહ્ય દશ્ય તળે ડુબી ગયેલો, શિકારશ્રમથી થાકેલો, શિકારી ઉંડા વિષાદમાથી સરીને અજાણતાં જ ઘડી નિદ્રાવશ થતા તેને સ્વપ્ન થયુ, હરિણી જાણે તેને શાપ દેતી હોય એમ તેણે "દુખાબ્ધિમા " એ શ્લોક સાભળ્યો છેલ્લા શબ્દો સભળાતા તેને પોતાને એમ પણ લાગ્યુ,–ખરે એ જ મ્હારા જેવાને યથાયોગ્ય શિક્ષા, પછી તે પૂરો જાગ્યો .૨ આ શિકારી કોણ ? રાજા **પાણ્ડુ**, **ચંદ્રવંશી** ૩ પ્હેલા શ્લોકમા **ગુલાબી**–પ્રાત કાલનાં, અહી **રૂપેરી, ચદ્ર** ઉગી ગયો હતો

આ કર્તા વિસ ૧૯૩૦મા જન્મી ૧૯૫૫ સુધી જ જીવ્યા હતા એમણે આટલી ન્હાની ઉમરમાં પણ ઘણી કવિતાઓ લખી હતી પરતુ તેમાની ઘણીખરી મોત પ્હેલા થોડા વખત ઉપર પોતે જ કાડી નાખી હતી. **મણિલાલ નભુભાઇ**, **હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવ** આદિ તત્રીઓના વીનવણાથી તેમને જે મોકલેલી અને તેમાથી એમના માસિકોમા જે પ્રકટ થવા પામેલી તે ઉપરાંત કોઇક જ રહી હશે એ સર્વનો સગ્રહ બ્હાર પડવાનો છે

*** પ્રકટ થઇ ચુકેલુ કઇ પણ **કાન્તમાળા**મા ન લેવુ, અપ્રકટ જ છાપવુ, એ નિયમ તોડીને પણ આ કવિતા અહીં દાખલ કરી છે, કાન્તકૃત **વસંતવિજય** સાથેના એના સંબધને લઇને.

૬૭

રા. રા. નાગરદાસ અમરજી પંડ્યાઃ

કુન્તી અને દિવાકર

(અનુષ્ટુપ્)

'આવશે દેવ, દુહિતર, મંત્રજપ કર્યા થકી',
પીડતું એ મુનિવાક્ય બાલાના મનને બહુ.

(મંદાક્રાંતા)

ધીમો વાયુ ફરફર વહે વિશ્વની પાખ હાલે
વિકાસીને વદનકમલો સૂર્યજ્યોતિ નિહાળે;
વીત્યું દિવ્ય સ્મૃતિ જગવતું સૌખ્યભીનું પ્રભાત,
આનંદેથી અધિક વિકસે અંતરે પ્રાણી માત્ર.

(શિખરિણી)

ઉભી બાલા હર્મ્યે ઘડિ ઘડિ વિચારે મન વિશે-
કદાપિ શુ એવું મુનિવચન સાચું હઇ શકે!
અરે, આદિત્યો શું કદિ ય મનુ–આવાસ ઉતરે?
અને એ તર્કોને લઘુ હૃદય વારી નવ શકે.

(અનુષ્ટુપ્)

પરિણામ વિચારે ના, શાંતિ શંકાતણી ચહે,
કુમારી મુગ્ધ બાલા એ સહસા કાર્ય આદરે.

(વસંતતિલક)

સ્નાને પવિત્ર થઇ આસન વાળી બેસે,
ભાનુ તણો પુનિત મંત્ર ધીમે જપે છે,
પૂરો હતો નવ થયો જહિં મંત્રજાપ
ત્યાં તો ધસ્યો હૃદયમા ભયનો પ્રતાપ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વાયુ સ્તંભી ગયા, જલો સ્થિર થયાં, પત્રે ય હાલે નહીં,
વ્યાપ્યું કેવલ તેજ તેજ સઘળે, આ તે થયું શું અહીં!
સંકેલાઇ સમસ્ત તેજ ક્ષણમા બાલાતણા વાસમાં;
તેજસ્વી જન કો ઉભો જઇ દિસે મુગ્ધાતણી પાસમા.

(શિખરિણી)

મિચાયા નેત્રો જે સહન કરી એ તેજ ન શક્યાં,
છુટ્યા અંગાગેથી અપરિમિત બિંદુ જલતણા.
ભુલી આત્મા જાણે નિમિષભર બાલા જડ બની,
શ્રુતિ ચક્ષુ હૈયે વિકલ પણ સંજ્ઞા ત્યજી નહી !

(અનુષ્ટુપ)

જોઇ એ સ્થિતિ મુગ્ધાની સવિતા સાન્ત્વના કરે,
મધુરી વાણીથી ગુહ્ય બાલાને મંત્રદાન દે.

(ઉપજાતિ)

કદીક કાલે ભય દૂર થાય છે,
લજ્જાતણા વર્ણ મુખે ભરાય છે,
ના તે લહે કૈં સુરમંત્રમર્મને,
તોયે શ્રુતિ એ મધુરી જણાય છે.
વાતાયનેથી જરિ બ્હાર જોતા,
પુષ્પો ખીલેલા નજરે પડે છે,
કેલિ તથા ગુંજન ભૃંગ કેરૂં
મદોર્મિને પોષણ દે અનેરૂં.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

રવિ વદે, " અલિ, જો કમળો બધાં
વિકસતા નિરખે પ્રિય ભૃંગ જ્યા;
કમલિની, રસપાન કરાવની–
ભ્રમર આ હું ઉભો અધીરો બની !

(અનુષ્ટુપ)

મુગ્ધતા તજી, સુશ્રોણિ, હૃદયોર્મિ વહાવી દે,
આમંત્રિત અતિથિના અંગાગે રસ છાઇ દે."
બોલી ત્યા શું શકે મુગ્ધા લજ્જાવર્ણી ઉભી રહી,
યૌવનોર્મિય ઉછળી દેવદૃષ્ટિ ફળી રહી.

(માલિની)

કદિ ન અનુભવેલો ભાવ હૈયે ભરાય,
રમ રસ ક્યહિંથી યે અંગમા ઊભરાય,
મધિરસુરખ તેજે ચન્દ્નુ બિંબ સોહે,
હૃદય ધબક જાણે સુન્દરીવક્ષ મોહે !

(પુષ્પિતાગ્રા)

જડ દગ ચળક્યા સ્મિતાશુહાસે
રવિ દગ તેજ વિશે વહ્યા વિલાસે;
અમર પણ બન્યો અધીર ક્ષુબ્ધ
કર યુગલે લલના ગ્રહી વિલુબ્ધ.

(ઉપજાતિ)

ચંદ્રાનને રંગતરંગ ચાલે,
વિલોલ શા લોચન મત્ત મ્હાલે;
કપોલકંઠે ક્ષત સામસામા
થયા, ગયા, થૈ મધુરી છટામાં.

(અનુષ્ટુપ્)

આખરે અધરો બેના એકમેક રહ્યા પીડી,
હૃદયો જે હતા બે તે એક ભાવે ગયા ગળી.
મહત્તા સર્વ ભૂલીને લઘુના પ્રેમને વરે,
ધન્ય! કુન્તિ મહાભાગે! સૂર્યનું હૃદયે હરે!

૬૮

રા. રા. "પથિક"

સોનબા

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા 'તા,
ઘરડેરાં માબાપ કાશી ગ્યાં 'તા,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રગેલી ચૂંદડી,
વગડામાં સોનબા એકલા !

(અનુષ્ટુપ્)

કાશીક્ષેત્રે કરી યાત્રા કર્યાં બ્રાહ્મણબ્રાહ્મણી,
ઘણા યે પંથને કાપી થયા પાસે સ્વગામની.

(વસન્તતિલક)

રસ્તે હતું અખડ ખેતર વામ બાજુ,
ખૂણે હતું વડનું વૃક્ષ વિશાળ તાજું,
તાપાર્ત્તના સકલ તાપ શમાવવાને,
ઊભું ઉદાર છવતૂ શુભ છત્ર જાણે.
તેના પુરાણ પણ સુન્દર થાળ પાસે,
એકાદ બે ઉપર ડાળ દઇ ઉભેલો;
કારુણ્યમૂર્તિ સમ આક હતો ઉગેલો,
જે શ્વેતપુષ્પ ઝુમખાથી હતો ભરેલો.
મધ્યાહ્નનો સમય હાલ થઇ રહ્યો 'તો,
આકાશમા શિર પરે રવિ જૈ રહ્યો 'તો;
ને તેથી તાપ ઉકળાટ અતિ થતાં, ત્યા,
થાકેલ એ સ્થવિર વૃક્ષ તળે વિસામ્યા.

(ઉપજાતિ)

થડે અઢેલી દ્વિજ કાંઇ બેઠો,
સમાર્યો લીધા પછી દોરી લોટો,
સૂના કુવાથી જલ ખેંચી લીધું,
તૃપાર્ત્ત બેએ મધુરૂં જ પીધુ
તૃષા શમી, શાંત થયા, છતા એ,
સ્થાને થતા વ્યાકુલ તો જણાએ,
સ્મશાન શું આ સ્થલ ભાસતું હા'
જ્યા દાહ દીધા પ્રિય પ્રેમીઓના

સંબંધોં કો શબ્દ કરે વિલાપે,
દુ:ખી સ્થિતિ વર્ણવતું બળાપે,
એવા અહીં કે ભણકાર વાગે,
છાતી વિશે શો અરરાટ જાગે !

(હરિણી)

વટતરુ રડે ? કૂવાના કે રડે જલ ? ખોલમાં
ગરીબ વિસમ્યા પારેવાના હશે શુ વિલાપ વા ?
વટ ઉપરના પંખી દુ:ખે ફરી કરી શું લવે ?
અરર રડતું થાળું આ કે શું આક-તરુ રુવે ?
ઘડિભર કરી એવી એવી ઉરે કંઇ કલ્પના,
કઠિન પણ એ હૈયાં જૂના જુવે નવ સાંત્વના;
નયનજલના વૃદ્ધાગાલે સર્યાં દ્રય બિંદુડા,
અધર ધરડા ધીમુ તો યે વદ્યા-'મુજ સોનબા''

(મન્દાક્રાંતા)

એ જોડાને અતિ પ્રિય હતી સોનબા એક પુત્રી,
સૌથી છેલ્લી, પ્રિય પણ બધાથી પિતામાત કેરી;
પૂરેપૂરા ઉભય ઉરનાં લાડમા ઊછરી એ,
ભાઇ આઠે તણી વિવિધ ને કોડીલી ચાકરીએ.
યાત્રા કાજે વડીલ નીકળ્યા તે ક્ષણે ચૌદવર્ષા,
આજે વીત્યા ઉપર વરસો બે વધુ સોનબાનાં,
જાણે વૃદ્ધો ગૃહ પુગી જઇ લગ્ન લૈએ જ તેના,
એ માટે તે યુગલ હૃદયો નિત્ય ચિંતા કરંતા.
શું જાણે એ નથી જગ પરે સોનબા આજ પુત્રી,
શી રીતે એ કલ્પી જ શકે કે અહીં એ દટાઇ !
ના ના છૂપી પણ જગતમા ઊઘડે કૈંક વાતો,
છૂપા પાપો અફળ વિધિએ થાય આપે છતા તો !
વૃદ્ધા ઊઠી ગઇ સમીપ ત્યા આકની, ને પછીથી,
પુષ્પો ફૂળા જરઠ કરથી સ્પર્શવા જેવી લાગી,
શબ્દો ત્યા તો કરુણ કરણે સાભળી ધૈર્ય હારી,
હૈયે ત્રૂટી સ્વર વળી લીધા પુત્રી કેશ પિછાની.

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા 'તા,
વરડેરા માબાપ કાશી ગ્યા 'તાં,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનબા એકલા !

(મન્દાક્રાન્તા)

શબ્દે શબ્દે શ્રવણ કરતી સ્તંભતી ચોંકી વૃદ્ધા,
બોલે આ શું ? કવણુ ? ન કળે ! આહિ હા ! સોનબા ક્યા !
ત્યાં તો વૃદ્ધે પણ કર જરા આકપુષ્પે અડાડયો,
એ વાચા, એ સ્વર પરિચતે તે ય પૂરો હલાયો.
બે યે વીલાં હૃદય સમજ્યા સોનબાનું અનિષ્ટ
બંને ઉઠ્યા ઝટપટ જવા ઘેર, ને જાણવાને
પૂરેપૂરૂં શિર પર હતું જે કંઇ તેહ કષ્ટ,
—ત્યાં તો વાયુલહર ગુંજતી ઉચ્ચરી વાણી સ્પષ્ટ!

(શિખરિણી)

અરે માડી ત્હારૂં કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
લડાવ્યા જે લાડો નહિ ભુલું પિતાજી કદિ ઉરે;
થઇ મોટી સૌના ઉપર હતી કોમલ બની,
કસાઇ ના કાયા તમ સઉ તણા સ્નેહ અતિથી.
તમે ને એ બંધુ વર્ડીલ ખસિયા સાત, પછીથી
રહ્યા હું ને બંધુ લઘુતમ, હતો જે પ્રિયમતિ.
વધૂએ તેને તો કળવી કળવી આળ ભરવી
ભમાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ ક્રૂર અરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દીધા બધુસ્ત્રીએ સહ્યા સઉ કષ્ટ તે,
મૃદુલ કરથી કાણે બેડે વહ્યા જલ કૂપથી,
વગર રસીએ એકે એકે વહ્યા, પ્રભુ, કાષ્ટ મેં,
દિવસરજની બેઠે ગાળે દળ્યા દળણા મથી.

(અનુષ્ટુપ્)

ગૌરીના વ્રતમાં આપ્યું ભાભીએ ચીર પ્હેરવા,
સૂડાસુખે ગર્યું કાઇ કહે ભાભી, 'વ્રત ઢોળ્યું' આ.'

(ઉપજાતિ)

અને ગુન્હો એ શિર મેલી ભારે,
અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી સારે,
પીન્જે ભરાઇ ધુંધવાઇ ભ્રાતે,
કહ્યું પ્રિયાને, 'દ્ધ દંડ કહે તે.'

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વદી અધમ, “ આ રંગો એને રુધિર જ ચૂંદડી. ”
અરર વદતા એવું એની ન જીભ તુટી પડી !
અરર મુજ ભ્રાતા કેરી યે મતિ ગઇ’તી બુડી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણ કરી શકી કાર ન જરી,
બધી યે મારી ત્યા કરી વિનવણી વ્યર્થ નિવડી;
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણ ભુંડી,
મને બંધુ ભાભી ઉભય મળી છુંદી પુરી કરી.

(અનુષ્ટુપ્)

બ્હેનના રક્તથી રંગી બંધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાટયું દિલ રડે અહીં.

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા’ તા,
ઘરડેરા માબાપ કાશી ગ્યા’ તા,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનબા એકલાં.

બે ગે વીલાં હૃદય સમજ્યાં શોનબાનું અનિષ્ટ
બન્ને ઉઠ્યા ઝટપટ જવા ઘેર, ને બાગુવાને
પૂરેપૂરૂં શિર પર હતું જે કંઇ તેલ કષ્ટ,
—ત્યાં તો વાયુલહર ફુંકતી ઉચ્ચરી વાર્યું સ્પષ્ટ!

(શિખરિણી)

અરે માડી ત્હારૂં કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
લડાવ્યા જે લાડો નહિ ભુલુ પિતાજી કદિ ઉરે;
થઇ મોટી સૌના ઉપર હતી કોમલ બની,
કસાઇ ના કાયા તમ સઉ તણા સ્નેહ અતિથી.
તમે ને એ બંધુ વહીમ ખસિયા સાત, પછીથી
રહ્યા હું ને બંધુ લઘુતમ, હતો જે ત્રિયમતિ.
વધૂએ તેને તો કળવીં કળવી આળ ભરવી
ભમાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ ક્રૂર અરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દીધાં બધુસ્ત્રીએ સહ્યા સઉ કષ્ટ તે,
મૃદુલ કરથી કાણે બેડે વહ્યા જલ કૂપથી;
વગર રસોઈએ એકે એકે વહ્યા, પ્રભુ, કાષ્ટ મેં,
દિવસરજની બેઠે ગાળે દળ્યા દળણાં મથી.

(અનુષ્ટુપ્)

ગૌરીના વ્રતમા આપ્યું ભાભીએ ચીર પ્હેરવા,
સૂડાસુખે ગયું કાંઇ કહે ભાભી, ‘ધૃત ઢોળ્યું’ આ.’

(ઉપજાતિ)

અને ગુન્હો એ શિર મેલી ભારે,
અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી સારે;
ખીજે ભરાઇ ધુધવાઇ ભ્રાતે,
કહ્યું પ્રિયાને, ‘ દઉં દંડ કહે તે.’

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વદી અધમ, " આ રંગો એને રુધિર જ ચૂંદડી."
અરર વદતા એવું એની ન જીભ તુટી પડી !
અરર મુજ ભ્રાતા કેરી યે મતિ ગઇ'તી બુડી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણ કરી શકી કાર ન જરી,
બધી યે મારી ત્યાં કરી વિનવણી વ્યર્થ નિવડી;
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણ ભુંડી,
મને બંધુ ભાભી ઉભય મળી છુંદી પુરી કરી.

(અનુષ્ટુપ્)

બ્હેનના રક્તથી રંગી બંધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાટયું દિલ રડે અહીં.

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
ઘરડેરા માબાપ કાશી ગ્યાં' તાં,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનબા એકલાં.

(મંદાક્રાન્તા)

શબ્દે શબ્દે શ્રવણ કરતી ગ્રંથની ચોકી વૃદ્ધા,
બોલે આ શું ? કવણ ? ન કશો ! આદિ હા ! સોનબા કયાં !
ત્યાં તો વૃદ્ધે પણ કર જરા આકંપુંજો અડાડ્યો,
એ વાચા, એ સ્વર પરિચયે તે ય પૂરો ઘવાયો.
બે યે વીલા હૃદય સમજ્યા સોનબાનું અનિષ્ટ
બંને ઉઠ્યા ઝટપટ જવા ઘેર, ને જાણવાને
પૂરેપૂરૂં શિર પર હતું જે કંઇ તેહ કષ્ટ,
—ત્યાં તો વાયુલહર ગુંજતી ઉચ્ચરી વાણી સ્પષ્ટ !

(શિખરિણી)

અરે માડી ત્હારૂં કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
લડાવ્યાં જે લાડો નહિ ભુલું પિતાજી કદિ ઉરે,
થઇ મોટી મૌના ઉપર હતી કોમલ બની,
કસાઇ ના કાયા તમ સઉ તણા સ્નેહ અતિથી
તમે ને એ બંધુ વડીલ ખસિયા સાત, પછીથી
રહ્યા હું ને બંધુ લઘુતમ, હતો જે ત્રિયમતિ.
વધૂએ તેને તો કળવીં કળવી આળ ભરવી
ભમાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ ક્રૂર અરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દીધા બંધુસ્ત્રીએ સહ્યાં સઉ કષ્ટ તે,
મૃદુલ કરથી કાણે બેડે વહ્યા જલ કૂપથી;
વગર રસીએ એકે એકે વહ્યા, પ્રભુ, કાષ્ટ મેં,
દિવસરજની બેઠે ગાળે દળ્યા દળણા મથી.

(અનુષ્ટુપ્)

ગૌરીના વ્રતમાં આપ્યું ભાભીએ ચીર પ્હેરવા,
સૂડામુખે ગયું કાંઇ કહે ભાભી, 'વ્રત ઢોળ્યું આ.'

(ઉપજાતિ)

અને ગુન્હો એ શિર મેલી ભારે,
અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી ત્યારે,
ખીજે ભરાઇ ધુધવાઇ ભ્રાતે,
કહ્યું પ્રિયાને, 'કઉં દંડ કહે તે.'

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વદી અધમ, " આ રંગો એને રુધિર જ ચૂંદડી. "
અરર વદતા એવું એની ન જીભ તુટી પડી!
અરર મુજ ભ્રાતા કેરી યે મતિ ગઇ'તી ખુડી!

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણ કરીં શકી કાર ન જરી,
બધી યે મારી ત્યાં કરીં વિનવણી વ્યર્થ નિવડી;
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ ડાકણ ભુંડી,
મને બંધુ ભાભી ઉભય મળીં છુંદી પુરીં કરી.

(અનુષ્ટુપ્)

બ્હેનના રક્તથી રંગી બંધુએ ભલી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાટયું દિલ રડે અહીં.

સાત સાત ભાઇ તો પરદેશ ગ્યા' તા,
ઘરડેરા માબાપ કાશી ગ્યા' તા,
ભાઇની મારેલી બ્હેનડી,
ભોજાઇની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામા સોનબા એકલાં.

૬૮

રા. રા. પરમાનંદ મણિશંકર ભાપજકર

વસંતની કોયલડીને

(મિશ્ર હરિગીત)

કોકિલ! વેણુ બોલજે!
ઝીણે અનિલ ઝબોળજે!
મધુરસ ભરી,
મુદ મન ધરી,
ઉરમાં અમી રસ ઢોળજે!
જન કૈંક દુખાબ્ધિમહીં ડૂબી ગયા,
ભગ્નાશથી કરુણ જીવનપથે થયા:
ત્યાં ઉગતા સુપ્રભાત જેવી, આશને ઝળકાવજે!
પ્રિય કોકિલા! ત્હુજ કૂંજનથી, મુદ મનસદનમાં લાવજે!

વાસંતિ વાયુ વ્હાય છે,
પરિમળ વહી પ્રસરાય છે,
વન ફુલ ફુલે,
મદભર ઝૂલે,
જગ રમ્યતા સુહાય છે;
ઉર નૂતનરંગ-ઉમંગથી છલકાય છે,
ધ્વજ વિજયનો બ્રહ્માંડમાં ફરકાય છે;
તેમાં રસાળની ડાળથી, ત્હું મધુર સ્વર ઝંકારજે!
પ્રિય કોકિલા! ત્હુજ કૂંજનથી, ઋતુરાજને સત્કારજે!

દેવી દિશા ઉમંગથી—
રંગી અનેરા રંગથી,
સરસર સરે,
જગપટ પરે,
ઓપી પ્રભામય અંગથી;
રાચી રમે રાસે અનુપ વિલાસથી,
ઝળહળ વિમળ, જળસ્થળ કરે ચોપાસથી;
દેવીતણી પદતાળીમાં, સ્વર તાલ ત્હારો પ્રેરજે!
પ્રિય કોકિલા! ત્હુજ કૂંજનમાં, મંજુ દિવ્ય સંગીત રેલજે!

૬૯

નંદનવનેથી ઉતર્યા,
દેવી વસંત પ્રભભર્યા;
રસ રેલતા,
નભ ખેલતા;
ઉદધિ તણા ઉદરે સર્યા,
પદઘોષ જનમન, ગગન તટ વ્યાપી રહ્યો,
રસપૂર્ણતાના કિરણે, રવિ વિશ્વમાં દીપી રહ્યો;
તહું કંઠનો મંજુલ ધ્વનિ, ઉલ્હાસપૂર્ણ વહાવજે!
પ્રિય કોકિલા! તુજ કૂંજનથી, અમીરસ ઉરે ઉછળાવજે!

શિશિરને હંફાવતી,
ગગનાંગણે છૂપાવતી,
શીતતા હરી,
લલિતા ભરી;
જગને વસંત દીપાવતી,
રસ ચેતને જો! દિવ્ય જ્યોતિ ઝળહળી,
તરુ, પલ્લવો, કૂંજો, લતાને કળ વળી;
ઉત્સાહ નૂતન પૂરવા, મધુરવ તહીં રેલાવજે!
પ્રિય કોકિલા! તુજ કૂંજનથી, મૃદુતા બધે ફેલાવજે!

સાહિત્ય સંગીત અંગનાં,
ગુંજારવો હા! ભૃંગના;
મધુરસ ભરે,
રસબસ કરે,
કલરવ મીઠા વિહંગના,
આશિર્વચનથી સૌ વસંત વધાવતા,
નિજ રવથકી સ્નેહાર્દ્રભાવ જગાવતાં,
કવી સ્તોત્ર દિવ્ય વસંતનું, તુજ ઉર્મિઓ ઝળકાવજે!
પ્રિય કોકિલા! તુજ કૂંજનથી મનુહૃદયને ચળકાવજે!

પ્રેમી અરે! રીબાય છે,
અંતર દુઃખે દુભાય છે;
નીર ખુબ ભરી.
નયને ઝરી;
કુમળા હૃદય કરમાય છે!
આશા નિરાશા મધ્ય પ્રેમી લટકતા,
ઝખ્મી જિગરમાં દુઃખ કંટક ખટકતા;

દુઃખી હૃદયના દુઃખના સંતાપ તું વિસરાવજે !
પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂંજનમાં, પ્રભુપાદના પ્રસરાવજે !

મુદ આમ હૃદયમાં છાઈ દે !
સંગીત રસ બસ પાઈ દે !
મધુરવ ભરી,
અમીરસ ઝરી;
આનંદકેરી વધાઈ દે !
સૌ જનહૃદયને પ્રેમપાન કરાવીને,
તુજ ટહુકડે શાન્તિ અનેરી ધરાવીને,
સ્વર્ગીય મંજુ સ્વરથકી, જગમાં મધુરતા લાવજે !
પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂંજનથી પ્રભુતા પ્રકાશ પ્રકાશજે !

૭૦

૨૫. આણશંકર પ્રેમશંકર શાસ્ત્રી

ચિત્તસ્વભાવ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા રા અમૃતલાલ આણશંકર વૈદ્યશાસ્ત્રી)

(પદ)

હરિણુ મન માહ્રૂં રે ભવાટવીમાં ભટકે
સદ્ગુણથી બાંધુ રે ત્યાથી પાછું છટકે ! ધ્રુવ.

યૌવનનું અંધારૂં ભારે તેમા શું દેખાય ?
સન્માર્ગને સાવ તજીને વિષય વિષે લપટાય
હરિણીની સાથે રે રમે લાખો લટકે! હરિણુ૦

મૃગતૃષ્ણા દેખીને તરસ્યું જળ પીવાને જાય
હડિયું કાઢી હેરાન થતા પણ પાણી ક્યાથી પીવાય ?
હજી હડકાયું રે જુવો ને ક્યા અટકે ! હરિણુ૦

લીલું ખડ દેખી લલચાણું આંખ મીંચીને ખાય,
પાણી વિનાના ઉંડા કુવામા પડતા પછી પસ્તાય,
વેલાને વળગી રે અધર ઊંધું લટકે ! હરિણુ૦

મારે છલંગ નિસરવા બાહિર તેમ વધૂ સપડાય,
કોટિ કંટક કાયામાં ભાગે થાય પીડા હાય હાય !
સુખ ક્યાથી પામે રે-કાટા રગ રગ ખટકે ! હરિણુ૦

૭૧

રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરઃ

વિરહનું આંસુ

(પદ)

ક્યાં ય ઉર થરપે* નવ મ્હારું, રે પ્રભુ, હું તે કેમ જિગર હારું !

ઝરમર ઝરમર આ ઝરી રહે છે વાદળિયું ફર ભોળાં;
મંદ મંદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલ વળી મળી ટોળાંઃ- પ્રભુ૦ ૧

કૂજે કોકિલ ઘડિ ઘડિ વિસમી અધિક અધિક રઢિયાળી;
મ્હોર ફળી ફુલ સ્નિગ્ધ વેલ તરુ વ્હે ન વહે મદ વારુ:- પ્રભુ૦ ૨

સંધ્યા, તુજ આ ભભક અનેરી ચમક જ ઘેરી ચલાવે,
સુતનુ કુરંગી વત્સશું ગેલતી સ્મૃતિસણકા સળકાવેઃ- પ્રભુ૦ ૩

હાય ! દિવસ આવો જ હતો એ સાંઝે આમ ખીલી'તી
અમે ચાંદની તે પછી ઉજળી નદીકાંઠે પીધી'તી - પ્રભુ૦ ૪

છે એ સંધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરંગી, કોકિલ,
એ સૌંદર્યઅમી પણ-જાતાં એક-બન્યું વિખ કાતિલ !
પ્રભુ હું તે કેમ જિગર હારું રે ક્યાં ય ઉર થરપે નવ મ્હારું ! ૫

---

* ટિપ્પણ પૂના, ૧૯૧૭, ફાગણ માસનું માવઠું સહવારે કરા સાથે, પાછલે પ્રહરે અને લગભગ સંધ્યાકાલ સુધી શ્રાવણના સરવળિયા જેવું

થરપે, તૃપ્તિ પામે કાઠિયાવાડી ભજનોમાં આ શબ્દ જોવામાં આવે છે, કદાચ ટેકની આખી લીટી પણ જૂની હોય —મદ, આમોદ; **વારુ**, રુચિકર **સાંઝે**, સાંઝ પણ

૭૨

કવિશ્રી ભાલણ:

કાદંબરીમાં પ્રકાશતો અનુમરણનો ઉત્સાહ.

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ)

(૫૬)*

ચંદ્રાપીઠ દીઠૂં ગતપ્રાણ, પૃથ્વી પડિયૂં મૃત નિર્વાણ.
દેખી સહસા 'આ શું?' કહિ, ધ્રૂજિ તંન, વિરહિ વપુ દહિ.
ઊંધિ મુખિ પડિ તે જિહા, મદલેખાઇ ઝાલી તિહાં.
પત્રલેખા જોઇ અડવડી; મૂર્છા ખાઈ અવનિઇ પડી.
મદલેખા ઇ કરિ આક્રંદ, દીન ઘામણી દીસિ મંદ.
'હા હા નાથ?' કરી નિ રોય, સ્વામીના મુખ સાહામૂં જોય.
કાદંબરીનિ વલી સાન. નિશ્ચલ મૂઢ થઈ રહી સ્થાન.
રાના મુખ ઉપરિ મુખ ધરી સ્તંભી દૃષ્ટિ રહો સુંદરી.
નીસાસુ જાણી વીસર્યુ અથવા ક્રોધ તે ઉપરિ કર્યું.
અરુણુ વદન જાણી શૂં શશી રાહુ રહ્યુ છિ પૂરણુ ગ્રસી.
પરશુઇ છેદી વલ્લી જિમ, અધરપલ્લવ કરમાણા તિમ.
જાણી શૂં લિખી પૂતલી, સ્ત્રીની ચંચલતા ઇ ટલી

એ દેખી સખીની રીતિ મદલેખા ઇમ બોલી પ્રીતિ.
બોલી, સખી! કા થઇ અચેત? અકસ્માત કો વલગુ કેત?
નવિ બોલિ. આમૂ નવિ પડિ. ઠીણુ જાણ્યુ તુઝ હઇઅડિ.
ફાટિ અતિશિ ભર્યૂ તડાગ, તિમ ફાટશિ તે સહસ્ત્રિ ભણિ
એહ સાંભલી મદિરા માર. ચિત્રરથ જીવી શું કરિ?
કુલ બેહના, જાણજ્યુ. નથી, તુજ્નિ ઘણૂં શૂં કહીઇ કથી?

એહવા વચન હૃદય માહિ વસી કાદંબરી બોલિ કાઇ હસી.
ગિહિલી! એ શી કિહિ છિ વાણિ? હૃદય કિહાં ફાટિ પાષાણુ?
વજ્રસાર એ કિમહિ નવિ દ્રવિ; કોટિ પરિનાં દુ:ખ અનુભવિ;
જે જોઇ આ દુ:ખની ઝાલ સહસ્ત્રખંડ ન થયું તતકાલિ.
જીવિઇ તેહનિ માત નિ તાત; મરવૂં તુ કુહુ નિ શી વાત?

* રાગ વિરાડી, એકતાલી તાલ

સહીરે આત્મા નિ પરિજન મરતા સંભારયા નહિ મંન.
પામ્યૂં વલ્લભ તણું શરીર એ આધાર ધર્યું ચિત ધીર.
જીવંતા તુ સુખનંભોગ, મુઝ અનુમરણસંયોગ,
તે હૂં પામી છૂં એકાંતિ બહુ પ્રકારિ દુ:ખની શાંતિ.
માહારિ અર્થિ આવતા રાય પ્રાણ છાંડિયા; મેહેલી કાય.
ભાર એ વહુ મુઝ શિરિ ધર્યું; માહારુ આત્મા અતિ ગુરુ કર્યું.
જુ હૂં હવિ સહન આનંદ, તુ તા આત્મા હલુઉ દંદ.
પિઉનિ સ્વર્ગિ ચાલતા માય ! રોઉં તુ અપશુકન થાય.
સુરપુરિ જાતુ જોઈ નાથ હૂં હરખિ જાઉં છું સાથિ.
આનંદની વેલા જુ એમ, ઉચ્છવ માહિ રોઉં કિમ ?
હરખિ શ્યં રોવાનં કાજ ? સઘલાં દુઃખ ગયાં મુઝ આજ.
માહારિ અર્થિ છાડ્યા પ્રાણ તે સાથિ કરવૂં પિયાણ,
તુ તિ શું ગિહિલં એ કહ્યું ? રોવૂં મુઝ મન માહા નવિ રહ્યું.

(પદ)*

આજ જીવવૂં તેહ મરણ રે, મરણ તે જીવિત જાણ,
સ્નેહ કાંઇ મુઝ શ્યં હુઇ તુ તે એણી પાર આણ,
માહારુ વાહાલુ હો એટલુ પરિ જાય ?
જીવી શૂં સુખ ભોગવૂં, જુ એહનિ સૂંપ્યૂ કાય ? ધ્રુવપદ.
તુ તૂં તે પિરિ કરજે, બાઈ, જેમ માત નિ તાત
માહારિ શોકિ પ્રાણ ન છાડિ, તેહવી કિહિજુ વાત, માહારુ૦
સહીરે પરિજન જે ધરી આવી સૂનૂં દેખી નિ રોય,
તેહવી પરિ તૂં કરજે, બાઇ, દુ:ખી ન થાઇ કોય. માહારુ૦
આગણિ આંબાવૃક્ષ સુત જે, સજની, થન માહા ધરજે;
માધવી લતા સંઘાતિ તેહનુ વિહિવા ચીંતઇ કરજે. માહારુ૦
ચરણ તલિ મિં અતિ લડાવ્યુ અશોક સુંદર વાન,
કાનિ ધરવાનિ પણિ અર્થિ રખે ચૂંટે એક પાન. માહારુ૦
માહારી ઉછેરી માલતી, તેહના પુષ્પ જ જેહ,
દેવાર્ચનનિ અર્થિં લેજ્યો અવરિ મ લેશુ તેહ. માહારુ૦
આમ્રવૃક્ષ જે સ્વિઇ મિં રોપ્યુ, એહનિ પાણી દેજ્યો;
ફલ થાઇ તિમ યત્ન જ કરજ્યો; તેહ તણુ ફલ લેજ્યો. માહારુ૦
મંદિરિ માહારિ જે ઉશીસિ કામ તણા પટ મૂઢ,
તે લેઈ નિ કાઢી નાખજ્યો. હૂં અ રાખતી ગૂઢ. માહારુ૦
પંજર માહિ જે શુક સારિકા કાલિંદી પરિહાસ,

---

* રાગ વિરાટી, યતિ તાલ

એ બાપડાનિ મેહેલી દેજ્યો. ઇચ્છાં જાઇ વનવાસિ. માહારુ૦
નકુલિકા નામિ જે હરણી સૂતી મુઝ ઉચ્છંગિ,
તેહનિ તૂં ખૂલિ બઇસારે. અતિ છે સુંદર અંગ. માહારુ૦
બાલ હરિણ મિં જે પાલ્યું'તુ, મેહેલુ ફિહી તપોવંન.
હંસ મરિ નહિ તિમ મેહેલજ્યુ સર વાપી જલ ધંન. માહારુ૦
ક્રીડાપર્વત જે તા માહારુ, કરજ્યે તાપસ શર્ણિ.
બ્રાહ્મણનિ તાં દાનિ આપજ્યે, માહારા જે આભર્ણ. માહારુ૦
વીણા માહારી અતિ જે વાહાલી, તે તૂં ધરજ્યે, બાઇ.
યથાયોગ્ય વિહિંચી નિ આપજ્યે, બીજી જેહ સજાઇ. માહારુ૦
હૂં આ દેહનિ ચદન ચરચી સારી સવિ શણગાર
વાહાલાનિ કંઠિ વલગી નિ મેહેલૂં અગ્નિ મુઝારિ. માહારુ૦

૭૩

રા. રા. "રાજપુત".

છેલ્લો ચુકાદો

(ગઝલ)

આજે ગણી ત્હારી કૃપાનું પાત્ર હાથ હવે ગ્રહે છે !
વીતી ગયેલી વાતની યાદી હજી આ દિલ દહે છે.

ત્હારી કસોટીના બધા દરિયા તરી હું પાર આવ્યો !
એ ઝુલ્મની ફરિયાદ કરવાનું હવે બાકી રહે છે.

ભોળા બિચારા આશકો, શતરંજના લાચાર પ્યાદા,
ત્હારા તરંગી દાવમાં કદમે કદમ જખમો સહે છે.

આશા નિરાશા એક કરી એ રાહમા હું યે ભમ્યો 'તો,
સ્મરણો થતાં તેના હજી આ નયનથી ઝરણા વહે છે.

× × × ×

પાપણ હલી સ્મિત વિસ્મયે છેલ્લો ચુકાદો દાખવે છેઃ—
એ આશકોની રીત-લો ! એમાં મ્હને તું શું કહે છે !

૭૪

રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

રમણીય બચપણ

(અનુષ્ટુપ્)

નદીની ભેખડો સ્હામે, ઝૂંપડી એકલી હતીઃ
આંગણે રમતી બાલા, નાચતી ખેલતી હતી.

(વસંતતિલક)

સંધ્યા સલૂણી, કંઇ તારલિયા ઝગે છે,
" પી, બાપુ ! પી, " શ્રવણ એ અથડાય શબ્દઃ
ન્હાનુંક એક દીસતું મૃગલું રૂપાળું,
ને પાસ છે રમતિયાળ કુમારિકા એ.
અંગાંગ કોમલ, સુકોમલ શીંગડીઓ,
ખાવું હજી નવલ કુંપળ મંજરીઓ,
ન્હાનો હતો કુસુમ-મંડપ લા લતાનો,
બાંધ્યું થડે ઘુઘરીમંડિત દોરડીએ
બાલા નીચે નમી પછી પગ ટેકવીને
મ્હોમા ધરે કવલ ભોજનના ધીમેથીઃ
પંપાળતી દિલ લીસું કર ફેરવીને,
ભાહુસમી પરમ વ્હાલ થકી જમાડે.
એ આમ વ્હાલ ભરી જ્યા ખવરાવતી'તી
પેલું કુદે ઘડી ઘડી પુંછડી હલાવી.
' પી, બાપુ ! પી ' ફરી વદી મધુરી મિઠાશે,
ને રાન રમ્ય રટતું ફરી બોલ હોસે.
ખાલી કરી જલ બધું જતી'તી જ બાલા,
વાંકા નચાવી તિરછા દ્દગ લોલ દીર્ઘઃ
થોડા ભરી ડગ વળી અટકી ઉભી એ,
ઘેરા અગમ્ય સુખભાવ તરી રહ્યા કે.
કૈં બ્હીક, કે દિલરથી ગભરાઇ ભોળી
પાછી ફરી હરિણુ પાસ ઉભી અધીરીઃ
લુછી ગરીબ નયનો નિજ પાલવે ને
ખોળા મંહી લઇ પુછે મૃગને દયાથીઃ—
" શું થાય બાપુ ! કંઇ બોલ, ત્હને શું થાય ?
કાં દોરડી પ્રતિ પળે તુજની તણાય ?

અસ્વસ્થ છું? તૃણ નથી અથવા જ લીધું?
શું થાય આજ, હૃદય છે મુજ બીલું બીલું?
તું આવ ભેશ, દિન એ ભૂલી તું ગયું કે-
બીજાં હતાં ઘણું બાળ નંદી ટેકરીએ:
ત્યાં કે દીઠું દૂર થકી તુજને પિતાએ
તું એકલું ભટકતું હતું ત્યાં નમાયું!
લાવ્યા તને ઘર ભણી અનુકમ્પથી ને
(તુજ ધન્ય એ દિવસ હા!) મુજનું થયું તું!
તો કાં પછી અહીંથી આથડવા જવું છે?
વા કૈંક ઓછપ દીસે મુજ ગુહુપામા?
જોને ભલા! દિવસમા ત્રણ વાર લાવું,
પાસે વહે ઝરણું ત્યા થકી નીર ચોકખું:
દૂર્વા તુષાર ભીની તું ફરતું ચરે જ્યા,
હું લાવતી ગરમ દૂધ તણો કટોરો,
હાવા થશે તુજ બધાં બલવાન ગાત્ર
જોડીશ ત્યાર પછી હું મુજ ગાડલીએ.
ઓરાડીને ઝુલતી એક પછેડી અંગે
જોવા જવા નદીતટે ઉગતો દિનેશ.
કાં તું અધીર-ઉદગ્રીવ બની જુવે છે?
સાની સુંવાળી હુંફ-સોડચજ સાભરી છે
તોફાન કે ગગડતી વરષા—ઝડીના
કે કૈં બીજાં સ્મરણથી હબકી જતું તું?
મા બ્હીશ, બાપુ! નહીં બાધ કરી શકે કૈં,
તું છું સુરક્ષિત અંહી ઝુંપડી નજીક:
કાં આરડે? પ્રતિપળે ક્યમ દોર તાણે?
સુઇ જા, સ્હવાર પડતા ફરી હું મળીશ,”
—એવે પ્હણે અરર સિંહ કરાલ કાળ!—
ઓ ગર્જના થકી અરણ્ય બધું ધ્રુજે છે!
ઘાયેલ સિંહ અહીં-ત્યા વિફર્યો ફરે છે,
ને કૈં શિકારી તણું જૂડ પુઠે પડ્યું છે.
“ઓ આવશે, અરર બાપ! પ્રભુ બચાવો!”
એ એકમેક વળગે ધરી બાથ કંઠે
બાલા છળી, મૃગલું બ્હીકથી થરથરે છે
બન્ને લપાય મુખ ઢાંકી જ ઓઢણીમા.
એવે થયો સુસવતો શરનો ધસારો,
ત્રાડી પડ્યો ઘૂઘવતો વનરાજ સિંહ:

ઝુમો બધી વનમહીં ઘડી મ્હાય ફેલી
ને પાછું ત્યા થઇ ગયું સહુ શાન્ત શાન્ત !
આકાશમાં ચમકતી હતી ચન્દ્રલેખા,
ચોપાસ શાન્તિ નભથી વરસી રહી છે;
ત્યા કામઠી લઇ ખભે હતું આવતું કો
જ્યા એકમેક વળગ્યાં ધરી બાથ કંઠે.
ઢંઢોળીને કહ્યું, " અલ્યા ! ક્યમ બ્હી ગયા છો ?
હુ જાણું કેમ અહીંયા બહુ વાર લાગીઃ
ચાલો હવે, વન થકી સહુ ભો ગયો છે,
ચાલો હવે ઝુંપડીમા જઇએ નિઃશંક. "
ચાલ્યાં ત્રણે વિતકની કરતાં જ વાતો,
સૂતા નજીક કરી તાપણું ત્યા હુંફાળુંઃ
બાલા અને મૃગની એક પથારી કીધી,
કિન્તુ હજી ઉંઘ મહી ચમકી ઉઠે એ.
ઉગ્યુ સ્હવાર નવચેતન અર્પતું કૈં,
જાગ્યું બધું વન અને મૃગ બાલિકા યે,
ગૈ રાતની બ્હીક સમૂળી ભુલી ગયું છે,
ચોપાસ ત્યાં કુદતું એ દુરવા ચરે છે.

(અનુષ્ટુપ્)

ધરે ના કોઇની ચિંતા, મૃગ તો દોડતું થયું;
બાલાના સ્નેહવાત્સલ્યે, સદ્ય મોટું થઈ ગયું.

૭૫

રા. રા. મૂલશંકર હરિનંદ કવિ :

જેમાં નિર્દોષ ચમકશોભા ભૂલી પડી પ્રકૃતિખોળે રાત ગાળે છે અને સહવારે પાછી માતાને જઈને મળે છે.

એક મનહર સાંઝ ઉતરતીતી,
રવિકરસુરખી ઉર ધરતીતી,
સુરધુનિઝણુ ઝરમર ઝરતી ઝગતી
આકાશે તરવરતીતી.
એક પંખિણી કલરવ કરતીતી,
મધુભર તરુવર પર ફરતીતી,
સુકુમાર મુકુલગોટા સરખાં મધુગ
નિજ બચલાંને અનુસરતીતી.
એક અનિલલહર પરપરતીતી,
વનફુલ પરિમલ પાથરતીતી,
શીતલ સ્પર્શે સ્પર્શે શ્રમ હરતીતી,
વસુધા પર વિસ્તરતીતી.
એક લલિત સરિતા સરતીતી,
રેતીપટ પર પસરતીતી,
વાયુ વેર્યાં તટકુસુમો
નિર્મલ જલવેણીમાં ભરતીતી.
તે વેળા નાજુક ચમકશોભા ફરતીતી,
ડગમગ ડગમગ ડગ ધરતીતી,
નદીમાં છબછબિયાં કરતીતી,
આછે જલે ઉતરતીતી.
એક માછલી જલમાં તરતીતી,
બાલા કરતી તરવરતીતી,
હસતી હસતી ગ્રહવા ધસતી
અવર પલ બાલા વિસરતીતી.
એક મીઠી વેલ પમરતીતી,
આછી ફુલવૃષ્ટિ ખરતીતી,
ફુલ ખોળે ભરતી ભરતી બાળા
મૃદુતર જલપગ છાવરતીતી.
એક છીપ નદીનાળમાં ચળકે,
જળખળકે રંગઝરા ઝળકે,
હલકે હાથે લે સુકુમારી,
પલકે પલકે મુખડું મલકે.
છીપ જલફુલ સહ વાતો કરતી
વળી વાળુની મૂઠી ભરતી
હલતી હલતી વાવલની
નયવતી મુખ તેમ તેમ અલકલટો ઝૂલતીતી.
ઉઠતી, પડતી, કૂદતી ફરતી,
ધરતી માને ચુંબન કરતી,
તાળી પાડી ખિલખિલ હસતાં,
ઓચિંતી મા સાંભરતીતી.
આતુર નજરે ચોગમ જોતી,
આવ્યાં નયને અમુલાં મોતી,
આઘાં પાછાં ડગલાં ભરતાં
ઘરનો મારગ ન શકી ગોતી.
ફરી ફરી માડીને સંભારે,
ઓ બા! ઓ બા! મુખ ઉચ્ચારે,
પોકારે વળી વળી,—સુણે કોણ પણ?
ચ્હડે કોણ એની વ્હારે?
થાકી જગજનનીને ખોળે
સૂતી બાળા હૈયે ભોળે,
નિદ્રાપંપાળે, તારા ચોકી કરે,
વનાંગનાઓ વ્યજન ઢોળે.

(અનુષ્ટુપ્)

વિસ્મૃતિ તિમિરે ડૂબી સૃષ્ટિ સારી શમી ગઈ,
રાત્રી ઝમઝમી ચાલી મીઠે વ્હેને વહી ગઈ
વિમલ ચમકશોભાને આચ આવી ન રાતમાં,
તાજાં ફુલશી માતાને પુત્રી લાધી પ્રભાતમાં.

૭૫

૭૬

રા. રા. મનહરરામ હરિલાલ મ્હેતા;

શારદાભુવન

(રામછંદ)

અત્ર વાતાવરણ પરમ આનંદનું,
પ્રકૃતિ હસી રહી.
સર્વ કો વસ્તુઓ ત્યાગી માયાતણાં આવરણ
સચ્ચિદાનંદ રૂપે પ્રકાશે અહીં.
સર્વ છે જ્યોતિમય રહિત છાયા થકી.
સુંદર ગુલાબ ને મોગરા જૂઇ ને જાઇ ને
પ્રકટતા નિત્ય સૌરભ અપાર્થિવ અહી.
કોકિલા કૂજતી વિરલ સંગીત અહીં ઇશ્વરી.
અત્ર છે કો ન નિસ્તેજ કે દુર્બળો,
કો ન કદ્રૂપ કે કૂબડો,		૧૦
સર્વ સૌંદર્ય ને સતત યૌવન વડે યુક્ત
તેજસ્વી પાવક સમા.
નષ્ટ આશાતણી અહીં નહીં વેદના,
ફિકર ચિંતા અને હૃદય-ઉદ્વેગ ના,
અહીં ન સંસાર સંતાપ છે,
અહીં ન દારિદ્ર્યનું પાપ છે,
શોક કે રોગ નહી,
કોઇ યમદંડનો ભોગ નહી,
અલ્પજીવી જરાયુક્ત કો વ્યક્તિ નહીં;
પ્રકૃતિ અત્ર વર્તી રહી સર્વથા		૨૦
સર્વને સૌમ્ય મીઠી જનેતા સમી.
સ્વાર્થ કે લોભ નહીં,
ક્રૌર્ય કે ક્રોધ નહીં,
જુલમ કે જોર નહી,
સર્વ છે દિવ્ય પ્રેમે ભર્યા
સત્ય વિચાર ઉર નિર્મળા.
કામરૂપ ધારતા,
ઇંદ્રધનુ પર ચ્હડી ગાન લલકારતા,
હસમુખા ખેલ ચહા સહિત માણતા.
ગૌરના હસવણી કુસુમ વર્ણાવના.		૩૦
ગિરિ ગણી ઊનકંદૂક ઊછાળતા,
ઉદધિ તોફાનને માનથી ખાળતા,
અંતર અગાધનો સહજમા ફૂડાડતા.
અકળને કળી જતા, ગહનને ગ્રહી જતા,
અત્ર સૌ લોક સ્વેચ્છાનુકુલ વિચરીને
લૂટના પરમ આનંદને.

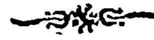
આગળ જતા દીઠું એક સરવર તહીં.
પરમ સૌંદર્ય આ વિરલ સરવરતણું નિરખતો
હું ઉભો સ્તબ્ધ થઇ.
વિમલ જલ સ્થિર થયું મહત્ વિસ્તારમાં		૪૦
નિરખી નિજ મુખ રહ્યું નીલ આકાશ
નિજ રુચિર નક્ષત્ર નેત્રો વડે.
શીત કરમય શશી શુદ્ધ આ સલિલમાં
અચલ થઇ વિલમતો
સાધુના હૃદયમા જ્યોતિમંડલ સમો.
શાંત નિષ્પંદ પાદપલતા,
અચલ સૌ કમલ સરવરતણા.
સ્થિર થઇ હું ઉભો.
કે સમય વીતતાં શ્રવણ મ્હારે પડ્યા
અદ્ભુત અપૂર્વ મંજુલ સુરો વિરલ સંગીતના.		૫૦
મુગ્ધ થઇ હું ગયો તે તરફ.
એક દર્શન મ્હને પરમ અદ્ભુત થયું.
નીલ સરવર ઉપર
એક દીઠું અહા ! અતુલ તેજસ્વી એ નાવડું.
શારદી પુનમની મધ્ય રાત્રી ઘના
અપ્સરાના ગણે શુક્રતારા ધરી મોખરે
આ ધર્યું નાવને ચંદ્રકિરણે ચ્હે.
તેમહીં મેં દીઠી
લલિત લાવણ્યની મધુર મર્માળી મ્હની

વિમલ જ્યોતિવડે ઝગકતી, ૬૦
અપ્રતિમ ધવલ દિવ્યાંબરે ઓપતી,
વિલસતી શુક્તિસોહંત આ નાવ પર
અચલ હિમશૈલના શિખર પર શુક્રતારા સમી.
ગ્રહણ કરમાં કરી
મૃદુલ મુકુલો વડે સુરભિ નાજુક વીણા.
સતત કલ્યાણમય વચન ઉચ્ચારતા ઓષ્ઠથી
નિમગ્ન નિ:સ્વને
પરમ મંજુલ પુનિત ભૈરવી રાગના.
શાંત સુકુમાર મુખ તાપસી
શોભતી પાર્વતીના સમી. ૭૦
દર્શન થતાં મને આ મહાદેવીનાં
ઉભય કરજોડ વિધિયુક્ત કીધી વંદના.

મસ્તક ઉઠાવ્યું કે દૃશ્ય અદૃશ્ય આ
પરમ વિસ્મિત થઇ નિરખતો નિરખતો
પ્રેક્ષણીય પ્રદેશે હું આગળ વધ્યો,
એટલે એક દીઠું તહીં મંદિર મહાન મેં.
ભવ્ય સુખદાર આગળ મુકેલા હતા
અદ્ભુત અપૂર્વ કૌશલ્યથી કોતર્યા
રક્તપાષાણના વિપુલ ગજરાજ બે.
અંદર પ્રવેશ કરતાં, દીઠાં ભીંત પર ૮૦
અપ્રતિમ ચિત્ર મેં માધવચરિત્રનાં.
એકમાં ગોળીને ફોડીને
ઉભય કરથી પીએ તક્ર નવનીત
સૌ બાળગોપાળ મર્કટ સહિત લાલજી.
એકમાં શારદી ચંદ્રમા ગગન મધ્યે ઉભો,–
રાસ યમુનાતટે
નંદનંદન કનૈયે રચ્યો.
ખંજરી ઝમકતી, ઘુઘરી ધમકતી,
ચંગની સંગમાં મંજુલ મૃદંગ વળી ટમકતી;
વાંસળી વાજતી, તાલ બહુ ગાજતી, ૯૦
ગીત મનહરણ મનમોહિની ભાખતી;
તેમહીં પરમ પ્રેમાળ વ્રજબાળ સહ
લાલ ગોપાળ દઈ તાલ થઇ થઇ રમે રાસમાં.
એકમાં પરમતત્ત્વજ્ઞ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન
રથ હાંકતા યુદ્ધમાં
પાઠ દે પાર્થને તત્ત્વજ્ઞાન કર્તવ્યના.
આમ આ ચિત્ર અહીં ભીંત પર ચીતર્યાં,
હેમ ને રજત વળી વિવિધ રંગે ભર્યાં,
કલ્પનામય કલાકારના સ્વપ્નનાં ૧૦૦
હોંસરંગે પૂર્યાં,
ભભકતા માનુષિક સર્ગશક્તિ તણા
વિજયના વાવટા!
આગળ જતાં ગયા રંગમંડપ મહીં,
કૃષ્ણલીલાતણાં વિવિધ જ્યાં અદ્ભુતો
કોતરેલાં મહા ભાગ સ્તંભો ઉપર
વિપુલ ઘુમટ હતો.
રુચિર ઘુંમટ તણા ઘેરમાં
કોતરી અતુલ કૌશલ્યથી
વિરલ વ્રજનાર નટવરતણી ૧૧૦
રાસલીલા હતી.
કોતર્યું પુષ્પ સિત કમલનું મધ્યમાં,
તે થકી લટકતું
શતશતસહસ્ર વાટોતણી જ્યોતથી ઝગકતું,
રજતની શૃંખલાએ જડ્યું
હેમનું એક ઝુમ્મર મહા.
રુચિર દર્શન પરમ ઉચ્ચ આરસ જડ્યા
રંગમંડપતણી મધ્યમાં
કૈંક બેઠા હતા
પુરુષ ઉત્તમ મહાત્મા મહર્ષિ સમા
તંબુરથી નિમગ્ન ૧૨૦
ષડ્જમધ્યમતણા સતત ઝણકારથી,
અદ્ભુત વિરંગી સારંગીના
અપ્રતિમ મીંડમય મૃદુલ ગુણકારથી,
વિરલ લઘુ હસ્તથી વાજતા
મંજિરા ને વળી મંજુલ મૃદંગના તાલથી,
વ્યાપ્ત સંગીત છાયામહીં
ધૂન ઊંડી રહી
રાગિણી રમ્યમય વસંતની.

ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન ગાઇ રહ્યા
ભક્ત તે પરમ ભક્તિતણા. ૧૩૦
સન્મુખ વિરાજતી,
શ્રેષ્ઠ રત્નો જડિત [સિંહાસને,
જ્વલિત જ્યોતથી ઝળકતા સુઘટિત સુવર્ણ
ઉત્તમોત્તમ અલંકારથી સજ્જ, તે
અદ્દભુત અપૂર્વ સૌંદર્યમય
મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ રાધાતણી.
અગરુ ચંદન અને સુષ્કના ધૂપની
ઉત્તમ ગુલાબ ને મોગરા પુષ્પની
મસ્ત પરિમલ સુપસરી રહી.

ભવ્ય આ લલિત ગૌરવભર્યું ભવન, ૧૪૦
પરમ માયામયી મૂર્તિ મનહરન.
વિવિધ ચિત્રો વળી ચારુ ચિતહરણ,
દિવ્ય સંગીત અતિ શ્રવણ સુખકરણ,
ભક્તિભાવે ભર્યાં ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન,–
પંચ આ દિવ્ય સરિતાતણા વિરલ સંગમ મહીં
સ્નાન કરતો પરમ પુનિત થઇ
અનુભવી સુખ રહ્યો શ્રેષ્ઠ હું
પરમ આનંદનું. ૧૪૮

૭૭

રા. રા. મોહનદાસ મકનદાસ મ્હેતાઃ

પ્રેમસમર્પણ સ્મરણોઃ એક દિલ દિલની તવારીખ

(ગઝલ)

ઉછળતી બાળહરણી શી મધુર મસ્તી ભરી બાલા
જિગરમાં આ કરી શું ગૈ, જરા તુજ ખેલ જોતી જા !
હતી મુજ કોઇ ન્હૈં કાલે, બની તું શું ગઇ આજે !
જીવનમાં આ ભરી શું ગૈ, જરા તુજ જીત જોતી જા !
જુવે મુજને છતાં જો નહિં અને જોઇ રહે બીજે,
મગર મ્હારી તરફ છુપા નજરઝબકાર ઝબકી જા !
નદીતટ પર નિહાળું હું જતું પનિહારનું ટોળું,
છુપી રૂહૈ ને ય ઝંખાવા ટહુ પંચમ ગજવતી જા !
કુણાં તાજાં ખોંસેલાં ગુલ છુપાવી છેડલે લાવી.
પલક એકાંતની ઝડપી હસી મુજને અરપતી જા !
સહીયર-સાથ વીણો ફુલ નિહાળું હું બની મશગુલ,
'મઝાનાં' કહું ત્યહાં તો 'લ્યો!' કહી ચંચલ હલવતી જા !
રહી દૂરે દૂરે મુજથી ઘરે આંખે દૂરે ઘુમતી,
કરૂં ઊઠી જવા ત્યાં તો ઇશારે રોકતી તું જા !
કહી 'આ આવોં' તું વહીં જ વળી આવી વળી વહીં જા,
'અધીરા એય શું આવા !' કહી વળીં ટોકતી તું જા !
હશે સઘળું ય જાણીને અગર હાલું ? ન જાણી એ
રહે દિલ ગૂંચમાં ઝંખી જરા તો સાફ કહેતી જા !
બીજા બહુ બોલ બોલી રૂહૈ મગર તુજ પ્યાર બોલી ન્હૈં,
નથી બસ બોલવો એ, તો જરા ચુંબન તું દેતી જા !

× × ×

દીધું ચુંબન પ્રિયે તેં આ, દઇ દીધું બધું એમાં
હવે 'નહિ, ના' કહી નાહક જિગરમાં ઘાવ તું કર મા !
ન ધર તું હાથ આ આડા, ન દિલકું વેગળું લઇ જા.
પરમ અદ્વૈત પ્યાલામાં જુદાઇ શાકરી ભર મા !
કહું હું તે કરે તું કુલ, છતાં આ આંખડી વ્યાકુલ
કહીં કહને લજી કર તું ? ત્રિસે મુજ દર્દ એ ભર મા !
પ્રિયે તું પ્રેમપરવશ ને રહું હું વાસનાવશ તે
પ્રિયે રે ! એવી શંકાઓ કદિન તું મ્હને કર મા !

૭૭

નયન તુજ ઘેલું ને રમતું, છતા છેટું નિભાવે તું:
હજી તુજ પોત ઉઘડે, ખટક મુજ શીદ ના હર આ!
અડોઅડ આવીં બેસી ગૈ, છતાં આ ઉઠી ચોરી રૂહે:
પૂરો વિશ્વાસ જામ્યો ન્હૈ, ઉણપ મુજ શીદ ના ભર આ!
અરપ આણું ય આ ઘડિએ જીવનભરની બને ઘડિ એ:
દઈ કુલ, ના લઉં જરિ યે પ્રિયે, લે છે વચન મુજ આ!
સુણી આ તું ખસી જરિ ગૈ, મોંહું વાંકું હસી જરિ રૂહૈ,
ઉછળતી આવીં ભેટી રૂહે, વદી સંધું લીલા તુજ આ!
છુપાવ્યું છાતીમાં મુખડું,- સૌમંતેથી શું શું ન ચુમ્યુ
ચુમી ચૂમી ફરી ચૂમ્યું ગયો ભૂલી વચન ક્ષણમાં!
ટળી શંકા, શમ્યા તર્કો, ખીલી અદ્ભુતની જ્યોતિ:
ફરી ચૂકી જીવનતું તું મ્હને પૂરું સમર્પણ હા!

×　　×　　×

પરમ સુખનો સમય આવ્યો સ્વપનસમ એ ગયો ચાલ્યો:
અચાનક તું ગઇ ઊઠી પ્રભાતે પ્રેમજીવનના!
જતા તું જે રહ્યો રસ તે રસે જીવન ગુજારૂં છું:
વીત્યા જુગ તો ય છે મધુરાં સ્મરણ તુજ એ સમર્પણનાં!

૭૮

રા. રા. રમણિક કીસનલાલ મ્હેતા

પધારો !

(પદ)

પધારો પ્રભુતણા પ્રિય બાળ ! પધારો પ્રકૃતિનાં રસબાળ !

કમલ સરીખડું મુખડું જોતા આવે સૌને વ્હાલ,
દિવ્ય લલાટે સૂર્યકિરણ શા ઝળકે ઝાકઝમાળ ! પધારો૦

સોનેરી ઝુલ્ફા ઝુલે કંઇ અનિલતણે હિન્ડોળ !
નયનતારલા ગુલદલ વચ્ચે ચળકી રહ્યા વિલોલ ! પધારો૦

કોયલડીના સરખા મીઠા કાલા તમ મધબોલ !
વદને કંઇ કંઇ મરકલડાના રસફુલડા જ અમોલ ! પધારો૦

ને શી રીત જ વર્ણવી શકિયે દિલડું કુણું રસાળ ?
હૃદયકુંજ વ્હે ઝરણ સ્નેહનું પ્રફુલ્લ ઉર શરમાળ ! પધારો૦

૭૯

ર. રા. રાજારામ રામશંકર ભટ્ટ:

નિવાપોદક

(સોરઠની સુરખી)

સંદેહને વમળે પડ્યો જોઉં ચતુર્દિશ ન્હાવરો
છુટવા કરૂં જ્યાં મથન ત્યાં ચક્રે ચઢું વિણ આશરો;
કરૂં કથન એ આપત્તિનું નિર્ણય બતાવો કો ગુરુ,
નહિં તો નિરાશાસાગરે વિસ્મરણ—અંધારે પડું.

રાત્રે સુતો ભર ઉંઘમાં તો જોઉં મ્હારો પ્રિય ભણિ
ઊભો સમીપે સ્નેહનિર્ભર કાન્ત વાણી ગણગણી
પણ મધુર સ્વર ઉચરે નહીં; છે સુમનગુચ્છક હાથમાં,
તે દિવ્ય મિષ્ટ સુગંધમય અર્પી મ્હને લેઈ બાથમાં
ટપકાવતો નિજ નેત્રમાંથી અશ્રુ—તે અક્ષર થયા
પુછતા મ્હને–" કહે કલાપી ને કાન્ત ત્હારા ક્યાં ગયા ?"

મેં કહ્યું: " ઉભયે સાથમાં મમ હૃદયકોટરમાં વસે."
ત્યાં તુર્ત અશ્રુસ્નિગ્ધ પટ એ દૃષ્ટિપથ મુજથી ખસે:–
શું જગત આ તે સ્વપ્ન, કે શું સાચું એ સ્વપ્ન જ હશે ?

૮૦

રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા:

નૂરે ખુદા

(ગઝલ)

ખુદાનું નૂર છો પ્યારા: બિરાદર છો બધા મ્હારા:
જિગરથી ના કરૂં ન્યારા: ખુદાના વારસો વ્હાલા.
ભલે હિંદુ, મુસલમાનો, ભલે ખ્રિસ્તી, અહુર્મઝદી,
ભલે હો બુદ્ધ જિન ભક્તો, બિરાદર છો બધા મ્હારા.
ભલે હો બાલકો છોટા, ભલે સ્ત્રી, મર્દ, કે મોટાં,
ભલે પ્રાણી બીયાબાંના, બિરાદર સર્વ છો મ્હારાં.
ભલે હો રંક, કે રાણા ભલે ઘેલા, ભલે શાણા,
ભલે હો મસ્ત, મતવાલા, બિરાદર સર્વ છો વ્હાલા.
ભલે હો બુતપરસ્તીમાં, ભલે હો ઇશ્કમસ્તીમાં,
ગમે તે હાલમાં વ્હાલા, બિરાદર છો મને પ્યારા.
ભલે અડજો, ન વટલાશું. ભલે છેટા ય તો યે શું:
ખુદાને બિસ્તરે ભેળા બિરાદર રૂમળા કાલા.
ખુદા માનો, ન માનો યે. નથી તેની કશી પરવા:
ખુદાદિલતખ્ત રમનારા બિરાદર છો બધા મ્હારા.

૮૧

રા. રા. વાસુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રસિયાજીને આમંત્રણ

(રાસ)

ચોકમાં ખીલે છે ચારૂ ચાંદનીને રેલતો, પૂર્ણિમા પ્રફુલ્લ રમ્ય ચંદ્ર રે,
હો આવજો રસિયાજી રે.
નીતરેલ રેણુ સ્વચ્છ શારદી સોહામણી, વાતો વાયુ લ્હેર શી સુમંદ રે, હો આ૦
સ્નેહના સુધારસે સિંચેલ સૌ સાહેલડી, સૌખ્યથી સુહાગી સર્વ સાજ રે, હો આ૦
પ્રેમને કૃપાપીયૂષથી ભરેલ ગોપ સૌ, લાવજો સખાનો સૌ સમાજ રે, હો આ૦
મહિડાની ગોરસી અમીરસે ભરેલ છે, લ્હાણશું સુમિષ્ટ એની લ્હાણ રે, હો આ૦
માણશું એ પ્રાણપ્રિય ! સ્નેહની ઉજાણીએ, પીશું પાઇને પીયૂષપાન રે, હો આ૦
દોહીશું નવીન દૂધ પ્રાણને પીવાડવા, વ્હાલમા ! અમારે ઘેર ધેન રે, હો આ૦
સૌમ્ય સ્નેહ-દૂધડાં અમીની ધાર સિંચશે, ચેતના જગાવી ચારૂ નેન રે હો આ૦
મિષ્ટ કર્ણપ્રિય પ્રાણ છેડજો સુધાભરી, મોરલી સુરીલી શી મધુર રે, હો આ૦
સર્વના સુભાગ્યની સીમા છે સ્નેહી સાથમાં, પ્રાણ છો કૃપાલ ! જીવન-નૂર રે, હો આ૦
સ્નેહના સૌભાગ્યચંદ્ર, કુંજના કલ્લોલરાજ ! રંગમાં રમીશું રમ્ય રાસ રે, હો આ૦
કોડથી ભરેલ આજ આવી સર્વ ગોપિકા, વ્હાલમા ! ન મૂકશો નિરાશ રે, હો આ૦
આંગણે અમારે આજ પ્રાણને નિમંત્રવા, ઉરમાંહી ઉછળે ઉમંગ રે, હો આ૦
પ્રેમ-પૂજ્યથી પુનિત પજયને પધારવે, વ્હાલમા ! વહેશે મોદ-ગંગ રે, હો આ૦

૮૨

૨૧. વિજયાલક્ષ્મી ત્રીવેદી:

અમારી લગ્નતિથિ

(શિખરિણી)

સખી, આજે મ્હારા લગનવ્રતની મંગલ તિથિ,
દીધા'તાં આજે મેં ઉર મન તને સર્વ અરપી;
લીધી'તી આજે મેં પ્રણયતપદીક્ષા અનુપમ,
સહર્ષે સ્વામીએ ગ્રહ્યો'તો કર ભિક્ષા હું અધમ.
વડીલો સ્નેહીઓ-સ્વજન વળી વિપ્રો ત્યંહિ હતા,
હતી અગ્નિવેદી, રવિકિરણ તાજા જ ફુટતા,
ધ્રુજંતો મૂકીને કર દઢ કરે મંગલ ફરી,
થતા મંત્રોચ્ચારો, જરિ નવ્ તદા અર્થ સમજી.
ફરી છુ તે ફેરા પ્રિય પતિ સહે આજ ફરીને,
રવિ અગ્નિ સાક્ષે પુનરપિ બધા મંત્ર ભણીને:
પ્રતિજ્ઞાઓ મીઠી, દ્વય જીવનનું ઐક્ય મધુરું,
ત્રિયાઝરણીનું એ પુરુષનદમા પૂર્ણ ભળવું:
વિયોગે બંનેનું પરસપર આકર્ષણ થવું,
વિલાસોમા સાથે દિવસરજનીનું વહી જવું:
ન એ કૈં તે કાળે સમજી શકી'તી બાલહૃદયે,
ભણી મંત્રો આજે જડું છુ ઉર તે હર્ષ જ સહે.
કરું આજે પાછી તન મન તણી પૂર્ણ શુચિતા,
વરું આજે પાછી પ્રણયમયતાની અધિનતા,
ચહું આજે પાછી પ્રણયિ ઉર કેરી જ મહતી,
પૂજું ને સંતોષું ભવભવ-પતિ ઈશ હરખી.
પ્રભો, દે બંનેને વિમલ મતિ, પ્રીતિ અચલ, ને
સદા યે સત્સંગો, દઢ રતિ સદા ઊર્ધ્વગમને;
દયાભીના બને હૃદય કરજે, માહિ વસજે,
બીજું તો શું યાચું, શિશુપણ શિશુનું સહી જજે.
સખી, સ્નેહે મે તો હૃદયમદને નાથ જ પૂજ્યો,
મળ્યો મુક્તિરૂપે, ભવ સકલ ભક્તિમય થયો;
સમર્પી સર્વે હું અધિકઅધિકું મેળવી રહી,
અહો આત્માકેરો સહચર અનેરો જીવનો ગણી.

૮૩

રા. રા. વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી:

અગતિ ગમન

(ઇંદ્રમાલિની)

ગરમ ઋતુ વિરાજે,
મધુર શિતલ સાજે,
અનિલ લહર આજે કૈંક ગંભીર ગાજે,
કૈં ઘેનનું અંજન નેન આજે.

મનહર ગિરિ ઓથે,
તરુવર કર ગુંથે,
નિંદર વશ હું માથે ખેલતા વેલ સાથે,
ને વેરતા પુષ્પ તુરંગ સાથે.

શિતલ રજનિ રાણી,
ધવલ રથ સુહાણી,
મધુર રસિક શાણી વાદળીમાં છુપાણી,
વદે ઇસારા સહુ મિષ્ટ વાણી.

મૃદુલ અનિલ લ્હેરો
શ્રવણ રસિક ઘેરો
મધુર વચન કેરો અર્થ રેડે ઘણેરો,
આ કર્ણને અદ્‌ભુત ઠારનારો:—

"રસિક! રસિક! મ્હારા
ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા"—એમ ચૈતન્યધારા
કરે અભિષેક શરીર મ્હારા!

વિમલ મન થવાથી,
પુલકિત તનમાંથી,
પુરુષ પ્રકૃતિમાંથી,
રસિક પુરુષ ત્યાંથી–પ્રાણથી અંગ–ન્યારી.
–ચંદ્રતણાં શીતલ રશ્મિ ન્હાથી,–
ઊપર ઉપર જતાં,

પ્રદીપ તિમિર થાનાં દ અવિચ્છિન્ન રંગે,
ઉચ્ચ-અવનત થાતા એક-ભૂમિ અભંગે.

(અનુષ્ટુપ)

સામ્યાવસ્થા જીવાત્માની શાન્ત ચૈને અનુભવું,
ભેદનો છેદ થાતા ને અભેદાનંદ ભોગવું.

(દોહરો)

ઉર ઉરનો સંબંધ આ, જીવનો પરમની સાથ,
જડ શરીર જાણે નહિ ચેતન ચેતન વાત.
ઘોર તિમિર ચાલ્યું ગયું, અદ્ભુત પ્રકટ્યો ભાણ!
રસિલીને પગથાર હું પાથરતો આ પ્રાણ.
રસભાવિક રસિલીતણો, પ્રેમભગત આધીન,
ઇષ્ટ મિલન માટે સ્નવું, રસજલ ને રસમીન.

(પુષ્પિતાગ્રા)

અપિચિન સુખમંડલ, પ્રિયે ! શાં ?
ઉર ઉરખો ઉર, રેલ સત્ય ધારા !
ઉર વિનિમયથી નિરંતરાજા
રસનદને સુખ સૌમ્ય ઓજસાળા !

૮૪

રા. રા. વ્યોમેશ જનાર્દન પાઠકજીઃ

તે કહેશો ?

કયમ પડે નાથ વિણ ચેન મને તે કહેશો ?
કયમ રડે આજ મુજ નેન તે મને કહેશો ?
કયાં જડે હૃદયની શાંતિ તે જરી કહેશો ?
શું નડે કંઈની ભ્રાંત તે મને કહેશો ?

નવ સુઝે કામ ને કાજ કેમ તે કહેશો ?
નવ રૂઝે વિરહવ્રણ કેમ હજી તે કહેશો ?
શું કરૂં નાથ વિણ હવે જરા તે કહેશો ?
કયાં રોઉં બધું મુજ દુઃખ હવે તે કહેશો ?

શું સહુ પ્રેમીઓ દુખી હશે તે કહેશો ?
હું સહું તેમ સૌ સહે ખરે તે કહેશો ?
દુખી થતાં છતાં સૌ ચહે કેમ તે કહેશો ?
શું હશે પ્રેમમાં એવું કંઇ તે કહેશો ?

૮૫

શા. રા. "શાક્ત":

દર્શન

(અનુષ્ટુપ)

માથે મધ્યાહ્નના સૂર્ય તાપથી શીતલ છાંઈ,
સ્વેદથી આર્દ્ર કો પાન્થ નીસાસા નાખતો જાગે.

(દ્રુતવિલંબિત)

પ્રણયિની હૃદયે સ્મરતો હતો,
હૃદયને સ્મરતો હસતો હતો;
મૃદુલભાવભીની સ્મૃતિ પૂર્વની
જગવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી.
વિવશ ચિત્ત થયું સ્મૃતિખેલથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
ટહુકી કોયલ આમ્રઘટાથકી,
પથિક આત્મ તણી હરતી ધૃતિ.

(વસંતતિલકા)

વાયો ત્યહીં અનિલ આર્દ્ર સરિત્તટેથી,
દીઠો વિશાળ સહકાર ભરેલ મ્હોરે,
બેઠો જઈ વિવશ પાન્થ રસન પ્રેમી
જામી સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની

(મન્દાક્રાન્તા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી કો દી
જેમાં મૂર્તિ પ્રણયિનીતણી હોય આલમ્બને ના,
ગાળી ભેદો જગત ભરના વ્યાપી હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયું ચિત્ત એ તત્ત્વમાંહી.

(અનુષ્ટુપ)

રસલીન થતા તે તો ભેદભાન ભુલી ગયો,
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શરણે ગયો.

(દ્રુતવિલંબિત)

ત્રિપુરસુંદરી ત્યાં કમલાનના
લલિત ભાવ ભરી અવકાશમાં
જગતના અવકાશથી નીકળી
મધુર મૂર્તિ રસેશ્વરીની સ્વયં!

વિશદ ભાલ પ્રભામય દેવીનુ,
સુભગતા જગની તિલકે ધરે,
નયન નેહસુધા વરસાવતા,
અધર મોહક, મૂર્છક, વર્ણ્ય ના !
ધવલ અંશુક છાદિત દેવીના
મદભર્યા ઉરનો શું ભરાવ એ
મદનનો જિતનાર જિવાથકી
ગરવથી વિલસે શુ પ્રભાવ એ ?
અલક પુષ્પ ભર્યા, અભિલાષથી
પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પરશે રમે !
કુસુમમણ્ડિત દેવી કવીશ્વરી
મધુર દર્શન ભક્ત દિલે દિયે.

(અનુષ્ટુપ)

દેવીના દર્શને મોહ્યો, આત્મભાન ભુલી ગયો
ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસાસ્વાદ દઇ ખસે...

(વંશસ્થ)

કૃતાર્થ નેણે નિરખી રહી વદે
"સહીશ શી રીત વિયોગ દેવિ ! હું ?"
કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કણ્ઠથી
સુણાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વના !

(અનુષ્ટુપ)

"વિશ્વમા સર્વવ્યાપી હું, ભૂતપલ્લવ પ્રાણીમા
મૂર્તિ મ્હારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમા
કલાથી રીઝનારી હુ કલાધરો મને પ્રિય
સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભક્ત માહરા
રસમા રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
આનન્દ દૃષ્ટિથી દેખે, રસિકો કવિઓ મને
પ્રેમને ભક્તિ હું જોઇ, રીઝું છું આજ તાહરી
અમોઘ દઉં છુ દૃષ્ટિ, કલાઆનન્દની તને !"

(પુષ્પિતાગ્રા)

પ્રમુદિત થઈ ન સૂણી જેહે એ
અનુભવનો કંઇ ભાવ એ નવીન.
અવિદિત ગતિથી સરે ય દેવી
અપ્રકટતા રવિ જેમ સરે નિશામાં.

૮૬

ગ. ગ. શ્યામજી શવજી ભટ્ટ:

વિદ્યા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અધિકી પ્રકાશમય પૂરણ વિદ્યા,
સૂર્ય પ્રકાશ છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય બધે વિદ્યા.
અમૃતમય કિરણોથી ઇંદુ બાહ્યતાપશામક સુખદા;
બાહ્યાભ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા.
સર્વભક્ષી પાવક છે તદપિ ન વિનાશક અઘનો જ કદા;
અમિત ભવો ભવકેરાં સંચિત પાતક ભસ્મ કરે વિદ્યા.
કલિમલહારક અઘમોહારક નદીઓ છે સુરસરિતાદ્યા;
પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રતાસરિતા વિદ્યા.
અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદપિ ક્ષણિક કરજ નિજ કરે અદા;
અનંત જીવનની અગણિત પલ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા.
અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય સદા;
શ્યામસંસૃતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

રા રા શ્રીપ્રસાદ ગિરિજાશંકર વૈદ્યઃ

સ્થિતિભાન

(મન્દાક્રાન્તા)

ધાર્યું'તું કે જગતમંહિ આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશું,
ધાર્યું'તું કે કદિ ન મનમા ક્લેશ નામે સહેશું;
ધાર્યું'તું કે સ્થળ સ્થળ જઇ મીઠડી વાત કહેશું,
સંબંધીના સુહૃદગણના હાર્દના લ્હાવ લેશું,

ક્યાં છે કિન્તુ મનમંહિ અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે ?
સંબંધી ક્યાં ? સુહૃદગણ ક્યાં ? મીઠડી વાત ક્યાં છે ?
જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં દ્વેષ ને ક્રૂરતા હા !
જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતા ક્લેશના દારસામા !

ભારે લાગે જીવન પણ આ, દિલ બનેલાં શ્રમિત,
દુઃખાગારે મગજ બનતાં માનવોનાં ભ્રમિત,
શોધ્યે પામે સુખદ પલ ક્યાં ? આત્મવત્સર્વ ભાસે,
પૂછે કોને પથ, પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પાસે !

રોવું ક્યાં જૈ ?-રુદન કરતા સર્વ જ્યાં ત્યાં નિસાસે,
કહેવું ક્યાં જૈ શ્રવણ કરવા કાન જ્યાં કો ન પાસે !
મૂગા મૂગા સદન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
સ્હેવાનું જ્યાં સકલ જનને,-સ્હેવું તે માણવું છે !

રોતા રોતા દિલ ભર્ગી સહુ એક સામાન્ય દુઃખ,
કહેતા કહેતાં દિલ અવગ્ને. એ બની જાય સુખ્ખ !
આવું આવું સમજી મનમા બાપડા માનવીને
સંતોષાવું નિજ દિલ મહીં ગેન કેન પ્રકારે !

પીસાયા છો અખૂટ નિધિના કર્મના કોઈ શાપે,
શોષાયા છો નભસપતિના બાળકાં કોઈ પાપે !
ભોગાયાં છો વિધિદુનમદી દૈવના દુર્વિપાકે.
એવું નથી કુનિ પણ નહીં-નરકમાં કૈ ન પાકે !

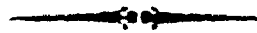
૮૬

રા. ગ. શ્યામજી શવજી ભટ્ટ:

વિદ્યા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અધિકી પ્રકાશમય પૂરણ વિદ્યા,
સૂર્ય ફક્ત છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય બધે વિદ્યા.
અમૃતમય કિરણોથી ઇંદુ બાહ્યતાપશામક સુખદા;
બાહ્યાભ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા.
સર્વભક્ષી પાવક છે તદપિ ન વિનાશક અઘનો જ કદા;
અમિત ભવો ભવકેરાં સંચિત પાતક ભસ્મ કરે વિદ્યા.
કલિમલહારક અઘમોદ્ધારક નદીઓ છે સુરસરિતાદ્યા;
પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રતાસરિતા વિદ્યા.
અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદપિ ક્ષણિક કરજ નિજ કરે અદા;
અનંત જીવનની અગણિત પલ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા.
અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય સદા,
શ્યામસસૃતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

રા. રા. શ્રીપ્રસાદ ગિરિજાશંકર વૈદ્ય:

સ્થિતિભાન

(મંદાક્રાન્તા)

ધાર્યું'તું કે જગતમહિં આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશું,
ધાર્યું'તું કે કદિ ન મનમાં ક્લેશ નામે સહેશું;
ધાર્યું'તું કે સ્થળ સ્થળ જઈ મીઠડી વાત કહેશું,
સંબંધીના સુહૃદગણના હાર્દના લ્હાવ લેશું,

ક્યાં છે કિન્તુ મનમંહિ અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે?
સંબંધી ક્યાં? સુહૃદગણ ક્યાં? મીઠડી વાત ક્યાં છે?
જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં દ્વેષ ને ક્રૂરતા હા!
જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતા ક્લેશના હારસામા!

ભારે લાગે જીવન પણ આ, દિલ બનેલાં શ્રમિત,
દુઃખાગારે મગજ બનતાં માનવોનાં ભ્રમિત;
શોધ્યે પામે સુખદ પલ ક્યાં? આત્મવત્સર્વ ભાસે,
પૂછે કોને પથ, પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પામે!

રોવું ક્યાં જૈ?-રુદન કરતા સર્વ જ્યાં ત્યાં નિસાસે,
કહેવું ક્યાં જૈ શ્રવણ કરવા કાન જ્યાં કો ન પાસે!
મૂંગા મૂંગા સહન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
સ્હેવાનું જ્યાં સકલ જનને,-એહવું તે માણવું છે!

રોતા રોતા દિલ ભર્ગે સહુ એક સામાન્ય દુઃખ,
કહેતા કહેતાં દિલ અવરને, એ બની જાય સુખ્ખ!
આવું આવું સમજી મનમાં બાપડા માનવીને
સંતોષાવું નિજ દિલ મહીં ચેન કેન પ્રકારે!

પ્રસાર્યાં છો અખૂટ નિધિના કર્મના કોષ આપે,
સોંપાયા છો તમસપતિના [illegible] પાપે!
હોમાયાં છો વિધિનગરીમાં દૈવના દુર્વિપાકે,
સોનું તેથી [illegible] પાકે!

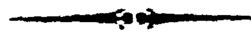
૮૬

રા. ગ. શ્યામજી શવજી ભટ્ટ:

વિદ્યા

(લાવણી)

અહા પ્રભાકર થકી અંધારાં પ્રકાશમય પૂરણ વિદ્યા,
સૂર્ય ફક્ત છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય બંધે વિદ્યા.
અમૃતમય કિરણોથી ઇંદુ બાહ્યતાપશામક સુખદા;
બાહ્યાભ્યન્તર તણા મૂલથી તાપ ત્રિવિધટાળક વિદ્યા.
સર્વભક્ષી પાવક છે તદપિ ન વિનાશક અઘનો જ કદા;
અમિત ભવો ભવકેરા સંચિત પાતક ભસ્મ કરે વિદ્યા.
કલિમલહારક અઘમોદ્ધારક નદીઓ છે સુરસરિતાદ્યા;
પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રતાસરિતા વિદ્યા.
અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદપિ ક્ષણિક કરજ નિજ કરે અદા;
અનંત જીવનની અગણિત પલ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા.
અમર નાશ પામે કલ્પાન્તે સુધાપાન કરતા ય સદા;
શ્યામસૃતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

૮૭

રા. રા. શ્રીપ્રસાદ ગિરિજાશંકર વૈદ્ય

સ્થિતિભાન

(મંદાક્રાંતા)

ધાર્યું'તું કે જગતમહિં આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશું,
ધાર્યું'તું કે કદિ ન મનમાં ક્લેશ નામે સહેશું;
ધાર્યું'તું કે સ્થળ સ્થળ જઇ મીઠડી વાત કહેશું,
સંબંધીના સુહૃદગણના હાર્દના લ્હાવ લેશું,

ક્યાં છે કિન્તુ મનમંહિ અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે?
સંબંધી ક્યાં? સુહૃદગણ ક્યાં? મીઠડી વાત ક્યાં છે?
જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં દ્વેષ ને ક્રૂરતા હા!
જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતા ક્લેશના ક્ષારસામા!

ભારે લાગે જીવન પણ આ, દિલ બનેલાં શ્રમિત,
દુઃખાગારે મગજ બનતાં માનવોનાં ભ્રમિત;
શોધ્યે પામે સુખદ પલ ક્યાં? આત્મવત્સર્વ ભાસે,
પૂછે કોને પથ, પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પાસે!

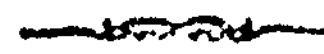
રોવું ક્યાં જૈ?–રુદન કરતા સર્વ જ્યાં ત્યાં નિસાસે,
કહેવું ક્યાં જૈ શ્રવણ કરવા કાન જ્યાં કો ન પાસે!
મૂગા મૂગા સહન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
સ્હેવાનું જ્યાં સકલ જનને,–સ્હેવું તે માણવું છે!

રોતા રોતા દિલ ભરી સહુ એક સામાન્ય દુઃખ,
કહેતા કહેતાં દિલ અવરને, એ બની જાય સુખ્ખ!
આવું આવું સમજી મનમાં બાપડા માનવીને
સંતોષાવું નિજ દિલ અહીં ચેન કેન પ્રકારે!

પકડાયા છો અખુટ નિધિના કર્મના કોઇ શાપે,
સોંપાયા છો તમસપતિના બાનડાં કોઇ પાપે!
હોમાયા છો વિધિકુતમહીં દૈવના દુર્વિપાકે,
સ્હેવું તેથી ધૃતિ ધરી અશ્રુ-તરફડ્યે કૈં ન પાકે!

સ્હેવાનું છે સકલ જનને વિશ્વમાં આસુ આજું,
જોવાનું છે અખુટ નિધિનું દર્શ દૈદિપ્ય આજું !
અંગારા એ વિધિકૃતતણા શીત થાશે પછીથી,
આહુતિઓ પુરી થઇ જતા દુ:ખકેરા હવિની.

ચાલ્યો જાશે તમનપતિ એ દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશે,
સતોષાશે પરમ પ્રભુ એ પાપનો દોષ કાપે;
ઓ ને એ આ જનહૃદય ત્યારે બધે શાંતિ જોશે,
ઓ ને એ આ જગમહિ તદા સ્વર્ગનું સુખ હોશે.

૮૮

રા. રા. "સ્નેહરશ્મિ":

અણદીઠ જાદૂગર

(રાસ)

રજનીના ઓળા આવે, સાહેલડી! અંધકારના દૂર પડઘા પડે:
રુદનની વેણુ ક્યાંક વાગે, સાહેલડી! વિશ્વને ઉર શોકછાયા ઢળે. ધ્રુવ.

કંપે વાયુ વ્યોમ ને કંપે જગતનું ઉર,
સાગરનાં જલ કંપતા,
 મ્હારૂં કંપે છે હૈયું આતુર, રે સાહેલડી! અંધકારના૦ ૧

ગાજે કાળા વાદળા, ગાજે કાળા નીર,
ગાજે ગેબી ગીત કો,
 મ્હને બોલાવે ગાઢું તિમિર, રે સાહેલડી! અંધકારના૦ ૨

કાયા થથરે બ્હાવરી, દીન થથરતું ઉર,
ચરણો થીર રહે નહીં,
 મ્હને ખેંચે અણદીઠ કોઇ દૂર, રે સાહેલડી! અંધકારના૦ ૩

દૂર-દૂર ત્યા નાવડી આવે, સખિ! આ તીર,
મુજ કાજે ઊભી રહે,
 કોઇ ખેંચે ગ્રહી મ્હને ચીર, રે સાહેલડી! અંધકારના૦ ૪

સૂનું મ્હારૂં દીલડું, સૂની સાગરવાટ,
સૂની પળું છું એકલી,
 નવ જાણું પળું કયે ઘાટ, રે સાહેલડી! અંધકારના૦ ૫

અદીઠ કો જાદૂગરે કરી કામણ તાણ્યું ઉર
અવર કશું ય લહું નહીં,
 અહા! જાઉં છું દૂર દૂર દૂર, રે સાહેલડી! અંધકારના૦ ૬

૮૯

રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર કવિ.

વહી જા

(ગઝલ)

જરા તિરછી તું તારી આખ લગાવી વહી જા:
મુને વેચાણુ તારો તું કરી, વ્હાલિ, વહી જા.
ઉછાળે ચંદ્રિકા આ રંગ રંગે દરિયાતણી જો—
અરે આ ફેંકતા ખૂન ઉપરે ખેલી વહી જા. ૧
ઉરે આસ્માન કેવા રંગ ઊમટતું મઝાના—
ઉરે મુજ રંગ નાજુક તુજ ઝમાવીને વહી જા. ૨
જમીં ને આસમાને આ રમાતી રાસલીલા—
મુને એ લીલમાં શામિલ બનાવીને વહી જા. ૩
ગુલે ખુલખૂલ લેટે ભાન ભૂલી કંટકોનું—
જહાના કંટકો કાપી, સનમ, સુખ્ખે વહી જા. ૪
કમલ ભીડે છ હૈયે ભૃંગને સાથગ જોને—
મુને એ ઇશ્કજામે દઇ ડુબાડીને વહી જા. ૫
નિશો દે પાઇ એવો હોય હૈયે તુ હિ તું—
મટે હું-છું-પણું આ, એ સખ્ત પડદો વહી જા. ૬
જરા તિરછી તું તારી આખ લગાવી વહી જા:
મુને વેચાણુ તારો તું કરી, વ્હાલિ, વહી જા.

૯૦

રા. રા. હરજી લવજી દામાણીઃ

એક હા !

(ગઝલ)

મેં હજારો હા કહી છે, એક તારી **હા** નહીં ?
ગર હા નહીં તો કંઇ નહીં,–એ તો કહે કે **ના** નહીં !

સમજાવતાં સમજે નહીં ત્યારે હવે હું શું કરૂં ?
લાખો વખત દિલને કહ્યું કે "એ તરફ તું જા નહીં"

દિલ આ રહ્યું, આ પ્રાણ છે, જે ચ્હાય તે લઇ લે ભલે !
હુજ્જત નકામી શું કરે છે—'આ નહીં ને આ નહીં' !

તડપું છું હું ખંજર તળે બેરહમ તું એ તો કહે—
"ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં ! ગભરા નહીં !"

હું ખુશનશીબી જાણુંને જો એમ પણ કીધું હતે—
"દુનિયા ભલે આવે બધી પણ એક આ **શયદા**× નહીં !"

× આ કર્તાનું તખલ્લુસ હોવાથી કાળા બીબામાં છાપ્યું છે

૮૧

૨૪ હરિસિંહજી રૂપસિંહજી રાવળ (વરળ કરનાર).

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા, અંક ૨ જો, વિદૂષકનો બળાપો

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર, રા. ગ. મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ)

(૫૬)

આહા ! પ્રભુ, તેં મને ક્યા ફસાવ્યો જંપ જરા નવ મળતો ઘડી રે ! ધ્રુવ.

આ રહ્યો મૃગ, ને આ રહ્યું ડુક્કર, આ રહ્યા અહીં વળી વાઘ પડી રે !
આ વનથી વળી તે વન ભટકું, થાક્યો હવે હું, તો ક્યાંથી ઘડી રે ! આહા૦

પાન પડીને સડી જે રહેલા, ગંદા એવા જલ પીઉં બળતી રે !
તાપતણું વળી શું અહીં કહેવું, શરીર બધું આ રહ્યું તતડી રે ! આહા૦

જમવાતણા તો વળી અહીં વાંધા પેટ ને મુખ રહ્યા છ લડી રે !
તેમા હતું વળી શું યે અધૂરું, નૃપને ફુનારી અહીં કો જડી રે ! આહા૦

ના ના હવે નહીં અહીંથી ખસે એ, મ્હોલ બધી તે તો રહે છો મડી રે ?
કામીજનોને દયા વળી કેવી, ભાઈ જુવો શા રહ્યા છ રહડી રે ? આહા૦

રાતે ઘડી નથી નીંદરે લીધી, ગરે લગાડી શુ જાફ્રાડી રે ?
હાય ! હવે ના સુઝે કાંઇ બારી, હેતુ અમે, દિલ રહ્યું ચચડી રે ! આહા૦

(નૃપ પ્રવેશ કરે છે)

એ રે પ્હણે પણ ઝુલતા આવે, નાખી કમાન ગળામાં વડી રે !
ઢીલા કરી અંગ, હાથમા ડંડો રાખી, ઉભો રહું હું લબડી રે ! આહા૦

૯૨

રા. રા. હંસરાજ હરખજી અજ્ઞાચક્ષુઃ

પ્રભુને પોકાર

(પદ)

હરિ આવો રે............
પ્રભુજી પધારો રે............
તમારે ઘેર અંધારું ઘોર—
ખુણે ખુણે ખાતર પાડે ચોર! હરિ આવો રે! ધ્રુવ.

રાજ લુંટારો, સાજ લુંટારો, લુંટારો સ્વજનસમાજ,
રૈયત અણધણિયાતી કરીને મ્હાલો ક્યાં મા'રાજ! હરિ૦ ૧

દાસજનો દરબાર બનીને ચોર ચલાવે દોર,
આપ વિના એ ઉદ્ધત કેરા કોણ ઉતારે તોર! હરિ૦ ૨

મોહસુરાનું પાન કરી કરી ઉન્મત્ત જાદવકુલ,
જદુપતિ જો જાતે ન પધારો,—દ્વારામતિ આ ધૂલ! હરિ૦ ૩

ઘર વળગાડયું ગળે વળી ભમવું આડું ને અવળું બ્હાર?
રખડૂ ગોઠે[1] રમવા હતા તો શીદ માંડ્યો સંસાર! હરિ૦ ૪

ઉર સિંહાસન સૂનાં પડ્યાં, અભડાવે અસુર મંદિર,
ત્રિભુવનજ્યોત ઝગો તનડામાં, સઘ હરોજી તિમિર! હરિ૦ ૫

પુણ્યપ્રજ્ઞા પટ્ટરાણી તમારી કરી રહી કલ્પાંત,
જ્ઞાનગુરુના બોલ ન માને ન કાને ધરે વેદાંત! હરિ૦ ૬

આવો પ્રભુ સુખ મોરલી વાતા મસ્તક ઝળકત મોડ,
દીન સ્વજન પર રીસ ન હોયે, **હંસ*** સ્તવે કરજોડ! હરિ૦ ૭

---

૧ **ગોઠે** પ્રમાણે, પેઠે
* કવિનું નામ પણ હોવાથી સહી તરીકે કાળા બીબામાં છાપ્યું છે.

૯૩

અ. સૌ. હંસા મ્હેતાઃ

પ્રણયીને

(તોટક)

મુજને ગણુનો પ્રિયજો પ્રણયી,
અભિલાષ વડે મુજ દ્રવ્ય તણી,
તદપિ પ્રિય સાગરને ગણજો
ધનવાન બહુ રતનાકર છે.

ગમતી મુજ સુંદરતા તુજને,
શશી કેરી પ્રભા વધુ સુંદર છે,
મમજ્ઞાન તને કદી પ્રિય લગે
બહુ પુસ્તક જ્ઞાન તણા મળશે.

મૃદુતા પ્રિયજો ગણુનો મુજમાં
બહુ છે ફુલડાં મૃદુને કુમળાં.
મમ આત્મ વિના નવ પ્રિય કશું
અરપુ તન ને મન દ્રવ્ય બધું.

૯૪

રા. રા. હિંમતલાલ જગન્નાથ પંચોળી.

યૂસુફ-ઝુલેખાં

(ખંડ હરિગીત)

રજની રમ્ય વસન્તની
પ્રિય શશીકરને ગ્રહી,
આજ રસઘેલી બની,
શું ઊતરી રમવા અહિં ! ૧

ધવલ ઉજ્જ્વલ પટ ધરી
વ્યોમ—ઉર શી વિરમી
ગગનગંગા સ્મિતભરી,
આજે હયાત-ઝરા સમી. ૨

(શિખરિણી)

વહી જાતાં ધીમે ગહન સલિલો **નીલ** નદનાં,
શશીની જ્યોત્સ્નામાં સ્મિત અગણિતે શા મલકતા !
વહી ધીરે, મીઠી અનિલ લહરી શીકરભરી,
લડાવે વૃક્ષોને કુસુમિત લતા, વીજન કરી. ૩

(દ્રુતવિલમ્બિત)

સરિતતીર શશીકર ચૂમતું,
વઝીરમંદીર રમ્ય વિરાજતું.
ગિરિતણા ભ્રમમા પદ પ્રેમથી,
સલિલથી સરિતા શું પખાળતી. ૪

(ખંડહરિગીત)

હેમ- દીપક- જ્યોતથી
ભુવન-અંતર ઝળહળે
સ્ફટિક-નિર્મળ ભીંતથી
પ્રતિબિમ્બ કંઈ બિમ્બે ભળે. ૫

અમૂલ હિંડોળે તહિં,
ધવલ ચીનાશુક ધરી,
શશિકલાશી નભમહિં,
બેઠી ઝુલેખા સુંદરી. ૬

તેજ ઉજ્જ્વળ અંગથી,
સકળ દિશમાં સીંચતો,
દીસતો ચૂસક તહિં
ચન્દ્ર સમીપે શુક્ર શો. ૭

દીનના દાસત્વની
ના વદન ત્હેને કશી.
દુઃખ ઉરનાં અવગણી,
સૌન્દર્યરાશિ રહ્યો હસી. ૮

રૂપ અનુપમ રસભરી
વણ નિમેષ નિહાળતી,
કરુણ સ્વરથી સુંદરી
સુકશું કંઇ બોલતી. ૯

"'મિસરની ભૂમિ મહિં
આપણે મળશું ફરી'
વચન એ સ્વપ્ના મહિં
મુજને કહી તેં છેતરી ! ૧૦

તુજ વચન—વિશ્વાસથી,
હું અહીં આવી રહી,
પણ વઝીર—ઉરશું રતિ
મુજ ઉરમાં પ્રકટી નહિ. ૧૧

(વસન્તતિલક)

આરામ એક ઉરથી ઉરને મળે જો,
થાયે પ્રસન્ન ક્યમ અન્ય સમાગમે તો ?
ખીલે સરોજ યદિ સૂર્ય—કરાંગુલિથી,
તેની શશાંકર વિશે કદિ થાય પ્રીતિ ? ૧૨

(ખંડહરિગીત)

વિભવની નવ ન્યૂનતા
સુખભર્યા ઘરમાં અહીં,
પણ વિયોગ—દરિદ્રતા—
આ શૂળ શી સાલી રહી. ૧૩

જીવનના અંધારમાં
આશ એક રહી ગઈ.
આજ તુજ દર્શન થતાં,
નિર્મળ પ્રભા ઝળકી રહી. ૧૪

દીન વદને તું કને
પ્રેમભિક્ષા યાચતી;
દગ્ધ આ મુજ ઉરને,
કર શાંત પ્રીતિ નીરથી ૧૫

રમ્ય રજની રજબની,
લે દે મઝા તેમા ભરી.
ઝિંદગી દિન ચારની,
વીતી નહિ આવે ફરી. ૧૬

ફિકર દુનિયા—દીનની,
જઈયે બધી યે વીસરી:
મધુર લાલ શરાબની,
મુજ સાથ પ્યાલી પી ભરી." ૧૭

વચન એવાં ઉચ્ચરે,
મદન જેહ શિખાવતો;—
ધીર ગંભીર સ્વરે,
યૂસુફ તેશું બોલતો. ૧૮

"ક્યાં વિભૂતિ વઝીરની?
અધન હું ગુલામ ક્યા?
ક્યા સુતા તું ભૂપની?
પ્રીતિ અપાત્રે થાય ના. ૧૯

શું મદનવિહ્વલ બની,
અધમતા આ ચિંતવે?
વિમળ તુજ ચારિત્ર્યની,
કીર્તિ કલંકિત કાં કરે? ૨૦

ભોગ નશ્વર વિશ્વના,
મુજ હૃદયને ના ગમે.
ભક્તિ—રસમા ઈશના,
એ દિવ્ય ઇશ્ક વિશે રમે." ૨૧

વેણ એમ કંઇ વદી,
ત્વરિત તે ત્યાથી જતો,
સુંદરી—ઉરની બધી;
આશા—કળી ઉચ્છેદતો. ૨૨

"અય્ માહે શબ—અફરોઝે મન્
અઝ્ મન્ ચરા રંજીદઇ?
અય્ દિલ્બરે મન્, જાને મન્,
થઈ બેરહમ જાયે કહિં?" ૨૩

એમ વદી એ રોકતી,
વસ્ત્ર યુસુફનુ ગ્રહે.
ખેચતા બળથી અતિ
ફાટી કરે ખંડ જે રહે ૨૪

થઈ નિરાશ નીચે પડી,
વસ્ત્ર—ખંડ કરે ગ્રહી
વચન ગદ્ગદ રડી રડી
નિજ હૃદયશું બોલી રહી. ૨૫

"જા, જિગર, તૂટી તૂટી!
કયમ વિલમ્બ કરે વૃથા?
જોઉં, તુજ વિણ કત વિધિ
ક્યા રાખતો દુઃખ આ બધા!" ૨૬

ટિપ્પણ:-કડી ૨૩ નો પૂર્વાર્ધ શેખ સાદીનો છે આખી કડીનો અર્થ.—મ્હારી રાત્રિને અજવાળનાર ચંદ્ર! તું મ્હારાથી કેમ નારાજ થાય છે? મ્હારા હૃદયહર, મ્હારા પ્રાણ, તું (આમ) બેરહમ થઈ જાય છે ક્યાં! છેલ્લી કડી નીચેના અપભ્રંશ દુહા પરથી છે —

હિઅડા, ફુટ્ટિ તડત્તિ કરિ કાલ ક્ખેવેં કાઇં।
પેક્ખેં તુહવિણુ કહિ ઠવઇ હયવિહિ દુક્ખ સયાઇં ॥

કાન્તમાળા

કાન્તાવિભાગ

વિષમ ટેવ પડી મુજને ખરે,
હૃદયને બહુ માન ગમે અરે!
ગુણ વિના પણ કેમ જ એ મળે?
મફત નિર્બળતા થકી શું વળે!

નથી નથી નથી ગોગ્ય હું તમારે,
જીવતર આ નથી રાખવું જ મારે,
મનથી લઇ રજા હવે મરૂં છું,
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરૂં છું."

નયનથી બહુ નીર મને વહે,
હૃદય શબ્દ કહો ક્યમ આ સહે?
વચન તો મુખથી નવ નીસર્યું,
તદપિ ચુમ્બન મેં હળવે કર્યું.

ધડક ધડક થાય હાય છાતી.
ધીરજ રહી મુજની ય સાવ જાતી:
વદનકમલ જોઇને 'કહું છું',
નજર ઠરાવી ત્યહાં જ હું કહું છું:—

"કદર અવર શૂં જનો પિછાને?—
મન મહીં એ ધરી શોક કોણ આણે;
ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો,
પર પરવા શીદ અન્તરે ધરો છો."

મધુર શબ્દ થકી ખુશ મેં કરી,
દીલગિરી મનની સઘળી હરી,
ફરી વીદાય કહી બહુધા અને,
વીરહથી બળતી વનીતા કને.

ટિપ્પણ. **મણિશંકરની** આ પ્હેલાંની એકે કવિતા—"ખરી મહોબ્બત અથવા ગુલબાસનું ફુલ" એમાંની કે બીજી—પ્રકટ કરવા જેવી નથી આમા પણ શીખાઉપણાનાં લક્ષણો છે (૧) સ્ત, પ્ર, સ્વ, આગળનો લઘુ ઠેકાણે ઠેકાણે લઘુ જ રહ્યો છે, દુખ **મુરખ,** ખી; છી, જી, થી, રી, હી, પણ ઘણા છે, (૨) અરુ જીવિત **આમ** ભલે જતુ, એમાં 'આમ' એટલે ત્હમારી બાજુમાં, બીજાઓની આગળ જઇ જઇને તેમના ટીકાવેણ સાંભળવામાં નહીં; **મફત** નિર્બલતા, એટલે કશા મોબદલા વિનાની એકલી નિર્બલતા; **તમને** મુક્ત કરૂં છું,' એટલે નિર્બળતા અને ગુણહીનતા અને સાથે માન મેળવવાની અતિલોભિયણ ઇચ્છા, એ દોષ મ્હારા જ છે, ત્હમારા નહી, હું મરૂં છુ એ દોષોને લીધે, ત્હમારે જરા મનમા ન આણવું; ધડક ધડક થાય છાતી,—એની, ઉભય, એટલે હુ અને મ્હારી પ્રિયા બેય, (૩) મુજની, ફરી વિદાય કહી બહુધા અને, એવી રચના—**મણિશંકરની** કલા

પક્વ થતાં તે આવા છંદદોષ, રચનાદોષ, અને અર્થદોષથી વિલક્ષણ પ્રમાણમાં મુક્ત બની, શબ્દાર્થની વિશુદ્ધિ અને શિષ્ટતામાં નમૂનેદાર બની રહી.

ઉગતા કવિઓમાં આ અતિમાનની વાસના હોય છે, જે ખોટી છે. કોઇપણ કવિની કલાપ્રગતિ એ લાગણીને જીતીને જ, પોતાના દોષ જોતાં શીખી, દૂર કરતા શીખી. શીખીને જ, શક્ય છે,—એવો સાર આ કવિતા કરુણ સુકુમારતાથી કહે છે; વિષયનિરૂપણ અને વૃત્ત અન્યોન્ય પોષક બની આ સુકુમારતાની માત્રા (tone) આદિથી અંત સુધી સમરેખ સાચવે છે, કવિતાના દોષ સ્થૂલ કોટિના અને ક્ષંતવ્ય ત્યારે એના ગુણ જે છે તે સૂક્ષ્મકોટિના અને માનનીય છે: એટલા માટે મણિશંકરે પોતે છોડી દીધેલી તથાપિ એને પ્રકટ કરવા યોગ્ય ગણી છે.

એક વખત કોઇએ એક સુધારો સૂચવ્યો હતો;

અરર જીવિત આમ જ જો જવું,
સહન, નાથ, ન તો મુજથી થવું.

શુ સહન ન થવું ? આવું જ જાય તો તે જીવિત. જીવિત, જવું, થવું નો આ પ્રકારે પ્રયોગ અત્યારે સૌને તુરત બેસી જાય એટલો સામાન્ય થઇ ચૂક્યો હશે, પરંતુ ૧૮૮૮ કે ૧૮૯૦ માં ભાષાની છૂટ એટલી ખીલેલી નહતી વળી ઉક્ત ફેરફારમા *જજોજ* આવે છે, 'આમ જ જીવિત' એમ ઉલટાવતાં પણ જની જાત રહે જ,--અને મણિશંકરના જેવી સૂક્ષ્મસ્વાદુ શ્રુતિને એ ન જ રુચે.

અરર જીવિત આ જ ભલે જવૂં .

એ પર્યાય પણ વિચારી જોયો હતો. 'હવે મરૂ છું' ઉક્તિને અંતે આવે છે, તે આમ આરંભમાં જ સૂચવાઇ જાય તો અસર નબળી પડે એ કારણથી તે સ્વીકારાયો નહતો. (રવ રણજિતરામના કે બીજા કોઇના કાગળોમાંથી બીજી નકલ નીકળે, અને તેમા આ કે બીજા કોઇ પાઠ જોવામાં આવે, તો તે સ્વીકારી લેતાં પ્હેલા વિચાર કરી જોવાનો છે, એટલી ચેતવણીને માટે આ ઝીણી જેવી વિગત પ્રસંગોપાત્ત નોંધી છે.)

મથાળે છાપેલુ કવિનાદનું નામ કર્તાનું પોતાનું ન હોવાથી કૌંસમાં રાખ્યુ છે.

૨

(અંતિમ પ્રાર્થના)

(૫૬)

ઊંચા પાણી મને આ બનાવે પિતા!
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!
કંઈક નાગણી દૃશ્ય બતાવે, પિતા!
મને પાતકીને દયાર્દ્રો તારી લ્યો!

મારી હોડી ખરાબામા તૂટી ગઈ:
મારી જોડી હા! માયા તે લઈ ગઈ:
મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઈ:
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!

મારા પાપ તણો અરે! પાર નથી.
મારા અન્તરમા કશો સાર નથી:
ભવસાગરે અન્ય આધાર નથી
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!

ટિપ્પણ ૧૯૨૩મા શ્રીનગરમા લખેલી આ મણિશંકરની છેલ્લી કવિતા છે

૩

ચંદાનો સંદેશો

(પદ)

આવો, અંદર આવો, વ્હાલા, વાસમા !
સંદેશો શો લાવો ચંદા બ્હેન જો ?
કોયલ શીતલ મધુર સુધા વરસાવતા
સ્નેહ ભરેલા નમ્ર તમારા નેન જો: આવો૦
" હૃદય સરોરુહ જીવન સમઝી પોષજો :
જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જો :
પ્રગટ પિતાના પણ્ય પુરાતન પંથમા
સ્નિગ્ધ પરસ્પર કરજો કેવલ કર્મ જો ! "—આવો૦

ટિપ્પણ સરખાવો એક બાજુએથી **ચંદાને સંબોધન**, બીજી બાજુએથી **વ્હાલાંઓને ઉપદેશ**, અને ત્રીજી બાજુએથી **વ્હાલાંઓને પ્રાર્થના.**

૪

સ્વાગીનો દિવસ, મહુવા. ૩૦-૫-૧૯૦૯

સામ (Psalm)૨૬: ૪--૫

(રાગિણી આશાગોડી)

માર્ગો બતાવ, ઓ **સ્વામી** ! મને **તવ** પંથો શિખાવ દયાના !

દોર **મને તવ સત્યની માહીં**, શીખવ **વિશ્વશયાના** ! **મને** તવ૦ **માર્ગો**૦
તું જ **પ્રભુ** મુજ તારણકેરો દિનભર **તુજ** પર થાના ! મને તવ૦ માર્ગો૦

ટિપ્પણ આમાનું **વિશ્વશયાના** એ 'સામ (psalm)' મા કોઇ ઠેકાણે **નથી**, વળી જો કે **મણિશંકરે વિશ્વશયાના** એ શબ્દ અને તેમાના વિચારગુચ્છ પોતાની કવિતામા એકથી વધારે ઠેકાણે રાખ્યા છે, તથાપિ લગભગ ૧૮૮૮-૮૯ ની સાલથી માંડીને,-કાર્લાઇલને જેટલો **કોલરિજ** જેવાના ખ્રિસ્તી પેન્થીઇઝમનો ચક્ષુરાગ (જુવો **કાર્લાઇલ** કૃત **સ્ટર્લિંગ**ના જીવનચરિતમા એનો ઉપહાસ, જે **મણિશંકરને** અત્યંત પ્રિય હતો), તેટલો **મણિશંકરને** હિંદુ **વેદાંતનો**; એવો એક રવિવાર જતા બીજે જ **રવિવારે** ઉપલું ગીત નીચે મુજબ ફરી લખ્યુ.

ગ્રાપજ, ૧૩-૬-૧૯૦૯

માર્ગો બતાવ, ઓ **સ્વામી** ! મને **તવ** પંથો શિખાવ દયાના!

દોર મને **તવ સત્યમા**, શિક્ષણ આપ દયાલ !
તું સ્વામી તારણતણો દિનભર **તુજ** દિ ધ્યાન ! માર્ગો૦

૫

શાંતિ પ્રાર્થના

(પદ)

ઓમ્ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાઘન! શાન્તિ૦
સંહરો સંકટો શાપો, કૃપાઘન! શાન્તિ૦

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારૂં
પાપ પ્રબલ, પ્રભુ, કાપો! દયાઘન!

સેવક હોઇ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જપ્યો નથી જાપો! કૃપાઘન૦

સ્થાન બનાટવી, ગાન પશુનૂં,
તમ હરે, પ્રભુ, તાપો! દયાઘન૦

ટિપ્પણ લોકો સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી સ્તવન, ઉદ્ગાર, કવિતા આદિ પસંદ નથી કરતા તે સારી રીતે જાણતા હોવાથી મણિશંકર આમાં 'સદાશિવ' છે એવી રચનાઓ જાણીને જ વાપરતા હતા, લોકો ભલે એને આખું એક વિશેષ નામ ગણે, પોતે તેને જુદા જુદા બે શબ્દ ગણી શિવ = ભલું કરનાર ઈશ્વર એમ ઈશ્વરનું વિશેષ નામ ગણીને અર્થ કરતા

૬

આંતર સપ્તપદી

(પદ)

આ પિતા, કર્યાં ક્રૂર કર્મો.
હણ્યા મર્મો પડ્યો, રડ્યો. પડ્યો! પડ્યો!

મને ન હતી આશા.
ખરે, પિતા! મને ન હતી આશા!

તેમાં અચાનક ગંભીર ગહ્વરે
દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન!
સ્નેહવસ્તુ! જ્ઞાનરૂપ! અનન્ત!

ટિપ્પણ સપ્તપદી એટલે સાત પંક્તિનું ગીત

૭

નયન પ્રાર્થના

(૫૬)

આપ જ તાતજી દોરો હવે મને આપ૦
રોતો હું આપનો છોરો હવે૦
જંગલમા ભટક્યો બહુ વાટે, વાટે મળ્યા કારા ચોરો—હવે૦ રોતો૦
ગર્ત્ત બધે પડતો ઝરડાતો આવી શકું નહિ ઓરો—હવે૦ રોતો૦

ટિપ્પણ દુહિતાઓ જેરૂસેમની. સ્વામી પોતે મારો ભરવાડ, એવા સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી ગીત, સામો (Psalms) અને બીજા ખ્રિસ્તી ગીતકાવ્યોના અનુવાદ, અને **શ્રુતિ પ્રાર્થના** (નાદ ઇનાયત દીજે ઓ નાથજી), **આવાહનગીત** (તારક તાત, પધારો દયા કરી), અને બીજાં બે ત્રણની નકલો મળી છે પરંતુ તે અહીં ઉતાર્યાં નથી. આવા બીજાં પણ કેટલાક ટુંકા ગીતો અને અનુવાદ કે અનુકૃતિઓ ખ્રિસ્તી શિષ્યો અને મિત્રો ઉપરના કાગળો વગેરે પરેપૂરા જોવામાં આવે તો જડે ખરા

૮

[**ટિપ્પણ** પ્રાસંગિક ઉદ્‌ગારો, ગીતો, આદિ પણ **મણિશંકરે** સંખ્યાબંધ લખેલા અને તેમાથી પૂર્વાલાપમા જાણીને જ બહુ થોડા સંગ્રહેલા છે तद्दूरे तद्वन्तिके; **ગૌરક્ષણ પ્રાર્થના; સાધક પ્રાર્થના; વૃષ્ટિ પ્રાર્થના; સખે, કુમકુમે લીંપ્યું તારૂં આંગણું રે લોલ**, વગેરે પૂર્વાલાપમાં નથી તે મને તો અયોગ્ય નથી લાગતુ

કોઇ ખાસ સબંધી વા સંબંધીઓને અથવા તેમને વિશે લખાયલા ઉદ્‌ગાર, ગીત, કે કવિતા પણ બધાં જ પ્રકટ કરવા જેવા હોતા નથી. આ જાતની કૃતિઓમાથી નીચેનાજ નમૂના અહીં આપવામાં આવે છે]

મહુવા, ૨૫-૫-૧૯૦૧

બિરાદરોને પ્રાર્થના

(રાગિણી આશાજોડી)

સ્નેહ કરો ન સતાવો, બિરાદર ! સ્નેહ૦
અન્ય અહીં નહીં લ્હાવો, બિરા૦
એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મે બતાવો.-બિરાદર૦
પ્રાણ પદાર્થ કરી પુરુષાર્પણ ક્લેશ વિશેષ પતાવો.-બિરાદર૦

ટિપ્પણ: જે ભાઇને કાગળમાં આ પ્રાર્થના બીડેલી તેની સાથે જ **વ્હાલાંઓને ઉપદેશ** (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૮૬) ની નકલ પણ બીડી હતી. અને ઉમેર્યુ હતુ-“ મારા પત્રોથી કંઇ ખોટું લાગ્યુ હોય તો ક્ષમા ચાહું છું.. ગોપનાથમાં નીચેના બે ઉદ્‌ગારો નીકળ્યા છે... ”

૯

ખડસલિયા, ૨૯ ૬ ૧૯૦૨

(પદ)

વ્હાલાઓ, આ શાને સતાવો ?
વાદ કરો જો હોય તો બતાવો !
પરમેશ્વરમાં પાપ ગણાવો
માગું એ ન્યાવાં !
વિશ્વપિતાના આપણ બાળો
માંડમાં તો માયે ચાલો !
વસુધાની વાડીમાં આવો
માગું એ દાવા !

૧૦

નવેંબર-૧૯૦૩.

(પદ)

પોકારું એગી બારણે, વ્હાલા, ઉઘાડો દ્વાર
વ્હાલાં ઉઘાડો દ્વાર, ઓ વ્હાલા, પોકા૦
હૈયું દેવાલય બન્યું દીનદયાનું દ્વાર
જન્માનો માનવ બધા સાગનો એ સાર
ઓ વ્હાલાં, શાને લગાડો છો વાર,
ખોલો દ્વાર, આવો બ્હાર, પ્રાણાધાર ! પોકા૦

૧૧

શોભાવડ, ૧૨-૩-૧૯૦૯

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(પદ)

અત્યારે અબઘડી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦
હૃદય પરસ્પર દળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦
લગ્ન થયા તે આપણો પ્રભુઘરમાં સમ્બન્ધ,
સ્મરણ કરૂં, બોલી તહીં 'શિરને સોંપ્યુ સ્કન્ધ' ! અત્યારે૦

ટિપ્પણ. સરખાવો ૧૮૯૭ માં લખાયેલી ગઝલો, પુરાની પ્રીત (પૂર્વાલાપ પૃ. ૯૯) અને આશાગીત (પૂર્વાલાપ, પૃ ૬૯)

૧૨

[ટિપ્પણ. એમના નાટકોમાંના ગીત કે નાટકોમાં મુકવાના મૂળ ઇરાદાથી રચેલાં ગીત અહીં આપવા વિચાર નથી. એટલે ઉપર આપેલા સર્વથી જુદી જાતના નીચેના નમૂનાઓ ઉતારીને જ આ વિષય સમાપ્ત કરવામા આવે છે]

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

ઓ દેવિ! દેવિ! દેવિ! બોલાવી એ ના શકું;
તારાં હૃદયનાં દ્વાર ખોલાવી એ ના શકું.
મલિન કર્યું હૈયું હજી નહીં તવ આસન પાત્ર,
બળતા પશ્ચાત્તાપમા શુદ્ધ હજી નહીં ગાત્ર ઓ દેવિ૦

૧૩

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

આવો, આવો, આવો, આવો, દેવિ!
આવો, આવો, આજ!
માગૂં આવો, આવો, આવો, દેવિ!
આવો, આવો, આજ!

રજની ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ
સાગર ગાય સુહામણું હૃદયે પ્રકટે આશ:
સ્વામીના દયાળુ દેવિ! કરશો ના નિરાશ
માગૂં, કરશો ના નિરાશ
દેવિ! આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આજ!

ટિપ્પણ આ બે સાથે સરખાવો **ઘવાયલો બુલબુલ** (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૮૧)
સ્વર્ગસ્થદેવીને પ્રાર્થના એ પદ **સાગર અને શશી** (પૂર્વાલાપ, પૃ ૯૦) ના સમયનું છે

૧૪

નાના ગોપનાથ, ૧૧-૫-૧૯૦૩

(પદ)

દીન ઉપર દયા કરજો, ઓ નાથ, દીન૦
વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન૦

દીન છતાં અમે બચ્ચા તમારા કરુણાસુધારસ ઝરજો, ઓ પિતા, કરુણા૦ દીન૦
ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી! ભર્ગ નયનમાહીં ભરજો, ઓ પિતા, ભર્ગ૦ દીન૦

૨૧ રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠઃ

મણિશંકરનું હૃદય અને એમના કેટલાક આશય

મણિશંકરના અવસાન પછી પ્રોફેસર બલવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની સૂચના અનુસાર મણિશંકરના મારા ઉપર આવેલા કાગળો શોધી કાઢી મે એકઠા કરવા માંડયા. આજ સુધી જે જડયા છે તેમાથી થોડી પ્રસાદી અહીં આપું છું.

' There are born children of melancholy, pessimists in philosophy, with hearts over-sensitive, whose spirits seldom soar higher than the evel of placid satisfaction. To these persons it is an inherent constitutional necessity-to love and be loved. Their gloom is the result of their not being adequately loved by those around them. Their satisfaction, when they feel that others have sincere sympathy for them, is deeper though serener than the ecstacy of others

I belive I am one of them. And your kindness (pray excuse the word I know you are pained by my humble tone. But dejection feels it so.) has enlivened my spirits, soothed and solaced me. " And I again am strong. "

(*Mahuva, 15 May 1890*)

ભાવાર્થ: ' કેટલાક જન્મથી ગ્લાનિના બાળકો હોય છે. તત્ત્વચિન્તનમાં તેઓ નિરાશાવાદી હોય છે. તેમના હૃદય હદ પાર લાગણીવાળા હોય છે. તેમના આત્મા શાન્ત સંતોષની સપાટીથી ઉંચા ભાગ્યે જ ચઢે છે. આ મનુષ્યોના સ્વભાવના બંધારણના અંતરમા એવી જરૂર રહેલી હોય છે, કે પ્રેમ કરવો અને પ્રેમના પાત્ર થવું એ તેમને આવશ્યક થઈ પડે છે. આસપાસના માણસોનો તેમના પ્રત્યે જોઈએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે. જ્યારે તેમને એમ લાગે છે કે બીજાઓનો તેમના તરફ અંતઃકરણપૂર્વક સમભાવ છે ત્યારે તેમને જે સંતોષ થાય છે તે બીજાઓના ઉલ્લાસ કરતા વધારે શાન્ત પણ વધારે ગંભીર હોય છે.

" હું માનુ છું કે હું આવા માણસોમાનો એક છું અને તમારા માયાળુપણાથી (એ શબ્દના ઉપયોગ માટે કૃપા કરી ક્ષમા કરશો. હું દીનવૃત્તિ ધારણ કરૂ છુ ત્યારે તમને કેટલું દુઃખ થાય છે તે હું જાણું છું. પણ વિષાદથી એવી લાગણી થાય છે.) મ્હારા આત્મામા ઉત્સાહ જાગૃત થયો છે, સાન્ત્વના પ્રાપ્ત થઇ છે અને દિલાસો મળ્યો છે " અને પાછો હુ શક્તિમાન થયો છુ. "

(મહુવા, તા ૧૫ મી મે, સને ૧૮૯૦.)

' I am here with Balavantrai for the present. I am gratified

in the consciousness of friendly sympathies and feel myself equal with occasion sent to me. A spirit of deep resignation has come over me and my existence seems to be a burden bearable enough for the sake of some survivors. Please do not be anxious for me.

'What work remains for me to do, I will do uncomplainingly. It is a pity though that in this Nineteenth-Century India, one cannot be free from certain things the idea of which would hardly have troubled his great grand-father I assure you I am well."

(*Rajkot, 6th November 1891*)

ભાવાર્થ: 'હાલ હું અહીં બલવન્તરાય સાથે છું. મૈત્રીવાળા સમભાવના અનુભવથી હું તૃપ્ત થાઉં છું, અને આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર કરૂં છું દશાને વશ થઇ રહેવું એવી વૃત્તિ મારામાં ઉંડી જામી રહી છે અને મારૂં ભારરૂપ લાગતું જીવન જે કેટલાક હયાત છે તેમના ખાતર સહી શકાય એવું લાગે છે. મારે માટે ચિન્તા કરશો નહિ.

'જે કામ મારે કરવાનું રહે છે તે હું કરીશ અને તે માટે ફરીયાદ નહિ કરૂં. પરંતુ એ શોચનીય છે કે ઓગણીસમા સૈકાના આ હિન્દુસ્તાનમા માણસ એવી કેટલીક વસ્તુઓથી છૂટો થઇ શકતો નથી કે જે વસ્તુઓ માટે વિચાર કરવાની તેના પ્રપિતામહને ભાગ્યે જ તસ્દી લેવી પડી હોત. હું તમને ખાત્રીથી કહું છું કે મારી પ્રકૃતિ સારી છે.'

(રાજકોટ, તા. ૬ ઠ્ઠી નવેમ્બર, ૧૮૯૧.)

ગ્લાનિ અને નિરાશાના વાદળા મણિશંકરના ચિત્તને વખતો વખત ઘેરી લેતાં, પણ સ્નેહનું એક કિરણ આવતાં એ વાદળા ખસી જઇ પ્રસન્નતાનો પ્રકાશ પ્રકટ થતો. તોપણ એ પ્રસન્નતાથી થતો સંતોષ ચિત્તમાં વસેલા ગાભીર્યના ભારને લીધે સંપૂર્ણ ઉલ્લાસ પામી શકતો નહિ; એ સ્થિતિનું રેખાચિત્ર આ પત્રોથી પ્રદર્શિત થશે. એ રીતે થતા ભાવોર્મિના ભરતી-ઓટ બહુ હૃદયંગમ રૂપ ધારણ કરતા.

'I know not how dear you had grown to me during my last sojourn at Ahmedabad, till I came here and found myself very solitary. You will be sorry to learn that my sprain still continues painful. But one result of the illness is that a mellowness has come over my memory of Ahmedabad, and at this moment my heart has all its affectionate springs overflowing with unsuspected kind reminiscences of the past.

* * *

'I do not want to be eulogistic in this letter of mine. But need I be afraid if praise is sometimes the expression of affection ? If I call you my ever sweet and gentle friend, or tell you that you have taught me a new phase of human excellence and made one better than I was,

should I hesitate because such expressions are rarely used in formal letters? "

(*Baroda, 23 December 1891*)

ભાવાર્થ:-' હું છેલ્લો અમદાવાદ રહી ગયો તે દરમિયાન તમે મને કેટલા પ્રિય થઈ પડ્યા છો તેનો ખ્યાલ હું અહીં આવ્યો અને ઘણો એકલો પડ્યો ત્યાં સુધી મને નહોતો. [illegible] હણે છે એ જાણી તમે દિલગીર થશો; પણ એ બીમારીનું એક પરિણામ એ છે કે અમદાવાદની મારી સ્મૃતિ ઉપર કાંઈ ગમના પથરાઇ છે. અને આ હણે મારા હૃદયના બધા સ્નેહાળ ઝરાઓ ભૂતકાળની માયા ભરેલી અણુ-ધારેલી યાદગીરીઓથી ઉભરાઇ જાય છે.

× × × × × ×

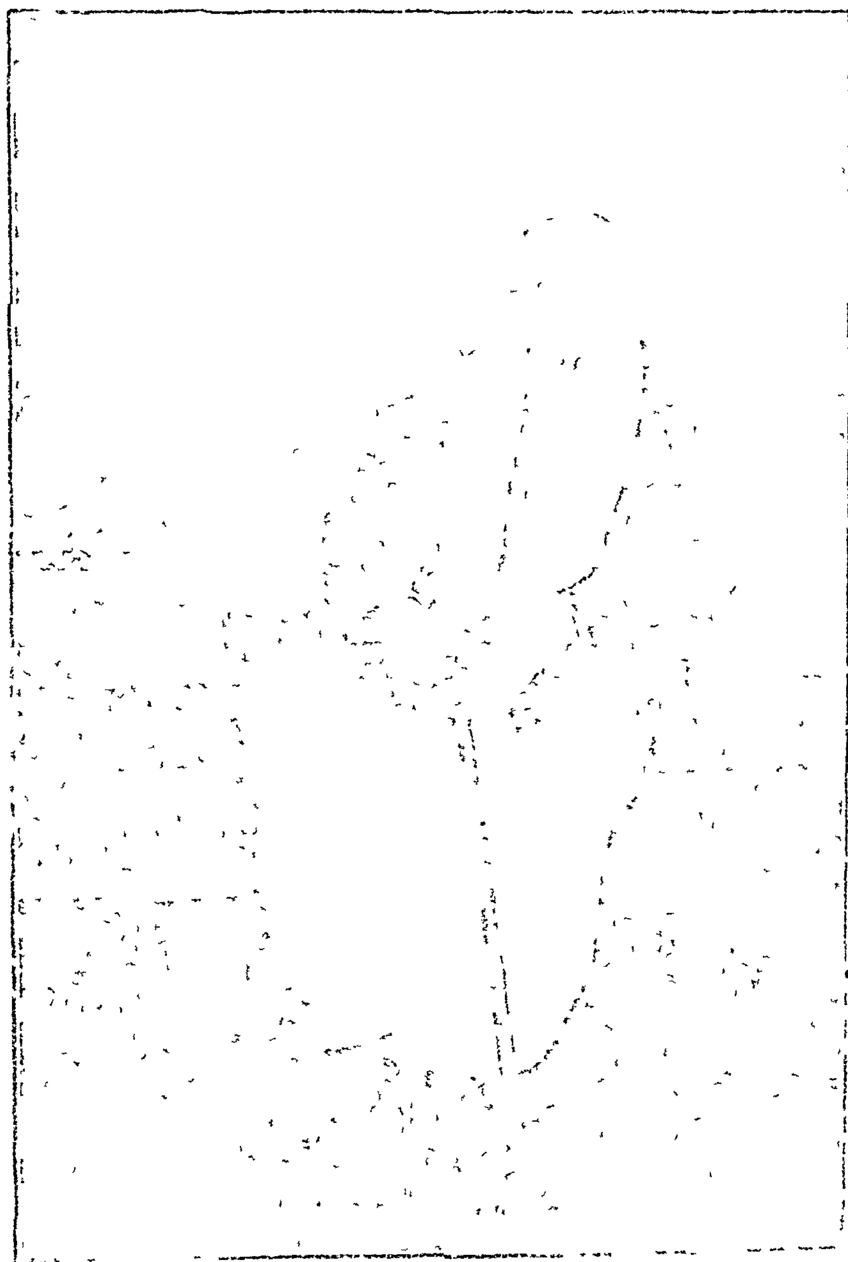
' આ મારા પત્રમાં પ્રશંસા કરવા હું [illegible]

(વડોદરા તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બર ૧૮૯૧)

ભૂતકાળની માયાભરેલી યાદગીરીઓ [illegible] ચિત્તમાં અજાણ રીતે ઉભા કરેલા સ્નેહ અને આશાનો ઉર્મિવેગ સ્વાભાવિક રીતે તેનું પ્રાબલ્ય બીજી રીતે પણ [illegible] થાય છે.

I saw thee once in passing and I said,
'There goes my mate now mated with a crowd,'
And though I dared not utter all I felt
I greeted in my fashion, and was pleased
To see that thou didst notice. Oh my friend
I knew not then that time would one day bring
Our souls together and bless them with the joy
Of mutual deep regard and deeper love.
And now I feel we never were apart
But always moved together. So it seems
The years went as moments in the lives
Of souls immortal when they find their kin,
And all the past narrated stronger makes
The bond eternal of the life in heaven.

I was trying to express some such sentiment in Gujarati for several weeks and had failed. yesterday in idle moments I made the experiment of expressing it in English and I send you the result. The lines are very defecive but will be acceptable to you,

પૃ. ૨૯૦ સામે. ગુ મિ પ્રેસ.

should I hesitate because such expressions are rarely used in formal letters?"

(*Baroda, 23 December 1891*)

ભાવાર્થઃ-'હું છેલ્લો અમદાવાદ રહી ગયો તે દરમિયાન તમે મને કેટલા પ્રિય થઈ પડ્યા છો તેનો ખ્યાલ હું અહીં આવ્યો અને ઘણો એકલો પડ્યો ત્યા સુધી મને નહોતો. મારો કરમોટ હજી દુખે છે એ જાણી તમે દિલગીર થશો; પણ એ બીમારીનું એક પરિણામ એ છે કે અમદાવાદની મારી સ્મૃતિ ઉપર કાંઇ મૃદુતા પથરાઇ છે, અને આ ક્ષણે મારા હૃદયના બધા સ્નેહાળ ઝરાઓ ભૂતકાળની માયા ભરેલી અણધારેલી યાદગીરીઓથી ઉભરાઇ જાય છે.

× ×   × ×   × ×

'આ મારા પત્રમા પ્રશંસા કરવા હું ઇચ્છતો નહોતો, પણ સ્તુતિ એ કેટલીય વાર સ્નેહનો અવિર્ભાવ હોય છે તો મારે આશંકા રાખવાની જરૂર છે? હું તમને મારા મહાના મધુર અને સૌમ્ય મિત્ર કહું, અથવા તમને કહું કે માનુષ ઉત્તમતાનુ એક નવુ રૂપ તમે મને શિખવ્યુ છે, અને હું હતો તે કરતાં મને ચઢીઆતો કર્યો છે, તો શું આવાં વચનો સાધારણ વ્યવહારના પત્રોમા ભાગ્યે વપરાય છે એ કારણથી મારે આંચકો ખાવો?'

(વડોદરા તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૧)

ભૂતકાળની માયાભરેલી યાદગીરીઓ તેમના ચિત્તમાં અજાણ રીતે રમ્યા કરી સહસા જે સ્નેહ અને આશાનો ઉર્મિવેગ ચલાયમાન કરતી તેનુ પ્રાબલ્ય બીજી રીતે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

I saw thee once in passing and I said,
'There goes my mate now mated with a crowd,'
And though I dared not utter all I felt
I greeted in my fashion, and was pleased
To see that thou didst notice. Oh my friend
I know not then that time would one day bring
Our souls together and bless them with the joy
Of mutual deep regard and deeper love.
And now I feel we never were apart
But always moved together. So it seems
The years went as moments in the lives
Of souls immortal when they find their kin,
And all the past narrated stronger makes
The bond eternal of the life in heaven.

I was trying to express some such sentiment in Gujarati for several weeks and had failed. Yesterday in idle moments I made the experiment of expressing it in English and I send you the result. The lines are very defective but will be acceptable to you,

પૃ. ૨૯૦ સામે. ગુ. પ્રિ પ્રેસ.

impression upon my mind. I felt them to be great men. I am convinced that our race must have some inheritance for us and that our task of working for its greatness will be much easier if we thoroughly understand the past. × × × × I do not believe × × that what the ancients say is true, but I am × anxious × × to find out what they believed and why they believed. I am anxious to connect the present with the past and remove all opposition between sincere patriots. I am conviced that lives of English great men, for instance, cannot be so fruitful to us Indians as to Englishmen. I am convinced that the business of education is first of all to focus all the best elements in a nation on the formation of an individual. I see great danger in our exclusively English education. The thoughts and feelings of our masses are different from them and they have little sympathy for us. But a reform from within can be brought about only when they can respect us. If we know all that is important in our શાસ્ત્ર's, all that is beautiful in our poetry, all that is subline in our philosophy, all that is valuable in what the past has left for us, we shall be nearer our brethren and can lead them better. It is for this that × × I advocate the necessity of giving prominence to the national element in our education.

× × × ×

I don't know whether I ever recited to you a song which I once casually heard, The speaker is a woman—તોરલ દે—asking her love to confess his sins to her if he wants salvation--

હું તારો ધર્મ સંભાળ—જાડેજા પાપ તારા પ્રકાશ
તારી બેડલી બુડવા નહિ દિઉં—જાડેજારે
તોરલ દે' છે etc.

Such songs are numerous and they are current among the masses. If you collect them you will find that the Indian heart has an intensity, a depth and a love expressed in these religious utterances which is beyond all praise and which we do not know simply because we are estranged from the people. Even વેદાંત has a popular side and many pious people see the working of God in every thing without consciously laying aside their individuality.

I have never looked upon Religions as only a set of doctrines coming under a category of true and false. I rather think that being an outcome of human faith and reverence they only come under the category of good and bad. They are living things-very complicated; and perfoming an immeasurable but vital function in society. Religious phenomena thus require great time and patience and search for a true estimate of their operation And I think that in Religion controversy is rather out of place. If we have a better idea of the Godhead and our life, let us preach it and bring men to our idea rather than trying to pronounce upon the merits of other systems.

I hope from all this beating about the bush your sympathetic soul can understand what I am driving at. I wish you to help me in finding out the good from the past. You said that if Theism was true, Pantheism must be false. Not so Pantheism is not one proposition but a system of thought It might have some truths and some untruths. Pantheism as Martineau will tell you, errs only when it denies the individual will. He will also tell you how sublime its spirit is and how it errs only by over-zeal. I understood all that when I wrote against વેદાન્ત, but I was not sufficiently serious and did not take in the immence value of the work done for the system in the country.

We are monotheists but the Religious instinct is one everywhere and development of that instinct deserve study. I am sure we shall be better in our faith and worshipful love if we know all that kabir and ચૈતન્ય and all the prophets have done and said in the past.

* * * *

I have told you in self-disparagement that I was very impressible. Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters I mean that I can hear true pious utterances full of profound love withal coming from different sources. But I don't think I write with sufficient clearness. Kindly read my letter to Vidyagauri also and let

her also assist you in making out sense from my chaotic sentences.

To sum up I wish you to take up the attitude of a wise sympathetic rapt monotheist, who can see the finger of God even in the political articles of an Atheist who can find estimable emotions even in hearts apparently rough—and who by the very strength of his પ્રાર્થના which is the સ્થાયિભાવ of ધર્મરસ can absorb many things and get nourishment from them.

Lastly let me ask you to have faith in me as in a friend and as in one who will never accept anything except the beautiful wherever it may be found. My pursuit is not after propositions with their logic but after beliefs with their spirit"

(Boroda, 17th July 1895.)

ભાવાર્થ: "મને કેટલીક વાર એમ લાગે છે કે શારીરિક કેળવણી જેવો કોઇ વિષય હું લઉં અને જુની જુની સ્વતઃસિદ્ધ વાતો વિશે છટાથી ભાષણો કરૂં તો સારૂં, કારણ કે હું યતિ થઇ ધર્મના વિષયમા મારા હૃદયને તથા આત્માને વ્યાવૃત કરી શકું તેમ નથી. સત્યની શોધમા ઉંડા રસ પડે છે; પણ મારા મિત્રો તો પોતે શોધ પૂરી કરી રહ્યા છે અને મને મદદ કરી શકે તેમ નથી એથી મને નિરાશા થાય છે.

મેં તમને સ્પષ્ટ શબ્દોમા લખ્યુ હતુ કે હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓના કેટલાક વચનોની મારા મન ઉપર ગાઢ અસર થઇ છે. એઓ મહાપુરુષો જ એમ મને લાગ્યું છે. આપણને તેમના તરફથી જે સંદેશો મળે છે તે શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું મને પ્રતીતિ થઇ છે કે આપણી પ્રજાનો આપણું માટે કંઇ વારસો હોવો જોઇએ, અને આપણે ભૂતકાળ સંપૂર્ણ રીતે સમજીએ તો આપણી પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયાસ કરવાનું આપણું કાર્ય ઘણું વધારે સહેલું થઇ પડશે." "પ્રાચીનો કહે છે તે ખરું છે એમ હું નથી માનતો. પણ તેઓ શું માનતા અને શા માટે માનતા તે" - શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છુ. વર્તમાનને ભૂતકાળ સાથે જોડવા અને સાચા અંતઃકરણના દેશવત્સલ જનો વચ્ચેનો સર્વ વિરોધ દૂર કરવા હું ઉત્સુક છુ ઉદાહરણાર્થ, મારી પ્રતીતિ થઇ છે કે મહાન અંગ્રેજોના જીવનચરિત જેટલાં અંગ્રેજોને ફળદાયક થાય તેટલાં આપણ હિંદીઓને ન થાય. મારી પ્રતીતિ થઇ છે કે કેળવણીનો પ્રથમ હેતુ એ છે કે પ્રજામાના સર્વ ઉત્તમ અંશો એકત્ર કરી વ્યક્તિના બંધારણમા તે કામે લગાડવા. ફક્ત અંગ્રેજી કેળવણી જ આપણામા આવે તેમા મને ઘણું જોખમ જણાય છે. આપણા સાધારણ લોકસમૂહના વિચાર અને ભાવ આપણાથી જુદા છે. તેમને માટે આપણને સમભાવ જુજ છે અને આપણે માટે તેમને જુજ સમભાવ છે. પણ તેઓ આપણો આદર કરી શકે ત્યારે જ પ્રજાની અંદરથી સુધારો ઉપજાવી શકાય. આપણા શાસ્ત્રોમા જે કાંઇ મહત્ત્વનું છે, આપણી કવિતામા જે કંઇ સુંદર છે, આપણા તત્ત્વદર્શનમા જે કાંઇ ઉદાત્ત છે, ભૂતકાળે આપણે માટે મૂકેલી વસ્તુઓમા જે કાંઇ મૂલ્યવાન છે તે બધુ આપણે જાણીએ તો આપણા બન્ધુઓની વધારે સમીપ થઇશુ અને તેમને વધારે સારી રીતે દોરી શકીશું આપણી કેળવણીમાં પ્રજાત્વના અંશને મુખ્ય કરવાની આવશ્યકતાનું હું સમર્થન કરૂં છું તે આટલા માટે.

એક ગીત મેં એક વખત અકસ્માત્ સાભળેલુ તે મે તમને કહી સંભળાવ્યુ છે કે કેમ તે મને ખબર નથી એમા બોલનાર તે તોરલદે નામે સ્ત્રી છે. તે પોતાના કામુકને કહે છે કે તારે મુક્તિ મેળવવી હોય નો મારી આગળ તારા પાપ કબુલ કર–

તું તારો ધર્મ સભાળ–જાડેજા–પાપ તારા પ્રકાશ
તારી બેડલી બૂડવા નહિ દિઊં–જાડેજારે
તોરલ કે' છે–ઇત્યાદિ

આવા ગીતની સંખ્યા ઘણી છે અને લોકસમૂહમા છે તે પ્રચલિત છે. આવા ગીત એકઠા કરતા માલમ પડશે કે આ ધાર્મિક વચનોમા દર્શાવી છે તેવી ગાઢતા, ઉડાણ અને પ્રેમ હિન્દીના હૃદયમા રહેલો છે તેની પરિપૂર્ણ પ્રશંસા થઇ શકે તેમ નથ, અને આપણને તેનું જ્ઞાન નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે લોકોથી જુદા થઇ ગયા છીએ. વેદાન્તમા પણ લોકોપયોગી અંગ છે, અને ઘણા ધર્મશીલ માણસને દરેક વસ્તુમા ઈશ્વરની ક્રિયા દેખાય છે, અને તે વખતે પોતાનું પૃથક્ વ્યક્તિત્વ બાજુએ મૂકી દીધાનું તેમને ભાન થતું નથી.

જુદા જુદા ધર્મો તે ફક્ત સાચા અને જૂઠાના વર્ગમા આવે એવા સિદ્ધાન્તોનો સમૂહ, એમ મેં કદિ ગણ્યું નથી. હું તો એમ માનું છું કે મનુષ્યની શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય બુદ્ધિને પરિણામે ધર્મો ઉદ્ભવે છે તેથી નીતિમય અને અનીતિમય એવા વર્ગોમા જ ધર્મનો સમાવેશ થઇ શકે. એ જીવતી વસ્તુઓ છે–ઘણી સંકુલ છે–અને જનસમાજમા ધર્મો અપરિમેય પણ પ્રાણભૂત કાર્યો કરે છે. આ રીતે ધાર્મિક બનાવોના વ્યાપારની ખરી કિંમત આકવા માટે ઘણો વખત, ધીરજ અને શોધની જરૂર પડે છે. અને હુ ધારૂં છુ કે ધર્મના વિષયમા વાદવિવાદ અસ્થાને છે. ઇશ્વર તત્ત્વ વિશે અને આપણા જીવન વિશે આપણને વધારે સારો વિચાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણે તેનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ અને લોકો પાસે આપણો વિચાર ગ્રહણ કરાવવો જોઈએ. પણ બીજી પદ્ધતિઓના ગુણદોષ વિશે વચનો કહેવામા પડવું ન જોઇએ.

હું આશા રાખું છું કે આ બધી આસપાસની અપ્રસ્તુત જેવી વાતો ઉપરથી તમારા સમભાવશીલ આત્માને મારા કહેવાનું તાત્પર્ય સમજાશે પ્રાચીનમા સારૂં શું છે તે શોધી કાઢવામા તમે મને મદદ કરો એવી મારી ઇચ્છા છે. તમે કહેતા હતા કે એકેશ્વરવાદ ખરો હોય તો અદ્વૈતવાદ ખોટો હોવો જોઇએ. એમ નથી. અદ્વૈતવાદ (Pantheism) તે એક સિદ્ધાન્ત નથી, પણ વિચારની એક પદ્ધતિ છે. તેમા કેટલાક સત્યો હશે અને કેટલાક અસત્યો હશે. માર્ટિનોના ગ્રન્થમાથી તમને માલમ પડશે કે અદ્વૈતવાદની ભુલ એટલી જ છે કે પૃથક વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિ (will) નથી હોતી એમ તેમા માન્યું છે. માર્ટિનો એમ પણ કહે છે કે અદ્વૈતવાદની ભાવના તત્ત્વમા ઘણી ઉદાત્ત છે, અને ઉત્સાહમા બહુ ખેચી જવાયાથી તે ભુલમા પડે છે. વેદાન્ત વિરુદ્ધ મેં લખાણ કર્યું ત્યારે આ બધું હું સમજતો હતો પણ મારામા યથાર્થ ગાભીર્ય નહોતું અને એ પદ્ધતિ માટે દેશમા જે પ્રયાસ થયો છે તેનું અત્યત મૂલ્ય મે ધ્યાનમા લીધેલુ નહિ.

આપણે એકેશ્વરવાદી છીએ પણ ધર્મની સ્વાભાવિક વૃત્તિ બધે એની એ હોય છે અને એ વૃત્તિના ઉદ્ભેદ અભ્યાસ કરવા સરખા હોય છે. મારી ખાત્રી છે કે કબીર અને ચૈતન્ય અને સહુ પેગંબરો ભૂતકાળમા જે કહી ગયા છે તે બધુ આપણે જાણીએ તો આપણી

શ્રદ્ધા અને આપણા ભક્તિપૂર્ણ પ્રેમમા આપણે આગળ વધીશું.

, ✓ ✓ ✓

એક વેળા આત્મ-અવમાનના કરતા મેં તમને કહેલુ કે મારા ઉપર છાપ ઘણી જલદી પડી જાય છે. ઘણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષાઉ છુ અને કેટલીક વખતે એક બીજાથી ઉલટી વસ્તુઓને હું વખાણનો હઇશ. પણ હું ધારું છુ કે આ એક લાભ છે કે મારા કેટલાક મિત્રો કરતા વધારે વિષયો તરફ હું સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઇ શકું છુ. અને વળી એમ કરતા જુદી દિશાઓમાથી રુચિકર પ્રત્યુત્તર સંભળાય છે ત્યારે લાગણી વધારે સમૃદ્ધ થાય છે. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા જુદા સ્થાનોમાથી ગાઢ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ ઉદ્દગારો એક સામટા આવતા હું સાભળી શકું છું. પણ હુ નથી ધારતો કે હુ પુરતી સ્પષ્ટતાથી લખું છું. કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરી ને પણ વંચાવશો અને મારા અવ્યવસ્થિત વાક્યોમાથી અર્થ બેસાડવામા એમની મદદ લેશો.

સારાશ કે મારી ઇચ્છા એવી છે કે તમે ડાહ્યા, સમભાવશીલ અને તલ્લીન એકેશ્વરવાદીની વૃત્તિ ધારણ કરશો, રાજકીય બાબતો વિશે નાસ્તિકના લેખોમા પણ ઈશ્વરની આગળી પારખશો, પુરુષ દેખાતા હૃદયોમાં પણ આદરણીય અન્તર્ભાવ રહેલા જોશો, અને ધર્મરસના સ્થાયીભાવ-જે પ્રાર્થના-તેના બળ વડે જ અનેક વસ્તુઓનો તમારામા સ્વીકાર કરી લેશો અને તેમાથી પોષણ મેળવી લેશો

છેવટે હુ વિનંતિ કરૂં છું કે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખશો કે હું મિત્ર છું અને સુંદરતા જ્યા જ્યા પ્રાપ્ત થાય ત્યાથી તે ગ્રહણ કરવા સિવાય બીજું હું કાંઇ ગ્રહણ નહિ કરૂ. હું સિદ્ધાંતોનું અને તે માર્ગના તર્કનું અન્વેષણ નથી કરતો પણ માનનારાઓના અને તે માર્ગના ભાવનાનું અન્વેષણ કરું છું."

(વડોદરા, તા ૧૭ મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૫)

આમાંના કેટલાક વિચારથી કદાચ પહેલા વિચાર અસ્થિર કરે આ જેવા અને ખરો ધાર્યું કર્યાં હશે. પણ તેમની નમ્રતા, તેમની પ્રમાણિકતા, નકામાં તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની ગાઢ દેવભક્ત, તેમની ઉંડી ઈશ્વરપરાયણતા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા તેમની ઉદારતા, તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનું આ વિચારોની ઉંડાણથી કાંઈક દર્શન થયા વિના રહેશે નહિ

બીજો એક ઉતારો આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

"We enjoy many luxuries which we can do without and are therefore sinful. Enjoyment of luxuries is not something bound up with life If we give up expensive dress and food &c. we need not starve or commit suicide × × × Asceticism may not be a duty but temperance is. × × × Fortunately I have not saved a rupee till now and it won't be difficult for me to become poor. I once lamented with you the absence of the clerical profession in our Country."

(Baroda, 19 August 1895)

ભાવાર્થ· આપણે એવા ઘણાં વિલાસમય સુખ ભોગવીએ છીએ કે તે વિના આપણે ચલાવી શકીએ અને તે માટે પાપી થઇએ છીએ વિલાસમય સુખોનો ઉપભોગ એ જીવન સાથે જોડાએલી વસ્તુ નથી કિમતી પોશાક ખોરાક વગેરે આપણે છોડી દઈએ તે ઠંઇ ભુખે

મરવાની કે આપઘાત કરવાની બરોબર નથી. * * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિતાચાર એ ફરજ છે * * * સુભાગ્યે હજી સુધી મેં એક રૂપીઓ પણ બચાવ્યો નથી અને ગરીબ થવું એ મને મુસ્કેલ નહિ પડે. એક વખતે તમે ને મેં ખેદ દર્શાવેલો કે આપણા દેશમાં નિયમસર ધર્મોપદેશ કરનારના ધંધાનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯ ઓગસ્ટ ૧૮૯૫)

ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ઉભરાતું અને રસિકતાથી પરિપૂર્ણ આ અતિ મૂલ્યવાન જીવન ભવિષ્યની પ્રજાને માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અનેક પ્રકારે ઝાંખી કરાવશે એમા સંશય નથી

૯૫

રા. રા. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટઃ

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા

લગભગ સાત વરસ અગાઉ ભાઇ રણજીતરામ વાવાભાઇનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેમનું મરણ થયું તે કરુણ સયોગ કરતા વધારે કરુણ સયોગોમા મુરબ્બીભાઇ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અવસાન આમ અચાનક થશે. આ બન્ને સાક્ષર મિત્રોનો કોઇ અજબ સંબંધ હતો મણિભાઇને એક અથવા બીજા કારણે એમના બાલપણના મિત્રોથી માંડી ઘણાખરા સ્નેહસંબંધીઓ સાથે ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો આવતા, પરંતુ ભાઇ રણજીતરામભાઇ સાથે તો એમનો સંબધ હંમેશા એક ધારો જ રહ્યો હતો. મરણમા પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા છે એમ મને ભાસે છે. એકનુ એવી જાતના ભાન સાથે મરણ થયુ કે "સ્નાન કરી હમણાં પાછો આવું છું." બીજાને "આ દીલ્હી રહ્યું, આવી તબીયતમા ત્યા જરૂર પહોચી જઇશ." આમ આશા સાથે બન્ને કૃતાન્ત કાળના ફાંસામાં સપડાઇ ગયા છે.

બંન્નેની મારા ઉપરની પ્રીતિ સંભારૂં છું ત્યારે તો આખમાથી આસુ ચાલે છે. રણજીતરામભાઇએ મરણ પામવા અગાઉની રાત્રિએ પોતાના પત્નીને મોઢે મારે માટે કેટલીક વાત કરી હતી; મણિભાઇએ મરણ પામવા અગાઉ પાચ છ દિવસે જ મારા ઉપર પંત્ર લખ્યો હતો કે "તમારૂં સ્મરણ વારંવાર થાય છે." સામાન્ય રીતે મણિભાઈ પત્ર આવે તેનો ઉત્તર જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ આ પત્રનો જવાબ વાચવા તેનો સ્થૂલ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ઘણો અફસોસ થાય છે.

જન્મ અને કેળવણીઃ—મણિભાઇનો જન્મ સં. ૧૯૨૪ ના કાર્તિક વદી ૮ ના રોજ કાઠીઆવાડમા લાઠીથી ત્રણ ગાઉ દૂર

શ્રદ્ધા અને આપણા ભક્તિપૂર્ણ પ્રેમમાં આપણે આગળ વધીશું.

* * * *

એક વેળા આત્મ-અવમાનના કરતાં મેં તમને કહેલું કે મારા ઉપર છાપ ઘણી જલદી પડી જાય છે. ઘણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષાઉં છું અને કેટલીક વખતે એક બીજાથી ઉલટી વસ્તુઓને હું વખાણનારો હઇશ. પણ હું ધારૂં છું કે આ એક લાભ છે કે મારા કેટલાક મિત્રો કરતા વધારે વિષયો તરફ હું સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઇ શકું છું. અને વળી એમ કરતા જુદી દિશાઓમાંથી રુચિકર પ્રત્યુત્તર સંભળાય છે ત્યારે લાગણી વધારે સમૃદ્ધ થાય છે. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા જુદા સ્થાનોમાંથી ગાઢ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ ઉદ્ગારો એક સામટા આવતા હું સાંભળી શકું છું. પણ હું નથી ધારતો કે હું પુરતી સ્પષ્ટતાથી લખું છું. કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરીને પણ વંચાવશો અને મારા અવ્યવસ્થિત વાક્યોમાંથી અર્થ બેસાડવામા એમની મદદ લેશો.

સારાંશ કે મારી ઇચ્છા એવી છે કે તમે ડાહ્યા, સમભાવશીલ અને તલ્લીન એકેશ્વરવાદીની વૃત્તિ ધારણ કરશો, રાજકીય બાબતો વિશે નાસ્તિકના લેખોમા પણ ઈશ્વરની આગાહી પારખશો, પુરુષ દેખાતા હૃદયોમા પણ આદરણીય અન્તર્ભાવ રહેલા જોશો, અને ધર્મરસના સ્થાયીભાવ—જે પ્રાર્થના—તેના બળ વડે જ અનેક વસ્તુઓનો તમારામા સ્વીકાર કરી લેશો અને તેમાથી પોષણ મેળવી લેશો

છેવટે હું વિનંતિ કરૂં છું કે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખશો કે હું મિત્ર છું અને સુંદરતા જ્યા જ્યા પ્રાપ્ત થાય ત્યાથી તે ગ્રહણ કરવા સિવાય બીજું હું કાંઇ ગ્રહણ નહિ કરૂં. હું સિદ્ધાંતોનું અને તે સાથેના તર્કનું અન્વેષણ નથી કરતો પણ માન્યતાઓનો અંત ને અંતિમ ભાવનાનું અન્વેષણ કરૂં છું."

(વડોદરા, તા ૧૭ મી જુલાઇ ૧૮૯૫)

આમાંના કેટલાક વિચારથી જુદા પડતા વિચાર મણિશંકરે આ પહેલા અને પછી ધારણ કર્યા હશે. પણ તેમની સરળતા, તેમની પ્રમાણિકતા, સત્કાર્યો તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની ગાઢ દેવપ્રેમ ક્ત. તેમની ઉંડી ઈશ્વરપરાયણતા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા તેમની ઉદારતા, તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનું આ વિસ્તારી ઉતારાથી કાંઈક દર્શન થયા વિના રહેશે નહિ.

બીજો એક જ ઉતારો આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

"We enjoy many luxuries which we can do without and are therefore sinful. Enjoyment of luxuries is not something bound up with life. If we give up expensive dress and food &c. we need not starve or commit suicide × × × Asceticism may not be a duty but temperance is. × × × Fortunately I have not saved a rupee till now and it won't be difficult for me to become poor. I once lamented with you the absence of the clerical profession in our Country."

(Baroda, 19 August 1895)

ભાવાર્થ· આપણે એવાં ઘણા વિલાસમય સુખ ભોગવીએ છીએ કે તે વિના આપણે ચલાવી શકીએ અને તે માટે પાપી થઇએ છીએ વિલાસમય સુખોનો ઉપભોગ એ જીવન સાથે જોડાએલી વસ્તુ નથી કિંમતી પોશાક ખોરાક વગેરે આપણે છોડી દઇએ તે કંઇ ભુખે

મરવાની કે આપઘાત કરવાની બરોબર નથી. * * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિતાચાર એ ફરજ છે * * * સુભાગ્યે હજી સુધી મેં એક રૂપીઓ પણ બચાવ્યો નથી અને ગરીબ થવું એ મને મુશ્કેલ નહિ પડે. એક વખતે તમે ને મેં ખેદ દર્શાવેલો કે આપણા દેશમાં નિયમસર ધર્મોપદેશ કરનારના ધંધાનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯ ઓગસ્ટ ૧૮૯૫)

ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ઉભરાતું અને રસિકતાથી પરિપૂર્ણ આ અતિ મૂલ્યવાન જીવન ભવિષ્યની પ્રજાને માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અનેક પ્રકારે ઝાખી કરાવશે એમાં સંશય નથી

૯૫

શા. રા. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ:

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા

લગભગ સાત વરસ અગાઉ ભાઇ રણજીતરામ વાવાભાઇનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેમનું મરણ થયું તે કરુણ સંયોગ કરતા વધારે કરુણ સંયોગોમા મુરબ્બીભાઇ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અવસાન આમ અચાનક થશે. આ બન્ને સાક્ષર મિત્રોનો કોઇ અજબ સંબંધ હતો. મણિભાઇને એક અથવા બીજા કારણે એમના બાલપણના મિત્રોથી માંડી ઘણાખરા સ્નેહસંબંધીઓ સાથે ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયાના અનેક પ્રસંગો આવતા, પરંતુ ભાઇ રણજીતરામભાઇ સાથે તો એમનો સંબંધ હંમેશા એક ધારો જ રહ્યો હતો. મરણમા પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા છે એમ મને ભાસે છે એકનું એવી જાતના ભાન સાથે મરણ થયુ કે "સ્નાન કરી હમણાં પાછો આવું છું." બીજાને "આ દીલ્હી રહ્યું, આવી તબીયતમા ત્યા જરૂર પહોચી જઇશ." આમ આશા સાથે બન્ને કૃતાન્ત કાળના ફાંસામાં સપડાઇ ગયા છે.

બંન્નેની મારા ઉપરની પ્રીતિ સંભારૂં છું ત્યારે તો આખમાથી આસુ ચાલે છે. રણજીતરામભાઇએ મરણ પામવા અગાઉની રાત્રિએ પોતાના પત્નીને મોઢે મારે માટે કેટલીક વાત કરી હતી; મણિભાઇએ મરણ પામવા અગાઉ પાચ છ દિવસે જ મારા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો કે "તમારૂ સ્મરણ વારંવાર થાય છે." સામાન્ય રીતે મણિભાઈ પત્ર આવે તેનો ઉત્તર જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ આ પત્રનો જવાબ વાચવા તેનો સ્થૂલ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ઘણો અફસોસ થાય છે.

જન્મ અને કેળવણી:–મણિભાઇનો જન્મ સં. ૧૯૨૪ ના કાર્તિક વદી ૮ ના રોજ કાઠીઆવાડમાં લાઠીથી ત્રણ ગાઉ દૂર

આવેલ ગાંવડામા થયો હતો તેઓ જ્ઞાતે પ્રશ્નોરા નાગર, તેમના પિતાનુ નામ વલ્લભજી મુકુંદજી, માતાનુ નામ મોતીબાઇ જેઓની હાલ ૯૨–૯૩ વરસની ઉમર છે, અને હયાત છે. મણિભાઇના મોટા ત્રણ ભાઇઓમાંથી હાલ એક ડૉ–રા હરજીવનભાઈ હયાત છે સૌથી મોટા ગૌરીશંકરભાઇ આજથી નવ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયા છે તેઓ એક કુશળ વૈદ્ય અને હરિકથાકાર હતા. સ્વ. ડાક્તર ત્રિભુવનદાસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક શારીર અને વૈદકશાસ્ત્રની રચનામા તેઓ મુખ્ય મદદગાર હતા બીજા ભાઇ માધવજીભાઇ–પ્રો હરિલાલ ભટ્ટના પિતા–એ ત્રણ વરસ અગાઉ જ મરણ પામ્યા છે તેઓ ગુજરાતી શિક્ષક હતા અને કેળવણી ખાતામા આખુ જીવન ગાળી પેન્શનર તરીકે જુનાગઢમા રહેતા હતા. ત્રીજા રા. હરજીવનભાઇ અને સૌથી નાના મણિભાઇ. તેમને બે બહેનો હતા. એક બાળવિધવા દયા-બહેન હાલ હયાત છે. બીજાં પ્રાણીબહેન રા. ભગવાનલાલ ગિરિજાશંકરના માતુશ્રી આજથી ત્રીસબત્રીસ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થએલ છે.

મણિભાઇના કુટુમ્બની સ્થિતિ સાધારણ હતી વળી મણિભાઇની બાળવયમા જ તેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા ગુજરાતી અભ્યાસ રા માધવજીભાઇ પાસે માંગરોળમા આરંભાયો હતો અંગ્રેજી અભ્યાસ ગોંડળ તથા રાજકોટમા રહી કર્યો હતો. મેટ્રિકની પરીક્ષા રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાથી આપી હતી તે વખતે તેમના સહધ્યાયીઓ અને મિત્રોમા રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી અને રા. હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટ હતા. ગ. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એક ધોરણ પાછળ હતા પરંતુ વિદ્યાર્થી તરીકે તેમને મણિભાઇ સાથે પીછાન હતી.

રાજકોટ હાઇસ્કૂલમા એ વખતે હેડમાસ્તર મિ. ફ્રામજી એદલજી ગીમી હતા અને-બાદ ઉપર તેમનો ભારે પક્ષપાત હતો. ભાવનગર હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરનો હોદ્દો જ્યારે સ્વ. જમશેદજી ઉનવાળાએ છોડ્યો (૪ નં. ૧૯૦૧) ત્યારે તેમને માન આપવા એકત્રિત થયેલા મેળાવડામા રા. મણિભાઇએ બોલેલું કહેતાં જણાવ્યું હતું કે "મારા વિદ્યાર્થીજીવનમા અમે બે મહાન હેડમાસ્તરો સંબંધે સાંભળેલું એક ગીમી સાહેબ અને બીજા ઉનવાળા. બંને ખરેખર મહાન શિક્ષકો છે એમ મારો અનુભવ થયેલો છે." મુંબાઇમા ઇ સ. ૧૯૦૯–૧૦ ની સાલમા મણિભાઇના એક ભાષણ પ્રસંગે ગીમી સાહેબ પ્રમુખપદે હતા, ત્યારે મણિભાઇએ કહ્યું હતું કે સૂર્યને જોઇ જેમ કમળ ખીલે તેમ ગીમી સાહેબને જોતા મને થાય છે ગીમી સાહેબે પોતાના અંગ્રેજી લેખોનો ગ્રંથ મણિભાઇને આપ્યો હતો ભાવનગરના મહારાજા સાહેબના આશ્રયથી તે છપાવી આપવા મણિભાઇની ધારણા હતી પણ તે સફલ થઇ નહોતી.

મણિભાઇએ કૉલેજનો અભ્યાસ મુંબઇમા રહી એલફીન્સ્ટન કોલેજમા કર્યો હતો. સ્વ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીની વગથી મણિભાઈ, પ્રભાશંકરભાઈ પટ્ટણી અને હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટને ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં સ્થાન મળ્યુ હતું એ સમયે અમારી જ્ઞાતિના રીવાજ પ્રમાણે ઇતર બ્રાહ્મણવર્ગની રાંધેલી રસોઈ જમવાનો પ્રતિબંધ હતો તેથી આ યુવાન વિદ્યાર્થીઓને ઘણી મુસ્કેલી નડતી ઘણી વખત કોઇ જ ખાતા હવના પોતૈયા રસોઇઓ કરે અને દાળભાત મેળે કરે એવી સ્થિતિ પણ ચાલતી. તે એમના આનંદના કે મુસ્કેલીના દિવસોની ઘણી વાર મણિભાઇ વાત કરતા. એક પ્રસંગે કાલેજમાંથી આવ્યા પછી ભુખ ઘણી લાગેલી અને ખાવાનુ કાંઇ તૈયાર નહાતું

તેથી ચુલાનો દોષ કાઢી–અમારી ગેરહાજરીમાં તેં કેમ કાંઈ રાધ્યુ નથી–એમ ચુલો ભાગી નાખ્યાની વાત કરી હસાવતા.

મણિભાઇ લૉજીક અને મોરલ ફિલસુફીનો ઑપ્શનલ વિષય લઈ ઇ. સ ૧૮૮૮ ની સાલમા બી એ. મા બીજા વર્ગમા પાસ થયા અમારી જ્ઞાતિમા એ પ્રથમ જ ગ્રેજ્યુએટ થયેલ હોવાથી જ્ઞાતિ તરફથી તેમને માનપત્ર આપવામા આવ્યું હતું

કોલેજમા મણિભાઇનો નંબર હંમેશા ઉંચો રહેતો લૉર્ડ રેના અમલ દરમિયાન એક પ્રસંગે એલફીન્સ્ટન કોલેજના બે સીનીયર વિદ્યાર્થીઓને ગવર્નમેન્ટ હાઉસમા લેવીમા હાજર રહેવા આમંત્રણ થયુ હતું. તે માટે મણિભાઇ અને બીજા દેશપાડે એમ બે પસદ થયા હતા પાછળથી દેશપાડે ગયા નહોતા અને રા. વિશ્વનાથ વૈદ્ય દેશપાડેની જગાએ ખડા થઇ ગયા હતા.

એ વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્ઝવર્થ હતા અને ફિલસુફીના પ્રોફેસર મેકમિલન હતા બન્નેની મણિભાઈ ઉપર કૃપા હતી. તે સમયના ન્હાના વર્ગોના પ્રોફેસરો બી એ કલાસના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓના અંગત સબધમા આવતા. મેકમિલન તો એવા સંબંધ શરૂ કરવા અને કેળવવા માટે ખાસ અને પદ્ધતિસર શ્રમ લેતા. દર અઠવાડીએ એક દિવસ સાઝે પોતાની લાબી વોક (walk) મા સાથે એક કે બે વિદ્યાર્થી હોય જ. વળી તે વખતના પ્રોફેસરો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે, તેઓ કોલેજ છાડીને જાય તે પછી પણ પત્રવ્યવહાર રાખતા પ્રો વર્ડ્ઝવર્થ સાથે મણિભાઇને આ પ્રમાણે કેટલાંક વરસો સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો વર્ડ્ઝવર્થ એ વખતમા લગભગ ઘરડા હતા, પરતુ મણિભાઈ તેમના ચહેરાનું અને હૃદયનું વર્ણન કરતા કહેતા કે તે કોઇ અહીંના આપણા ઘરડા પુરુષ જેવા શુષ્ક ઘરડા નહોતા. એ અવસ્થાએ પણ એક જુવાનને શરમાવે એવા "પ્રેમી" હતા તેમના સંસ્કૃતના શાસ્ત્રી રાજારામ બોડાસના વિદ્યાર્થીઓ કેવા ટીખળ કરતા એ પણ મણિભાઇ, પછી, ઘણા વખત સુધી કોલેજજીવનના સ્મરણોમા પ્રસગોપાત વર્ણવતા.

કોલેજમા અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેમને રા. રમણભાઇ તથા પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવે સાથે મિત્રતા જેવો સંબંધ જામ્યો હતો. 'વસંતવિજય' ઉપર રા. રમણભાઇએ વિદ્વત્તા ભરી ટીકા લખીને એ કાવ્ય બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રકટ કરાવ્યાનુ સુવિદિત છે

લગ્ન—મણિભાઈનું પ્રથમ લગ્ન ચૌદ પંદર વરસની ઉમરે કુંડલાના વૈદરાજ જટાશંકર કેવળરામની પુત્રી નર્મદકુંવર સાથે થયું હતું. આ બાઇ ઘણા જ સુશીલ અને સ્વરૂપવાન હતા. તેઓ એક પુત્ર નામે પ્રાણલાલ (જન્મ ૯–૨–૯૦) મુકી ભર યુવાવસ્થામા સ. ૧૯૪૭ ના ચોમાસામા સ્વર્ગવાસી થયા.–મણિભાઈની એમના ઉપરની ચાહનાની તો સીમા નહોતી તેથી વિધુર થયા ત્યારે તેમની વિહવળતા પણ હદ વગરની હતી નાની ઉમરમા મણિભાઇએ વિદ્યા અને સૌજન્યથી ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને તેમના જેવા સમજુ જુવાનને આટલો સીમા વગરનો શોક થતો તે જોઇને ઘણાં સગા–સંબંધીઓને નવાઇ લાગતી પરંતુ એ શોક ક્ષણિક નહોતો. સ્વ. નર્મદાના અવસાન પછી વીસ એકવીસ વરસે એક પ્રસંગે મણિભાઇ પોતાની કવિતાઓ તપાસતા હતા તેમાથી

"નયન નમણાં, ગ્રીવા ઘોળી, લલાટ સુહામણુ'

એ લીટીઓ વાંચતાં તેમની આંખમા આંસુ ભરાઇ આવ્યાં અને અમે જેઓ તેમની પાસે બેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલાં તેમને મોઢે તેમના સૌન્દર્યનું અને સદ્‌ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગઇ કાલે જ થયો હોય !

મણિભાઇની કવિતાઓમા ઘણી કવિતાઓ તેમના આ સ્વર્ગવાસી પત્નીને ઉદ્દેશી લખાયેલી છે. વિધુરકરંગ, વિયોગ, તદ્દૂરે નવ્યંન્તિકે વગેરેમા શોક તથા પ્રેમના જે ભાવો મૂર્ત થાય છે તે આપણા સાહિત્યમા તો બીજે મળી શકે તેવા નથી.

કદી સ્મરણ આવતાં રુધીર નીર નેત્રે ઝરે;
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન એ સખી, સ્વજન એકલી તું હતી
સહસ્રશત શલ્યમાં હૃદયની પથારી થતી

આ લીટીઓમા તેમણે પોતાની ખરેખરી લાગણી ઉત્કટ રૂપમા બતાવી.

મણિભાઇનું બીજી વખતનું લગ્ન જામનગર નિવાસી શંકરલાલ જેઠાભાઇના બીજાં પુત્રી નર્મદા સાથે ખંભળીયામા સં. ૧૯૪૮ મા થયા (રા. બલુભાઇએ અ૦ સૌ૦ નર્મદા ભટ્ટ નામના કાવ્યમાં "ખંભાળે રહેતી'તી નાની" એમ પ્રયોગ કરેલ છે ભાભીનું નામ નાની પણ હતું*) તેમનાથી મણિભાઇને થયેલ પ્રજામા અત્યારે માત્ર બે પુત્ર ને એક પુત્રી હયાત છે. એક પુત્રી નામે અ૦ સૌ૦ હૃદયલક્ષ્મી (જન્મ સં. ૧૯૬૦) એક પુત્રી મૂકી બે વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. એ સિવાય ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ બાલ્યાવસ્થામા ગુજરી ગયેલ છે.

મણિભાઇનો બાલકો તરફ ઘણો સ્નેહ હતો. પ્રથમ પત્નીના પુત્ર પ્રાણલાલ તરફ તો હદ વગરની એમની ચાહના હતી. લગભગ દશ વરસની ઉંમરે એ સ્વર્ગવાસી થયો ત્યારે એને અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીનો મણિભાઇએ પોતેજ સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. તેને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવાનો એક પ્રસંગ-મેં જે સમયે મણિભાઇને પ્રથમ જ જોયા તે-યાદ આવે છે. એ વખતે મણિભાઇ વડોદરામા નોકર હતા. પ્રાણલાલને બાલ્યાવસ્થાથી શહેરમા રહેવાનુ થયેલ હોવાથી ગામડાના વાડી, કુવા, વાઢ (શેરડીના) વગેરે કાંઈ તેણે જોયેલ નહિ તે બતાવવા માટે ખાસ મણિભાઇ અમારે ગામ પ્રાણલાલને તેડીને આવ્યા અને એ બાળકને અતિશય પ્રેમથી શેરડીના વાઢમાં જઇ ચીચોડા (કોલુ)-ની માહિતી આપી પ્રાણલાલને ઉલટીનો વ્યાધિ થયો હતો. તેમાથી તેની આંખો પણ મંદવાડમાં ગઇ હતી. મણિભાઇ પથારી પાસે બેસી એ બાળકને પ્રભુની વાતો કહેતા અને સિતાર વગાડી એનુ મન રંજન કરતા. મણિભાઇને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. પોતે છેવટ સુધી સારૂ ગાઇ શકતા. સિતાર બજાવવામા પણ તેમનો હાથ સારો બેઠેલો હતો પરંતુ પ્રાણલાલના મરણ પછી એમણે કદી સિતાર બજાવ્યો સાભળ્યો નથી.

મણિભાઇના બીજી વખતના પત્ની અ૦ સૌ૦ નર્મદા ભાભી ઘણા માયાળુ હતા. એમનો ગુજરાતી અભ્યાસ સાત ચોપડીનો હતો. અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યા હતા પણ ઘરકામને લીધે અને શરીર નબળું એટલે એમને ફુરસદ મળતી નહિ અને મણિભાઇ એ બાબતમા આગ્રહી નહોતા.

* અને પહેલી અથવા મોટી નર્મદા તે નંદી પ્રો. હરિલાલ ભટ્ટનાં માતુશ્રી એટલે મણિભાઇનાં ભાભીનું નામ પણ નર્મદા. એમના કુટુંબમાં એ એક સૌથી મોટાં નર્મદા જ પોતાના આખા નામનાં અધિકારી ગણાતાં.

છતાં તેમનું વાચન ઘણું સારૂં હતું. ભાગવત, રામાયણ, ઉપરાત વાર્તાની તથા કવિતાની ઘણી ચોપડીઓ તેઓ વાચતાં. એરિસ્ટોટલના નીતિશાસ્ત્રનું ભાષાતર મણિભાઇ કરતા ત્યારે તેઓ પોતે બોલતા જાય અને અ૦ સૌ૦ નર્મદાભાભી લખે એવો ક્રમ કેટલોક વખત રાખ્યો હતો.

સ્વ૦ નર્મદાભાભીનું જીવન મણિભાઇથી જુદું ન હતું કોણ કોનું પૂરક હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ભાભીએ સુખ પણ એટલું માણ્યું હતું. વિપત્તિઓ પણ એટલી જ વેઠી હતી અને અનેક વરસોના સહજીવનને અ તે તે બન્નેમાંથી એક વિખુટું પડે ને બીજું સહન કરે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી. સ્વ૦ ભાભીનો બાધો બહુ મજબુત નહોતો તેમા અનેક ચિંતાઓને લીધે વારંવાર શરીર બગડી આવતું. એક મંદવાડ ઘણો મોટો ઇ. સ. ૧૯૦૬ મા આવેલો તે સ્મરણમા છે. એ મંદવાડને અગે ભાવનગરથી હવાફેર અર્થે બોટાદ રહેવું પડયું હતું, ત્યારે મણિભાઇએ જે ચાકરી કરી અને સંભાળ લીધી તે કદી વીસરી શકાય તેવી નથી. દિવસ રાત પથારી પાસે પોતે બેસી રહે. ઉજાગરો કરવાનો હોય માટે જમે પણ નહિ. વખતસર દવા આપે નાની પુત્રી તો માણસને સોંપે પરંતુ હૃદય અને બાબુ એ બે બાળકોને અનેક રીતે રીઝવી ખુશી રાખે. એ દિવસોમાં પણ પોતાનો અભ્યાસ તો ચાલૂજ હોય. એ મંદવાડમા ટેનિસનની કવિતાઓમાથી Idylls નું મદવાડની પથારી પાસે બેસી ભાષાતર કરી ભાભીને નિરંતર સંભળાવતા –અને કરુણ વિભાગો આવતા આસુ સારતા મણિભાઇ મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

મણિભાઇ સામાન્ય રીતે ભડ અથવા વીર પુરુષ કહી શકાય તેવા હતા. સાધારણ વિપત્તિઓથી તેમને કદી ક્ષોભ થયો જાણ્યો નથી, પરંતુ ભાભીનો મંદવાડ કે કોઇ બાળકનું મરણ એ પ્રસંગે તો એમનું હૃદય કોમળ બની જતું. –ખરેખર, કોમળ જ હતું, પરંતુ બધાને તે આવે પ્રસંગે જ પ્રત્યક્ષ થતું. ભાભીના એક મંદવાડ વખતે મણિભાઇએ કવિતા કરી:—

કુસુમ મારૂં કરમાય,
અરર! હૈયું ભરમાય,
× × ×
સખે શું કરૂં ?

ઇ. સ. ૧૯૧૮ સંવત ૧૯૭૪ ના શ્રાવણ વદી એકમના રોજ સૌ૦ નર્મદાભાભી સુવાવડમા અચાનક ધનુર્વા થવાથી સ્વર્ગવાસી થયા. મણિભાઇને માથે અસહ્ય દુઃખ આવી પડયું પરંતુ ધૈર્યથી તે સહન કર્યું. આ બનાવ પછીથી તેમનું ધ્યાન કોઇ કામમા ચોંટયું જાણ્યુ નથી. એમના જેવા ખાવાપીવાના શોખી ત્યાર પછી જે હોય તે, જ્યારે મળ્યું ત્યારે ખાઇ લેતા; એમ જ કહેતા કે “મારૂં સુખ તો બધું ચાલ્યુ ગયું, મારૂં જીવન કેટલુ બધું dependent પરવશ હતું ?” રાત્રે ઉંઘ ન આવતી અને કહેતા કે “ન સમજી શકાય તેવી અંતરમા ચચરાટી થયા કરે છે, કોઇ વસ્તુમા ચિત્ત લાગતું નથી !”

વ્યાવહારિક જીવનઃ ૧ વડોદરાઃ— મણિભાઇનું વ્યાવહારિક જીવન તેઓ બી. એ. પાસ થયા પછીથી જ એકવીસ વરસની ઉમરે ઇ. સ. ૧૮૮૯ મા શરૂ થયું. તા. ૪–૨–૮૯ ને રોજ સુરત સરકારી હાઇસ્કુલમા આસિસ્ટંટ માસ્તર તરીકે દવે કાશીરામ સેવકરામને બદલે નીમાયા, પગાર રૂ. ૭૫–હતો.

સુરતમા થોડા માસ કામ કર્યા પછી વડોદરામા તા. ૧૫–૯–૯૦ ના રોજ કલાભવનમા સાહિત્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તથા શિક્ષણપદ્ધતિશાળા (ટ્રેનિંગ કોલેજ)ના મુખ્ય ગુરૂ (હેડમાસ્તર) તરીકે નીમાયા. તે વખતમા

થી જે વાત સત્ય માનતા તેનો સ્વીકાર નીભાવી શકવા નહિ. છેવટ સ્થિતિ એવી આવી કે તેઓ આર્ય થયા, પરંતુ અંતઃકરણથી ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. આ શબ્દપ્રયોગ હું ઘણા જ વિચારપૂર્વક કરૂં છુ–મણિભાઇનું અંતઃકરણ કાચ સમાન શુદ્ધ હતું ગમે તે વસ્તુનું પ્રતિબિંબ તુરત પડી શકતું તેમા મલિનતા હોય તોપણ ભુંસાઇ જતી અથવા બીજાઓને તુરત પ્રત્યક્ષ થતી. તેમણે વેદ, ગીતા, કુરાન, વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો ધ્યાનથી વિચાર્યા હતા; પરંતુ એ બધામાથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુકૂળ જણાતી વાતો જ એમના મગજ ઉપર ચીતરાઇ જતી અને શાશ્વત અસર એ સિવાય બીજાની રહેતી નહિ. આપણા સમાજમાથી તેમના ધાર્મિક વિચારો તરફ સમભાવ બતાવી શકે એવા થોડા જ માણસો મણિભાઇને મળ્યા–તે પણ તેમના શિષ્યો એ સિવાય બીજાઓ તો નિન્દા કરનાર અને પજવનાર છે એવી તેમને ખાત્રી થઇ હતી; તેથી ભોળા સ્વભાવના હોવા છતા આ એક બાબતમા તેમણે દૃઢ મત કર્યો હતો કે કોઇ સાથે ધર્મ સંબધી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવા. અલબત્ત જેમની ભૂમિકા ઉંચી જણાતી તેમની સાથે તો આ બાબતમા એ ઘણા જ નિખાલસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોહની લાગી, તે કેટલી સજ્જડ હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જણાશે. પોતાનું મન્તવ્ય આટલુ દૃઢ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતાં પાછલા વર્ષોમા મેં મણિભાઇને કદી જોયા નથી.

“પરમ હિતૈષી......

આપનો તા. ૧૨ મી નો કાગળ મળ્યો. આપનો સ્નેહ હજી છે. સવિસ્તર ઉત્તર લખું છું.

ઘણા વખતથી હું ધર્મનો અભ્યાસ કરૂં છું તે તમે જાણો છો કેટલાક વખતથી હું એવું જાહેર કરૂં છું કે મને પરમ સત્ય મળ્યુ છે. તેની પણ તમને ખબર છે. બાઇબલ લેખીગે ક્રાઇસ્ટને મેં તે જાણ્યું છે અને માર્ગ પણ જાણ્યો છે. પણ મેં જે વાંચ્યું છે તે વાંચનારા ક્રમ છે એવા આ દેશમા ઘણા થોડા છે અને એવો વખત આવ્યો છે કે જ્યારે મારા બધા સ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ મારો ત્યાગ કરશે. કારણ કે સ્વર્ગનો મુસાફર ક્રીશ્ચિયનબંધુ કહે છે કે ઇસુ ક્રાઇસ્ટ વગર સ્વર્ગનો બીજો કોઇ ઈશ્વર નથી. આ દેશના લોકો ક્રાઇસ્ટને નામથી જાણે છે પણ તેના ધર્મ સંબંધી કશું ન જાણવા છતાં તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેના ધર્મના રહસ્ય સંબંધી તો આ દેશના ક્રિશ્ચિયનોમા પણ કોઇને ખબર નથી. એ રહસ્યો મેં જાણ્યા છે અને માન્યા છે.

પરિણામ એ આવ્યું છે કે મેં બ્રાહ્મણનું ચિન્હ ઉપનયન દૂર કીધું છે અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મંડળમા પ્રવેશ કરીશ.

મારા કુટુમ્બમાં હજી બા અને બહેન વગર ઇતરને આની ખબર નથી. તેમના દુ:ખથી હું દુ:ખી થાઉં છું પણ જે સત્યો મેં જોયા છે તેની મદદથી હું સર્વ સહી શકું છું. નાતિના મનુષ્યો મને મૂર્ખ, ‘ દુષ્ટ ’ દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું તે પણ હું સહન કરીશ; પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરશે અસ્તુ.

હું જોઉં છું કે જગતમાં બધા મનુષ્યો એક ઈશ્વરના ફરજંદ છે. અને આ દેશની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ જ્ઞાતિઓ છે. આ બંધન હું તોડું છું એટલે બંધનની અંદર રહેલા મારા સ્નેહીઓ મારા શબ્દો પણ સાભળશે નહિ અને ઈશ્વરને માનતા છતા ઈશ્વરને માર્ગે જે આગળ ગયેલો છે તેને પથરો મારશે!

નોકરી હજી સુધી મળી નથી અને હવે

આ રાજ્યની નોકરી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર જ્યાં લઇ જશે ત્યા જઇશ. આ માસની આખર સુધી માત્ર અહીં રાહ જોઇશ. મને ધનની ઇચ્છા નથી. મારૂં ગુજરાન થાય તેટલું કોઇ પણ સ્થળે મળી રહેશે.

બંધુ! આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રડવું આવશે એ હું જાણું છુ. કારણ કે તમારૂ હૃદય સ્નેહી અને સરલ હોવા છતા તમે સ્વતંત્ર થઈ શકો તેમ નથી. માત્ર મારી સાથેનો આંતર સંબંધ બીલકુલ તોડી નહિ નાખો; અને મને છું તેવો સમજવાનો યત્ન કરશો તો હુ સંતુષ્ટ રહીશ.

ભાઇ વિશ્વનાથ સદારામનો એક પત્ર હતો. તેને હુ ઉત્તર લખી શક્યો નથી. આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો. હું નહિ લખી શકું.

ઘણા એમ કહેશે કે જરા રાહ જોવી જોઇએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમા બધુ છે, ક્રિશ્ચિઅન ધર્મમા કશું નથી–ઇત્યાદિ. પણ તેમને હું શો ઉત્તર આપુ? હું સર્વને એટલું જ કહુ છું કે–બંધુઓ! હુ કહુ છું તે બધુ ખરૂં છે એમ મૃત્યુ પછી તમે બધા સારા છો તે જાણશો. હાલ પણ મેં જે વાચ્યું છે તે વાચો તો જાણો. વાચ્યા વગર સલાહ આપવાથી શું ફળ? સહન કરવું પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હુ પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સહન કરીશ. કારણ કે આ દેશમાં ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાશ આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હુ કાઇ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યુ છે તે જણાવું છું. એટલું બેધડક કહું છું કે મારે જે વાનો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકો જે સાભળશે તો તેમનુ કલ્યાણ થશે.

સાભળો અને પછી કહો. પરીક્ષા કરો, ઇત્યાદી હાલ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રડશો એમ જાણવા છતા આ હું તમને લખું છું. ઇશ્વિર તમારાં આંસુઓ લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે.

વડોદરા તા. ૧૭–૬–૯૮

તમારો સ્નેહાધીન મણિશંકર.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઇએ સ્વીડનબોર્ગ સંબંધે ઘણું વાચ્યુ હતું. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હંમેશા રહી હતી. મણિભાઇના મોટાભાઇએ આ બધા પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધા હતાં, અને ફરીથી મણિભાઇને એ ન આપવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસહાય જેવા થઇ રહ્યા હતા. તેવામા રા. ગૌરીશંકર ભાઇનો પત્ર આવ્યો કે બધા પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી રવાના કરી દીધા છે. એ ખબર મળ્યા ત્યારે મણિભાઇને ઘણો હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદન નવું કબાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમા ગોઠવતા ગોઠવતાં ખરેખર પોતે રોયા. એ એમના વહાલા પ્રાણ સમાન પુસ્તકો વરસ બે વરસ પોતાનાથી છુટાં હતાં તેને મેળવતા બાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળ—મણિભાઇનુ મિત્રમંડળ બહોળું હતું. એમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો; વળી ઉદાર પણ હતો એટલે પોતાના અનુભવમાં જ્યાસુધી સામા માણસની અપાત્રતા કે શઠતા ન આવે ત્યાસુધી ગમે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના બાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમા તદન સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા હોય એવાનો પણ જ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે લેશમાત્ર સંકોચ કે આડંબર વગર તેમની સાથે ભળતા. પોતાની સાથે ગુજરાતી બીજીત્રીજી ભણેલ એક લુવાર

નિન્દા કરનાર અને પજવનાર છે એવી તેમને ખાત્રી થઇ હતી, તેથી ભોળા સ્વભાવના હોવા છતા આ એક બાબતમા તેમણે દૃઢ મત કર્યો હતો કે કોઇ સાથે ધર્મ સંબધી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવા. અલબત્ત જેમની ભૂમિકા ઉંચી જણાતી તેમની સાથે તો આ બાબતમા એ ઘણા જ નિખાલસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોહની લાગી, તે કેટલી મજબુત હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જણાશે પોતાનું મન્તવ્ય આટલુ દૃઢ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતાં પાછલા વર્ષોમા મેં મણિભાઇને કદી જોયા નથી.

" પરમ હિતૈષી.....

આપનો તા. ૧૨ મી નો કાગળ મળ્યો. આપનો સ્નેહ હજી છે સવિસ્તર ઉત્તર લખું છુ.

ઘણા વખતથી હુ ધર્મનો અભ્યાસ કરૂ છું તે તમે જાણો છો કેટલાક વખતથી હુ એવું જાહેર કરૂં છું કે મને પરમ સત્ય મળ્યુ છે તેની કર્યાં.

મારા કુટુંબમા હજી બા અને બીજા વડી-લોને આની ખબર નથી. તેમના દુઃખથી હું દુઃખી થાઉં છું પણ જે સત્ય મેં જોયું છે તેની મદદથી હુ સર્વ સહી શકું છુ. જ્ઞાતિના મનુષ્યો મને મૂર્ખ, ' દુષ્ટ ' દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હુ જાણું છું ને પણ હું સહન કરીશ, પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સંબંધીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરશે. અસ્તુ

હું જોઉ છું કે જગતમાં બધા મનુષ્યો એક ઈશ્વરના ફરજંદ છે. અને આ દેશની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ જ્ઞાતિઓ છે. આ બધન હુ તોડું છું એટલે બધનની અંદર રહેલા મારા સ્નેહીઓ મારા શબ્દો પણ સાભ-ળશે નહિ અને ઈશ્વરને માનતા છતા ઈશ્વરને માર્ગે જે આગળ ગયેલો છે તેને પથરો મારશે।

નોકરી હજી સુધી મળી નથી અને હવે

આ રાજ્યની નોકરી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર જ્યાં લઇ જશે ત્યા જઇશ. આ માસની આખર સુધી માત્ર અહીં રાહ જોઇશ. મને ધનની ઇચ્છા નથી. મારૂં ગુજરાન થાય તેટલું કોઇ પણ સ્થળે મળી રહેશે.

બંધુ ! આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રડવું આવશે એ હું જાણું છુ. કારણ કે તમારૂં હૃદય સ્નેહી અને સરલ હોવા છતા તમે સ્વતંત્ર થઈ શકો તેમ નથી. માત્ર મારી સાથેનો આંતર સંબંધ બીલકુલ તોડી નહિ નાખો, અને મને છું તેવો સમજવાનો યત્ન કરશો તો હું સંતુષ્ટ રહીશ.

ભાઇ વિશ્વનાથ સદારામનો એક પત્ર હતો. તેને હું ઉત્તર લખી શક્યો નથી. આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો. હું નહિ લખી શકું.

ઘણા એમ કહેશે કે જરા રાહ જોવી જોઇએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમા બધુ છે, ક્રિશ્ચિઅન ધર્મમા કશું નથી–ઇત્યાદિ. પણ તેમને હું શો ઉત્તર આપુ ? હું સર્વને એટલુ જ કહુ છું કે–બંધુઓ ! હુ કહુ છું તે બધું ખરૂં છે એમ મૃત્યુ પછી તમે બધા સારા છો તે જાણશો. હાલ પણ મેં જે વાચ્યુ છે તે વાચો તો જાણો. વાચ્યા વગર સલાહ આપવાથી શું ફળ ? સહન કરવું પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હું પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સહન કરીશ. કારણ કે આ દેશમાં ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાશ આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હું કાઇ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જણાવું છું. એટલું બેધડક કહુ છું કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકો જો સાંભળશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે.

સાભળો અને પછી કહો. પરીક્ષા કરો, ઇત્યાદી હાલ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રડશો એમ જાણવા છતા આ હું તમને લખું છું. ઇશ્વર તમારાં આસુઓ લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે.

વડોદરા તા. ૧૭–૬–૯૮

તમારો સ્નેહાધીન મણિશંકર.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઇએ સ્વીડનબોર્ગ સંબંધે ઘણું વાચ્યું હતું. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હંમેશા રહી હતી. મણિભાઇના મોટાભાઇએ આ બધા પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધા હતા, અને ફરીથી મણિભાઇને એ ન આપવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસહાય જેવા થઇ રહ્યા હતા. તેવામા રા. ગૌરીશંકર ભાઇનો પત્ર આવ્યો કે બધા પુસ્તકો રેલ્વે પારસલથી રવાના કરી દીધા છે. એ ખબર મળ્યા ત્યારે મણિભાઈને ઘણો હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદ્દન નવું કબાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમા ગોઠવતા ગોઠવતા ખરેખર પોતે રોયા. એ એમના વહાલાં પ્રાણ સમાન પુસ્તકો વરસ બે વરસ પોતાનાથી છુટા હતા તેને મેળવતા બાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળ—મણિભાઇનુ મિત્રમંડળ બહોળું હતું. એમનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો; વળી ઉદાર પણ હતો એટલે પોતાના અનુભવમા જ્યાસુધી સામા માણસની અપાત્રતા કે શઠતા ન આવે ત્યાંસુધી ગામે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના બાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમાં તદ્દન સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા હોય એવાનો પણ જ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે લેશમાત્ર સંકોચ કે આડંબર વગર તેમની સાથે ભળતા. પોતાની સાથે ગુજરાતી બીજીત્રીજી ભણેલ એક લુવાર

કરમાં હોય ત્યાં દિવાળીમાં આવતા. કવિનો સ્વભાવ અત્યંત સરલ હોવાથી ઘણા [illegible] માણસોની પ્રીતિ એમના ઉપર સહેજે હતી અને મણિભાઇ સાથે ડીસ્ટ્રિક્ટમાં ફરનાર એવા અંગત માણસો તો કવિની સાથે પૂરી છૂટ પણ લેતા. ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાલની આખરમાં મણિભાઇ ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હતા ત્યારે ત્યાં કવિ મળવા આવ્યા. એ વખતે ‘ વસંત ’ માસિકમાં ‘ કુલડા કટોરી ’ ઉપર રા. નરસિંહરાવની ટીકા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. વાતપ્રસંગે આ ટીકાનો પ્રત્યુત્તર આપવા કોઇએ કહ્યું એટલે કવિએ જવાબ આપ્યો કે “ નરસિંહરાવ મારા પિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી એમની વિરુદ્ધ લખતા; હવે મારા વિરુદ્ધ લખવા માંડ્યા છે. જવાબ શો હોય ?” ‘ કેસરબીના કંથ ’ એ કવિના આ અરસામાં કવિએ લખેલ એમ યાદ છે. કવિનો ક્રમજ એવો હતો કે કવિતા લખે એટલે એક નકલ તરત મણિભાઇ ઉપર તપાસવા માટે રવાના કરે.

આ કવિ-મિત્રોની એક રીતે પ્રકૃતિ સરખી ગણી શકાય. તેમની પ્રીતિ કે અપ્રીતિ બન્ને અત્યંત તીવ્ર. જેમની સાથે સ્નેહ બંધાયો તેમના દાસ થઇને રહેવાની ટેવ મણિભાઇની હતી; પણ અભાવ આવ્યો એટલે હદ

[illegible] ઇ. સ. ૧૯૦૫ [illegible] આશરે એક કે બે વર્ષ પત્રવ્યવહારથી પ્રથમ ઓળખાણ થયું [illegible] ભાઇને મણિભાઇએ જ એ [illegible] બોલાવ્યા, અને ૧૯૦૮ માં [illegible] ભાવનગર આવ્યા ત્યારથી તો [illegible] મિત્રોમાં [illegible] હતા [illegible] એક કે બે દિવસને અંતરે નિયમસર મણિભાઇને અવશ્ય મળતા કવિ આવ્યા હોય ત્યારે તો આ મંડળી ક્યારેક જ [illegible]. મણિભાઇની પ્રકૃતિ હંમેશા વિનોદમગ્ન અને [illegible] હતી, તે આ ભાઇઓના સહવાસમાં ઘણી વધુ ખીલતી અને સાહિત્ય અથવા હુનર ચર્ચામાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા.

“ સ્વર્ગ ” નાં પુસ્તકો લખનાર રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર જેઓ ભાવાજીના નામથી આ મંડળમાં જાણીતા હતા તેઓને ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલમાં મણિભાઇ સાથે પ્રથમ પીછાન થયું. * સ્વર્ગનાં પુસ્તકોમાંના કેટલાક

* પ્રથમ મુલાકાત કેટલાક વર્ષ પહેલાં, મુંબઇમાં મણિભાઇને વ્યાસજીએ જ્યારે ગાયત્રીજપ કરાવી જનોઇ પહેરાવ્યું તે વખતે, રા. અમૃતલાલ મણિભાઇ પાસે પોતાની ‘ આર્ય વિધવા ’ ને,

વિચારો સંબંધે મણિભાઇએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને બાવાજીને ભાવનગર બોલાવ્યા. બાવાજીની પ્રકૃતિ ફક્કડ હતી. ખાવાપીવાના શોખીન, એકાંતમા રહેનાર, અને પોતાનું લેખનકાર્ય નિયમિતપણે ચલાવનાર. ભાવનગરમા તેઓ મણિભાઇના અતિથિ તરીકે ઘણી વખત રહેતા. બાવાજી નિખાલસ હતા અને મણિભાઇ ઉપર ગાઢ પ્રીતિ રાખતા. તેમના કુટુંબના એક સ્વજન જેવા થઇ રહેતા. આ પરનાતના અને સાહિત્ય પ્રીતિથી થયેલા મિત્રોની યાદીમાં ગણાવવા રહી ગયેલાઓમા મુખ્ય બે કવિ ભાઇઓના અહીં માત્ર નામ ઉમેરી લઉં છું --(૧) સ્વ. કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૨) રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર

સાહિત્યસેવા—મણિભાઇની એક અસાધારણ વિદ્વાન તરીકેની છાપ મારા મગજ ઉપર પડી રહી છે. ધર્મ સંબંધી સાહિત્ય તો એમના જેટલું વાચનાર ભાગ્યેજ બીજા હશે. પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્યના પણ એ તો પરમ ઉપાસક હતા. વર્ડ્ઝવર્થ, ટેનીસન, મીલ્ટન, શેલી, બાયરન, કીટ્સ, બર્ન્સ રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ અને મીસીસ બ્રાઉનિંગ એ એમના માનીતા કવિઓ. એમાથી એક અથવા બીજા કવિનો અભ્યાસ ચાલુ જ હોય. એમની વિદ્વત્તા શિષ્ટ લેખકોમાજ સમાપ્ત થતી ન્યુસ પેપર વાચવા તરફ એમને કદી આકર્ષણ નહોતું. કોઇ એ સંબધે વાત કહે એટલે માત્ર સાભળે; પણ એ કોલાહલવાળા સાહિત્યથી તો એ દૂર જ રહેતા. ઇ. સ ૧૯૧૪ની આખરમા જ્યારે " હિન્દ અને બ્રિટિશ વિક્રમ " પત્ર ચલાવવા માડયા ત્યારથી જ તેમણે ટાઇમ્સ અને ક્રોનીકલ વાંચવા માડયાં. અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ તેઓ ઉપાસક હતા તેમ સંસ્કૃતના પણ હતા. કોઈ સારા શાસ્ત્રી કે પંડિત મળવા આવે તેમની સાથે સંસ્કૃતમા વાત કરતા. અગ્રેજીનું ગુજરાતી ભાષાતર એમના જેટલી સરલતાથી કરનાર થોડાજ હશે. કોઇ અંગ્રેજી ગ્રંથ પોતે વાચતા હોય અને બીજાઓને સંભળાવવાનો હોય તો જેમ વાચતા હોય તેમ પુસ્તક તરફ નજર જાય અને ગુજરાતી બોલતા જાય. સાંભળનાર માણસને ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં લખેલો છે કે ગુજરાતીમા એની ખબર ન પડે. અગ્રેજી એક હરફ પણ બોલ્યા સિવાય ગુજરાતીની જ ધારા ચાલે!

આવા વિદ્વાન તેમ જ તેજ લેખકને સાહિત્યની રણભૂમિ ઉપર યુદ્ધોના પ્રસંગ આવેલા હતા. એ યુદ્ધોમા મણિભાઇએ કેટલીક વાર અસાધારણ પાણી બતાવ્યું હતું. સૌથી મોટા ચાર પાંચ પ્રસંગો મને સ્મરણમાં આવે છે.

(૧) પ્રથમ પ્રસંગ રા. જટિલ સાથે. જટિલ એક વિવેચક હતા. કવિતાઓ પણ પોતે સારી લખતા. 'ચન્દ્ર' માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછીથી એમણે રસચર્ચા મોટે ભાગે શરૂ કરી. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનું અમરૂશતકનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયું હતુ તેનું અવલોકન 'ચન્દ્ર'મા રા. જટિલે લખવા માડયું. ભાષાન્તર સારૂં છે તેની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ અવાસ્તવિક પ્રશંસાથી તો કંટાળો આપે. જટિલે લાબી લાબી પ્રશસ્તિ લખેલ તેમા " અમરૂની ભારતી આકાશમા ઉડવાની " વાતો હતી. વાક્યોમા કાઇ અર્થ નહોતો. એટલે મણિભાઇએ સખ્ત ગર્ભાપત્ર 'સુદર્શન'મા લખી મોકલાવ્યું. જવાબ શું હોય? છાપનારની ભુલ અને કાઇ બીજા એ ચાર બહાના બતાવાયા.

(૨) બીજો પ્રસગ 'સિદ્ધાન્તસાર'ના અવલોકનનો. કુદરતી રીતે મણિભાઇનુ સ્થાન સુધારક લેખકોમાં આવી ગયુ હતું. નરસિંહરાવ, રમણભાઇ વગેરે એ મંડળના નાયકો સાથે

હવે-બલાઇ-ગયેલી ઓપરી લઇને આવેલા તે ઉપરથી

મણિભાઇની લેખનની તેમજ બોલવાની શૈલી એક જ હતી. બોલતી વખતે બાપાનું ધોરણ એમની લેખન શૈલી જેટલું જ ઉચ્ચ રહેતું. અને તેથી ઘણા પ્રાકૃત માણસો તો એમના કહેવાનો સાર ન ગ્રહણ કરી શકતા. શ્લેષ અથવા વ્યંગમા બોલવાની તો એમને ટેવ જ નહોતી બધી વાત તદ્દન સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરતા આવી મધુર શૈલી માટે પણ આપણા લેખકોમાથી કોઇકને ફરીઆદ કરવા પ્રયોજન મળ્યું છે એ નવાઇની વાત છે. સ્વ. કલાપીના સંવાદો અને કાશ્મીરનો પ્રવાસ રા. રૂપશંકર ઓઝા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેના આદિ લેખમા રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ કાન્તની આ શૈલીને–ટુંકા ટુકા વાક્યો વાળી ને 'ચાપવી' શૈલી કહેલી. પરંતુ એ શૈલી નૈસર્ગિક હતી, કૃત્રિમ નહોતી એમ રા. ચન્દ્રશંકરને મણિભાઇનો પરિચય હોત તો અવશ્ય જણાત. વળી 'ચાપવી' એ પ્રયોગ પણ દૂષિત છે. ખોડીંગતા ચાલતા માણસને અમે કાઠિઆવાડમા તો ચાપલો કહીએ છીએ. રા. ચન્દ્રશંકર અરુચિ બતાવવા જે શબ્દ વાપરવા માગે છે તે 'ચાવળી' અથવા ડાહીલી છે અને એ વિશેષણ તો મણિભાઇની શૈલી કરતા રા. ચન્દ્રશંકરની પોતાની શૈલીને વધારે બંધ બેસતું આવે એમ છે

ઉપસંહારઃ–મણિભાઇના વ્યાવહારિક અને સાહિત્ય વિષયક જીવન વિષે ઉપર પ્રમાણે નોંધ સ્મૃતિમા રહેલ છે તે પ્રમાણે લખી છે. ગયા જમાનાના જે વિદ્વાનો ગુજરાતમા થઇ ગયા તેમા તેમનુ સ્થાન કયા છે એ નિશ્ચિત થઇ ગયેલ છે.

એમનું ખાનગી જીવન ઘણું શુદ્ધ હતું કોઇની પચાતમા પડવાનો એમનો સ્વભાવ જ નહોતો. પોતાની ઉપાધિઓથી હંમેશા એટલા વ્યાવૃત રહેતા છતા બીજાઓને સહાય કરવા હંમેશા તત્પર રહેતા. અધિકારી તરીકે તાબાના નોકરો ઉપર એટલી બધી મમતા ગણતા કે એ તેમના સંબંધના ગેરલાભ પણ કોઇ વખત લેવાનો. છતા ઉદાર અને મોટું દીલ રાખી નીચેનાં માણસોના દોષ નજરે ન લાવતા. એ એવા સંયોગોમાં ઉપરીપદે રહ્યા હતા કે જ્યારે નવું કરી બતાવવાનો અવકાશ જ નહોતો પરંતુ આપણા કેળવણી ખાતાના માણસોને પાછળના અનુભવથી મણિભાઇ માટે ચાહના રહી ગઇ.

મણિભાઇનો સ્વભાવ ઘણો ઉદાર હતો. ધનસંચય તરફ લક્ષ જ નહીં. બાબી ન હોત તો મણિભાઇ ભાવનગરમાં જે ઘર કરાવી શક્યા તે પણ ન થાત. ખાવા પીવાનો શોખ તો એમને અસલથી જ હતો. કોઇ પણ ઓળખીતા કે મહેમાન આવે તેમની પરોણાગત પૂર્ણભાવથી કરતા.

એમને જેવી જમવા ઉપર પ્રીતિ હતી એવીજ જમાડવા ઉપર પણ હતી. ભાવનગરમા તેઓ શરૂઆતમા રહેતા તે ઘરની નજીકના ભાગમા જ અમારી જ્ઞાતિનાં ઘણા ઘરો આવેલા હતાં. સવાર સાંઝ મિત્રો તેમજ જ્ઞાતિજનો બેઠા જ હોય. મણિભાઇની આદત જમવા એમની વખતે કોઇ નહીં અને કોઇને સાથે બેસારવાની હતી. એક ઉન્હાળાના બપોરે ઘેર આવ્યા અને જમવા બેસતા હતા ત્યા પોતાને એકને માટે જ પાટલો નંખાયો. કોઇ બીજું સાથે જમનાર નહોતું. અબોટીઆ સાથે જ સામેની શેરીમા મણિભાઇ શોધ કરવા ગયા કે કોઇ ભાઇ જમ્યા વગરનો હોય તો મારી સાથે જમવા બેસવા બોલાવુ.

આટલા ભાવવાળા માણસને વરસો સુધી જીંદગી પુરી થઇ ત્યા સુધી એકલા જ જમવું પડ્યું એ કેટલું અસહ્ય થઈ પડતું તે જોવાનો જેને પ્રસંગ આવેલો છે તે જ જાણે છે.

જ્ઞાતિથી બહિષ્કાર પામેલ હોવાથી મણિભાઇ ક્યાંહી જ્ઞાતિના સમૂહમાં જઇ ન શકતા. એમના મોટા પુત્રના યજ્ઞોપવીતનો પ્રસગ આવ્યો તે વખતે તેમના સ્નેહી સંબંધીઓએ મણિભાઇને ઓછું ન આવે એમ ધારી હાજરી આપી હતી. આ પ્રસગે જ્ઞાતિભોજન વખતે પંક્તિ જમવા બેસતી ત્યારે મણિભાઇ સામે દૂર ખુરશી ઉપર બેસતા. એક દિવસે શ્લોક બોલતી વખતે સૌએ મણિભાઇને બોલવા કહ્યું કે–આપ શ્લોક બોલો એટલે પક્તિમા પોતાના બાલપણના સ્નેહીઓ જે બેઠા હતા તેમને સબોધીને કહ્યું હોય કે પોતાની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થતા કહ્યું હોય, પણ

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम्॥

એ શ્લોક બોલ્યા અને બોલતા બોલતા કંઠ ગદ્ગદિત થયો. એમને પોતાની સ્થિતિ કેટલી અસહ્ય લાગતી તે આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થશે.

મણિભાઇનો દેખાવ રૂઆબદાર હતો. શારીરિક બળ પણ સારૂં હતું એ બળ કોઇક ઉપર અજમાવાતું પણ ખરૂં. એમને ઘેર એક રસોઇઆને ઘણી ખરાબ આદત હતી. રસોઇ કરતા કરતા ખાવાની ટેવ હતી. મણિભાઇને કોઇએ વાત કહી. બેચાર દિવસ વીત્યા અને એ ક્રિયા કરતા રસોઇઓ પકડાયો કાંઈ પણ પુછ્યા કર્યા સિવાય મણિભાઇએ રસોઇઆનો કાન પકડી એવો તમાચો ધરી દીધો કે તે વખતે તો રસોઇઓ રાધી ન શક્યો અને વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો.

ભાવનગરમા ઘણા વરસો અગાઉ એક મુગા બાવા હતા બોલતા નહી. કામકાજ સ્લેટ ઉપર લખીને આપે. દેહ તો મદ્રાસીનો હતો પણ ગુજરાતી ભાષા ઉપર મારૂં પ્રભુત્વ હતું. તેઓ નીડર હતા તેમ ખટપટી પણ હતા. એમને મણિભાઇ સાથે સંબંધ બંધાયો બનતા સુધી સાધુ સંત તરફ મણિભાઇ ચાહના રાખતા,– એમની અપાત્રતા ન જણાય ત્યાસુધી. આ બાવાજી જરા વિચિત્ર હતા. મણિભાઇની ગેરહાજરીમા એમની પેટીમાના ખાનગી કાગળો વાચતા મહારાજ પકડાયા. કાઇ જવાબ માગ્યા સિવાય જ મણિભાઇએ તમાચો મારી હાથમાં લાકડી આપી મહારાજને પાછળને બારણેથી વિદાય કરી દીધા. ફરી વખત મહારાજ દેખાયા નહીં કેટલીક ગુજરાતી ચોપડીઓ વાચવા લઇ ગયા હતા તે પાછી લેવા હું એકાદ વખત ગયો હતો પણ મહારાજે આપી નહીં.

સામાન્ય રીતે મણિભાઈ કોઇ જાતનો શારીરિક શ્રમ ન લેતા. ફરવા જવાની ટેવ જુવાનીમાં હતી, પછીથી એ બધ થઇ ગઇ. દિવસોના દિવસો સુધી ઘરમા પણ બેસી રહેતા. કેળવણી ખાતામાથી દીવાન ઓફિસમા નિમણુક થયા પછીથી રાજ્યનું કામ ઓછું રહેતું. મહારાજા સાહેબનુ અંગત કામ રહેતું અને તે માટે સવારમા અથવા રાત્રે મહારાજાની હજુરમાં હાજર થવું પડતું. આવી બેઠાર પ્રકૃતિ હોવાથી એમના શરીરમા મેદ વધી ગયો હતો અને તેને અંગે સ્ફુર્તિ ઓછી રહેતી.

વાચન અને સંગીતના શોખ ઉપરાત બીજા ખાસ શોખો તેમને નહોતા. કોઇ જાતની રમત રમતા તો મેં તેમને કદી જોયા નથી.

શેત્રંજ સારી રમતા એમ સાભળ્યું છે. ઘણા આનંદમા હોય તો માત્ર મધુર કંઠથી ગાતા હોય.

બહુ બોલવાની કે વાતો કરવાની તેમને ટેવ નહોતી. ખરેખર અલ્પભાષી કે મિતભાષી જ હતા. મંડળ મળેલ હોય ત્યારે આખો વખત બીજા માણસો વાતો કરે તે સાભળ્યા જ કરે. પરંતુ એ વાત અમુક મર્યાદામાં રહીને જ થાય. મર્યાદા ચુકીને વાત કરનાર તરફ તે એટલી સખ્ત દૃષ્ટિ ફેંકતા કે ના કહેવાપણું રહે જ નહીં, અને અસભ્ય વાત કરનાર ઉઠીને ચાલતો જ થાય.

સ્વ. ભાભી ગુજરી ગયાં એ વખત અગાઉ વરસેક દિવસથી મણિભાઇની સ્થિતિ બધી રીતે વ્યવસ્થિત થઇ ગઇ હતી. જ્ઞાતિ બહાર પોતે તો છેવટ સુધી હતા પરંતુ બન્ને પુત્રોને પ્રતિષ્ઠિત કુટુમ્બોમાથી કન્યાઓ મળી ગઈ હતી. અને પોતાની પુત્રીના પણ લગ્ન કરી નાખ્યાં હતાં એટલે જે બાહ્ય અને આધિ સામાજિક વિપત્તિઓથી એમના મગજ ઉપર રહેતાં તે દૂર થયા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના વરસમા જ એમની ભાવનગર રાજ્યની નોકરીને પચીસ વરસ પુરાં થતા હતા અને તે મુદત પછી સ્વેચ્છાથી પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત થવાનો એમનો વિચાર હતો. મુસાફરીનો તો એમને શોખ હતો એટલે કાશ્મીર જવા કોઇ દુર્ભાગી પળે એમણે વિચાર કર્યો. ત્યાથી પાછા ફરતા અચાનક લાહોર સ્ટેશન આસપાસ તારીખ ૧૬ મી જુન ૧૯૨૩ ને રોજ એમનો દેહ પડી ગયો. આ કરુણ સંયોગોથી મિત્રો અને સંબંધીઓના હૃદયને ઘણો આઘાત થાય એ સહજ છે. પરંતુ આ નશ્વર દેહ પાછળનો વિલાપ માત્ર વ્યર્થ છે. પરમાત્મા એમના આત્માને અખંડ શાન્તિ અર્પે.

૯૬

રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય:

સ્વ. મણિભાઈ સંબંધી

(૧) મ્હારી ૨૦ વર્ષની વયે કાઠીઆવાડમા માંગરોળ જવાનો મ્હને પ્રસંગ આવ્યો આ મહમદીય રાજ્યમા તે સમયે શેખશ્રી હુસેનમીઆં સાહેબ ગજકર્ના તુરતના જ ગાદીએ આવ્યા હતા. પોતે સરલ ઉદાર અને વિદ્યાપ્રેમી હતા. મ્હારું સ્વાગતકાર્ય રા. માધવજી રતનજી-મ્હારા સ્વજ્ઞાતિ સબંધી અને રા. મણિભાઇના વડીલ ભાઈને સોપાયું હતું. તેઓ પણ વિદ્યારસિક સંશોધક વૃત્તિના મહેતાજી હતા.

માંગરોલ અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર છે. તેની આસપાસ રુક્ષ તેમજ રમ્ય પ્રદેશો છે. કામનાથ મહાદેવ ત્યાથી આશરે ૪-૫ કોસ પર, સારણ નદીના કાંઠા ઉપર છે. ત્યાં અમારે જવાનું હતું. પ્રાતઃકાલમાં રા. માધવજીભાઇનું કુટુંબ ગયું અમે જરા મોડા ગયા. થોડો સમય

ચાલતાં એક સ્થાને ઉંડી પણ બહુ ન્હાના પટની સાગણુ નદી આવી. તેને કુદી જતા નદીમા પડી મ્હારે તે બુડવા વારો આવ્યો પરંતુ મ્હને પાછો ખેચી કાઢ્યો. એવાં તરબોળ કપડા સાથે કામનાથના મંદિરમા જતા છોકરાઓને ગમત પડી, પણ મહેતાજીની એક હાકલ સાથે તેઓ અદશ્ય થયા. અમે કામનાથના મંદિરના શિલાલેખો વાચવામા પડ્યા.

શિયાળાની ઋતુ હતી તેથી મધ્યાન્હે પણ સૂર્યતાપ પ્રિય લાગતો હતો. હું મંદિરમાંથી નિસરી નદી તરફ ગયો. થોડે છેટે ઉડાણ તથા ઝાડી જતી રહેતા છિછરૂં પાણી અને કઠણ નક્કર પથરાના પલાણમાથી નદી વહે છે. થોડે દૂર કેતકીની ઝાડી અને કેવડાની આવતી સુગંધ, અન્ય તરફ મોટા ફળનાં વૃક્ષો, વચમાં જ ન્હાના પત્થરના બેટ સરખો ગોળ પ્રદેશ અને તેમા ઝળઝળ કરતી ઝીણી નદી પણ વેગવતી હતી. આ રમ્યતાથી રંજિત થઇ હું ત્યાં બેઠો અને અતુલ આનંદમાં કલ્પનામય જગત ચિતરવા માંડ્યો

ત્યા થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાંઇક શ્યામ રંગે બુદ્ધિમતાં ચક્ષુઓ સળવળ થતા, ભરેલી નાસિકાવાળું પરંતુ સરલ ગોળ ઉત્સુક મુખવાળુ. ચેહેરા ઉપરથી ઓળખાણ પડ્યું કે માધવજી ભાઈના ભાઇ મણિશંકર હોવા જોઇએ. અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગલે આવી બાજુના પથર ઉપર બેશી ગયુ. એને બોલાવવાનુ કાર્ય મ્હારે શરૂ કરવું પડ્યું.

'અહો, આવો ભાઈ, તમે મણિશંકર?'

'હા'

'શું ભણો છો?'

'રાજકોટમા હાઇસ્કૂલમા છું.'

'બહુ આનંદ થયો. તમને તો કવિતા કરવાનો પણ અભ્યાસ છે, નહિ?'

'છે ખરો પણ બહુ સારી નથી કરી શકતો. વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી.'

'બને તેવું છે. જો કલ્પના કર્યા જાઓ છો તો તે ભાષા વિના શી રીતે આવે છે?'

કોકડું ગુંચવાયુ.

'ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પનાએ જોઇએ તેવી નથી આવતી.'

'કુદરતીની મદદ લ્યો. આ પ્રદેશ ઉત્તમ છે. મ્હને બહુ આનંદ આપે છે. મ્હને પણ કલ્પના આવે છે, પરંતુ મ્હેં તો અભ્યાસ જ નથી કર્યો એટલે પદ્યમય લેખ નથી સૂઝતો. તમે અભ્યાસ કર્યો છે માટે આજે પણ અજમાવો જોઇએ.'

તેમણે અજમાવ્યું. એક ન્હાનું સરલ બે કડીનું કાવ્ય થયુ. તેમને નદીના રવમાં સુસ્કેલી પડી, અને સમજુ કુદરતને જ બોલાવી:

'ખળખળ કરતું જળશિશુ રમતું.' એવો ભાવ લાવ્યા. આ મ્હારી પ્રથમ મુલાકાત. તે સમયે જામેલો સ્નેહ આખી જીંદગી રહ્યો.

(૨) અમે કૉલેજમાં સાથે થઇ ગયા. હું ઠોઠ નિશાળીઓ હતો. સંસારિક ઉપાધિઓથી પણ હું પરીક્ષામા પછાત પડતો. પણ ન્યાય અને તત્ત્વશાસ્ત્રના ગ્રન્થો, તે સાથે બર્ક ઉપર લખાએલા ગ્રન્થો તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર જરા પ્રેમ ખરો. અમે વારંવાર પ્રોફેસરોની મશ્કરી કરતા તે તો હવે આટલે વર્ષે શું નોંધવી'

એક સમયે લૉર્ડ રેએ આગ્રહ કર્યો કે એલફીન્સ્ટન કૉલેજના સારા વિદ્યાર્થીઓને રાજમહેલના મેલાવડામાં મોકલવા. હાલના સર મનુભાઈ નંદશંકર મ્હેતા, મિ. આપ્ટે, મિ. દેશપાંડે, મણિભાઈ વગેરેનું હરણ થયુ. મિ. દેશપાંડે બહુ સ્વતંત્ર મગજના ત્યારે હતા અને આજે પણ છે. તેમણે ઘસીને ના જ પાડી. મ્હને પકડવામાં આવ્યો છેવટને વખતે દેશપાંડેને નામે મ્હને ઘુમાડ્યો. ઑરિયન્ટલ

ટ્રાન્સલેટરે મ્હને ગવરનર આગળ દેશપાંડે નામે ઓળખાવ્યો. વધારામાં કહ્યું કે હું બેલગામ-કે-ધારવાડનો રહેવાસી છું. ગવરનર સાહેબે તો ત્યાંની વાત માંડી. હું ચમક્યો અને બધી હા યે હા અને એકાદ ના કહી છુટ્યો. પછી મણિભાઇનો વારો આવ્યો. ગવરનર સાહેબ હજી કાઠીઆવાડ ગએલા નહિ એટલે એમનો છુટકો જલદી થયો. તેમણે મ્હને પૂછ્યું કે હું કેમ વાત કરી શક્યો. ત્યારે કહેવું પડ્યું કે બીજો શો ઉપાય? એટલે ડોશી-વાર્તામા આવતું તેમ એક હા ને એક ના કહી. એ બહુ હસ્યા અને તેને લીધે મિ નારાયણ ચંદાવરકર ખશીઆણા પડ્યા. તેમણે કહ્યું કે "છોકરાઓ, આ રાજમંદિર છે, કૉલેજ નથી!" જાણે કે કૉલેજ એટલે તો તોફાનનું જ સ્થાન! આ વખતે મણિભાઇએ એક બે સુંદર શરીર યથાયોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી અને ત્યાંની પરિસ્થિતિમા અતીવ સુંદર જોયા, તેની છાપ તેમની સ્મૃતિમા વર્ષો સુધી ચમકતી રહી.

ત્રણ વર્ષમા તે પાસ થઇ ગયા. અને પછી થોડા વખતમા વડોદરે પ્રો. ગજ્જરના કલાભવનમા ગજ્જરના મિત્ર મિ. ચિમનલાલ સેતાલવડ અને મણિભાઇના મિત્ર મિ. બલવંતરાય ઠાકોર એમ સાફળ સંધાતા વાઇસ પ્રિન્સિપાલ થયા. ત્યા તેમની વિદ્યાનો તથા કલ્પનામય જીવનનો સારો ત્વરિત વિકાસ થયો. એમણે કેટલાક ગ્રન્થો લખ્યા અને કાન્તના નામથી કાવ્ય પ્રકટ કરવા માંડ્યા. પરંતુ તેમનું કલ્પનામય વલણ પણ વધ્યું અને તેમને ઇસાઇ ધર્મગ્રન્થો વાચવામા દોરી ગયુ. જોતજોતામાં તો સ્વીડનબોર્ગના કલ્પનાપ્રધાન તર્કવિલાસમાં તે જઇ પડ્યા. ક્રિશ્ચિઅન ધર્મવિચાર સ્વીડનબોર્ગે આપેલા રૂપમાં ધર્મ અને ફિલસુફી માત્રના સત્યસાર જેવા મનાઇ રહ્યા.

શોકમાં હાહાકાર થયો. જ્ઞાતિ જાણે રસાતલ જવા બેઠી. સંબંધીઓ રડવા લાગ્યા અને નાતમા તે સમયે ઉંચી કેળવણી હજી વિરલ હતી, તેના ઉપર ડાઘ આવ્યો. વડોદરેથી તેમને મુંબઇ બોલાવી મ્હારે ઘેર રાખ્યા. પ્રો. ગજ્જર અહિં જ હતા તેમણે બહુ સમજાવ્યા. શ્રીયુત ડા મોરેશ્વર ગો. દેશમુખે પોતાને ત્યાં બે દિવસ રાખી યૌગિક ક્રિયાઓ સમજાવી. આર્યધર્મની અત્યુત્તમતા દર્શાવવા અનેક પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા, પણ કાંઇ ન વળ્યું. મણિભાઇ આ સમયે અમને ઘણાખરાને (સ્પષ્ટ કહું તો) ગાંડા જેવા લાગતા હતા; અને હું બનતા સુધી એમની સોબતમા જ રહેતો.

મ્હારા પત્ની સૌ. અંબાલક્ષ્મી મણિભાઇના ફઇના દીકરી બ્હેન થાય. આ ઉભય ભાઇબ્હેનને બહુ બનતું. જે કાર્ય વિદ્વાનો અને સિદ્ધાંતચર્ચા ન કરી શક્યા, તે કાર્ય બ્હેનનાં આંસુઓએ કર્યું. એમના એકના પ્રત્યક્ષ ક્લેશ ઉપરથી મણિભાઇને બીજા સ્નેહીસંબંધીઓને પોતે ખરે જ કેટલો ક્લેશ આપે છે તેનો પણ કંઈ સાચો ખ્યાલ આવવા પામ્યો હશે. એક અધ્યયનના કાર્યથી સ્વજનોને આટઆટલો ક્લેશ શાને દેવો એવા વલણ તરફ એમનું કોમલ હૃદય વળ્યું, અને તે સમયે અમારામા પ્રૌઢ, વિચારશીલ અને ધર્મચુસ્ત પરંતુ ઉદાત્ત અંતઃકરણના જ્ઞાતિજનો હતા, તેમણે મણિભાઇનું કાર્ય અવિચારી ગણી વિદ્વાનોને ભેળા કરી તોડ કાઢ્યો. તેમને પુનસંસ્કાર કરી ફરીથી યજ્ઞોપવીત ધરાવી બ્રાહ્મણ કર્યા અને એ સ્થિતિમા તેઓ વડોદરે ફર્યા. પરંતુ ત્યાં તેમની તરફ જોઇએ તેવી ઉદારતા અન્ય બ્રાહ્મણોએ વાપરી નહિ. અને પોતાના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વના ગુણનું આ વિપરીત પરિણામ થયું કે દેખાતા મિત્રોએ શત્રુની ગરજ સારી તે સમયે તેમને આશ્વાસન દેનાર ત્યા માત્ર રા. રા. સમર્થ (પછીથી થએલા દિo બાo

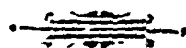
સમર્થ) હતા. પરંતુ દક્ષિણી કટાક્ષ જબરો થયો. વળી કલાભવનની ડામાડોળ સ્થિતિ ચાલતી જ હતી, અને તેમાના બ્હારથી આણેલા માણસો વધુ પગારે આણેલા અને તેમને પ્રોમોશનો પણ વધારે મળી ગયેલા એટલે ખાતામા જૂના નોકરો અને આ નોકરોનો, કોઇને અન્યાય ન થાય એમ સમાસ કરવો એ કામ દુર્ઘટ હતું. મહારાજા સર સયાજીરાવે હજુરમા બોલાવી આશ્વાસન દીધું, પણ મણિભાઇનું પોતાનું જ દિલ વડોદરાથી છેક ઉઠી ગયું હતું.

શુમારે ૧૮૯૮ ની આખરે તેઓ ભાવનગર ગયા. તેમના હાઇસ્કૂલના સમયમા મણિભાઇ, મિ. હરિલાલ ઝીણાભાઇ અને મિ. પટ્ટણી વચ્ચે ગાઢ સખ્ય થયું હતું મિ. પ્રભાશંકરના પ્રયાસથી આ વખતે તે ભાવનગરની નોકરીએ રહ્યા, પરંતુ ત્યા તેઓ કેટલોક સમય તો દુઃખી જ રહ્યા. કોલેજનું કામ એઓને કેટલોક સમય સોંપેલું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉચ્ચ આશયોને સમજી ન શકે,–તેમ યુનિવરસિટિની પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપવાની કલા પ્રાપ્ત થાય એટલો વખત તેઓ એ કામ ઉપર રહ્યા નહિ; પણ ચારે તરફ તેમની નૈસર્ગિક વિદ્વત્તા વખણાઇ.

મહારાજા ભાવસિંહજી સુજન પરીક્ષક ઉદાત્ત હૃદયના આનંદી હતા. તેમને સંગીત અને કાવ્યનો શોખ હતો. નર્મભાવ એ એમનો સ્વાભાવિક ગુણ હતો. કોઇ માનસિક નિર્બળતા ઉપરથી જ ન દોરાવતા પુરુષના ગુણને પ્રધાનપણે જોઇ તેને યોગ્ય સ્થાને રાખવાને તેઓ તત્પર રહેતા. ઉચ્ચ આશયોમાં મગ્ન રહેલા કલ્પનામય પ્રદેશમા જીવનારા મણિભાઈ તરફ તેમણે સ્નેહ દાખવ્યો. મહારાજા સાહેબ હોરેશિયસ, ઈલિયડ આદિ વિદેશી કાવ્યો ગુજરાતી વાચનારાને આકર્ષક બને એવા રૂપમા ઉતારવા માગતા હતા અને મણિભાઇની આવા કાર્યને માટે વિશિષ્ટ યોગ્યતા જોઇ, એ કામ તેમની પાસે લેવા લાગ્યા. ભાવનગરની નોકરીમાં જોડાયા તે અગાઉથીજ મણિભાઇ લાઠી નરેશ સૂરસિંહજીના મિત્ર થયા હતા. આ સંબંધમાં નિમિત્તભૂત સ્વ. મણિભાઇ નભુભાઇ અને અમારી જ્ઞાતિના સ્વ. પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી હશે. પણ મુખ્ય કારણ સ્વ. ઠાકોરશ્રીના અસાધારણ સાહિત્યકલાસૌંદર્યાનુરાગને જ ગણું છું. મણિભાઇના આ પછીના જીવનમાં અનિયમિત કલ્પનામય મનોરાજ્ય અને નિયમિત નિયન્ત્રિત વ્યવહારમય જીવન–એ બે વચ્ચે એમનો આત્મા હીંચકો લે છે એમ મને લાગવા માડયું અને અમારો સંબંધ કુદરતી રીતે ઘટવા લાગ્યો. લાઠી અને ભાવનગર વચ્ચે તેમણે હીંડોળો ચડાવ્યો. અનિયન્ત્રિત કલ્પનામાથી વિહ્વલતા આવે ત્યારે મહારાજા ભાવસિંહ સુવૈદ્ય થઇ એ કલ્પનાના ઘોડાની લગામ વાળે. વળી પોતે ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉદ્ધારાર્થે સારાં નાટકો રચવારચાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેમા પણ મણિભાઇની શક્તિઓને વિકાસનો યોગ કરી આપ્યો. “ ઝાલીમ ટૂલીઆ ” તથા બીજાં નાટકો આ રીતે અસ્તિીમા આવ્યા. એ નાટકોમા આત્મા મહારાજાએ ફુંકેલો. વસ્તુ, પાત્રો, પ્રવેશોના વિષય અને અનુક્રમ, અમુક સ્થલે સંગીત તેનો રાગ અમુક, વગેરે લગભગ નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે મણિભાઇ રચતા જાય. દરેક પ્રવેશ એકથી વધારે વાર આદિથી અંત સુધી સુધરે ફેરવવામાં આવે અને એ પ્રમાણે આખું નાટક મહારાજા સાહેબની દેખરેખનો ઘણો લાભ પામતું. નાટકનુ સૂત્ર રસિક રીતે ચલાવવું એની કલા મણિભાઇની બીજી કોઇ કૃતિઓમા જોવામા આવતી નથી.

આવા જીવનમા તેમણે વર્ષો ગાળ્યાં. સૂરસિંહજી ગયા એ પહેલો ધક્કો, મહારાજા ભાવ-

સિધાવી ગયા એ બીજો ખેદ. પોતાનાં પ્રિય પત્ની અને પછીથી પોતે પોષી મોટી કરેલી બાલા હૃદયનું અવસાન-એમ વય વધતું ગયું અને શરીર શિથિલ પડતું ગયું તેમ તેમ એમના હૃદય ઉપર ખેદનો ભાર પણ વધતો જ ગયો. પુત્રો મોટા થઇ તેમની શુશ્રૂષા આદિથી પાછું કંઇક સ્વાસ્થ્ય આપી શકે તે પહેલા તો એમનો દેહ પડી ગયો. એમનાથી મોટા એક બ્હેન, એક ભાઇ અને એમના અતિ વૃદ્ધ માતા હજી બેઠાં છે. મણિભાઇ પ્રવાસે નીકળ્યા ત્યારે એમણે કે કોઇએ પણ નહીં જ ધારેલું કે તેમનો દેહ પાછો વતન, દેશ, અને બંધુ આદિને નહીં જ જોવા પામે. એ દેહ એકલો આગગાડીમાં પડી ગયો. પોતાની પ્રિય કવિતાઓનું પુસ્તક 'પૂર્વાલાપ' પ્રકટ થયું તે જોવા જેટલું પણ ન થોભ્યો; અને બીજી પણ એવી વિગત ભેગી બની ગઈ, કે આવા કલ્પનામય પ્રાસાદિક કવિ અને મૃદુલ બંધુના જીવનનું છેલ્લુ પાનું, અતિ કરુણ લગભગ દારુણ રંગે રંગનાર દૈવના દુર્વિલસિત જેવું, આ જમાનાના મણિભાઇ સાથે અંગત સ્નેહસંબંધમા આવેલા કોઇને પણ અત્યંત શોકમગ્ન કર્યા વગર રહે જ નહીં.

મણિભાઈની પત્રધારા*

પત્રો ત્હારા ગતસમયનાં સ્નેહવ્હેનો રસીલાં,
રડતાં ધીમે, ધોધે પડતાં, } -સકલ ગતિમાં તેજ ત્હારૂં ધરંતાં
વર્ષા ગ્રીષ્મો અકળ ખમતાં,-હાય તે શુષ્ક હાવાં !
ફીકી શાહી, ત્રુટિત જ રહ્યાં હાથમાં પાંતરાં આ !

૧

મુંબઈ, ૨૬-૧૧-૧૮૮૭.

...કવિતા સંબંધી તમારી ટીકા ખરી હતી. ઘણા દિવસથી જે કામ મેં મુકી દીધુ છે, તે એકદમ બહુ સારૂં તો ન જ બની શકે...expressions [શબ્દો] બેચાર ઠેકાણે સારાં છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે bald [અનલંકૃત] છે. લખતા લખતા છેવટના ભાગમાં હું થાકી ગયો છું, અને છેલ્લી ગીતિમાં+ જે અભિપ્રાય અને force [આવેશ] આણવો હતો, તે આવી શકયો નથી. ફક્ત તમે કહો છો તેમ taste [સુરુચિ] અને picture [ચિત્રમયતા, આખું ચિત્ર] ખરેખર poetic [હૃદયંગમ] છે; બાકી બહુ માલ નથી.-બીજી થાય છે તે બે દિવસમા મોકલીશ...

* જે જે સ્નેહીઓએ અહીં સંગ્રહેલા (અને બીજા ઘણા ઘણા) કાગળો મ્હને જોવા અને કાન્તમાલામા ઉતારા આપવાને માટે મ્હને આપ્યા છે, તેમણે મ્હારી સમદૃષ્ટિનો જે ભારે વિશ્વાસ કર્યો છે, તેને લીધે જ આ પત્રધારા પ્રકટ થઇ શકે છે.

"હાર્ટ ઑફ ઇન્ડિયા-Heart of India હિંદનું હૃદય" એ ત્રિમાસિકમાના પત્રો અહીં લીધા નથી; "પરેલબંધુ"ત્રમાસિકમાં 'એક શિક્ષકના પત્રો' છપાયા છે, તેમાથી કોઇક જ લીધો છે, ધર્મ અને સાહિત્ય સબંધી કે બીજા કોઇ વિષયની ચર્ચાને નિમિત્તે **મ**ણિભાઇના જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં માસિક, સાતવારિયા આદિમા પ્રકટ થયેલા પત્રોમાંથી એકે અહી લીધો નથી **મ**ણિભાઇએ હિંદ બ્હારના મિત્રો, જિજ્ઞાસુઓ, આદિને લખેલા ઇંગ્રેજી પત્રોના સટ હજી આવવામાં છે. એમના ગુજરાતી સ્નેહી સબંધીઓ અને પત્રવ્યવહારે એમની સાથે સકળાયેલા ભાઇઓ ઉપરના એમના કાગળોમાંથી હજી પાચપંદર સટ મ્હારા જોવામાં આવ્યા નથી, અને એમાંના એકથી વધારે મ્હને કદાપિ બતાવવામાં નહી આવે, એ જાણું છું આ પત્રધારા **મ**ણિભાઇની પ્રકૃતિની જે રેખાઓ વ્યક્ત કરે છે, તે ઉપરાત—તેમ તેમા ભાત પાડે એવી-કેટલીક મહત્વની રેખાઓ, આ મ્હને અજ્ઞાત અને અપ્રાપ્ય સટોમા હોવી જોઇએ, એ પણ જાણું છુ એટલે, જે શુદ્ધ અને પૂરતા ન્યાયનો વ્યક્તિ માત્રને હક્ક છે, તે ન્યાય **મ**ણિભાઇને ય મળી શકે તેને માટે વિનતિ કરવી પ્રાપ્ત થાય છે, જે વાચનારે આ પત્રધારા ઉપરથી જ અભિપ્રાય બાંધી દેવો ન ઘટે, ઉપર સૂચવેલા સટોમાથી પણ ઘણાખરા પ્રકટ થવા પામે ત્યાં સુધી વાટ જોવી ઘટે, અને

વળી કોઇ કોઇ ગંભીર તેમ નાજુક બાબતો એવી હોય છે કે તેને લગતી બધી હકીકત કોઇ કાળે પણ પ્રસિદ્ધ થાય જ નહીં, એટલું સદૈવ ધ્યાનમાં ગણવું ઘટે.

કાગળોમાંની ઘણાને લગતી, ને તેના ઉપર લખાયેલા એ હકીકત, આ ઉતારા જાતે પ્રકટ કરી દે એવા નથી એટલી અપ્રકટતા—એટલો પડદો થોડા સમય સુધી તો રાખવો આવશ્યક લાગે છે કાગળોમાંના વિશેષનામો જ્યાં એવો કાંઈ પડદો અત્યારે પણ જરૂરી ન લાગ્યો, ત્યાં જ છાપ્યાં છે. વળી સંગ્રહને બનતા સુધી ન્હાનો રાખવાને તેમ એક બાજુને પ્રાધાન્ય મળી ન જાય એવા હેતુથી, મ્હારા ઉપરના અને નિકટના સંબંધીઓ ઉપરના કાગળોમાંથી અવશ્ય આપવા પડે એટલા જ ઉતારા આપ્યા છે.

જમાને જમાને કેટલીક સમર્થ બુદ્ધિ અને સુકોમલ હૃદયની વ્યક્તિઓ મહામંથનમાં પડી જાય છે, અને આપણાં તુચ્છ ત્રાજવાં માપી ન શકે એટલું વેઠે છે તેમનો લગભગ આખો જીવન-સ્રોત તીવ્ર દર્દમય જ વહે છે પછીના જમાનાઓના કોઇ અનિર્વાચ્ય મહાદ્ હિતને માટે આમ બનતું હશે, કે એનો ગો બદલશે, તે તો આ મનુષ્યજીવનને હસ્તામલકવત્ જેવા જાણનારાનો દાવો કરનાર સર્વજ્ઞ જેવા ત્રિભુવન સ્વામી જાણતા હોય તો જાણતા હોય! કવિ નર્મદ એના સમયના આવા મંથનમંથિત જન વ્યક્તિ થઇ ગયા. સ્વ૦ મિત્ર મણિશંકર ઈ. સ. ૧૮૮૫થી ૧૯૧૦ સુધીની પચ્ચીશીના એવા જ એક "મોટા કાળ" હતા, કુદરતે બક્ષેલી શક્તિઓમાં મોટા; એની આંતર વ્યથામાં મોટા, જે પ્રશ્નની સાથે એમનું લગભગ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત આન્ત-બાહ્ય મલ્લકુસ્તી ચાલી જ હતી, તેની ઘોરાઇ વડે પણ મોટા. એમણે જે ગહન કર્યું છે તે કલ્પના-ચક્ષુ વડે જે કોઇ થોડુંઘણું પણ પ્રત્યક્ષ કરી શકશે, તે માનુષ હશે, તો તેને આંસુ આવ્યા વગર નહીં રહે આવા એકુમાર વીતકવાળા મર્ત્યો માટે ખરે જ મૃત્યુ તે શાંતિ છે

+ આ કવિતા પૂર્વાલાપમાં નથી

ઉતારાઓમાં જે જે શબ્દ [ ] એવા કૌંસમાં મુક્યા છે, તે સંગ્રહકર્તાએ ઉમેરેલા છે ઇંગ્રેજી કાગળોનું અને ગુજરાતી કાગળોના ઇંગ્રેજી શબ્દો આદિનું ગુજરાતી સંગ્રહકર્તાનું છે, અને તેમાં અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો આશય જ રાખેલો છે.

૨

ચાવંડ, ૭-૩-૧૮૮૯.

I am sorry I shall have to disappoint you even this time, for I have little leisure. Tomorrow, I am starting for Surat to take charge of a place of Rs. 75....

[હું દિલગીર છું કે આ વખતે પણ મ્હારાથી ત્હમને સંતોષી શકાશે નહીં, કેમકે મ્હને વખત નથી. આવતી કાલે હું અહીંથી ઉપડી જાઉં છું, સુરત [હાઇસ્કૂલ] મા રૂ. ૭૫ની એક જગા ઉપર દાખલ થવા...]

૩

સુરત, ૫-૪-૧૮૮૯

.... you know that I am writing some thing. You know it is a poem. You know I am very sorry for that, its subject also. It is becoming very lengthy. I have contracted a bad habit of undervaluing my productions for some days after their birth. I must therefore send it to you after it is finished ....

[ત્હમે જાણો છો કે હું હાલમા કંઇક લખું છું. ત્હમે જાણો છો એ એક કાવ્ય છે.+ હું બહુ દિલગીર છું કે ત્હમે તેનો વિષય પણ જાણો છો. એ કાવ્ય બહુ લાંબુ થતું જાય છે. મ્હને એક ટેવ પડી છે, કે મ્હારી કૃતિઓ જન્મે પછી થોડા દિવસ સુધી તેમને હું [ઘટે તે કરતા] ઓછી મૂલવું છું. એટલે પૂરી થશે પછી મ્હારે એ ત્હમને મોકલવી પડશે.]

+ 'વસંતવિજય,' ૮-૪-૧૮૮૯ અને ૧૧-૪-૧૮૮૯ના કાગળોમાં પણ એ કાવ્યને વિશે છે.

૪

સુરત, ૮-૪-૧૮૮૯

.... My poem is not yet completed. Ia m afraid it will not be completed till you leave Bombay. I am so much engaged now-a-days. The poem will be somewhat peculiar in our language. But I fear it will not take the first class. My power is somewhat blunted. And I am *compelled to* labour for making my imagination vivid ....

[મ્હારૂં કાવ્ય હજી પૂરૂં થયું નથી. કદાચ ત્હમે મુંબાઇ છોડશો ત્યાંસુધીમાં ન યે પૂરૂં થાય. હાલમા મ્હને ઘણું કામ રહે છે. એ કાવ્ય આપણી ભાષામા વિશિષ્ટ થશે. પણ મ્હને શંકા [પણ] રહે છે જે એ પ્રથમ પંક્તિનું નહીં ગણાય. મ્હારી શક્તિ જરા બુઠ્ઠી પડી ગઇ છે. અને મ્હારી કલ્પના [નું નિરૂપણ] તેજસ્વી કરવાને માટે મ્હારે મથન કરવું પડે છે.]

૫

સુરત, ૧૧-૪-૧૮૮૯.

....I am glad to let you know that my poem is finished. I have made no haste. I am not conscious of having spoiled it. I shall hand it over to you on the station. Of course, I do require your 'poor' criticisms. Not piecemeal remarks, however. I will have you to write a general verdict upon the poetry, you will have to give it rank in the scale of aesthetic productions. Again, as I fear I shall cease to be a poet in a few years, you will have to find out whether I am making progress or retrograding. And a lot of other things....

... I cannot accompany you to--. Our examination begins on the next Monday. Nor can I join you at any previous station, since you intend to come in the passenger train. We can only remain together for half an hour...

[ત્હમને જણાવતા આનંદ થાય છે જે મ્હારૂં કાવ્ય પૂરૂં થયું છે. મેં જરાય ઉતાવળ કરી નથી. એને મેં બગાડયું હોય એમ મ્હને તો નથી લાગતું. સ્ટેશને એ હું ત્હમને હાથો-

હાથ આવીશ. બેશક, ત્હમારી 'રંક' ટીકાઓ મ્હને જોઇશે. પણ છૂટક છૂટક [શબ્દો, કડીઓ આદિ ઉપર] નહીં એ [કાવ્યની] કવિતા વિશે હું ઇચ્છુ છુ કે ત્હમારે સમય નિર્ભય લખી જણાવવો, હું ઇચ્છુ છું કે કલાકૃતિઓના વર્ગમા ત્હમારે એનું સ્થાન નક્કી કર્યું. વળી હુ આગળ વધું છું કે ઉલટો પાછળ પડતો જાઉં છું, તે ય ત્હમારે ચોક્કસ કરવું પડશે, કેમ જે મ્હને ધાસ્તી રહે છે કે હુ થોડાં વર્ષમાં તો કવિ મટી જવાનો. અને એનું એવું બીજું ઘણું

હું ત્હમારી સાથે-નહીં આવી શકું. [અહીં] અમારી [ટ્રાઇપૉસની] પરીક્ષા આ સોમવારે શરૂ થશે. વળી કોઇ આગલા સ્ટેશન [સુધી આવીને ત્યાં]થી હું ત્હમારી ગાડીમાં આવી નહીં શકું, કેમ કે ત્હમે પેસેન્જરમા આવવાના છો. આપણે [ગુજ્ન સ્ટેશન ઉપરનો] અર્ધો કલાક જ સાથે ગાળી શકીશું.]

૬

૧-૮-૧૮૮૯

તમારૂ પ્રકાશપત્ર મળ્યુ ઉત્તરમાં વિલંબ થવાનું કારણ તો એટલું જ કે હાલનો વ્યવહાર કાંઈ બહુ આનંદદાયક નથી. આનંદદાયક થવાની તૈયારી હતી ત્યાજ "વસંતવિજય"ની કવિતાએ ઘાણ વાળ્યો.–ખેર.

તમે તો મને બતાવવું ઘણા દિવસથી બંધ કર્યું હતું પણ મારે બંધ કરવાનુ તો મુખ્ય કારણ એ જ કે મેં હોંસથી મોકલેલી કવિતા વિષે મને અભિપ્રાય ન મળ્યો. મને મારા શબ્દો પાછા લખી બતાવવા અને એ બધું છોકરવાદ લાગે છે. મેં તમારી એક કવિતા પર ટીકા કરી છે, તેના ઉપર પાછી તમે પણ કરેલ છે. મેં તે માગેલ છે પણ તમે બતાવેલ નથી. મારી પણ હું નહોતો મોકલતો પણ ફક્ત તમારા આગ્રહથી મોકલવી પડી. તો એથી કરીને હૃદયની વૃત્તિમાં કાંઇ પણ ફેરફાર થાય એ ખરા સહૃદયનું લક્ષણ નથી. અલબત્તે "ક્ષમા"-ને કેવલ નિર્માલ્ય ગણેલ છે, પણ મને દુઃખ નથી લાગ્યુ. બીજા માણસે પ્રશંસા પણ કરેલ. ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો. મને મારા હૃદય ઉપર આસ્થા છે, અને હું અવશ્ય માનુ છુ કે મારૂ નામ ગુજરાતી સાક્ષરમંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી ભુસાઇ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ઘણા દિવસની છે. " ઉભય મળી મને ખુશી કરો છો, પર પરવા શિદ અંતરે ધરો છો?"–એ વાક્ય મેં ઘણા દિવસ પહેલાં લખેલું છે. આ વૃત્તિને હુ Confidence [વિશ્વાસ] કહું છુ. તે અભિમાનથી જુદીજ ચીજ છે. આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય. મે મારી ચોપડીઝ ઉપર આજ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે–

> The field is universal and allows
> Scope to all such as feel the inherent glow.
>
> *Lord Byron*

.. કવિતામાં તો ઇંગ્લિશ ભાષાના જેટલી બીજી કોઈ સમૃદ્ધિવાન હશે, એ મારી કલ્પનામા નથી આવી શકતું. માથું હલાવે એવી કવિતા સંસ્કૃતમા પણ છે, પણ વાચના હૃદયમા vibrations [આંદોલનો] થઇ જાય, એવી તો મેં ઇંગ્લિશમા અને તે હમણાં જ જોઇ.

એ સુખને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું અને તેમા મસ્ત છું…'

* બંને વચ્ચે કાગળપત્રાદિનો.

+ આ કાવ્ય 'પૂર્વાલાપ'માં નથી. કાન્તના અપ્રકટ કાવ્યો એ વિષયમા અહીં પ્હેલું મુકેલું છે તે એ.

× પોતાની કવિતાઓની સાફ નકલોની નોટબુક આઇરનમાંના સૂત્રવાક્યનો અર્થ—

ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લું છે અને છૂટ છે

તેવા સૌનેય અંદર પેસવાની, જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ હોય, કે પોતાનામા સ્વયંભુ તેજ વિલસે છે.

૭

મુંબાઇ, ૩-૩-૧૮૯૦

…આવી અવસ્થામા પણ મારી કવિતા વાંચવાનો શ્રમ લીધો તે જોઇ મને શું થતું હશે !–પણ તે તમારી સ્થિતિને અનુકૂલ જાણીને જ મોકલી હતી. હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઇ અધિષ્ટાતા છે, એમ માનતો જ નથી. પ્રણયમા જ સુખ હું સમજું છું, અને તે આ જગતમા સુખી કરતા દુ:ખી વધારે કરે છે.

પક્ષિયુગલના સુખવર્ણનનું હાર્દ તમે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા, એ જોઇ મને પરમ સંતોષ થયો. બીજી એકબે ખામીઓ પણ મને વિચારવા જેવી જણાય છે.

આ કવિતામા મારા વિચારો સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શક્યો નથી માટે ક્વચિત્ ક્વચિત્ વાચનારાઓ તે ખોટી રીતે સમજે છે. "અંધારાના પ્રબલ જલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,"–એ તે વખતનું વર્ણન નથી, પણ સાજ છતાં પ્રણયી યુગલને જે ભાસ માત્ર–visions–થાય છે, તેનું વર્ણન છે. "અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,"–એ પરથી એમ દર્શાવવાનો આશય છે, કે હજી તો સાજ છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રબળ છે કે ક્ષણ વાર તો યામિની, દુઃખ, કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર ચીસો, વગેરેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે. એટલે પછીનાં વાક્યોમા તમને જે વિરોધ જણાય છે તે નહીં જણાય…પણ વધારે ખુલાસા કરવા જેવું મારૂં હાલ મન નથી. તેમા કેટલાક ફેરફારો મેં કર્યા છે અને હજી કરવાનો છું. તેમા મારી ફિલોસોફી પણ ગર્ભિત રહી છે, જે તમે થોડા વખતમા જોશો. બલવંતરાય આ કવિતા ઉપર ટીકા લખી રહેશે, ત્યાર પછી તરત તે કોઇ માસિકમાં આવશે.

આવે વખતે વાદળીઓ તણાય નહીં, એ પોઇન્ટ મને બહુ ગમ્યુ. ઘણું કરીને તમે સત્ય છો. હું વિચાર કરીશ. કારણ કે indifferent observer (નિરીક્ષણમા બેદરકાર) કેવો છુ એ તમે જાણો છો.*

* આ વખતે મણિશંકર એમના મિત્ર લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ (ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમા વિદ્યાર્થી હતા તેમની) જોડે વિક્ટોરિયા ટેકિનકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ (જૂની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ) અને મહાલક્ષ્મી સ્ટેશન વચ્ચે આવેલી, કાળે કુશાળા ચાંપાજી નામે માલેકની, એક ચાલમાં રહેતા હતા, અને એલ એલ બી માટે અભ્યાસની સાથે કવિતા અને ફિલસુફીના પુસ્તકો વાચતા હતા.

૮

મહુવા, ૧૫-૫-૧૮૯૦

....Recently coming in connection with an earnest theosophist, I am almost convinced that Occultism is a true science and members of occult brotherhoods true friends of mankind. There are many hypocrites among the theosophists no doubt, but the whole establishment is not an imposture. I wish you to know more of them. They will make converts of us, I believe. Their ideal, at least, is no less higher than our own, and their tenets not strictly opposed to our experience. What do you think of the society at present ?...

[થોડુંક થયું એક આગ્રહી થીઓસોફિસ્ટના સમાગમમાં આવતાં, મને લગભગ નકી લાગે છે કે રહસ્યવાદ સાચો છે અને ગુપ્ત બ્રાતૃમંડળોના સભ્યો માણસજાતના ખરા મિત્રો છે. બેશક, થીઓસોફિસ્ટોમાં પાખંડીઓ પણ ઘણા છે, પણ આખી સંસ્થા ધુતિંગ નથી. તમે એમના વિશે વધારે જાણો એમ ઇચ્છું છું. હું ધારું છું, એઓ આપણને પોતાના મંતવ્યો સ્વીકારતા કરી દેશે. તેમની ભાવના તો આપણી ભાવના કરતાં નીચી નથી જ, અને તેમના સિદ્ધાંતો સામાન્ય અનુભવથી ચોક્ખા વિરુદ્ધ પણ નથી. એ મંડળ વિશે હાલ તમે શું ધારો છો ?]

૯

મહુવા, ૨૮-૫-૧૮૯૦

... Your objections are quite natural and go to the root of the matter. When my belief is fully confirmed, I shall try to reply to them.

Here are some of my recent pieces.+ They are the effusions of weakness, and retain the spirit of their fountainhead They have little force I know. But they are genuine, even as tears are...

[ત્હારા પ્રતિવાદ કુદરતી છે અને વિષયના મૂલને ભેદે છે. જ્યારે મ્હારી માન્યતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થશે, ત્યારે હું એ પ્રતિવાદોનો ઉત્તર દેવા યત્ન કરીશ.

આ સાથે મ્હારી હાલ થયેલી કેટલીક કૃતિઓ+ [મોકલી છે.] એ નબળાઇના ઉદ્ગાર [માત્ર] છે, અને પોતાના જનનસ્થાનની પ્રકૃતિથી અંકિત છે. એમનામાં બળ નહીં જેવું છે તે જાણું છું. પરંતુ એ સાચા ઉદ્ગાર છે, આંસુ [સાચાં નીકળી] પડે તેવા.]

+ આ કાગળ સાથે 'અશ્રુને આવાહન (પૂર્વાલાપ, પૃ ૫૨), 'કોમલ ઉપાલંભ' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૨૨), અને 'ઉદ્ગાર' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૬૮), એ ત્રણ કૃતિઓની નકલ છે; ત્રણે મુંબાઇ રહ્યા હતા તે દરમિયાન રચાયેલી, એટલે કે 'ચક્રવાક મિથુન'ના સમયની. 'તેયું મેં ન જોયું મને નયનમાં' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૩૪) પછી લખાયું અને તેને 'ઉપાલંભ' નામ આપ્યું, ત્યારે 'વનોના

Poor [illegible] sends this silent -
of [illegible] than [illegible] [illegible] [illegible]

પ્રેક્ષોને' એવું મૂલ નામ ('કોમલ ઉપાલભ') ફેરવવુ પડ્યું, અને એને 'સ્નેહશંકા'નું નામ આપવામાં આવ્યું.

* થીઓસોફી વિરુદ્ધ.

૧૦

મુંબઈ, ૧૭-૭-૧૮૯૦

....And when even you do not consider my ચક્રવાકમિથુન superior to its predecessor [વસંતવિજય], who else is to welcome the improvements that I carry on in the same line ? But I will try; you go on knocking and eventually, I trust, get admittance. My only want is that of co-operation, of sympathy. I do not like to sing, to work, alone. I have the faith but not the heroism for solitary work....

[અને ત્યારે ત્હમે પણ મ્હારા 'ચક્રવાકમિથુન'ને 'વસંતવિજય'થી મ્હોટું નથી લેખતા, ત્યારે એ જ દિશામાં હું નવી વિશેષ સુંદરતાઓ સાધું તેનું સ્વાગત બીજો કોણ કરનારો ? તથાપિ હું મથીશ; મંડ્યો રહીશ; અને પરિણામે, એટલો વિશ્વાસ છે તો ખરો કે [મ્હારી ભાવનારૂપ] વિજય મેળવી શકીશ. [આવું પરિણામ આવવામાં] મ્હારી [મ્હને તો દેખાય] છે એક જ ખામીઃ સહકાર [વગર], લાગણીભર્યા ઉત્તેજન [વગર હું થોડું જ કરી શકું એમ છે]. [હું એવો જ છું;] એકલા ગાવું, એકલપંડે જ કર્ત્તવ્ય કર્યાં જવું, મ્હને રુચે નહીં. એકાકી મંથનને માટે [જે] શ્રદ્ધાબલ [આવશ્યક છે તે તો [મ્હારામા છે, પણ [એવા વિગ્રહ જેવા આરોહણને માટે જે] વીરત્વ [પણ આવશ્યક છે, તે] ન મળે.]

૧૧

વડોદરા, ૨૩-૯-૧૮૯૦.

....I have already written to you about my appointment in Mr. Gajjar's કલાભવન as Professor of Literature. At present the salary is only 100 British, but Mr. Gajjar is very shortly going to raise it to 150. I have not altogether given up...LL. B. Only before entering such a practical career, I have taken up such a place to finish to some extent my study of Literature, which otherwise I could not have done. And again I had some enthusiasm for our Gajjar's scheme, and thought it my duty to help him if I could. Let me know if you think I have acted imprudently on the whole.

[મિ. ગજ્જરના 'કલાભવન'મા સાહિત્યના આચાર્ય તરીકે મ્હારી નિમણુક વિશે હું ત્હમને લખી ચુક્યો છુ. હાલ પગાર રૂ. ૧૦૦ કળદારનો જ છે પણ મિ. ગજ્જર બહુ જ થોડામા, તે વધારીને ૧૫૦ કરવાના છે. મેં એલ એલ. બી નું...તદ્દન માંડી વાળ્યુ નથી. માત્ર એવા

વ્યવહાર રોજગારમાં પડતા પ્હેલા સાહિત્યનો મ્હારો અભ્યાસ કેટલેક દરજ્જે પૂરો કરવા મેં આવી જગા સ્વીકારી છે, જે વિના તે અભ્યાસ મ્હારાથી ન જ થઇ શકત. વળી મિ. ગજ્જરની યોજનાઓ પણ મ્હને ઠીક આકર્ષી, અને મ્હને થયું કે મ્હારાથી બના શકે તો એમને મદદ કરવાની મ્હારી ફરજ છે. એકંદરે લેતા આ મ્હારું કરવું તમને અવિચારી લાગતું હોય તો જણાવશો.

૧૨

વડોદરા, ૧૬-૧૦-૧૮૯૦

× × × ×

ભ્રમણે જ્યાં અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ સેંથે ઝબકતો.

—And in the course of the ભ્રમણ (of દેવયાની) the સેંથે ઝબકતો સુભગ મણિ stopped for a moment when it saw the Moon, so infinitely charming in her fresh beauty. The word અટકતો is not merely hyperbolical. You can imagine the મણિ to be really at rest for a few moments, though દેવયાની may be moving all the time.

When the verse occurs again it is not a mere repetition, as you can see, now that I give you the punctuation

ભ્રમણે ત્યાં અટકતો
શશાંક, પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝબકતો

....Even the beautiful Moon stopped in her ભ્રમણ, when she saw the blazing lustre of the gem

All critics are creators, and you have a right to take whatsoever meaning you think best· but as all creators are critics also, I beg to submit that my interpretation of my Art is the most beautiful that can be based upon it.. .

.... I had a very interesting controversy with—, for the propriety of the whole of the latter portion. My only answer is that I think myself justified in making " unlawful divorces of things," if but I can thereby give you something that is really beautiful. If I ever finish this poem, the catastrophe, I am afraid, will be a most unexpected anachronism. For the same reason you will excuse me if I free myself from the trammels of mythological accuracy and place શુક્ર's abode beneath the moon....

[–અને દેવયાનીના ભ્રમણ દરમિયાન એ સેંથે ઝબકતો સુભગમણિ ચન્દ્રને–ચંદ્રના સદા-નૂતન સૌંદર્યની અનંત મોહકતાને જોઈને, ક્ષણ અટક્યો. આ 'અટકતો' શબ્દ અતિશયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. તમે કલ્પના કરી શકો કે મણિ થોડી ક્ષણ ખરે જ થભી જાય, જો કે દેવયાનિ બધો વખત ગતિમા હોય તથાપિ

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યા તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. 'અટકતો' પછીનું અલ્પ-વિરામ કહાડી નાખો, 'પ્રેક્ષીને' પછીનુ કહાડી નાખો, 'શશાંક' પછી એક નવું અલ્પવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો. એ સુંદર ચંદ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમા મણિનો ભભૂકતો ઝગકાર જોતાં થંભી રહે છે.

બધા વિવેચકો સ્રષ્ટા છે, અને ત્હમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે. પણ બધા સ્રષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હુ કહેવા રજા લઉં છું જે મ્હારી કલાનો મ્હારો અર્થ મ્હારી પંક્તિઓનો સુંદરમા સુંદર અર્થ છે....

આ કાવ્યના આખાય પાછલા ભાગના ઔચિત્ય વિશે મ્હારે—,સાથે બહુ રસિક વિવાદ થયો હતો. મ્હારો જવાબ આટલો જ છે:—"વસ્તુઓનાં સ્નેહ વિરુદ્ધ નાતરા" યોજીને પણ જો હું કંઇક ખરેખર સુંદર ત્હમારી આગળ રજુ કરી શકતો હોઉં, તો એવી [અતિ] છૂટ લેવાનો પણ હું મ્હારો અધિકાર માનું છું આ કાવ્ય હું કોઇ કાળે પણ પૂરૂં કરી શકીશ, તો એ વસ્તુનું જે નિર્વહણ એમા આવશે, તે કોઈ કલ્પે પણ નહીં એવા મોટા અનૈતિહાસિકતા-દોષવાળું જ, મ્હને ભય રહે છે કે, આવશે. અને વળી સૌંદર્ય સાધવાને માટે હરકોઇ છૂટ લેવાનો મ્હને અધિકાર, એ જ કારણને લઇને, પૌરાણિક ભૂગોળવર્ણન આદિને હુ ન ગણકારી શુક્રનો અવાસ ચંદ્રની નીચે આવેલો કલ્પુ, તો ત્હમે મ્હને માફી આપશો.]

+ અવતરણ બેકન (Bacon)ના Advancement of Learning નામે ગ્રંથમાંથી છે

૧૩

વડોદરા, ૨૨-૧૨-૧૮૯૦

.... Can you not come on one of these Saturdays ? I invite you because Ravivarma is here with his best portraits. As for —'s poem, I keep it not for my second perusal, but for Balavant's who would come here in a day or two....

But is there any necessity of condemning him; *i. e.* Manilal ? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and every body else alone, and devote ourselves to the cultivation of our literature ?

[એકાદ શનિવારે ત્હમે અહીં આવી ન શકો ? હું ત્હમને આમન્ત્રું છું એટલા માટે કે રવિવર્મા એના ઉત્તમ ચિત્રો લઇને આવેલ છે. —ના કાવ્યને તો હુ [હજી] રાખું છું, મ્હારે ફરી વાચવાને માટે નહીં; પણ બલવંત અહીં એક બે દિવસમા આવશે, તેને વંચાવવા સારૂ...

પણ મણિભાઇનુ [કે કોઇનું ય] ખંડન કરવાની જ શી અગત્ય ? એના મંતવ્યોને માન આપનારા મ્હને તો નથી લાગતું કે ઘણા હોય. એ અને બીજા સૌ ભલે ને પોતપોતાને માર્ગે વહે, આપણે શું ? આપણે આપણા સાહિત્ય પંછળ જ મંડિયે, એમ કરવું બેહ્તર નહીં ?]

૯૪

વડોદરા, ૨૯-૨-૧૮૯૧

.... Truth must have pity for the erring, no hatred If the opposite party be consciously mischievous, we are justified in despising them. But if otherwise, we can only be sorry for perverted minds....

....I know how difficult it is to write poetry in this our infant stage. I myself am altogether hopeless. But the study of English poetry which has given me so much diffidence, has also given some very strict canons of criticism, and judged by that standard very few poems in Gujrati satisfy me. Indeed, I have come to regard a great deal of even Sanskrit poetry as trash, and I think it can be very easily proved that Premanand was not a poet but a mere versifier....

[સત્યને વિરોધીઓ તરફ સ્થાયીભાવ દ્વેષ ન હોય, કરુણા જ હોય. વિરોધીઓ જાણીને લબાડી, વિતંડાવાદ, તોફાન આદિ પ્રવર્તાવે તો તેઓને આપણે ધિક્કારીએ તે યથાયોગ્ય: પણ તેઓની આ પ્રમાણે શઠ જેવી વર્તણૂક, ન હોય, ત્યાંસુધી તો એઓની અયથાર્થદૃષ્ટિને માટે આપણે એમના તરફ દયા અને દિલગીરીનો ભાવ જ ધરીએ*....

આ આપણી હજી બાલ્યાવસ્થા ચાલે છે, તેમા કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેને હું જાણું છું. હું પોતે છેક આશાહીન છું—મ્હારૂ યત્કિંચિત્ લખાણ કશી આશા આપે એવું નથી પણ ઇંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ, જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતા-પરીક્ષણના કેટલાક અતિ કટ્ટ નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતાં ગુજરાતી કવિતાઓમાંથી બહુ જ થોડી મ્હને સારી લાગે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણતો થયો છું, અને હું ધારૂં છુ કે પ્રેમાનંદ કંઇ કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય જોડનારો હતો, એમ બહુ સહેલાઇથી સાબીત થઇ શકે.]

* આ ઉદ્ગાર તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને સનાતનીઓ વચ્ચે ચાલી રહેલી છાપાછાપીને ઉદ્દેશીને છે

૯૫

પૂના, ૧૮૯૧, સોમવાર, બપોરે બે વાગે (ચોમાસા દરમિયાન)

I am trying to find out some records of your recent expriences but do not light on any. The boxes are both of them unlock ed and still I am disappointed. Well: I go. And you may believe that I do not understand you and that all human relations are worthless. I am only sorry.+

[ત્હમારા હમણાંના [દુઃખદ] અનુભવો [ના સ્વરૂપ કારણ આદિ સમજવાને માટે તે વિશેની] કંઇ નોંધો નિશાનીઓ એવું એવું મેં

બાહુ હુંઢ્યું–એકેય મળી આવતું નથી. [ત્હમારી] એય પેટીઓ અમથી વાસેલી છે [તે આખી જોઇ વળ્યો] અને તોપણ નિરાશ જ થયો છું. અસ્તુ, હું [જેવો અજ્ઞાન અહીં સુધી જાણવાને માટે ખાસ આવેલો તેવો જ અજ્ઞાન] પાછો જાઉં છું, અને ત્હમે માન્યા કરો જે હું ત્હમને સમઝું એમ નથી, અને વળી માનવ સંબંધ બધાય વ્યર્થ છે એમ પણ. [એટલું જ લખી જાઉં છું જે] દિલગીર છું, પૂરેપૂરો.]

* આ ઉતાવળે સીસાપેનથી ચીતરી કહાડેલી ચિઠ્ઠી જ છે. એટલે તેનો ભાવ અને અર્થ સ્પષ્ટ દર્શાવવાને માટે અનુવાદમા સૂચવ્યા પ્રમાણે ઘણું ઉમેરવું પડે એમ છે.

૧૬

રાજકોટ, ૧૨-૧૧-૧૮૯૧

...ભવિષ્ય માટે મારો હજી કશો સિદ્ધાંત થયો નથી. ચિ. પ્રાણલાલની× હયાતી અને સુખ સિવાય મારી બીજી કશી સ્પૃહા નથી, કશું જીવિતપ્રયોજન નથી. દુનિયાના સુખથી હું બેદરકાર છું. જે વર્ષ એકાદથી, વૈરાગીના વચન તમે મારે મોઢે સાંભળો છો તે વાણી માત્ર નથી. એવી જ મારી વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિને હજી મેં સ્થિર રૂપ આપ્યું નથી. જે નિશ્ચય ટકી ન શકે અથવા ખોટું રૂપ પકડે તેને દુનિયા દંભ કહે છે. તેવું ન કહેવાય માટે હું વિચારૂં છું. અને તે ખરૂં...

× પ્રથમ પત્નીથી એમનો પુત્ર. 'વિધુર કુરંગ' (પૂર્વાલાપ, પૃ ૬૦) માંનો 'શાવ;' 'ગાન વિમાન' (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૭૭) માંનો 'કલહંસ.' 'વિધુર કુરંગ' અહીં આ દિવસોમાં જ લખાઇ હતી.

૧૭

વડોદરા, ૪-૧-૧૮૯૨

I am unhappy–very unhappy to know that you are not well. Unforeseen causes have supervened in my arrangements, and I have been altogether unable to do anything for my suffering friend. I know that he is in a place where the fountain of all natural affection has dried up. I know that he is in the midst of humanfaced creatures that have no idea of *his* miseries, his thoughts, his anxieties, his powers his limitations, his everything. I request my friend to make *my* house *his own*. He can very well appreciate the miserable impotence of his sympathetic human friends, I know that his cup is now full to the brim. But in this our strange world no one can take another's portion. I hope you have courage. I fear you have none left. Perhaps... if

you like you might even go to Dewgadh. But for heaven's sake leave that cursed Morvi. You will not be so unkind as not to write to me because I have proved such a weak powerless man.

[હું દુ:ખી છું, અતિ દુ:ખી છું, તમને સુવાણ નથી એ જાણીને. અણધાર્યાં કારણોએ મ્હારી ગોઠવણો ફસકી પડી છે અને મ્હારા ગ્લાનિમાં ડુબેલા મિત્રને માટે હું કંઇ પણ કરી શક્યો નથી. હું જાણું છું તે જે સ્થલે છે, ત્યા કુદરતી સ્નેહનો ફુવારો છેક સુકાઇ ગયો છે. હું જાણું છું તે એવાં પ્રાણીઓની મધ્યમા છે, જેઓના ચેહરા માણસાઇ છે ખરા, તથાપિ જેઓને એનાં દુ:ખ, એના વિચાર, એની ચિંતાઓ, એની શક્તિઓ, એની મર્યાદાઓ, એની કશી જ બાબતનું ભાન નથી. મ્હારા મિત્રને હું વિનવું છું, કે તેણે મ્હારા ધર્મ 'પોતાનું' જ બનાવવું. પોતાના નબળાઈ માનવ મિત્રોની તુચ્છ કમતાકતનો ખયાલ એ બાંધી ન શકે એવો એ નથી. એની ગમનો પ્યાલો છલાછલ ભરાઇ ગયો છે, તે જાણું છું. પણ આ આપણી વિચિત્ર દુનિયામા કોઇથી પણ બીજા કોઇનાં કિસ્મત પોતાને માથે લઈ લેવાતાં નથી. હું આશા રાખું છું કે તમે હિંમત હારી નહીં ગયા હો. પરંતુ મને બીક લાગે છે કે હવે તમારામાં જરા પણ હિંમત અવશેષ રહી નહીં હોય. કદાચ ... તમને એમ કરવું બહેતર લાગે તો દેવગઢ જઓ. પણ, ભાઈ, ખુદાની ખાતર, એ નાપાક મોરબીને તો છોડીજ છોડો. હું આવો નબળો શક્તિહીન નીવડ્યો તેથી તમે એટલા બધા ક્રૂર તો નહીંજ બનો, કે મને કાગળ સરખો ન લખો.]

૯૮

વડોદરા, ૧૯-૮-૧૮૯૨

.... When I spoke of want of reverence &c. in my last letter, I referred to the graduates that I see around me here. They have no respect for any human being either of their own country or another. They have no humility, no desire to learn, no consciousness even that greater and better men than themselves might exist. This lamentable circumstance I attribute to our degraded education and the absence among us of men really great....

I am entirely of your opinion on the fruitlessness of all stereotyped organisations. I also trust only individual effort. But let the individuals get the approval of their friends. Let them not put undue trust in their own single judgments. Let all of us be united and keep—preserve the wholesome fire in our bosoms.

I would like very much to devote my poor little life to the service of our literature For instance, I would like to take up

such a place as the secretaryship of the Gujrat Vernacular Society some day. I shall have no objection to accept ever-lasting poverty, after some time. But.... I must see that I have got co-workers, if possible even leaders.

But I have not so far been able to express to you all my views. Please excuse me, I will do it some other time....

... Meanwhile I may translate some of the most thrilling dialogues of the Lord Buddha on this subject. Mankind has not seen a humaner figure than Gautama Buddha and an abler enemy of caste.

[મેં મ્હારા છેલ્લા કાગળમા પૂજ્યભાવ આદિના અભાવ વિશે લખેલું, તે અહીં મ્હારી આસપાસ ગ્રેજ્યુએટો જોવામાં આવે છે તેવાઓને ઉદ્દેશીને હતું. શું પોતાના કે શું કોઇ બીજા દેશના કોઈ પણ માણસને માટે તેઓને માન જ નથી. તેઓમા નથી નમ્રતા, નથી શીખવાની ઇચ્છા, નથી એટલી પણ ગમ કે પોતાના કરતાં મહત્તર વ્યક્તિઓ હોઇ તો શકે ! આ દયામણી સ્થિતિનું કારણ હું હાલની અધમ કેળવણીને ગણું છું, અને એનું બીજું કારણ આપણામાં ખરેખર મોટા માણસ નથી તે છે.

જડીભૂત સંસ્થાઓની નિષ્ફલતા વિશે હું ત્હમારા જ મતનો છું. હું પણ [આપણો ઉદય ઉપજાવી શકનાર બળ તરીકે] વ્યક્તિ-પ્રયત્નને જ માનનારો છું. પણ [એ પ્રયત્ન કરનારી] વ્યક્તિઓએ પોતાના મિત્રોની સંમતિ તો મેળવવી જોઇયે; પોતપોતાની અલગ પ્રતીતિઓમા હદ ઉપરાત વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નહીં. આપણ સૌએ એકજૂથ થવું ઘટે, આપણા હૈયામાનો પાવક [અન્યોન્ય ઉદ્‌બોધન અને સહકારવડે] જ્વલંત રાખવો ઘટે.

મ્હારી ટૂંકી નજીવી ઝિંદગી આપણા સાહિત્યની સેવામાં અર્પી દેવાનું મ્હને ઘણું ઘણું મને છે. દાખલા તરીકે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી જેવું પદ પણ હુ એક કાળે સ્વીકારી લઉં. થોડો સમય વીત્યા બાદ એવી કાયમની નિર્ધનતા સ્વીકારી લેવામાં મ્હને મુદ્દલ આનાકાની નથી. પણ...મ્હારી સાથે સહકારીઓ હોય, મળી શકે તો નાયકો પણ હોય, એટલી શરત તો ખરી.

પરંતુ આટલે સુધી લખી ગયો છું તેમાં મ્હારા વિચાર હજી હું ત્હમને દર્શાવી શક્યો નથી. હુ બીજે કોઈ વખતે ફરી યત્ન કરીશ, હાલ મ્હને માફ કરશો....

દરમિયાન આ વિષય ઉપરના ભગવાન બુદ્ધના સંવાદો*માંથી દિલને અજબ ઉત્તેજનારા કેટલાકના અનુવાદ હુ કદાચ લખું. માણસજાતિમાં ગૌતમ બુદ્ધથી વધારે દયાળુ હૃદય કે જ્ઞાતિભેદનો વધારે સમર્થ શત્રુ પાક્યો જ નથી.]

* આ પછીના કાગળમાં ખુલાસો કરે છે.–'સૂત્ર', 'વિનય', અને 'અભિધમ્મ' એ ત્રણ સંગ્રહોમાં આપેલા, પોતે "સેક્રેટ બુક્સ ઑફ ધિ ઇસ્ટ" એ ગ્રંથમાળામાંના તરજુમામા તારવી નોંધેલા, "શિક્ષણનો ઇતિહાસ' રચવા માટેના એક મહત્ત્વના સાધન તરીકે.

૧૯

વડોદરા,૧૦-૭-૧૮૯૩

.... Let its title be અદ્દષ્ટિદર્શન and let it be sent in company with અગતિગમન on the next page.

[ભલે એનું નામ " અદ્દષ્ટિદર્શન " રાખો; અને [આ કાગળને અંતે] [illegible] પાને [કળ-ણાંજ રચેલા ઉતારી છે તે] " અગતિગમન"ની સાથે ભલે મોકલી દ્યો [જ્ઞાનદર્શન આસ્તિકમાં પ્રકટ થવાને.]]

૨૦

વડોદરા. ૧૪-૯-૧૮૯૩.

My life is dreary, more dreary than that of any friend of mine. All routine is narrowing, but I have to undergo perpetual mental strain besides routine. I find that my head is seldom or never cool enough to allow me to write a line of poetry.

My History is completed, but it has prostrated me. I don't and can't read any poetry. I can read only educational work's. How then can I write to my friends as I ought to?

For some months past I have been costantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much, that vedantism is the annihilation of all morality. If सुखदुःखे and लाभालाभौ and जयाजयौ are समे, ततो युद्धाय युज्यस्व is absurd....I wish to write either in the form of a review of the "सिद्धान्तसार" or in the form of letters from a traveller or in some other form where humour also can come in. But my brain absolutely refuses to take up such work just now....

Indifference I begin to feel is the greatest of all literary vices–for you can bring a wrong-headed man to his senses, but never a man who is only a looker-on.*

[મ્હારૂં જીવન નીરસ છે, મ્હારા કોઇ પણ મિત્રના જીવન કરતા વધારે. હમેશીએ જાતનિ કરવું પડતું તમામ કામકાજ સંકોચક છે. પણ મ્હારે એવા નિત્યકર્મ ઉપરાંત નિરંતર માનસિક ઘર્ષણ પણ સહેવું પડે છે. મ્હારૂં મગજ કવિતાની એક લીટી પણ લખવા જેટલું શીતલ ક્વચિત્ જ હોય બલ્કે હોતું જ નથી

મ્હારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે, પણ એણે મ્હને ભોયભેગો કરી દીધો છે કવિતા હુ મુદ્દલ વાચતો નથી, વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણીવિષયક થોથા વાચી શકું છું. તો મ્હારે મિત્રોને લખવા ઘટે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું?

મહિનાઓથી એક વિચાર મગજમા વ્હલોવાય છે વેદાત ઉપર એક પ્રબળ હુમલો કરવો છે. નીતિશાસ્ત્ર હું કંઇ યે જાણતો હોઉં

તો આટલું તો જાણું છું, જે વેદાન્ત [ના વિચારજાલ]માં નીતિવિવેકનો સમૂળો ઉચ્છેદ છે. જો **सुखदुःखे** અને **लाभालाभौ**, અને **जयाजयौ** સમાન છે, તો પછી **ततो युद्धाय युज्यस्व** એ આજ્ઞા વદતોવ્યાઘાત છે....હું ઇચ્છું છૂં કાં તો "સિદ્ધાન્તસાર"ના અવલોકન રૂપે લખવા, અથવા તો એક મુસાફરના પત્રો રૂપે લખવા, અથવા તો કોઇ બીજા રૂપમાં, જેની અંદર તિરછા મર્માળા હાસ્યને પણ સ્થાન મળી શકે. પણ હાલ તુરત તો મ્હારૂં મગજ એવું કશું કામ આદરવાની ઘસીને ના પાડે છે....

સાક્ષરી પાતકોમાનું સૌથી અધમ સત્યાસત્ય પ્રતિ એકસરખી બેદરકારીને જ ગણવું ઘટે છે, એમ મ્હને લાગવા માડ્યું છે. જે કોઇ [અસત્યને જ આગ્રહપૂર્વક જ સત્ય લેખનારો] અયથાર્થદર્શી હશે, તેની આખ ઉઘાડવી સંભવિત ખરી, પરંતુ જે કેવળ અપક્ષતાને [હઠથી] વળગી રહે છે, તેની આગળ બધો ય વાદ ખોટો પડે છે.-]

---

* લાબા વખતના ભારે માનસિક શ્રમને લીધે મણિશંકર છેક આવા થાકેલા હતા. આ પ્રસગે એમને છ માસની ફર્લો રજા મળી હોત અને તે એ બે ત્રણ સમાન મિત્રો સાથે મુસાફરીમા નવુ નવું જોવા શીખવામાં, અને શરીરને રોજ કલાકો સુધીની વિનોદી રખડપટ્ટી વડે થકવવામા અને હસવામાં ગાળી શક્યા હોત, તો કદાચ એમના જીવનનો આખો યે ઇતિહાસ બદલાઇ જાત.

૨૧

વડોદરા, ૨૮-૧૨-૧૮૯૩

.... Shall I write that your offer to help me if I passed my LL. B. has been of eminent service to me in fixing my resolution to be independent from next year ? Yes–I shall be free from the clutches of Baroda very shortly...

[હું એલ એલ. બી. થાઉ તો મ્હને મદદ કરવા ત્હમે તૈયાર છો એ ત્હમારા વચનથી કરીને ભાઇ, લખું ? કે–આવતી સાલથી સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કરવાની મ્હને સારી પેઠે હિંમત આવી છે. હા, હવે થોડામાં જ હું વડોદરાના પંઝામાથી મુક્ત થઇ શકીશ.]

૨૨

વડોદરા, ૧૧-૧૨-૧૮૯૪.

....Reformers trying to work on large multitudes by the system of votes and opinions dissipate much of their energy, and effect little indeed. We must have a centre to work from. I do seriously think that the Prarthana Samaj is the body where unity should first be introduced, and concentration of force applied. Again, there are [no doubt] many good things to be done by each. The programme seems to me too comprehensive to be earnest and profound.

Let us rather take up a single question and concentrate all our forces on that. The single question of Theism, I mean its promulgation requires the efforts of many lives. Let there be division of labour even in questions of social reform.

[સંખ્યાબંધ સમૂહો ઉપર મત નોંધવાના અને અભિપ્રાયો [ની મુદ્રિત પત્રિકાઓ] ફેલાવવાના માર્ગથી અસર ઉત્પન્ન કરવા મથતા સુધારકો ઘણા શ્રમનો વ્યય કરે છે, અને બદલામા ભાગ્યે કઇ યે સંગીન લાભ મેળવતા હોય. આપણે આપણા કાર્યપ્રવાહને માટે એક મધ્ય સ્થલ સ્થાપવું જોઇયે. હુ ગંભીર વિચાર કરી કરીને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું, કે પ્રાર્થનાસમાજને એવું મધ્ય સ્થલ બનાવી શકાય, અને પ્રથમ તેમા જ ઐક્ય અને બલોપચયની જમાવટ આપણે કરવી જોઇયે. બેશક, પ્રવર્તાવવા જેવી એવી સત્પ્રવૃત્તિઓ ઘણી યે છે; પરંતુ બધી યે આ કામ કરીને કોઈ મનુષ્ય પહોંચી શકે? [સુધારકોએ સુધારવા યોગ્ય વસ્તુઓની કરેલી] યાદી મ્હને તો અતિવ્યાપક લાગે છે; એ બધી બાબતના સંબંધમા કોઇ પણ માણસ એક સરખો દૃઢ અને ઉંડી પ્રતીતિવાળો હોય એ સંભવતું નથી. વધારે સારો માર્ગ એ જ છે કે આપણે એક જ વિષય ઉપાડવો, અને આપણાં બધા બળને તે સિદ્ધ કરવા પાછળ એકત્રિત કરવાં. એકેશ્વર ભક્તિનો જ સવાલ લ્યો, એના લોકોમા પ્રચારનો સવાલ. ઘણા ઘણા માણસોના આખાં આયુષ્ય એ એકની પાછળ સમર્પવાં ઘટે છે. [હુ કહેવા માગુ છુ તે એ કે] સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમા પણ આપણે કર્તવ્યવિભાગને ધોરણે કામ લેવું જોઇયે.]

૨૩

વડોદરા, ૧૩-૧-૧૮૯૫.

H. H.'s Government has nearly resolved to send me to Europe for the study of modern educational art,–the result of a letter addressed to H. H. some months back....

[શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના અભ્યાસને માટે મ્હને યુરોપ મોકલવાના ઠરાવ ઉપર આવવામા છે: થોડા મહિના ઉપર મે તે ના. સરકારને એક કાગળ લખેલો તે ઉપરથી આ પરિણામ, જે લગભગ નક્કી જેવું છે.]

૨૪

વડોદરા, ૩-૩-૧૮૯૫.

....And now I am determined not to go unless they give me suitable terms. I am afraid I may be excommunicated for life, and I certainly would not like to eraze my name from the family annals altogether. Besides, if they don't pay me well after my return, I shall be miserable for life on account of the humiliation. I think I can get enough money even in India if I pass my LL.

B., I shall therefore insist on good terms, and I have reason to think that they will be granted....

[... અને હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મ્હને [ખર્ચ પગાર આદિ] યોગ્ય શરતો* કરી આપે તો જ જવું, નહીં તો નહીં. મ્હને ભય છે જે મ્હારે આખો જન્મારો નાતબ્હાર રહેવુ પડે, અને મ્હારા કુટુંબની તવારીખમાથી મ્હારૂં નામ છેકી જ નાખવું મ્હને તો ન જ ગમે. વળી હું પાછો આવું ત્યારે મ્હને સારો પગાર આપે નહીં, તો એ માનભંગથી જ હું તો જન્મારાનો દુખી થઇ જાઉ. મ્હને લાગે છે કે હિંદ બ્હાર ગયા વગર જો હું એલએલ. બી. થઇ જાઉ તો મ્હને પૂરતો પૈસો મળી રહે એટલે હું તો યોગ્ય શરતોને વળગીશ જ, અને સકારણ માનું છું કે મ્હારી માગણીઓ સ્વીકારવામા આવશે.]

* આ કાગળમાજ એ શરતોનો નિર્દેશ છે–જવા આવવાનું અને યુરોપમાંનું બધુ મુસાફરી ખર્ચ પ્હેલા વર્ગની ટિકિટનુ, થોડો માસિક પગાર હિંદમા (કુટુંબપોષણ જેટલો), અને ગેરહાજરી દરમિયાન ત્યાં પગાર પોતાને માસિક પાઉંડ ૨૨ લેખે પાછા વળતાં પગાર રૂ. ૪૦૦ વગેરે, નાતીલાઓ તરફથી કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે, તેનો એમણે, વાતની ગુપ્તિ જાળવીને ય તે કહાડી શકાય એટલો, અટસટ્ટો કહાડી લીધો હતો.

૨૫

વડોદરા, ૨૪-૬-૧૮૯૫.

.... About truth being accumulated I like your expression–'મનુષ્યવિચારના વમળમા સત્ય વધારે વધારે ઠરતું આવે છે.' But I hope we agree as to the real meaning of the words. Truth has only an ideal existence. If it *accumulates,* it must accumulate either in men or in books or in our works. I am not a believer in the theory of universal progress in intellect and heart. The only sciences always progressive are the physical. In arts where genius more than patience is required, and where division of labour is of no importance, there is no law of progress even empirical.. .The truths that accumulate in books can be received by men according to their capacities. The word "accumulation" is somewhat misleading. About all this, however, I don't think we disagree...

[સત્ય વધતું આવે છે એ વિશેની ત્હમારી ઉક્તિ મ્હને ગમે છે–'મનુષ્યવિચારના વમળમા સત્ય વધારે વધારે ઠરતું આવે છે.' પણ એ શબ્દોનો ખરો અર્થ શો, તે વિશે હું આશા રાખુ છું કે આપણે સંમત છિયે. સત્ય તો ભાવના પ્રદેશનું વસનાર. જો તે વધે છે, તો એ જમાવટ ચોપડીઓમા, અથવા તો માણસોમાં, અથવા તો આપણા કાર્યોમા જ હોઇ શકે. હવે માનવી બુદ્ધિ અને હૃદયમા નિરંતર પ્રગતિમાન છે, એ મત હું નથી સ્વીકારતો. ભૌતિક વિજ્ઞાનો જ નિરંતર પ્રગતિમાન છે. કલાઓમા ખંત કરતા પ્રતિભા ઉપર જ

બધું અવલંબે છે, અને કર્તવ્યવિભાગ (division of labour)ની યુક્તિથી લાભ મળી શકતો નથી, એવા પ્રદેશમાં પ્રગતિની વ્યાપ્તિ કે અટકળ બાંધી શકાતી નથી...પુસ્તકોમાં ટકતું મળતું સંવર્દ્ધન માણસોને તેમની ગ્રહણશક્તિના પ્રમાણમાં જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે સંવર્દ્ધન કે જમાવટ શબ્દનો અર્થ સાવધાનીથી ગ્રહણ કરવાનો છે, નહીં તો ભુલાવામાં નાખે એવો એ શબ્દ છે. પરંતુ આ બધું ત્હમે ય ક્યાં નથી સ્વીકારતા ?]

૨૬

વડોદરા. ૨૬-૬-૧૮૯૫.

....I have undergone no change of views. It is only the attitude that has changed I for one can't kill my intellect and believe in અભેદ. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train men who can't be summarily dismissed as so many dunces. This is all the change and it only means that from being a hostile and partisan critic I have ascended the platform of historical criticism and sympathetic appreciation of doctrines sincerely believed. None the less I believe the doctrines as wrong, nay even pernicious But my tone has lost all bitterness...

[મ્હારા મંતવ્યોમાં ફેરફાર નથી થયો. માત્ર [એ ફિલસુફી તરફની] મ્હારી દૃષ્ટિ બદલાઇ છે. હું તો મ્હારી બુદ્ધિનું ખૂન કરી જ શકું એમ નથી, અને અભેદવાદ માની શકું એમ નથી. પણ એ ફિલસુફી ઘણી પુરાણી છે અને એવા એવા માણસોએ સ્વીકારેલી છે કે તેમને "મૂર્ખા" કહીને ગણતરીમાંથી કહાડી ન જ નખાય, અને આ સ્વીકારવા લાગ્યો છું તેટલે દરજ્જે હું એ ફિલસુફી તરફ માનની નજરે જોતો થયો છું. મ્હારામાં ફેર પડ્યો છે તે આટલો જ. એટલે કે હું પક્ષવાદી અને વિરોધી હતો, તેમાંથી ઉંચે ચ્હડીને હવે હું ઐતિહાસિક વિવેચક, અને નિખાલસપણે સ્વીકારાયેલા અને સ્વીકારાતા મતજૂથમાં કંઇક હોવું જોઇયે, એટલો સમભાવી ગુણગ્રાહક બન્યો છું. તથાપિ એ મતજૂથને હું ખોટો એટલું જ નહીં પણ ઉંધા પાટા બંધાવનારો અને હાનિકારક માનું છું જ એની સામેનું મ્હારૂં વક્તવ્ય હવેથી કડવાશ વગરનું થશે એટલું જ.]

૨૭

વડોદરા, ૨૨-૭-૧૮૯૫.

.... Again, will you attack a Christian for his belief in Christ's divinity ? No: you would like to understand first of all how so many men could manage to believe a mortal to be divine. You must know by personal experience that Christianity as a religion has a far more powerful influence for good on mankind than more

philosophical creeds. Its spirit therefore makes it superior to many religions with better bases. And it would be our business to appreciate this, and not merely rest satisfied with the criticism of mere doctrines. This is what I mean when I say in my last letter that Religions should be talked of as better and worse than as right and wrong....

Take up I pray you a higher attitude and help me in seeing God in all the developments of religious instinct....

I should not have said except on such an occasion–when I think I must speak–that it is you by contact with whom my spiritual life has been a life and not a death.... I don't defend Manilal because he charms me, but he charms me, because he too speaks of God in worthy words. There *is* a bridge between our hearts, and I recognise a brother even in him. If he cannot....

[વળી ખ્રિસ્તીઓ, ક્રાઇસ્ટને પ્રભુ માને છે એ મતનું શું ત્હમે ખંડન કરીને જ બેસી રહેશો ? નહીં જ. આટલા બધા માણસો એક મર્ત્ય માત્રને ઇશ્વર કેવી રીતે માની શકતા હશે, એ પ્રથમ તો ત્હમે સમજવા મથશો. ત્હમારા પોતાના અવલોકનથી ત્હમે જોયું હશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફિલસુફીની દૃષ્ટિએ વધારે સાચા છે એવા ધર્મોના કરતા માણસ જાત ઉપર વધારે સારી [સદાચરણપ્રેરક] અસર કરવામા ઘણો વધારે શક્તિવાન છે. એટલે કે બીજા ધર્મોના પાયા વધારે સાબીત હશે, તથાપિ આ ધર્મ સજીવનતામા તેમનાથી ચ્હડી જાય છે. અને આપણું કામ આ સરસાઇનું ખરૂં મૂલ્ય જાણવાનું છે; ખ્રિસ્તીધર્મના મંતવ્યોનું જ ખંડન કરીને બેસી રહેવાનું નથી. મ્હારા છેલ્લા કાગળમા હુ કહું છું તે આ અર્થમાં કહું છું, કે ધર્મોનું વર્ગીકરણ ખરા ધર્મો અને ખોટા ધર્મો એમ કરવાને બદલે સન્માર્ગ પ્રેરક ધર્મો અને સન્માર્ગપ્રેરણામા નબળા ધર્મો, એ પ્રમાણે કરવું બેહતર...

હુ ત્હમને વીનવી વીનવીને કહું છું જે [આ વિષયમા] ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ ગ્રહણ કરો, અને ધાર્મિક પ્રેરણાના બધા જ આવિર્ભાવોમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવામા મ્હને મદદ કરો...

હુ સામાન્ય પ્રસંગે ન ઉમેરત, પણ આવો અપવાદરૂપ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ઉમેરી જવાય છે, પ્રકટ સ્વીકારવાની જ ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે મ્હારૂં અધ્યાત્મ જીવન જે જણના સંસર્ગને વડે જીવન રહ્યુ છે, મરી ખૂટ્યુ નથી, તે જણ ત્હમે...હુ મણિલાલનો પક્ષ લઉં છું, એ મ્હને આકર્ષે છે તે કારણથી નહીં; ખરી હકીકત ઉલટી છે. એ મ્હને આકર્ષી શકે છે તેનું કારણ એ જ છે જે એ પણ ઇશ્વરના વિષયમા સમીચીન વાણી ઉચ્ચારે છે. અમારા હૃદયોને સાંધનારો એ એક પૂલ છે, અને હું એને પણ ભાઇ જેવો જોઇ શકું છું. સામી બાજુએ, એને મ્હારા પ્રતિ ભ્રાતૃભાવ સ્ફુરે નહીં, તો...]

૫૮

વડોદરા, ૨૮-૭-૧૮૯૫.

.... We talk of the past as if it was homogeneous. It is not so. શંકર himself is a reformer and gives જ્ઞાનાધિકાર to all without exception. He is almost a revolutionist. The idea of spiritual equality did exist in India though it had not much influence. બુદ્ધ you know, and you will be interested to learn, that there is a tradition of શંકર being an અવતાર of બુદ્ધ, whose basis appears to be that he too recognised spiritual equality.

Indeed, India is very strange in so far as the most contradictory opinions are current in it. While almost all are idolators, almost all know the beautiful story of પ્રહ્લાદ, which teaches that God is everywhere... Monotheists like નરસિંહ મહેતા speak in the language of pantheism very often &c &c.

.... And although I did not mention it in my last letter I also recognise the necessity of the cosmopolitan and comparative element of education, side by side with the National. Let us continue to study English, only trying to save our own lost traditions also....

[આપણે [આપણા] ભૂતકાળ જાણે એક રૂપ જ હતો એમ બોલિયે છિયે. પણ એ ખરૂં નથી. શંકર પોતે સુધારક હતો અને જ્ઞાનાધિકાર આપવામાં એ અપવાદ નામે સ્વીકારતો નથી. એ લગભગ ઉચ્છેદક જેવો છે. સૌ આત્મા માટે સૌ સમાન, એ ભાવના હિંદમા ઉદ્ભવેલી જ નહીં એમ નથી; એનું પૂરતું ચલણ થયુ નહીં એટલું જ. બુદ્ધ વિષે તો તમે જાણો છો અને તમને જાણીને રસ પડશે કે શંકર બુદ્ધનો જ અવતાર હતો, એવી પણ એક લોકવાયકા ચાલે છે, જે ઉદ્ભવેલી આત્માદૃષ્ટિએ પ્રાણી માત્રની સમાનતા બંનેએ સ્વીકારેલી એ તત્ત્વમાંથી એમ લાગે છે.

ખરે, હિંદ અતિ વિચિત્ર છે એ રીતે કે અહીં એક એકથી કેવલ વિરુદ્ધ મત એક સાથે જ પ્રવર્તી રહ્યા છે. લગભગ બધા [હિંદુ] મૂર્તિપૂજક છે. અને તોપણ લગભગ બધા પ્રહ્લાદની સુંદર આખ્યાયિકા જાણે છે, જે આખ્યાયિકાનો બોધ એ જ છે કે ઈશ્વર સર્વ-વ્યાપી છે...નરસિંહ મહેતા જેવા એકેશ્વર ભક્તો ઘણીવાર વેદાન્તની પરિભાષા વાપરે છે, વગેરે વગેરે...

અને જો કે છેલ્લા કાગળમા મેં આ લખ્યું નથી, તથાપિ કેળવણીમા પ્રજાકીય તત્ત્વની સાથે સાથે સર્વદેશી અને તુલનાત્મક તત્ત્વો પણ હોવા જોઇયે, એ સ્વીકારૂં છું જ. આપણે ઇંગ્રેજીનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો ઘટે, માત્ર આપણી પરંપરા જે તુટી છે, તેને સજીવન રાખવાના યત્ન પણ કરવાં જોઇયે...]

૨૯

વડોદરા ૨૬-૮-૧૮૯૫.

It is very painful to me to see that I pain you so often. But indeed I am misunderstood. I only wanted to condemn myself. I never meant to cast any opprobrium on the પ્રાર્થના સમાજ. I mentioned પ્રાર્થના simply because I am not a વેદાન્તી but a monotheist....I am only conscious of my own want of piety. The સમાજ might well refuse to recognise such a sinful creature as I am as a brother. I am only conscious of the truth of two simple lines I learnt long ago:—

 બુરા દેખન મે ગયો બૂરા ન મિલિઓ કોય,
જો દેખું દિલ ખોજ કે મોંસે બુરા ન કોય!

I however do not pretend to say that I feel what Cowper and Bunyan felt. Mine is mostly an intellectual perception as yet. But I do think that enjoyment is sinful....(at least) so long as there are so many poor and persons wanting help.

+I know very well what ordinary humanity is capable of; and perhaps it is even more sinful in me to see a sin and yet to practise it. But because I don't practise a thing, I can't say that I don't see it. To me it is as clear as day. I am surprised to see you quoting the ગીતા to prove that enjoyment is right. If the ગીતા says so, so much the worse for it. But though the ગીતા allows વ્યવહાર it does not allow any desire for physical comforts so far as I can understand. I know the ગીતા calls one kind of તપ -તામસી; but I don't advocate any painful asceticism. To deprecate worldly enjoyments is not to deprecate worldly life and establish rigorous asceticism. If appetites are mastered, their indulgence is not necessary...

But, my dear friend, do you sincerely believe that we can indulge in wordly comforts without lowering our spiritual life? Are not good clothes and courses and furniture and ornaments and carriages and servants some things which make us forget that all are the children of God, and while many want, we should not enjoy? ...Cowper and Bunyan were supposed to be mad, because they felt their sinfulness intensely. But

were they really mad ?....

[તમને હું ઘણીવાર દુઃખનું કારણ બનું છું એ જોઇને મ્હને ઘણું દુઃખ થાય છે. પણ ખરેખર [આ દાખલામાં તો] મ્હારા શબ્દોનો જુદો અર્થ કરાયો છે. મ્હારો આશય હતો કેવળ મ્હારી જાતને નિંદવાનો. પ્રાર્થના સમાજ ઉપર નિંદાનો છાટો પણ નાખવાનું મ્હાર મનમાં કદાપિ હતું નહીં. મેં પ્રાર્થના વિશે લખેલું એ જ કારણથી કે હું એકેશ્વરવાદી છુ, વેદાન્તી નથી...મ્હારી પોતાની અંદરની પવિત્રતાની ખામી મેં જોઇ [અને તેને ઉદ્દેશીને જ હું લખું છુ.] મ્હારા જેવો અપવિત્ર પ્રાણી પોતાનો એક બંધુ હોવાનો પ્રાર્થના સમાજ ભલે ઇનકાર કરે. વર્ષો અગાઉ હું એ સાદી લીટી શીખેલો, તે કેટલી બધી સાચી છે એ મ્હને લાગી આવતા મેં લખ્યુ. એ બે લીટીઓ—

ખૂરા દેખન૦

હુ એવો દંભ નથી કરતો કે કાઉપર અને બનિયનના આત્માઓને પોતાની પાપમયતાનુ જે તીવ્ર સંવેદન થયેલુ તે મ્હને પણ થયું છે; મ્હારૂં સંવેદન હજી મોટે ભાગે બુદ્ધિપ્રદેશનું જ છે. પણ ભોગ ભોગવવા એ પાપ છે, એટલી પ્રતીતિ તો મ્હને થઇ જ ગઇ છે,...(કંઇ નહીં તો) જ્યાસુધી આટઆટલા ગરીબગુરબા અને મદદના ગરજવાન માણસો જોવામા આવે છે ત્યા સુધી.

+સામાન્ય માણસોની શક્તિ ક્યા સુધીની છે તે હું સારી રીતે જાણું છુ, અને કદાચ હું જે આચરણ પાપ છે એમ જોઉં છું, તથાપિ તે કર્યા કરૂં છું, એ જ મ્હારી પાપમયતાનુ ખાસ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જે પવિત્રતા હું આચારમા નથી નાખતો, તે મ્હને પવિત્રતા કેમ જ નથી દેખાતી એમ તો હું ન કહી શકું. મ્હને તો આ સૂર્ય જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભોગ ભોગવવામાં પાપ નથી એ મતના સમર્થનમાં તમે ગીતાનો આધાર ટાંકો છો, એ જોઇને હું આશ્ચર્ય પામું છુ જો ગીતા એમ કહેતી હોય તો એટલે અંશે એ ખોટી. પરન્તુ [ખોટા તો તમે છો, ગીતા નહીં;] ગીતા એટલુ જ કહે છે કે જે વ્યવહાર બધા ચાલ્યા કરે, જેનો અર્થ હું સમજું છું તે પ્રમાણે તો ભોગ ભોગવવા માટે પરવાનગીનો નથી. વળી હુ જાણું છુ કે ગીતા એક જાતના તપને તાત્ત્વિક કહે છે [અને અસત્ દર્શાવે છે], પરંતુ કષ્ટદાયક તપનો પક્ષ હુ નથી લેતો. દુનિયાના ભોગને નિંદવા તે જુદી વસ્તુ છે, દુનિયાના વ્યવહારને પણ નિંદવો અને કઠણ તપને જ સદાચાર લેખે સ્થાપવું એ જુદી વસ્તુ છે. વિષયવાસનાઓ ઉપર આણ બેસાડાય, તો તેમને સંતોષવાનાં આચરણ જરૂરી વ્યવહારના વર્ગમાથી છુટી જાય છે...

પરંતુ, મ્હારા વ્હાલા મિત્ર, તમે શું નિખાલસપણે માની શકો છો ખરા કે આપણે ભોગ ભોગવતા રહિયે, અને આપણું અધ્યાત્મ જીવન પણ એટલુ ને એટલું સતેજ રહે? સારા વસ્ત્રાભૂષણ, ખાનપાન, રાચરચીલા, ગાડી ઘોડા, નોકર ચાકર,—એવી એવી વસ્તુઓ શું આપણને નથી ભુલવી દેતી કે સૌ પ્રભુના બાલકો છિયે, અને માટે જ્યા ઘણા ઘણાને સાસા પડે છે ત્યા આપણે ભોગવિલાસ ન ઘટે ?.. કાઉપર અને બનિયનને લોક તો ગાડા ધારતા, કેમ જે તેઓને પોતાનુ પાપીપણું તીવ્ર સાલતું. પણ શું તેઓ ખરે જ ગાડા હતા વારૂ ?]

+આ આખું દૃષ્ટિબિંદુ મણિશંકર પ્રથમ શીખ્યા ટોલસ્ટોઇના પુસ્તકોમાથી ભાવનામય ટોલસ્ટોઇ આ વિષયમાં પણ વ્યવહારબુદ્ધિ (common sense) ની સીમાઓને કૂદી જાય છે, એ તેનો દોષ મણિશંકરમા પણ આવ્યા વગર ન રહ્યો, જો કે આ સમયે તો આ ચર્ચાને અંતે (પછીના

કાગળો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે તે પ્રમાણે) એમણે "જરૂરી વ્યવહાર" ની જરા ઢીલી વ્યાખ્યા સ્વીકારી લીધી હતી.

"વાસનાઓ ઉપર આણ બેસાડવાનું" કાર્ય, થોડા અતિ ભાગ્યશાળી સંસ્કારવાળા જીવોને અપવાદરૂપ ગણિયે તો, સામાન્ય જનતાને માટે કેટલું તો વિકટ પડે છે, તથા "સામાન્ય માણસની શક્તિ ક્યાં સુધીની" પરિમિત છે, એનો કડવો અનુભવ એમને હજી હવે જ થવાનો હતો.

૩૦

વડોદરા, ૬-૧-૧૮૯૬

....You will be a little surprised to learn that a novel* has been passing under my pen just at present. Some eight chapters are written and more are being written every week....

[...જાણીને તમને કંઇક નવાઇ લાગશે કે મ્હારી કલમમાંથી હાલ એક નવલકથા* ઉતરતી આવે છે. આઠેક પ્રકરણ લખાયા છે, અને દર અઠવાડિયે બીજાં લખાતા આવે છે.]

* "કુમાર અને ગૌરી"

૩૧

વડોદરા, ૨૧—૧૦—૧૮૯૬.

...-and others have got promotions. I shall have again to fight for my status....

[-અને બીજાઓને પગારવધારા મળ્યા છે. વળી મ્હારે મ્હારા હક્કના સંરક્ષણને માટે લડવું પડશે.]

૩૨

વડોદરા, ૮—૧૨—૧૮૯૬.

I have begun to fight with Dalal* and since I have resolved to leave Baroda, I don't care how the fight terminates....

[દલાલ* સાથે લડવા મંડ્યો છું, અને વડોદરા છોડવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે, એટલે લડાઇનું છેવટ કેવું આવશે તેની મ્હને પરવા નથી.]

* રા. જમશેદજી અરદેશર દલાલ, તે વખતે વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી.

૩૩

વડોદરા, ૬-૧-૧૮૯૭.

I now know how natural it is for you to be dissatisfied with my lines. You are religious. It is your nature not to rest with emotions but go above them and establish some principle. I am

different. My feelings absorb me at times; and I am not of a religious cast of mind, though I often experience religious sentiments.

In the lines I sent, my only object is to express that profound anguish, which seizes the soul, when she feels that she can't give to others what they expected from her. The soul says that she "does not care for–she can bear–the sight of cherished dreams falling into the abyss of darkness; but alas it is hard to bear the pain of the affectionate, occasioned by our adversity. Their eyes do not taunt us, and we feel the more, because the eyes are like the lilies full of the dew of pity and nurtured on the lake of Love; verily, they are the couch for the wounded heart to sleep upon."

This is my meaning. I only intend to say that the greatest and acutest pain of adversity does not lie in itself, but in the pain that it gives to our dear ones. I thought that this truth was adequate enough for one small lyric....

[મ્હારી પંક્તિઓથી ત્હમને સંતોષ ન થાય એ કેટલે દરજ્જે છે તે હું હવે સમજું છું, ત્હમે જો ધર્મિષ્ઠ લાગણીઓમાંજ નિમગ્ન નહીં, તેમનાથી ઉચ્ચે ચ્હડી જોઇ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા, એ ત્હમારી પ્રકૃતિ છે હું જાણું છું. કેટલીક વાર લાગણીઓનાજ ગર્ક થઇ જાઉં છું, અને મ્હારૂં માનસિક બંધારણ ધર્મને પાળના સુધી જ પ્હોંચ નહીં એવું નથી, જો કે ધાર્મિક વાસનાઓ વારંવાર અનુભવું છું.

ત્હમને મોકલેલી પંક્તિઓમા મ્હારો હેતુ માત્ર તે અગાધ વિષાદ આલેખવાનો છે, જે આત્માને કબ્જે કરી લે છે, આત્મા જ્યારે જુવે છે કે પોતા પાસેથી બીજાઓએ મેળવવાની આશાઓ રાખેલી તે પોતે આપી નહીં જ શકે ત્યારે. [આત્મા આ જુવે છે, આત્માને તેથી લાગી આવે છે, અને વિષાદ જ વિષાદ જામી રહે છે.] આત્મા કહે છે,—" મ્હારાં વ્હાલાં સ્વપ્નો અંધકારના પાતાલમાં પડતાં જોઉં છુ, અને એ દેખાવ પણ મ્હને એટલો ભેદી શકતો નથી, એ દેખાવ પણ સહી શકું છું, પણ અરેરે, આપણી વિપદથી વ્હાલાઓને થતું દુ:ખ ખમવું ખરે અતિ કઠણ છે! વળી એ વ્હાલાએ પણ [સાચા વ્હાલા છે અને] મ્હારી તરફ ઠપકાની નજરે નથી જોતા, બિલકુલ નહીં; મ્હને વધારે લાગે છે એ કારણથી જ કે એ લોચનો સ્નેહસરોવર જેની જન્મભૂ અને કરુણાના હિમબિંદુથી ભરેલા એવા સરસિજ છે! અરે એ તો દર્દઘાયલ જીગરને નિદ્રાવિસ્મરણમા લેટવાના બીછાના છે!

મ્હારો આશય એટલો જ કે વિપદનું મોટામા મોટું અને તીક્ષ્ણમા તીક્ષ્ણ દર્દ તેના પોતામા નથી પણ એ આપણાં વ્હલાઓને દુ:ખ દે છે તેમા છે. મેં ધારેલુ કે આટલું સત્ય એક ન્હાના અમથા પદને માટે પૂરતું ગણાય.]

૩૪

વડોદરા, ૨૯-૧૧-૯૭

I returned from Kathiawad only the night before the last My trip has been most unexpectedly pleasant, and I have returned in far better spirits than I went in.

The Thakore Saheb of Lathi* is a very admirable poet, and we have become friends at once. There are many more things about him which I would like you to know....

The Thakore of Gondal has made certain inquiries. I wrote to him that I shall not accept his service under 175....

[હું કાઠિયાવાડથી પરમની રાતેજ પાછો આવ્યો છું આ ફેરે ધાર્યા કરતા ઘણો વધારે આનંદ મળ્યો, અને અહીંથી નીકળ્યો ત્યારે હતી તે કરતા અત્યારે મનોદશા બહુ સારી છે.

લાઠી ઠાકોર સાહેબ* એક ઉત્તમ કવિ છે, અને અમે પ્હેલી ક્ષણેજ અન્યોન્ય મિત્ર બન્યા છિયે. એમના વિષે ઘણી ઘણી બાબતો એવી છે, જે તમે જાણો એમ ઇચ્છુ છું.

ગોંડલ ઠાકોરે કેટલીક પૂછપરછ કરી છે. મેં લખ્યું છે કે રૂ. ૧૭૫ થી ઓછે પગારે હું આવીશ નહીં.]

* આ પ્હેલાં, વર્ષો પ્હેલાં, સુરસિંહજી હજુ રાજકુમાર કોલેજમા ભણતા હતા અને રૂવાવાળાં તથા કોટડાનાં કુંવરીઓ સાથે એમના લગ્ન લાઠી મુકામે જ થયેલાં, ત્યારે મેનેજર રા. આશારામ દલીચંદ શાહના પુત્ર મૂળચંદ સાથે મણિશંકરને શાળામૈત્રી, અને ચાવંડ, બાબરા અને લાઠીને સંબધ ઘણો નિકટ, એટલે મણિશંકર એ લગ્નોત્સવનું અઠવાડિયુ લાઠીમા જ મૂળચંદની સાથે હતા મણિશંકર આ પ્રસગે સુરસિંહજીને મળ્યા હશે, પણ તે નામનુ જ. આ પ્રસગ મણિશંકરના જીવનમા નોધવા જેવો તો એટલા માટે કે કિશોર મણિશંકરે વૃદ્ધ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇને આ પ્રસગે પ્રથમ દીઠેલા.

૩૫

વડોદરા, ૨૩-૩-૧૮૯૭

.... We lost our daughter last night at about 10 p. m. Wife can bear up this time, for we did all what we could to save her.*

[ગઇ રાતે દશ વાગે અમારી બાલક પુત્રી ગઇ. આ વખતે વહુને એટલું બધુ નથી લાગતું કેમ જે એને બચાવવાને માટે જે કંઇ થઇ શકે એમ હતું તે બધુ યે અમે કરી ચુક્યા.*]

* આ પોસ્ટકાર્ડમા મુખ્ય તો ‘પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર’ એ આઠ પંક્તિ છે ઉપલા સમાચાર તેની નીચે છે એ પછી ‘ અનામી નામ ’ એ ગઝલ ૧૦-૪-૧૮૯૭ ના કાગળમા અને ‘રોનારૂં ભીતરમાં રોતુ’ ૨૬-૨-૧૮૯૬ ના પોસ્ટ કાર્ડમા મોકલ્યાં હતાં

અ. સૌ. નર્મદાને આ બાલક બીજું. પ્રથમ બાલકનું નામ રમાનુ અથવા રણછોડ હત રમાનુ નામ મળીગં-રે પાડેલું રણછોડ એમની માતા અને બ્હેને બીજું વડોદરામા પ્રેમ આપતો

હતો તે દરમિયાન શહેર ખંભાતના માંડવામા અવતર્યું, તે મણિશંકરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ન. ભાઈ મુનિકુમાર.

૩૬

વડોદરા, તા. ૨૩-૪-૧૮૯૭.

I had again gone to Broach whence I returned only last night. Thakore's mother is improving.

[હું પાછો ભરૂચ ગયો હતો, ત્યાંથી રાતે જ પાછો આવ્યો. ઠાકોરનાં બાની તબિયત સુધારા ઉપર છે.

I am satisfied by your suspending your judgment for Manilal. I have hope that you will come to think better of him later on*....

મણિલાલ વિશે ત્હમે છેવટનો નિર્ણય બાંધવાનું મુલતવી રાખો છો એથી મ્હને સંતોષ છે. આગળ ઉપર ત્હમારા એના વિશેના વિચાર સારા થશે એમ મ્હને ઘણી આશા છે.*]

* આ કાગળમા અંતે "ત્હને હું એક દુનિયામા" (પૂર્વાલાપ, પૃ. ૬૪), અને "અહા શા આજ વર્ષાવે" (પૂ. પૃ. ૬૭) એ ગઝલો છે; બીજી ભરૂચમાં લખાઇ હતી; તા ૧૦ મી માર્ચે. અને "રત્ન આ હંસ માનસને" (પૂ પૃ. ૭૦) પણ ભરૂચમાં લખાઇ હતી, એ બીજી વાર ત્યાં ગયેલા ત્યારે, તા. ૨૧ મી કે ૨૨ મીએ.

૩૭

'માળિયા હાટીન', ૨૬-૫-૧૮૯૭.

.... You know I have other and nearer friends. But I have begun writing about this subject* to you alone. This might be accepted as an indication of my hope of benefitting myself — so....

[ત્હમે જાણો છો મ્હારે બીજા અને વધારે નિકટના મિત્રો છે. તથાપિ ત્હમને એકને જ આ બાબત* વિશે લખવું શરૂ કરૂં છું. એ હકીકતને નિદર્શન જેવી ગણી શકો, મ્હારી આશાના, મ્હને પોતાને લાભ મળવાની—આમ [=ત્હમારી સાથે પત્ર દ્વારા ચર્ચાવડે]]

* સ્વીડનબોર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મની બાબત. લાભ એટલે મ્હારી પ્રતીતિ દૃઢ થાય અથવા તો ફેરવવા યોગ્ય કરે એ રૂપનો સત્યલાભ

મણિશંકરની પ્રતીતિનો આરંભ "નહિ નહિ કદા" એ હરિણી અને "અનામી નામ" એ ગઝલની તારીખોથી એટલે ૧૮૯૭ ના એપ્રિલના આરંભથી ગણું છું

૩૮

વડોદરા, ૯-૧૦-૧૮૯૭.

....Moral certainty!*—પણ એ શબ્દ વાપરી શકે. આપણી moral certainty ઘણી વાર માત્ર prejudice× હોય છે....

ખરો સંબંધ બાંધ્યો બંધાતો નથી. અંદરથી બંધાશે તો તે અટકાવી શકાશે નહીં...

સત્ય મને કેમ સમજાયું? સ્પષ્ટતાથી કહું? ઈશ્વરકૃપાથી. હૃદયની શુદ્ધિથી...

---

* સોવસા ખાતરી; પુરાવો કે દલીલો સંપૂર્ણ નથી એમ જાણીયે તે છતાં ખાતરી.

× વિકારજન્ય મંતવ્ય શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણજ્ઞાન સહવર્તમાન મંતવ્ય નહીં, આ મતવ્યને જે ખોટું માને તે એને prejudice કહે.

૩૯

વડોદરા, ૨૨-૧૨-૧૮૯૭.

પ્રિય બંધુ સુરસિંહ,

તમારો પહેલો પત્ર બરાબર મળ્યો હતો. દિલગીર છું કે તરત પહોંચ ન લખીને મેં તમને વ્યર્થ ચિંતા કરાવી. પણ મારી તબિયત સારી ન હતી; અને-થયું તે થયું.

ફરી પણ તમે સરલતા અને વિશ્વાસથી બધું જ* મને લખી જણાવ્યું છે. મારું હૃદય તે સમજે છે. 'હૃદયત્રિપુટી'થી બેશક ઘણુંખરું જણાયેલું જ હતું.

આવી હકીકતો સાભળ્યા પછી કહેવાનું તો શું હોય! કહેવાનું જો કંઈ હોય તો તે તમને નહીં પણ પરમાત્માને છે.

તમારે તો સહેવાનું જ રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. કેવું કઠણ સહેવાનું છે તે હું સમજું છું પણ મને આશા છે કે એક ઔષધિની મદદથી તમે તે સહી શકશો. એ ઔષધિ હાલ ઘણાખરા જાણતા નથી અને ઘણાખરા જિરવી શકતા નથી. પરમાત્માની ઇચ્છા હશે તો એ ઔષધિ યોગ્ય કાલે તમને મળ્યા વગર નહીં રહે.

અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમા આપણે બધા એમ માની લઇએ છીએ કે ધર્મનું સત્ય આપણને મળી ચુક્યું છે. હકીકત એ છે કે એ સત્ય પરમ દુર્લભ છે અને ઘણા જ થોડાને મળે છે. એ મળ્યા પછી આત્માને એટલી શાંતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાપિ થતો નથી. "જે કંઈ થાય છે તે સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ અને વિશ્વના અનંત ઉદ્દેશોની ખાતર જ થાય છે," એ શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ નિશ્ચલ થયા વગર ધર્મના સત્યો આપણી દષ્ટિને દેખાતા નથી. આ પાર્થિવ જીવનના સુખદુઃખ ક્ષણિક છે, અનંત જીવનના કાંટામા જ તેની યોગ્ય તુલના થઇ શકશે.

સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધ અને તેમના ભવિષ્યના જીવન સંબંધી સ્વીડનબોર્ગ ઘણું જાણવા જેવું કહે છે એ પડી+ હજી અધાય નથી, પણ તમારી ઇચ્છા હોય તો હાલ જ છૂટાં પાના મોકલી આપું.

બાકી તો ફરીને જૂના શબ્દો જ સંભળાવું છું, કે—

નહિ રસ ભર્યો આત્માનો એ કદાપિ કમી થતો,
રસમય બને આત્મા તો એ ગગનમાં જતો
સ્મરણ કરજે ગાઢ વ્હાલા સ્વરૂપતણું—†

કવિતાઓ મળી છે.

તમારા હર્ષદાનો
મણિશંકર

* જુઓ 'કેસરવ'ના આરંભ, છાપેલા નાગળો,
+ "લગ્નસ્નેહનો વિશ્રંભમાં હેતુ"
† 'પૂર્વાલાપ' પૃ ૯૮ "અજ્ઞાન સખા પ્રતિ;" "હૃદના ગાણ્દો" ... આ કવિતા કલાપીએ ૧૮૯૭ના માર્ચમાં—લખાઈને તુરત—મોકલાઈ ગઈ હતી.

૪૦

વડોદરા, ૨૮-૧૨-૧૮૯૭

.... I have removed to the માડવાક....

Request Lakhubhai* to let me know the stages of spiritual culture worked by him in Goethe's Confessions of a Fair Saint....

The training school is closed; the Bhavan itself will follow....

[[ઘર છોડી] માડવાઓમાં રહેવાને ગયા છિયે. ગઅથ કૃત "એક દેવીના આત્મવૃત્તાન્ત"માં લખુભાઈ ને અધ્યાત્મશિક્ષણનાં પગથિયા કયા કયા જણાયાં તે મને લખી જણાવવા એમને વિનંતિ કરશો. 'શિક્ષણાનુભવશાળા' બંધ કરવામા આવી છે, 'કલાભવન' પણ બંધ થશે. [પ્લેગને લીધે]]

* ડાક્ટર લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ, જુવો આ પત્રધારામાં આંક ૭ તળેનું ટિપ્પણ આ સમય પછી થોડે વર્ષે મણિશંકરની પ્હેલી લાંબી માંદગી અને બેચેનીમા આ મિત્રના ઉપચાર અને સમાગમથી જ એમને ફાયદો થયો હતો

૪૧

વડોદરા, ૭-૪-૧૮૯૮

. . Both your letters are duly received. I have been thinking for several days as to how I should write to you, for there is news for you.

I have adopted the Christian faith.. .

Thakore has asked me to stay hear till the middle of May....

[તમારા બેય કાગળ વખતસર મળ્યા છે. કેટલાક દિવસથી તમને મ્હારે કેવી રીતે લખવું તેના વિચારમા રહેલો છું, કેમ જે તમને નવા સમાચાર દેવાના છે

મેં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે.

ઠાકોરે લખ્યુ છે કે મે માસના મધ્ય સુધી મ્હારે અહીં જ રહેવું...]

૪૨

વડોદરા, તા. ૯-૪-૧૮૯૮

....We are still standing in our rural camp.

.... I believe every word of Swedenborg, and I believe him to be God's commissioner. You shall not therefore be surprised when I inform you that I have become a christian....

You will not understand all this unless you read his wonderful works. Meanwhile, I feel you will be tempted to set me down as–I know not what. Alas! the world refuses to hear you precisely when you have got something which it would be well for them to hear

[હજી અમે માંડવાઓમા રહિયે છિયે. હુ સ્વીડનબોર્ગનો શબ્દે શબ્દ માનું છું, અને વળી એને ઇશ્વરનો પયગમ્બર માનું છું એટલે ત્હમને અચંબો થવો ન જોઇયે, હું ત્હમને જણાવું છુ તેથી, જે હુ ખ્રિસ્તી થયો છું. આમા ત્હમને, ત્હમે એના ચમત્કાર ભર્યા પુસ્તકો વાચશો નહીં ત્યા લગી, કશીયે સમઝ નહીં પડે. અને દરમિયાન હું જાણું છુ કે ત્હમે મ્હને લલચાશો, ગણી ક્હાડવા–ન જાને કેવો ય! અરેરે! દુનિયા ત્હમારૂ સાભળવું જ બંધ કરી દે છે, તેજ સમયથી, કે જ્યારે ત્હમને કઇ કહેવાનું એવું પ્રાપ્ત થયુ હોય છે, કે જે તે જો કદાપિ સાંભળે તો તેનું ભલું થાય.

૪૩

વડોદરા, ૬-૫-૧૮૯૮

.... Yes, my school is to be closed for ever from the 1st June. To write a history of how it came about would be wearisome. I have received a notice to the effect that I might find out a place for me. They however try to provide for me. H. H. knows me. I shall let you know if I leave Baroda.

You must have received my booklet on the nature of the Bible and the Law of its interpretation....

Don't prejudge and have patience; this is all I request of you....

[હા, મ્હારી શાળા તા. ૧લી જૂનથી સદાને માટે બંધ થનાર છે. એ બધુ કેમ બન્યું તેનો ઇતિહાસ લખવો કંટાળો આવે એમ છે. મ્હને નોટીસ મળી છે કે મ્હારે મ્હારે સારૂ કોઇ જગા શોધી લેવી. પરંતુ એ લોક મ્હને કોઇ ઠેકાણે રાખી લેવા યત્ન કરે છે ખરા. ખુદ શ્રીમંત સરકાર સાહેબ મ્હને ઓળખે છે. હું વડોદરા છોડીશ તો ત્હમને જણાવીશ.

બાઇબલનું સ્વરૂપ અને તેના અર્થ સમઝવાની ચાવી એ વિષય ઉપરની ન્હાની ચોપડી ત્હમને મળી હોવી જોઇએ પ્રથમથી ગાંઠવાળી ના દ્યો; અને ધીરજ ગણો, મ્હારે ત્હમારી કને માગવાનું તે બધું યે આટલામાં આવી જાય છે.]

૪૪

બાબરા, ૨૯-૭-૧૮૯૮.

.... I have at last come here. There is little hope of Baroda doing any thing suitable for me. Perhaps I may go to Bhavnagar. Seeking fresh service at this stage is very painful and it is hard to pass days without work. Did you read —'s book that Thakore left with you ?....

[આખરે હું અહીં આવ્યો છું. વડોદરા મહાલથી મ્હારી શકાય એવી કશી ગોઠવણ કરવાની આશા થોડી જ છે. કદાચ હું ભાવનગર જઈશ. આ ઉંમરે નવી નોકરી શોધવી અતિ દુઃખદ છે અને કામકાજ વગર દિવસો જવા કપરા છે. ઠાકોરે તમને આપેલી —ની ચોપડી તમે વાંચી?...]

૪૫

કુંડલા, ૧૩-૧૧-૧૮૯૮.

.... Balubhai is coming to Lathi on the 16 th. I shall start from here on the 15th and meet him*...

[બાલુભાઇ તા. ૧૫ મીએ લાઠી આવે છે. હું અહીંથી ૧૫ મીએ નીકળીશ અને મળીશ*]

* પછી અમે અઠવાડીયુ સુરસિંહજી સાથે ગાળ્યું હતું. શાસ્ત્રી પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર અને જટિલ અને રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર અને કારભારી તાત્યા સાહેબ ત્યાં હતા જ અને રા. રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ ભાવનગરથી બે દિવસ આવ્યા હતા. મે માસ મણિશંકરે અને મ્હારે સુરસિંહજી સાથે મહાબળેશ્વરમાં ગાળવો અને સાથે શેકસપીયર અને પ્લેટો, સોક્રેટીસ, આદિ વાચવા, એ માટે સુરસિંહજીએ ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો. શુદ્ધ જિજ્ઞાસાની સુરસિંહજીના જેટલી ઉત્કટતા અતિ વિરલ.

૪૬

ભાવનગર, ૧-૧૨-૧૮૯૮

....I came here last evening and have taken charge to-day. I learnt after coming here that the salary of the place has been reduced to Rs. 150, perhaps because no one exactly knew what I was getting at Baroda, and —said I was getting 175 babashai. If it is a mistake, it cannot be corrected just now....

[હું રાતે અહીં પહોંચ્યો અને આજે ચાર્જ લીધો છે. અહીં આવ્યા પછી જ જાણવામાં આવ્યું જે જગાનો પગાર કમી કરીને રૂ ૧૫૦ કરેલો છે. કદાચ એમ પણ હોય કે વડોદરામાં મ્હારો પગાર કેટલો હતો તેની કોઇને નક્કી ખબર જ નહીં, અને —એ કહ્યું, કે મ્હને ત્યાં રૂ. ૧૭૫ બાબાશાહી મળતા. આમ ભુલ જ થઇ ગઇ હોય, તથાપિ હાલ તુરતમાં તો એ સુધારી શકાય નહીં....]

૪૭

ભાવનગર, ૨-૩-૧૯૦૦.

...સૌ. નર્મદા મને " પવિત્ર ભોજન " ને લેવાને આગ્રહ કરે છે, કે જેથી તે મારી સાથે રહીને મારો ધર્મ સમજવાનો યત્ન કરી શકે હું જવાબ આપું છું, કે " પવિત્ર ભોજન" લેવાની મારી ફરજ છે; તેમા મારૂં, તેમનું. અને સર્વનું શ્રેય છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર જે કંઇ પરિણામ થવા દેશે તે સહીશ. છેવટે શ્રેય થશે એ સંબંધી મને કશો સંદેહ નથી. હાલ આ સ્થિતિ છે. હવે પછી જે બનશે તે જણાવતો રહીશ. બેશક હું સ્વસ્થ છું.

...અહીંના અને બહારના મારા જૂના મિત્રોના વર્ત્તન સંબંધી તો શા માટે લખું ? બેશક મને ખેદના ઘણા કારણો છે. પણ એ બિચારા અજ્ઞાન છે !

દેવાલયમા પ્રવેશ કરવાની જ્યાંસુધી ફરજ માત્ર લાગે છે, ત્યાંસુધી એ યોગ્ય રીતે થઇ શકશે નહીં. એવો વખત આવે છે કે જ્યારે તેમ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થશે...

૪૮

ભાવનગર ૨૬-૩-૧૯૦૦.

...મેં ગઇ કાલે " સ્વામીના ભોજન " માં ભાગ લીધો છે. એ સંસ્કાર કેટલો ગંભીર છે, તે તમે કલ્પી શકશો: જુઓ લુક, ૨૨ : ૧૯-૨૦....

૪૯

ભાવનગર, ૧-૮-૧૯૦૦

What shall I write to you ? Perhaps you may be thinking that I have for ever lost the right of writing to you. I hope not for ever. My angry words you can forget: I see that my excitement was abnormal: and I have since passed through many painful experiences.

Need I write *at length* to you ? I find that I at least have not the courage to remain aloof from family and brethren and that way serve Christ. I have discovered unsuspected weaknesses in my nature. I feel that I must return to my caste and for the rest of my life only try to imbibe a little of the spirit of Christ if I may....

The " shastras " provide a remedy for everything. I have written to Vyasji. Please expedite the business....

I have requested His Highness to re-employ me....

[ત્હમને શું લખું ? ત્હમે કદાચ માનતા હશો જે ત્હમને લખવનો હક્ક મેં તો સદા કાળને માટે ગુમાવી દીધો છે. નહીં, નહીં, હું આશા રાખું છું કે સદાને માટે તો નહીં. મ્હારા ગુસ્સાના બોલ ત્હમે ભૂલી શકો. મ્હારી મગજની સ્થિતિ અતિ ઉશ્કેરાયલી હતી એમ

હવે જોઉં છું; અને તે પછી ઘણા દુઃખદ અનુભવોમાંથી પસાર થયો છું.

તમને લંબાણથી લખવાની જરૂર હોય ખરી ? મ્હારી ખાતરી થઇ છે કે હું તો કુટુંબ અને સંબંધીઓનાથી વિખુટો રહી શકું જ નહીં: ક્રાઇસ્ટના એ પ્રકારના સેવક થવા પૂરતું બળ મ્હારામા તો છે નહીં. મ્હને મુદ્દલે કલ્પના નહીં એવા પ્રકારની નબળાઇઓ મ્હારી પ્રકૃતિમા મે પ્રત્યક્ષ કરી છે. મ્હારે પાછા જ્ઞાતિમા આવવુ જ પડવાનું; અને ક્રાઇસ્ટના ધર્મના હાર્દનું [illegible] મ્હારી હવેની જીંદગીમા હું [illegible] કરી શકું તો ભાગ્યશાળી.

" શાસ્ત્રો "મા દરેક બાબતના રસ્તો છે જ. મેં વ્યાસજી+ ને લખ્યું છે. આ બાબત બનતી ત્વરાએ કરી જાય એમ મહેનત કરજો.

મહારાજા સાહેબ [ભાવસિંહજી] ને મેં વીનવ્યા છે કે મ્હને ખરી નોકરીમા લેવા કૃપા કરે]

+ સ્વ. જયકૃષ્ણ જીવનરામ, જે મુંબાઇમા કથાકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ પ્રખ્યાત હતા; જેમણે મણિશંકરને પ્હેલી વખત પ્રાયશ્ચિત આપીને વિશુદ્ધ કરેલા.

૫૦

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૦૦

. . . Being lectured to is now-a-days a daily experience to me. But don't you think I need some other food also ?...

The contest in which I find myself is very unequal. Please note that, realize my situation, and try to be an advocate....

[સૌ મ્હને ટોકે છે અને બોધવચન સંભળાવે છે. રોજ ને રોજ ઉઠીને આવાં વચન સાભળવાનાં, આવા કાગળ વાંચવાના. હોય. પણ તમને નથી લાગતું કે મ્હને બીજા ખોરાકની પણ જરૂર ખરી ? જે સંગ્રામમા હું મ્હારી જાતને આવી પડેલી જોઉં છું, તે અત્યંત એકતર્ફી છે. કૃપા કરીને તેનું આ લક્ષણ ધ્યાનમા લ્યો, મ્હારી પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ બરાબર પ્રત્યક્ષ કરો, અને મ્હારા પક્ષવાદી થવા યત્ન કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦+

......' દિનચર્યા લેખ '......હાલ મહારાજા સાહેબ [ભાવસિંહજી] ની કૃપાથી છપાય છે. ઋગ્વેદ ઉપર સાયણાચાર્યના ભાષ્યમાથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના ભાષ્યમાથી અવતરણો આપ્યા છે......

હાલ તો ઋગ્વેદ અને પ્રાચીન માર્ગમા નવીન દષ્ટિના સચારમા જ મારી પ્રવૃત્તિ છે...

+ આવા પ્રશ્ન ચિહ્નનો અર્થ એ કે તે તે કાગળોની હજુ નકલો જ જોવામાં આવી છે, જેમાં તે ક્યાંથી ને કઇ તારીખે લખાયેલા એ નકલ કરનારે જણાવેલું નથી. "પત્રધારા "માં આવા કાગળોનું સ્થાન જે આપેલુ છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે આપેલું હોવાથી, વિચાર કરી કરીને આપેલું છે તથાપિ નિશ્ચય જ [illegible]

૫૨

ભાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me....His letters I hope may do me good....

[કૃપા કરીને બલુભાઇને કહો કે મ્હને લખે. એના કાગળોથી, હું આશા રાખું છું કે મ્હને ફાયદો થશે.]

૫૩

ભાવનગર, ૨૯-૧૧-૧૯૦૦

.... Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now. I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife....

Why does the Professor continue silent ?...You must be enjoying — ....

[હવે એક જ રસ્તો રહ્યો; નાતને હાલ તુરતને માટે મુકવી પડી, મ્હારે કાશી જવું, અને જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યા કરીને, અહીં પાછા આવતાજ પત્ની સાથે રહેવા માડવું.

પ્રોફેસર સાહેબનું મૌનવ્રત કેમ હજી ચાલ્યા કરે છે ?...તમે --મા મઝા કરતાજ હશો...]

૫૪

?૧૯૦૦

......" સહ ભોજન " એટલે શું તેની તમને હજી ખબર નથી. પણ તમે જોયું હશે કે મને પ્રાર્થનાસમાજીઓ અને બ્રાહ્મણોનો માર્ગ ખોટો લાગે છે હુ આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિની દિશા પસંદ કરૂં છું. આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાલયને* સમજવાનો એ જ માર્ગ છે......

ઓ બંધુ, હું મારા સંબંધીઓને છોડવા ચાહતો નથી, આર્ય મ ડળમ જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાહું છુ......

હુ આર્યસમાજના માર્ગનું અનુસરણ કરતો નથી હું નવીન દેવાલયના માર્ગનું અનુસરણ કરૂં છું. દિશા બદલાઇ જવાની ભીતિ છે જ નહીં......

---

* નવીન દેવાલય-New Church, સ્વીડનબોર્ગના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલો ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાટો સ્વીડનબોર્ગે જે " પ્રાચીન શબ્દ " હતો, અને હજી તાર્તરીમા જળવાઇ રહ્યો છે, એમ જણાવેલુ તે સ્વીડનબોર્ગે કહ્યુ માટે સાચુ જ હોવું જોઇએ એવી સ્વીકૃતિમાથી ગોતરફની તાપણી વચ્ચે તવાતા મણિશંકરને તર્ક ઉઠયો કે એ " પ્રાચીન શબ્દ " તે ઋગ્વેદજ હોવો જોઇએ, અને મણિશંકર આર્ય-સમાજ સાથે ઉપર એમણે દર્શાવ્યો છે તે પ્રકારનો સંબંધ રાખતા થયા

ઋગ્વેદ તે જ એ " પ્રાચીન શબ્દ " એ તર્કના સત્યાસત્યના શોધન પાછળ એમણે પાછો શ્રમ લાંબા સમય સુધી લીધો આખરે " હાર્ટ ઓફ઼ ઇન્ડીયા " એ ત્રમાસિ મા એમણે સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યું કે એ તર્ક તો નથી બેસતો (૧૯૧૫) અને આ વિષયનો ખાલો મત આવ્યો તે પછી એમની કલ્પના-પ્રતીતિની ઉષ્મા આગળના જેટલી માત્રા સુધી કદાપિ ચડેલી જણાતી નથી, અથવા કહો કે એમની ઉત્તરાવસ્થાનો આરંભ એ બિંદુથી. ૧૯૧૫ ની સાલની આખરથી

હવે જોઉં છું; અને તે પછી ઘણા દુઃખદ અનુભવોમાંથી પસાર થયો છું.

તમને લંબાણથી લખવાની જરૂર હોય ખરી? મ્હારી ખાતરી થઇ છે કે હું તો કુટુંબ અને સંબંધીઓનાથી વિખુટો રહી શકું જ નહીં: ક્રાઇસ્ટના એ પ્રકારના સેવક થવા પૂરતું બળ મ્હારામા તો છે નહીં. મ્હને સુદ્ધાં કલ્પના નહીં એવા પ્રકારની નબળાઇઓ મ્હારી પ્રકૃતિમા મેં તપાસ કરી છે. મ્હારે પાછા જ્ઞાતિમા આવવું જ પડવાનું; અને ક્રાઇસ્ટના ધર્મના હાર્દનું જ્વલંત તરીકે મ્હારી હવેની જીંદગીમા હું [illegible] કરી શકું તો ભાગ્યશાળી,

" શાસ્ત્રો "મા દરેક બાબતનો રસ્તો છે જ. મેં વ્યાસજી+ ને લખ્યું છે. આ બાબત બનતી તજવીજે ફરીથી જલદી એમ મહેનત કરશો.

મહારાજા સાહેબ [ભાવસિંહજી] ને મેં વીનવ્યા છે કે મને જરા નોકરીમા લેવા કૃપા કરે.]

+ સ્વ. જયકૃષ્ણ જીવનરામ, જે મુંબાઇમા કથાકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ પ્રખ્યાત હતા; જેમણે મણિશંકરને પ્હેલી વખત પ્રાયશ્ચિત આપીને વિશુદ્ધ કરેલા.

૫૦

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૦૦

.... Being lectured to is now-a-days a daily experience to me. But don't you think I need some other food also ?...

The contest in which I find myself is very unequal. Please note that, realize my situation, and try to be an advocate....

[સૌ મ્હને ટોકે છે અને બોધવચન સંભળાવે છે. રોજ ને રોજ ઉઠીને આવાં વચન સાભળવાના, આવા કાગળ વાંચવાના. હોય. પણ તમને નથી લાગતું કે મ્હને બીજા ખોરાકની પણ જરૂર ખરી? જે સંગ્રામમા હું મ્હારી જાતને આવી પડેલી જોઉં છું, તે અત્યંત એકતર્ફી છે. કૃપા કરીને તેનું આ લક્ષણ ધ્યાનમાં લ્યો, મ્હારી પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ બરાબર પ્રત્યક્ષ કરો, અને મ્હારા પક્ષવાદી થવા યત્ન કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦.–

......' દિનચર્યા લેખ '......હાલ મહારાજા સાહેબ [ભાવસિંહજી] ની કૃપાથી છપાય છે. ઋગ્વેદ ઉપર સાયણાચાર્યના ભાષ્યમાથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના ભાષ્યમાથી અવતરણો આપ્યા છે......

હાલ તો ઋગ્વેદ અને પ્રાચીન માર્ગમાં નવીન દષ્ટિના સંચારમા જ મારી પ્રવૃત્તિ છે...

– આવા પ્રશ્ન ચિહ્નનો અર્થ એ કે તે તે કાગળોની હજુ નકલો જ જોવામાં આવી છે, જેમાં તે ક્યાંથી -ક તારીખે લખાયેલા એ નકલ કરનારે જણાવેલું નથી "પત્રધારા"માં આવા કાગળોનું સ્થાન જે આપેલું છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે આપેલું હોવાથી, વિચાર કરી કરીને આપેલું છે તથાપિ ચિંત્ય જ-અનુમાનું –

૫૨

ભાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me....His letters I hope may do me good....

[કૃપા કરીને બલુભાઇને કહો કે મ્હને લખે. એના કાગળોથી, હું આશા રાખું છું કે મ્હને ફાયદો થશે.]

૫૩

ભાવનગર, ૨૯-૧૧-૧૯૦૦

.... Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now. I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife....

Why does the Professor continue silent ?...You must be enjoying — ....

[હવે એક જ રસ્તો રહ્યો; નાતને હાલ તુરતને માટે મુકવી પડી, મ્હારે કાશી જવું, અને જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યા કરીને, અહીં પાછા આવતાજ પત્ની સાથે રહેવા માડવું.

પ્રોફેસર સાહેબનું મૌનવ્રત કેમ હજી ચાલ્યા કરે છે ?...તમે --મા મઝા કરતાજ હશો...]

૫૪

?૧૯૦૦

......" સહ ભોજન " એટલે શું તેની તમને હજી ખબર નથી. પણ તમે જોયુ હશે કે મને પ્રાર્થનાસમાજીઓ અને બ્રાહ્મણોનો માર્ગ ખોટો લાગે છે. હું આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિની દિશા પસંદ કરૂં છું આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર* થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાલયને સમજવાનો એ જ માર્ગ છે......

એ બંધુ, હું મારા સંબંધીઓને છોડવા ચાહનો નથી, આર્ય મડળમજ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાહું છુ......

હુ આર્યનમાજના માર્ગનું અનુસરણ કરતો નથી હું નવીન દેવાલયના માર્ગનું અનુસરણ કરૂં છું. દિશા બદલાઇ જવાની ભીતિ છે જ નહીં......

---

* નવીન દેવાલય-New Church, સ્વીડનબોર્ગના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલો ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાટો સ્વીડનબોર્ગે જે " પ્રાચીન શબ્દ " હતો, અને હજી તાર્તરીમા જળવાઇ રહ્યો છે, એમ જણાવેલુ તે સ્વીડનબોર્ગે કહ્યુ માટે સાચુજ હોવું જોઇએ એવી સ્વીકૃતિમાથી ચોતરફની તાપણી વચ્ચે તવાતા મણિશંકરને તર્ક ઉઠયો કે એ " પ્રાચીન શબ્દ " તે ઋગ્વેદજ હોવો જોઇએ, અને મણિશંકર આર્યસમાજ સાથે ઉપર એમણે દર્શાવ્યો છે તે પ્રકારનો સંબંધ રાખતા થયા

ઋગ્વેદ તેજ એ " પ્રાચીન શબ્દ " એ તર્કના સત્યાસત્યના શોધન પાછળ એમણે ઘણો શ્રમ લાંબા સમય સુધી લીધો આખરે " હાર્ટ ઓફ ઇન્ડીયા " એ ત્રમાસિ માં એમણે સ્પષ્ટ સ્વીકાર્યું કે એ તર્ક તો નથી બેસતો (૧૯૧૫) અને આ વિષયનો આવો અંત આવ્યો તે પછી એમની શ્રદ્ધા કે પ્રતીતિની ઉષ્મા આગળના જેટલી માત્રા સુધી કદાપિ ચડેલી જણાતી નથી; અથવા કહો કે એમની ઉત્તરાવસ્થાનો આરંભ એ બિંદુથી, ૧૯૧૫ ની સાલની આખરથી

૫૫

સણોસરા, ૪-૨-૧૯૦૧.

Narmadashankar Shastri writes to me from Kashi that the Pandits there refuse to give પ્રાયશ્ચિત્ત to me ! He pleaded mental disturbance &c., but to no purpose. This creates a difficulty and as yet I find no way of escape....

I think in due time I shall be prepared for all that providence may assign to my lot. Even hardship acts as a tonic when there is some vitality in the frame...

[નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી કાશીથી મને લખે છે કે ત્યાંના પંડિતો મને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની ના જ પાડે છે! એણે માનસિક અસ્વસ્થતા આદિ કારણ રજૂ કર્યાં પણ વ્યર્થ. આને લીધે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે, જે કેવી રીતે દૂર કરવી તે હજુ તો મને કંઇ સૂઝતું નથી...

કાળે કરીને હું ધારું છું કે "પૂર્વદૃષ્ટિ" એ [સર્વજ્ઞે] મારે માટે જે જે સંસ્કાર નિર્ધાર્યા હશે તે બધાને માટે સજ્જ થઇ જઇશ. વિપત્તિ પણ વાજીકરણ જેવી અસર કરે છે, જાતમાં જ્યાં કંઇ પણ સત્ત્વ હોય ત્યાં...]

૫૬

?—૧૯૦૧

...સારગ્રાહી થનારે દોષની ઉપેક્ષા જ કરવી જોઇએ. દયાનંદ, પ્રાર્થનાસમાજ, થીઓસોફી, એ સર્વ અમુક અંશે આ દેશને માટેની ભાવિ ઈશ્વરી યોજનાને ઉપકારક છે. એ ભાવિ ઈશ્વરી યોજના શી હશે તે કલ્પના બધા જુદે જુદે પ્રકારે કરે છે. પણ જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મત બીજા પાસે કબૂલ કરાવવાને તો શું પણ પ્રકટ કરવાને સુદ્ધાં આગ્રહ રાખતા નથી. તેઓ બધાને પોતપોતાના શ્રેયના માર્ગમાં ઉત્તેજન જ આપે છે. વિશાળ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ઘણાની વાત સમજી શકે છે, અને ઘણાની સાથે સમભાવ બાંધી શકે છે

આગ્રહી ઉદ્વેગ ઘણા માનસિક વ્યાધિઓને દૂર કરી બલ આપે છે અને આળસ સર્વથા વ્યાધિ અને નિર્બલતાનું કારણ છે...

બેશક સર્વથી ઊંડા અને મહત્ત્વના અનુભવોમાં તો દરેક આદમી હમેશાં એકલો જ છે...લગભગ મિત્રરહિત થઇ જશો

એ સ્થિતિ પણ લોકોને લાગે તેવી અસહ્ય નથી. આગ્રહી, સ્વતંત્ર, વિચારશીલ, સ્નેહશીલ કેટલાએક આત્માઓને એ અનુભવ પણ થયેલો છે અને થાય છે. એ સ્થિતિ જે વિચારશીલ ન હોય તેમને તો અસહ્ય થઇ પડે. પણ જેમને એ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ પ્રાયશઃ પોતાપણામાંથી× મુક્ત થયેલા, દૃષ્ટાઓ સરખા, હોય છે અથવા થાય છે. એ સ્થિતિવાળાનું સુખ જુદા પ્રકારનું હોય છે: તેમના સંતોષના સાધનો પણ જુદા હોય છે...

× પોતાપણા માટે આગળ પણ જુવો, 'પત્રધારા' પત્રાંક ૯૨ તળે ટિપ્પણ

૫૭

ભાવનગર, ૯-૧૧-૧૯૦૧.

....Can you prevail upon my brother to allow my mother and wife to stay here separately, even before the assemblage at Jam nagar ?....

[મા અને પત્ની જુદા [જુદા મકાનમા] પણ અહીં રહેવા આવે, જામનગરમા સૌ [જ્ઞાતિજન મ્હારી બાબતમા વિચાર કરવાને] ભેળા થાય તે પહેલાં પણ, એટલુ ત્હમે ભાઇને સમજાવીને કરી શકશો ?]

૫૮

શિહોર, ૧૬-૧૨-૧૯૦૧.

...—ભાઇ પણ એક દિવસ આવી ગયા. પણ જ્ઞાતિની અતિશય બ્હીક લાગે છે, તેથી રહી શક્યા નથી. તેમણે મોટાભાઇ [ગૌરીશંકર] ને લખ્યું છે કે મોટાભાઇજ અહીં આવી એકાદ માસ સાથે રહી સ્થિતિ સુધારે, અને પોતે મુંબાઇનું દવાખાનું સંભાળશે. મોટાભાઇ હાલ એ પ્રમાણે કરી શકશે, એમ મને જણાતું નથી. બને તે ખરૂં.

...દવા પણ હજી લઇ શકતો નથી. જો કોઇ ભાઇ કે વૈદ્ય સાથે રહેશે તો તેના હાથથી દવા લઇશ પણ હું ખુલાસો નથી કરી શકતો કે શાથી મારી મેળે હું કશુ કરી શકીશ નહીં.

ચમૂભાઇને માલુમ થાય જે તમારા ઘરના તમામ માણસો ચિ૦ વગેરેને માટે જે કાળજી રાખે છે તેથી સંતુષ્ટ અને આભારી છું....

ઓ—, કોઇ વાર મારા જવાબમા હાલની સ્થિતિથી વિલંબ થાય તોપણ તમે તો લખ્યા જ કરશો...

...ભાઈ શું કહે છે ? હું શુ કરૂં ?

૫૯

ભાવનગર, ૧-૧-૧૯૦૨

....For a long time I looked upon myself as the injured party; but at last that feeling has left me, and I thus address you. I know not whether here-after I shall ever have the happiness of enjoying your friendship–I looked upon few things as more precious and am therefore pained at the thought; but I know not and I can bear. I can only reap what I have sown: and I have come to know that I have deserved my hardships.

My wife wishes to be kindly remembered to you all. We are not happy, and we often remember you, —feel the loss of your presence,...

I have been reading your poems in the Sudarshana and thinking and feeling a thousand things. Alas, that it should come to this !....

[લાંબા વખત સુધી મ્હને એમ રહ્યું, જે મિત્રધર્મમાં ન્યૂનતા તમારા મ્હારી તરફના વર્તનમાં હતી, પણ આખરે મ્હારી આવી લાગણીથી હું મુક્ત થયો છું, અને આ પ્રમાણે તમને લખું છું. ન જાને હવે પછીના સમયમાં તમારી મિત્રતાના ગુણનો ઉપભોગ મ્હને કોઇ કાળે ય મળશે કે નહીં—એ વર્ષોમાં એનાથી વધારે મૂલ્યવાન મ્હને કોઇક જ ચીજ લાગતી, અને તેથી ભાવિમાં એ પાછી મળશે કે નહીં એવો સંશય દુ:ખ ઉપજાવે છે. પરંતુ મળશે કે નહીં તે ન જાને, અને એ વગર નિર્વાહ કરવો પડશે તો તે પણ સહી શકીશ. મેં જે વાવ્યું હોય તેનાં જ ફલ મ્હને મળી શકે; અને મ્હારે માથે ગુજરી રહ્યાં છે તે સર્વ વાનાં મ્હારાં જ કર્મોનાં કુદરતી ફલ છે, એટલું તો હું જાણવા પામ્યો છું.

પત્ની તમને સૌને સાયાજી સંભારણાં લખાવે છે. અને ભૂલિયા નથી, તમને વારંવાર સંભારિયે છિયે, તમારી હાજરી,—ના અભાવ અમને સાલે છે.

સુદર્શનમાં તમારાં કાવ્યો વાચું છું, અને વિચારો અને લાગણીઓ સંકટો અને હતાશો-માંથી પસાર થાઉં છું અરેરે, ક્યાં તે આગલા સમય અને ક્યાં હાલનો!]

૬૦

ભાવનગર, ૧૫-૧-૧૯૦૨

...તમારો પત્ર આવ્યો એટલે કંઇક આશા આવી છે. પ્રકૃતિથી દૃઢ નથી, અને દોષોથી વધારે અદૃઢ થયો છું. પણ હાલની સ્થિતિમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા સમજું છું.

......માન્યતા હતી તે છે. "બાપ્તિસ્મા" લીધું હતું, તે પાછળથી ખોટું સમજાયું હતું: માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી નહીં, પણ માન્યતાની દૃષ્ટિથી સુદ્ધાંત છતાં હજી અવતારને માનું છું: અને મનમાં એટલો અંધકાર છે કે એ વિષયમાં કર્તવ્ય શું છે, તે જોઇ શકતો નથી....પણ પોતાને ધર્મ જેવા વિષયમાં જે વાત સાચી લાગતી હોય, તે ગુપ્ત રાખવી, એમાં સત્યને અપમાન આપવા સરખું લાગે છે જો મેં બાપ્તિસ્મા લીધું જ ન હોત, તો અત્યારે પોતા-નાઓને કશી હાનિ થવાની ધાસ્તી વગર, વિચારો પ્રકટ કરી શકત. પણ હવે તો એવી સ્થિતિ આવી છે કે જો દિલની વાત હું બહાર જણાવું તો પોતાનાઓની સાથે રહી શકવાની જે થોડી આશા બંધાઇ છે, તે આ ઝિંદગીને માટે નષ્ટ થાય...

...ફરી સાહસ ન થાય તે માટે સાવધ રહેવા ઇચ્છું છું.

સવા વર્ષ પહેલાં જ્યારે સ્થિતિ સહન ન થતા, ફરી ન્યાતિમાં આવવા હું વળતો હતો, ત્યારે તમારા જ પત્રના આક્ષેપથી હું અમદા-વાદ ગયેલો. માનસિક નિર્બલતા તે વખતે એટલી બધી હતી કે હું ટકી ન શક્યો. પછી પણ મહિનાઓ સુધી એ સંબંધમાં કશું કર્ત-વ્ય છે એવો વિચાર મને સ્ફુરેલો જ નહીં...

કોઈ વાર એમ લાગે છે કે જ્યારે મારૂં મગજ બગડેલું છે એમ હું સમજું છું, નિર્ણય કરવાને કે કર્તવ્ય સ્પષ્ટ જોવાને અશક્ત છું, કોઈ પણ ત્યાગ કરૂં તો તે ત્યાગને ટકાવી શક-વાની પ્રતીતિ નથી, ત્યારે મગજ સુધરે ત્યાંસુધી રાહ જોવી અને મગજ સુધારવાના ઉપાય લેવા એ જ મારી ફરજ છે. પણ અનુભવ એમ કહે છે કે એક પ્રકારનો નિર્ણય હાલ કર્યા વગર મગજ સુધરશે જ નહીં......

૬૧

ભાવનગર, ૨૩-૧-૧૯૦૨.

Your silence after Pranlal's death, together with your disapproval of my tendencies at that time, first led me to think that I had lost your sympathy. And the manner of your addressing me at the time of my turning back together with the tone of these letters had confirmed the impression. "It was all unlike your great and gracious ways, "* I thought. Its now a comfort to know that I was mistaken....

[પ્રાણલાલના અવસાન પછી ત્હમારૂં મૌન અને મ્હારા તે સમયના વલણોની ત્હમારી નાપસંદગી, એ બંનેથી મ્હને પ્હેલવ્હેલો વિચાર સ્ફુર્યો કે ત્હમારો સમભાવ મેં ખોયો, અને મેં પાછું પગલું ભર્યું તે વખતે ત્હમારૂં મ્હારા ઉપરતું લખાણ, એ કાગળોની ઢબ, એ કાગળોનું અમાર્દવ,-સર્વથી મ્હારી શંકાએ પ્રતીતિનું રૂપ લીધું. મ્હને લાગ્યું, જે " આ બધું ત્હમારા ઉન્નત અને માયામધુર માર્ગોથી છેક જ નિરાળું ".* અત્યારે જાણીને સારૂં લાગે છે કે હું જ ભૂલ ખાતો હતો.]

---

* Coventry Patmore.

Friends idealise one another, and the dis-illusionment, single or double, is a process no less painful to each than the dis-illusionment of lovers.

મિત્રો અન્યોન્યને ભાવનાનેત્રે જુવે છે, અને પછી, એકનું કે સામસામું બેયનું, નર્યું દર્શન થવા પામે છે, ત્યારે એ અનુભવ, બે ય મિત્રને, પ્રેમી યુગલના એવા અનુભવ જેવો જ, દુઃખદ હોય છે ઉગતી જુવાનીના વાતાવરણનું અપાર્થિવ તેજ વ્હેલુંમોડું ઉડી જ જાય છે, અને એ અપાર્થિવ તેજ વિનાના થઇ ગયેલા આપણા રોજીંદા વાતાવરણ તળેની આપણી સામાન્ય દુનિયા અને તેમાનું બધુ યે—માણસો અને ચીજો, કર્ત્તવ્યો અને મંથનો, હાર અને જીત બધું યે—ઠીક જ છે. It is all unlike the great and gracious ways of the land of ideals.

૬૨

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૦૨

....Balubhai has replied and the correspondence will now be regularly kept up. I look upon it as a token of better days....

[બલુભાઇનો જવાબ આવ્યો છે અને પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચલાવ્યે રાખીશ. આને હું સુધરતા ભવિષ્યની નિશાની ગણું છું.]

૬૩

ગઢડા, ૨૩-૩-૧૯૦૨.

...સંસારને અને પ્રાપ્ત સંબંધીઓને હું હમેશાં આવશ્યક માનતો આવ્યો છું તેનો ત્યાગ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી. પણ એવાં કર્તવ્યો હોઈ શકે, કે જે કરતાં, પ્રાપ્ત સંબંધીઓ આપણો ત્યાગ કરે. અસ્તુ...

૬૪

?—૧૯૦૨

...પણ જે લોકોમાં રહેવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તેમના સ્વભાવ સમજીને, આપણી પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરીને, એકાંતમાં નિર્ણયો કરીને, દીર્ઘ અને ગંભીર વિચાર કરીને, અભિમાનથી રહિત થઈને, સિદ્ધાંતો જીવનમાં સ-માંસ* બનાવીને, બહુ સંભાળથી ચાલવાની જરૂર છે. મનુષ્યનો અંતરાત્મા કોઈનો કેદી નથી. તેને પરમેશ્વરને સમર્પિત કરતાં કોઈ મનુષ્ય અટકાવી શકે તેમ નથી. જ્યાં સુધી આંતર અને બાહ્ય વચ્ચે ભેદ અને છેટું હોય, ત્યાંસુધી જ ભૂલો અને ભ્રમો નડે છે.

પ્રકાશને અનુસરવાથી જ પ્રકાશ વધે છે...

* "made flesh" એ ઇંગ્લિશ બાઇબલના જાણીતા પ્રયોગનો શબ્દશઃ અનુવાદ
અર્થ—મૂર્તિમાન

૬૫

?—૧૯૦૨.

...પશ્ચિમના કવિઓ પૈકી પ્રથમ ડેન્ટી એલિઘિયેરીના હૃદયનો પરિચય કરવો યોગ્ય છે. હોમર ને વર્જિલને ક્રાઇસ્ટનાં જીવન અને શબ્દનો લાભ મળેલો નહીં. ડેન્ટી અર્વાચીન યૂરપનો પહેલો મહાકવિ છે. તેના ઉચ્ચ ગ્રાહને મિલ્ટન કે પાછળનો કોઈ ધાર્મિક કવિ પહોંચી શક્યો નથી. પણ તમે જાણો છો કે હું સહેલાઈથી અવતારણ કરી શકતો નથી; એટલે ધીમે ધીમે અને થોડું લખી શકીશ. રૂબરૂ ઘણું વધારે બનાવી શકાય.

સત્ય એ ભાઈ અને ખરી કવિતા એ બહેન છે.

૬૬

ભાવનગર, ૨૬-૨-૧૯૦૨

....I had heard more than a year ago that you were collecting Kalapi's poems with a view to editing them...for the last three months I have been collecting all the available materials for that labour of love....

I hope I have now got almost all the smaller poems, but only the third canto of Kalapi's largest effort–હમીરજી Have you secured the first two cantos ?

[illegible]

તા. ૩૧-૧૨-૨૦ના કાગળનો અંતભાગ

ગુ. પ્રિં. પ્રેસ.

પૃ. ૩૫૭ સામે.

Can you allow me to avail myself of your labours ? If so, I shall be duly thankful.

[એક વર્ષથી વધારે પ્હેલા મેં સાંભળેલુ જે કલાપીનાં કાવ્યો ત્હમે ભેગા કરતા હતા, પ્રકટ કરવાના ઇરાદાથી...એ સ્નેહના ધર્મકાર્ય માટેના અવશિષ્ટ રહ્યા છે તે તમામ સાધનો હું છેલ્લા ત્રણ માસથી ભેગા કરવામા ગુંથાયો છું.

લગભગ બધી ટુંકી કવિતાઓ મ્હને મળી ગઇ છે એમ ધારૂં છું. પણ કલાપીનો સૌથી લાંબો પ્રયાસ "હમીરજી",–તેનો મ્હને ત્રીજો જ સર્ગ મળી શક્યો છે. પ્હેલા બે સર્ગ ત્હમે મેળવી લીધા છે ?

ત્હમારા પ્રયાસફલોનો લાભ મ્હને આપી શકશો ખરા ? તો હું યોગ્ય આભાર માનીશ.]

૬૭

?—૧૯૦૩.

...મારે ઉમેરવું જોઇએ કે જૂના ક્રિશ્ચિયન દેવાલયને હું અનધિકારી ગણું છું; મેં તેમના દ્વારા બાપ્તિસ્મા લીધેલું તેને નિષ્ફલ માનું છું. હવેથી બાપ્તિસ્મા આપવાનો અધિકાર માત્ર નવીન દેવાલયના આચાર્યોને છે.

આપણા દેશના લોકોને જે સત્યની બિલકુલ કદર નથી, તેમની આગળ તેના સંબંધી મૌન રાખવું એ જ ઉચિત છે એમ કેટલીક વાર મને લાગે છે. પણ શું એ ખરૂં છે ?

૬૮

લાઠી, ૬-૭-૧૯૦૩.

...મને સફલ થવાની સ્થિતિમાં આવતાં હજી વાર લાગશે. યથાશક્તિ સેવા કરવાને બેશક બંધાયેલો છું. પણ મને જે સર્વોપરિ લાગે છે તેની ગુજરાતને પરવા નથી. મારૂં યૌવન પૂરૂં થયું છે. બીજું સ્થિર યૌવન જીવન હશે તો આવશે. દરમિયાન શાંતિ રાખવાની છે ઋણી થાઉ છું, પણ અનૃણી થવાનો વખત ચાલ્યો આવે છે....

૬૯

ભાવનગર, ૨૬-૯-૧૯૦૩

....I hope to be able to send you a copy of કલાપીનો કેકારવ in a fortnight. The title being કેકારવ, I regret I could not see my way to make use of your excellent stanza....

I do not think my own pieces worth collecting....

I may however mention Pascal and St. Augustine and Valmiki as new favourites...

["કલાપીનો કેકારવ" તૈયાર થવા આવ્યો છે તેની એક નકલ ત્હમને પખવાડિયામાં મોકલવાની આશા રાખું છું. સંગ્રહનું નામ "કેકારવ" હોવાથી ત્હમારો અચ્છો શ્લોક ઉપયોગમા લેવાનો માર્ગ મને દેખાયો નહીં તેથી દિલગીર છું....

મ્હારી કવિતાઓ સંગ્રહ કરવા જેવી મ્હને

નથી લાગતી....

[મ્હારા હાલના વાચન વિશે] જણાવીશ કે પાસ્કાલ, સેંટ ઑગસ્ટાઇન, અને વાલ્મિકિનો મને હમણા ઘણો નાદ લાગ્યો છે...]

૭૦

શિહોર, ૧૫-૧૧-૧૯૦૩.

...––એ મને લખ્યું હતું કે જ્ઞાતિએ તમારી સાથે —ન કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને એ માટે લખવા સૂચવ્યું હતું. મેં જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે નાતિ બહાર થવાનાં દુ:ખોનો મારો અનુભવ હું તમને જણાવીશ....

...ઓ બન્ધુ, ખાત્રીથી માનજો, અને તમને પૂરતો અનુભવ થશે, કે ભાઇઓ, સંબંધીઓ, અને સ્નેહીઓ તો શું, પણ પત્ની સુદ્ધા, સત્યની ખાતર બાલદાન થવાનો તમારો વિચાર હશે, તો તમને સમજી શકશે નહીં. તમે જો સ્નેહના ભૂખ્યા હશો, તો તમારા આત્માને અતિશય અને તીવ્ર વેદનાઓ થશે. તમારા ખાનગી જીવનમા વિષપ્રવેશ થશે....

૭૧

શિહોર, ૨૨-૧૧-૧૯૦૩

• • • • • • • • •

શેલી કૃત "પ્રોમીથિયસ અન્બાઉન્ડ"માંથી—

"આશા જેને અનંત ધારે છે તેવાં દુ:ખો સહવા;
મૃત્યુ અથવા રાત્રિ કરતા કૃષ્ણતર ખોટા ક્ષમવાં;
સર્વ શક્તિમાન ભાસતી શક્તિની સામે થવું;
ચાહવું અને સહવું; આશાસવું જ્યાં લગી આશા
પોતાની ભસ્મમાથી ચિન્તિત વસ્તુને સૃજે ત્યાંસુધી
ફરવું નહીં; અટકવું નહીં; અનુતાપવું નહીં;
એ. [ઓ] ટાઇટન, તારી કીર્ત્તિની માફક
ભલા, મહાન અને આનંદપૂર્ણ, સુંદર અને અનધીન* થવું છે:
આ જ કેવળ જીવન, ઉલ્લાસ, સામ્રાજ્ય અને વિજય છે."

• • • • • •

---

* આ સમયના મણિશંકરના પત્રોમાં હેન્રી, સ્વીડનબોર્ગ, બાઇબલ, સેંટ ઑગસ્ટાઇન, પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ, અને બીજા કર્તાઓ અને ગ્રંથોનાથી ટુંકા ટુંકા અને ક્વચિત્ લાંબા તરજુમા, અને કોઇક ફકરાઓના સાર ઘણા છે.

આગલા એક કાગળમાં લખ્યું હતું—'સ્વતંત્ર' શબ્દ સારો નથી, એમાં "પોતાને—પોતાપણાને વશ હોવાનો અર્થ" આવે. "'અનધીન' વધારે સારો છે" અને તે પ્હેલાના એક કાગળમાં છે, "ઘણાના સ્નેહો અશુદ્ધ અને અયોગ્યમી છે. ...દુનિયાના સ્નેહમાં **પોતા**-સ્નેહનું કેટલું બધું સામ્રાજ્ય છે......" "**પોતા-સ્નેહ**" self-regard, self-love. એ ક્રિશ્ચનીના જાણીતા પારિભાષિક અગત્યનું શબ્દશઃ ગુજરાતી છે "પોતાપણું" એમ્બે આ અર્થમાં egoism; હિંદુ ધર્મ

અને ફિલસુફીની પરિભાષામા આના પર્યાય અહંકાર, મમત્વ, મામ, વગેરે જાણીતા છે. પોતાપણું, પોતાસ્નેહ, આદિ આ અર્થમા **મણિશંકર** યોજે છે. સ્વાર્થ—selfishness ના સામાન્ય અર્થમાં નહી

શેલીની આ ખડબચડી પણ મહિમાભર્યા અર્થને લીવે જગપ્રસિદ્ધ થવા પામેલી પંક્તિઓનો ઉપલો તરજુમો શબ્દશ છે બેશક, પરંતુ ઇંગ્રેજી ન જાણતો હોય એવો વાચનાર એ તરજુમામાથી શો અર્થ મેળવી શકે ? શબ્દશઃ તરજુમો જ સાચો, એવો તરજુમો જ ઉત્તમ, કેમકે એવો તરજુમો જ મૂલનો આશય બીજી ભાષામાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ઉતારી શકે, ગાંઠનું સૌથી ઓછુ અંદર ઘુસાડે, અને ચિરંજીવ પ્રતિકૃતિ નીવડે,—એ **મણિશંકરનું** સૂત્ર સ્વીકારે, તેણે પણ તેને વિવેકથી અનુસરવાનુ છે, નહી કે શબ્દશ .

૭૨

ભાવનગર, ૧૪-૮-૧૯૦૪.

....મારી માનસિક સ્થિતિ ખરેખર વિષમ થઇ પડી છે. ફરી ફરીને વિચારતા પણ મારી ધાર્મિક માન્યતા મને ખોટી લાગતી નથી; પણ આપણા દેશમા એ માન્યતા બીજાઓ સ્વીકારે એવો સંભવ દેખતો નથી. છૂટા છવાયા માણસો જ્ઞાતિ-બંધન તોડનારા છે; પણ તેવાઓના મંડળમા પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવામાં ભય અને કોઇ વાર તો પાપ જેવું લાગે છે. પત્ની જ્ઞાતિને જ ચાહે છે. તો તેને માટે જે કરવું પડે તે કરવાની મને ફરજ લાગે છે. અત્યાર સુધીમા તેને ઘણું ખમવું પડયું છે, તો હવે તેનું દુઃખ ઓછું થાય, એ જોવાને ઉત્સુક છું.*

* ૨૭-૮-૧૯૦૪ ના કાગળમાં ઉમેરે છે,—
"વચ્ચે વચ્ચે મગજની અસ્વસ્થતામાં નાત વગર ચલાવવું જોઇએ અને ચલાવી શકાય, એમ પણ વિચારો આવતા પણ એ સર્વ વહી ગયું છે..........ઘણું જીવિત વૃથા ગયુ એમ લાગે છે...... ."

૭૩

ભાવનગર, ૨૭-૮-૧૯૦૪.

.... Instead of becoming stronger and more loving in the heart as my religious opinions teach, I have become weaker, and I find that my heart is much contracted. Introspection makes this appear terrible to me. The only direction in which I see some hope of healing this disease is a closer intercourse with old relatives and friends....

[હૃદયના બલ અને રતિ, મ્હારા તરીકે મેં સ્વીકારેલા ધર્મના બોધ પ્રમાણે તો [સાચા આસ્તિકનામા] વધતા આવવા જોઇયેઃ પણ મ્હારા તો ઉલટા ક્ષીણ થયા લાગે છે, અને મ્હારૂં હૃદય મ્હને સંકોચાઇ ગયુ હોય એમ લાગે છે. આતર દૃષ્ટિ દેખાડે છે તે [મ્હારી જાતની હાલની સ્થિતિનું] આ ચિત્ર ભયાનક

છે. આ રોગનો ઉપાય એક જ દિશામા જોઉં છું: આગલાં સંબંધીઓ અને મિત્રો સાથે ફરી નિકટતર સમાગમ સધાય, એમા જ

આ રોગ મટાડવાની કંઈ યે આશા દેખાય છે.]

---

* ઉપલો કાગળ જુદા માણસને, કાગળ ૭૨ અને તેના ટિપ્પણમા નોંધેલો આ જ તારીખનો બીજો, બને કાગળ જુદાને આ ત્રણ જેવા બીજા કાગળો પણ આ સમયમાં લખ્યા હતા અને સગાં, નાતભાઈઓ, તથા આગલા સમયના મિત્રોમાથી ઘણાને વાતચિતમા મણિશંકર આવી પોતાની જરૂર અને ઇચ્છા દર્શાવતા હતા. ઉપરાત સબંધ સમાગમ આદિ વધારવાને માટે પ્રયત્નો પણ એમણે ફરી ફરીને કરેલા પરંતુ—મ્હારો અંગત મત પૂછો તો—મણિશંકરના જીવનના આ પ્રકરણમાં કંઈક એમ થયું કે એમણે એ ફરીફરીને આરંભેલા અને પડયા મુકેલા પ્રયત્નોમાં એમનાં આગ્રહ અને નિખાલસતા એકસરખા પરોવાયાં જ નહી અને કંઈક એમ થયુ કે સામા માણસોનાં શ્રદ્ધા, ભાવ, આદિ–૧૮૯૭ થી ૧૯૦૪ સુધીના સપ્તકમાંનાં મણિશંકરના અસાધારણ અને હૃદયને વ્હલોવી નાખે એવાં આચરણોથી, કુદરતી રીતે લુલા પડેલા તે લુલા જ રહ્યાં. એ સપ્તકના લગભગ મધ્યબિંદુથી માંડીને, એઓ ભાવનગર અને ભાવનગરની નોકરીને તજ્છોડીને થોડા માસ બ્હાર રહ્યા તે અરસાથી માંડીને, એમના "શિષ્યો" ઉપરાંત એમણે કોઇ કોઇ "નવા મિત્રો" કર્યા "શિષ્યો" અને "નવા મિત્રો" સાથે એમણે સંબંધ વધારી દીધો; એમની સાથે મણિશંકરને સાચા ઉમળકાનુ અને હૃદયના કેટલાક તંતુઓના કુદરતી મેળનું સમાગમસુખ પણ મળ્યું. પછી આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાથી કુદરતી રીતે જ કાળક્રમે બીજા બે પરિણામ પાક્યાં–(૧) સ્નેહ અને ઉપકારવશ મણિશંકર આ "નવા"ઓના સંબધમાં અતિ વિશ્વાસુ અને અંધ પ્રશંસક બની ગયા; (૨) આ "નવા"ઓને મણિશંકરના પોતાના શ્રેય અને હિત અને ભાવિને માટે સાચી લાગણી કેટલી હશે અને તેઓની એમને ખરી સલાહ આપવાની, એમના સંબંધમાં આત્મભોગે પણ અઘરા મિત્રકાર્યો યથાપ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ કેટલી હશે, એ વિશે મણિશંકરના સબંધીઓ જૂના મિત્રો અને હિતેચ્છુઓ શંકાશીલ જ રહ્યા, કોઇ કોઈ શંકાશીલતા ઉપરાત પોતપોતાના સ્નેહની ઉષ્મા અને સંસ્કારાદિ પ્રમાણે અદેખાઇ અને નિષ્કારણ દ્વેષમા પણ તણાયા હશે. અને ચાર પાચ વર્ષ તો એવી સ્થિતિ ચાલી કે આ "જૂના" અને "નવા" બે વર્ગ વચ્ચેનું જેવું તેવું યે તારતમ્ય મણિશંકરને પોતાને કોઇ કોઇ વાર પણ સ્વતંત્રપણે સભળાવનાર એમની પાસે એક જ વ્યક્તિ હતી–એમની પત્ની અ સૌ નર્મદા–૬ સ ૧૯૦૫ ના ઉત્તરાર્ધમાની એક રાત, જાણે પાંચપંદર દિવસ ઉપર જ વીતેલી હોય તેમ, આજે પણ યાદ આવે છે, જે લગભગ આખી અમે ત્રણેએ આંસુની ફરીફરીને છલકાતી ધારાઓએ ન્હવડાવેલી

૭૪

ભાવનગર, ૧૭–૭–૧૯૦૫.

....I now teach Burke....

—told me that the amalgamation scheme is not practicable for the present *i. e.* for some years to come. Besides he is not sure that it is even desirable...

[હું હમણા [સામળદાસ કોલેજમા] બર્ક [Reflections on the French Revolution] શીખવું છું. —એ કહ્યું કે [ભાવનગર અને જુનાગઢમાંની કોલેજોને

બદલે રાજકોટમા એક] સંયુક્ત કૉલેજની યોજના હાલના સમયમા એટલે કે કેટલાક વર્ષ સુધી વ્યવહારૂ નથી; વળી એવા સંયોજનથી લાભ જ થાય એમ પણ એમને વિશ્વાસ પડતો નથી.]

૭૫

મીઠી વીરડી, ૩-૬-૧૯૦૬.

...અહીં સમુદ્રમા પ્રાચીન કાલની બાધેલી ઘણી મીઠા જલની વીરડીઓ છે. કહે છે કે માર્કંડેય ઋષિનો અહીં આશ્રમ હતો. સ્થાન અતિશય એકાત, શાત, અને સુંદર છે....

'આતર સપ્તપદી'* સંબંધી તમારી થોડી પંક્તિઓ વાચી મને ઘણું આશ્વાસન મળ્યું છે. રા. ન્હાનાલાલ કવિ અને મ્હારા ઘણા મિત્રો મારા ન્હાના ગીતોની અવગણના કરે છે, તેનો મને તાપ લાગતો હતો. તમારા લખવાથી ઘણી શાતિ મળી છે. જે એક પંક્તિમાં તમે કરુણ જોઇ શક્યા છો, તે આપણા ઘણા વધારે શબ્દોને જ સમજનાર ભાઇઓને નિરર્થક છે.

---

* કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં અહી છાપી છે, એની નકલ ઉપૅર ઉપલો કાગળ છે તેમને એક આગલા કાગળ સાથે, રચાઇ અને તુરત, મોકલેલી, એપ્રિલ મહિનામાં.

૭૬

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૦૬.

...કવિના કર્તવ્ય સંબધી તમારા સ્નેહભર વિચારો વાચી સુખ થયું. પિતા પ્રભુની નિઃસીમ દયાના પ્રભાવથી હું કંઇ તે સવિતા તરફ જોતો થયો છું; એટલે મનુષ્ય બંધુઓની નિંદા અને સઝા સહી શકું છું.

બધા જ પિતાના સંતાન છે. આપણે એટલું જ ચાહીએ કે બધા એ પ્રમાણે સમજે, અને સારા અને સાચા થઇ સુખી થાય.

૭૭

ભાવનગર, ૨૯-૯-૧૯૦૬

...—મા ગઈ તા. ૯ મી ની વિશ્રામવારની રાત્રિએ —ની સાથે એક ઘણી લાંબી વાતચિત થઇ..."ગુજરાતને ક્રાઇસ્ટનું નામ ગમતું નથી: પ્રભુના નામથી જે બોલવું હોય તે બોલો તમે જાતે ભલે ક્રાઇસ્ટને માનો; પણ અમે એ ન માનીએ તેમા અમારો દોષ ન કહાડો, અમે ક્રાઇસ્ટથી વિરુદ્ધ છીએ, પણ પ્રભુના સેવક છીએ. પ્રભુ કરતા ક્રાઇસ્ટ માટે વધારે આગ્રહ? અવતાર કહો તો રામ કૃષ્ણ કા નહીં? બધા મનુષ્યો કા નહીં? તમે ક્રાઇસ્ટનુ નામ ગુપ્ત રાખીને કહેવા ચાહશો તો ઘણું ઉપયોગી કરી શકશો. આ તો તમારૂં જીવન વૃથા વીતે છે." વગેરે ઘણા અભિપ્રાયો —એ આવેશથી આપ્યા.

હું તેને શો જવાબ આપુ? "—, જેણે ક્રાઇસ્ટને તેના શબ્દથી જાણ્યો નથી, તેણે પ્રભુને જાણ્યો નથી. મનુષ્ય મનથી રચેલા ઇશ્વિરની પૂજાને વધારે ઇષ્ટ અને બુદ્ધિપુરસર માને, તે તેનો એક ક્ષુદ્ર અહંકાર છે. ક્રાઇસ્ટમા જ પિતા-ઇશ્વર પ્રકટ થાય છે...એ નામની

* 'સાચું સ્વર્ગ' આદિ પુનરુક્તિઓથી ભરપુર, મલમલિયા શૈલીની, અને જ્ઞાનમા તેમ બુદ્ધિની વાપરમા બાલક જેવાં વાંચનાર સ્ત્રીપુરુષોને માટે લખાયલી ચોપડીઓના કર્તા, સાદું, શુભાશયી, લગભગ તપસ્વીના જેવું જીવન ગાળનાર,—સ્વ **અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર.**

એક વાર **મણિશંકર**ને જરા કહ્યુ, કે '**ચક્રવાકમિથુન**' અને '**દેવયાની** જેવી શિષ્ટ તેજસ્વી શૈલીની કૃતિઓના કર્તા આવી ચોપડીઓને વખાણે, એ તો જાણે એમની વિશાળ ઉદાર ગુણગ્રાહકતાનો અચ્છો નમૂનો છે, પરતુ જે આ ચોપડીઓના ગુણ જ જુવે છે, તે જ પાછા એજ જાતની '**ભામિની ભૂષણ**' જેવી ચોપડીઓના દોષ જ જોઇ શકે છે, એવા બનાવમાં મ્હને તો સમજ પડતી નથી, અને અંગત રાગદ્વેષની લીલા જેવું જ લાગે છે,—ત્યારે એ તપી ગયા હતા

૮૧

ભાવનગર, ૧૬-૭-૧૯૦૭

...**સ્લાઇટ*** સાહેબે લખેલું કે બેપ્ટિઝમ વગેરે બાહ્ય ક્રિયાઓ ન બની શકે પણ માત્ર સ્નેહના મહાનિયમમા-જીવનમા-સ્વામીનો સ્વીકાર થયો હોય, તો બસ છે, એ જણાવું છું.

નવીન મંડળ સ્થાપવું જ જોઇએ એવો કંઇ નિયમ નથી. જો જૂના મંડળોમા રહી સેવા બની શકતી હોય, તો તેમ કરવાને જરા પણ હરકત નથી. આ — વગેરેએ સ્પષ્ટ જાણવું જોઇએ....

* **સ્વીડનબોર્ગ**ના પથનો એક પ્રતિષ્ઠિત ઉપદેશક અને લેખક.

૮૨

ભાવનગર, ૩૦-૧૦-૧૯૦૭.

...'સ્નેહ સ્નેહને જોય છે, સ્નેહ સ્નેહને ખેંચે છે, સ્નેહ સ્નેહથી બંધાય છે, પરમાત્માના સકલ વિશ્વમા વ્યાપેલી એક જ વિભૂતિ તે સ્નેહ છે.' આ તમારા વાક્યોને હું હૃદયથી "આમીન" કહું છું....

મારા જમાનામા આવા હૃદયો મળશે એવી મને આશા નહોતી. તમે સમજી શકશો કે હુ એકાતવાસી મુસાફર અણધારી અને સ્નેહી સોબત મળી જતા કેટલો સશક્ત થતો હોઇશ. વચ્ચે હું નિર્વેદ પામ્યો હતો. મારા જૂના મિત્રોમાના લગભગ બધાની સાથેનો મારો સંબંધ નષ્ટપ્રાય થયેલો. હવે તે પિતા મને પોતાની વિભૂતિ બતાવવા લાગ્યો છે. તે પિતા **સ્નેહ** છે God is Love એ મારૂ તો ધર્મસૂત્ર છે. એ જ **ઋગ્વેદ**નો પુરાણ **અગ્નિ. અગ્નિમીળે** એટલે હું ઈશ્વરાગ્નિને-ઇશ્વરી **સ્નેહને**-જ્વલંત સૃષ્ટિદાઝને પૂજું છું, હૃદયમા **એ** અગ્નિની સ્થાપના થાય તે જ સાચું 'અગ્નિહોત્ર'....

૮૩

ભાવનગર, ૯-૯-૧૯૦૮.

...**જીસસ ક્રાઇસ્ટ** એ મનુષ્યના રૂપમા આપણો પિતા જ આ પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો, અને તેની આજ્ઞાઓ તેના શબ્દ ઉપરથી જાણી તથા સમજીને પાળવામા જ આપણા દેશનું જીવન છે, એમ એ ભાઇ હજી માને છે? અને જો તેમ હોય તો આપણે ત્રણ પરસ્પર

બાપ્તિસ્મા આપીને સ્વામીના નવીન દેવાલયને આપણા હૃદયમા સ્થાપિત કરીએ, એ શું આવશ્યક નથી? ત્યારે જ આપણે સાથે રહી શકીશું, ત્યારે જ આપણે સંયુક્ત કામ પણ કરી શકીશું; જાહેર રીતે ક્રાઇસ્ટની પિતૃતા અને મનુષ્યની બંધુતા સ્વીકાર્યા વગર અને બીજા બધા સંબંધોને ગૌણ કરીને આત્મજનના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપ્યા વગર, આપણું જીવન સુખી થશે એમ મને હાલ દેખાતું નથી.

મેં ઘણા વર્ષ રાહ જોવામાં ગાળ્યા; ઘણાં વર્ષ પ્રમાદના પણ વીત્યા....

૮૪

ભાવનગર, ૨૦—૯—૧૯૦૮

...તમારો એ વિષયમા અભિપ્રાય જાણવા ચાહું છું. હું ખુવાર થઇને તમને ખુવાર કરવાનું તો ચાહતો ન જ હોઉં: તો એ માર્ગ + તમને કેવો લાગે છે? બેશક, મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે મને કોઇ વાર કશું સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. કોઇ વાર એમ પણ થાય છે કે જ્ઞાતિમાં જ રહી કામ કરવું. જો સત્ય હશે તો કાલે કરીને પ્રચાર થશે જ, અને પુરતો પ્રચાર થશે ત્યારે મંડળ પણ બંધાશે.

+ આગલા પત્રમાનો.

૮૫

મુંબાઇ, ૧૭-૧૦-૧૯૦૮.

...મારી કવિતાઓ છપાવવાની મને ઉતાવળ નથી. પણ "રહસ્યો"નો પ્રથમાધ્યાય—જો કે બહારના વાંચનાર કોઇ જ નથી તો પણ — પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

...કશામાં રસ લાગતો નથી. મંદતા અતિશય છે. પરમાત્મા આ સ્થિતિમા શું કરે છે તે જોઉં છું. મારી હજી કોઇ પણ દિશામાં પ્રવૃત્તિ નથી. એકની સાથે કે અનેકની સાથે હું કોઈ પણ વિષયમા હજી દિલથી પડી શકતો નથી....

...હાલ તો મૌન ધારીને બધે હરૂંફરૂં છું. દિનમણિ ઉદિત થવાની રાહ જોઉં છું.

યૌવન પૂરૂં થયું. વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઇ ચુકી. સેનાપતિ તરફથી મળેલી સામગ્રી બેદરકારીમાં લુંટાઇ ગઇ. અને હવે—ઓ પિતા!

૮૬

ભાવનગર, ૨૫-૧૧-૧૯૦૮

...નમ્રતા સારી વસ્તુ છે, પણ બધી કહેવાતી નમ્રતા નમ્રતા નથી. દીવાદાંડીને દીપરક્ષક સાફ કરે, તે પછી રખેને તેનો પ્રકાશ બહાર પડશે એવી બીતિથી જો તે તેને આચ્છાદન કરે, તો એ ખોટી નમ્રતા છે. પ્રકાશ ઝગાવવા માટે જ તેનો નિયોગ છે, અને જો ન તે ગોપે, તો થનારી પાયમાલીનું જોખમ તેને શિર છે. એવા જ દયાલુ ઉદ્દેશથી સ્વામી

કોઇ પણ હૃદયમાં જીવનનો પ્રકાશ પ્રકટાવે છે. એ તેની બક્ષીસ અને તેના ઉદ્દેશને માટે છે.

બંને ભાઇઓ સાથે પ્રાર્થના કરશો.

મનુષ્યથી શું થાય એ સવાલ નથી. મનુષ્યદ્વારા શું થાય એ સવાલ છે. કરનાર તો પ્રભુ છે. મનુષ્ય અંતરાય ન કરે તો પ્રભુ શું શું કરી શકે, એ તેણે મચ્છીમારોને પસંદ કરીને બતાવી આપ્યું છે.

એ અદ્ભુત કથા શું ખરી છે? આ પ્રશ્ન તમે બંને ભાઇઓ વિચારો એમ હું ચાહું છું. જો ખરી હોય, તો વિશ્વાસ ન આવવાના શા કારણો છે, તે શોધવાનું રહે છે....

૮૭

રાજુલા, ૮-૧૨-૧૯૦૮.

...ઘણા ઘણા માણસોના સહવાસમા આવું છું અને સ્વદેશમા વિદેશી છું એમ અનુભવું છું. સેનાપતિની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હજી કશી સાભળતો નથી. પણ તે આજ્ઞા થાય તે પ્રમાણે વર્ત્તવાને જાણે આસપાસના સ્નેહબંધનોથી પણ છૂટો થતો જાઉ છું....

૮૮

ભાવનગર, ૧૩-૧-૧૯૦૯,

...કુટુંબોના* સાંનિધ્યનું કંઇ શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ થયું છે? મને લાગે છે કે પ્રભુમા યુક્ત થયા સિવાય સ્ત્રીઓ કે પુરુષો એક થઇ શકતાં નથી. આપણા લગ્નો પણ ધર્મગ્રન્થિના અભાવે એકતામા ન્યૂન છે; અને તેથી સ્ત્રીઓ અંતરથી યુક્ત થવાની મને આશા નથી....

બાલકોને માટે શું કરવું? તેમને જૂના સંબંધોમાં જ જોડાવા દેવા? આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ વિચાર કરીને અમુક નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

*—અને— એ ગામડાંમાની શાળાઓને નિમિત્તે સાથે રહેતા શિક્ષકોનાં કુટુંબોનું.

૮૯

મહુવા, ૨૧-૫-૧૯૦૯

...પરિષદ્ ઉપર પધારશો કે? લખો નહીં તો ખેર, પણ સૌરાષ્ટ્રમા ઘણા તમને જોઈને અને મળીને રાજી થશે. અમુક અંશે... રાજકોટની પરિષદ્ વધારે સફલ થવા સંભવ છે....

...મારા કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરૂં છુ. 'પૂર્વાલાપ' નામ આપવું ધાર્યું છે....

૯૦

મહુવા, ૨૫-૧-૧૯૦૯

...'પૂર્વાલાપ'માં પ્રકટ થવાની એક અપ્રસિદ્ધ કવિતા* મોકલું છું તમે જોયેલ નહીં હોય. ઘણા વર્ષો પહેલા હું ધારૂં છું કે ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં એ લખાયેલી. પછી મેં જે કવિતાઓનો નાશ કરેલો+ તેમા એ આવી ગયેલી. ભાઇ બલવંતરાય ઠાકોર પાસે નકલ હતી,

તેથી એ હાલ મળી શકી છે.

લખવાનું ચાલશે. પ્રેરક ચલાવશે ત્યારે એક મહિનામાં એટલું કામ થશે કે જે અગાઉ દશ વર્ષમાં પણ ન થાય. બાકી મારી મેળે પ્રવૃત્ત થઇ શકતો નથી....

* 'રમા'. આ કવિતા માટે તા. ૧-૮-૧૮૮૯ નો કાગળ પાનું જુવો (પત્રાંક ૬)

+ જુવો આગળ પત્રાંક ૧૧૩.

૯૧

ભાવરોડ, ૨-૬-૧૯૦૯.

...'રોમન આત્મશાસન' કરીને નાટક હું લખતો હતો, તે હવે તૈયાર થયું છે. હું ધારું છું કે ગુજરાતને એ ઘણી નવી વસ્તુઓ દેખાડશે...

૯૨

ભાવનગર, ૩૦-૬-૧૯૦૯.

...હું રજામા અમદાવાદ, વડોદરા, અને મુંબઇ જવાનો છું. અમુક સાહિત્યસેવા માટે જાઉં છું. બીજાં કેટલાંક ગૌણ કારણો બલૂબાઇને કહ્યાં હતાં....હવે મળવા જેટલો વખત નથી. કારણ કે કાલે મેલમાં હું જઇશ....

૯૩

સિદ્ધક્ષેત્ર, નર્મદાતીર, ૨૯-૭-૧૯૦૯.

મારો છેલ્લો પત્ર મળ્યો હશે, ભૃગુતીર્થ ઉપરથી લખ્યો હતો તે. આપણા પૂર્વજનો આશ્રમ ખરે જ અદ્દભુત છે. ખડકમાથી એક ગૌમુખી નીકળી છે, અને પાણીમા અજબ જેવી શક્તિ છે. ન્હાના કુંડ ઉપર એક ઉંબરાનું ઝાડ છે. ત્રણ હાથ નીચે સંગેમરમરના ખડકોમા થઇને નર્મદાનાં નીર વેગથી વહે છે. હું એક ધોધ પાસેના પત્થર ઉપર નહાતો હતો, ત્યા નીચે ત્રણસો ફૂટ ઉંડું પાણી છે એમ એક માણસે કહ્યું હતું.

આજે હોડીમા બેસી નીચે બાર માઇલ દૂર સિદ્ધક્ષેત્ર છે ત્યાં ન્હાવા આવ્યો છું. મોરના જોડા ફરે છે અને બધા પક્ષિઓ કલ્લોલ કરે છે. આ નર્મદાતીરનાં વનોની આગળ લાખાવન અને શેપાવન કશા હિસાબમાં નથી. કરદેજનું વન તો અહીંથી એક ન્હાનું આંબાવાડિઉં હોય તેવું લાગે છે, સ્થળે સ્થળે પહાડમાથી ધોધ નીકળી નર્મદાને મળે છે. ગઇ કાલે ગૌધારા અને વત્સધારા નામના બે ધોધ અને હંસતીર્થ એ ધામ જોયાં હતાં આજનું સ્થાન એથી પણ સરસ છે...

રવિવારે કાશી જઇશ...હું વહેલો જ આવીશ ..

૯૪

મહુવા, ૭-૧૨-૧૯૦૯

...મ. — — ને મહારાજે તાર કરી ભાવનગર તેડાવ્યા હતા. રાજ્યની નોકરી સ્વીકારવાને ખુશી છો કે કેમ એમ પૂછી, હા પાડી, એટલે...મારૂં શું થશે એમ પૂછતાં,...એમ કહ્યું. છેવટે,—ખુશીથી રજા આપે તો પોતાની હા છે એમ— —એ કહ્યુ...

મને

૯૫

મહુવા, ૧૫-૧૨-૧૯૦૯.

...હું ગુરુવારની સ્ટીમરમા અહીંથી ભાવનગર ગયો હતો તે ગઇ સાંજે પાછો આવ્યો.

—ને મળ્યો. મહારાજાએ કંઇ વાક તો બતાવ્યો નથી, પણ નુકસાન નહીં થાય એટલું જણાવ્યું છે...ફેરફારી તો અટકાવવાની આશા આપી નથી.

...કારણમા મ્હારી વારંવાર બગડતી સ્થિતિ મુખ્ય હશે. અને — ની પણ કદાચ અસર હશે. અસ્તુ. હવે કરવું શું ?

—એ તમારા તથા ઠાકોરના પત્રની વાત કરી. ઠાકોર ત્યાં— મળશે ત્યા સુધી કશું ચોક્કસ ન કરવા લખે છે એમ પણ જણાવ્યુ...

...ફેરફારીનો દેખાવ પણ ખોટો જ થશે એમ લાગે છે...

...મને લાગે છે કે તમે — જાઓ અને બધી વ્યવસ્થા ચોક્કસ થાય ત્યાં સુધી હાજર રહો તો સારૂં...

ઠાકોરના કાગળથી મને બીલકુલ અસંતોષ થયો નથી. ઉલટું સારૂં લાગ્યું છે. એમને અત્યારે જુદો પત્ર લખતો નથી. આમા જ બીડીશ...

....શરમ, ચિંતા, ભીતિ, એ બધા દુશ્મનો છે. અને ઉપરથી કશું આશ્વાસન મેળવવાની સ્થિતિ પણ નથી છતા છેક મદદગાર વગર નથી એ જોઇને પણ કંઇક ધીરજ રહે છે...

તમે અને ઠાકોર બંને મળીને યત્ન કરશો તો આ કફોડી સ્થિતિમા પણ કંઇક સહી શકાય એવું બની શકશે...

૯૬

મહુવા ૧૫-૧૨-૧૯૦૯

The sight of your letter cheered me....

His Highness I have served zealously and willingly. Till now I believed that he had some regard for me. He never showed any other feeling. But now I cannot say...You can know the the truth....and let me know too.

For a long time I have been alternating between two states, one of excitement and another of quiet and depression. I have not remembered you in my states of excitement, but in every succeeding time of quiet, I have longed for you, and my memory has dwelt upon our past. Only recently at--, I had asked—to bring about a meeting between us....

... I trust you will go to—with—, and all will be done that can be.

My future being so painfully uncertain, I cannot write what more is surging within me...,

[તમારો કાગળ જોઈને મ્હારી ગ્લાનિ ઓસરી. મહારાજા સાહેબની નોકરી મેં ઉત્સાહથી અને પૂરે મને કરી છે. હું માનતો હતો કે ખુદનો મ્હારા ઉપર ભાવ છે. અન્યથા દર્શન મને કદાપિ નથી થયું. પણ હવે તો [સાચું શું માનવું તે] સમજી શકતો નથી. તમે સત્ય જાણી શકશો અને મ્હને પણ જણાવી શકશો.

મ્હારૂં મન લાંબા સમયથી બે સ્થિતિઓ વચ્ચે પલટાયા કરે છે· આવેશની સ્થિતિ પછી શાંતિ અને ગ્લાનિની સ્થિતિ આવે છે, [પછી પાછો આવેશ]. આવેશમય સ્થિતિઓમા મેં તમને વિસાર્યા છે, પણ પાછળની દરેક ગ્લાનિની સ્થિતિમાં, હું તમારે માટે તલસ્યો છું, અને આપણા ભ્રાતૃભાવની સ્મૃતિઓ પાછી સજીવન થયા કરેલી છે. થોડા દિવસ ઉપર જ —મા મેં —ને કહ્યું હતું, કે આપણો મેળાપ થાય એવું કંઈ કરે.

...મ્હને ભરોસો છે કે —ની સાથે તમે પણ —જશો, અને જે બની શકતું હશે તે તમામ કરવામા આવશે.

મ્હારા ભવિષ્ય વિશેની અનિશ્ચિતતા આટલી દુઃખદ હોવાથી, મ્હારા દિલમાં જે બધું ઉછળી રહ્યું છે તે લખી શકતો નથી.]

૯૭

ભાવનગર, ૧૦-૧-૧૯૧૦.

તમારો રવિવારનો માયાળુ પત્ર ગઈ રાત્રે મળ્યો; વાચી સુખ થયુ. લાગણીના શબ્દો હાલ મારા પર વધારે અસર કરે છેઃ કારણ કે હું લૂટાયેલા જેવો છું. મહારાજા સાહેબ હમણા શિકારમા વધારે રહેતા હોવાથી એકએ વાર પ્રયત્ન કર્યા છતા હુ મળી શક્યો નથી... —સાહેબને કંઇ જવાબ લખ્યો છે કે નહીં તે હવે મળીશ ત્યારે પૂછી જોઈશ...

૯૮

ભાવનગર, ૧૬-૨-૧૯૧૦

...મને એક ચાન્સ વધારે મળ્યો છે એ તો ખુલ્લું છે...કામ નિયામત કરવું એટલું મારાથી બને તેવું છે અને તે હું કરીશ. પણ અંદર નવું તેજ આવ્યા પહેલા હું ખાતામા તેજ લાવી શકું એમ મને લાગતું નથી. અને અંદર ક્યારે આવવા માંડશે તેની હજી કશી ખબર પડતી નથી...

૯૯

ભાવનગર, ૧૭-૬-૧૯૧૦.

...મૈત્રી કરવી એ સુસાધ્ય નથી. મિ. કેઝગ્નેx હાલ કશો ખરેખરો ઉપયોગી લેખ મોકલી શકું તેમ નથી. સ્થિત્યંતર આવશ્યક છે, પણ તે આંતર સ્થિતિનું પ્રથમ આવશ્યક છે. એ થશે ત્યારે બહારનું રૂપ મેળે મેળે બદલાશે. જે રાજ્યની સેવા એક વાર સ્વીકારી તેનો ખાસ મહત્ત્વના કારણો વગર ત્યાગ પણ હુ અનુચિત માનું છું. અને અહીં તો મેં ખાનગી કામ પણ હાથમા લીધું છે. સંગીત 'ઇલિયડ' ના હજી ઘણા સર્ગો છપાવવા બાકી છે. માટે મને લાગે છે કે મારે રહેવું જોઇયે.

સ્વીડનબોર્ગ કોન્ગ્રેસમાં માત્ર પુરતું દ્રવ્ય

ન હોવાના કારણથી જ જઇ શકતો નથી. કદાચ નવા શહેનશાહના રાજ્યારોહણના સમારંભ ઉપર અમારા મહારાજા ઇંગ્લાંડ જશે. જો એમનું જવાનું ચોક્કસ થશે તો હું મને સાથે લઇ જવાને વિનંતિ કરવાનો છું. બને તે ખરૂં...

× 'ઇન્ડિયન એજ્યુકેશન' એ માસિકના તંત્રી અને મુંબાઈ સેકન્ડરી ટીચર્સ કૉલેજના પ્હેલા પ્રિન્સિપલ.

૧૦૦

ભાવનગર. ૧૧-૮-૧૯૧૦.

બેશક, આ વખતની જૂનાગઢની મુસાફરીથી મને ઘણો આનંદ થયો છે. એવા સ્થાનોમા હું અગાઉ કદાપિ ફર્યો નહોતો, અને "ઝર," "ધોડી," વગેરે શબ્દો જેમ નવા સાંભળ્યા, તેમ તે વસ્તુઓ પણ પહેલી વાર જ અનુભવી.....

૧૦૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૧.

...વિલાયતવાળાઓ જનોઇઓ આપે છે, વિવાહો કરાવે છે, કોઇને કાઇ વાધો આવતો નથી. મારા ભાઇઓ મને તો શું પણ બાલકોને સુદ્ધાને સાથે રાખી શકતા નથી. કદાચ હું ખુશામત કરૂં એવી તેમની ઇચ્છા હશે....

૧૦૨

ભાવનગર, ૧૭-૮-૧૯૧૧

...પ્રાર્થનાના સંબંધમાં હું જોઉં છું કે મેં પોતે આટલા બધા વર્ષો થઇ ગયા તો પણ પિતાની સાથે પરિચય વધાર્યો નથી આન્તરો ઉઘડેલા હું અનુભવતો નથી. પ્રાયશઃ પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય એકઠું કરેલુ હોવાને લીધે "કીડા તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરો ખાતર પાડીને ચોરે છે." 'એક દેવીના આત્મવૃત્તાન્ત'મા એ વિષય ઉપર એટલું બધુ લખાયેલુ છતા મારી અંદર હું થોડો જ વિકાસ જોઉ છું. અને તો પણ બેશક નિરાશ થતો નથી, કારણ કે એમ લખ્યું છે કે "જે મારી પાસે આવે છે, તેને હું કોઇ રીતે બહાર કહાડી મુકીશ નહીં...."

આપણો પત્રવ્યવહાર હાલ અગાઉના જેવો સફલ નથી. તેનું કારણ મુખ્ય અંશે હું મારા પોતામા સમજું છું. મારી પોતાની ગતિ સંતત અને અવિચ્છિન્ન રહી નથી. દુનિયાને પણ હજી સુધી બરાબર પીછાનતો થયો નથી. ઇ. ઇ. અસ્તુ....

૧૦૩

ભાવનગર, ૧૧-૯-૧૯૧૧

Perhaps I have forfeited a corner of your heart [?], and yet I think I may express my desire, and you are at liberty to comply with it or not as you think best.

Being without friends, and at present more solitary than ever, harassed also by the visions of many most unpleasant possibilities I turn to you and ask you to come if haply my words can touch your heart and make you forget all past unpleasantness.

[કદાચ તમારા હૃદયનો કોઇ ખૂણો મારે માટે રહ્યો નથી, અને તથાપિ હું તો મ્હારી ઇચ્છા દર્શાવું છું, જેનો પ્રતિધ્વનિ આપવો કે કેમ એવા તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરવા તમે સ્વતંત્ર છો.

મિત્રહીન હોવાથી અને અત્યારે આગળ કદી નહીં એટલો બધો એકલ થઇ ગયો છું એમ લાગતાં, વળી અત્યંત દુઃખદ નીવડે એવા સંભવો નજર આગળ તરવરે છે તેની પીડામાં, હું તમારૂં સ્મરણ કરૂં છું, બાપુ, અને જો મ્હારાં દીન વચનોથી તમને દયા સ્ફુરે, અને ગઇ ગુજરી બધી કડવી ઘટનાઓ તમે ભૂલી શકો, તો મ્હારાં વીનવણાં સાંભળો અને અહીં આવો.]

૧૦૪

ભાવનગર, ૨૪-૯-૧૯૧૧

....If nothing satisfactory is done here, I think of applying to the Gaikwad either for some suitable service or for some regular translation work. I wanted you for consulting with me about these things However, it does not matter. I think I can earn enough to maintain my family anywhere....

[જો અહીં કશી સંતોષકારક ગોઠવણ ન થાય, તો મ્હારો વિચાર ગાયકવાડને અરજી કરવાનો થાય છે, હું ખપ લાગું એવી કોઇ નોકરીને માટે, અથવા તો નિયમિત રીતે ભાષાંતર કામ મ્હને મળ્યા કરે તે માટે. આ બાબતો વિશે સલાહ મેળવવાને સારૂ તમારો ખપ હતો. પરંતુ કંઇ ચિંતા નહીં. હું ધારૂં છું કે કુટુંબનિર્વાહ જોગું તો હું ક્યાંયથી પણ કમાઇ શકીશ.]

૧૦૫

ભાવનગર, ૭-૯-૧૯૧૨

...આંસુ થોડાં પડે તેથી મને દુઃખ થતું નથી. તેનું રાજ્ય આવો. પછી ભલે સાથે સાથે આંસુની નદીઓ પણ ચાલે! હું કેટલીક બાબતોમાં કઠોર છું....

૧૦૬

ભાવનગર, ૧૧-૭-૧૯૧૮.

...એકાદ મહીના પછી બધું રીપેયર થઇ જાય* ત્યારે આમંત્રણ કરશું, એટલે સૌ જોવા આવજો....

* મણિશંકરે ભાવનગરમાં નવું ખરીદેલું ઘર.

૧૦૭

ભાવનગર, ૨૯–૭–૧૯૧૪.

…"દુઃખી સંસાર" ભજવી બતાવવા માટે એક મંડળી અહીં પ્રયાસ કરે છે. દીવાળીના અરસામાં બહાર પડશે…"**જ્ઞાનસુધા**"માં* આગળ ઉપર મોકલશો. દરમિયાન હાલ હુ "ગુરુ ગોવિંદસિંહ"નું નાટક લખવામા રોકાયો છું. એ શીખ ગુરુનું ચરિત્ર પરમ ઉન્નત અને કરુણ છે….

* 'દુખી સંસાર' પછી પુસ્તક રૂપે જ બહાર પડયુ હતુ.

૧૦૮

ભાવનગર, ૩–૧૧–૧૯૧૪.

…'હિંદનું હૃદય' 'Heart of India' એ નામ તમને પસંદ પડયું જાણી સંતોષ થયો. નામમા જ કંઇ હિંદનો સંબંધ દેખાય તો સારું, એવી ઇચ્છાથી શોધતાં એ નામ મળ્યું અને તે સ્વીકાર્યું….

ત્રિમાસિક એંગ્લો–વર્નાક્યુલર નીકળશે….

૧૦૯

ભાવનગર, ૧૬–૧૧–૧૯૧૪.

…વચ્ચે "દુઃખી સંસાર" નાટક ભજવાયું તેની ધમાલમાં હોવાથી….

આ સાથે "સ્વર્ગીય રહસ્યો"નું પહેલુ પ્રકરણ મોકલું છું. એ ગ્રંથ છપાવો શરૂ થયો તેથી મને પરમ આનંદ થયો છે….

૧૧૦

ભાવનગર, ૧૨–૧–૧૯૧૫,

…"વિક્રમ"*નો છટ્ઠો અંક તમને મળ્યો છે એ જાણીને તથા વિશેષો બતાવ્યા છે તે જોઇને સંતોષ થયો છે. સાતમા અંકથી પણ જે લાગે તે લખશો. નામદાર મહારાજા એ વાંચી અતિશય પ્રસન્ન થાય છે. પરિચય અને વિશ્વાસ ત્વરાથી વધતો જાય છે….

આનંદમા અને ઉલ્લાસમા રહેજો. સત્યનો વિજય ત્વરાથી ચાલે છે….

* 'બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ' એ નામે મહારાજા સાહેબે લશ્કરના સિપાહીમા અને તેમની ભરતી પ્રજાના આમ વર્ગમાથી મુખ્યત્વે થતી હતી તેમનામાં મુફત વહેચવાને માટે આરંભેલું સાતવારિયું.

૧૧૧

ભાવનગર, ૭-૩-૧૯૧૬.

.... My own special field of work has been different for a number of years. I have come in personal contact with Englishmen and Americans of the faith received by me, and have correspondents even in Africa and Australia. The work of propagation started through me has already achieved some success...

We were not youths but full-grown men when we separated. I see that the separation has not succeeded in breaking the original harmony....

....Will you also review કલાપીનો વિરહ ?...Kavi tells me you were going to edit* it yourself. Kavi needs and deserves encouragement and acknowledgment....

[મ્હારો ખાસ કર્તવ્ય પ્રદેશ કેટલાંક વર્ષથી જુદી બાજુનો છે. જે ધર્મ મેં સ્વીકાર્યો છે તે માનનારા ઇંગ્રેજી અને અમેરિકનોના અંગત સમાગમમા, હું આવ્યો છુ; અને આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાના પણ કોઇ કોઇ [ધર્મ-ભાઇ] સાથે મ્હારો પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. પ્રચારણના જે કાર્યના આરંભ અને પ્રવર્તનનું હું નિમિત્ત છું, તેમા થોડો વિજય તો આટલા [ટુંકા] સમયમાં પણ મળી ગયો છે....

આપણે છૂટા પડ્યા ત્યારે કિશોરો નહોતા. પક્વ સ્થિતિએ પ્હોંચેલા ભાયડા હતા. વિખૂટા પડ્યા, તથાપિ મૂલ આપણા વચ્ચે જે સંવાદ [જામ્યો હતો], તે, હું જોઉં છું જે એ વિયોજને તોડી નથી શકાયો.

..."કલાપીનો વિરહ" એનું પણ અવલોકન લખશો ને? કવિ [ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, એનો કર્તા] કહે છે, તમેજ એને 'એડિટ'* કરી આપનાર હતા. કવિને ઉત્તેજન અને [એની કૃતિના ગુણની] જાહેર પ્રશંસાની જરૂર છે, અને તેને એ લાયક પણ છે....]

* કવિ ત્રિભુવનને કલાપી વિદેહ થયા પછી ભાવનગર અને લાઠીનાં રાજ્યો તરફથી ન્હાની રકમો માસિક મળતી, અને "વિભાવરી સ્વપ્ન" નું વેચાણ, રા.રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ જેવા ઉદાર સજ્જનની પ્રસંગોપાત્ત મદદ, એ પ્રમાણે એનો સાદો સંસાર નભ્યે જતો. "કલાપીના વિરહ" ને માટે કવિને મુખ્યત્વે જરૂર કોઇ ત્રીજું દેશી રાજ્ય એ ચોપડી છાપી આપે અને એને કંઇ ન્હાની રકમ માસિક બાંધી આપે, એ પ્રકારની હતી; આવો આશ્રય મેળવી આપે તે સાથે સાથે એડિટિંગ પણ કરે વા કરાવી આપે તેમાં કવિને વાંધો ન હતો.

૧૧૨

ભાવનગર, ૧૮-૪-૧૯૧૬

...હું પોતે ટીકાકારોની એટલી ઓછી દરકાર કરૂં છું કે મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તમારા સર્વની અને હિંદના તમામ કેળવાયેલા વર્ગની લેશ માત્ર દરકાર કર્યા વગર ચાલૂ રહી છે. પણ મને તો પચાસ વરસ થવા આવ્યા, અને તમને બંનેને મૂર્ખ ટીકાકારોને...

કાઠીયાવાડી શબ્દોના પ્રયોગ [બ્રિટિશ અને હિંદી] વિક્રમમા વધારે વધારે જોવામાં આવતા હશે. એ શબ્દોને "તુચ્છકારી કાઢવાનો કાળ હવે ગયો છે," એમ તમે લખો છો,

તેમાં "હવે" અસ્થાને છે. એ શબ્દો તો ગુજરાતનો ખજાનો છે, અને એ વિષયમાં હું પોતે લખવા ચાહું છું. એમાં કાંઇ "હિંમત"નો બહુ સવાલ નથી. તેમ "વાજબી સ્થાન અપાવવાનો" પણ નથી. વાજબી સ્થાન એ શબ્દો ભાષામા છે તેથી છે જ; અને સારા લેખકો અને વક્તાઓ તેને યોગ્ય રીતે વાપરશે ત્યાસુધી રહેવાનું.

—વાચી? 'વીસમી સદી' જોઇ? એ કચરો કેવો લાગ્યો?...

૧૧૩

ભાવનગર, ૯–૫–૧૯૧૬.

...તમારા...જૂના લગભગ તમામ [કાગળો] નો નાશ થઈ ચૂકયો છે. આ એક વાત વચલા વખતમાં બની ગઇ છે, અને હવે તેનો ઉપાય નથી....

૧૧૪

ભાવનગર, ૩૧–૫–૧૯૧૬.

...ઘર બંધાય છે તે મારૂં પોતાનું* દોઢેક વરસ પહેલા ખરીદ કર્યું હતું, અને હાલ થોડો ભાગ ફરી બંધાવું છું....

* જુવો ૧૧–૭–૧૯૧૪નો કાગળ, પત્રાંક ૧૦૬.

૧૧૫

ભાવનગર, ૨૦–૬–૧૯૧૬.

...'સંસાર દુઃખમય છે અને હોવો જ જોઇયે' એ સૂત્ર પણ હું સ્વીકારી શકતો નથી. "સંસાર દુઃખમય છે," એ ખરી વાત; પણ તે તેવો હોવો ન જોઇએ....*

'પૂર્વાલાપ'નાં ટિપ્પણો માટે હજી કશો વિચાર કર્યો નથી. લાંબા ટિપ્પણોને હુ પણ અયોગ્ય ગણું છું. મારો વિચાર એવો છે કે એ ટિપ્પણો કર્તાની જ કૃતિ હોવાની આવશ્યકતા નથી. બીજાની હોઇ શકે, પણ બીજા એક કરતાં વધારેની હું પસંદ કરતો નથી. પણ એ કાવ્યોને ઉતાવળે પ્રકટ કરવાની હું કશી જરૂર જોતો નથી...'

વિગ્રહ ચાલે ત્યાં સુધી લાંબી રજા ન લેવાનું મેં અમારા મહારાજા સાહેબને વચન આપેલ છે, અને પેપરનું કામ ચાલૂ જ છે...

* ૯–૭–૧૬ ના કાગળમા ઉમેરે છે–"માનવ જીવન પ્રધાનપણે દુઃખમય જ હોઇ શકે," એ તમારૂ સૂત્ર તમારા પ્રકાશ પ્રમાણે બરાબર છે'

૧૧–૭–૧૬ ના કાગળમા ઉમેરે છે,–'ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ ભવ દુ.ખમય જ હોવો જોઇએ, એમ નથી. બેશક, હાલ તો લગભગ સર્વત્ર દુઃખની પ્રધાનતા દેખાય છે. ઇંગ્લાડમાં તો નહીં, પણ અમેરિકામાં અત્યારે પણ Bryn Athyn, Glen view, વગેરે થોડાં ગામ એવાં વસેલાછે, કે જેનું જીવન angelic life [ફિરસ્તાઓના] જીવન ને ઘણુ મળતું છે. [ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાત પ્રમાણેના] આશા અને આસ્થા ઉપરાંત, આ અનુભવ પણ છે.'

૧૧૬

ભાવનગર, ૧૨-૫-૧૯૧૭.

...અહીં —ના પિતાના કાર્યમાં નાત બધા છોકરાંઓ માટે ફડચો કરવા તૈયાર હતી, પણ મૂલ પુરુષોના ધર્માધિકાર માટે —એ ફડચો માગવાથી, અને વચ્ચી સુધી મેન્નલ આપવાથી, કશું બન્યું નથી. છોકરાંઓએ તેના છોકરાંઓની સાથે રહીને કાર્યમાં ભોજન લીધું છે...

૧૧૭

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૭.

...અહીં બુધવારે જ્ઞાતિ એકઠી થઇ હતી. તેમણે ઠરાવ કર્યો છે, કે છોકરાઓ પ્રાયશ્ચિત્ત લે, તો સૌને સાથે બેસીને ભોજન લેવામાં કશી હરકત નથી, તેમ ભવિષ્યની પ્રજાને પણ બાધ આવશે નહીં. સૌએ એ ઠરાવ ઉપર સહી કરેલ છે.

પ્રાયશ્ચિત્તમા પચાશેકનો ખર્ચ થશે, સો એક રૂપિયા જ્ઞાતિભોજનના થશે, અને રૂ. ૨૫૦ ગૌદાનનિમિત્તે હાટકેશ્વરમાં આપવાનું ઠર્યું છે. + ...

+ તા. ૧-૬-૧૭ના કાગળમા લખે છે—આવતે સોમવારે મારા તરફથી જ્ઞાતિભોજન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બંને કરવાનુ ઠરાવ્યું છે. નિર્વિઘ્ને પાર પડશે એવી આશા છે

બેય પુત્રોના અને મોટી પુત્રીના લગ્ન આ પછી થયા. આ સૌ નર્મદાએ સારી પેઠે ઉતાવળ કરાવીને આ કાર્યો કરી લીધા, જાણે કે પોતાનું થોડું જ આયુષ્ય રહ્યુ છે એમ આગળથી ચેતી ગયાં હોય એ પ્રમાણે આ બાબત વિશેના અને પુત્રોના ઉપનયન વિશેના કાગળો જાણીને અહીં છાપ્યા નથી, એવી બાબતોની પ્રસિદ્ધિ નિરુપયોગી ગણીને

૧૧૮

ભાવનગર, ૧૬-૪-૧૯૧૮.

...તમામ પરીક્ષણોનો હેતુ સંશોધનનો જ હોય છે. હું પોતે પણ હાલ અમુક એ પ્રકારની સ્થિતિ અનુભવું છુ આશા અને આસ્થા છે કે પરિણામ સારૂં આવશે, જો કે અમુક વખત સુધી કંઇક કષ્ટ રહેશે,

સર્વશક્તિમાનનો પોતાનો શબ્દ એવો છે કે "ડરશો નહીં." તો વધારે શું જોઇએ ?

+ તા ૧૯–૭–૧૮ ના કાગળમાં લખે છે—પુનર્જન્મ અને પરીક્ષણ સબંધી છેલ્લા બે મહીનામાં ઘણા લેખો વાંચ્યા. પુનર્જન્મની ક્રિયામા વર્ષો લાગે છે અને એક પછી એક ઘણાં પરીક્ષણો આવે છે, એમ સૌ અનુભવીઓ લખે છે.

૧૧૯

ભાવનગર, ૧૮-૬-૧૯૧૮

...હૃદયમા શૈત્ય છે અને તે દૂર થતા હજી લાંબો વખત લાગશે, એમ દેખાય છે.

છતાં ઉદ્યોગ ચાલ્યા કરે છે. 'ગીતાજલિ'નું ભાષાંતર+ પૂરૂં થયુ છે, અને હાલ તેની શુદ્ધ નકલ ઉતારૂં છુ.

+ જુવો આગળ પત્રાંક ૧૨૮ અને ૧૩૪,

૧૨૦

ભાવનગર, ૨૪-૮-૧૯૧૮

વજ્રપાત ઉતર્યો છે. સૌ. **નર્મદા** અચાનક આંચકી થઇ આવવાથી ગઇ કાલે સ્હવારે સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. પ્રભુએ આ આફત ઉતરવા દીધી છે, એટલે હું અધીન છું...ઘર ભાંગી પડ્યું છે....

૧૨૧

ભાવનગર, ૫-૯-૧૯૧૮.

તમારા બંને માયાળુ કાગળો મળ્યા છે. ધીરે રહીને પ્રતિધ્વનિ આપીશ. હાલ તો એટલુંજ જણાવવાનું છે કે ડોલરની ન્હાની * બ્હેનને પ્રભુએ ગઇ કાલે બોલાવી લીધી છે...

* છેલ્લું બાલક આ દુનિયાની હવા થોડા દિવસ જ લઇને પાછું થયું.

૧૨૨

ભાવનગર, ૧૫-૯-૧૯૧૮.

.....છેક ન્હાના બાલકો વચલી * સ્થિતિમાથી પસાર ન થતા સીધા સ્વર્ગમા જાય છે, એમ **સ્વીડનબોર્ગ** ' સ્વર્ગ અને નરક'ની ફ. ૩૩૨ મા જણાવે છે......

વાંચવાનું હાલ કશું ચાલતું નથી. માત્ર સંતત પ્રાર્થના ચાલ્યા કરે છે. ' સ્વર્ગ અને નરક' વગેરે કોઇ કોઇ વાર વંચાય છે......

હજી સવિસ્તર લખવા જેવી સ્વસ્થતા નથી. પ્રભુ આપશે ત્યારે આવશે. હાલ પણ તે આપવાને તત્પર હશે, પણ હું જખમને લીધે ગ્રહી શકતો નહીં હોઉં......

* ' વચલી સ્થિતિ ' વિશે જુવો આ પછીનો પત્ર અને ટિપ્પણ.

૧૨૩

જુનાગઢ, ૨૪-૯-૧૯૧૮.

......વેદનાની સ્થિતિમાં પ્રાર્થના થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે. ઝિંદગીનો મોટો ભાગ જેના સહવાસમા ગયો, અને જેનો મને ઘણો આધાર હતો, તે એકાએક ખસી જવાથી હૃદય કેટલીક વખત સુધી શૂન્યવત્ બની જાય, તેમા કશી નવાઇ નથી. પણ બેશક મારી શ્રદ્ધા કાયમ છે કે આ બનાવ સુદ્ધા અમુક શ્રેયને માટેજ બન્યો છે. શાશ્વત સ્થિતિને એ ઉપકારક થવોજ જોઇએ.

અને મને શાંતિ પણ મળશે. ક્યારે મળશે એ અત્યારે સમજાતું નથી; પણ વખત જતા મળશે એમ લાગ્યા કરે છે. દરમિયાનનો વખત કોઇકિ રીતે પણ વીતી જશે......

લખવા વાચવાનું થોડું થોડું ચાલ્યા કરે છે ગઇ કાલે ચોહાન વાચતો હતો, અને આજે પણ એ વાંચતા સારૂં લાગ્યું છે.

છતા ગમે તે કામ કરતો હોઉં ત્યાં દિલમા વારંવાર ચરચરાટી થઇ આવે છે, અને ફટાકાની વાટ બળી જાય, તેટલી ઝડપથી બળતરા થઈ જાય છે.....

નિંદ્રાભંગ કોઇ કોઇવાર થાય છે......

સ્મરણ આવે છે કે વચલી સ્થિતિ:

સંબંધી ઘણા વિશેષો આપણને જાહેર થયેલ નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર્ગના સૂર્ય સંબંધી ત્યાંના તાપ અને પ્રકાશ સંબંધી પુષ્કળ માહિતી મળેલ છે. પણ વચલી સ્થિતિના પ્રકાશ સંબંધી કોઈ સ્થાને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય, એમ મને સાંભરતું નથી. એ જીવનની કલ્પના કરવાના પ્રયાસો કરૂં છું, અને નિષ્ફળ થાઉં છું, ત્યાં શી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હશે, સોબતી કોણ હશે, નિવાસ કેવો હશે, અહીંના સ્મરણોથી શું થતું હશે, વગેરે કશી બાબતનો સ્પષ્ટ પ્રબોધ થતો નથી.

છતાં ઈશ્વરકૃપાથી એક સર્વોપરી સત્ય જ્વલંત, સિદ્ધ, અને સ્થિર થયેલ છે. પ્રભુ ઈસુ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો એક ઈશ્વર છે, તે નિસ્સીમ દયાળુ છે, અને તે જિંદગીના બાકી રહેલા ભાગમાં આ દીન સેવકને યત્કિંચિત્ સેવા બજાવવા જેટલી શક્તિ અને સ્વસ્થતા આપશે, એ વિશ્વાસ ટકી રહ્યો છે, અને સારૂં આશ્વાસન આપે છે.

તમે દીવાળીની રજામાં અવશ્ય આવશો. મને સમાગમની જરૂર છે, અને રહેશે......

---

* નર્મદાના 'આત્મા'ની ગતિ વિશે કુદરતી રીતે તર્કવિતર્કની દશામાં આ એક વિલક્ષણ હકીકત પકડાઇ આવે છે કે સ્વીડનબોર્ગ રૂપ સત્યનો સંપૂર્ણ સત્રાટ પણ આવા મુશ્કેલ વિષય ઉપર તો કશુ જ અજવાળું નથી પાડતો, બીજા ન્હાના મોટા કર્તાઓના અસંખ્યાત ગ્રંથોના જેવું માત્ર થોથું છે !

૧૨૪

ભાવનગર, ૩૧-૧૦-૧૯૧૮.

દિવસો અને રાત્રિઓ વીતે છે અને મારા હૃદયમાંથી મંદ જડ ઉદાસી ખસતી નથી. કંઈ કંઇ સ્મરણો આવીને 'ચમક' ઉત્પન્ન કરે છે, જો કે વેદનાની તીવ્રતા થોડો જ વખત રહે છે. રોગ કેવો અને કેટલો હતો એ જાણે હમણા જ–હવે જ–ભાન થાય છે. અને "એક પાત્ર" વગર જીવનમાં જાણે કશો જ સાર રહ્યો નથી, એમ અનુભવાયા કરે છે.

જૂનું જીવન દગ્ધ થયું છે, પણ નવું હજી પ્રાપ્ત થયું જણાતું નથી. પ્રભુએ આપેલી બક્ષિસોનો અત્યારસુધી જે દુરુપયોગ કર્યો છે, તેના ભૂતો સતાવે છે, અને નિરાશા પ્રેરે છે. છતા કંઇક આશા અને કંઇક આસ્થા ટકી રહેલ છે, અને જો આ લોકમાં લાંબુ રહેવાનું થશે, તો કદાચ...

ગાડાનો ચોધરી કોને ગણવો, તેની બરાબર ખબર પડતી નથી. હું તો એક બળદ હોઉં એમ લાગે છે...

કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય, તો સારી શાંતિ મળે. હાલ તો તે માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે ક્ષોભ છે...

તમે લખ્યા કરશો? અને બની શકે તો વિસ્તારથી?...

૧૨૫

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...પ્રભુ જીસસ ક્રાઇસ્ટનું રાજ્ય જો આપણા હૃદયમાં બરાબર ઉતરશે, તો આગળ ઉપર ગુજરાતમા પણ ઉતરશે. પણ આટલાં વર્ષો થઇ ગયા છતા મારા પોતાના હૃદયની સ્થિતિ જ મને સંતોષકારક લાગતી નથી. કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો ઉપર છેક હમણા જ ધ્યાન અપાવા માંડયું છે. હવે જીવનનો ઉત્સાહ ઓછો થયો છે એમ લાગે છે. પણ **સ્વામી નવજીવન** આપવાના હોય, તો તે જાણે.

૧૨૬

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...'જીવનના સિદ્ધાંત'નું ભાષાંતર શરૂ કર્યું છે. રોજ થોડું થોડું લખું છું.

...મારી પ્રવૃત્તિ હજી થોડી છે, પણ શરૂઆત થઇ છે એટલે ધીમેધીમે વધશે એમ ધારૂં છું.

વ્યથા છેક ઓછી થઇ ગઈ છે. ઉલ્લાસ ન હોય એ તો સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ સહન કરવાનું જ અત્યારે તો મુખ્ય કર્તવ્ય સમજું છું.

તમે લખ્યા કરતા આવ્યા છો તે પ્રમાણે લખ્યા કરશો.

૧૨૭

ભાવનગર, ૨૦-૧-૧૯૧૯.

...આપણા સ્નેહની અને આપણી આસ્થાની કસોટીનો વખત ચાલે છે. પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ટકી રહેવાથી બધા સંકટો દૂર થતા જશે, અને શાંતિ મળતી જશે. મારી પોતાની કસોટી ઘણી બાજુથી અને અતિશય આકરી છે, તમને પણ પ્રમાણમા તેટલું જ સહેવાનું આવશે. છતા યોહાનના ૧૬ મા અધ્યાયનું છેલ્લું વચન યાદ રાખવું ઘટે છે...

હાલ જે થાય છે તે પણ એક પ્રકારનો અભ્યાસ જ છે. શબ્દનો વધારે અભ્યાસ પણ યોગ્ય કાલે થવા લાગશે. ધાર્યા પ્રમાણે નથી થઇ શકતો, એ અનુભવનો પણ ઉપયોગ છે.

૧૨૮

ભાવનગર. ૧૫-૩-૧૯૧૯

...'જીવનનો સિદ્ધાંત' હજી ગુજરાતીમા પૂરો ઉતાર્યો નથી. છપાવવા માટે તો લંડનની સોસાયટી તૈયાર છે...

'ગીતાંજલિ' છપાવા માંડી છે. થોડા દિવસમાં પૂરી થશે...

૧૨૯

?-૧૯૧૯.

...પ્રાર્થના કદાપિ નિષ્ફલ નથી જતી. માત્ર તરત આપણને આરામ ન લાગે, કે શાંતિ ન મળે, તેથી એવો અવિશ્વાસ થાય છે. એવે પ્રસંગે ધૈર્ય રાખવાનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

'વસ્તુતાએ મનુષ્ય માત્ર પામર છે. પોતાની પામરતાનું ભાન થાય એવો અનુભવ તો જે સાચા નમ્ર થઇ શકે તેવા વિરલ જીવોને જ પ્રભુ આપે છે.

કવિતા+ આ સાથે મોકલું છું.

માનસિક પવિત્રતા પરના હુમલા પણ તમે લખો છો તે પ્રમાણે આવશ્યક છે. તરત શરણ લઈ લેવાથી તે નિષ્ફલ જશે. આપણે બાહ્ય પવિત્રતા સાચવીએ, તો અંદરથી પ્રભુ જ શુદ્ધિ કરે છે...

પિતા પ્રભુ પરમ દયાલુ છે, અને તે રક્ષા કર્યા વગર કદાપિ રહેશે નહિ. આપણે સર્વ તેના ખોળામાં પડ્યા છીએ. ત્યાં પણ દુશ્મન આવીને ડરાવે, તો ભયનું કશું કારણ નથી. જોસફને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને પ્રભુની યોજના થોડા જ વખતમાં પ્રગટ થશે.

+ ' પ્રલાપ પ્રાર્થના. '

૧૩૦

ભાવનગર, ૨૪-૪-૧૯૧૯.

... I am reprinting my સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન. I am adding some of my ચર્ચાપત્ર s in the જ્ઞાનસુધા as appendices. I wish to dedicate the whole volume to you. It is a product of the spring-time of our life, of which I need not be ashamed. My dedication will be a rather long letter reviewing that and the subsequent portion of our life+ I shall of course send you my draft for approval. And I wish to print your reply also, which also, is sure to be rather long. Do you agree?...

[મ્હારૂં ' સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન ' ફરી છાપું છું. જ્ઞાનસુધામાંના મ્હારા [તે વખતનાં] ચર્ચાપત્રોમાંથી પણ કેટલાંક પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરૂં છું. આખી ચોપડી ત્હમને અર્પણ કરવા ઇચ્છું છું. એ આપણા જીવનના વસંતકાલનું ફલ છે, જેને વિશે મ્હારે લજવાવા જેવું નથી. મ્હારૂં અર્પણપત્ર જરા લાંબું થશે, તેમાં આપણા જીવનના એ અને પછીના સમયનું અવલોકન આવશે. હું ત્હમારી અનુમતિને માટે મ્હારો મુસદ્દો મોકલીશ જ, અને ત્હમારો જવાબ પણ છાપવા ઇચ્છું છું, જે પણ, ખચિત, જરા લાંબો થશે. ત્હમે હા પાડો છો ને ?...]

+ આ લાંબા અવલોકનને બદલે થોડી લીટીના અર્પણથી જ ચલાવી લેવું પડ્યું, તેનું તા ૨૮—૧૦—૨૦ ના કાગળમાં કારણ જણાવેલું છે ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા પછી થોડા વખતમાં જ માંદગીનો હુમલો થયો, તે લાંબો કાળ ચાલ્યો માનસિક મંથનનું કારણ પણ ખરું

૧૩૧

ભાવનગર, ૧૯—૫—૧૯૧૯.

...તમારી પાત્રતા કેવી છે તે હું સારી રીતે સમજું છું. તમે ગમે તે કરેલ હોય, તે આપણા સંબંધને બાધક નથી. એ યાદ રાખશો કે સર્વોપરિ માર્ગમા મારે જે કોઇનો સહકાર રહ્યો હોય, તો તે મુખ્યત્વે કરીને તમારો જ રહ્યો છે. મારૂં એટલું સુખ તો રહેવા દેશો.—

હું તમને દૂર કરી શકું તેમ નથી. હા,-ની માફક જો તમને એમ લાગતું હોય, કે મારી સાથેના સંબંધથી હાનિ છે, તો તમે પોતે પોતાને દૂર કરી શકશો; પણ હું નથી ધારતો કે તમે એમ માનતા હો ...

૧૩૨

ભાવનગર, ૨૬—૫—૧૯૧૯.

...' બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ'ના કેટલાક લેખો પુસ્તકના આકારમા પ્રકટ કરવા સંબંધી તમારો કાગળ મળ્યો છે; પણ નામદાર મહારાજા સાહેબ હાલ મહુવે છે, એટલે બતાવાયો નથી. આવશે ત્યારે વાત કરીશ....

૧૩૩

ભાવનગર, ૧૯—૯—૧૯૧૯.

...તમને પણ-ની અક્કલ પર ચાલવાને બદલે પોતાની અક્કલ પર ચાલવાની મારી નમ્ર ભલામણ છે. અને એ યાદ રાખવું કે હું કંઇ-કે-નહીં', પણ તમારો **સમાન** છું; માત્ર તમે ગૌહરજાનની માફક મારા કરતાં વધારે કમાઓ છો.*

* પછી સાત મહિને તા. ૧૫—૪—૧૯૨૦ ના કાગળમા લખે છે,—પશ્ચાત્તાપ, અશક્તિ, ઉદાસીનતા, વગેરે બધા અનુભવોમાંથી ફરી પસાર થાઉ છુ . જે બની ગયું તે માટે હવે ઉપાય નથી. પ્રાપ્ત સ્થિતિને શી રીતે સુધારી લેવી એ પ્રશ્ન રહે છે. .

૧૯૨૦ ના **મે** માસમાં બીજા બે મિત્રોને પણ આ જ મતલબનું લખે છે—(૧) હુ ત્યાં આવી શક્તો નથી, ધાર્યુ હતુ તે પ્રમાણે રૂબરૂ માફી માગવાને; એટલે લખીને જ દિલગીરી દર્શાવું છુ, તહમારા પ્રતિ જે અતિ અઘટિત વર્તન કરેલુ તેને માટે. પરંતુ તહમે જાણો છો જ કે તે સમય દરમિયાન મ્હારી પ્રકૃતિ ઠામ ન હતી...; (૨) મ્હારાથી જે અનુચિત લખાયું હતું તે માટે તો ખેદ દર્શાવ્યા સિવાય હવે મ્હારાથી કશુ બને તેમ નથી. તહમે સ્થિતિ જાણો છો. .

૧૩૪

ભાવનગ, ૧૧—૧૦—૧૯૧૯.

....' ગીતાંજલિ ' છપાઇ તો ક્યારની રહી છે. બંધાવા વિલાયત ગઈ છે. આજકાલ આવી પહોચવાનું મેકમિલન [કંપનીનો મેનેજર] લખે છે...

' ક્રાન્તકાવ્યકલાપ ' તૈયાર થાય છે: ' પૂર્વાલાપ ' અને ઉત્તરાલાપ '= એ પ્રમાણે બે ભાગ થશે

' રોમન સ્વરાજ્ય ' નાટક છાપવા લાયક થયુ છે.

' જીવનનો સિદ્ધાન્ત ' લખાય છે...

* પોતાની કવિતાઓ એકઠી કરીને પ્રકટ કરવાના વિચાર [illegible] વખત વાર [illegible] અને કોઇને કોઇ કારણે અસિદ્ધ રહેલા એવા કેટલાક પ્રસંગ આ પત્રભાગમાં [illegible] નિર્દિષ્ટ થયેલા જોવામાં આવ્યા હશે. ભાવનગર પ્રકટ કરવાને માટે તૈયાર કરવા માંડ્યા ત્યારથી તો નિયમિત રીતે દર વર્ષે એક કે બે વાર મણિશંકર ને એમની કવિતાઓ બહાર પાડવાને માટે [illegible] આરંભ કર્યો હતો.

એમને ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં " પ્રાર્થનાઓ " જ સંગ્રહીને " શિષ્યોના ઉપયોગને માટે " [illegible] વાનો વિચાર થયો હતો " અજ્ઞાન સખા પ્રતિ " (પૂર્વાલાપ પૃ. ૯૯) અને " [illegible] " (પૂ પૃ ૯૮) થી માંડીને

(૧) ભક્તિરસ પ્રધાન,

(૨) " બાલાઓને ઉપદેશ " (પૂ. પૃ ૮૯) જેવી બોધપ્રધાન, ને

(૩) " કલાપીને સંબોધન " (પૂ પૃ ૧૧૧) જેવી સ્વીડનબોર્ગી સત્યની ઝાંખી પણ પ્રસંગોપાત્ત કરાવતી, જે જે કૃતિઓ પદ્યરચનામાં કે સંગીતમાં લખાયેલી, તે બધી આમાં સંગ્રહવા ધાર્યું

૧૮૯૭ પ્હેલાં લખાયેલી બધી કવિતા અને તે પછીની કૃતિઓમાંથી જે જે આ ત્રણમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે, તે બધી એ " પૂર્વાલાપ " પૂર્વ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પ્હેલાંના આલાપ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછીના અને એ જ્ઞાનના ફલ જેવા તે " ઉત્તરાલાપ " અને આ નામોમાં એ પણ ગર્ભિત ખરૂં કે બેય આલાપ માત્ર છે જ્ઞાન શી વસ્તુ છે તે હતાં જાણે છે, અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મર્ત્યલોકની સ્થિતિમાં થઇ શકે એવી, ખરૂં જ્ઞાન તો સ્વામીનો અંશ કરશે સ્વામીનો હુકમ હશે તો સ્વામીના સાંનિધ્યમાં, સ્વામી જ્યારે તેને અહીંથી લઇને પોતાના સ્વર્ગમાં સ્થાપશે ત્યારે !

" ઉત્તરાલાપ "માં, ઉપલી યોજના પ્રમાણે અનુવાદો પણ આવત પણ આખરે પાછો વિચાર ફેરવ્યો. " પૂર્વાલાપ " અને " ઉત્તરાલાપ "માં મુકવા જેવી બધીયે કૃતિઓ એક ચોપડીમાં મુકતા તે પ્રધાનપણે સ્વીડનબોર્ગી થઇ જાય, ખ્રિસ્તિ થઇ જાય, લોકપ્રિય નજ થાય; અને પોતાની કવિતાઓ પણ લોકોની ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સ્વીડનબોર્ગ તરફની અપ્રીતિનો ભોગ થઇ પડે એટલે ઉત્તરાલાપમાંની થોડી અને લોકોને અપ્રિય લાગવાનો સૌથી ઓછો ભય એવી કૃતિઓ જ લઇને, તેમને બીજી કૃતિઓ સાથે સાથે ગોઠવવામાં પણ સાવધાની રાખીને છેવટે સંગ્રહ કર્યો; જે મણિશંકરના મૃત્યુને દિવસેજ અમદાવાદમાં "પૂર્વાલાપ"ને નામે પ્રસિદ્ધ થયો

એમાં મણિશંકરનાં નાટકોમાંની કવિતાઓમાંથી પણ બહુ થોડી આપી છે. નાટકો થોડા વખતમાંજ બ્હાર પડવામાં છે, એટલે એ કવિતાઓ અહીં કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં પણ આપી નથી.

૧૩૫

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૨૦.

...મરહુમ મહારાજાએ આદરેલા કામ સેવાનો પણ વિચાર છે. જે અને તે ખરૂં.... પૂરાં કરવાનાં છે. અને એકાદ વર્ષ ફર્લો રજા

૧૩૬

ભાવનગર, ૨૩-૪-૧૯૨૦.

I am compelled to give up the idea of visiting Bombay. There has come such a stamp of painful sadness upon my face that I shrink from meeting people. I can't talk as I ought to. I think it is better not to come. You have seen me in a similar condition in the past. You will therefore understand my unwillingness. I feel that I must continue in my seclusion till I feel tolerably well. I have not come tothis conclusion without a struggle. In short I cannot come.

This means that I shall not see Mr.—I have already informed him of my mental depression. I had to, as he asked me to deliver a public lecture....

[મુંબાઇ આવવાનું જતું કરવાની ફરજ પડે છે. મ્હારા ચ્હેરા ઉપર ઉદ્વેગ અને ગ્લાનિની એવી મુદ્રા છપાઇ છે કે લોકોને મળતાં પણ સંકોચ પામું છું. વાતચિત થવી જોઇયે તેવી કરી શકતો નથી. ન આવવું જ સારૂં. મ્હારી આવી દશામાં ત્હમે પ્હેલા જોયો છે જ, એટલે [હાલ ત્યાં આવવા વિશેનો] મ્હારો અણગમો ત્હમે સમજી શકશો. મ્હને લાગે છે જે હું કંઇક સાજોસમો થાઉં ત્યાંસુધી આમ એકલ પડયા રહેવું જ અનિવાર્ય. આ નિર્ણય સ્વીકારી લેતા પ્હેલા તેની સામે હું બન્યું તેટલું બધુંયે ન મથ્યો હોઉં એમ ન ધારશો. પરંતુ ટુંકામાં આવવાને અશક્ત જ છું.

અર્થાત્ [આ ફેરે] હુંમિ.—ને મળી નહીં શકું. મ્હારી માનસિક વિષાદની સ્થિતિ વિશે હું એમને લખી ચુક્યો છું. મ્હને એમ કરવું જ પડયું, કેમકે એમણે મ્હને એક જાહેર વ્યાખ્યાન કરવા લખેલું....]

૧૩૭

ભાવનગર, ૧૪-૫-૧૯૨૦.

...કાવ્યોનો સંગ્રહ હાલમાં હાથમાં લઇ શકું તેમ નથી. મગજની અશક્તિ હજી ઘણી છે....

૧૩૮

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૨૦

.... Tell me what you wish me to do ...I am ready to come and labour there. I shall even accept a very small salary if and when necessary. My life henceforth has no other object except the service of my children. Only, unhappy as I am, at present I can render no service whatever.

[ત્હમે હુ શું કરૂં એમ ઇચ્છો છો તે

મ્હને જણાવો.....હું ત્યાં આવીને વૈતરું કરવા તૈયાર છું, ન છૂટકે છેક ઓછો પગાર પણ હું સ્વીકારીશ. હવે પછીની મ્હારી જીંદગી મ્હારા બાલકોની સેવાને માટે જ છે. પરંતુ, અરેરે હું, દુ:ખી છું, કશીયે સેવા કરી શકું એમ નથી.]

૧૩૯

ભાવનગર, ૧૨-૯-૧૯૨૦.

....I thank you for having taken the trouble of going to— for my sake. The reply received is so far favourable that my complulsory retirement is not contemplated. And I know I ought not to complain of getting more leisure, since I am expected to be able to make good use of it in my own way. Well, as there is no other alternative, I am bound to submit×....

[મ્હારે માટે ત્હમે—જઇ આવવાની તસ્દી લીધી તે ત્હમારો પાડ માનું છું. મળેલો જવાબ સંતોષકારક એટલે અંશે છે કે મ્હને પેન્શન ઉપર રિટાયર કરવાનો ઇરાદો છે નહીં, અને મ્હને વધુ ફુરસદ રહે [એવી આ ગોઠવણ થાય છે], તે વિશે ફરિયાદ કરવાનો મ્હને કશો હક્ક નથી. ઉલટી એ તો મ્હને ચાહું તે રીતે સદુપયોગમાં લેવાને માટે વધારે વખત મળે એવી ગોઠવણ છે, જેનો લાભ હું લઇ શકીશ જ એમ પણ ધારવામા આવે. અસ્તુ. બીજું કંઇજ થઈ શકે એમ ન હોવાથી હું શું કરૂં—તાબે છું×!]

× તબિયત વિશે અકટોબર માસના એક કાગળમા લખે છે કે—બેય અહીં અઠવાડિયું રહી ગયા, એમને ભય હતો એટલી ખરાબ એમને મ્હારી તબિયત ન લાગી અને હવે મ્હને તીવ્ર દર્દ છે પણ નહી પરંતુ મ્હારા હૃદયમાં ઉંડી ઉંડી જે શૂન્યતા અનુભવું છું, જે વિશે કોઇની આગળ વિલાપ કરવાનો અર્થ નથી તે તો ઈશ્વરજ મટાડવાને સમર્થ છે, અને તેને એનો અંત આણવાનું યોગ્ય લાગશે, ત્યા સુધી તે હુ સહી લઇશ.

૧૪૦

ભાવનગર, ૧૯-૬-૧૯૨૧.

......વૃદ્ધાવસ્થા આવી ચુકી છે, દ્વિજત્વ હજી પ્રાપ્ત નથી. પ્રાપ્ત કરવામા જે શિથિલતા છે તે દુ:ખનું કારણ છે. ભવિષ્યમા શું થશે તેની કશી ખબર પડતી નથી......

૧૪૧

ભાવનગર, ૨-૯-૧૯૨૧

......મારો ગયેલો ઉત્સાહ અમુક અંશે પાછો આવશે એમ કેટલાક વખતથી લાગવા માડ્યું છે. એટલે થોડા મહિના પછી કાવ્ય સંગ્રહને હાથમા લઇ શકીશ. તમારી મદદ લેવી જ પડશે.

૧૪૨

ભાવનગર, ૪-૩-૧૯૨૨

......સૌ. હૃદયલક્ષ્મી સંબંધી કેટલીક ખબર ા૨. પાસેથી જાણી હશે. સરલ સ્નિગ્ધ અને નિર્દોષ જીવનથી દીકરી અમારા સર્વના માર્ગ ઉપર પ્રકાશ પાડી ગઈ છે. સૌને... ખાતરી થઇ છે કે આ ક્લેશમય સંસારમાંથી તેને બોલાવી લીધી એ પ્રભુએ દયા જ કરી છે. અંગત હાનિ તરફ તો જોવાનું જ હોય નહીં. તેના ગુણો ઘણા વખત સુધી સાંભરશે અને આંસુ પડાવશે; પણ તેના પોતાના આત્માને માટે તો જે બન્યું છે, તે શ્રેયસ્કર જ છે, એવી મારી આસ્થા હું આસપાસનાં હૃદયોમાં પણ જોઉં છું......

૧૪૩

ભાવનગર, ૧૧-૪-૧૯૨૨.

... ..મારી નિવૃત્તિનો વખત પાસે આવતો જાય છે. પહેલો ઉપયોગ કોઇ સુંદર સ્થલે જઇ એકાંત નિવાસનો કરવા ધારૂં છુ. સ્થાન અનુકૂલ હોય તો તમે સાથે આવશો ?......

૧૪૪

શ્રીનગર, ૧૫-૫-૧૯૨૩.

...આ કાશ્મીરની ભૂમિ દિવ્ય છે...

અહીં બેત્રણ મહિના રહેવાનો વિચાર છે. શ્રાવણ વીત્યા બાદ કાશ્મીર છોડીશ.*

...ઉત્તમરામચરિત (સંસ્કૃત)ની એક નકલ મેળવી બુકપોસ્ટથી મોકલશો.

---

* નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે જ કાશ્મીર વ્હેલું છોડયું. શરીર કેટલું બધું સત્વહીન થઇ ગયુ હતુ તેનો પૂરો ખયાલ પણ નહીં હોય, અને—ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓ જાણ્યે અજાણ્યે છેલ્લી દોડ કરે છે ઘરની દિશામાં, તેમ શ્રીનગરથી મણિશંકર ધસી આવ્યા રાવલપિંડી, અને ત્યાં કોઇની સલાહ માની નહી, દાક્તર કે ઇસ્પિતાલ તો હું દેજ શેના, જરા રોકાયા પણ નહીં, ધગતા તાવવાળા જ મેલ ટ્રેનમાં બેસી ગયા. ગાડી સાઝે જ્યારે લાહોર સ્ટેશનમા આવીને ઉભી રહી ત્યારે રેલ્વેના અધિકારીઓ, પોલીસ, વગેરે બીજા ક્લાસના ડબ્બાના એક ખાનામાં મણિશંકરને બદલે કોઇ અજ્ઞાત મુસાફરનું નિર્જીવ ખોળિયું જ જોવા પામ્યા.

> " Life is but a tale of morning grass
> Withered at eve. "
>
> *Wordsworth.*
>
> Yet leaving here a name I trust.
> That will not perish in the dust "
>
> *Southey.*

ડુબૂં ન શોકમાં: ગયૂં ગયૂં જ તે
જતાં ય સર્વ જે રહ્યું, રહ્યું છ તે:
તે ય છે ન અલ્પ શાંતિ ધૈર્ય કાજ,—

રાગ તે અતાગ, તે અભેદ-અસ્મિતા જ,
તે સ્નેહોર્મિ, તે સ્નેહોન્નતિ-સ્મૃતિ,
તે વિપત્તિસાથ, અશ્રુ ગુસમાં ય સંગતિ,
દોષ તર્ફ તે ઉદારતા મધુર,
પળંત દૂર દૂર તો ય ઉંડી દૂરતા-ખબુર,
ત્રુટંત સખ્યમાં ય તંતુ તે અમર,
કાલસ્રોતથી ય ભ્રામતી અદૃશ્ય દૃષ્ટિ તે,
શાંતિ તે, વિરાગ તે, વધે છ વર્ષ વર્ષ જે.

ડુબૂં હું શીદ શોકમાં? ગયો જ તૂં અશોકમાં:
નિહાળ્યું કાવ્ય સત્ય કાન્ત વા ગળ્યો અતર્ક્યમાં:
વા ભવે નવે કુધો ફરી અશોક બાલ્યસાં.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના જીવનના મુખ્ય બનાવોની સાલવારી

(કાન્તમાલા માટે તૈયાર કરનાર રા. રા. **હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.**)

૧૮૬૭

નવેંબર ૧૦; ચાંવંડ ગામમા જન્મ.

૧૮૮૩

પ્રથમ લગ્ન.

"ખરી મોહોબત અથવા ગુલબાસનું ફુલ" (પૃષ્ટ ૭૨) એ ચારણી કિસ્સો પ્રકટ કર્યો. લખેલો લગભગ આખો મણિશંકરે, ચારણોના સાંભળેલા કિસ્સાઓ ઉપરથી, કોઈ કોઇ ભાગ એમના તે વખતના સહાધ્યાયીઓમાથી એકએએ ઉમેરેલા અને ફેરવેલા. દાખલા તરીકે, મુખપૃષ્ટ ઉપરનો દોહરો મણિશંકરનો નથી. મુખપૃષ્ટ ઉપરની સાલ ૧૮૮૨ છે, જે ખરી નથી, અને કર્તા તરીકે મણિશંકરની સાથે દલપતરામ વલ્લભદાસ પાઠકનું પણ નામ છે, પરંતુ પાઠકે માત્ર અર્પણપત્ર લખેલું અને ચોપડી છાપવા તથા ખપાવવાની ખટપટ કરેલી. આની બીજી આવૃત્તિ થઇ જ નથી, અને પ્હેલી આવૃત્તિની નકલો પણ ઘણીખરી નાશ પામી છે. ચોપડીમા ફરી છાપવા જેવું કંઇ જ નથી.

૧૮૮૪

રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલમાથી મેટ્રિક્યુલેશનમા પાસ.

૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮

ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમા રહીને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા અભ્યાસ.

૧૮૮૮

બી. એ. મા પાસ, સેકન્ડ ક્લાસ, ઐચ્છિક વિષય–ફિલસુફી.

૧૮૮૯

કામચલાઉ શિક્ષક, સરકારી હાઇસ્કૂલ, સુરત, "વસંતવિજય" એ કવિતા સુરતમા રચી.

૧૮૯૦

પુત્ર પ્રાણલાલનો જન્મ.

મુબાઇ લૉ–ક્લાસમા અભ્યાસ.

"ચક્રવાક મિથુન" એ કવિતા રચી; "દેવયાની" આરંભી.

સપ્ટેંબર ૧૫: વડોદરા કલાભવનમાં નવી વાઇસ પ્રિન્સિપલની જગા ઉપર નીમણુક, પગાર રૂ. ૧૦૦ કળદાર; થોડા માસ પછી રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૧

પ્રથમ પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૮૯૨

દ્વિતીય લગ્ન.

૧૮૯૩

"પ્રજાઓના ઇતિહાસ" એ માલામાંની "ઇજિપ્ત" એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૫

મે ૧: પગાર વધીને રૂ. ૨૦૦ કળદાર "સયાજી જ્ઞાનમંજૂષા" એ માલામા "શિક્ષણનો ઇતિહાસ" પ્રકટ કર્યો.

કુમાર શ્રી જયસિંહરાવના શિક્ષક થોડા માસ: કલાભવનની નોકરી ઉપરાત દર અઠવાડિયે અમુક કલાક આ કામ કર્યું.

૧૮૯૭

"એક દેવીનો આત્મવૃત્તાંત" એ અનુવાદ (ગ-અ-થ કૃત વિલ્હેલ્મ મીસ્ટરના એક વિભાગનો) પૂરો કર્યો.

સ્વીડનબોર્ગ એક જ સાચા ધર્મનો ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઇ.

"પ્રજાઓના મહાપુરુષો" એ માલામાના "પ્રેસિડંટ લિંકન" એ જીવન ચરિતનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૮

નવેંબરઃ ભાવનગર કેળવણી ખાતામાં ડિરેક્ટર મિ. જમશેદજી ઉનવાળાના આસિસ્ટંટ થયા, પગાર રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૯

"લગ્નસ્નેહ અને તેનો વિશ્વક્રમમા હેતુ" એ સ્વીડનબોર્ગી નિબંધ પ્રકટ કર્યો. પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ.

૧૯૦૦

"સ્વર્ગ અને નરક" એ સ્વીડનબોર્ગના એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૩

"કલાપીનો કેકારવ" પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૫

સામળદાસ કોલેજમા પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલઃ કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ વડા તરીકે, લગભગ પાચ વર્ષ સુધી

૧૯૦૮

સલીમશાહ (અનુમતિ) નાટક લખ્યું.

૧૯૦૯

રોમન આત્મશાસન એ નાટક લખ્યુ.

૧૯૧૧

બદલી દિવાન ઓફિસે અને મહારાજા સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

'હમીર કાવ્ય' એ કલાપીનું અપૂર્ણ મહાકાવ્ય પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૨

'માલા અને મુદ્રિકા' એ સ્વીડનબોર્ગી નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

એરિસ્ટોટલ કૃત નીતિશાસ્ત્રનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮

"બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ" એ સાપ્તાહિક યુરોપીય મહાયુદ્ધ ચાલ્યું તે દરમિયાન ચલાવ્યું.

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ઘર ખરીદ્યું.

૧૯૧૫

"Heart of India-હિંદનું હૃદય" એ ઇંગ્લિશ-ગુજરાતી ત્રિમાસિક, સ્વીડનબોર્ગ મતના પ્રચાર માટે ચલાવ્યું.

"દુ:ખી સંસાર" એ નાટક પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૭

"ગુરુ ગોવિંદસિંગ" એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૮

દ્વિતીય પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મહારાજા ભ[illegible]

'ગીતાંજલિ[illegible]

૧૯૨૦

'સિદ્ધાતસ[illegible]

પ્રકટ કર્યું.

૧૯૨૧

પ્લેટોકૃત [illegible]

મોટી પુત્રીનું [illegible]

૧૯૨૩

જૂન ૧૬: [illegible]

આવતી મેલ [illegible]

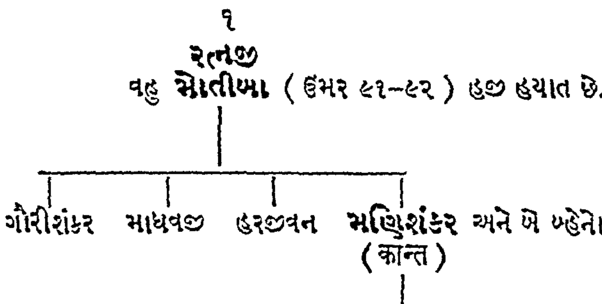
દિવસે "પૂર્વા[illegible]

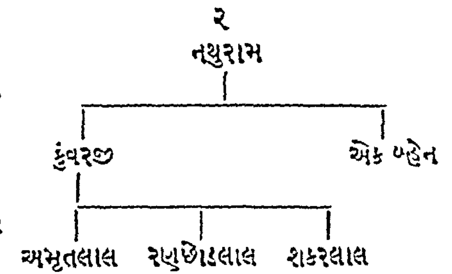
વિ. સં. ૧૮૧૮ થી ચાવંડનિવાસી પ્રશ્નોરા નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંબો

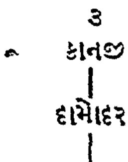
(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. હુ. કે. શાસ્ત્રી અને ભ. ગિ. ભટ્ટ)

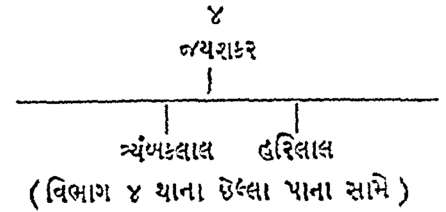
પાંચા

- કલ્યાણ (વિ. સં. ૧૭૦૦ માં ગ્રંથ રચ્યો છે.)
  - જશમન
  - જયકૃષ્ણ
  - રઘુજી
  - હીરજી
  - ભાભા
  - વાલજી
  - કાનજી
  - ગૌરીશંકર
  - આદિત્યરામ
- નાથા
  - મુકુન્દ
  - મદનજી (વિ. સં. ૧૭૭૦ માં ગ્રંથ રચ્યો છે)
  - કુબેરજી
  - હૃદયરામ (વિ સ ૧૮૧૮ માં ચીતળથી ચાવંડ આવીને વસ્યા)
  - આત્મારામ (વિ સ ૧૮૦૪ માં જન્મ્યા)
  - નરસિંહ
    - હરિરામ
      - નથુરામ[2]
    - કવિ મુકુન્દ
      - રત્નજી[1]
      - કાનજી[3]
      - જયશંકર[4] અને ત્રણ બ્હેનો

(વિભાગ ૪ થાના છેલ્લા પાના સામે)

ગુ. પ્રિ. પ્રે

૧૮૯૭

"એક દેવીનો આત્મવૃત્તાંત" એ અનુવાદ (ગ-અ-થ કૃત વિલ્હેલ્મ મીસ્ટરના એક વિભાગનો) પૂરો કર્યો.

સ્વીડનબોર્ગ એક જ સાચા ધર્મનો ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઇ.

"પ્રજાઓના મહાપુરુષો" એ માલામાંના "પ્રેસિડંટ લિંકન" એ જીવન ચરિતનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૮

નવેમ્બર: ભાવનગર કેળવણી ખાતામા ડિરેક્ટર મિ. જમશેદજી ઉનવાળાના આસિસ્ટંટ થયા, પગાર રૂ. ૧૫૦

૧૮૯૯

"લગ્નસ્નેહ અને તેનો વિશ્વક્રમમા હેતુ" એ સ્વીડનબોર્ગી નિબંધ પ્રકટ કર્યો. પુત્ર પ્રાણલાલનુ મૃત્યુ.

૧૯૦૦

"સ્વર્ગ અને નરક" એ સ્વીડનબોર્ગના એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૨

"કલાપીનો કેકારવ" પ્રકટ કર્યો

૧૯૦૫

સામળદાસ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલ: કેળવણી ખાતાના કામચલાઉ વડા તરીકે, લગભગ પાચ વર્ષ સુધી.

૧૯૦૮

સલીમશાહ (અનુમતિ) નાટક લખ્યું.

૧૯૦૯

રોમન આત્મશાસન એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૧

બદલી દિવાન ઑફિસે અને મહારાજા સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

'હમીરજી ગોહેલ' એ કલાપીનું અપૂર્ણ મહાકાવ્ય પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૨

'માલા અને મુદ્રિકા' એ સ્વીડનબોર્ગી નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

એરિસ્ટોટલ કૃત નીતિશાસ્ત્રનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮

"ખ્રિસ્તી અને હિંદી વિક્રમ" એ સાપ્તાહિક યુરોપીય મહાયુદ્ધ ચાલ્યું તે દરમિયાન ચલાવ્યું.

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ઘર ખરીદ્યું.

૧૯૧૫

"Heart of India-હિંદનું હૃદય" એ ઇંગ્લિશ-ગુજરાતી ત્રિમાસિક, સ્વીડનબોર્ગ મતના પ્રચાર માટે ચલાવ્યું.

"દુઃખી સંસાર" એ નાટક પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૭

'ગુરુ ગોવિંદસિંગ" એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૮

દ્વિતીય પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મહારાજા ભાવસિંહજીનું મૃત્યુ.

'ગીતાંજલિ'નો ગદ્ય અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૨૦

'સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન' ચોપડીરૂપે પ્રકટ કર્યું.

૧૯૨૧

પ્લેટોકૃત ક્રીટસનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. મોટી પુત્રીનું મૃત્યુ.

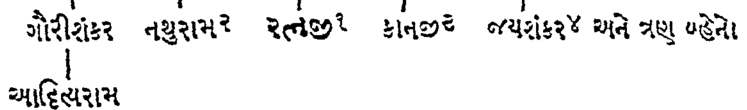
૧૯૨૩

જૂન ૧૬: મૃત્યુ, રાવળપિંડિથી લાહોર આવતી મેલ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતાં; તે જ દિવસે "પૂર્વાલાપ" અમદાવાદમા પ્રકટ થયો.

વિ. સં. ૧૮૧૮ થી ચાવંડનિવાસી પ્રશ્નોરા નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંબો

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. હ. કે. શાસ્ત્રી અને ભ. ગિ. ભટ્ટ)

- પાંચા
  - કલ્યાણ (વિ. સં. ૧૭૦૦ માં ગ્રંથ રચ્યો છે.)
    - જશમન
      - જયકૃષ્ણ
        - રઘુજી
          - હીરજી
            - ભાભા
              - વાલજી
                - કાનજી
                  - ગૌરીશંકર
                    - આદિત્યરામ
  - નાથા
    - મુકુન્દ
      - મદનજી (વિ. સં. ૧૭૭૦ માં ગ્રંથ રચ્યો છે.)
        - કુબેરજી
          - હૃદયરામ (વિ. સં. ૧૮૧૮ માં ચીતળથી ચાવંડ આવીને વસ્યા)
            - આત્મારામ (વિ. સં. ૧૮૦૪ મા જન્મ્યા)
              - નરસિંહ
                - હરિરામ
                  - નથુરામ[2]
                - કવિ મુકુન્દ
                  - રત્નજી[1]
                  - કાનજી[3]
                  - જયશંકર[4] અને ત્રણ બ્હેનો

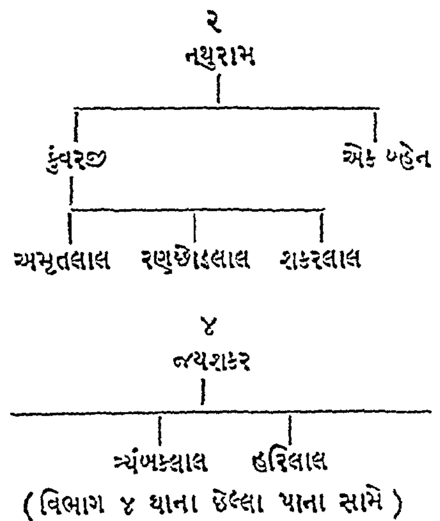

૧

- **રત્નજી**, વહુ **મોતીબા** (ઉંમર ૯૧-૯૨) હજી હયાત છે
  - ગૌરીશંકર
  - માધવજી
  - હરજીવન
  - **મણિશંકર** (કાન્ત)
  - અને બે બ્હેનો

૨

- નથુરામ
  - કુંવરજી
    - અમૃતલાલ
    - રણછોડલાલ
    - શંકરલાલ
  - એક બ્હેન

૩

- કાનજી
  - દામોદર

૪

- જયશંકર
  - ત્ર્યંબકલાલ
  - હરિલાલ

(વિભાગ ૪ થાના છેલ્લા પાના સામે)

ગુ. પ્રિ. પ્રે

કાન્તમાલા

મોડી મળેલી કૃતિઓ

રા. રા. ભાનુપ્રસાદ વ્યાસઃ

રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા ?

વીરપૂર જેવા સો ઘરના ગામડામા સાજના સાત વાગે ગ્રામ્ય લોકોના સાદા વ્યવહાર વિના બીજું શું નજરે પડે ? સીમમાંથી આવેલાં ઢોર કોઇ દોહતું હતું તો કોઈ આખો દિવસ ખેતરમાં ફરી થાકી ગએલા બળદોને પંપાળી ઘાસ નીરતું હતું. કોઇ હજી હળ લઇ ઘેર આવતાં લાબે સાદે ગ્રામ્ય ગીતો લલકારતું હતું. તો કોઇ ગ્રામ્ય બાળા માથે ચારનો ભારો લઇ હાથમાની નાની ડફ્ણીથી ભેંસોને હાંકતી સાથેના ગોવાળીઆઓ સાથે વાતો કરતી ઘર-ભણી વળતી હતી. આખો દિવસ મજુરી કરી, પ્રમાણિકપણે નિર્વાહ ચલાવતાં મજુરો બીજા દિવસની મજુરીની વાતો કરતા આવતા હતા; તો કેટલાક ખેડુતો ચાલુ સાલના પાકની વાતો કરતા છૂટા પડતા હતા. વરસાદ ધીમો ધીમો–ટમ્ ટમ્ કરતો– પડતો હતો કોઈ કોઈ સમયે વીજળીના ચમકારા સાથે કડાકા થતા હતા અને મત્ત મયૂરો તેને પોતાના ગગનભેદી પણ મીઠા સ્વરથી સત્કારતા હતા.

આવા રમણીય સમયે વીરપૂરના ગરાસીયા દેશળદેવ પોતાના વિશાળ ઓટલાપર કાથીનો ખાટલો નાખી હુકો ગગડાવતા બેઠા હતા. ચાર પાચ ખેડુતો અને બે એક વરતણીયા પણ સામે બેઠા હતા. વચ્ચે એક કાદવની બનાવેલી સગડીમાં કરાંઠીઓ બળતી હતી. બાજુમા લીલા વટાણાની સીંગો પડી હતી. પાસે બેસનારાઓમાના કેટલાક તે ફોલતા હતા જ્યારે કોઇ કોઇ હાથની વાળેલી આસત્રીના પાદડાની બીડીઓ ફુંકતા હતા. ખાટલાને અઢેલીને રામશંકર મહેતાજી બેઠા બેઠા તમાકુનો માવો કરતા હતા. આડા અવળા ગપ્પામાથી નિશાળ સંબંધી વાત નીકળી.

" મકુજે માસ્તર શ્યાબ ! મારા અરખાને અજુય આક નહિ આવડતા, તે એ તે ભણશે કે નૈ ભણે ? " અજ્જુ પટેલે મહેતાજીને પ્રશ્ન કર્યો.

" જુઓને પટેલ ! અમે તો શીખવાડીએ, પણ એનું મગજ જરા કાચું છે, તેનો શો ઉપાય ? કંઇ એના મગજમાં લખી દેવાય છે ? એ તો ધીમે ધીમે શીખે. " મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

" ભણવામા તો મારો રાયશંગ ખહુ બહાદર. એને મેંતાજીએ કક્કો શીખવાડયો ત્યાં તો માળો સાપડીઓ વાચવા મંડી પડયો. " દેશળદેવ વચ્ચે પૂરાયા.

" એમા તો હૈયાનો ઉકેલ જોઇએ " મહેતાજી બોલ્યા.

" પણ હેં માસ્તર સાહેબ ! ભલા પેલા

સાચ્છર સાચ્છર કં'છે તે શું હશે ?

એક વાર હું વડોદરે ગ્યો તો, તારે તાં વાત સાંભળી'તી કે સાચ્છરની સભા મળવાની છે. એ બધા કેટલું ભણેલા ? તેમેય એ પરીક્ષા આપી છે કે નૈ ? ” દેશળદેવ બોલ્યા.

“ દેશળબા ! એ તો સાક્ષર કહેવાય. એની પરીક્ષા નથી હોતી. હુંય સાક્ષરમા ગણાઉં છું. પણ સાક્ષર થવું બહુજ કઠણ છે. ” મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

“ એ ભણ્યા વના શી રીતે થવાય ? ” દેશળભાએ જીજ્ઞાસા જણાવી.

“ લ્યોને મ્હારી જ વાત કહું. ” મહેતાજી પોતાની વડાઇ હાકવા તથા પોતે સાક્ષર શી રીતે બન્યા તે વાતનું રસપૂર્વક વર્ણન કરવા તૈયાર થયા. એટલામા ભગા બારોટ આવ્યા. બારોટ આવતા કસુંબાનું કામ શરૂ થયુ. અને બીજી તરફ રામશંકર મહેતાજીએ પોતાની વિદ્વત્તા દેખાડવાની તથા સાક્ષર કેમ થયા તે વાત સંભળાવવાની શરૂઆત કરી.

“ શરૂઆતમા હું મુંબાઇમા મૂળજી જેઠા મારકીટમા નોકર હતો. પણ પાછળથી શેઠે પાઘડી ફેરવતાં આપણને ત્યાથી પાણીચું મળ્યું. ન મળે હાથમા દમડી તેમ ન મળે ઓળખાણ. ધીમે ધીમે ખાવાના પણ વાખા પડવા માંડયા. તેમજ નોકરીના પણ સાસા હતા. એટલે કા-ઇક વગર મૂડીનો ધંધો ખોળવો શરૂ કર્યો. ફરતાં ફરતા એક દરજીને જોઇ વિચાર થયો કે આ ધંધો સારો. મૂડીમા માત્ર સચો. રોજની કમાણી પણ ઓછામા ઓછી રૂપીઆ દોઢેકની. પણ સંચો લાવવો ક્યાથી ? વળી મન હજા-મના ધંધા પર દોડ્યુ. પણ તેમાય પાછી મુસીબત આવી. એક તો અસ્ત્રો અને ટપટ પીયા માટે પૈસા જોઇએ અને વળી તે ઉપરાત હજામત કરતા આવડવી જોઇએ. નહિંતો જો કોઇનો ગાલ કે દાઢી કપાય તો ચાર થપ્પડો ખાવી પડે. બાકી એ ધંધામાંય કમાણી તો સ-જ્જડ. એક દોસ્તદારે દરખાસ્ત કરી કે રોજના વર્તમાન પત્રોમા નોકરીની જાહેર ખબરો આવે છે તે વાચવી, એટલે નોકરીનું ચોક્કસ ગોઠવાઇ જશે. આપણને કાંઇક તે દરખાસ્ત ગમી, અને ફુરસદના વખત એટલે કે આખો દિવસ વાચ-નાલયમા ગાળવા માંડ્યો જાહેર ખબરો બધી અથ થી ઇતિ સુધી વાચવા માડી. પણ તેમા શું વળે ? “ જોઇએ છે–રૂપવતી કન્યા માટે લા-યક વર. ઉમ્મર વર્ષ ૧૬. લખો બોક્સ નં. ×××” “ જોઇએ છે–પુનર્વિવાહ માટે યોગ્ય વિધવા. ઉમ્મર વર્ષ ૧૮ સુધીની. પત્ર વહે-વાર ખાનગી રાખવામા આવશે. ” આવી આવી જાહેર ખબરો વાચી આપણે તો કંટાળ્યા એટલામા એક માસિકમાં “ જોઇએ છે–સા-ક્ષરો. સાહિત્યની ચર્ચા કરવા માટે. લખોઃ– અધિપતિ ‘ અવકાશે બહાર ” આવી જાહેર ખબર જોઇ આપણને કાઇક લોભ થયો. સા-ક્ષરોને સારૂં માન મળે છે અને વિદ્વાનોમા પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય એટલે આપણે સાક્ષર થવાનો ઇરાદો રાખ્યો. અને મોટા મોટા લેખકોના લેખો અને પુસ્તકો વાચવા માડયા. બીજે દિ-વસે એક કવિતાની શરૂઆત કરી. કાગળ, ખડીઓ, કલમ લઇ આપણે તો લખવા બેઠા. શું લખવું એ વિચારમા એટલો તો હું લીન થઇ ગયો કે ગગાની મા જમવા બોલાવવા મંડી તે પણ આપણે સાભળ્યું નહિ. હજી તો કલમ કાગળનો સ્પર્શ કરે છે એટલામા તો ગગાની માએ હોવીટઝર તોપ ફુટે એમ જ-બરો ધડાકો કરતા કહ્યું—

“ ઓ હો હો હો ! આજ તો કંઈ બ-હુજ કામ આવી પડ્યુ છે ! સંભળાતુંય નથી કે શું ? ”

“ અરે જરા ધીરી થા. આજ તો કવિતા લખવી છે. ” આપણે ફંડે પેટે જવાબ આપ્યો.

" કવિતા તે વળી શ્યુ ? "

" એ તો તમે ગીત ગાઓ છો ને તેવાં સુધરેલા ગીત તે કવિતા. "

" ઓ હો ! એમા તે શ્યુ ? એવા તો અમેય ઘણા જોડકહા ગાઇએ છીએ. " ઉઠા સુધી ભણેલી ગગાની મા બોલી.

" ત્યારે તો તુંય મને આમા મદદ કર. "

બસ, થઇ ચૂક્યુ. અમે બેય જણ બેઠાં અને કવિતા શરૂ કરી. ધીમે ધીમે પુરી કરી ત્યારે જ જમવા ઉઠયા. અમારી પહેલી કવિતા નીચે મુજબ હતી:—

*" લેંમડાની ડાળે બોલી, કોયલડી બોલે,
આબલીયા ડાળ કાગ ઝુલે રે   લેંમડાની૰

ચંપાની કળી પરે ભમરો ગગણે,
કમળે તે કુકડો બોલે રે.   લેંમડાની૰

વાદીની મોરલીએ વાઘનો ઘુઘાટો,
હરણીયા કુદી ખેલ ખેલે રે.   લેંમડાની૰

કુતરાનું "બ્હાઉ, બ્હાઉ," બીલ્લીનું "મ્યાઉં મ્યાઉં"
સાભળીને હાથીઓ ડોલે રે.   લેંમડાની૰

તે દિવસે અમારા આનંદનો પાર નહોતો. અમે—"

" વાહ. વાહ. મેતાજી શ્યાબ ! ગીત તો બૌ હારૂ હો. " અન્જ્જુ પટેલ બોલી ઉઠયા.

" કયમ ના હોય, બાપ ! એ તો સરસતીના દીચરા. " ભગા બારોટ કસુંબો લઇને દેશળદેવની નજીક આવતાં બોલ્યા. બારોટે બધાને 'મારા હમ' 'તમારા હમ' કરીને કસુંબો પાયો, અને પોતે પણ બે ત્રણ અંજલી ભરી પીધો. પછી રા. મ. દે. સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું.

" આપણે તો જમી પરવારી ખાસ્સા કોરા કડકડતા કાગળ ઉપર મોતીના દાણા જેવા અક્ષરે કવિતા ચીતરી કાઢી અને "ગુજરાતી" પત્રના અધિપતિરાજ ઉપર મોકલી. સાથે એક આનાની ટીકીટેય બીડી અને કવિતા લખનાર તરીકે રા. મ. દે. ની સહી કરી. "

" રા. મ. દે. કોણ ? " દેશળભાએ પૂછયું.

" મ્હારૂં નામ રામશંકર, મારા ગગાની માનું નામ મ-"

" મ્હાકોર ! " ભગા બારોટ મ્હેતાજીને અચકાતા જોઇ બોલી ઉઠયા.

" હા, હા, એ જ. અને દેશાઇ અમારી અડક. એટણે ટુંકામા રા. મ. દે. લખી દીધું.

સાક્ષરો બધા એમ જ લખે છે. ગુજરાતી ચોપડીઓમાં તમે નથી વાંચ્યું ?

' ક. દ. ડા; ખ. દ. ડા; ન. ભો. દી; મો. વા. દ. ' એ બધા એવા જ નામ, સમજ્યા કેની ? "

" હા. હા સમજાયું ખરૂં. " દેશળભા ધૂમાડાના ગોટ કહાડતા બોલ્યા.

" પછી 'ગુજરાતી'ના અંક માટે આપણે તો રવિવારના સવારના પહોરમા વાચનાલયમા પહોચ્યા. આખું ગુજરાતી ગબડાવી ગયા,

* હીચના રાગમા ગવાશે

પણ કવિનાનું તો નામ જ નહિ. આખરે "લેખકોને" એ મથાળા નીચે " શા. મ. દે. —કવિતા લખતા પહેલા બાપાનો અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો. નહીં તો કોઇ સાક્ષર પાસે જઈ એકડે એક ઘુંટો. તમારી કવિતા કચરાપટ્ટીની ટોપલીને સ્વાધીન." એવું લખેલુ વાંચી આપણે તો ટાઢા જ થઇ ગયા. ગગાની માને વાત કરી. તે બોલીઃ—" એમા સ્યું? કંઇ ભૂલ હશે. ફરી લખો."

આપણે પણ પછી તો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે 'બસ, લખતા પહેલા બહુ વિચાર કરવો! અને તેથી મોટા મોટા માક્ષરોની ઢબની નકલ કરવા, ને ઢબે બોલવાની ટેવ પાડવા માડી.

કેટલાક દિવસ પછી અમારા એક સ્નેહી નાથાલાલના ઘરની વાત નીકળી. આ નાથાલાલ બહુજ પૈસાદાર હતા. તેમને ત્યા હાથી ઝૂલે તોય કાઇ વધારે ના કહેવાય. એમની વહુનું નામ હતુ હેમકોર. એમના છોકરાનું નામ હતું કચરા-લાલ અને ભત્રીજાનું નામ હાથીભાઇ.

આજ તો હુ નાથાલાલને ઘેર ગયો હતો. 'હેમને' ત્યા કચરાનું લગન છે તેની હમણા તો ધામધૂમ ચાલે છે," આપણે સાક્ષરરત્નોનું અનુકરણ કરતા કહ્યુ.

" ત્યારે આપણે પણ લગનમા મ્હાલવાનું થશે. ઠીક મઝા પડશે." ગગાની માએ ખુશી થતાં કહ્યું.

" અરે' પણ શું ધાધળ? ' હેમને ' ઘડી-વારની ફુરસદ નથી. તેમાં વળી હેમને તાવ આવે છે. ઘરમા ' કચરો 'તો જ્યા જોઇએ ત્યા હાજર જ. ' હેમના ' ઘરમાં—"

" હ્યો તે વળી કચરો...ઘરનો દીકરો તે કયા જાય?' ગગાની મા વચ્ચે બોલી ઉઠી.

" અરે કચરો નહિ પણ હું તો ' કચરો ' પુંજો-કહેતો હતો. વળી એમણે હાથીની પણ ગોઠવવાનું કરી છે."

" તે એ ' હાથીને ' બાંધશે ક્યાં? અને એને ખાવાનું કોણ નીરશે?"

" આજ તે તને થયું છે શું? હું જ્યારે ' હેમના ' ભત્રિજાની વાત કરું છું ત્યારે તું ' હાથી ' સમજે છે."

" આજ તમારું મગજ તો કંઇ ખસ્યું લાગે છે. હેમને તે વળી ભત્રિજો જ ક્યા છે?" ગગાની મા ખીજવાઇ.

" કેમ, ' હેમને ' ભત્રીજો નથી? તને તે આજ થયું છે શું?" હું પણ હવે તો ખીજવાયો,

" ના. ના દશ વાર નહિં. હેમને ભત્રિજો હોય તો માગ કાડા કલમ કરૂં." ગગાની માએ છેલ્લે પાટલે બેસતા કહ્યું.

" અને જો ' હેમને ' ભત્રીજો ન હોય તો હું મારી મૂછ મુંડાવી નાખું." બસ. પછી શું પૂછવું. અમારે બહુ જ બોલાબોલી થઇ. મારા સાળાનું નામ અમથાલાલ હતું તે પણ બાજુ-માજ રહેતો હતો તેથી મે ગગાની માને ધ.મી પાડવા કહ્યુંઃ—

" પણ જો અમથો કહે તો તું કબુલ કરે કે નહિં?"

" 'અમથો' કહે તેમા સ્યુ વળ્યું? એ કંઇ ખરી વાત કહેવાય? એમ તો હુંય અમથી અમથી ઘણીય વાતો કરૂં"

" અરે? ' અમસ્તો' નહિં પણ અમથો ત્હારો ભાઇ?"

" હા ભલે"

મેં તરતજ અમથાલાલને બોલાવ્યો. અને આ બધી વાત કરી. તે બોલ્યોઃ—

" જાઓ, જાઓ, હેમને તે વળી ભત્રીજો છે જ ક્યાં? એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો થાય,"

" હું પણ એ જ કહું છું ને કે એ ' હે-

મનો ' ભત્રિજો થાય, "

" અરે ભલા માણસ ! હેમનો નહિ પણ એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો. "

" હા, હા, નાથાલાલનો જ " મેં કહ્યું.

" ત્યારે તમે ' હેમનો ' ' હેમનો ' કેમ કરો છો ? "

" મેં તો એમનો કહ્યું. હેમનો નહિં. એ તો આજ કાલની સાક્ષરીઆ બોલી છે. તમે ના સમજો. હમણાના સાક્ષરો 'અ' ને બદલે ઘણી વખત 'હ' વાપરે છે." મેં ખુલાસો કર્યો

" ધૂળ પડી તમારી એ બોલીમા. ફોગટનો લોહી ઉકાળો કરાવ્યો. " ગગાની માએ શાન્ત થતા કહ્યુ.

આપણે આ અનુભવ પછી તે બોલીનું અનુકરણ કરવું પડતું મૂકી બીજુ અનુકરણ કરવાનો વિચાર કર્યો અને સામાન્ય વાતચીત કરવામા પણ આપણે તે જ ગદ્યપદ્યાત્મક શૈલીનો ઉપયોગ કરવા માડયો. મારી જન્મગાઠને આગલે દિવસે મેં ગગાની માને કહ્યુઃ-

" સાભળે છે ? મા ગગાની ! કાલે છે જન્મગાઠ મારી. ઇચ્છા થાય છે એવી, કે કરાવું જલસો નાચનો, જો હોય ઇચ્છા ત્હારીય સાથે. વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનુ ભેગાભેગું થઇ જશે બધુય ઠીક. બોલાવીશું ગાવાને પેલી કોકિલકંઠી ગાનારી રંભાને, મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ. "

આટલુ બોલતા બોલતામા તો ગગાની માની સ્ટીમ વધી પડી અને મોઢાનું બોઇલર ફાટી ગયુ. ધડાધડ અને તડાતડ વાગ્બાણ નીકળવા માડયા. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બે સ્વસ્તી પણ સાભળી. અને આપણે ઠંડા પડી ગયા.

આ સાભળી બધા હસવા મંડયા. શા-મ-દે સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યુઃ-આ બધુ બનવાનુ કારણ મારા ગગાની મા એ ગદ્યપદ્યાત્મક ભાષા જાણતી ન હતી અને તેથી એ અવળુ સમજી.'

(ગગાની મા શ. મ. દે. નું કહેવું નીચે મુજબ સમજી હતીઃ—

" સાભળે છે મા ' ગગાની કાલે છે જન્મગાઠ. મારી ઇચ્છા થાય છે એવી કે કરાવું જલસો નાચનો જો હોય ઇચ્છા. ત્હારીય સાથે વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનુ ભેગા ભેગું થઇ જશે બધુય ઠીક. બોલાવીશું ગાવાને પેલી કોકિલકંઠી રંભા ને મારો વિચાર છે કે જમાવવો તાલ " રંભા અમારી શેરીમા રહેતી એક ફૂટડી વિધવા હતી, જેને વિશે કંઈ વાત નીકળતામા બધી સધવાઓ છેડાઇ જ પડથી, કોણ જાણે કેમ.)

આપણને તો મોટો વિચાર થઈ પડયો. જયારે જયારે સાક્ષરોનુ અનુકરણ કરતો ત્યારે ત્યારે આવી જ પંચાત થતી. છેવટે આપણે કંટાળ્યા અને મન સાથે વિચાર કર્યો કેઃ-- "સાક્ષરો પુસ્તકો યા લેખ લખે તે કોને માટે ? અને સાક્ષર એટલે શું ? " સાક્ષર એટલે સ+અક્ષર=ભણેલો, બુદ્ધિવાન. અર્થાત્ નિરક્ષરથી ઉલટું. એટલે આપણે સમજ્યા કે ભણેલા ને બુદ્ધિવાન એ સાક્ષર અને સાક્ષરો જે લખે તે સામાન્ય પંક્તિના માણસ માટે. કારણ સાક્ષરો તો વિદ્વાન જ છે પણ નિરક્ષરને શીખામણ આપવા તે લખે. અને તેથી " હેમને " અને " હેવું " તથા " મધુવચ શૈલી " નિરક્ષરને માટે તદ્દન નકામી જ. માટે ખરૂં પૂછો તો સાક્ષરોએ સાદી સરળ ભાષામા જ લખવું જોઇએ. આ નિશ્ચય થતા આપણે બધાનું અનુકરણ કરવાનુ છોડી દીધુ, અને સરળ ભાષામા લખવા માટે કવિ શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનું અનુકરણ કરવા માડયું. અને ત્યારથી હું સાક્ષર થયો. અને તેથી જ જેમ તે કવિશ્રી ક દ. ડા લખતા તેમ મેં શ. મ દે લખવા માડયું. કહો, બાપુ '

હું સાક્ષર ખરો કે નહિં ?

૫૮

રા. રા. હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર મસ્તફકીર.

પરદુઃખભંજન પ્રજા

યાને

એક અસાધારણ આત્મભોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને થોડા વખત ઉપર જ [illegible] દુનિયામા છતી થનાર લોકની ટુંક પીછાન

એ ટાપુમા અમે ફરતા હતા ત્યારે મારો અમેરીકન સાથી હસ્યા જ કરતો હતો. અમે ત્યા ઉતર્યા, મહીનો દિવસ રહ્યા અને છેક કેલિફોર્નિયા પહોંચ્યા ત્યા સુધી એ હસ્યા જ કરતો હતો, અને જરાક ટોઇક ભલા માણસ દેખાતા તેને "શામુશા" એવું નામ આપતો હતો. જે દૃશ્યોથી તેને હસવું આવતું હતું તે જ દૃશ્યોએ મારા મન ઉપર ઉંડી અસર કરી હતી. એ અદ્ભુત શામુશાની પ્રજા માટે મને ઓચીતું પચીસ ટકા માન વધી ગયું હતું.

પ્રથમ પરિચય–વાત એમ બની હતી કે ૧૯૧૦ મા જ્યારે જાપાન માર્ગે હુ અમેરિકા જતો હતો, ત્યારે શેંઘાઇમા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ જોડે મારે મિત્રાચારી થઇ હતી અને તે પરિપક્વ થતા, મારું આગલુ પ્રોગ્રામ રદ કરી, તેણે અને મે પાસિફિક મહાસાગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યું હતું. તે પ્રમાણે એક વખતે ન્યૂઝીલેંડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફોરમોસા, કેપ્ટન કુકનો ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેના નામ તેમની ફોઇબાઓએ પાડયા નહોતા, તેની ભેટ લેતા લેતા ફોરમોમાથી દૂર અને બીજા કોઇ પણ જાણીતા સ્થલથી દૂર એવા પાસિફિકના મધ્યબિંદુએ આવેલા શામુશા ટાપુમા અમે જઇ ચડ્યા.

એ નામ પણ અમે જ આપેલું. તેનુ દેશી નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાના દેશીઓએ અમને તે ઘણી વખત શીખવ્યા છતા તે યાદ નહીં રહેવાથી, તે લોકોના બોલીમાં વારંવાર આવતા 'શામુશા' શબ્દ ઉપરથી અમે તેને એ નામ આપી દીધું હતું

પાસિફિકના બીજા ટાપુઓમા કડવો અનુભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht) જેવી ટાપુના કીનારા આગળ લાંગરી કે અમે બને જણા, પાટલુનના ખીસામા બે, વાસ્કૂટના ખીસામા બે, કમરે પહેરેલા પટામા બે, એવી રીતે છ બાર બાર ગોળીથી ભરેલા રીવોલ્વરથી સજ્જ થઇ હાથમા નાગી તલવાર સાથે જ, અમારા રસાલા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમા અમારે તીરોના માર સહન કરવા પડ્યા હતા, કોઇ સ્થળે અમને સ્વાદિષ્ટ નવા પકવાન્નો સમજી અમારો નાસ્તો કરવા આવેલા માણસોથી પાછા હઠીને અમારે યોટમા ભરાઇ જવું પડ્યુ હતું. એક ટાપુમા તો અમે કેદ પણ થઇ ગયા હતા અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખડકી જંગલીઓ તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં તો અમને જીવતા રાખીને જાણે આ શામુશા વિશે દુનિયાને માહીતી આપી શકાય માટે,

કુદરત જ મદદે આવી. ગાજવીજ સાથે મૂશળધાર વરસાદ તુટી પડયો અને અમારા જેવા અશરાફ માણસોને શેકી ખાવાની મકસદથી કુદરત તેમની પર ગુસ્સે થઇ હોય તેમ માનીને જંગલીઓ નાસી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઢા થયેલા અમે હવે દરેક ટાપુમા પૂરેપૂરા શસ્ત્રબદ્ધ થઇને જ ઉતરના હતા. પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતરતાંજ ત્યાના વતનીઓ શંખ ફુકતા અને ઢોલ વગાડતા સામૈયુ કરી અમારી સામે આવેલા જોઇ, હું અજાયબીમા ગરકાવ થઇ ગયો. વધુ નવાઇની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જંગલી હોવા છતા સુધરેલા દેશોનો પોષાક ધારણ કરતા હતા. કોઇ અપ-ટુ-ડેટ અમેરીકન ફેશનમા, તો કોઇ જાપાનીસ વેષમા, કોઇ રશીઆની આસ્ત્રાખાન ટોપીમા અને કોઇ ઇંગ્લિશ શૈલીના ગ્લવ્સમા વિભૂષિત થયેલા હતા.

થોડી જ વારમા અમારો સુંદર સત્કાર કરી એ જંગલીઓએ ઇશારતથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનું ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી. પરદેશીઓ તરફ શકાની નજરે જોવાની તેમને આદત નથી. પરદેશીઓને દુશ્મન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઇ પણ અજાણ્યાને તેઓ અતિથિ ગણતા મને આતિથ્યસત્કારનું માહાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા. વળી ઇશારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે "અહો પરદેશી પંખીડા! નિશ્ચિંત બનો! જોઇએ તેટલી મોજમજા અમારા ટાપુમા ઉડાવો."

અદ્ભુત સત્કાર–કહેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગાજતે એ ટાપુના રાજાના મહેલ તરફ સરઘસ કહાડીને લઇ જવામા આવ્યા. રાજાએ થોડોક જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંચ ને થોડો જર્મન એવો પોષાક પહેર્યો હતો. ત્યા અમારી ભારે અજાયબી વચ્ચે જાપાન અને અમેરીકાની સુંદર વાનીઓ અમારી સમક્ષ ધરવામા આવી. હવાનાની સીગાર, ચેશાયરનું પનીર, સ્પેનની દ્રાક્ષ, નોર્વેના સફરજન, હિમાલયની આફુસ, ફ્રાંસનો શેમ્પેન, ડેવનનું માખણ, બ્રાઝીલના ખૂત, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નઝર કરવામા આવ્યુ.

"ઓહો!" હું બોલી ઉઠયો, "આ તો સિવિલાઇઝડ–સુધરેલો ટાપુ લાગે છે."

"પૂરેપૂરો" એક જાપાનીસ ગૃહસ્થ જે ત્યા કલઇની ખાણ ચલાવતો ને અંગ્રેજી જાણતો હતો તેણે ખાતરી આપી. તેણે વધુમા ઉમેર્યું કે 'આ પ્રજા જેવી ભલી, લાયક, અશરાફ અને પરોપકારી પ્રજા ધરતીના પડ પર બીજે કયાય તમને નહી મળે."

ખેતી–પરદેશીઓ માટે–તે દેશના રાજા, જેઓ ત્યાના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારા જેવા પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોપી દઇ તખ્ત ઉપરથી ઉઠી ગયા હતા, અને કેવળ ગરભરા ખાતું જેમણે પોતાને હસ્તક ગણ્યુ હતું, તેમની ભલામણથી પેલા ખાણવાળા જાપાનીસને અમારા ભોમીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમા ફરવાની તથા માહીતિ આપવાની આજ્ઞા થઇ.

અમે આ મગવડનો લાભ લઇને, તેની સાથે દરરોજ જુદે જુદે સ્થળે ફર્યા, અને લોકોના રીત રિવાજનો અભ્યાસ કર્યો એ ભૂમિ અત્યંત ફળદ્રુપ હતી. જ્યા જુવો ત્યા લીલોતરી, ભરચક લીલોતરી, ને હરિઆળા ખેતરો નજરે પડતા. લોકોનો ઉદ્યોગ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જોઇ હું ખુશ થયો અને આ આટલુ બધુ અનાજ તથા ફળફળાદિ દેશમા હોવા છતા આ લોકો જાપાન ને બ્રિટનથી બીસ્કીટ .

૫૮

રા. રા. હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર મહેતાકૃત

પરદુઃખભંજન પ્રજા

યાને

એક અસાધારણ આત્મભોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને વારા વખત ઉપર જ ... દુનિયામાં હવી જનાર લોકની ટૂંક પીછાન

એ ટાપુમા અમે ફરતા હતા ત્યારે મારો અમેરીકન સાથી હસ્યા જ કરતો હતો. અમે ત્યા ઉતર્યા, મહીનો દિવસ રહ્યા અને છેક કેલિફોર્નિયા પહોચ્યા ત્યા સુધી એ હસ્યા જ કરતો હતો, અને જરાક કોઇક ભલો માણસ દેખાતા તેને "શામુશા" એવું નામ આપતો હતો. જે દશ્યોથી તેને હસવુ આવતું હતું તેજ દશ્યોએ મારા મન ઉપર ઉંડી અસર કરી હતી. એ અદ્ભુત શામુશાની પ્રજા માટે મને ઓછીતું પચીસ ટકા માન વધી ગયું હતું

પ્રથમ પરિચય–વાત એમ બની હતી કે ૧૯૧૦ મા જ્યારે જાપાન માર્ગે હુ અમેરિકા જતો હતો, ત્યારે શાંઘાઇમા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ જોડે મારે મિત્રાચારી થઇ હતી અને તે પરિપક્વ થતા, મારૂં આગલુ પ્રોગ્રામ રદ કરી, તેણે અને મે પાસિફિક મહાસાગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યુ હતું. તે પ્રમાણે એક વખતે ન્યૂઝીલેંડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફોરમોસા, કેપ્ટન કુકનો ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેના નામ તેમની ફોઇબાઓએ પાડયા નહોતા, તેની ભેટ લેતા લેતા ફોરમોસાથી દૂર અને બીજા કોઇ પણ જાણીતા સ્થલથી દૂર એવા પાસિફિકના મધ્યબિંદુએ આવેલા શામુશા ટાપુમા અમે જઇ ચડયા

એ નામ પણ અમેજ આપેલુ છે. તેનું દેશી નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાના દેશીઓએ અમને તે ઘણી વખત શીખવ્યા છતા તે યાદ નહીં રહેવાથી, તે લોકોની બોલીમાં વારવાર આવતા 'શામુશા' શબ્દ ઉપરથી અમે તેને એ નામ આપી દીધુ હતું.

પાસિફિકના બીજા ટાપુઓના કડવો અનુભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht) જેવી ટાપુના કીનારા આગળ લાગી કે અમે બને જણા, પાટલુનના ખીસામા બે, વાસ્કૂટના ખીસામા બે, કમરે પહેરેલા પટામાં બે, એવી રીતે છ બાર બાર ગોળીથી ભરેલા રીવોલ્વરથી સજ્જ થઇ હાથમા નાગી તલવાર સાથે જ, અમારા રસાલા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમાં અમારે તીરોના માર સહન કરવા પડ્યા હતા, કોઇ સ્થળે અમને સ્વાદિષ્ટ નવા પક્વાન્નો સમજી અમારો નાસ્તો કરવા આવેલા માણસોથી પાછા હઠીને અમારે યોટમા ભરાઇ જવું પડ્યુ હતું. એક ટાપુમા તો અમે કેદ પણ થઇ ગયા હતા અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખડકી જંગલીઓ તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યા તો અમને જીવતા રાખીને જાણે આ શામુશા વિશે દુનિયાને માહીતી આપી શકાય માટે,

કુદરત જ મદદે આવી. ગાજવીજ સાથે મૂશળધાર વરસાદ તુટી પડયો અને અમારા જેવા અશરાફ માણસોને શેકી ખાવાની મકસદથી કુદરત તેમની પર ગુસ્સે થઇ હોય તેમ માનીને જંગલીઓ નાશી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઢા થયેલા અમે હવે દરેક ટાપુમા પરેપૂરા શસ્ત્રબદ્ધ થઇને જ ઉતરતા હતા પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતરતાજ ત્યાંના વતનીઓ શંખ ફુકતા અને ટોલ વગાડતા સામૈયું કરી અમારી સામે આવેલા જોઇ, હું અજાયબીમાં ગરકાવ થઇ ગયો. વધુ નવાઇની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જંગલી હોવા છતા સુધરેલા દેશોનો પોષાક ધારણ કરતા હતા. કોઇ અપ-ટુ-ડેટ અમેરીકન ફેશનમા, તો કોઇ જાપાનીસ વેષમા, કોઇ રશીઆની આસ્ત્રાખાન ટોપીમા અને કોઇ ઇંગ્લિશ શૈલીના ગ્લવ્સમા વિભૂષિત થયેલા હતા.

થોડી જ વારમા અમારો સુંદર સત્કાર કરી એ જંગલીઓએ ઇશારતથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનું ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી. પરદેશીઓ તરફ શંકાની નજરે જોવાની તેમને આદત નથી. પરદેશીઓને દુશ્મન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઇ પણ અજાણ્યાને તેઓ અતિથિ ગણતા મને આતિથ્યસત્કારનું માહાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા. વળી ઇશારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે "અહો પરદેશી પંખીડા! નિશ્ચિંત બનો! જોઇએ તેટલી મોજમજા અમારા ટાપુમા ઉડાવો."

અદ્‌ભુત સત્કાર—કહેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગાજતે એ ટાપુના રાજાના મહેલ તરફ સરઘસ કઢાઢીને લઇ જવામા આવ્યા. રાજાએ થોડોક જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંચ ને થોડો જર્મન એવો પોષાક પહેર્યો હતો. ત્યા અમારી ભારે અજાયબી વચ્ચે જાપાન અને અમેરીકાની સુંદર વાનીઓ અમારી સમક્ષ ધરવામા આવી. હોવાનાની સીગાર, એશાયરનું પનીર, સ્પેનની દ્રાક્ષ, નોર્વેના સફરજન, હિમાલયની આફૂસ, ફ્રાંસનો શેમ્પેન, ડેવનનું માખણ, બ્રાઝીલના બૂટ, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નઝર કરવામા આવ્યું.

"ઓહો!" હું બોલી ઉઠયો, "આ તો સિવિલાઇઝડ-સુધરેલો ટાપુ લાગે છે."

"પૂરેપૂરો" એક જાપાનીસ ગૃહસ્થ જે ત્યા કલઇની ખાણ ચલાવતો ને અંગ્રેજી જાણતો હતો તેણે ખાતરી આપી. તેણે વધુમા ઉમેર્યું કે 'આ પ્રજા જેવી ભલી, લાયક, અશરાફ અને પરોપકારી પ્રજા ધરતીના પડ પર બીજે ક્યાંય તમને નહી મળે."

ખેતી-પરદેશીઓ માટે—તે દેશના રાજા, જેઓ ત્યાના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારા જેવા પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોપી દઇ તખ્ત ઉપરથી ઉઠી ગયા હતા, અને કેવળ સરભરા ખાતું જેમણે પોતાને હસ્તક રાખ્યુ હતું, તેમની ભલામણથી પેલા ખાણવાળા જાપાનીસને અમારા ભોમીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમા ફરવાની તથા માહીતિ આપવાની આજ્ઞા થઇ.

અમે આ સગવડનો લાભ લઇને, તેની સાથે દરરોજ જુદે જુદે સ્થળે ફર્યા, અને લોકોના રીત રિવાજનો અભ્યાસ કર્યો એ ભૂમિ અત્યંત ફળદ્રુપ હતી. જ્યા જુવો ત્યા લીલોતરી, ભરચક લીલોતરી, ને હરિઆળા ખેતરો નજરે પડતા. લોકોનો ઉદ્યોગ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જોઇ હું ખુશ થયો અને આ આટલુ બધુ અનાજ તથા ફળફળાદિ દેશમા હોવા છતા આ લોકો જાપાન ને બ્રિટનથી બીસ્કીટ

૫૮

રા. રા. હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર મસ્તફકીરઃ

પરદુઃખભંજન પ્રજા

યાને

એક અસાધારણ આત્મભોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને થોડા વખત ઉપર જ સ્વેચ્છાએ દરિયામા ડૂબી જનાર લોકની કંઇક પીછાન

એ ટાપુમા અમે ફરતા હતા ત્યારે મારો અમેરીકન સાથી હસ્યા જ કરતો હતો. અમે ત્યા ઉતર્યા, મહીનો દિવસ રહ્યા અને છેક કેલિફોર્નિયા પહોચ્યા ત્યા સુધી એ હસ્યા જ કરતો હતો, અને જરાક કોઇક ભલો માણસ દેખાતા તેને "શામુશા" એવું નામ આપતો હતો. જે દશ્યોથી તેને હસવું આવતું હતું તે જ દૃશ્યોએ મારા મન ઉપર ઉંડી અસર કરી હતી. એ અદ્દભુત શામુશાની પ્રજા માટે મને ઓછીનું પચીસ ટકા માન વધી ગયુ હતું

પ્રથમ પરિચય–વાત એમ બની હતી કે ૧૯૧૦ મા જ્યારે જાપાન માર્ગે હુ અમેરિકા જતો હતો, ત્યારે શેંઘાઇમા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ જોડે મારે મિત્રાચારી થઇ હતી અને તે પરિપક્વ થતા, મારૂં આગલુ પ્રોગ્રામ રદ કરી, તેણે અને મે પાસિફિક મહાસાગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યુ હતુ. તે પ્રમાણે એક વખતે ન્યૂઝીલેંડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફોરમોસા, કેપ્ટન કુકનો ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેના નામ તેમની કોઇબાઓએ પાડયા નહોતા, તેની ભેટ લેતા લેતા ફોરમોસાથી દૂર અને બીજા કોઇ પણ જાણીતા સ્થલથી દૂર એવા પાસિફિકના મધ્યબિંદુએ આવેલા શાકુશા ટાપુમા અમે જઇ ચઢયા

એ નામ પણ અમે જ આપેલું. તેનું દેશી નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાના દેશીઓએ અમને તે ઘણી વખત ગોખાવ્યા છતા તે યાદ નહીં રહેવાથી, તે લોકોની બોલીમાં વારંવાર આવતા 'શામુશા' શબ્દ ઉપરથી અમે તેને એ નામ આપી દીધુ હતું.

પાસિફિના બીજા ટાપુઓમા કડવો અનુભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht) જેવી ટાપુના કીનારા આગળ લાગરી કે અમે બને જણા, પાટલુનના ખીસામા બે, વાસ્કુટના ખીસામા બે, કમરે પહેરેલા પટામા બે, એવી રીતે છ બાર બાર ગોળીથી ભરેલી રીવોલ્વરથી સજ્જ થઇ હાથમા નાગી તલવાર સાથે જ, અમારા રસાલા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમા અમારે તીરોના માર સહન કરવા પડયા હતા, કોઇ સ્થળે અમને સ્વાદિષ્ટ નવા પકવાન્નો સમજી અમારો નાસ્તો કરવા આવેલા માણસોથી પાછા હઠીને અમારે યોટમા ભરાઇ જવું પડયુ હતું. એક ટાપુમા તો અમે કેદ પણ થઇ ગયા હતા અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખડકી જંગલીઓ તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં તો અમને જીવતા ગખીને જાણે આ શામુશા વિશે દુનિયાને માહીતી આપી શકાય માટે,

મારા મિત્રે કંઇ જવાબ આપ્યો નહી. તે હસ્યા જ કરતો હતો. પણ મે તો, અમારા માયાળુ ભોમીઆનો ઉત્સાહ ભાગી ન જાય તે માટે પ્રશ્નો જારી જ રાખ્યા.

"આ બધુ કરવાના નાણા ક્યાંથી લાવતા હશે ?"

"દેશમા ખૂબ ભર્યું છે." ઉત્તર મળ્યો. "કુદરતની પૂરી મહેર છે. આ અદ્ભુત પ્રજા મેહનત મજૂરી પણ કેટલી અસાધારણ કરી શકે છે એ તમે ક્યાથી જાણો ? તેમના વડવાઓ સદીઓથી આખી પ્રજા માટે અઢળક દ્રવ્ય મુકી ગયા છે. એ બધુ સંઘરી રાખવાનો લોભ તેમણે રાખ્યો હોત તો જંગલીના જંગલી જ રહી જાત. પણ અત્યારે જેમ જાપાન, અમેરીકા, મેક્સિકો, બ્રાઝીલ, ફ્રાંસ, પોર્ટુગાલ, અને બ્રિટન જેવા રાજ્યો તેનો એક સુધરેલા રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે તે પ્રસંગ કદી ન આવ્યો હોત. તમને ખબર છે ?—અમારા મીકાડોના તાજમાં આ શામુશાનુ સૌથી ઝળકતું જવાહીર છે !"

શામુશાની ખાણો—આપણા સુરત જીલ્લા જેવડા એ ટાપુની અંદર જાતજાતની કીંમતી ખાણો છે. તાંબા, કલઈ, કોલસા, લોખંડ, સોનું, રૂપું, એ સર્વની ખાણો ત્યા હતી, અને તે સત્રળી, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે અંટસ ન થાય વાસ્તે દરેકને તેના બળ પ્રમાણે વહેંચી આપવામા આવી હતી. આ રીતે, આનંદ કલ્લોલ કરતા શામુશાવાસીઓ પરદેશીઓ માટે વૈતરૂં કરતા. આમા પણ વિનિમય ચાલતો જ. તેઓ પોતે તાબું ને કલઈ જાપાનને આપતા અને તપેલા બનાવવાના ચકતા ત્યાથી લાવતા. લોખંડ અમેરીકા મોકલીને ત્યાથી ખીલા આણતા...વગેરે.

આવી રીતે. લગભગ દશ પ્રજાઓની માલીકી હેઠળ જુદી જુદી ખાણો હતી. અને એ કાચા માલની જે બનાવટો થઇને આવતી તેનુ સૌથી સુંદર બજાર ઉપર પ્રમાણે આ શામુશા જ હતું.

આત્મભોગની પરાકાષ્ઠા—પછી ભોમીઆએ એક નવાઇ જેવી અસાધારણ હકીકત અમને કહી તે આ પ્રમાણે હતીઃ—

"૧૯૦૮ મા અમારા જાપાનમા બેકારી પુષ્કળ વધી ગઇ, હજારો કામદારો રખડી ગયા. સેંકડો કારખાના બંધ થયા. આ ઉદાર પ્રજાને તેની ખબર પડતાં તેણે તુરત જ કાઉંટ ઓકુમાને પોતાના મહાજન મારફત કહેવરાવ્યું કે 'ગભરાશો નહીં, અમારે ત્યા નીપજતું રૂ, ઉન, શણ, બધુ અમે તમને તમારે જોઇએ તે ભાવે મોકલીશું.' આ વચન પાળવા ખાતર શામુશાની પ્રજાએ પોતાની જુની જંગલી શાળો અને રેંટીઆઓ તોડી નાખ્યા અને કહેવરાવ્યુ કે જો જાપાની કામદારો સુખી જ થતા હોય તો અમે આજથી સોગન લઇએ છીએ કે અમારો દરેકે દરેક વતની જાપાનીસ મિલોનું જ કાપડ વાપરશે. આ તેના નિશ્ચયથી જાપાની મિલોમાં ખુશાલી પ્રસરી રહી. જાપાને એક કેળવાયલા ને સુધરેલા જોડીદાર રાજ્ય તરીકે આ ટાપુનો સ્વીકાર કર્યો અને ખુદ જપાનીઓને પણ નહી હોય તેવાં સરસ જાપાનીસ માન અકરામો ને ડીગ્રીઓ અહીંના વતનીઓને આપવા માંડી, તેમા અહીંના રાજાને તો સામુરાઇનો ખેતાબ મળેલો અને અહીનો નગરશેઠ જે જાપાન માટે જ ખાસ બટાટા વાવે છે તેને "જાપાની બતક" નો ઇલકાબ મળ્યો. ઉપરાત, રૂસો–જાપાન લડાઈ વખતે પોતાનું સર્વસ્વ જાપાનના હિતની ખાતર અર્પણ કરી ભીખારી બનનાર એક કોટયાધપતિને "ફુજીઆમા" (જાપાનનો પવિત્ર પહાડ) ના ખેતાબથી નવાજવામા આવ્યો હતો.

કારોબાર—શામુશાનો કારોબાર જાપાનીસ

હતો, અને જાપાનીસ ગવર્નરની મગદૂરને ખાતર સેક્રેટરીએટ, ન્યાય ખાતું, પોલીસ, રેલ્વે, સ્ટીમરો બધુ જ જાપાનીઓના હાથમાં હતું. ફક્ત, હાજુની અને હમાલીના કામો પર શામુશા વાળાઓએ પોતાનો હક રાખ્યો હતો. કેમકે તે કરવાનો વખત ઉદ્યોગી જાપાનીઓને ન મળે એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. તેઓએ પોતાની રહેણીકરણી પણ પોતાના વડીલ જાપાનને જ મળતી રાખીને તેને નવિનેય સંતોષ્યુ હતું.

આ બધુ જોયા પછી અમને થોડા દિવસના વસવાટથી પ્રતીતિ થઇ કે ત્યાના દેશીઓમા જાપાનીસ ભાષાના "ખા" કહેવાય તેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ઘણા હતા.

દરેકે દરેક ઠેકાણે, ટાપુના એકથી બીજા છેડા સુધી, હું અને મારો મિત્ર ફર્યા. લોકોની ભલાઇની વાત તો જુઓ! ત્યાની જાપાની કેદીઓને નીભાવવા માટે તેઓ, એ કેદીઓ અમેરીકાના જુદી એક ટાપુમાંથી બીજામાં લઇ જવાનું નુકસાન ભોગવતા હતા. આ કારણથી, એ કેદીઓને ત્યાં જ દેશમાં મોકલી નાખવાની વધેલી જરૂરીઆત હતી, પણ એ બીચારા કેદીઓને શું થાય?—એ ધ્યાને લીધે જ તેઓ તેમનો માલ મતાહ ઉદાર દર્યા કરતા હતા,

એક મહીનો પૂરા અમન ચમનમા ગાળીને અમે બંને એ ટાપુને છેલ્લી સલામ કરીને ત્યાંથી ઉપડ્યા

"કેમ શુ ધાર્યું?" મેં મિ. હોમને પૂછ્યુ.

"ધારે શુ? દુનીયામા જો કોઇ સૌથી અક્કલની ઓથમીર પ્રજા હોય તો તે શામુશાની!"

"તમે તો અમેરીકાના તે સ્વાર્થી અને સંકુચિત જ રહી ગયા. મારો દૃષ્ટિકોણ જુદો છે અમારા એક મુનિની આજ્ઞામાં મને દૃઢ વિશ્વાસ છે" આમ કહીને મેં શ્લોક ઉચ્ચાર્યો—

अयं निज. परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

"તમને શી ખબર," મેં આગળ ચલાવ્યુ—"કે અમારા આર્યે, જેને ઉદારચરિત કહે છે તેના જ નમૂના આ લોકો છે. તેમની કદર પાશ્ચાત્ય મંદમતિઓ ન કરી શકે એ દેખીતું છે..." પેલો કંઇ બોલ્યો નહીં. તેણે મને નક્કી શામુશા-મેનિયાથી પીડાતો હહીં માન્યો હશે........

- હું હિંદુસ્તાન પહોચ્યા પછી થોડે દિવસે મિ. હોમનો પત્ર મને ન્યુયોર્કથી મળ્યો, તેમા તેમણે મને ખબર આપી હતી કે, જાપાનમા વધેલા બેકાર કામદારોને ક્યાં વસાવવા તેની ચિંતા જાપાનીસ સરકારને થએલી તે ટાળવા શામુશાની સમસ્ત પ્રજાએ દરીઆમાં રાજીખુશીથી આનંદ સહિત હોમાવી દીધું હતું અને આખો ટાપુ જાપાનને ખાલી કરી આપ્યો હતો!

મારી આંખો આ જાણીને હર્ષ ને કરૂણાથી ભીંજાઇ. મેં વિચાર્યું આવુ અપૂર્વ બળિદાન બીજી કઇ પ્રજા આપી શકે? શુ પ્રાચીન કે શું અર્વાચીન?

રા. રા. કરીમ મહમ્મદ માસ્તરઃ

મોહર્રમનું રહસ્યઃ અડગ સત્યાગ્રહ

ઇસ્લામના સ્થાપક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબના અવસાન સમયે (ઇ. સ. ૬૩૨) એવડો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયોઃ દીન અને દુનિયા, મઝહબ અને સલ્તનત, એ બેઉ અંગ હઝરતના સમયમા તો મિશ્રિત હતા. ઇસ્લામી નવો મઝહબ, અને નવી સલ્તનત, તેની બે તરફ ઇરાન અને રૂમ (Constantinople–Byzantine Empire)ની બે ઝબરદસ્ત શહેનશાહતો, અને મધ્યમા નવી જન્મેલી અરબ પ્રજા જેને નવા દીનના પ્રાણસંચારથી છૂટી છવાઇ અને નિરંતર કલહ કરતી ન્હાની ટોળીઓ રૂપે હતી તેમાથી દૃઢ પ્રજાકીય એકતાનું અખુટ બલ આવ્યુ હતું, આ સંજોગોમા મઝહબમાથી સલ્તનત. યા સલ્તનતમાથી મઝહબ એમ વિખુટા પાડતા બેયનુ જીવન ક્ષય થવાની ભીતિ હતી

હઝરત પેગમ્બર સાહેબે, પોતે અપુત્ર હોવા છતા, પોતાના વારસ(ખલીફ) નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો, તેથી આ બેવડી જવાબદારીનો નિર્ણય કરવાનુ જોખમ, હઝરતના સમકાલીન, સુખદુખના ભાગિયા, "અસહાબો" ઉપર ઉતર્યું. અસહાબોમા મુખ્ય ચાર જણા હતા બે સસરા અને બે જમાઇ. એઓ' "એહલ્-એ-બે'ત" (ઘરના માણસો)ના સમગ્ર નામથી ઓળખાય છે. (એહલ્-એ-બે'તનો સંકુચિત અર્થ કરીએ તો ત્હેમા હઝરત અલી, બીબી ફાતમા અને તેમના બે પુત્ર, ઇમામ હસન અને ઇમામ હુસેન, એટલાનો જ સમાસ થાય છે.) જમાઇમાંથી એક, હઝરત અલી મુરતઝા તો પેગમ્બર સાહેબના પાળક અને સગા કાકાના પુત્ર–ભાઇ–હતા. વળી હઝરત અલીના પિતાના અવસાન પછી તેમને ખુદ નબી સાહેબે જ ઉછેર્યા હતા. તથાપિ વારસાઇ દાવો ઢંકાઇ ગયો, અને પ્રજાકીય પસંદગીનો પક્ષ ફાવી ગયો. વયોવૃદ્ધ હઝરત અબુબકર સિદ્દીક, હઝરત પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારા બીબી–હઝરત આયશાના પિતા, પ્રથમ ખલીફ નિમાયા. (ઇ. સ. ૬૪૮) તેમનો લકબ (હોદ્દો)[1] ખલીફ–એ–રસૂલુ–લ્લાહ (=અલ્લાહના રસૂલના વારસ)એ પ્રમાણે હતો. તેઓએ અધિકાર હાથમા લેતી વખતે પ્રજાને સ્પષ્ટ કહ્યુ હતું કે, "જ્યા સુધી હુ સત્ય માર્ગે પ્રવર્તુ ત્યા સુધી મ્હારી આજ્ઞાઓ સ્વીકારજો અને પાળજો, પરંતુ હુ અન્યાય કરૂ, વા મ્હારામા સ્વાર્થ જુઓ તો મ્હને આપેલો અધિકાર તમે લઇ લેજો" સંપૂર્ણ પ્રજાતંત્રના આ ઉદ્ગાર હતા.

---

1 ઇલ્કાબ લકબનું બહુ વચન છે,

પોતાની પાછળ વારસ નીમવાનું કામ ખુદ પેગમ્બર સાહેબે કર્યું નહોતું, તે કામ હ. અબુબકરે પણ કર્યું નહિં.

ત્યાર પછી, પેગમ્બર સાહેબના બીજા સસરા હઝરત ઉમર અલફારૂક, સર્વાનુમતે બીજા ખલીફા થયા. (ઈ. સ ૬૩૪) તેમનો લકબ બદલાયો. તેઓ 'ખલીફ-એ-રસૂલુલ્લાહ' નહોતા. તેઓ તો 'ખલીફ-એ-ખલીફ-એ-રસૂલુલ્લાહ' હતા અર્થાત્ અલ્લાહના રસૂલના ખલીફના ખલીફ હતા આ પ્રમાણે દરેક ખલીફ માટે લકબ લંબાવતા આરો આવે નહિ. તેથી નવો લકબ-અમીરુ'લ મોમનીન=મુસલમાનોના વડા-યોજાયો અને પ્રચલિત થયો. તેમના અમલમા ઇરાન, શામ (સીરિયા), રૂમ અને મિસર હસ્તગત થયા. અને ઇસ્લામી સલ્તનતનાં અંગ બન્યા. શહેનશાહતનો વિસ્તાર એકદમ ઘણો જ વધી ગયો. હ. ઉમરને પુત્ર હોવા છતા તેમણે પણ પોતાનો ખલીફ નીમ્યો નહિં.

ત્રીજી પસંદગી, હઝરત અલી ઉપર ઉતરી. પરંતુ તેમણે અમુક શરતો સ્વીકારવા ઇન્કાર કર્યો, તેથી બીજા જમાઇ હઝરત ઉસ્માન ગની ચુંટાયા. (ઈ સ ૬૫૬) તેઓ અતિ વૃદ્ધ હતા, અને હ૰ ઉમરના અમલમા અતિ વિસ્તૃત થયેલી શહેનશાહતને યોગ્ય અંકુશમા રાખી શક્યા નહિં. તેમની કેટલીક અવ્યવસ્થાને લીધે પાછળથી આંતર વિગ્રહ અને શીયા-સુન્નીના મતાંતર ઉદ્ભવ્યા. પોતે કુટુંબ કાનના કાચા હોવાથી પ્રજાને પણ અન્યાય થયો, અને પરિણામે પોતાનું પ્રજાહસ્તે અકાળ મૃત્યુ નીપજ્યું.

આખરે, હકદારને હક મળ્યો, અને હઝરત અલી મુરતઝા બિનશરતે ચોથા ખલીફા ચુંટાયા (ઈ.સ. ૬૬૭) "ખલીફ" સાથે વિશેષમા તેઓ "ઇમામ" પણ ગણાય છે. પ્રથમના ત્રણ ખલીફા ઇમામ ગણાતા નથી, હઝરત અલીનો વારો છેલ્લો આવ્યો તેના બે કારણ હતા, હઝરત પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી વ્હાલાં બીબી હ. આયશા, એક નજીવા કારણને લીધે તેમનાથી વિરુદ્ધ વર્તતા હતા; અને હ. અલીના બેગમ અને હ. પેગમ્બર સાહેબના સૌથી વ્હાલાં પુત્રી, બીબી ફાતમા, પેગમ્બર સાહેબની વફાત (અવસાન) પછી છ માસમા જ ૨૫ વર્ષની વયમા જ ખુદાની રહમતને પ્હોંચી ગયાં, તે પછી હ. અલીએ બીજાં બીબી કર્યાં હતા, આથી તેમની લોકપ્રિયતામા ઘટાડો થયો હતો. હ. અલીએ ખિલાફતનો અધિકાર હાથમાં લેઇ હ. ઉસ્માનના રાજ્યકારભારમા થયેલી કેટલીક ભુલો સુધારવા જતા આંતર વિગ્રહનો આરંભ થયો જેની શરૂઆત, કમનસીબે, બીબી આયશા તરફથી જ થઇ હ. ઉસ્માનના ખુનીને હ. અલી સજા કરતા નથી, એવે બ્હાને બીબી આયશાએ પોતાની લાગણીઓને વ્હેવા દીધી, તે એટલે સુધી કે પોતે "ઉમ્મુ'લ મોમનીન" -મુસલમાનોના મા-નો ગંભીર હોદ્દો વિસારી, પરદો પણ કોરાણે મુકી, લશ્કરની સરદારી લઇ હ. અલી સાથે જંગમાં ઝોકાવ્યુ. આથી શામના સુબા મોઆવિયા, મિસરના સુબા અમરૂ વગેરેને ઉત્તેજન મળ્યું, અને થોડી લડાઇઓમા મુસલમાનોનુ પોતાનું જ ખુન રેલાયુ. હ. અલીએ દ્વંદ્વ યુદ્ધની માગણી કરી, પરંતુ બાહુની સૈન્યના બળપર ઝુઝનાર મોઆવિયાએ બીકુતા દેખાડી. છેવટે, સમરાંગણના વિજેતાને કિલાઇ ખટપટ અગમ્ય હતી તે અગમ્ય રહી જંગના 'હૈદરે' ફતેહની નોબત વગાડયા પછી લવાદનો ફેંસલો સ્વીકારી મુસલમાનોની વધુ ખુનરેજી અટકાવવા હા ભાણી (આ લડાઇઓમા અત્યાર સુધી પોણો લાખ મુસલમાનોની કતલ થઇ ચુકી હતી) દગો થયો અને ઇસ્લામી સલ્તનતનો આફતાબ ત્યારથી મગરિબ (પશ્ચિમ) તરફ ઉતરવો શરૂ થયો. શહેનશાહતના ભાગલા પડયા એકતા તુટી, બળ વિરામ્યું. ખિલાફત એટ મટી એ

થયું; મદીનામાં હ. અલી, અને ડમસ્કસમાં મોઆવિયા. આ રીતે જુનું અરબસ્તાન નવીન જીતેલા પ્રાંતોથી જુદું પડયું. હજી ઇમામત–ધાર્મિક વડાપણું તો હ. અલીનું જ રહ્યું હતું. મોઆવિયા ઉત્તર પ્રાંતોના ખલીફા રૂપે માત્ર સ્વતંત્ર સુબો હતો, તે પોતાને 'અમીરૂ'લ મોમનીન'ને બદલે–'અમીર' કહેવડાવતો. અને તે પછીના તેના વંશજો 'અમીર' કરતા 'ખલીફ'ને વધારે મોભાદાર લક્ષ્ય સમજી પોતાને 'ખલીફ' કહેવડાવવા લાગ્યા.

સમાધાન થયું, છતા ક્ષુદ્ર ખટપટો ચાલુ રહી. રાજ્યલોભથી ઇસ્લામનું અનિષ્ટ થાય છે, એમ માનનાર એક અરાજકવાદી (anarchist) મંડળ ઉભું થયું. આતર વિગ્રહના ત્રણ નાયક હ. અલી, મોઆવિયા અને અમરૂને એક જ દિવસે કતલ કરવા મંડળના ત્રણ જણે બીડું ઝડપ્યું. ત્રણ હુમલા થયા કમનસીબે, હ. અલી ઉપરનો આઘાત જીવલેણ નીવડયો. આ બનાવ પાક રમઝાન શરીફના મહિનામા, મસ્જિદમાં બન્યો. મુસલમાનોમાં નીતિતત્ત્વ ઘટતુ જતું હતું ત્હેની આ નિશાની હતી.

હઝરત અલી પછી પણ ખિલાફત માટે પ્રજાકીય પસંદગી થઇ. હ અલીના વડા પુત્ર, અને હ. પેગમ્બર સાહેબના સાૌથી પ્યારાં પુત્રી બીબી ફાતમાના લાડકવાયા નૂરચશ્મ ફરઝંદ, ઇમામ હુસન, પાચમા ખલીફા ચુટાયા. (ઇ. સ. ૬૭૨) ઇમામ હસનના શાંતિપ્રિય સ્વ[illegible] ય ખટપટ અનુકૂળ ન્હોતી. તેથી [illegible]ના જીવન દરમ્યાન ખિલાફતનો [illegible]યાને અર્પ્યો, પરંતુ આ હક મોઆવિયા માટ પણ ત્હેના જીવન પર્યંત જ હતો હજી ઇમામત તો એહલ્–એ–બેતમાં, આલ્–એ–નબી, (પેગમ્બરના વંશજ) ઈમામ હુસનનીજ હતી. અને તેમનીજ ચાલુ રહી.

ખિલાફત અને ઇમામત જુદા પડયાં. આ ગોઠવણ ઇમામ હુસનના ન્હાના ભાઇ, ઇમામ હુસેનને નાપસદ હતી. છતા વડીલ બંધુની મરજીથી વિરુદ્ધ વર્તવું તેમને તેટલું જ અપ્રિય હતું. તેથી વડીલની હયાતી દરમીયાન વસ્તુસ્થિતી સ્વીકારી નિભાવ્યુ.

મોઆવીયાનો રાજ્યલોભ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. પોતાના જીવનમા જ પોતાના પુત્ર યઝીદને પોતાનો રાજ્યવારસ જાહેર કર્યો. ખુદ પેગમ્બર સાહેબે જે કામ ન્હોતું કર્યું તે કામ મોઆવિયાએ કર્યું; નવીન રિવાજ દાખલ કર્યો: ત્યાર સુધીની પ્રજાકીય પસંદગીની પદ્ધતિ પલટાવી નાખી. શામ, રૂમ અને ઇરાનની પ્રજા પિતા–પુત્રના ઉત્તરોત્તર વારસાઇ હકથી સુપરિચિત હતી, તેથી તે પ્રજાને તો મોઆવિયાનું આ કૃત્ય તદ્દન સ્વાભાવિક લાગ્યું * છતા જ્યારે આ હકીકત મોઆવિયાના દૂતોએ મક્કા–મદીનામાં જાહેર કરી, ત્યારે અરબ પ્રજા ઉશ્કેરાઇ ગઇ. દૂતોએ આ પરિસ્થિતિ મોઆવિયાને જણાવી.

રાજ્યલોભ શું ન કરે? લોભી પિતાના વિશેષ લોભી પુત્રને 'કૈસર' અને સીઝર'ની જાહોજલાલી જતી કરવી કેમ રુચે? આખરે તેણે નીચ પ્રવૃત્તિ આદરી; ઇમામ હુસનને તેમના પોતાના જ બેગમ પાસે ઝેર દેવરાવ્યુ. લાલચમા પોતે પરણવાનું વચન આપ્યું હતું. કામ સરી રહ્યે આપેલું વચન પાળ્યું નહિ. બેગમને જવા-

[illegible]લી પડે ને [illegible] થાય પછી જ પાછો હરેક વખત તે ઉપર નવો માણસ [illegible] વંશસાનો [illegible]તનો કાયદો બેહતર એવો શામ, રૂમ, ઈરાન, આદિનો [illegible] પ્રજા [illegible] સિદ્ધ રાજકીય ધોરણોની આવશ્યકતા સમજી શકે એટલી

ઇજ્જતની બક્ષિસ ગણી, અને વેર ન લેવા વિનવ્યા.

યઝીદનું રાજ્યારોહણ (હિ. સ. ૬૦) ઇસ્લામી તવારીખમાં નવીન પ્રસંગ હતો, પ્રજાકીય ચુંટણીને બદલે પિતાએ કરેલી નિમણૂક હતી; મોઆવિયાના પુત્ર હોવા ઉપરાંત યઝીદમાં બીજો કોઇ અંગત ગુણ નહોતો, તેમ પુત્રમાં પિતાની કાર્યકુશળતા પણ નહોતી. ખિલાફતના સંગીન અધિકાર પર ઇમામતનો ટોળ ચડાવી ઇસલામી દુનિયાને આજ્ઞા માંગવા ઇચ્છા કરી. ઇમામ હુસેન પાસે પોતાની બૈઅત–ઇમામત કબુલ કરાવવા હુકમ કર્યું. (હિ સ. ૬૦)

ત્રણ વર્ષ સુધી (૬૦ થી ૬૦) ઇમામ હુસેને યઝીદની ખિલાફત સામે વિરોધ દર્શાવ્યો નહીં તેથી જ પ્રતીત થાય છે કે—

ઇમામ હુસેન એટલી ખિલાફત માટે ઝાઝો આગ્રહ કરત નહિ. પણ ઇમામત–એ તો પોતાનો જ જન્મસિદ્ધ હક્ક તે કેમ છોડાય? જેમણે પોતાના શિશુપણામાં ખુદ પેગમ્બર સાહેબને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરતા જોયેલા, ઇસ્લામનું ગૌરવ જેમની રગેરગમાં ઉછળતું હતું, તે ઇસ્લામને અપમાન શી રીતે કરે? ઇમામત કંઇ બજાર ચીજ નહોતી કે ખરીદી શકાય, ઇમામત આપી લેવાતી નથી, લીધી મળી શકતી નથી, તે માટે ગુણ જોઇએ, કુદરતી બક્ષિસ જોઇએ, ઇશ્કે ઇલાહીની જાગતી જ્યોતિ જોઇએ. ઇમામતનો ઝગડો ખિલાફતમાં પલટાયો. તલવાર વિના સિપાહી નકામો છે; લશ્કર વિના રાજ્ય હોય નહિ; ખિલાફતના જોરશોર વિના ઇમામત થાય નહિ. ઇમામતના કાનુન ખિલાફતના ઇન્સાફ અને અંકુશ વિના અમલમાં આવે નહિ.

ખટપટથી દૂર રહેવા, ઇમામ હુસેન મદીના છોડી મક્કે ગયા. ત્યાં તેમને કુફાના લોકનું આમંત્રણ મળ્યું. મોઆવિયા સાથેની લડાઇઓ વખતે હજરત અલીએ કુફાને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું હતું તેથી ત્યાંની ... ... થયું હતું. અમીરુલમોમેનીન કુફાની પ્રજાનો ભરોસો નહિ કરવા ભલામણ કરતા, પણ આ આમંત્રણ બરાબરનો ... જ ... અંગત લાભ હતો જ ... કુફાની પ્રજા યઝીદ વિરુદ્ધ, ઇસ્લામના રક્ષણ અર્થે નવીન અનીતિ વિરુદ્ધ પોતાની મદદ માગતી હતી, તેને ના કેમ કહેવાય? કુફે જવામાં પોતાને અશાંતિ હતી, વિઘ્ન ... ... હતું પણ તેથી શું? તેમ કરવાની પોતાની ફરજ હતી. ઇસ્લામનો ... ... હતું, 'દીન' અને 'શીઅ'ની ... દાખલ થતી હતી. તેની સામે વિરોધ કરવો એ ... સૌ મોમીનની મુખ્યત્વે ... હતી. કુફાવાળા પોતાની ફરજ બજાવવા તૈયાર થયા હતા, તેઓ માત્ર આગેવાન માગતા હતા. પોતે જવું અને યઝીદ સામે થવું; એ પોતાની ફરજ હતી. કંઇ વિશેષ નહોતું, ઇમામત પોતાની હતી, ખિલાફત પણ પોતાને મળવી જોઇએ; પણ તેમાં સ્વાર્થ નહોતો, અંગત રાજ્યલોભ નહોતો. ઇસ્લામની તરક્કી (પ્રગતિ) સિવાય બીજી કોઇ ઇચ્છા નહોતી.

આખરે, કુફે જવા નક્કી કર્યું. પોતાના ત્યાંના કાર્યમાં વિલંબ ન થાય તે માટે પોતાના ભાઇને કુફે અગાઉથી મોકલી, જરૂરી તૈયારી કરી રાખવા જણાવ્યું. પોતે પણ પાછળથી કુફા તરફ કુચ કરી. કબીલો સાથે લીધો. પોતાની ગેરહાજરીમાં, તે વખતની ડામાડોળ સ્થિતિમાં, તેમને પાછળ મુકવામાં જોખમ, તેથી કબીલાનો પણ સાથે જવાનો તેટલો જ આગ્રહ હતો. ઇમામ હુસેનને કુફામાં કંઇ જોખમ આવી પડે અને કુટુંબના માણસો મક્કામાં શાન્તિમાં વસે તે કબીલાને પોતાને જ અસહ્ય હતું. છેવટે થોડા અંગરક્ષક માણસો સાથે લેવાનું કબુલ્યું.

કુફે કુચ કરવાની આગલી રાત્રે ઇમામ

હુસેનને એક અનિષ્ટ સ્વપ્ન થયું, કૂફે જવામા પોતાનું અમંગળ થશે એમ સમજ્યા છતા ઉપડયા. આવી આગાહી તેમને પ્રથમથી જ હતી. કહે છે કે પોતાના નાનાજાન* પેગમ્બર સાહેબે જ તે આગાહી કહી હતી. પોતાના પિતાએ પણ તેવીજ વસિયત કરી હતી. એ બેઉ પરવરદિગારના પ્યારા હતા, અને તેમની અનેક આગાહીઓ સત્ય નીવડી હતી. પોતાના અમંગળની આ પ્રમાણે ખાત્રી હોવા છતાં કર્તવ્ય કરતા પાછું વળી જોયુ નહિં. " **તવક્કલ્તો અલ્લાહ**": અલ્લાહ પર ભરોસો રાખો.

કૂફાની સરહદ પર યઝીદનું એક હઝાર માણસનું લશ્કર હુર્રની સરદારી નીચે સામે મળ્યુ. ઇમામ હુસેનને કેદ કરી કૂફે લઇ જવા હુર્રને હુકમ હતો. તેજ વખતે કૂફાનો થિરમા નામનો એક હિતચિંતક મળ્યો. તેણે ઇમામ હુસેનને કૂફાની બદલાયલી પરિસ્થિતિ જણાવી. હવે આગળ વધવું જોખમ ભરેલુ હતું. થિરમાએ ઇમામ હુસેનને સલામતી માટે પાસેના પ્હાડી કિલ્લામા લઇ જવા કહ્યુ. તેમ કરવામાં કૂફાની પ્રજાનો વિશ્વાસઘાત થાય, એમ સમજી ઇમામ હુસેને ના પાડી. થિરમાએ પછી ઇમામ હુસેનને મક્કે પાછા ફરવા વિનવ્યા. તેમ કરવામા બીકણપણું જણાય, તેથી તેયે કબુલ્યું નહિ. પણ હુર્રના કેદી તરીકે આગળ વધવા ના પાડી છેવટ હુર્રે તેમને આગળ જવા દીધા, અને પોતે પાછળ રહી, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખી. એટલામા યઝીદનું ૪૦૦૦ માણસનુ વધુ લશ્કર આવી પ્હોચ્યુ અને આગળ વધવાનો માર્ગ રોકાયો. હવે કેદી થઇ આગળ જવા પોતે ના પાડી ત્યાંજ મુકામ કર્યો. અને યઝીદ પાસે જાતે જઇ પોતાના કલહનો નિવેડો લાવવા નિડરપણે ઇચ્છા દર્શાવી મોમીનોમાં આતર વિગ્રહ થાય અને મુસ્લીમોની પોતાની ખુનરેજી થાય તે અટકાવવા પોતે મક્કે પાછા ફરવા જણાવ્યુ. તેમ પણ નહિં, તો તે વખતે ચાલતી યઝીદ તરફની પરરાજ્ય સાથેની કોઇ પણ લડાઇમા સરદારી લેવા ખુશી બતાવી આ બધું કબુલ, પણ યઝીદની બે'ત–તે તો નાકબુલ, પોતે કોણ! યઝીદ કોણ! યઝીદની બે'ત હોય જ નહિં; પોતાનાથી તો કબુલ થાય જ નહિં. ઇમામત તો એહલ–એ–બે'તની જ હોય, ટેક જાળવવા શિર જાય તો ખેર! પણ ઇસ્લામથી વિરુદ્ધ વર્તાય કેમ! પેગમ્બર સાહેબની વફાતને પૂરા સાઠ વરસ પણ થયા ન્હોતા, તેટલામાજ ઇસ્લામની આ બરબાદી!

આ રાતે એક બીજું સ્વપ્ન થયું: મો'તના ફિરસ્તાએ મોતની આગાહી આપી. છતા પોતે કરેલો નિશ્ચય તેવોજ અડગ રહ્યો.

મુકામ નદી કિનારે હતો, પણ દુશ્મને વચ્ચે આવી નદીનું પાણી ઇમામ હુસેનનાં માણસોને મળતું અટકાવ્યું હતું. બે દિવસ અને બે રાત રેતીના રણની અસહ્ય ગરમીમા ગાળ્યાં. નાજુક બીબીઓ અને કુમળા બાળકો પાણી માટે અહીં અતિ દુખી થયા. પાણી લેવા જાય અને દુશ્મન તરફથી તીરનો વરસાદ વરસે! ધીરજની કસોટી થઇ. પણ બે'ત કબુલી પોતાની સલામતી ઇચ્છવી એ તો બને જ કેમ! અંગત સલામતી ઉપરાત વિશેષ અધિકાર પણ મળશે એમ દુશ્મને કહ્યું, પણ 'ચાર દિવસની ઝિંદગી' માટે દીનની ખરાબી પોતાને હાથે જ કેમ થઇ શકે! દુશ્મને પોતાના કબીલાના માણસો માટે પાછા જવાના સલામતીના પાસ મોકલ્યા હતા, પણ ઇમામ

* જાન (= જીવ) જેવા પ્યારા નાના (= માના બાપ)

હુસેનને જોખમમા છોડી જવા સૌએ માફ ઇન્કાર કર્યો. ઇમામ હુસેને પોતાના અંગરક્ષક માણસોને વિદાય થઈ તેમની સલામતી સંભાળવા કહ્યું. તેઓ પણ શી રીતે જાય! 'બે જહાનના સરદાર,' પેગમ્બર સાહેબના નવાસા, તેમને જાનના જોખમમા મુકી કયો મોમીન જવા હા પાડે! ખુદ દુશ્મનનું લશ્કર, ઇમામ હુસેન સામે હથિયાર ઉપાડવા નારાજ હતું! છેવટે લશ્કરનો સરદાર બદલાયો, અને લડાઈ નક્કી થઇ.

લડાઇની આગલી રાત્રે ત્રીજું સ્વપ્ન થયું. નાનાજાન ખ્વાબમા આવી, 'જન્નતમાં આવવાની થોડી વાર છે,' એમ કહી ગેબ થયા! પોતાના કબીલાને વાત કરી. સ્વાભાવિક કકલાણ શરૂ થયું. "ઇન્ના-લિલ્લાહે, ઇન્ન, અલયૂહે રાજેઊન" અર્થાત્ "અલ્લાહ તરફથી આવ્યા છીએ, અને અલ્લાહ તરફ પાછા ફરવાનું છે." ગ્રીક ફિલસુફ સોક્રાત (Socrates) ની માફક આત્માના અમરત્વ ઉપર વિવેચન કર્યું. નમાઝ અને બંદગીમા રાત ગાળી, સ્હવારે લડાઈ શરૂ થઇ. પ્રથમ પોતે આગળ આવી લશ્કરને કુરાતે-શરીફનો બોધ કર્યો. હુર્ર લશ્કરમાંથી છુટો પડયો. તેની સાથે ત્રીસ સાથીઓ જુદા થયા. ઇમામ હુસેનને પ્રથમ રોકનાર તેઓ હતા. આ સર્વ અનિષ્ટના મૂળ પોતે છે, એમ તેમને પશ્ચાતાપ થયો. હુર્ર લશ્કરની આગળ આવ્યો અને તેઓ કોની સામે લડવા તૈયાર થયા છે, તેનું ભાન કરાવ્યું. કયામતમા પેગમ્બર સાહેબને મળવાનું છે. તેમના જ પ્યારા નવાસાથી લડી, દીન અને દુનિયાની લ્યાનત (શ્રાપ) થી ચેતાવ્યા. આ ઉપદેશની અસર થાય તે પ્હેલાં નવા સરદાર શમર લઇન (શ્રાપિત) એ તીર છોડી લડાઇની શરૂઆત કરી. હુર્ર અને તેમના ત્રીસ સાથીઓ ઇમા હુસેનની માફી મેળવી એહલ-એ-બેત નહેરથી લડી શહીદ થયા. લડાઇ નહિ, પણ કતલ થઈ! ઇમામ હુસેનના મથાળાં માણસો તેજ પ્રમાણે શહીદ થયા. ૫૦૦૦ ના લશ્કર આગળ ગણ્યાગાંઠ્યા એકસો ૧૦૦ માણસનો શો હિસાબ! ઇમામ હુસેનની શહાદત થઇ! અને તે પોતાના નાનાજીના ઉમ્મતને હાથે! અફસોસ! ઇસ્લામી નવાબીનુંમા ગજબ થયો! દુનિયાભરના ઇતિહાસમા આથી વધારે ગમગીન બનાવ જડતો નથી.

ઇમામ હુસેનની શહાદત સાથે જે રાજકીય અને ધાર્મિક તત્ત્વ માટે પોતે જાનને જોખમે લડી પોતાના કબીલાની ખુવારી કરી હતી, તે તત્ત્વ સૈકાઓ માટે અદૃશ્ય થયા. જ્યારે યુરોપ જહાલતના અંધકારમાં ડુબેલું હતું, ત્યારે ઇસ્લામે પ્રથમ પ્રજાતંત્ર યોજ્યું. પ્રજાતંત્ર રાજ્યવ્યવહારમા તેમ ધર્મ બંધારણમા, બેય રીતે દુનિયાને અમલમા મુકી દેખાડયું. આ પ્રજાતંત્ર રાજ્યઅંગમાં મોઆવિયાએ તોડયું, અને યઝીદે ધાર્મિક અંગ પણ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યુ. ઇમામ હુસેનનો બેઉ પ્રતિ વિરોધ હતો. યઝીદે ત્યાર પ્હેલાની ખિલાફતની સાદાઇ તજી, રૂમી જાહોજલાલી વધાવી, વધારી, પ્રચારી, વિનાશનાં બીજ રોપ્યાં હતા.

એહલ-એ-બેતનુ વેર લેવાને બ્હાને અબ્બાસી ખલીફાઓ લોકપ્રિય થયા. પરંતુ પોતાના મૂળ ઉંડા ઉતરતા, જેમને માટે પોતે લડયા હતા તેમને વિસરી ગયા. પરિણામે, શીયા પંથ ઉપસ્થિત થયો. ઇમામ હુસેનના બેગમ, શાહેરબાનુ. ઈરાનના છેલ્લા શાહ, યઝ્દગર્દનાં શાહઝાદી હતાં. તેથી આખ્ખું ઇરાન એહલ-એ-બેતના પક્ષમા ભળ્યુ અને શીયા પંથી બની ગયું. રાજકીય મતાંતર મઝહબમા દાખલ થયા અને પ્રતિદિન વધતા ગયા. આજે ઇસ્લામમા ન્હાના મ્હોટા ૭૨ ફિરકા (પંથ) છે. સૌ ફિરકા

દિનનો એકજ કલમો પઢે છે. " લા ઈલાહા ઇલ્લલ્લાહ મોહમ્મદર્ રસૂલુલ્લાહ " છતા એક બીજા તરફ ઝેરની નજરે જુએ છે! હિંદુ-મુસ્લિમ ભેગા થાય, " ઐક્ય " સાધે છતા શીયા-સુન્ની તો ભેગા શું ન જ થાય! અફસોસ! આ બધું શાને લીધે? ઇમામ હુસેન વિજયી થયા હોત, યઝીદની સત્તા ત્યાંથી જ અટકી હોત, ઇસ્લામમા દિનના ફિરકા ન પડ્યા હોત, તો આજે સ્થિતિ કેવી હોત? ઉર્દૂ શાયર " હાલી"ના "મુસદ્દસ" વાચો.

રાજ્યવ્યવહારમા પ્રજાતંત્ર ચાલુ રહ્યુ હોત, તો મધ્યકાળની અંધાધુનીને અવકાશ મળત નહિં. યુરોપે પ્રજાતંત્ર ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન પછી ૧૮ મા સૈકામાં જોયું. અમેરિકાએ તેથી જરા પહેલાં; તોપણ પૂર્ણ રીતે તો હજી પણ અનુભવ્યું નથી અમેરીકન એક્સ-પ્રેસીડન્ટ અને વિદ્વાન વુડરાઉ વિલ્સનનું "ધિ સ્ટેટ" નામનું પુસ્તક વાંચતા આ સત્ય પ્રતીત થશે. તેમ છતા, સંપૂર્ણ પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર ઇસ્લામે ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં કરી દેખાડ્યુ હતું. મસ્જીદ તે અમીરૂલ મોમનીનનો મહેલ. મસ્જીદમાંની મિમ્બર તે રાજ્યાસન, ફાટલી સાદડી તે દરબારની ફરશ, ખુત્બો પઢના પકડવાનો અસો (લાકડી) તે ખલીફાનો રાજ્યદંડ! અમીર અને ગરીબ, શાહ અને ફકીર એક જ સાદડી પર, એક જ હારમાં, સાથે સાથે એક જ ખુદાની નમાઝ પઢે. હજ વખતે અદના ફકીર અને ખલીફતુલ મુસ્લમીન-અમીરૂલ મોમનીન એક જ જાતનું " એહરામ " પહેરે, અને હજની સૌ વિધિઓ સાથે રહી એક સરખી રીતે કરે. પૈસો અને અધિકાર વિસરી જાય-એથી વિશેષ પ્રજાતંત્રમા શું હોય! વિશ્વમય બંધુત્વ-Cosmopolitan Brotherhood તે આ ખિલાફત. ડમસ્કસથી બગદાદ, અને ત્યાંથી ઇસ્તમ્બુલ જતાં આ બધું વિસરાયું. હવે અંગોરે આજના એક રીતે સ્થિતિ બદલાયાના શુભ ચિન્હ દેખાય છે. આમીન!

૧૦૦

રા. રા. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર:

એક ઐતિહાસિક આલોચના

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો આધાર આપણા ઇતિહાસની આપણી વાસ્તવિક ભાવના ઉપર બહુ ભાગે રહ્યો છે. હિંદુસ્તાને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સમયમા આ સંબંધી જેવો જોઇએ તેવો વિચાર કર્યો લાગતો નથી. પ્રાચીન સમયમા તો આપણે આપણા જ ઇતિહાસની કરેલી અવગણના અક્ષમ્ય ગણાશે. જ્યારે પુરાતન ગ્રીકોએ અને રોમનોએ પોતાના અંતર્ગત ક્ષુદ્રમા ક્ષુદ્ર કલેશોના પણ ઘણી જ સમર્થ ભાષામાં અને શૈલીમા નિરૂપણ કર્યા છે, ત્યારે આપણે તો નાનાં બાળકોની માફક વેદો, સ્મૃતિઓ ને પુરાણોનો જિહ્વાપાઠ કરીને જ

આવેલ અશોકાદિના શિલાલેખનું રક્ષણ કરવા જેટલું પણ આપણને ધ્યાન રહ્યું નહિ. આપણે આપણું પ્રાચીન ગૌરવ; શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમાં જ આવી રહ્યું હોય એમ માનવા લાગ્યા. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના કાળથી તે ઠેઠ હર્ષવર્ધન સુધીનો એક હજારથી પણ વધારે વર્ષોનો ઇતિહાસ આપણે આપણી દૃષ્ટિની અંધતામા ગળી ગયા. માત્ર થોડા વર્ષો ઉપર જ, આ આપણી ભીષણ નિદ્રા ઉડી અને ફરીથી આપણે, જાતિસ્મરણ થયુ હોય, એવો અનુભવ લેવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી આપણે એમ માનતા આવ્યા કે ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના અહિંસાવાદથી આપણે નબળા બની ગયા ને મુસલમાનોએ આ નબળાઇનો લાભ લીધો હતો. આ પણ એક ઐતિહાસિક વિતંડાવાદ છે. આપણે આ વિચાર બહાર લાવતા અનૈતિહાસિક દૃષ્ટિએ અન્યાય કરીએ છીએ. ગિબને પણ એક વાર એમ કહેલું કે રોમનો ખ્રિસ્તી પંથમાં ભળી ગયા ને તેથી તેઓ સામ્રાજ્ય ખોઇ બેઠા. ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો દેદીપ્યમાન કાળ બૌદ્ધ સમય હતો. આપણું વર્તમાન એ કાળમા ઘડાયું. દેશાવરનો સાથે આપણે તે કાળમા પરિચિત થયા. આપણું ધર્મચક્ર તે કાળમા ટિબેટ, ચીન, બંગાળાના અખાતના ટાપુઓ, વગેરે પર ફરી વળ્યુ. આપણું વાણિજ્ય, આપણું સાહિત્ય, આપણી કલા, આપણું સર્વસ્વ તે કાળમાં ઉત્તમ હતું. એવો કાળ પછી મોગલાઇને વખતે પ્રાપ્ત થયો હતો. પણ ત્યારે આપણે અંતર્વિગ્રહોથી તેને ઝાંખો કરી દીધો હતે.

દિલ્હીના સુલતાનોના રાજ્યતંત્રે આપણને વધારે પ્રાંતિક બનાવી દીધા તે અગાઉ પણ હિંદુઓ પ્રાંતિક તો બની ગયા હતા આપણી રાજકીય ને સામાજિક અવનતિનું તે ચિહ્ન હતું. તે કાળનાં મુસલમાની રાજ્યો પણ પ્રાંતિક હતાં. હિંદુસ્તાનનો તે વખતનો ઇતિહાસ યુરોપના વર્તમાન ઇતિહાસને મળતો આવે છે. મોગલોના આવવા પછી ધીમે ધીમે આ પ્રાંતિક ભાવના ઘટવા લાગી. મરાઠાઓનું રાજ્ય આ ભાવનાના વિકાસમા વિઘ્નરૂપે હતું. દક્ષિણવાસીઓ દક્ષિણમાં રહ્યા ત્યા સુધી પોતાની સંસ્કૃતિ જાળવી શક્યા. પણ જ્યારે પહેલા બાજીરાવ પેશ્વાએ પેશ્વાઇને ઉત્તરમા વધારવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને મરેઠી "ઘોડા"ને ગંગા ને સિંધુ નદીના પાણીમા સ્નાન કરાવ્યું ત્યારે દાક્ષિણાત્યોની ભાવનામા તુરત જ ફેરફાર થઇ ગયો. પુનાને હિંદુસ્થાનની રાજધાની કરવા જતા તેઓને દિલ્હી સર કરવું પડયું અને દિલ્હી સર કરતા પ્રથમ અબ્દાલીને હાથે અને પછી કંપનીને હાથે સખત ફટકાઓ ખાવા પડ્યા. ઉત્તર હિંદ લેવા જતા તેઓ મહારાષ્ટ્ર ખોઇ બેઠા—સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જતા તેઓ "સ્વરાજ્ય" ગુમાવી બેઠા.

આપણા ઇતિહાસમા દિલ્હી નગરીનો આ ચમત્કાર છે. દિલ્હી, પટણા, કાશી, જૂનાગઢ, એ બધાં સ્થળોનો વિચાર કરતા હિન્દુસ્થાનનો સમસ્ત ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ઉભો રહે છે. આ દરેક નગરીનો ઇતિહાસ આપણા દેશનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. દિલ્હી એ એશિઆનુ રોમ છે. વર્જિલ કવિએ રોમને અમરાવતી—અમરનગરી—નુ ઉપનામ આપ્યું હતું. દિલ્હી પણ સામ્રાજ્યનું હૃદય—મસ્તિષ્ક— છે ને તેની ગાદી પણ અવિચળ છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનથી સમગ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રચાર આપણે ત્યા ચાલ્યો છે. નર્મદાની દક્ષિણમા આવું નગર કોઇ વાર ઇતિહાસે સિદ્ધ કર્યું નથી. સિપાઇના બળવાનું લક્ષ્ય કલકત્તા નહિ પણ દિલ્હી હતું લિટને કૈસરેહિંદનો દરબાર ત્યા જ ભરેલો કર્ઝનનો દરબાર પણ ત્યા જ ભરાયેલો. શહેનશાહનો

અભિષેક પણ ત્યા જ થયેલો. ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અંતરાત્માને જાણે કે માન અપાતું હોય તેમ ઇંગ્લાંડે પણ તે જ રાજનગરને છેવટે સામ્રાજ્યની રાજધાની બનાવ્યું. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું પ્હેલું યાત્રાસ્થાન આ નગર છે.

આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનો પ્રવાહ અત્યારે ક્યાં જાય છે? ઘણા હિંદુઓ મુસલમાની કાળમાં "ગાય અને બ્રાહ્મણોનું પ્રતીપાલન" કરવા મરવા તૈયાર થતા. એ દિવસો ગયા છે. આપણે આપણા ઇતિહાસને પુનર્જન્મ આપવો છે. તે બાળકને આપણે વીશમી સદીનું બાળક કરવું છે. ઘણો કાળ આપણે જંગલોમા જઇ આત્મા ને પરમાત્માનો વિચાર કરતા ગાળ્યો. ઘણો કાળ આપણે જંગલી જાતોને આર્ય ધર્મમા લાવનાં કાઢ્યો. ઘણો કાળ આપણે અંદર અંદર લડી મરવામા વીતાવ્યો. પણ હવે! હિંદુસ્તાનને જગત ભૂલી ગયું હતું તે હવે યાદ કરવા લાગ્યું છે. એ યાદ કરતું જગત પિથેગોરાસ, એંટનિનસ, સીઝર, કે કોલંબસનું જગત નથી. એ યાદ થતી આપણી ભૂમિ પણ જનક કે કૌટિલ્ય કે પૃથ્વીરાજ કે અકબરના કાળની નથી. જગતના ઇતિહાસમાના વર્તમાન સમુદ્રમા આપણો ઇતિહાસ સિંધુ કે ગંગા નદી જેવો ભળી જવો જોઇએ. આપણે આપણા વાણિજ્યથી કે આપણા શાસનથી કોઇ પ્રજાને ગુલામ કરવા ઇચ્છતા નથી. આપણને શાન્તિમય અને કરકસરીઉં રાજ્યતંત્ર અત્યારે જોઇએ છીએ. હિંદુઓને, મુસલમાનોને, પારસીઓને, શૂદ્રોને, બધાને, આપણે હિંદી બનાવવા છે. આપણે માની બેઠા છીએ કે આપણે હિંદી છીએ-વસ્તુત. આપણે તેવા નથી. આપણા ઇતિહાસના પૃષ્ઠો આ ભવિષ્ય તરફ નજર કરી લખાવા જોઇએ. આગ્રાના તાજમહેલથી હિંદુઓ ફુલાય છે. સાંચીની કલાથી કે ઇલોરાની ગુફાઓથી મુસલમાનો હવે ફુલાવા લાગ્યા છે. હિંદુઓ મુસ્લિમ ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિઓનું ભારતીય દૃષ્ટિથી અધ્યયન કરે તો મુસલમાનો પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃતિનું તે જ દૃષ્ટિથી કેમ અધ્યયન ન કરી શકે?

પ્રથમ જણાવ્યું તેમ આપણે ઇતિહાસ બહુ ઉત્પન્ન કર્યો છે પણ તેનો વિચાર આપણે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિએ કર્યો નથી. હવે આપણો ઇતિહાસ વધારે નિયમબદ્ધ (constitutional) બનતો જાય છે. નિર્ણાયક યુદ્ધોનું સ્થાન રીતસર ચુંટાયેલ પ્રતિનિધિઓના વાદ અને અંતે થતી મતોની બહુમતિએ લીધું છે. તે કારણથી આપણે જગતના વર્તમાન ઇતિહાસથી પૂરા વાકેફગાર થવાની જરૂર છે. રોલેટ બિલનું રહસ્ય સમજવા આપણા પૂર્વ ઇતિહાસમા કોઇ સામગ્રી છે? મ્હેસુલ, કરવેરો, વાણિજ્ય, વગેરેના અભ્યાસ માટે આપણે બહારની મદદની અવગણના કરવી જોઇએ નહીં. એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, માન્તેસ્ક્યુ જેવા ચિંતકો આપણે ત્યા કેમ ઉત્પન્ન ન થાય? કૌટિલ્યનું "અર્થશાસ્ત્ર", પ્લેટોના લૉઝ, એરિસ્ટોટલનું પૉલિટિક્સ, અને બ્રાઇસનું 'મૉડર્ન ડિમોક્રસીસ,' એ ચારેનો નિષ્કર્ષ આપણે કેમ ન કાઢી શકિયે?

દરેક કાળમા અહી પ્રતિભાશાળી માણસો જન્મ્યા છે. ગૌરાંગે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરી બંગાળાને ધર્મભ્રમથી ઉગાર્યું. રામાનુજ અને વલ્લભાચાર્યે આપણને સમકાલીન દૃષ્ટિએ વિશેષ બળવાન કર્યા. કબીરે અને નાનકે મુસ્લિમ-હિંદુ એકતા ધર્મક્ષેત્રમા ઉપદેશી. અકબરે તેને રાજ્યનીતિમા ઉપાડી લીધી. યુરોપના સંસર્ગથી આપણું વ્યક્તિત્વ ખોવાયુ નથી. આપણા રામમોહનરાય, દયાનંદ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ, ગાંધી, ને રવીંદ્રનાથ ટાગોરના જીવનચરિતો સાક્ષીભૂત છે. આપણે તે સંસર્ગની ઉત્તમ બાજુને ઠેલી પણ નથી. આપણા દેશની સંસ્કૃતિનુ ભિન્નત્વ ને એકત્વ ઇતિહાસના મહા-

સાગરના મોજાં ઉપર દરેક વાર સ્પષ્ટ તરી આવેલ છે. જેમ મહાસાગરનાં ઉછળતા મોજાં એક ગામને કિનારા ઉપર ફેંકી દે છે તેમ એ સંસ્કૃતિને હજી સુધી ઇતિહાસે ફેંકી દીધી નથી. કારણ કે તે સંસ્કૃતિનું શરીર આત્મા વિનાનું શરીર નથી. ભવિષ્યમાં પણ એ અમર જીવ ભારતવર્ષના અત્યારે ખોખરા થએલા પણ બહારથી તેમ જ અંતરથી રોપવામાં આવતા રસાયનોથી ફરીથી યુવાવસ્થામાં આવતા કલેવરનો કદી પણ ત્યાગ નહીં કરે. આપણા ઇતિહાસની ભાવના આથી કોઇ બીજી કોઇ હોઇ શકે ખરી?

૧૦૧

રા. રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી:

શ્રી પ્રહ્‌લાદાખ્યાન

(વૈશ્યકવિ ગિરધરની અપ્રસિદ્ધ કાવ્યપ્રસાદી)

વડોદરાનો વૈશ્યકવિ ગિરધર તેના રામાયણથી મશહૂર છે. ગુજરાતના સામાન્ય જનસમાજને તેનાં સાદા, સરળ અને ભક્તિરસથી ભરેલાં કાવ્યો બહુ આનંદજનક થઇ પડયાં છે. એના રામાયણની ગામેગામ કથા થાય છે. અને ગિરધરે રામગુણાનુવાદના પ્રચારને માટે એ ગ્રંથ રચેલો છે અને સૌથી પહેલાં પોતાના નિવાસસ્થાન આગળ વડોદરામા સુલતાનપુરામા એક બ્રાહ્મણને આગળ રાખીને પોતે જ એક માસ સુધી લોકોની મેદની સન્મુખ રાગરાગણીમા એ રામાયણની કથા કહી બતાવી હતી. ત્યારપછી બ્રાહ્મણોમાં તે પ્રચલિત થઇ ને ગામડાઓમાં તેની કથાઓ થવા લાગી.*

ગિરધરનાં કૃષ્ણચરિત્ર અને રાજસૂયયજ્ઞ પણ પ્રસિદ્ધ છે, એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ પદો તથા પ્રહ્‌લાદાખ્યાન હજી અપ્રસિદ્ધ છે. જેની નકલો મેં અસલ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાથી કરી લીધેલી છે. વસાવડના કાલિદાસનું પ્રહ્‌લાદાખ્યાન જાણીતું છે, તેના કરતાં ગિરધરનું પ્રહ્‌લાદાખ્યાન ઉતરે તેવું નથી. ગિરધરનાં કાવ્યોમા ઉન્નત કલ્પનાઓ, રસાલંકારની ચમત્કૃતિ, કે શબ્દોનો ઘટાટોપ નહિ માલમ પડે; પરંતુ તેના નીતિપ્રિય કરેલ સ્વભાવ પ્રમાણે ઉંડો આનંદ અને સૌમ્ય ભાવના તો ડગલે ડગલે જણાશે જ. તેની સાથે તેનામાં શોધકબુદ્ધિ જબરી હતી; તેથી પુરાણકથાઓ કહેનારા બીજા કવિઓએ જે કેટલીક ગુહ્ય વાતો નથી લખી, તે ગિરધરે શોધન કરીને લખી જણાવી છે, ને જ્યાં દેવચરિત્રોમાં વિપરીતતા જણાઇ આવી હશે, ત્યાં તો તેણે લોકની શ્રદ્ધા ન ખસી જાય માટે સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે.—

* કર્તાના જ હાથની પ્રત હાલ તેના વંશજો પાસે છે, તે ઉપરથી રામાયણનો શુદ્ધ ગ્રંથ સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલયને માટે તૈયાર થાય છે.

"તે માટે દેહ ન કરશો વિવેકી સંત સુજાણ;
એ અકળ ચરિત્ર જ દેવતણાં તે કોણે ન થાય પ્રમાણ.

—શ. બા. કા. અ. ૧૩—

વળી સીતાજીનું હરણ થયા પછી શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન જે વિરહવ્યથા ભોગવે છે તે જોઈને ઇશ્વરાવતાર ઉપર અશ્રદ્ધા ન થાય માટે કહે છે કે:-

"જે શુદ્ધ ચૈતન્ય માયાપતિ પ્રભુવ્યાપક એક અજિત;
"તે માયા તણો અભિપ્રાય દેખાડે છે માયિક જનની રીત.

—ગ. અ. કા. અ૦ ૧૮—

વળી વાલિવધને પ્રસંગે કહે છે કે:-

"એમ દેવચરિત્ર છે ઘણાં અટપટા, અઘટ ઘટાવે જેહ,
એ જોઈ કોઈ અન્ય મનુષ્ય કરે તો, પડે નરકમાં તેહ.
જળ ઉપર જેણે પૃથ્વી રાખી, સ્થંભ વિના આકાશ;
એવા પ્રભુ છે એક સ્વતંત્ર જ, અખંડ અજિત અવિનાશ.
તે પ્રભુ કરે કરાવે કર્તવ, તે થાય સત્ય પ્રમાણ,
તે જોઈને કો અન્ય કરે તો, નરક પડે નિર્વાણ.

—શ. કિ. કાં.-અ૦ ૭—

કવિને ભક્તિરસ પ્રિય હતો અને તે કારણથી ઘણે ભાગે તેમણે ભક્તિરસનાં જ કાવ્યો લખ્યાં છે. પ્રહ્‌લાદાખ્યાન પણ ભક્તિરસ ખીલવવાને જ એમણે લખ્યું છે. હવે થોડાંક દૃષ્ટાંતો એમનાં એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યગ્રંથમાંથી આપીએ:-

શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ગ્રંથની શરૂઆત કવિ મંગલાચરણથી કરે છે અને કવિકુલગુરુ કાલિદાસની પેઠે વિનયથી પોતાની અશક્તિ જણાવતા કહે છે કે:-

"જેમ અંધ ઇચ્છે પચરંગ કહેવા, અપંગ ઇચ્છે ગંગ,
નિર્ધન ચિંતામણિ ઇચ્છે; કામી ઇચ્છે સત્સંગ.
તેમ ઇચ્છા થઇ એક મન વિષે, તે પૂરીએ શ્રીજદુવીર,
કથા કહું પ્રહ્‌લાદની જે ભક્તશિરોમણિ ધીર.

કડવું ૧.

ત્યારપછી વૃત્રાસુરવધ, શિશુપાલવધ, ને હિરણ્યાક્ષહનનની કથા ટુંકામાં આપી પ્રહ્‌લાદની ઉત્પત્તિ કવિ બતાવે છે. પણ ત્યાં એક પ્રશ્ન કવિના ભક્તહૃદયને ઉત્પન્ન થાય છે.-

" અસુરતણું કુળ મહા અધર્મી, દેવદ્વિજનો દ્રોહ કરનાર જી,
" તેહના કુળમાં કેમ થયો, હરિભક્ત તણો અવતાર જી.

કડવું ૪.

આનુ સમાધાન કવિ આગળ જતા કથા-ભાગમાં આ પ્રમાણે આપે છે. એક વખતે હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા બેઠો હતો, ત્યાં આવી નારદે હરિ નામની ધૂન લગાવી, એટલે ધ્યાન-માંથી તે જાગી ઉઠ્યો. પણ નારદ અંતર્ધાન થઈ ગયા. હિરણ્યકશિપુ તપ પડતું મૂકી ઘેર ગયો પણ તેના કાનમાં તો હરિ નામના રણકાર જ વાગી રહ્યા હતા. તે રાત્રે તેની સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો, એટલે ગર્ભને તે સંસ્કાર લાગ્યા. વળી બીજી વખત તપ કરવા ગયો ત્યારે ઇંદ્ર આવી તેનું નગર લૂંટી, બાળી, તેની સ્ત્રીને કેદ પકડીને લઈ ગયા. પરંતુ નારદે આવી તે સ્ત્રીને છોડાવી અને પોતાને આશ્રમે લઈ જઈ તેને બ્રહ્મજ્ઞાન-નો ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપદેશ સ્ત્રી સમજી શકી નહિ પણ તેના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભે તે ગ્રહણ કર્યો. એ ગર્ભથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે પ્રહ્‌લાદ, અને એટલા માટે જ તે ભક્તરાજ ઉત્પન્ન થયો. પ્રહ્‌લાદ મોટો થયા પછી તેને નિશાળે બેસાડ્યો, પણ ત્યાં તે અસુરની વિદ્યા ન ભણતાં—

× × × ×

"સ્મરણ કરે ગોવિંદનુ શ્રીહરિ નારાયણ દેવ
ધ્યાન ધરે ધરણીધર કેરૂં જે કહ્યું ઋષિએ રૂપ;
ચિત્તને એકાગ્રે દૃઢ કરીને સમરે વૈકુંઠ ભૂપ.

—કડવું ૯—

અને ઋષિએ–નારદે–જે રૂપ કહેલુ તે કેવું હતું:—

"દુર્વાદળ ઘનશ્યામ સુંદર, પીતપટ કટી કિંકિણી;
કંચન રત્ન અમૂલ્યમાં સૂહીયેં, મેખલા સહી લંકની.
બાજુ પહોંચી વેઢ વીંટી, કડા કંકણ ઘૂઘરી;
મુક્તાફળના હાર ઉજ્જ્વલ, વૈજયન્તી માલા ઉર ધરી.
શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ ભૃગુલાછન, નાભિ ગંભિર નીવટી,
શિર પેચ સુંદર, મુગટ મણિમય, ધનુષ્ય નિંદક ભ્રૂકુટી ચટી.
મુખચંદ્ર કમલ વિશાળ લોચન, કર્ણકુંડળ મણિ ઝળકતા;
અધર અરુણ ચિબુક ચારુ, દંતહીરા ચળકતા.
લક્ષ્મી સહિત શ્રીકાંત શોભે, ચતુર્ભુજ ઘનશ્યામ,
શંખ ચક્ર ને ગદા પદ્મ, ભક્ત રક્ષક ભગવાન.
ચરણકમળ અજ ઇશ વંદે, સેવે નારદ સનકાદિક સહી;
કોટી શશિઅર કોટી ભાનુ, શતકોટી કામ શોભા રહી.
જપ તપ જોગ વ્રત ધ્યાન ધરતાં, દેહ દમન કરતાં અતિ ઘણી;
તોયે સ્વપ્નામા દર્શન નહિ, તે ભક્તવશ ત્રિભોવન ધણી.

—કડવું ૯—

એ જ ધ્યાન પૂર્વક પ્રહ્‌લાદે ભણવાને બદલે હરિ નામનું રટણ જ કરવા માંડ્યું અને નિશાળમાં બાળકોને પણ વર્ણમાળાના કક્કાને બદલે હરિગુણગાનનો કક્કો શીખવવા માંડ્યો. તે કક્કો તે આ:—

" પ્રહ્‌લાદ કહે ભાઇ સાંભળો, કહું કક્કાનો ભેદ;
બત્રીશ અક્ષર તે ખરા, જે અવિચળ વાચા વેદ.

—ઢાળ—

કરીએ કૃષ્ણચરણરજપ્રીતી, રાખીએ દઢ વિશ્વાસની રીતિ.
વશ કરીએ ઇંદ્રિ એકાદશ જિતિ, તો માયામાં મોહ ન પામીએ રે.
ખોટા ખેલમાં ચિત્ત નવ ધરીએ, ખળ તણી સંગત નવ કરીએ.
વાસના રહિત ઠેકાણે ઠરીએ, તો ઠુપદથી રહીએ વેગળા રે.

× × × × ×

વગેરે.

—કડવું ૧૧—

પ્રહ્‌લાદનો રંગ તો બધી નિશાળને લાગ્યો, તેથી નિશાળના છોકરા પણ પ્રહ્‌લાદની પેઠે ધ્યાન ધરતા અને ભજન કરતા શીખી ગયા. અસુરોથી એ કેમ સહન થઇ શકે ? તેમણે પ્રહ્‌લાદને પ્રભુભક્તિ છોડી દેવાને ઘણું સમજાવ્યું પણ તે તોઃ—

" જેમ રણસગ્રામે ચઢે શૂરો, દેહશુદ્ધિ નહિ લગાર,
એમ રાજપુત્ર નિઃશંક થઇને, જપે જુગદાધાર

—કડવું ૧૨—

ગુરુએ શીખામણ દેવા માંડી ત્યારે તેમણે ગુરુને પણ સમજાવી દીધું કેઃ—

× × × × × ×

" તારે પરને તરે પોતે, તે ગુરુ સાચા જાણ.
અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આપે, કરે નારાયણનો દાસ;
વાસના બાળે આળ ટાળે, કરે બ્રહ્મવેદ પ્રકાશ.
ગુરુ તો તેહને કહીએ, બાકી સર્વ આળપંપાળ.
પાણી પહેલું વહી ગયું, પછી મૂરખ બાંધે પાળ.

+ + +

માટે માન મૂકીને કહું છું, તમે પંડિત ગુણભંડાર,
જો ઇચ્છો ભવદુઃખ વામવા, તો જપો જુગદાધાર.

—કડવું ૧૨—

છેવટે ગુરુ રાજા પાસે ફરીયાદ કરે છે કે તમારો કુંવર આપણા કુળની વિદ્યા ન ભણતાં શ્રીહરિસ્મરણ કર્યા કરે છે, અને નિશાળના બીજાં છોકરાને પણ અવળે રસ્તે ચઢાવી દે છે. આ ઉપરથી રાજા તેને શીખામણ દે છે અને છેવટે પ્રાણ લેવાનો પણ ધાક દેખાડે છે. પણ આત્માને અમર માનનાર પ્રહ્‌લાદને મરણના ડરની શી અસર થવાની હતી ? હિરણ્યકશિપુ તેમના પ્રાણ લેવાના અનેક ઉપાયો કરે છે. પણ જેને રામ રાખે તેને કોણ મારી શકે એમ છે ? અંતે એક દિવસે પ્રહ્‌લાદની ખરેખરી કસોટી થાય છે. ભારે સભા ભરી ત્યાં પ્રહ્‌લાદને

બોલાવી હિરણ્યકશિપુ પૂછે છે કે તારો રામ ક્યાં છે તે બતાવ. એમ કહી તેમને મારવા ખડ્ગ કાઢે છે એટલે સ્તંભ ફાડી નૃસિંહરૂપે પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, ને ભક્તની રક્ષા કરી અસુરનો અંત લાવે છે. એ પ્રસંગનું વર્ણન કવિ સુંદર રીતે કરે છેઃ—

" થઇ ગર્જના ઘોર પ્રચંડ, હાલ્યો થંભ ડોલ્યું બ્રહ્માંડ;
પૃથ્વી ધસી ને સળક્યો શેષ, પડ્યો ત્રાસ અસુરને અશેષ.
ડોલ્યું ઇંદ્રાસન બ્રહ્મલોક, દિશા ચકિત પવન થયો રોક,
ગિરિ શિખર પડ્યાં છે તૂટી, શંભુની સમાધિ છૂટી.
ત્યહાં ડોલ્યા દશે દિક્પાલ, ખળભળીયાં સાતે પાતાળ,
થયો આકાશમાં અંધકાર, ઉછળીયા સિંધુ અપાર
ફાટ્યો થંભ કરી ચંડકાર, થયો ગગન માંહે ગડેડાટ,
ત્યાંથી પ્રકટ્યા નરહરિવીર, મહાધર્મ ધોરિંધર ધીર.
ધર્યું વિકટ ભયંકર રૂપ, રાતા નેત્ર જાણે અગ્નિરૂપ,
લાંબી જીભ ચવે મુખ લાળ, નખ વજ્ર સરીખા કરાળ.
દંત કરકડે ક્રોધની જ્વાળ, કેશવાળી મોટી વિકરાળ,
શોભે સહસ્રભુજા શ્રીકંત, ધર્યા આયુધ કરમાં અનંત.
કરી ગર્જના ઘોર ભુરાવ, થયો આસુરી ગર્ભનો સ્ત્રાવ,
કેશવાળી કંપાવી જ્યારે, દૈત્ય મૂર્છા પામ્યા ત્યારે.

— કડવું ૨૫ —

આ પછી હિરણ્યકશિપુ સાથે યુદ્ધ થાય છે ને તેમા તેનો સંહાર કરે છે. છેવટે પ્રહ્લાદને રાજ્ય આપી પ્રભુ અંતર્ધાન થાય છે. આ પ્રમાણે અવનવા પ્રસંગોથી ભરેલી કવિ ગિરધરદાસની આ અપ્રકટ કાવ્યકૃતિ છે. કવિ નિરભિમાનથી પોતાને માટે કહે છે કેઃ—

" તેમ હું દુર્બળ અજ્ઞાની, ન સમજું વિવેક વિચારજી,
બાળકબુદ્ધિ અજાણપણામાં, કર્યો ગ્રંથનો વિસ્તારજી.

અને

" કવિજન કોઇએ ખોડ મા દેશો, નથી મુજ બળબુદ્ધિ લગારજી.
" જે હરિએ કહેવરાવ્યું તેવું કહ્યું છે. અધિષ્ઠાતા દેવ મોરારજી.

કોઇ કહેશે કે એમ છે તો પછી એવો ગ્રંથ શા માટે રચ્યો? તેનું કારણ પણ કહે છે કેઃ—

" પણ હરિ જશ ભક્ત ચરિત્ર કથામૃત, શ્રીનરહરિનો અવતારજી,
એવું જાણીને સજ્જન સંત વિવેકી, તે કરશે અંગીકારજી

૧૦૨

સ્વ. નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ.

સ્વ. નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઇ]

તા. ૨૬ી જુલાઇ ૧૮૭૦.

પ્યારા નાનાભાઇ,

બનાવો (માની લીધેલા સારા ને માઠા) બને છે. ખૂબી ને ખોડ કુદરતમા નથી જ—દુનિયાદારીમા છે. આફ્રીન છે કુદરતને કે મોટા ફિલસુફ ને મોટા તપેસરી પોતાની ઊંચી અક્કલથી અને મન મારવાના મ્હાવરાથી ગમે તેટલો દાબ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે. દુનિયદારી—અક્કલ તથા મ્હાવરો એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતને જ તાબે થાય છે, તોપણ તે થોડી ઘણી મુદ્દત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખડાવે છે.

ભાઇ, **ન. ક.** નું ચોથું નીકળ્યાને ૩ વર્ષ થયાં. હજી પૂરેપૂરૂં બિલ મારાથી ચુકવાયું નથી—બહુજ બળી જાઉં છઉં. સમો ઘણો બારીક જોવામા આવે છે.

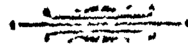
એક દિવસ હું ભાઈ **માણેકજી** બરજોરજીને ઘેર ગયો હતો, ને વાતમા તેણે કહ્યું હતું કે "યૂનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું **ન. ક.** નું કામ ચાલ્યું તેટલા કામ સંબંધી મારું ને **નાનાભાઇ**નું તમારી ઉપર જે માગણું નીકળે તેમાથી હું મારી પોતીતું તો (દેવાને) ચૂકવી ઇચ્છું છું—જયારે આટલાં વરસ થયા ને નિવેડો નથી આવતો ત્યારે દાસો શું ચાડો શું કરવા રેવા દેવો જોઇયે,—માટે **નાનાભાઇ**ને કહીને **ન. ક.** નું જેમ તેમ આઠી વાળો તો સારું." એ વાત હું તને કહેનાર હતો પણ જોગ ન આવ્યો. હવે એ સંબંધી તારો શો વિચાર છે? બે પ્રેસ જોડાયા પછી કેટલુ કામ થયું છે ને **માણેકજી** કેટલાના હકદાર છે એ જો તું મને જણાવે તો તેટલી રકમને સારુ હું ને **માણેકજી** ખાનગી સમજીયે, ને બાકી રહેલો યૂનિયનનો અવેજ હું વ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીયો સસ્તે કહાડીને તને પૂરો કરી આપું—પણ પ્રથમ **માણેકજી**નો આંકડો મારે જાણવો જરૂર છે.

તને મેં ક્યૂરેટર ઉપરનું રૂા ૧૪૦) નું બિલ મોકલ્યું છે, તેના નાણાં તને પોતાં કે નહીં તે જણાવજે. જે પાચસે ચોપડીયો તારે ત્યાં રહી છે, તેને પોણા પોણાનું પૂઠું બંધાવવાને સારુ પોણીચારસે જોઇયે તે હું તને બંધાઇનું બિલ ચૂકવતી વેળા ગમે ત્યાથી પણ આણી મોકલાવીશ. થોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને થોડાએક કોઇના લઇશ. ચોપડીયો બંધાતા ઓછામાં ઓછો મહિનો દોઢ તો થશે જ; ને એની અંદર તો હું તને કકડે કકડે મોકલતો જઇશ. માટે બંધાવવા આપજે.

ભાઇ, કોઇ પણ રીતે હવે ત્રણેક મહિનામા ચોથાનું શેવટ આણી આપ બાકીક વખત

જોઈ ગભરાઉં છઉં. પ્રેસના બિલનો નિકાલ થયું તો ચિંતા નથી. આનો જવાબ લખજે.
કર. વળી...માણેકજીનું મારું ખાનગી ખાતું લા. વખત જોઈ ગભરાતો જનો

નર્મદ.

[ટિપ્પણ—

ન.-ક.-નર્મકવિતા. માણેકજી બરજોરજી, સમાચાર પ્રેસવાળા, નાનાભાઈ રુસ્તમજી, યુનિયન પ્રેસવાળા; કવિના પારસી મિત્ર. શેયર સટ્ટાના સમયનું રુખાણ ૧૮૬૫ થી, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના આંતર વિગ્રહ પૂરો થયો ત્યારથી શરૂ થઈ ચૂકેલું

કાગળની તારીખ સુધી ન.-ક નું છપામણ અને કાગળનું બિલ ચૂકવાયેલું નહીં, અને પાછળથી નકલો તો હજી બાંધવાની પણ બાકી! આ અધિકારી વાચનાર સારી ચોપડીની ખરીદીમાં પણ ગુજરાતી પ્રજાના પ્રમાદનો આ દાખલો તો નીચું જોવરાવે એવો છે. એ જમાનામાં અને ખાસ કરીને કવિની જાતને અને ગુજરાતી સાહિત્યના અભિવૃદ્ધિને માટે હિંદુ પારસીનો સહકાર,—એ આ કાગળની ઉજળી બાજુ છે સારી ચોપડીઓના વેચાણમાં આપણે છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં કંઈક પ્રગતિ કરી હશે, તો સાહિત્યપ્રીત્યર્થ હિંદુપારસીસહકારમાં તો આપણે ઉલટા પાછળ પડ્યા છિયે.]

૧૦૩

રા. રા. હરિલાલ મૂલશંકર મૂળાણીઃ

ડગતું હૃદયઃ એક સંવાદ

(સાચો સંન્યાસ એ નાટકમાંથી સમય સંકોચને લઈને ન ભજવાતો એક ભાગ)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળઃ—રસ્તો. તેની પેલી મેર લીલું મેદાન.

સમય—ચાંદની ખીલી રહી છે.

(સન્યાસી માધવાચાર્યની પુત્રિ મનોરમા રાજકુમાર હેમચંદ્રનો હાથ ઝાલી ગાતી ગાતી પ્રવેશ કરે છે.

મનોરમાઃ (ગાયન)

ખીલી રહી ચાંદની, આ શી જો છટા ભરી
અંતરમાંહિ અવનવી સમૃદ્ધિ દે ભરી—ટેક.

ચંદ્રનો વિકાસ પ્રથમ દિન પ્રતિદિન થાય છે;
પૂર્ણિમા કલાપ્રફુલ્લ સુંદરી ફુલાય છે,
ક્ષીણ તે થતી પછી તિમિરોદરે સમાય છે;
ત્યમ માનવી જીવનવિકાસ ક્ષીણતા નીમાય છે,

...........—ખીલી રહી.

રાજકુમાર, ચાંદનીના પ્રકાશથી છંટાયલા આ ઘેરા રંગના તરુપલ્લવો આપનાં મંગલ પગલે આભારી થયાં હોય તેમ કેવા આનંદથી ઝૂલી તમને પવન નાખે છે ? પુણ્યશાળી જીવ, પરમાર્થી વીરપુરુષ, આપનાં વીરોત્સાહે ભર્યાં અંતરને એ ઉત્સાહથી વધાવી લે છે. રે અવિશ્રાંત

દિલવાળા વિશ્રાતિ પામશો અહીં ? આનંદ થાય છે અહીં ?

હેમચંદ્ર–આનંદ! જેણે પોતાના દેહનો, પોતાના દિલનો, પોતાનાં સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે; અરે–એ ભોગ આપતા જેણે કોઇ નિર્દોષ જીવનને દુઃખી બનાવી દીધુ છે, કોઇ નિર્દોષ ફુલને ચૂંટી છુન્દાવા ફેંકી દીધું છે તેને આનંદ કેવો?

મનોરમા–રે કુમાર, આટલાં મોટાં મનમાં એવો સંકુચિત ભાવ ભરોમાં. શું સ્વાર્પણમા અનેરો આનંદ નથી? તમારો અંતરાત્મા શું કહે છે? આ દેહનો કે દેહના બંધનનો આ હૃદયનો કે હૃદયને વળગેલાનો એક મહાન કર્તવ્ય માટે ભોગ આપવાથી તમારો આત્મા તૃપ્ત નથી થતો? તમારો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન નથી થતો?

હેમચંદ્ર–(થોડીવાર વિચારમા પડી જાય છે. પછી) તમારાં આવાં વચનોનો તે હું શો જવાબ આપુ? એકએકથી વિરુદ્ધ ભાવો મારાં ચિત્તમા તોફાન જગાવી મને વ્યાકુળ બનાવી દે છે. હું શું કહુ કે મારા મનમાં શુ થાય છે? છતાં એટલું તો ખરૂં જ કે મેં એક પારકું છતા અતિ વ્હાલુ જીવન ઝેર કરવામા ભાગ લીધો છે એ વાતનો ડંખ તો શમે તેમ નથી

મનોરમા–પારકું જીવન? કોનું? સુમનનું જીવન તમે પારકું ગણો છો? પ્રિયા પ્રિયતમ એ તો એક અંગના બે પડખાં જ માત્ર. દંપતિ એ એક જ શબ્દ છે તેમ એનું જીવન પણ એક જ છે. તમારી વેદનામાં એ ભાગ ન લે તો તમારા સુખમા એ કેવી રીતે ભાગ લઇ શકશે?

હેમચંદ્ર:–જીવન એક ખરાં પણ તેના ભાગ સમાન કયા ઘડાય છે? એક કઠોર, બીજો સુકુમાર. જે ઘા કઠિન નર ખમે તે સુકુમાર અબળા કેમ ખમે?

મનોરમા:–ભૂલો છો. પત્થર પર પત્થર પછાડો તો તે કદાચ તૂટી જશે. પણ કોમળ વેલી પર પત્થર પડશે તો તે વળી જઇ ઝીલી લેશે ને પત્થર ઉડાવતા ફરી પોતાનું સ્વરૂપ પકડશે. અબળાનું કોમળ અંતઃકરણ મહાન પુરુષોના વાઘ જેવા હૈયાં કરતા ય વધારે સહનશીલ હોય છે, કુમાર.

હેમચંદ્ર:–(સ્વગત) આને શું કહુ?

મનોરમા:–કેમ બોલ્યા નહીં? એનો ઉત્તર ન મળ્યો, ખરૂં? ક્યાંથી મળે? સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો એક નમુનો તમારે જોવો છે? (ચંદ્ર બતાવતી) પેલી ચંદ્રા જોઇ? અશાતિમાથી શાતિ અને શાતિમાથી આનંદ પ્રકટાવે એવો એનો શીતળ પ્રકાશ છે. જે જાતે બળે છે તે જ બીજાંને બળતાં બચાવી શકે છે, બીજાંને શાતિ અને આનંદ પણ તે જ આપી શકે છે. બળતા હૃદયોમાં અમી સીંચવા ચંદ્રાએ જાતે બળવું સ્વીકાર્યું છે. ચંદ્ર, તમે પણ પરની વેદના શમાવવા જાતે વેદના સ્વીકારી છે.

હેમચંદ્ર:–(નિઃશ્વાસ નાખે છે) હે શિવ!

મનોરમા:–શાત થાઓ, ભાઈ. શ્રદ્ધા રાખો કે એ વેદનાના તાપથી શુદ્ધ થઇ ભીષ્મવ્રતના પ્રતાપથી પુનીત થઇ તમે તમારી અર્ધાંગનાને વધારે ભાગ્યશાળી બનાવી શકશો. તેના સૌભાગ્યને દિવ્ય બનાવી શકશો.

હેમચંદ્ર–ઓ બ્હેન, તારા મીઠા અને આશાભર્યા વચનો મારા હૃદયમા ત્હાડક રેડે

છે. પણ આજ મારું ચિત્ત, મારી બુદ્ધિ, મારું કર્તવ્યજ્ઞાન મારા હાથમાં નથી. હું કિંકર્તવ્યમૂઢ બની ગયો છું. આજ જગતને હું જૂદી જ નજરે જોઉં છું. સંસાર આખો મને પ્રેમમય લાગે છે. જડ વસ્તુઓના પણ અણુએ અણુ પ્રેમથી આકર્ષાઇ એક બીજાને ચોટી રહ્યાં છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, સર્વની ગતિને એ જ આકર્ષણ નિયમિત કરે છે. ચેતનસૃષ્ટિમાં પણ જોઉં છું તો જૂનું જાય છે ને નવું પેદા થાય છે. શું વનસ્પતિમા કે શું પ્રાણીમા એ ક્રમ અવિશ્રાત ચાલ્યો જ જાય છે. અને એ સર્વને નિયમમાં રાખનાર એક જ સૂત્ર સર્વત્ર દેખાય છે. પ્રેમ! જલમા જાણે એનો જ રસ ભર્યો છે, પત્થરમાં જાણે એ જ ભાવ ઘટ્ટ જમાવ્યો છે, પુષ્પોમા જાણે એનું જ મધુ પમરે છે, આકાશમાથી જાણે એનો જ નાદ ઘૂમે છે, સૃષ્ટિ આખી જાણે મને એક જ ઉપદેશ આપી રહી છે—પ્રેમ! અહા બ્હેન, એવી રીતે મારા આખાં જીવનમા ઓત-પ્રોત થઇ રહેલ એ પ્રેમને તે હું કેવી રીતે દૂર કરી શકું?

મનોરમા—ભાઇ, સૃષ્ટિ તો એક જાતનું સંગ્રહસ્થાન છે. જેને જેવું જોઇએ તેવું તેને તેમાથી મળી રહે છે. મનનો એ સ્વભાવ છે કે પોતાની વૃત્તિને અનુકૂળ જ—વૃત્તિને પોષણ મળે તેવું જ કંઇક દરેક ચીજમાંથી શોધી લેવું. એટલે પ્રેમીનું મન સૃષ્ટિમા પ્રેમ જ શોધે છે, અને તેને દેખાય છે પણ સઘળે પ્રેમ. પાપી અને અધમ વૃત્તિવાળાઓને એ જ સૃષ્ટિ પાપના સૂચનો અને પ્રલોભનોથી ભરેલી લાગે છે, જ્યારે ભક્તજન એમા જ પરમાત્માને શોધે છે અને સાક્ષાત્ પામે પણ છે. બાઈ, રંગ દૃષ્ટિને લાગે છે સૃષ્ટિને નહીં. દૃષ્ટિને કેવો રંગ લગાડવો એ તો પોતાના હાથની વાત છે. એમા સૃષ્ટિનો કે સૃષ્ટિકર્તાનો કંઇ દોષ નથી.

હેમચંદ્ર—બ્હેન, તું જ્ઞાની પિતાની પુત્રિ થઇ એટલે જ્ઞાનની વાતોથી મને શાન્ત કરે છે. પણ વાત માત્રથી શાન્ત થાય એ આ હૃદય નહીં.

મનોરમા—છતાં પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવી, એટલું તો હૃદય કાબૂમાં રાખશો કે નહીં?

હેમચંદ્ર—પરમાત્માને હાથે બધાનું સોંપીએ, જેમ લખ્યું હોય તેમ હાર્યે.

(નેપથ્યે ગિરનતનો સૂર સંભળાય છે)

"નાવલીયા કરી નેહ. ભૂલી શું ગયા રે?"

× × ×

(હેમચંદ્ર ચમકે છે) એ કોણ ગાય છે?

(નેપથ્યે ગાન આગળ વધે છે.)

"ગંગાના તીરે રે અમૃત પીધાં
"પીધા તે પાછા ન દીધાં—ભૂલી શું ગયા રે?"

× × ×

હેમચંદ્ર—(સ્વગત) ગંગાને તીરે?—અમૃત પીધાં? રખે—?

મનોરમા—સાવચેત વીરા મન તો એવું ચંચળ પંખી છે કે જ્યાં ફાવ્યું ત્યાંથી ઉડી જશે. માટે તેનું પાંજરૂં સંભાળજો. (સ્વગત) શું આ દૃઢ રહી શકશે? પિતાજીએ પાત્ર જોયા વિના પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી છે. ક્યા આનો ગજબી સ્વભાવ અને ક્યાં એ કારમી પ્રતિજ્ઞા! (જવા જાય છે)

હેમચંદ્ર—ક્યા ચાલ્યા તમે?

મનોરમા—તરંગ ચાલે ત્યા.

હેમચંદ્ર–જરા સબૂર, મારા શાંતિદાતા, મારાથી દૂર ન થાઓ.

મનોરમા–(હસી) કુમાર, તમારૂં મન ચંચળ છે તે કરતાં પણ અમે વધારે ચંચળ છીએ. એ પંખીને તો તમે ધારશો તો પાંજરામાં પૂરી રાખી શકશો; પણ અમારી પાંખો તો પાંજરાંને પણ તોડી શકે છે. નદીના તરંગને તમે રોકશો? પવનની લહરને અટકાવી શકશો? જો એને રોકી શકો તો મને રોકવા આવજો.

(જાય છે)

હેમચંદ્ર–કેવી વિચિત્ર સ્ત્રી! એનો સ્વભાવ સમજવો એ મારે માટે તો એક કોયડો છે.

(નેપથ્યે ગાન)

"ગંગાનાં તીરે રે અમૃત પીધાં
પીધા તે પાછા ન દીધાં
ભૂલી શું ગયા રે?"

× × × ×

(આ પછીનો ભાગ ભજવાય છે)

ભક્તકવિ અખો:

બારમાસ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. ગ અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની)

(૫૬)

આરે માસ સ્વામી તે સરખો સદા જીવ જાણ્યા વિના ભવ બટકે:
માસને ખાસ જાણે રખે માનવી તુજ નિજરામશું બુદ્ધિ અટકે. બારે૰

કાર્તકે કા તકે ચેતે નહી જીવડા નિત્ય અવસર એવો નહિ જ આવે:
પંચ ઇંદ્રિયતણું જ્ઞાન છે તુજ વિષે તે નીચ કરતે કરી કાં ખપાવે ?
શ્વાન શૂકર બીડાલ ઉષ્ટ્ર ખર તે તણી વૃત્ત લેઇ શું રે જીવે ?
વચન ગુરુના સુણી ચિત્ત ચેતે નહીં પડે અંધકૂપે લેઇ હાથ્ય દીવેઃ બારે૰

માર્ગશીરે સુખ હશે ગુરુદેવથી જે ગુરૂ બ્રહ્મવિદ્યા જ પોષે
આત્મ જાણ્યા વિના ભવવિષે આથડે આપ ઓળખ્યા વિના કાલદોષેઃ
ભક્તિ ને જ્ઞાન વૈરાગ્ય સીડી સદા તે વિના ગુરુગમ કો નવ્ય પામે.
હરિ ગુરુ સંતના ચરણ સેવો સદા તે વરાંસે જે કો રહેશે માસે. બારે૰

પોષ તું તુજને માહાબ્રહ્મ રસ વડે જો જહિ હાથ્ય તુંનિ વાક્યતીતા:
જે રસઅરથે ઇશ અહર્નિશ રટે શ્રીમુખે અચ્યુત ગાયે ગીતા:
સંતસંગ સાધુ માંહાં તું પોષાહદા જો હાથ જડશે તુંનિ હેત હરિનું:
જીવતો જીવતે મુક્તિ માંહા લવ સદા એ સમઝતે કાજ સરશે જ નરનું: બારે૰

માહા જન જાણ રે હાણ નિત્યે હોયે કાલકરઅત તોડૂ આયુષ કાપેઃ
કામ ને ધામ ધન દેખી શું ધસમસે મીપ માટે રૂપામોહોર ન આપે.
માહાત્મ જાણીઉં નહિ જ માહારાજનું કાજે કામ્ય અકાજ કીધું:
દેહાતીતને કામ્ય તે દેહ ભજ્યો અમૃત ઢોળી ને વિષ પીધું: બારે૰

ફાલમાંહે ગુણ છે ઘણો જીવડા ફાલ બોલે તેહને કાઢિ શોધીઃ
તે જાણ્યા વિના ભટકે બહુ ભવ વિષે મુક્તિનું દ્વાર તે મુક્યું રોધીઃ
કરમ નાના કરે શુભ અશુભ ભોગવે સ્વામી સમીપથી નવ્ય દેખે
શબ્દાતીત શબ્દે કરી ઓળખે તે નર નાવે નામવેષેઃ બારે૦

ચિત્રવિચિત્ર એ ચપલ માયા ખરી ચિત્ત દેઇ હૃદે જો વિચારીઃ
ઇંદ્ર ને ચંદ્ર મુનિ સર્વ ક્ષરવાતણા મરવાતણા માન્ય જે થયા સંસારીઃ
તું છે ક્રીડામૃગ કાલ માયા તણો મૂઢ મકલાઈ શું મૂછ મરડે ?
કેહી નિદ્રાએ સૂતો બકે પામરા કાલ તુઝ ગ્રહેવા હાથ કરડે ! બારે૦

વૈશાખ જોતા તું કશુ જીવડા પર્વત સરખા બહુ કોટિ ખાધાઃ
દિનકર સાથે કાલદાવે ફીર્યો પણ કાલની દાઢિમાં તે ન લાધ્યાઃ
ઐશ્વર્ય ને આયખું જે દશગ્રીવનું બગદાલભ્ય લોહોમસ્ય સરખા
બહુ કાલ જીવ્યા પણ્ય કાલ લેખે નહીં બુંદ લેખું કશું યમ વર્ષાઃ બારે૦

જયેષ્ટ પદ જોતા એ જ ભાસ્યું મને જે ઇશ્વર ઓળખી અને આપ ગાળોઃ
હરિ ગુરુ સંતના ચરણ સેવો સદા બ્રહ્મ અગ્નિઇં નિજ કર્મ બાળોઃ
જ્યેષ્ટ માસે જલ જ્યાંહાં તાંહાં ઉમટે અવની અંકુર જયમ મુકે લીલાઃ
ઇમ અંગ અંગમાં સ્થકી આતમા પ્રગટે જો આઘ અહંકારના કાઢ ખીલાઃ બારે૦

અષાડ માંહે પડયા દોહેલા નર નીસરે દેહગૃહ રૂપીઉં ગર્ક મોહુંઃ
એમાં ગરકાવ થયા સુર મુનિ નાગ સર્વ એ સત્ય દીસે પણ માંહ્ય ખોટુંઃ
એ માઆપોલાવાહામા એહુ જ અધવચ ગયા ષટ્ દર્શન ખટપટય કરતા
જેહેનું હાથ અચાનક આવી હરિ ગ્રહ્યો તે જ નર નીસર્યા નેટિ મરતા. બારે૦

શ્રાવણે શ્રવ તું સર્વ દીસે ખરૂં ક્ષણું ક્ષણું ક્ષરતી જાયે કાયા.
કાલનું ચક્ર તે સહુને સરખું દહે સુર મુનિ દાનવ રંક રાયા.
આતમા ઓળખે તે જ અળગો પડે જયમ જાલમાહાથીમેંનહોએ જ પાણીઃ
એ અકલ કલા અદ્ભુત સદ્ગુરુ તણી માહાજન હોશે તે રહેશે જાણીઃ બારે૦

ભાદ્રવે સઘળો ભેદ પામે સ્થકે જીવ શિવ મિલી રસરૂપ થાયેઃ
પંડબ્રહ્માંડ તે એક ભાસે જયદા તદા કુટા ભેદાને જંતુ જાયે
જોહા નહીં લોક પરલોક કારણકરણ વચન ઉચ્ચાર વિધિ ધ્યે ન ધ્યાતાઃ
આશ્ચર્યખેલ આપે જ લહે આપણો જગતજંજાલ મહીં શિવ ધાતાઃ બારે૦

આસો આ સોઽહં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રમે જેને શ્રુતિ સ્તવી કહે પ્રપંચપારે.
આપે ઉપાસે આપ આપે રમે ઇતરતન સાધન નહીં છે વિચારેઃ

આપ ઇચ્છાઇ આપ વિલસે સદા મન વિના છે મુદા જ'ન જાણેઃ
અણુચવ્યું આપ સમજે થકી ઓળખે તે નર દેહમાં નથી બંધાણેઃ બારે૦

એ બારે માસ પૂરણ થયા તેહનિં જે જને અર્થ એહનો જ પ્રીછયોઃ
વ્યપૂં વિમલ આકાશવત્ થઇ રહ્યો શિવપદે લીન હવો જીવ ન ઇચ્છયોઃ
શીખે સાભળે અનુભવે જે નર તે નર તે તદ્રૂપ થાયેઃ
પ્રત્યક્ષ રામ રમતાનેં ઓળખી અખા સદ્ગુરુનો વ્હાલ હેયે તે જ ગાયેઃ બારે૦

॥ बारे मास संपूर्ण ॥

ટિપ્પણ

માપ ઉપરથી પ્રભાતિયું લાગે છે કરતે' કામો, કૃત્યો.

૩ વાક્યતીતાઃ પરબ્રહ્મ. પોષાઈશે. ત્હને જ્ઞાન રૂપી પોપણ મળશે

૪ કાજે૦ જે કાર્ય ન કરવાનું તે કર્યું, કરવાનું તે ન કર્યું

૫ કાઢિ કાઢ. સમીપથી સમીપ છતાં.

૬ ક્ષરવાતણાઃ ક્ષર. જે જે સંસારી તે તે સર્વને મર્ત્ય જાણ. કેહી કંઠે તુઝ ગ્રહેવાઃ તને ઝડપવા માટે આતુર થઈ રહ્યો છે.

૭ જોતાં રુ કશુંઃ જુવે છે કે નહીં, અસ્યા ? દશગ્રીવ. રાવણ. બગદાલભ્ય, લોમસ, ઘણું લાંબું આયુષ્ય ભોગવનારા ઋષિઓ (જુવો મહાભારત, વનપર્વ· જૈમિનિ–પાંડવાશ્વમેધ; વગેરે). યમ· જેમ.

૮ અગ્નિઇ અગ્નિવડે. ઉનરે. નીકળી આવે. જેમ લીલા અંકુર જમીનમાંથી ફુટી આવે, પહેલાંના સૂકા ઠુંઠાં કહાડી નાખે તો જ, તેમ પ્રથમ અહંકારના ખીલા ઇત્યાદિ

૯ અને ૧૦ માં નીચે લીટી છાપી છે તેટલા અક્ષરમાં શબ્દ વિભાગ શો અને અર્થ શો લેવો તે બેસતું નથી. એટલે ૯ માં બેહુ તે કયા બે તે પણ વિચારવાનું રહે છે. આમાથી ૧૦ મા "જ્યમ જલમાંથી ન હોએ જ પાણી" એમ કહાચ હોય.

૧૧ બધો ભય ટવી જાય ભેદ–સાચો ભેદ–પામી જઇએ એટલે. ધ્યે–ધ્યેય

૧૨ કાર્તક કાતક અને આસો આસોઽહં એમ મૂલમાં બેવડું છે નહીં પ્રથમ સ્થળે ત્રણ અક્ષર અને બીજે બે અક્ષર બેવડાવીને ઉપર પંક્તિઓ છાપી છે તે સૂચન માત્ર છે

વ્યપૂં=વપુઃ

દરેક માસના નામમા શ્લેષ હોવાથી તે વાક્યનો બીજો અર્થ પણ લેવાય છે, પરંતુ અહીં માત્ર મૂળ છાપવાનો જ ઉદ્દેશ હોવાથી માત્ર ટિપ્પણ આપ્યું છે ગૂઢ વિવરણ રચવાનો આશય નથી તથાપિ ઉત્તરમા એટલુ કહેવું કે કવિ સવિતાનારાયણની અલંકાર ચંદ્રિકામા રત્નાવલિ અલંકાર આપ્યો છે તે જાતની જ અખાની માસોનાં નામ આવે છે ને દરેક પંક્તિ રચાયેલી છે.

૧૦૫

રા. રા. " ઓશીંગણ ":

મર્મવાણી થોડી થોડી

(પદ)

શું કહાવિયે ઓધાની જોડી રે ! ઝાઝેરાં તમને ? ધ્રુવ.

ઓધાની જોડી વ્હાલા, માધાએ તોડી ત્યારે—
રાધા બિચારી મરોડી ! શું૦

સોળસો ગોપી અમે તો હારીને બેઠા રે—
કુબ્જા ફાવી લૂલી ખોડી ! શું૦

ત્યા જઇ કીધા વ્હાલે માબાપ બીજાં રે—
અહીંઆ ચોળાવી રાખોડી ! શું૦

ઓશીંગણ પ્રભુજી ભક્તના ભાવની રે—
મર્મવાણી થોડી થોડી ! શું૦

૧૦૬

રા. રા. કાવસજી જમશેદજી સંજાણા:

સંસ્કૃત સુભાષિતોના સમશ્લોકી અનુવાદ

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

धात्रा निजभाल०

સૃષ્ટાએ લખી જે કપાળપટમાં સંપત્તિ થોડીઘણી
તે પામો મરુદેશમાં ય, વધુ ના પામો સુવર્ણાદ્રિથી;
તો ધીરા થઇ, ભાઇ, કોટિપતિને ના દાખવો દીનતા:
કાઢો અબ્ધિથી, વા કુવાથી,–ઘટમાં છે નીરની તુલ્યતા !

रे रे चातक०

ભાઇ ચાતક, સાવધાન મનથી મ્હારૂં જરા સાંભળ,
આકાશે બહુ હોય મેઘ પણ તે સૌમાં ન તેવૂં બળ,
કોઇ વૃષ્ટિથી ભૂમિ તૃપ્ત કરતા, કોઇ વૃથા ગર્જતા,
જેને જોય જ તેની તેની નિકટે દેખાડ મા દીનતા !

अर्धं दानववैरिणा०

અર્ધો દેહ જ શૈવ અચ્યુત હરે, અર્ધો હરે પાર્વતી;
આ પેરે લય પામતાં જગતમાં કામારિ, હે ભૂપતિ,
ગંગા સાગર જાય, ચંદ્ર ગગને, નાગેશ પાતાલમાં,
સર્વજ્ઞત્વ અધીશ્વરત્વ તુજમાં, ને ભૈક્ષ્ય તો મુજમાં !

व्यासेन नैकतया०

ના એકત્ર કીધા બૃહત્ શ્રુતિગણો, જન્મ્યો ન વલ્મીકથી
બેઠો અચ્યુતનાભિમાં નવ, મહાભાષ્યો ન ભાખ્યાં કદી,
ચિત્રાર્થા સુબૃહત્કથા કરી નથી, ના હું સુરોનો ગુરુ,
રાજન્ ત્વદ્ગુણકોટિકોટિકવનો શી રીત હું તે કરૂં !

अयं मार्त्तण्डः किम्०

આ માર્તંડ ખરે પ્રતાપનિધિ ? ના ના, સપ્ત અશ્વો મળે,
અગ્નિદેવ જ સત્ય આ પ્રખર ? ના, તે સર્વ દિક્ પ્રજ્વળે;
પોતે ઉગ્ર કૃતાન્ત આ ?–મહિપ ક્યાં ક્યાં પાશ એના કહો·
વિભ્રાન્તિથી ભવત્પરાક્રમ રણે દેખે દ્વિપત્સૈનિકો !

૧૦૬

૧૦૭

રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાઃ

ઝરણાં ! શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

(પદ)

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?
શું ઝીણાં છો તેથી મૂંઝાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?
ઝીણાં છતાં છો પ્રભુનાં પ્રેર્યાં;
તો પછી કાં લજવાઓ ?
ઝરણાં !
શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?
ન્હાનાં તથાપિ સુન્દર જ્હેણો
નિર્મલ નીરના વહાવો,
ઝરણાં !
ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ
કૈંક તલસતા રસીયાઓની
રસની તરસ છીપાવો,
ઝરણાં !
શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?
મનહર મીઠાં અમી અનેરાં
આછાં આછાં ઝૂકાવો,
ઝરણાં !
ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ.

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

૧૦૮

રા. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક:

પૃથિવી સૂક્ત*

દીક્ષા બૃહત્ સત્ય ને ઋત ઉગ્ર
ધારે પૃથ્વીને, તપ ને બ્રહ્મ યજ્ઞ,
તે ભૂત ને ભાવિની પત્ની પૃથ્વી
કરે વિશાળ અમ કાજ લોક. ૧

ન સંકડાના મહીં[1] માનવો છે,
ઊંચા લાંબા દેશ ને પાધરો જ્યાં,
ધારે નાના વીર્યની ઓષધિ જે,
ભૂ! વિસ્તરો, મ્હેર કરો અમોને. ૨

જેમાં પાણી સિન્ધુ છે ને સમુદ્ર,
જ્યાં અન્ન ને કૃષ્ટિઓ[2] ઉપજે છે,
જ્યાં આ પ્રાણી ગતિવાળું સ્ફુરે છે,
તે ભૂ! અમને પ્રથમ પેય આપો. ૩

જે પૃથ્વીને ચાર દિશા રહી છે,
જ્યાં અન્ન ને કૃષ્ટિઓ ઉપજે છે,
ધારે પ્રાણી ગતિવાળું બહુ, તે
રાખો અમોને ગાય ને અન્નમાંહી. ૪

---

* અથર્વવેદના ૧૨ મા કાણ્ડના ૧ લા અનુવાકના ૧ લા સૂક્તનો અનુવાદ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. મૂળનો અર્થ મૂળના છન્દો, મૂળનું સંગીત સમજવાની, તથા તેમાંથી જે કાંઇ સમજી શકાય તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓ જોતાં મને આ સાહસ જ લાગે છે છતાં પહેલા પ્રયોગ તરીકે તેની ભૂલો વિદ્વાનો દરગુજર કરશે એમ આશા રાખું છું અર્થ કરવામાં વ્હિટની અને ગ્રિફિથ બન્નેની મેં મદદ લીધી છે

સૂક્તની અનુક્રમણીમાં અનેક છન્દોનાં નામો આપ્યાં છે વ્હિટની તેનું સાદું વર્ગીકરણ કરે છે. મેં બને તેટલું મૂળને અનુસરીને, ગાયત્રી, અનુષ્ટુભ, ત્રિષ્ટુભ્. અને જગતીમાં અનુવાદ કરેલો છે અને, એક પાદમાં અનુક્રમે ૮,૮,૧૧,૧૨ અક્ષર આવે એવું એમનું સાદું લક્ષણ સ્વીકાર્યું છે. ક્યાંક ૧૦ અક્ષરનું પાદ પણ આવી ગયું છે.

૧, असंबाध बध्यतो માનવાના અને· मध्यतो...એવા બે પાઠ પૈકી બીજો અહીં સ્વીકાર્યો છે

૨ મૂળનો कृष्टयः શબ્દ જ અનુવાદમાં પણ રાખેલો છે. તેનો શબ્દાર્થ ખેતી થાય છે પણ ખેતી કરનાર માણસો–માણસની જાતોના અર્થમાં એ શબ્દનો ઉલ્લેખ ઘણી વાર થાય છે.

જેમાં પૂર્વે પૂર્વજો શૌર્ય ખેલ્યા,
જેમાં દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા,
આવાસ અશ્વો ગાય ને પક્ષીઓનો,
અમને આપો પૃથ્વી તે ભાગ્ય, વર્ચસ્. ૫

વિશ્વંભરા વસુધા ને પ્રતિષ્ઠા,[૩]
હિરણ્યવક્ષા, ઠામ દે જંગમોને,
ધારે વૈશ્વાનર અગ્નિ ને જે,
ઇન્દ્રઋષભા,[૪] દ્રવ્યે થાપો અમોને ૬

સૂતા વિના રક્ષતા નિત્ય જેને,
દેવો પૃથ્વી--ભૂમિને અપ્રમાદે,
તેહ દુઝો મધુ પ્રિય, કરો પ્રોક્ષણ તેજનું. ૭

અગ્રે હતી અર્ણવે સલિલ જેહ,
માયાથી જે અનુસર્યા મનીષિઓ,
જે પૃથ્વીનું અમૃતરૂપ હૃદય
સત્યે છાયું પરમ વ્યોમમાં છે,
દો તેજ બલ તે ભૂમિ, અમને રાષ્ટ્ર ઉત્તમે. ૮

જેમાં પાણી ફરતા એક રીતે
અહોરાત્ર અપ્રમાદે ઝરે છે,
તે ભૂમિ બહુ ધારા દૂધ દુઝો,
કરો પ્રોક્ષણ તેજનું ૯

જેને માપી અશ્વિનોએ, વિષ્ણુના વિક્રમો[૫] જહીં,
કરી શચીપતિ ઇન્દ્રે, નિઃશત્રુ આપમાટ જે,
તે ભૂમિ, માત પુત્રશું, વિસર્જો પય મૂજને. ૧૦

---

૩ ધારણ કરનારી, એવા યૌગિક અર્થમાં આ શબ્દ અહીં વપરાયો છે
૪ ઇન્દ્ર જેનો ઋષભ—આખલો છે એવી

૫ મૂળ અર્થ પગલાં થાય છે. સવારે બપોરે અને સાંજે આકાશમાં જે ત્રણ સ્થિતિઓ સૂર્યની છે તેને પગલાં કહેલાં છે. આમાંથી જ વામનનાં ત્રણ પગલાંની પુરાણ કથા ઉત્પન્ન થાય છે વિક્રમનો અર્થ પરાક્રમ પણ થાય છે.

તારા ગિરિ હિમવન્તા પહાડો
અરણ્ય તારૂં પૃથિવિ રમ્ય હજો,
ભૂરી કાળી લાલ ને વિશ્વરૂપ[1]
ઇન્દ્રે-રક્ષી ધ્રુવ ભૂમિ પરે હું,
રહું ઊભો અજીતાયો, અહણાયો જ અક્ષત. ૧૧

પૃથ્વી તારૂં મધ્ય જે નાભિ તારી,
તારા તનથી શક્તિઓ ઉદ્ભવી જે,
તેમાં મૂકી શુદ્ધ કરો અમોને,
ભૂમિ માતા પુત્ર હું પૃથ્વી કેરો,
પિતા પર્જન્યે અમને ભરી દો ૧૨

બાંધે વેદી જેહ ભૂમિની માંહી,
સૌ કર્મકારી યાજતા યજ્ઞ જેમાં,
રોપાયે છે યૂપ જે પૃથ્વીમાંહી
ઊભા, તેજસ્વી, આહુતિઓની સામે,
અમને ભૂમિ વાધતી તે વધાવે. ૧૩

પૃથ્વી રાખે દ્વેષ અમથી લડે જે,
પજવે મનથી વા કારી શસ્ત્રે.
પ્હેલો ઘા દૈ વશ તેને કરી દે ૧૪

તુંથી જન્મી મર્ત્યો તુમાં ફરે છે,
ધારે છે તું બેપગાં ચોપગાંને
તારા પૃથ્વી પાંચ આ માનવો છે,
જે મર્ત્યોને અમૃત એવું જ્યોતિ
સૂર્ય ઊગન્તો રશ્મિથી વિસ્તરે છે. ૧૫

ફળો અમને તે પ્રજા સૌ સમગ્ર,
પૃથ્વી મને મધુ દે વાણી કેરૂં ૧૬

સર્વ-જનની માતા ઓષધિની,
ધ્રુવા પૃથ્વી ધર્મથી જેહ ધારી,
રૂડી કલ્યાણી પર ચાલું નિત્ય. ૧૭

---

૧ વિશ્વ એટલે સર્વ

મોટો વાસ, થઇ છે તું મોટી,
મહાન વેગ, કંપ, તારો ધ્રુજારો,
મહાન ઇન્દ્રે રક્ષતો અપ્રમાદે,
તે ભૂમિ અમને ખૂબ, ઝળકાવો હિરણ્ય શા,
મા કરો દ્વેષ કો અમ. ૧૮

ભૂમિમા ને અગ્નિ છે ઓષધિમાં,
પાણી ધારે અગ્નિને, છે શિલામા,
જનોની માંહીં છે અગ્નિ,ગાય અશ્વે ય અગ્નિઓ. ૧૯

ઘીથી અગ્નિ તપે છે ને,
અગ્નિદેવનું ઉરુ અંતરિક્ષ,
મર્ત્યો પ્રગટાવે અગ્નિ, હવ્યવાહ ઘૃતપ્રિય. ૨૦

અગ્નિવસ્ત્રા ઘૂંટણે કાળી પૃથ્વી,
મને કરો તીક્ષ્ણને તેજવન્તો. ૨૧

ભૂમિમાં દેવને દે છે, યજ્ઞ હવ્ય યથાવિધિ,
મનુષ્યો મર્ત્ય જીવે છે, અન્ન સ્વધાથી ભૂમિમા;
તે દો ભૂમિ પ્રાણ આયુ અમોને,
દીર્ઘ આપો મુજને પૃથ્વી આયુ. ૨૨

પૃથ્વી તારો ગન્ધ જે ઊપજ્યો છે,
ધારે જેને ઓષધિઓ, પાણી જેને,
જેને ગન્ધર્વો અપ્સરા ભોગવે છે,
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દ્વેષ કો અમ. ૨૩

પેઠો તારો ગન્ધ જે પદ્મમાહીં
સૂર્યા કેરા જેહ વિવાહમાહીં,
અગ્રે સ્રજ્યો અમરોએ ગન્ધ, પૃથ્વી !
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દ્વેષ કો અમ. ૨૪

જનોમાં ગન્ધ જે તારો, સ્ત્રીમા ભગ નરે દ્યુતિ,
જે અશ્વોમા વીરોમા, પશુમા હસ્તિઓ વિશે;
કન્યામાં ભૂમિ! જે વર્ચસ્, તે અમો સાથ જોડજે,
મા કરો દ્વેષ કો અમ. ૨૫

શિલા ભૂમિ પ્હાણ ધૂળ, ધારી ભેળા જ ધારી તે;
તેહ હિરણ્યવક્ષાને, પૃથિવીને નમ્યોછું હું. ૨૬

જેમાં વનસ્પતિ વૃક્ષો, જેવ નિત્ય રહે ઊભા,
ગણોધિપે સર્વ–ધારી તેહ ધારની પૃથ્વીને. ૨૭

ઊભા થતા અને બેઠા, ઊભા કે રાજ ચાલતા,
પગે જમણા ડાબાએ, લથડીએ ન ભૂમિમા. ૨૮

વદું પૃથ્વી પાવનકારિણીને
ક્ષમા, ભૂમિ, બ્રહ્મથી વાધતીને,
બેસિયે ભૂમિ, તું પરે, ધારતી જે
શક્તિ પુષ્ટિ ઘી અને અન્નભાગ. ૨૯

ઝરે જળો શુદ્ધ શરીર કાજે,
જે છે દુઃખ મૂકીએ શત્રુમા તે,
પૃથ્વી ! કરું શુદ્ધ મને હું શુદ્ધથી. ૩૦

તારી દિશા પૂર્વ જે ઉત્તરે છે;
ભૂમિ તારી નીચલી જે પશ્ચીની,
રૂડી હોજો ચાલતા તે મને સૌ,
આધાર લેતો ભુવને પડું ના. ૩૧

હાંકો નહિ આગળ પાછળેથી,
ઊંચેથી કે નીચેથી ના,
અમને સ્વસ્તિ થા ભૂમિ, મળે ના વાટપાડુઓ,
ઘૂઘર રાખ શસ્ત્રને. ૩૨

તને દેખુ છું હું ભૂમિ, જ્યા સુધી સૂર્ય મિત્રથી,
ત્યા સુધી વર્ષથી વર્ષ, ચક્ષુ નષ્ટ થશો નહિ. ૩૩

સૂતો સૂતો ફેરવું જે
પાસાં, ભૂમિ ! વામ કે દક્ષિણે હું
લાબા પાસાભેર સુઇએ, તુ પરે આવી જે મળે,[૭]
અમોને મા હણે તહીં, પૃથ્વી ! પથારી સર્વની ૩૪

ખોદી નાખુ ભૂમિ ! જેહ, તેય તત્ખેવ ઊગજો,
મા ફભવું મર્મ તારૂં, તારૂં હૃદય પાવની ૩૫

---

૭ જે કોઇ બાજુ પાસા ફરીએ તે બધી બાજુ સામે પૃથ્વી આવીને મળે છે

તારાં વર્ષો ગ્રીષ્મ ભૂમિ !
શરદ્ હેમન્ત શિશિર વસન્ત,
સ્થાપેલી ઋતુઓ વર્ષ તારા
દૂઝો અમોને અહોરાત્ર પૃથ્વી ! ૩૬

જે પાવની સર્વ ધ્રુજાવી કાઢે,
જેમા હતા અગ્નિઓ વારિમાહી,
છોડી દેતી દસ્યુઓ દેવ–દ્વેષી,
પૃથ્વી વરી ઇન્દ્રને, વૃત્રને ના,
રહી વીર્યવાન્ વૃષભ શક્ર માટે ૩૭

જ્યા આસન હવીપાત્ર, યૂપ રોપાય છે જહીં,
અર્ચે છે બ્રાહ્મણો જેમા, ઋક્ સામથી યજુર્વિદો,
યોજાયે ઋત્વિજો જેમાં, પાવાને સોમ ઇન્દ્રને. ૩૮

ભૂતકર્તા ઋષિઓએ, પૂર્વે જ્યા અર્ચા ગાયને,
પવિત્રોએ સાત સત્રે, યજ્ઞથી તપની સહ. ૩૯

તે ભૂમિ અમને આપો ધન જે ઇચ્છીએ અમે,
પધારો તે પછી ભગ, જાઓ ઇન્દ્ર પુરોગ ત્યા. ૪૦

જેમાં ઉચ્ચ સ્વરે મર્ત્યો ગાયે નાચે છ ભૂમિમાં,
ઝૂઝે છે જ્યાં, મહાશબ્દ ગડ્ગડે દુંદુભિ જહીં,
તે ભૂમિ હાંકો અમ શત્રુઓને
કરો મુજને નિઃશત્રુ પૃથ્વી. ૪૧

જેમા અન્ન વ્હેરી યવ, જેની આ પાચ કૃષ્ટિઓ,
નમો, પર્જન્યપત્નીને, ભૂમિ વર્ષાથી પુષ્ટને. ૪૨

જેનાં પુરો દેવકૃત, જેના ક્ષેત્રેજ ઝૂઝતા,
પ્રજાપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથિવીને
કરો અમોને સુખદા સ્થલે સ્થલે. ૪૩

ધારે રૂડા ગુહ્ય નિધિ બહુ સ્થલે
પૃથ્વી મને દ્યો મણિ ને હિરણ્ય,
વસુદા અમોને વસુ આપનારી
દેવી આપે એહ પ્રસન્ન ચિત્તે. ૪૪

બહુધા બોલી બોલતા લોક ધારે
નાના ધર્મોના પૃથ્વી યથાસ્થલ;
દુઝો મને દ્રવ્ય સહસ્ર ધારથી
હાલ્યા વિના સ્થિર ધેનુની પેઠે. ૪૫

તારા સર્પ વીંછી દંદશૂકા
ટાઢ મારી ગરીબડા છૂપાતા,
પૃથ્વી! હાલતા જંતુ, જે જે વર્ષામર્દી કરે,
તે અમો પાસ ના સરે, જે શિવ મ્હેર તે કર. ૪૬

તારા માર્ગો બહુ જે જનોના,
વાટો, રથો ગાડીઓને જવાના,
જેમાં ચાલે ભદ્રને પાપ બન્ને,
જીતીએ તેહ પથોને, જ્યાં ન શત્રુ ન તસ્કરો,
જે શિવ મ્હેર તે કર. ૪૭

ધારે મૂર્ખ અને ભારે,
ભલા ભુંડાના નિધનો સહન્તી
વરાહથી મેળ રાખી પૃથિવી
ઉઘડે છે જંગલી ભુંડ માટે.[૮] ૪૮

તારા ગની પશુ, પ્રાણી રાને
સિંહ, વાઘો, મનુષ્યભક્ષી ફરે છે,
વરૂ, જરખ, પૃથ્વી! દુર્ભાગ્ય વારો,
દૂરે ઋક્ષીકા રાક્ષસો અમોથી. ૪૯

જે ગન્ધર્વો અપ્સરાઓ, અરાયો ને કિમીદિનો,
તે સૌ પિશાચ રાક્ષસો, અમોથી દૂર તે કરો ૫૦

જેના ભણી બેપગા પક્ષી ઊડે,
હંસો સુપર્ણો શકુનિ ને પંખી,
વાયુ ત્યા માતરિશ્વા ફરે છે,
આંધી કરંતો તરુઓ ધુણાવતો,
જ્વાલા હલે વાયુશું આગી પાછી. ૫૧

---

૮ અર્થ બરાબર સ્ફુટ નથી.

જેમા ભળ્યા કૃષ્ણ ને લાલ એવા,
અહોરાત્ર ભૂમિપરે મુકેલા,
વર્ષાથી પૃથ્વી–ભૂમિ ખૂબ વીંટી
અમોને મ્હેરથી તે દ્યો, ધામોધામ બધાં પ્રિય. ૫૨

દ્યૌ, પૃથ્વી, અન્તરિક્ષે આ, અને આકાશ આપિયુ,
ને મેધા વિશ્વેદેવોએ, પાણીએ સૂર્ય અગ્નિએ. ૫૩

હું છું પ્રભાવશાળી ને, ઉત્તર નામ ભૂમિમા,
વિજયી સર્વજિત છુ ને, જેતા સર્વ દિશા મહીં. ૫૪

જુણે થતી આગળ પ્હોળી જે તું,
પ્રસરી થઇ મોટી દેવોએ કહ્યાથી
ત્યારે સુભૂત તુજમાં પ્રવેશ્યું,
અને દિશાઓ આ ચાર, દેવા। ૫૫

જે ગામો જે અરણ્યો જે સભાઓ થાય ભૂમિમા,
જે સંગ્રામો સમિતિઓ ત્યા તારે પ્રિય ભાખીએ. ૫૬

જનો પૃથ્વીમા વસતા ઉડાડયા
જન્મી ત્યાથી, રજ જેમ અશ્વ
રૂડી, પુરોગા, ભુવન રક્ષનારી,
વનસ્પતિ ઓષધિઓની ભૂમિ ૫૭

જે બોલું તે મધુવાળું બોલુ,
જે દેખું તે મને વરે,
તેજસ્વિ છું વેગવાળો, હણું અન્ય જ હિંસકો ૫૮

શાન્તિલી, સુરભિ, રૂડી, મીઠું પેય જ આઉમા,
દૂધાળી દ્યો આશીર્વાદ, ભૂમિ ! પૃથ્વી પગે સહ. ૫૯

જેને ખોળી અર્ણવે હવિપથી,
વિશ્વકર્માએ રજમા ગયેલી,
ભોગ પાત્ર ગુહ્ય રાખેલું કાઢ્યુ,
લોગો માટે, જેમને માત હોય. ૬૦

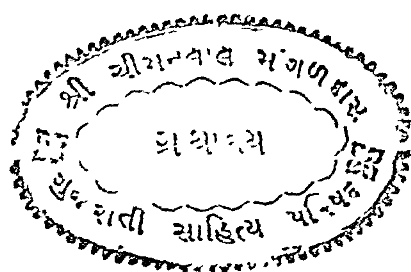
કા. ૫૫

જનોની દેવી આવપની* જ તું છે
અદિતિ કામદુઘા વિસ્તરન્તી,
જે ઊણું તે તુજ કાજ પૂરે
પ્રજાપતિ ઋતનો અગ્રજન્યો. ૬૧

જન્મ્યા અમોને તુંપરે ઊભેલા
અરોગી ને અયક્ષ્મા પૃથ્વી હોજો,
જાગન્તા દીર્ઘ આયુષ્ય માટે
બલિ ધરંતા રહીએ અમે તને. ૬૨

ભૂમિમાતા મને મૂક, મ્હેરથી સુપ્રતિષ્ઠિત,
દેવિ! દ્યૌને અનુકૂલ રાખ શ્રી-ભૂતિમાં મને. ૬૩

* વસ્તુઓ છૂટી છવાઇ પણ રહેવાનું પાત્ર એવો આવપન નો અર્થ થાય છે. અહીં પણ એજ અર્થ લાગે છે.

શુદ્ધિપત્રક

વિભાગ ૧ લો.

પૃ.	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨	૧૩	આત્મારામ (પોતે)	આત્મારામ પોતે
૨૩	૧	૩	તમામ	તોપણ
,,	,,	૮	શાંતિ નહીં	શાંતિ વળી નહીં
,,	,,	૯	કહ્યું	કહ્યું છે
૩૦	કર્તાના નામ પછી		ઉમેરવું-	("ધૂમકેતુ")
	૧	૧૮	ટાઢ	ટાઢક
	૨	૨૦	રાતની	રાત
૩૪	૨	૨૬	ને નિદ્રામાંથી	ને રાત્રિ જાણે નિદ્રામાંથી
૩૫	૨	૩૩	lovely	lonely
૪૧	૧	૨	જોગ	જોમ
૪૭	૧	૧૭	સભ્યસભ્યાઓ	સભ્યસભ્યાઓને
૪૯	૧	૬	તો આવીશ	તોય આવીશ
૫૪	૧	૮	દકરાના	દકરાળાં
૫૮	૨	૮	આત્માની	આત્માને
૫૯	૨	૧૭	ખેંચનાર	ખેંચાનાર
૬૨	૨	૧૧	સવિતા	સરિતા
૬૬	૧	૨	ઓળો...	ઓળો ભીનો થઇ ગયો
૬૮	લેખાંક ૧૫ ના કર્તાનુ નામ			વૈકુંઠલાલ
૬૯	૨	૪	તે	તો
૭૨	૨	૧૯	મેં	તેં
૭૫	૧	૪	માહે	મહેં
	૨	૨	લલચાવા	લલચાવવા
૭૬	૧	૨૪	નહિ	નથી
૭૭	૧	૧૩	ગાંડીઆ સાંઢ	ગાડા સાંઢીઆ

વિભાગ ૨ જો

પૃ.	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૯	૨	૨૪	હલા	હવા
૮૯	૧	૨૫	નમન	નયન
૯૦	૨	૧૫	ઉભય એને	ઉભય એને
૯૩	૧/૨	૧	દેવબાલા	દેવબાલા
	૨	૩૦	ચાલાટ	ચાલક
૯૫	૨	૨૮	ઝાડાના	ઝાડના
૯૭	૧	૩	પિતૃમૂલ	સમાજબંધારણ પિતૃમૂલ
	૨	૭	અસ્મિતા	આ અસ્મિતા
૧૦૨	૨	૮	બડભાઠી	બડભાગી
૧૦૬	૨	૨૯	સ્વચ્તો	સ્ત્વચ્તો
૧૦૭	૨	૫	હૃદયગળ	હૃદયંગમ
૧૧૧	૧/૨	૧૩/૧	કલાના આત્માને	સર્વ કલામાં આત્માને સ્થાન
૧૧૩	૧	૨૫	ખેપીઆઓએ	ખેપીઆઓને
૧૧૪	૧	૨૯–૩૦	તનપુરા	પુરાતન
,,	૨	૧૮	એ દિવસ	એક દિવસ
,,	,	૨૨	એ આપણી	એ શક્તિ આપણી
૧૧૫	૨	૬	ગ–અ–થ	ગ–અ–થએ
૧૧૮	૨	૨૨	પશુએં	પશુએ
૧૧૯	૨	૫	મૃગતૃષ્ણિકા	મૃગતૃષ્ણિકા
.	૨	૧૫	વીરતાગી	વીતરાગી
૧૨૬	૧	૨૦	વૃક્ષસ્થળ	વક્ષસ્થળ
,,	૨	૧૭	વયસ્ક	વયસ્ય
૧૨૯		૨	પુતળીબાઇ	પુતળીબાઇ
૧૩૭	૨	૨	પ્રરિણુતિ	પરિણુતિ
૧૩૮	૨	૩૦	અનુભવતી	અનુભવની
૧૩૯	૧	૧૦/૧૨	સ્વલક્ષ્મી	સ્વલક્ષી

૧૩૯	૧	૧૩	બધામા	બાધામા
૧૪૧	૧	૨૨	એવું	"એવું
૧૪૨	૧	૪	મન	મનને
૧૪૮	૧	૨૪	એનાં	એની
૧૫૦	૧/૨	૧૬/૨૫	નિયંત્રે	નિમંત્રે
૧૫૧	૨	૨૧	દુનિયામા	દુનિયાના
૧૬૦	૨	૧/૮/૧૮	જે	ને
૧૬૧	૨	૯	તેમ	તમે
૧૬૪	૨	૨૧	દત	દત્ત
૧૬૬	૧	૨૧	ઓળખતા	આલેખતા
૧૭૨	કૃતિ ૩૭ ના કર્તાના પિતાનું નામ—			ઝવેરીલાલ
૧૭૩	૧	૨૫	એ નાની ઝુંપડી	એના (Anna શેકસ્પીયરની પત્ની) ની ઝુંપડી
૧૭૫	૨	૧	મૃત્યુ	"મૃત્યુ
૧૭૭	૧	૮	दत्ते तन्णिश्रा	दत्ते तन्मिश्रा
,,	૧	૨૧	વિષે તો	વિષેનો
,,	,,	૩૧	पते	प्ते
,,	,,	૩૩	च्यते	च्येते
૧૮૨	૧	૧૬	વિશ્ચિતશંકર દિ૦	વિરચ્ચિત શંકરદિ૦
૧૮૩	૨	૨૭	અનાવસ્થા	અનવસ્થા
૧૮૭	૨	૮	વાચું	વાચું છુ
૧૮૯	૧	૧૨	शिष्यस्ने । ०न्नं	शिष्याते । ०न्नाम
૧૯૦	૧	૧૫	warn	warm
,	,	૨૯	એટલે	એકલે

વિભાગ ૩ જો

પૃ૰	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૦		૩૫	મનની	મિતની
૨૦૧		૧૮	રવિતમ	રવિતપ

૨૦૪	૩	અપાર્યું	અર્પિયું
૨૦૬	છેલ્લી	જીવતી	જીનતી
૨૦૯	૫૪ મી કૃતિના કર્તાનું નામ-રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ ("લલિત")		
૨૧૧	૧૮	જોટલ	જોડેલ
૨૧૨	૧૭	સાયર, ઉંડાઈ	સાયર-ઉંડાઇ
૨૧૩	૨૮	ભોગમ્નાન	ભોગસ્નાન
૨૧૫	૬	કિશોરવસ્થાળા	કિશોરવસ્થામાં
૨૦૭	૨	રવ.	રા. રા.
૨૧૭	૨૬	જાણાય	જણાય
૨૧૮	૧૮	આમારૂં	અમારૂં
૨૨૮	૭	"દુ:ખાબ્ધિમા	૧ "દુ:ખાબ્ધિમાં
૨૨૯	૬	દુલિતર	દુલિતરૂ
૨૩૧	૧૦	ગયા, થૈ	ગયા થૈ,
૨૩૭	૧૭	રેલાલજો	રેલાવજો
૨૩૯	૨	શાસ્ત્રી	પટ્ટણી
૨૪૧	૬	ચંદ્રાપીડ	ચદ્રાપીડ
,,	૧૩	રહો	રહી
,,	૨૧	ભણિ	ભાગિ
૨૮૨	૭	સદન	મદન
,,	૧૬	પાર	પરિ
,,	૧૭	પરિ જાય	શી પરિ જાય
,,	૨૧	ધરી	ધરિ
,,	૨૩	ધન	મન
૨૪૭	૨૦	ધરો	ધરે
૨૪૮/૨૪૯	કૃતિ ૭૫ છે તે ૭૬ મી અને ૭૬ મી છે તે ૭૫ મી જોઇયે.		
૨૪૯	૨	હરિલાલ	હરિહરરામ
૨	૨૪	વિરગલ	વિરલ
૨૫૧ ૨	૬	સરિતાણાં	સરિતાનણાં

૨૫૨	૧૫	ચંચલ	અંચલ
,,	૨૭	દિલડું	મુખડું
૨૫૩	૯	મુખડું-સીમંતેથી	મુખ તેં-
		શું શું ન ચુમ્યું	કળેવાળી ધર્યું સામે
	૧૦	ચુમી ચૂમી ફરી ચૂમ્યું	ચુમી ચૂમી જ ચૂમ્યું મેં-

૨૫૮ કૃતિના નામ પછી એક લીટી ઉમેરી લેવી-
(જ્ઞાનમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. જયશંકર પી. ત્રિવેદી)

૨૫૯	૧૨	પુષ્પ	પુષ્પ
૨૬૭	૧૭	શીર	ચીર
	છેલ્લી કડી	અદીઠ કો જાદુગરે મુજ ઘેલું કીધું ઉર,	
		મુજને નવ કો રોકશો	
૨૬૮	૫	તિરછી	નિરછી
૨૭૩	૩	ઝુલેખાં	ઝુલેખા
૨૭૩	૧૬	વૃક્ષોને	વૃક્ષો તે
૨૭૬	૮	ખંડજે	ખડજ

વિભાગ ૪ થો.

૨૭૯ (પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન) એ કાવ્યમાં ૧ લી અને ૨ જી કડીના છંદ જણાવ્યા છે તેજ આખા કાવ્યમા અનુક્રમે આવ્યા કરે છેઃ આ ક્રમ માત્ર છેલ્લી બે કડીમા ઉલટાવ્યો છે.

૨૮૦		૧૫	કહુ છું	ન્હુ છું
૨૮૧		૧૬	આ જ ભલે	આજ ભલે
૨૮૩		૬	કોયલ	કોમલ
,,		૨૭	એવો	એટલે
૨૮૪		૨૦	આ પિતા	ઓ પિતા
૨૮૫		૬	કાગ	કાગા
,,		૮	જેરૂમેમની	જેરૂસેલમની
,,		૧૦	ઇનાયલ	ઇનાયત
૨૮૮	૧	૧૩	evel	level

પૃષ્ઠને અંતે ૧ લા કૉલમની છેલ્લી ૫ંક્તિ ઈંગ્રેજ કવિ વડર્સ્વર્થમાંથી અવતરણ છે

૨૮૯	૧	૩	with	to the
	૧	૨૧	આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂલ છે એ સાક્ષાત્કાર કરૂં છું	માથે ગુજરેલ આફત [પ્રથમ પત્નીના અકાળ મૃત્યુ] તોજે હું દુઃખી, નહીં જાઉં એમ લાગે છે.
	૨	છેલ્લી	one	me
૨૯૦	૨	૩૨	defecive	defective
		૨૧	know	knew
૨૯૧	–	૭	વધી	બધી
,	૧	૩૨	નિર્દેપ	નિર્દેશ
,	૧	છેલ્લી	વ્યક્તિસચિના	વ્યક્તિરુચિની
૨૯૧	૨	૩૦	I am afraid....	પ્હેલાં ઉમેરી લેવું— I am deeply interested in the search for truth, but
૨૯૨	૨	૨૨	love	lover
૨૯૩	૨	૧૦	development	all developments
૨૯૪	૧	૨૮	વ્યાહૃત	વ્યાપૃત
	૨	૨૦	આપણામા આવે	આપણને મળે છે
૨૯૫	૧	૧૧	લોકસમૂહમા છે તે	તે લોકસમૂહમા
૨૯૫	૨	૩૧	ઉદ્ભેદ	બધા ઉદ્ભેદ
૨૯૬	૧	૨૫	પુરુષ	પરુષ
૨૯૭	૧	૨૧	સ્નેહસંબંધીઓ	સ્નેહીસંબંધીઓ
	૨	૨૪	તેનો	તેમનો
૨૯૮	૧	૧	ચાંવટ	ચાવંટ
૨૯૯	૧	૧૧	છે	કે
૩૦૦	૧	૧૨	બતાવી	બતાવી છે.
..	૧	૧૬	થયા	થયું

૩૦૧	૧	૬	તમને	તેને
૩૦૯	૨	૨૫	આપે	આવે
૩૧૨	૧	૬	વ્યંગ	વ્યગ્ર
,,	૧	છેલ્લી	વ્યાવૃત	વ્યાપૃત
૩૧૩	૨	૨૩	ઘરમાં પણ	ઘરમાં જ
૩૧૫	૨	૮	કુદરતીની	કુદરતની
,,	૨	૧૫	સમજુ	સમજી
,,	૨	૩૧	હરણ	વરણ
૩૧૬	૧	૨૦	ત્રણ	(૩) ત્રણ
૩૧૭	૧	૧૨	શુમારે	(૪) શુમારે
,,	૨	૩૪	આવા	(૫) આવા
૩૨૦	પત્ર ૩		know I	know, I
૩૨૪	પત્ર ૯		ત્હારા	ત્હમારા
૩૨૫	પત્ર ૧૦	પંક્તિ ૭	you	yet
૩૨૫	પત્ર ૧૧		our	Mr.
૩૨૮	પત્ર ૧૪		તેને હું	તે હું
૩૩૧	૨	૧૩	મને	મન
૩૩૨	૧	૨૫–૨૬	I know any Moral Philosophy એ પાંચ શબ્દ ઉમેરી લેવા.	
૩૩૩	ટિપ્પણ		આવા થાકેલા	આવી થાકેલા
૩૩૪	પત્ર ૨૩		addressed	I addressed
૩૩૭	૧	૯	should be	should rather be
૩૩૯	–	–	મિલિઓ	મિલિઆ
૩૪૨	૨	૨૨	વ્હાલાએ પણ	વ્હાલાંઓ પણ
,,	૨	૨૮	બીછાના છે !	બીછાના છે ! "
૩૪૭	૧	૩	standing	staying
,,	૨	૨૨	લખવો કંટાળો આવે એમ છે.	લખતાં તો કંટાળો આવે.
૩૪૮	૨	૫	કરવાની	કરે તેની

	[illegible]	૮	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૫૯	ટિપ્પણ ૧ લુ	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૬૧	પત્ર ૭૫ ટિપ્પણ–	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩૬૨	–	–	"[illegible]"થી	"સાચા સ્વર્ગ' માંથી
૩૬૪	૨	૧	[illegible]	[illegible]
૩૭૧	૧	[illegible]	મોકલશો	મોકલાશે
૩૭૪	૧	૪	મારે	માટે
૩૯૩	૨	૧૨	પરથી	પરની
૩૯૪	૨	૮	પાસિદ્ધિના	પ્રાસિદ્ધિના
૩૯૫	૧	૨૫	મને	અને
૩૯૭	૧	૨૬	પ્રમાણે	પ્રમાણે
૩૯૮	–	૧૮	वेत्ति	वेत्ति
,,	૧	૨૧	આયે	આયાં
,,	૨	૩	જવાનુ	જવાનું
૪૦૫	૨	૧૨	પસો	પૈસો
૪૦૬	૧	૩	[illegible]	[illegible]
,,	૧	૨૩	જોઈ	જોઈ
૪૦૮	૧	૧૫	નબળાઈનો	નબળાઈનો
૪૦૯	૧	૮	પ્રતીપાલન	પ્રતિપાલન
૪૧૧	–	૧	હેર	મહેર
,,	–	૭	અભિપ્રાપ	અભિપ્રાય
,,	–	૨૫	પહલાદની	પ્રહ્લાદની